

A SZÉKELYFÖLD

KÖZGAZDASÁGI ÉS KÖZMÍVELŐDÉSI

ÁLLAPOTA.

A SZÉKELY MÍVELŐDÉSI ÉS KÖZGAZDASÁGI EGYLET ÁLTAL EZER FORINT
PÁLYADÍJJAL JUTALMAZOTT MUNKA.

ÍRTA

KOZMA FERENCZ

A SZÉKELY-KERESZTÚRI ÁLLAMI TANÍTÓKÉPEZDE IGAZGATÓJÁ.

KIADJA

A SZÉKELY MÍVELŐDÉSI ÉS KÖZGAZDASÁGI EGYLET.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

1879.

BEVEZETÉS.

Az 1875-ben megalakult «Székely művelődési és közgazdasági egyesület» kiváló feladataul tekintette alaposan megismerni a bajokat és nehézségeket, melyek a székely nép szellemi fejlődését és anyagi gyarapodását gátolják s módokat keresni a megismert bajok orvoslására, s évről évre minden kitelhető módon eszközölni e jóra való nép előhaladását és jólétét. E cél valószínűsítése végett az egyesület központi választmánya alkalomszerűnek találta, hogy a «székely művelődési és gazdasági viszonyoknak» egy hiteles adatokon nyugvó, kimerítő s állandó becses bírót, rendszeres leírására, bizonyos díj tűzétével ki, pályázat hirdettessék.

A közp. választmánynak ily értelmű indítványát az 1876-ban Sepső-Szentgyörgyön tartott közgyűlés elfogadván, 1000 forint pályadíjat tűzött ki. A pályázat még amaz évben kihirdettetett s a munka tartalmára nézve így szól: «E munkának ki kell terjeszkednie a székelyföld és székely nép művelődési állapotára, tan- és pénzügyére, humanisticus intézeteire, háztartási, mezőgazdasági, állattenyésztési, erdőkezelési, bányászati, ipar és kereskedelmi, továbbá közlekedési, építkezési, népességi és birtokviszonyaira, — mindent a legújabb statistikai adatok alapján, körülményesen adván elő, az előnyök és hiányok világos feltűntetésével, — kiemelvén az előnyök kiaknázására s a hiányok pótlására szolgáló módokat és eszközöket általában. Terjeszkedjék ki a munka különösen a termények és gyártmányok jelen állapotának, termelési helyeinek és az egyes cikkekbeli termelő és kiviteli képességének feltűntetésére s tegyen részletes javaslatokat arra nézve is, hogy mely cikkeknelés mily intézkedések által lehetséges a termelő és kiviteli képességet a székely föld és közös hazánk javára sikeresen fokozni.»

1878 évi május 1-ére, mint kitűzött határidőre, egy pályamű érkezett be, melynek megbírálására a közp. választmány Keleti Károlyt, az orsz. statistikai hivatal főnökét s a Magy. Tud. Akadémia r. tagját, Deák Farkas akadémiai 1. tagot s a Történelmi Társulat egyik titkárát és Bedő Albert kir. főerdőtanácsost kérte fel.

Bírálok a pályaművet egyhangúlag méltónak találván a kitűzött díjra, az 1878. sept. 8-án Maros-Vásárhelyt tartott közgyűlésen a bírálat egész terjedelmében felolvastatott s a díj szerzőnek, ki a jelíges levél felbontása után a gyűlésbe küldöttségileg hívatott meg, az ülés színen ünnepélyesen át is adatott, a közp. választmányra bízván a pályadíjt nyert mű kinyomatása.

Íme az indokok s a cél, melyeknek e munka létrejövése köszönhető. A Székely-egylet első sorban magának kívánt anyagot és biztos alapot szerezni e könyvben az előtte álló teendők helyes rendezése s kivitele tekintetéből; de örvendene, sőt első sorban a székely föld értelmesebbjeitől elvárná, hogy ezen országrész szellemi és anyagi fejlesztése eszközeiről gondolkodjanak, s a jelen könyvben feltárt adatokat e célra hasznosítsák, az egylet maga részéről ígervén, hogy minden idevágó indítványt vagy javaslatot készséggel elfogad, s a mennyiben az eszme életrevalónak mutatkoznék, annak kivitelét alapszabályainak keretében és anyagi erejéhez képest támogatni fogja. E mellett kiválóan ohajtaná egyletünk, ha egyszersmind ezen általa létrehozott művel az egyesület körén kívül a magyarhoni özszes nagy közönség figyelmét is magyar fajunknak, hazánk legkeletibb havasai közt, ezer év óta annyi mostohaaggal küzködő őrszemére, ama székelységre fordíthatná, mely hős volt mindig a haza védelmében és munkás, szorgalmas a békében, — ama székelységre, melyről Petőfi mondta, hogy «minden csepp vére drága gyöngyöt ér».

A «Székely mív. és közgazd. egyesület»
közp. választmánya.

TARTALOM.

Bevezetés	Lap
Előszó	I—IV
	1

ELSŐ SZAKASZ.

A székelyföld és székelynép.

I. A székelyföld.

1. Földrajzi kiterjedése.....	5
2. Földének felülete és hegyrendszere	7
3. Folyamrendszere	9
4. Földtani jellemzése.....	19
5. Ásványvizek	30
6. Égalji (meteorológiai) viszonyai.....	42

II. A székelynép.

1. Népeség, foglalkozás és népesedési mozgalom.....	65
2. Nemzetiség és felekezetiiség	72
3. Társadalmi és közerkölesi állapotok	86
4. Lakás és építkezési viszonyok	98
5. Ruházat és táplálkozás	109
6. Közegészségügy.....	114
7. Kivándorlás, kitelepítés	121
8. Teendők	131
9. A közegészségügy érdekében	132

MÁSODIK SZAKASZ.

Mezőgazdaság.

I. Földművelés.

1. A talaj minősége.....	134
5. A földterület felosztása művelési ágak szerint	140
3. Földbirtok-viszonyok és a föld művelői	151
4. Haszonbér és birtok-vételárak	158

	Lap
5. Földművelési rendszer	163
6. Földművelési terményeink	174
7. Földművelési terményeink piacjai és piaci árai	190

II. Szőlő és bortermelés.

1. Szőlőbirtok és szőlőbirtokosok	194
2. A szőlőterület talaja és fekvése... ..	196
3. Szőlőművelési rendszer	197
4. Szőlőfajok... ..	199
5. Szüret... ..	199
6. A bortermés, minőség és borárak... ..	200
7. A szőlőművelés költségei... ..	202

III. Kertművelés.

1. Gyömolcs-termelés	203
2. Vetemény-termelés... ..	209
5. Virág-tenyésztés	210

IV. Állattenyésztés.

1. Takarmányozás	211
2. Téli takarmányozás	213
3. Marha-állomány	215
4. Állatfajaink	221
5. Kiegészítés az állattenyésztéshez	228
a) házi szárnyasok	229
b) vadászat, halászat	230

Mezőgazdasági rendszerünk bírálata s némi javaslatok.

V. Erdőgazdaság.

1. Erdőterület	250
2. Erdőbirtok-viszonyok	252
3. Az erdők talaja, fekvése és égalja	253
4. Fanemek... ..	255
5. Erdőtenyésztési állapotok, üzemmódok, források	256
6. Az erdők értékesítése és jövedelme	259
7. Faárak és erdei mellékhaszonvételek	262
8. Erdőgazdaságunk bírálata s némi javaslatok... ..	264

HARMADIK SZAKASZ.

Ipar, kereskedelem és pénzügy.

I. Ipar és kereskedelem.

1. Bányaiipar... ..	276
2. Gyári-ipar	283

	Lap
3. Kézmű- és házi-ipar	293
a) házi-ipar	295
b) kézmű- vagy szakipar	308
4. Ipartársulatok	314
5. Kereskedés	316
6. Az ásványos vizekkel való kereskedés	319
7. Személy-forgalom	320
8. Posta- és távirda-forgalom... ..	321
9. Közlekedési utak... ..	326
10. Heti és országos vásárral bíró piacok	330
11. Észrevételek, javaslatok... ..	331

II. Pénzügy.

1. Megyei háztartás	348
a) Közdíjviszonyok	348
b) Megyei középítések	353
2. Községi háztartás	259
a) Törzs-vagyon... ..	259
b) Költségvetés 1877-re	362
c) A székely városok törzsvagyona s költségvetése 1877-re ...	364
3. Alapítványok a székelység számára	366
4. Magánháztartás... ..	373
5. Pénzügyintézetek... ..	375
6. Árvai pénzügy	377
7. Maros-Tordamegyei kölcsönös tűzkárbiztosító szövetkezet... ..	379
8. Észrevételek, javaslatok	393

NEGYPEDIK SZAKASZ.

Közügy és közművelődés.

1. Az olvasni-írni tudás	401
2. Az elemi oktatás.	403
a) Kisdednevelés	403
b) Népioktatás	405
c) Tanítóképzés	415
3. Szakoktatás	417
a) Gazdasági felső népiskolák	417
b) Ipartanfolyamu felső népiskolák	426
c) Iparoktatás másféle iskolákban	430
4. Polgári iskolák	433
5. Leányiskolák	435
6. Középtanodák	436
7. Könyvtárak, gyűjtemények s más közművelődési eszközök	443

	Lap
a) Könyvtárak	443
b) Csereyné-féle «Székely nemzeti muzeum»	445
c) A közmívelődés egyéb eszközei	450
8. Humánistikus intézetek	450
a) Szegény-nevelés	450
b) Szegényügy	451
c) Nőegyletek	454
9. Közmívelődési egyletek... ..	455
10. Észrevételek és javaslatok	463

ELŐSZÓ.

Jelige: «Mily örömmel nézem e nép ébredését:
A világ árjától csakhogy el ne késsék;
Hogy neki is legyen egy szava e zajban,
S ne legyen utolsó, ha elől járt hajdan.»

SZÁSZ KÁROLY.

Az író joga, sőt kötelessége, hogy mielőtt művét olvasásra bocsátotta, tájékoztat nyújtson az alapról, a melyen áll, — a vezérelvről, a melyet követett, és az eszközökről, a melyeket céljára felhasznált. Az olvasó teendője aztán megítélni: helyes alapra van-e fektetve a mű s ezen alapon, az elv és eszközök természete szerint, a feladat mennyiben tekinthető megoldottnak.

Hozzuk tisztába tehát, tisztelt olvasó, e kérdést. Én megadom a tájékozó nyilatkozatot. Te pedig, ha elolvasásra méltatod a munkát, megadod a feleletet ama kérdésre.

Az alapot, melyen állunk, a «Székely közmívelődési és közgazdasági egyesület» pályázati hirdetése jelölte ki. Helyes-e az? nem az író és olvasó között eldöntendő kérdés. *A székelység közgazdasági és közmívelődési állapotának összes alkatrészeit* kellett megismertetni, kijelölván mindenben az észlelt hátrányokat és előnyöket s rámutatván azon teendőkre és eszközökre, melyeknek kezdeményezése, végrehajtása és alkalmazása által a székelység anyagi és szellemi ügyeinek előmozdítása, felvirágoztatása legbiztosabban és leggyorsabban eszközölhető.

Nem közönséges kérdés tehát az a melylyel szembe állunk. Nemzetboldogítási eszmékkel nem egy theoretikus foglalkozott már a népek életében. És az elmélet mily szűken és lassan szivárgott át a

megvalósulás talajába! Gyakorlati államférfiakat és nemzetgazdákat is adott a gondviselés, a többiek között, a magyar nemzetnek is. S a szembetünő nagy haladás közepette mennyi és mekkora árnyakat vet maga körül szerteszét még a nyomor! Egy népet gazdaggá, miveltté, szabaddá és így hatalmassá tenni a mily dicső, ép oly nehéz feladat. . . .

Hátha még, mint a székelynél is van, ez meg se igen kísértett?! Mennyivel nehezebb feladat itt egy vállalkozó egyes nagy területre nézve, nem csupán a végrehajtás, de még azon program kidolgozása is, melynek alapján a nagy feladat végrehajtandó lenne!

A *programm e mű akarna lenni*. De követelhetné-e higgadt megfontolással valaki, hogy ez tökéletes legyen? Hol vannak azon programtöredékek, vagyis azon székelij közgazdasági és közmívelődési irodalmi művek, melyek ugyan e tárggyal foglalkozva s a kérdés különböző ágait feldolgozva, megvilágítva és így előkészítve, itten felhasználhatók, jegeződött elveikben mintegy beilleszthetők lettek volna?! A mi édeskevény létezik, azt örömmel használtuk fel s adtunk róla számot; de azok mellett még mindig elég nehéz volt a feladat vállainkon.

Hogy a mű kimagasló nagy gyarlóságok s tátongó hiányok nélkül kerülhessen az olvasó kezébe, semmi áldozatot, időt és fáradságot nem kíméltünk a lehető leghivebb és kimerítő adatok összegyűjtésében, a mi alig volt kisebb feladat magánál a munka összeállításánál.

A magyar kir. statistikai hivatal munkálatait bizonyos előszere-tettel aknáztuk ki, mert ezeknél positivebb, részletesebb és becsesebb közgazdasági adatokat az irodalom ma nem nyújt. A mit tehát onnan felhasználtam, azt e munka különös előnyének ítélem, s ebben, remélem, meg fog erősíteni a szives olvasó is.

A közvetlen adatgyűjtés szintén nyújtott becses adalékokat, de e gyűjtés kimeríthetetlen türelmet és kitartást igénylő munkával jár. A statistikai törvény által rendelt „*statistikai bizottságot*“ t. i. egyik megye közigazgatásában se találtam megalkotva, s így a közigazgatás által nyújtott segély annak és nekem egyaránt terhessé vált; bár hálával és köszönettel ismerem el a készséget és támogatást, a melylyel mindenütt találkoztam.

Az anyag feldolgozásában a következő tervet követtem: a) megis-

mertetni a tényleges állapotokat, a lehető legszigorubb hűséggel ; b) összehasonlítások alapján kulcsot nyerni azok értékének megítélésére ; c) bírálni s az eszközök kimutatásával javaslatokat fogalmazni. Az utóbbiakban óvakodtam meszszenő ideális tervektől ; sőt szigoruan törekedtem a teendők sorozatát úgy állapítani meg, hogy azok megvalósítása, tényleges viszonyaink között, a lehetőséget magában hordja.

Mennyiben sikerült már ez eljárással, a rendelkezésre álló anyagból, csekély tehetséggel közgazdasági és közmívelődési törekvéseink számára az alapot tisztán körvonalozni, a követendő elveket felállítani s az eszközöket és teendőket kijelölni : erre nézve az ítéletet az olvasó kezéből várom. Csupán azon szelíd elnézésre tartok számot, a melyet a kritika minden *uttörő* iránt tanusítani szokott.

Hogy e munka mentől tökéletesebb legyen, azt magam óhajtottam volna leginkább, nem reputatiómért annyira, mint inkább azon népért, a melynek érdekében e munka készült s a melynek én is tagja lévén, minden gondolatomat és minden szívdobbanásomat előhaladására szentelem. De a fogatkozásokat jó akarattal és lelkesedéssel csupán — nem lehet elenyésztetni. Minden *uttörő* kénytelen a tökély dicsőségét szerencsésebb utódok számára hagyni fenn. Én megelégszem azon tudattal, ha sikerült volna legalább kiindulási pontot s így némi alapot nyujtanom a székeleyeket boldogítani vágyó nemes és dicső törekvések számára.

Még csak egyet kívánok megjegyezni. A hol a népről és társadalmi osztályokról, mint olyanokról van szó, igazságos bíráló igyekeztem lenni, leplezetlenül tárván fel az erények mellett a gyarlóságokat is, mert nem tetszeni, hanem használni akarok. A görög erkölcsöket a népnek fülbemászó hízelgést rengedező *sophisták* tették tönkre. Őket a nép Socratessel szembe nagyoknak mondotta s e közben maga rohamosan sülyedett. A nép által magamat nagygyá tenni ilyen áron nem óhajtom, sokkal inkább annak nagygyá lételére keserű igazságok kimondásával is befolyjni.

E helyen még egy kedves kötelességet kell lerónom, midőn a székelység érdekeiben tanusított buzgó támogatásért mély és hazafias köszönetet mondok a székel közgazgatási hatóságoknak, a kataszteri királyi biztosoknak, s *Dániel Gábor, Pótsa József, Mikó Mihály* és

báró *Kemény* György főispán uraknak különösen, a kik annyi szives támogatásban részesítették, a mennyit csak nemes érzés, a közügyek átható szeretete és hazafiság sugallhat magas állásu székelyeknek. Fogadják egyszersmind hálám kifejezését azon jó ismerőim és barátim egyetemesen, kik az adatgyűjtés közül e munka sikerét előmozdítani oly nagy készséget tanusítottak.

És most tisztelt olvasó s különösen szeretett testvéreim, székelyek, titek e munka. Ha valami hasznót meríthettek abból, az is a titek. Enyém a felemelő tudat, hogy javatokra törekedtem!

Székely-Keresztur, 1878. április 27.

KOZMA FERENCZ.

ELSŐ SZAKASZ.

A székelyföld és székelynép.

I. A székelyföld.

1. A földrajzi kiterjedése.

A székelyföld egy összefüggő földrajzi egésznek nem alkot, hanem két darabból áll. *A nagyobb* a korábban ugynevezett Csik-, Három-, Maros- és Udvarhelyszéket foglalja magában s a magyar birodalom délkeleti szögletét képezi; a kisebb ezelőtt Aranyosszék néven, a volt Tordamegyéből kiszakítva, ennek nyugati végében, Erdély belsejében fekszik.* Az 1874-ik évi legújabb megyerendezés következtében a székely törvényhatóságok elvesztvén történelmi régi neveiket, ma már megyéknek nevezzük fő- és alkirály bírájok s dúllóikat pedig főispán-, alispán- és szolgabírónak. Ennél azonban lényegesebb változásokat is hozott ama rendezés. A székelyföld geographiai határait t. i. részint kijavította, részint eltörölte. Az első eset áll a volt Háromszékre nézve, mely a területén részint elszórt, részint beékelte felső-fejérmegyei községeket nyerte. A volt Udvarhelyszéket nyugoti oldalán, hasonlóan kiegészítette egy néhány magyar, szász és oláh

* *A székelyföld* az erdélyi szász íróknál s utánok a németeknél *Szeklerland*, a latin nyelven íróknál *Siculia* név alatt fordul elő. A székely-székek az utóbbiaknál: *Sedes Siculicales*.

A székely-székek korábban több kisebb, részint önálló, részint *fiu-székek*re voltak felosztva. *Háromszék* pld. *Sepsi-*, *Kézdi-* és *Orbai* székekből egyesítettett, hozzácsatoltatván később *Miklósvárszék* is.

*Udvarhelyszék*hez *Keresztur* és *Bardocz*-, *Csikszék*hez pedig *Gyergyó* és *Kászón*, mint *fiu-székek* tartoztak. *Aranyosszék* székelyeinek ősei is hajdan *Kézdi-szék* lakói voltak. 1271-ben, V-ik István magyar királynak *Ottokár* ellen vívott harcában kitűnő hadi szolgálatot teljesítettek, miért a király a *hevesi* országgyűlésen nekik adományozta Tordamegye nyugati részét, hogy azt benépesítvén, mint tulajdonukat bíráják. 1289-ben *László* király is megerősítette ismételt kitűnő szolgálatuk fejében, atyja adományozását, s így keletkezett ez új székelyszék.

község. Csik megmaradt régi határai között. E három tehát a mennyiben változást szenvedett is, eléggé megtartotta, sőt javítva tartotta meg régi politikai földrajzi területét. De a más két széket ma már hiába keressük a térképen. Különállóságukat elvesztették s a két részre osztott korábbi Tordamegye alsó- és felső kerületével egyesülvén: „Torda-Aranyos“- és „Maros-Torda“ név alatt jelennek meg.

Nem tartozik ide azon közigazgatási és politikai okok bonczolása, melyek e rendezés alapjául szolgáltak. Egyszerűen csak jeleztük e tényállást és hozzáteszszük, hogy a székelyföldi viszonyok ismertetésében mind a pályázati feltételek, mind e mű czéljának természete szerint *a székelyföld régi földrajzi fogalmához ragaszkodtunk*. Nem is egy könnyen lehetett volna e munkát az új viszonyokhoz idomítani, mert minden írott adat, még a magyar királyi statisztikaiakat sem véve ki, csak a korábbi viszonyokról áll rendelkezésünkre.

Eljárásunkat tehát szűkkeblű politikai és nemzetiségi felfogásból származottnak, elfogultság nélkül, senki sem nevezheti.

E szerint, midőn ezennel a *székely törvényhatóságok* új neveit e munkába bevezetjük s állandóan használjuk: kérnünk kell az olvasót, hogy gondolja magának mindig a régi székelyföldet annak akkori 450 községével és 11 városával, melyeket hátrább egyenként is meg fogunk nevezni.

A székelyföld **területe** a háromszögelési és táborkari fölmérések szerint 206 osztrák □ mérföld. Ebből (Torda) Aranyos megyére 6.os, Maros (Torda) megyére 24.⁷⁵, Udvarhely megyére 45.²⁷, Háromszék megyére 51.⁰⁷ és Csik megyére 78.⁰⁸ □ mf. esik.

A nagyobb terület* a 45° 29' és 47° 9' északi szélességi s a 41° 57' és 44° 5' keleti hosszúsági vonalak között fekszik.

A kisebb terület (a volt Aranyosszék) az északi szélesség 46° 21' és 46° 33', s a keleti hosszúság 41° 13' és 41° 33' foka között.

Határos: keleten Moldvával, *délen* Oláhországgal és Brassómegye délkeleti részével; *nyugaton* Brassómegye északi része —, (az u. n. Barcaság), Nagy- és Kis-Küküllőmegye keleti- s (Torda) Aranyosmegye délkeleti részével; *északon* a volt Tordamegye keleti részének déli oldalával és Besztercze-Naszódm. délkeleti végével.

A volt Aranyosszék pedig a részben vele egyesített Tordamegye-, Kolozs- és Alsó-Fejérmegye között fekszik.

* A nagyobb terület megyéi külön-külön: *Háromszékmegye* az é. sz. 45° 29' és 46° 16', s a k. h. 43° 9' és 44° 5' fokai között; *Csikmegye* az é. sz. 46° 7' és 47° 7', s a k. h. 42° 51' és 43° 54' fokai között; *Udvarhelymegye* az é. sz. 46° 3' és 46° 39', s a k. h. 42° 22' és 43° 25' fokai között; *Maros (Torda)m.* az é. sz. 46° 22' és 46° 40' s a k. h. 41° 53' és 42° 54' fokai között.

2. Földének felülete s hegyrendszere.

A székelyföld tulnyomóan hegyes és magas fekvésű. A Kárpátok hegyrendszeréhez tartozván ez s ennek déli, különösen pedig keleti benyulásai, párhuzamos ágai s ezek elágazásai borítják.

Völgyei és térségei, a hol legmélyebben fekszenek is, 900—1000 lábnyira vannak az adriai tenger színe fölött. Ugy, hogy az egész terület méltán nevezhető *felföldnek*.

Hegységei között legnevezetesebbek a Kárpátok, melyek a birodalom délkeleti szögletéből észak és nyugatra kitárt 4—5 ezer láb magas hatalmas karjaikkal magukba ölelik s öserdeik árnyában szirtfalaikkal védelmezik a sasok ez elzárt fészket, a székelyföldet.

E hegyrendszer székelyföldi alkatrészei. *Keleten*: a) a *gyergyói havasok*, a borgói szorostól délkeletre a Lóhavasig, az Olt eredetének közeléig;

b) innen hasonló irányban a Büdöshégyig a *csiki-havasok*. Ezeknek folytatása:

c) a *háromszéki keleti havasok*, melyek a csiki-havasok déli végénél, *bereczki-havasok* név alatt az egész Kárpátrendszernek keletre leginkább kikanyarodó részét teszik. *Délen* a háromszéki déli havasok, melyek a hegyrendszer délkeleti szögletét alkotják.

E hegyrendszer fensíkjai és keleti lejtői dús legelőket szolgáltatnak.

A *Kárpátok mellékágai*. A gyergyói és csiki-havasok érintkezésénél a Maros és Olt eredete között, ezen két folyamterület *vizválasztója* nyúlik be a Feketereteszé nyújtványaként délnyugatra, elválasztván egymástól Csik- és a volt Gyergyó fenszékét. A benyulás keleti végén fekszik a Lóhavas, nyugati végén az Ostoros nevű hegy.

E benyulás, mely három mérföldnél alig terjed hosszabbra, a délnyugati végén fekvő *Ostorosból* két hegyvonalat bocsát ki; u. m. a *Hargitát* d. délkeletre, és a *Görgényi-havasokat* é. északnyugatra. Mindkettőt párhuzamosan a keleti Kárpátokkal. E hegyvonalat hossza 136.⁵¹² kilométer, átlag 30.³³⁶ kilométer szélességgel.* A *Hargita*, e hatodfél ezer láb magasságon felül emelkedő legtekintélyesebb belföldi székelyhegység, (Oláhfalu fölött a Hargitatető 1797.⁴⁰⁸ méter) délkeleten ott végződik, hová a Kárpátoknak vele parallel futó része, az u. n. Csiki-havasok nyulnak le, t. i. a kettő között és végénél 3579 lábra (Binder szerint 1131.¹⁹¹ méter) kimagasló *Büdös* hegyig.

Nevezett hegység e fővonala *Al- és Felcsikot* a nyugati oldalon egé-

* Dr. *Herbich* F. «A székelyföld földtani és őslénytani leírása». Budapest, 1878. 4. l.

szen bezárja és elválasztja az innen nyugatra fekvő Udvarhelymegyétől. Ugy hogy keleten a Kárpátok, nyugaton a Hargita, délen a Büdös és északon a Maros és Olt vízválasztója minden oldalról meredek védbástyákkal veszik körül Csikot, melynek az Olt völgyéből álló medenczéje 2300 láb magasan fekszik ugyan a tengerszin fölött, de 3381 lábnyira mélyen az őt környező hegymagaslatok alatt.

A mi belföldi hegység már most Háromszék és Udvarhelymegyében elterül, az részben a *Büdös*, részben pedig a *Hargita* nyujtványának tekintendő.

A *Büdösből* délre, Bükkszád és Málnás fölött, Háromszékmege s egyszersmind a székelőföld legszebb és legnagyobb térségéig, a Szépmezőig nyulnak le az u. n. *háromszéki hegyek*, délfelé mindinkább ellankásodva. Ezek képezik a Feketeügy és Olt vízválasztóját. Északnyugati oldalán legmagasabban fekszik rajta *Bükkszád*, 1768 lábra (Binder sz. 635.¹⁶⁰ méter) a tenger szine fölött. Lábainál kereken a megye számos községei területnek el. Közötte és a Kárpátok legkeletibb része, a gazdag vastartalma *Bereczki Havasok* között egy szép térségen fekszik Kézdi-Vásárhely és vidéke, a régi Kézdi- és Orbaishék északi része.

A Hargita végső benyulása délre a barnaszén- és vasban dús *Hermány-Baróthi* hegység, párhuzamosan haladva a háromszéki hegységgel. Előpatak és Ilyefalvától délre az Olt jobbpartjáig ereszkedik le s ez irányban ép úgy, mint keleti és nyugati oldalán nagyon ellankásodik. Csikból együtt indul a hatalmas hegyvonat s a kicsiny folyó s mire itt újra találkoznak, ez utóbbi már meltóságosan hömpölyög s partján elsimul amannak déli végső halma.

Másik nyujtványa a Hargita déli végének az előbbivel ugyanazon helyről indul ki s Lövétén alól északi oldalán Homoród-Almás, H.-Karácsenyfalva és H.-Oklánd, s déli oldalán Vargyas között nyulik le nyugatra *Rika* név alatt. E vonal a N.-Homoród és Vargyas vize vízválasztója. Mint egy ék illeszkedik be ez és a baróthi hegység közé Erdővidéke.

A Rikával többé-kevésbé párhuzamosan haladnak a Hargita nyugati aljának előhegyeiből nyugati irányban, Udvarhelymegyén keresztül a K.-Homoród s Nagy-Küküllő s ez és a K.-Küküllő vízválasztói gyanánt azon csekélyebb emelkedésű hegyvonatok, melyek szétágazásaikkal az említett megyét egészen elborítják, ugyannyira, hogy Udvarhelymegye az egész székelőföldön a legkevesebb lapályos helylyel bír. Legszabálytalannabbul és legnagyobb kiterjedésben tornyosulnak össze e hegységek elágazásai a megye délnyugati részén a N.-Küküllő és Kis-Homoród folyó között: Kénostól Muzsnáig és Bágytól Agyagfalváig, valódi dombvidék jelleget adván e területnek. E hegyek erdő által nem borított részei nagyobbára földmivelés alatt állanak.

A megye északi részét borító s ugyancsak a Hargita nyugati oldalából eredő hegyek. Udvarhelytől északnyugatra jóval magasabb csúcsokkal emelkednek, úgy hogy a megye északnyugati széléhez közel fekvő *Firtos* tetejéről a messze tátongó Tordai hasadékot tiszta időben biztosan lehet szemlélni

Átalában véve tehát Háromszék- és Udvarhelymegye belső hegységei mind a Hargitából sugároznak szét, s mentől inkább közeledünk annak fővonalához, mely Udvarhelymegye északkeleti szélén vonul el, annál inkább emelkedő és egymáshoz mind közelebb szoruló s a gabnatermést mind inkább kiszorító hegyvonalak között haladunk, míg végre, pl. Udvarhelymegye belsejéből haladva fölfelé, Udvarhelyen fölül Máréfalvánál, ettől északra Zetelakánál, délre Lövéténél a Hargitával hosszan futó azon elő-hegyet érjük, melyet okvetlen meg kell másznunk, ha a Hargita lábához akarunk jutni. Itt pedig az *oláhfalvi fennsík*ot érjük, mely 1718.⁴⁰ láb (Binder sz. 834—859 méter) magasán fekszik a tenger színe fölött, s a legmagasabb lakott fensík Erdélyben, 16 □ kilométernyi területtel.

Fennebb mondtuk, hogy az Olt és Marosnak Csik-Gyergyó között a Kárpátokból benyúló vízválasztója. e folyókkal északnyugatra és délre párhuzamosan futó két ágat bocsát ki magából. A délit és nyugtványait már ismertettük. Még szólanunk kell az északnyugatiról.

Ez a Görgényi havasok neve alatt előbb északnyugatra, majd északra s végre egészen nyugatra kanyarodva, Gyergyót nyugati oldalán elválasztja a Maros (Torda)-megye keleti végétől. Ez is, mint déli testvére, a Hargita, több hegyvonalat bocsát ki magából nyugatra.

A *Görgényi havasok* és a Hargita északi végének erdőborította előhegyeiből Maros (Torda)-megye belsejébe a *Szakaiát* és *Bekecs* nyúlnak be, s központjaivá lesznek azon mérsékelt emelkedésű hegyvonalaknak, melyek a megye belsejében délnyugati irányban végig húzódnak. Ezek egyike a *Nyárad-vonal*, mint a K.-Küküllő és Nyárad folyó vízválasztója, Szováta és Makkfalvától északra; továbbá egy emelkedettebb vonal, az előbbbitől északra, mint a Nyárad és Maros vízválasztója. Az első a Nyáradot, a balparton, a Marosba ömlésig kíséri; a másodiknak nyugati lankáján M.-Vásárhely egy része terül el. Mindkettő a maga elágazásaival a megye szőlő-hegyeit képezi, s maguk között tágasabb völgyeket alkotva, Maros (Torda)-megyét, földmívelési szempontból előnyösen különböztetik meg Udvarhelymegyétől s Háromszékmegye északkeleti részétől, melyek vulcanicus külsejű s magasabban emelkedő hegyekkel sűrűen vannak borítva.

3. Folyamrendszere.

Hátrább hagyva (Torda) Aranyosmegye helyrajzának rövid vázlatát, ezuttal az anya-székelyföld főbb körvonalakban adott hegyrajzát kell

kiegészítenem annak **folyamrendszerével**, hogy földjének felületéről egy teljes képet alkothassunk s megismerhessük a nagy mértékben e kettőtől függő *égelji viszonyait*.

A székelyföld is, mint a magyar királyság összes területe, a tengerpartot kivéve, a *Duna főfolyam területéhez* tartozik; de annak mindenesetre legtávolabb fekvő része. Másod- és harmadrendű folyamterületei azonban ez országrész legjelentékenyebbjeinek tekinthetők.

A rendszer középpontja a Hargitát és Görgényi-hegységet a Keleti Kárpátokkal összekötő ama rövid hegyvonal, mely Csikmegyét közepén átmetszi, s csaknem két egyenlő részre osztja, u. m. délen Csik- és északon Gyergyóra. Itt ered Erdélynek két legjelentékenyebb folyója s egymással ellentétes irányba, az *Olt* délre, a *Maros* északra indulva, a székelyföldet keleti oldalán végig futják, míg az egyik annak déli és a másik északi szélén egymással szembe, befelé kanyarodnak. Az Olt ereje azonban Alsó-Rákosnál a Rikahegyvonal sziklatömegének áttörésében annyira meglankad, hogy nem bírván merész kanyarulatait tovább folytatni, a délnyugatra kínálkozó völgyeséseken át egykedvűen hagyja itt az országot. Ikerestvére is M.-Vásárhelyen alól búcsút vesz a székelyföldtől s termékeny völgyeken folytatja nyugati missióját.

Annyit azonban még is elér ős bérceink e két büszkesége, hogy székelyföldi folyóvizeinket ők veszik magukba, s ők vezetik a Duna tág ölében a Feketetenger hullámaiba. Kereskedelmünk számára így jelölte ki már az őstermészet az egyik leghelyesebb irányt.

Az Olt Orbán Balázs legújabb felderítése szerint a Gyergyó szélén emelkedő *Magas-Bükk* ormán ered, mintegy 5000' magasan a tenger színe fölött.* Folyamhossza Erdélyben 40 mérföld, melynek több mint fele része esik a székelyföldre.** Folyamágjának legnagyobb szélessége, mely a székelyföld határán kívül esik (a Verestoronytól északra) 45—50 öl, S.-Szentgyörgynél 12, erdővidéki kanyarulatánál mintegy 20 öl. Legkisebb mélysége a székelyföld nyugati szélénél 2, legnagyobb 8 láb. Esése e nevezett pont és Bükkzád között 22.s mérföldenkint,*** sebessége tehát középvízállásnál másodpercenként 2 láb.† Ebből és erős kanyarulataiból könnyen kimagyarázhatók nagymérvű kiáradásai Háromszékmegyében és Erdővidéken.

Az Olt erdélyi egész folyamterületét **Lenk 218** □ mfdre teszi, miből a

* Orbán B. «Székelyföld II. k. 100—3. l.

** Lenk a folyamhosszát Erdélyben 76 órára teszi, miből Csik- és Háromszékmegyére 44 óra esik. *Lexicon* I. k. 46. l.

*** Az Olt esése eredetétől S.-Szentgyörgyig mintegy 3291 láb.

† Biélz E. A. «Handbuch der Landeskunde Siebenbürgens». 42—43. l.

székely föld 76 □ mfdet foglal magában névszerint Háromszék 35, Csik 26 és Udvarhelymegye 15 □ mfdet. *

Folyamterülete a Hargita és Kárpátok között, eredetétől a Csikmegye déli végén fekvő Tusnádig, gyönyörű térséget foglal magában, mely a Kárpátok bekanyarulása által a Hargita felé Zsögödnél (Csik-Szeredán alól) két részre osztatik, *Fel-* és *Alcsikra*. Minden irányban magas hegyek által határolt szebb térséget alig mutat fel valamely felföld. Akár Háromszék megyéből a Büdöshöz tartozó s ezt a Kárpátokhoz kötő *Nyergesen*, akár Udvarhelymegyéből a Hargita *Talvajos-tetőjén* át induljunk Csikba, mindenik esetben oly bűbájos kép tárul elénk, melynek szépségei elbűvölnek s pillanatok kellene, míg annak rendszeres áttekintéséhez foghatunk. Mintha félnénk, nehogy ellebbenjen szemeink elől, mintegy ködfátyolkép: tekintetünk most a mélyen fekvő völgyfenékre, majd a csudás alkotásu óriási hegy koszorura, innen a tova kanyargó Oltra és ismét a hegygerinczek kimagasló ormaira esik, míg a kebel mélyen hullámszik a havasok fenyves légbalzsamában. S ha leszállunk az Olt partjára s végig megyünk annak völgyén, látjuk két oldalon a magaslatokból alásiető és a főfolyóba ömlő számtalan vizereket, kisebb-nagyobb patakokat, melyek mint megannyi öntöző csatornák metszik át mindkét oldalról a folyam két partján elterülő térséget. Látjuk némely földrajzi írók tudatlansága által rossz hirbe hozott e térségen a tömött és sötétzöld gypet, közben díszleni az arany-sárga kalászt, amerikainak beillő hosszú és vastag száru szalmán, s a keresztek sűrűn, mint akár az alföldön.

S mégis, mégis . . . való hát, hogy e megye gabonában szűkölködik? . . . Fájdalom: való, de ennek megvannak természetes okai — s volna kárpótlása bőven!

Okai közül most csak futólag emlitem meg túlnépességét a művelés alatt álló szántóföldterülethez. Egész Csikmegye hosszukás alakjának szélessége átlag 7 mf., s legtéresebb völgye is alig 2 mf. széles Alcsikban. A többi mind a hegyvonalak által van borítva, melyek pedig, eltérőleg a székelyföld más vidékeitől, itt szántás-vetésre nem használhatók.

E szép völgy az al- és felcsiki lapály együttesen mintegy 60·67 □ kilométer területtel bír, 593·45 méter középmagassággal a tenger színe fölött.

Az Olt Tusnádtól Bükkszádig a Hargita nyujtványainak kezdete és a Büdös-hegy özszenyomulása közé szorul, melyek egészen két partjáig ereszkednek le. E kis vonal — Tusnád fürdőjével egyike a legelragadóbb természetes tájképeknek. Földművelést itt a fenyves oldalak nem tűrnek.

* *Lenk: Lexicon* I. k. 46—47.

Bükkszádtól Sepsi-Szentgyörgyig mind lejjebb ereszkedő és táguló nyílású völgyfenéken halad, útjában a szép jövővel bíró málnási fürdőt érintvén. Jobb oldalán a Hargita déli nyujtványa, az u. n. baróth-hermányi hegyvonal kíséri, balpartján pedig a Büdös-hegy nyujtványa, mely egyszersmind vizválasztója az Olt és Feketeügynek.

Itt már a két hegyvonal is csak részben van erdők által borítva. Lankásabb részei keleten úgy, mint nyugaton és délen földművelés alatt állanak. A mint pedig Sepsi-Szentgyörgyig értünk, itt az Olt kitágult völgye Erdély legnagyobb és legszebb térségévé alakul, mely északkeletre 45·5 kilométer hosszúság és délkeletre 19 kilométer középszélességű vonalon, mintegy 113·8 □ kilométerre terjed s 517·6 méter középmagasságra emelkedik a tenger fölött.*

E térség emelkedett fennlapályát Sepsi-Szentgyörgytől délkeletre méltán nevezték *Szépmezőnek*, mely egy mérőföldnyi széles téren, kerekén népes falvakkal szegélyezve, minden talpalatnyi tér fekete barázdákkal borítva, távolabb keleten és délen a Kárpát havasainak gyönyörű csoportozatával ékitve, északkeletről a Feketeügy öntöző csatornája által átmetszve, szépség- és dús termékenységben párját keresi.

Az Oltnak Háromszékmegyében legtekintélyesebb mellékfolyója a Feketeügy, mely a megye északkeleti magaslataiban a keleti Kárpátok Tömlő-Sark és Miháltz nevű hegyeiből ered, s leereszkedve magas futásából, magába veszi *Kászónvizét*, *Esztelneki-patakot*, *Gelencze*-, *Bereczk*- és *Torjapatakát*; úgy, hogy mire Kézdi-Vásárhelynél elhalad, már tekintélyes kis folyóvá nőtte ki magát. Tisztán székely s kiválóan háromszékmegyei folyó, mely annak északkeleti lapályát déli irányban metszi át s a Büdösből a megye belsejébe leereszkedő hegyek déli lábainál nyugatra kanyarodik s a területét észak, kelet és délen körülfogó hegységek lábainál 92 falunak engedve elhelyezkedést, *Al-Doboly* alatt az Oltba ömlik. E pontig jobb partján 7, bal partján pedig 10 kisebb-nagyobb patakot veszen fel magába, mely utóbbiak közül nevezetesebb a *Tatrang*.

E vizek a déli és keleti havasokból s a megye északi hegyeiből erednek s majd mindenik több kisebb patakból alakulva minden irányban mint üde vizü öntözőcsatornák szeldeklik át a termékeny térséget.

E térséget délen és keleten az itt ölelkező Kárpátok védik szép hegy-soraikkal s 4—5 sőt 6 ezer láb magas csucsaikkal, északon pedig a Büdös és Hargita mérsékeltbb nyujtványai, míg nyugaton a Barcaság lesz folytatása.

Ha még az Olt jobb partján beléje szakadó patakok és folyók közül megemlítjük Bölön- és Ajta-patakát, az erdővidéki *Baroth-vizét* és *Kormos*-

* Dr. Herbieh F. «A székelyföld földtani és öslénytani leírása». 9. l.

Langost,* melyek rövidebb futással Erdővidék szűk térségét metszik át és kapcsolják az Olt folyam területéhez, — s ha a Rika nevű erdőborította hegyvonaltól északra, az ezzel párhuzamosan futó Nagy- és Kis-Homoród vizének egymáshoz közel fekvő, hoszsú, keskeny, párhuzamos völgyeibe bepillantunk: ezzel egyszersmind áttekintettük a székelyföldnek azon fő- és mellék folyamterületeit, melyek az Olt körül csoportosulnak, s melyek Csikmegye déli részét (Fel- és Alesikot), egész Háromszékmegyét s Udvarhelymegye délkeleti részét foglalják magukba. Két jelentékeny térséggel ismerkedtünk meg itten, u. m. a csik- és háromszékmegyeivel. Egy kisebb területű, az Erdővidékétől (a Rikán belül) délre, ezen terület vizei és az Olt között fekvő völgy. Másod- és harmadrendű hegyvonalak közé sok keskeny völgy és völgyatlan van szorítva.

Most e rövid áttekintés után a székelyföld déli részéről annak északi vidékeire vezetem olvasóimat.

A Maros folyamterülete. A hegyrendszer ismertetésénél említve volt azon hegység, mely Csikmegyén keresztül tornyosulván, azt két részre osztja s (Csik és Gyergyó) a Hargitát és Görgényi havasokat a keleti határszéli hegységhez kapcsolja. E nagy vízválasztóból délre kísértük az Oltot. Annak *Fekete-Réz* nevű hegygerince nyugati részén a *Gereczésből* ered a Maros és egyenesen északra indul s a forrásokban dús havasokból anynyi csermelyt, patakot fogad azonnal magába, hogy Gyergyó-Ujfalunál alig 15 kilométernyi folyása után már tutajozható.**

Északi irányu felső futásában a Gereczés északi lábánál a *gyergyói-térség* fogadja kitárt kebelére. «Alig lehet — mondja Orbán B. — valami meglepőbbben nagyszerűt, idyllien szebbet képzelni, mint ezen havasoktól körülölelt 2 mérföld hoszsú, 2 mérföld széles tér, mely a fenyvesek végtelenségében bűbajos oázt alkot, s festőileg elhelyezett faluival, hegyormokra fektetett kolostora — s imoláival a legmeghatóbb képet tárja fel.»*** E 38 □ kilométernyi s a tengerszin fölött 709·104 méter középmagasságban fekvő szép térségen a Maros-Tordamegye szélén fekvő *Topliczáig*, a jobb és bal parton nem kevesebb, mint 55 havasi patak rohan medrébe.

A Maros Toplicza vidékén kilép a székelyföldről s északi irányát nyugatira változtatja, és a Kárpátok oldalába mélyen benyomuló Görgényi havasok által alkotott völgyszorulaton áttörve délnyugatra kanyarodik.

Udvarfalvánál ismét a székelyföldre ér, hol Maros-Vásárhelyt érintve, 15 kilométernyi futás után Malomfalvánál hagyja el a volt Marosszéket.

* Ebbe szakad a *Vargyasvize*, mely a homoród-almási barlangot magában foglaló hegy belsejébe hatol s annak délnyugati oldalán jő ismét napfényre, s mely ennél fogva u. n. *buvó-patak* jelleggel bír.

** Tutaj-tutajozás erdélyi tájszó = fa, deszka, lécz stb. szállítás szálfákon.

*** Orbán B. «Székelyföld» II. k. 3. l.

Alább a volt Aranyosszék déli határát érinti útjában.

A Maros folyamterületét Lenk 424 □ mértföldre teszi Erdélyben, mely területből a székelyföldre 80 □ mérföld esik 274 faluval.* A székelyföldi folyók közül azokat, melyek az Oltba nem szakadnak, mind a Maros veszi magába vagy közvetve, vagy közvetlenül. 56 mérföldet tevő folyamhosszából (Erdélyben) mintegy fele esik a székelyföldre, úgy, hogy mint az Oltot, úgy ezt is méltán nevezhetjük már ennél fogva is kiválóan székely folyónak.

A Maros a közlekedésre nézve hazarészünk legjelentékenyebb és egyetlen hajókázható folyója. A nagyon fontos gyergyói és görgényi tuta-
jozás mellett, ez közvetíti a maros-ujvári sószállítást a Tiszára s onnan tovább Szerbiába.

Medrének szélessége Szász-Régen mellett 35, Maros-Ujvár mellett 50 öl, Erdély nyugati szélénél 60—70 öl. Folyamhosszának a közepe táján, vizének legkisebb mélysége 2—3 láb, legnagyobb 10—12'. Esése mérföldenként Alfalutól Topliczáig (Gyergyóban 5 mérföld) 33'6", innen Dédáig (6 mérföld) 103'8", Dédától Felvinczig (19 mérföld) 32', innen Maros-Portusig (7½ mérföld) 22'8", innen Erdély széléig (Zám, 15 mérföld) 13'2", végre Zámtól a torkolatáig 5'4". **

Hajókázhatósága tehát legkevesebb Maros-Vásárhelyig állandóvá tehető lenne, feltűnően széles medrének szabályozása által.

A Görgényihavasokból eredő s nyugati folyással Szász-Régen közelében a Marosba szakadó *Görgényvize* a székelyföldet az északi oldalon határolja.

A Marostól délre terül el annak egyik jelentékeny mellék-folyamterülete, a *Nyárád-tere*. A Nyárád két ágban ered Maros-Tordamegye keleti oldalán, a Görgényihavasokból, s kezdetben déli, majd délnyugati futással keresztül vonul az egész megyén, s ennek délnyugati szélén, a beszakadásától nevezett Nyárádtőfal mellett a Marosba ömlik. E folyó, mely bal partján 14 patakot fogad magába, e megyében hasonmása a háromszéki Feketeügynek. Mindkettő megyéje északkelet szélén ered, s délnyugati szélén szakad a főfolyóba. Tehát mindkettő tiszta székely-folyó. Ez is, az is nagy népességű termékeny vidéket táplál.

E 7 mérföldnyi hosszú vonalon, a folyóval párhuzamban, de mérsékelten emelkedő, jó bortermő, vízvázasztók lábainál 68 falu helyezkedik el két oldalon, melyeknek most az egyikére, majd a másikára csap át a szőke Nyárád. Népeiségének tömörségével alig versenyezhet Erdély vala-

* Lenk. «Geogr. Lexicon» III. k. 39. l. (E terület megyénként így oszlik meg: Torda-Aranyos 6, Csikm. 19. Maros-Torda 25, Udvarhely 30 □ mfd.)

** *Hunfalvi J.* Magyar Birodalom III. 416—7. l.

mely vidéke. S mindennek daczára a jólétnek nem közönséges fokát találhatni e munkás nép között.

A fennebbitől délre, azzal párhuzamosan terül el a *Kis-Küküllő folyamterülete*. A folyó a gyergyószéki havasokból, a Csik-Tordamaros- és Udvarhelymegye öszszeszögelésénél kiemelkedő *Bucsintető* (1271·837 méter magas) közelében, a Putnatetőn, Udvarhelymegye északkeleti szögletében ered, közel a Nagy-Küküllőhöz. Kezdetben *Nagyágvize* nevet hord s csak miután a *Korondvize*, Parajd mellett, vele egyesül, veszi fel családnevét.

Udvarhelymegye területét Parajdon alól hagyja el, mely pontig magas, lakatlan havasvidék képezi területét. Alább Torda-Marosmegyében keleten kitáguló, de még mindig magasán fekvő völgyben halad tovább, s nemsokára Kelementelke határán e megyétől is bucsut vesz, hogy Küküllőmegye jó bortermő vidékének adjon táplálékot.

Azon 115 falu közül, mely egész folyamterületébe esik, 38 tartozik a székelyföldhöz, u. m. 18 Torda-Maros délkeleti és 20 Udvarhelymegye északnyugati oldalán. A két székelymegye területéről jobb és balpartján 13 kisebb-nagyobb patakot vesz fel magába.*

A *Nagy-Küküllő* párhuzamosan halad az előbbiekkal, azoktól délre. A mellék-folyamterületek között Erdélyben ezé legnagyobb. Udvarhelymegyén nyugati irányban foly végig, azt északi és déli, csaknem egyenlő részekre osztván. Főfolyója e megyének, és egyszersmind középvonala a székelyföldi két főfolyamterületnek. A mi ettől északra esik, mind a Maroshoz, a mi pedig délre, mind az Olthoz tartozik. Azért követtük a székelyföldi folyamrendszer ismertetésében a *déli*, és azután az északi félkört, hogy a Nagy-Küküllőben az egész körnek mintegy átmérőjét mutassuk be, mely átmérő keleti végét gondolatban kell a Maros és Olt eredetéig kinyújtanunk.

A Nagy-Küküllő kisebb testvérétől nem messze a *Kis-Küküllő-tömezőben* buzog fel, s eredetétől magas havasok között halad 4 mértföldnyi vonalban délfelé. Szoros völgyében a legelső falu Zetelaka. Alább Fenyéd, hol irányát délnyugatira változtatván, a megye két városán, Udvarhelyen és Kereszturon áthalad, s Héjasfalva mellett Nagy-Küküllőmegyébe lép. Mindkét oldalon emelkedett s különösen jobbpártján terméketlen homokkő-hegyvonal kíséri. Völgye mindvégig keskeny, csupán Bögöz és Décsfalva között szélesedik ki jelentékenyebb térséggé (Agyagfalvirét), melynek hossza mintegy $\frac{1}{2}$, szélessége $\frac{1}{3}$ mértföld.

Udvarhelymegyét, kanyarulataival együtt, mintegy 8—9 mértföldnyi vonalban mossa, mialatt balpartján 11, jobbpártján pedig 12 patakot vesz fel, mely utóbbiak közül megemlítendő a Gagy-pataka és *Fejér-Nyikó*

* Lenk. «Geogr. Lexic.» II. k. 303—4. l.

népes mellékvölgyeikkel. A területébe eső 190 falu közül Udvarhelymegye 105 székely faluja tartozik.* Mélyen Erdély belsejében, Balászfalván alól egyesül a két Küküllő s együtt szakadnak Mihálcfalva mellett a Marosba. Megjegyzendő, hogy a két testvér-folyó előnevét (Nagy- és Kis) nem a vizek tartalomtól, hanem a folyamhosszáért nyerte.

Ha már most második főfolyamterületünkre egy visszapillantást vetünk, látjuk, hogy a legszebb és tágasabb térségeink itten a Maros mentén foglalnak helyet, u. m. a *gyergyói* Csikban s a torda-marosmegyei térség völgy Nagy-Ernyétől (Szász-Régenen alul) Vidrátszegig (Nyárádtó közepében). Versenyez ez utóbbival a dús Nyárádvölgye. A Küküllők székelyföldi fő- és mellékvölgyei azonban térség tekintetében szegényeknek mondhatók. S ha itten az Olt területének ismertetésénél említett két Homorod szűk völgyeit is fölemlitem; kitűnik, hogy a székelyföld keleti, déli és északi részeivel szembe a *középterületet*, melyet legfőképp Udvarhelymegye foglal el, *termékeny lapályok* alkotásában a természet leginkább elhanyagolta.

Kiegészítésül meg kell még említenünk a Kárpátoktól Moldva-Oláhsországba, tehát keletre folyó vizeket. Ezek a következők: a Besztercze, Bállár, Tatros, Úz, Ojtoz és a Bodza. Az első már a Tölgyesnél tutajozható s a Dunafejedelemségekbe jelentékeny fatereskedés közvetítője.

Állóvizei a székelyföldnek kevés számmal vannak, mert hegységei inkább hegylánczokká és vonalakká alakultak, s kevésbé halmozódtak úgy össze, hogy tölcseréket alkotva, azokból a hegyi vizek és források le ne csapódhassanak, mi az Alpok vidékének oly jellemző sajátossága s az Erdélyt övedző magas emelkedésű déli Kárpátok között is több helyen fordul elő. (A Retyezát déli oldalán 6 nagyobb és több kisebb ilyen tölcser ismeretes.) Legjelentékenyebb és ismertebb, a geológiai vizsgáldások oly érdekes és a kényutazók (touristák) kedvencz tárgya, a *Szent-Anna-tó*, Háromszék megyében, a Büdöshegy közelében, melyet a nép *tengerszemnek* nevez. Ennek tükre 2967' 32" (917·664 méter) magasan áll a tenger színe fölött. Tojásidomu területe $\frac{1}{4}$ mértföld kerülettel bír. Vízének mélységét 6 ölre teszik. Lefolyást eddig belőle még nem észleltek.**

Véres vagy *Gyilkostó*, mely Gyergyó keleti havasaiban a Békás nevű hegy közelében, a Gyilkoskő nevű sziklafal lecsuszamlása következtében, 1837-ben előállott legújabbkori terjedelmes tó.*** Benne sok pisztráng. A keletre vonuló Békás-folyó rajta keresztülhalad.

* *Lenk.* «Geogr. Lexic.» II. k. 379—80. l.

** *Biélz és Hauer.* Részletesebb tájleírását lásd Orbán B. «Székelyföld» III. kötetében.

*** *Benkő K.* «Csik, Gyergyó és Kászon leírások.» 33. l.

Megemlítendők még a Mezőségnek székelyföldi részében, a diluvial-hegyek medenczéiben elterülő m.-sámsondi, m.-kölpényi, m.-madarasi és m.-bándi tavak, melyek mind egy vonalban fekszenek, s vizök egyik a másikba foly. E tavak hossza mintegy két mértföld, változó szélesség mellett. Vannak rajta hidak és malmok. Ezeken kívül a m.-madarasi határon *Istentava*, melynek hossza 400 öl, szélessége 250 öl. Széleiken nád és más vízi növények dúsan tenyésznek. Közepén tisztások, helyenként 6 öl mélységgel. Halakban gazdagok s a vizimadarak százezrenként tanyáznak bennök.*

Rendkívül érdekesek a szováthai *sóstavak*, melyek közül utóbbi időben egyet állandó fürdői berendezés alá vettek. Az itteni sóhegy körül lévő tavak száma váltakozó. A meglévők néhány év alatt eltűnnek s más pontokon helyettük újak képződnek, mit annak tulajdonítanak, hogy a sóhegy keleti oldalán beszivárgó s a déli oldalon ismét napfényre jövő néhány csermely vize folytonosan oldja fel a sót. Ez által az egész hegy és felalaj mozgó jelleget ölt — s gyakran a hegyet környező szántóföldek helyén a gazda, ki oda tavasszal törökbuzát vetett, ősszel sóstóban fürödhetik. Így *Orbán Balázs* említi,** hogy két nagy terjedelmű tó, egyik jégheg, a másik égető meleg vizű, melyekben ő gyermekkorában feredezett, már 1850-ben eltűntek, helyökben egyes sósziklák meredezvén ki. 1851-ben hat ilyen tó létezett, felszínöken 10—15 öl átmérővel s egészen 5 öl terjedő mélységgel, melyeket már 1860-ban hiába keresett az ember.¹ A tavak vizének sója és a sóhegyben lévő kősó természetesen tilalom és kincstári őrizet alatt áll.

Édesvízi forrásai az egész székelyföldnek több száz patakjain és csermelyein kívül is igen nagy számmal vannak, mezőkön, legelőkön és erdőkön egyaránt. 4—5000 láb magasságban is bő és rendkívüli üde vízi forrásokat találunk.

Falvainkban majd minden gazdának saját kutja van, mindazonáltal némely vidéken ivásra e kutak mellett is a folyóvizet használja a nép — csupa megszokásból.

Egyetlen vidéket ismerek, mely koronként, hosszan tartó nyári szárazság idején forrásvizben szükségét szenved. E terület Udvarhelymegye északnyugati felében, a N.-Küküllőnek egy jobboldali mellékfolyamterületén, *Fejér-Nyikó-völgye* északi oldalán emelkedő kopasz hegyek között, majd minden térség nélkül való hegyvidék, mely néhány falunak ad csaknem elrejtett lakhelyet. E falu lakói mind házi szükségökre, mind barmaik ita-

* *Benkő K.* «Marosszék ismertetése.» 7—8. l.

** *Orbán B.* «Székelyföld» IV. 16. l.

*** *Benkő K.* Marosszék, 8. l.

tására, sokszor heteken át szekereken hordják a vizet — hordókban — a völgyfenéken folyó Nyikóból, vagy az ennek partján fekvő falvak kutjaiból.

Ha egy-egy forrás határukon létezik, az őrizet alatt áll, kifolyó vizét vályuba fogják fel a barmoknak, a forrásból, például mindenkinek csak meghatározott nagyságu és számu edénnyel szabad merítenie. E vízhiányos nyomuráságban leginkább szenvednek Medesér és Tordátfalva, ritkábban Énlaka, Firtos, Váralya s alább nyugatra a két Solymos. E vízhiány anynyival feltünőbb, mert a jóval magasabban fekvő közel helységeknek elegendő forrás- és kutvizök van.

A volt Aranyosszék hegy- és vízrajza. Az Aranyos és Maros között négy önálló csoportban emelkedő erdélyi *Érczhegység* legkeletibb része a *Thoroczkói* vagy *Aranyosmelléki* hegység. Ez az Aranyos északi oldalán, Thordától északnyugatra veszi kezdetét, innen délnyugatra kanyarodik, s átfurva az Aranyos által, délre a Maros felé — az Ompoly-völgyig terjeszti halmait. E kanyarulatban több apró csucsa között merészen emelkedik ég felé a *Székelykő*. E félkörben az Aranyos futását követve gyorsan, de mégsem minden fokozat nélkül ereszkedik le kelet felé ama *kies vidékre*, melyen a volt ötödik székely-szék terül el, s mely északra a híres Tordahasadékig nyulik fel, keletre pedig a másfél mérföld széles és 3 mérföld hosszú *Keresztesmező* gyönyörű terével Torda mellett felhúzódva, a Maros völgyébe csap át, hol a vasutvonal képezi jelenleg érczhatárát.

A Keresztesmezőről délnyugatra egy emelkedettebb térség, az u. n. Bogáth képezi folytatását, nyugatra pedig egy pár szűkebb völgy. Az egész térséget délen egy mérsékelt hegyvonal zárja be, melyen át a *Létom-patak* völgye vezet Felvinczre. S így ez egész terület természetes védfalak által van körülvéve észak, nyugat és délről (ez utóbbi oldalon igen csekély része esvén kívül a védfalon), mely körülménynek köszönheti, hogy legmagasabban fekvő falvai is bort termesztének. Csupán kelet felől van szabad nyílása a légáramlatnak.

Folyói: az *Aranyos* és *Maros*. Amaz az *Érczhegység*ben mélyen benn veszi eredetét, s több eltérő kanyarulatokkal halad északkeletre, míg a szóban lévő terület északnyugati szögletén egy szűk völgy sorosban kilép havasi pályájáról, s Tordáig haladva a volt Aranyosszéknek északon, további kelet-déli félkör kanyarulatával pedig keleten képezi nagyjában határát. S midőn Vajdaszeg mellett a Marosba ömlik, szerepét ez veszi át s két ágra szakadván, Székely-Kocsárd, Székely-Földvár, Veresmart és Felvincz érintésével, délen a kis székelyföld határát képezi.

E szerint tehát az Aranyos völgye is a Maros főfolyam területéhez tartozik, s a volt Aranyosszéknek csupán az északi oldalon fekvő 10 faluja esik az ő folyamterületébe.

Erdélynek legmagasabban eredő folyója. Forrásainak tengerfeletti

magassága 5570 láb. Egész esése a Marosba szakadásáig 4718 láb, s miután folyásának hossza 18 mérföld, mérföldenkénti esése 262 láb.* Ez átlag azonban a valóságban oda módosul, hogy míg az eredetéhez közel eső vonalra, a magas hegyek között, a fentebbi számnál nagyobb esés talál. addig székelyföldi részén, például torkolata és Torda között az 14 lábra száll alá. Az utóbb említett helyen szélessége 26' és közép mélysége 5'.** Homokjának aranytartalmáról máshelytt szólunk.

E terület számos kisebb patakjai részben a Marosba, részben az Aranyosba szakadnak. Utóbbiak közül megemlítem jobb partján a *Csegezi*-, bal partján *Rákospatakát*, a *Tordahasadékon* átzugó *Hesdát*-patakot, bellebb a *turi* és *tordai sőspatakot*.

4. Földtani jellemzés.

E jellemzésnél a földtani képződés korain visszafelé haladunk s kőfőként tulnyomóan *Hauer* és *Herbich* kitűnő műveit használjuk.***

Negyedkori képletek (alluvium, diluvium).

a) *Áradmányi vagy jelenkori képlet* (alluvium).

A folyók vizeit fölért csekély magasságu vízszintes terület kavics-, homok- és agyag-rétegei, borítva többnyire termékeny humussal, alkotják az áradmányi képletet. A magyar birodalom ezen képlethez tartozó 2500 □ mérföld területéből csekély rész jut ugyan a székelyföldre, de ez annyival becsesebb, mert az *özönvízi* (diluvial) *képlet* területeivel egyetemben ez szolgál a földművelés alapjául. Legnagyobb ilyen területeket ismerünk a *csiki* és *háromszékmegyei* nagy medenczében, közvetlenül az Olt- és Fekete-ügy partjain, hová az erdővidéki Olt-völgyet is számítjuk, — továbbá a Maros mentén a gyergyói medenczében s alább Torda-Marosmegyén át nyugatra vonuló völgyben Dédtől Erdély nyugati széléig $\frac{1}{2}$ —1 mfd széles övet képezve. Összes többi folyóink árvízterülete jelentéktelenebb.

E képlethez tartozik a forrásokból lerakódó *mésztuff* is, mely azonban nagyobb területeket sehol sem alkot. Nevezetesebb a *Bodza mellett* lévő, az *Urletore* vizesésnél, hol a mészforrások kárpáti homokkőből törnek ki; a *Korond mellett* való, hol a források trachyt-féle harmadkori hegyekből erednek, s a *Borszék* és *Bélbor* mellett létezők, melyeknek vize szemcsés mészszel vegyült csillámpalából jó. Utóbbi helyen a sziklák hasadékaiban nyáron át is jégképződés megy végbe. A mésztuffban falevél-, hal-, csigaház- és kagyló-lenyomatokat lehet találni. Folyamatban van, mint *Bielz*

* *Hunfalvy* J. Magyar Birodalom III. 174. l.

** *Bielz* Handbuch. Land. Sieb. 43. l.

*** *Hauer* und *Stache*: «Geologie Siebenbürgers». Dr. *Herbich* F.: «A székelyföld földtani és őslénytani leírása.»

állítja, a *félópál* képződése pl. a *Kérulyi* savanyuvíz közelében (Udvarhely-megye keleti oldalán, a Hargita alatt), hol az egészen puha s többé-kevésbbé már kemény állapotban is található fadarabokat, falevelet,ogyorót stb. zárva magában (faópál). Ide tartoznak a Hargita két oldalán és nyújtványában előjövő barna-vaskő-képződések (Csik-Madarason, Lövétén), mint vastartalmu savanyuvizek üledékei. Ilyen barna-vaskő-tuff-lerakodást észlelt Herbieh a Búdös környékén, a tusnádi fürdőn s kiválóan a Sósmező mellett a Halaspatakban.

Vége ide tartozik még a *tőzeg* vagy turfa.

Ez, a mint tudjuk, egymásra halmozódott növények felbomlott és éghető alkatrészeiből áll s leginkább mocsáros, ingoványos helyeken, vízinövények gyökerei és száraiból képződik s tüzelő szerű használható. Ha meggyúl, tüze gyorsan terjed szét s okozza az u. n. földéget. Az erdélyi turfatelepek még nincsenek kellően felkutatva. Ilyeneket ismerünk a *Búdös hegyen*, Bükkszád-pataka fejénél, hol az az Anna-tónál nagyobb trachyt-tölcsért tölt meg s Kukujzás néven ismeretes; továbbá *Borszék* környékén, az Olt-völgyén Csik-Csicsó, Csatószeg és Verebes határán, s jelenléte igen valószínű a *mezősegi* tavak vidékén is, hol az a tűzifa nagy hiányában jó szolgálatot tehetne. A tőzegterületek azonban kellően tanulmányozva még ez ideig nincsenek.

b) *Özönvízi* (diluvial) képlet. Ehhez soroljuk térségeink emelkedettebb párkányait, melyek tetemes kavicsrétege az árvíztér fölött áll, milyen pl. az Olt és Feketeügy között a *Szépmező*, a volt Aranyosszék belsejében annak alsóbb területei s Fel- és Alcsikban az Olt völgyének terászszaí mindkét oldalon, a völgyfenék fölött jelentékeny magasság- s olykor néhány méter vastagságban. A Küküllők völgyének diluviális terászszaí jóval keskenyebbek. E képlethez számítjuk általában a völgyekből fokozatosan fennebb-fennebb emelkedő azon rétegeket, melyek felvonulva a hegyek oldalaira, azoknak mintegy takaróit képezik s elfedik a harmadkori és idősebb kőzeteket. Ezek tehát a székelyföldön, mint kiválóan hegyes vidéken, jóval nagyobb kiterjedést képeznek, mint az áradmányi képlet s jelentékeny földművelésnek szolgálnak alapul.

A Homoród-völgyek magaslatain s a Vargyas és Homoród közt levő vízválasztón, a Hargitától egész az Olt-völgyig mintegy 50 kilométer vonalban észlelhető, itt-ott nagy terjedelmű és különböző nagyságu trachyt-tuffok- és dombvidék néhány magaslatán uralgó kavicsképződmény helyét hasonlóan a diluviumba jelöli ki Herbieh.

E képlet legfőbb alkatrésze a *löss* (iszapos márga, sárgaföld), mely egész közép- és déli Európát borítja, Ázsián végig vonulva, China gazdag földműveléséhez szolgáltat vastag rétegeket. Azonban a löss egymagára nem igen fordul elő nálunk, hanem leginkább homokkal, kavicscsal, agyag-

gal, mészszel stb. vegyölve. S a szerént, a mint egyik vagy másik alkatrész tulnyomó, válik a talaj egyik vagy másik termény előállítására alkalmasabbá. Maga az áradmány, mely nagyobbára termékeny réteg által van fedve, kvarczos- és csillámban gazdag homok-, kavics-, márga-, agyagrétegekből áll; de néhol durvább görgetegek anynyira a felszinre jönnek, hogy a növényzetnek csupán silány teng-életet nyujtanak, mint pl. a Maros jobb partján a *vajdaszegi, székelý-kocsárdi* és *sz.-földvárí* fennlapályokon s ezek nyujtványain.

Azonnal feltűnik a mondottakból, hogy a földbirtokost az öszszes földtanból ez a két képlet (alluvium és diluvium) érdekli leginkább, s azért csak sajnálni lehet, hogy *tisztán földművelési* czélokra ennek vegyölékei és rétegei vidék- és községenként részletesen tanulmányozva s tudományosan meghatározva nincsenek.

Megyjegyezni kívánom olvasóim figyelmének és érdeklődésének felköltésére, hogy a földtani jelenkori vagy áradmányi (alluvium) s ezt megelőző negyedkori vagy özönvízi korszak (diluvium) reánk különösen *művelődéstörténeti* fontossággal is bír; nem azért, mert ezen képletek rétegeiben (különösen a diluviálban) fordulnak elő az ős emlősállatok csontjai, hanem azért főképpen, mert ezek a föld alakulása történetében kiválóan az *ember korszakát* képezik. Az emberi élet nyomait t. i. a korábbi képletekben sehol se találjuk, csak ezekben. Ezen nyomok pedig az emberi csontrészeken kívül: esiszolatlan kőeszközök kemény kőzetekből, azután obsidiánból, tűzkőből, opálból, bronzból stb., melyek az *űskori* (præhistoricus) tanoknak az emberi művelődés fejlődésére nézve rendkívül becses anyagokat nyujtanak.

Ujabb időben *Bereczk, Kovászna, Zágón* és *Petheő-falva* határa nevezetes ilyen leleteket szolgáltatott a Cserey-né muzeumába.

A negyedkori képletekben figyelmet érdemelnek az *aranytartalmu* lerakódások, melyek agyag-, kavics és homokrétegeket alkotnak. Ide tartozik *Hauer* szerént az Aranyostere a volt Aranyosszéken; melynek azonban hatalmas kavicsrakodványát, mely a fensikokon is uralg — Várfalvától Kocsárd keleti határszéléig — *Foith Károly* az ősképletekhez sorolja. Hogy az Aranyos medrén kívül, attól távolabb eső pontokon s az éppen említett kavicsrakodványon is régebben aranymosással foglalkoztak, ennek kétségbevonhatlan nyomát láthatni Várfalván fölül, az Aranyos jobb partján, hol egy nagyobb mérvű, az aranymosást jelző vízvezetés maradványai ma is láthatók, a kimosáson átment kavicsalmaival együtt. De az ujabb kor is nyujt erre bizonyítokot, mert csak 1848-on innen is, míg a kincstári aranybeváltásnak Tordán egy fiókhivatala létezett, a kövendi patakából, mely a fenebbi kavicsréteget mossa, mindig kiváló gazdag arany jutott a beváltáshoz. A jelentékeny aranytartalom mellett bizonyitanak azon ujabbkori vizsgálódások is, melyek névszerént Várfalva, Rákos és Kövend magas-

latain található arany értékesíthetése tekintetében biztató kilátást nyújtottak.

Hogy pedig most az Aranyos mentén és ennek környezetében az aranymosás, mely a székely falvakból régebben oly sok embert foglalkoztatott, csak kis mértékben foly, ennek oka részint a magas napszám a gazdasági munka terén, mely biztosabb jövedelmet nyújt a munkásnak, részint pedig az, hogy a kincstár az aranybeváltási fiókhivatalokkal felhagyván, e műveletet magánosak kezébe bocsátotta. Így az aranymosó távol esik a kincstári központi hivataltól, a magánosak iránt pedig nem viseltetik kellő bizalommal.

Habár ennél fogva az ipar és kereset ezen ága ma csak történelmi jelentőséggel látszik is birni, jöhet idő, midőn arravaló gépezettel, czélszerű berendezés és az Aranyos vize felhasználása mellett lehetséges lesz az aranyat tartalmazó kavicsból, kevés emberi erővel és kevés idő alatt, nagy tömegeket vinni keresztül a mosatáson, s ez által fokozott eredményt felmutatni.

Székelyföldi folyóink között az Aranyoson kívül még a Maros, Olt és Nagy-Küküllő homokja is tartalmaz aranyport.

Harmadkori képződmények (az emlősök korszaka). Ezeknek egy *ifjabb* (neogén) és egy *idősebb* (eocén) korszakát különböztetik meg. Ennek puhánykövületei közül egy sem, amazéi közül több mint 25% egyezik meg a ma élő fajokkal.

A harmadkori képlet rétegei nem alkotnak magasabb hegységeket, hanem részben a mélyedéseket, medenczéket töltik ki, részben a korábbi képlet hegységeire rakodnak.

a) *A neogen* alképlet. Ez sokféle réteget foglal magában. A korábbi rétegek sósvizből rakodtak le, az újabbkoriak részben sós, részben édes vizből. Rétegei ezek: homok, agyag, mész, kavics, felső vagy kongeria-agyag (tályog), cerithium-mészkő, cerithium-konglomerat; lajta-mészkő, lajta-konglomerat; barnaszén-képletű agyag; homokkő.

Kongeria-réteg Árapataka mellett fordul elő (Háromszékm.), mely laza agyagos homokból áll, s ezen réteg leggazdagabb kövülethelyei közé tartozik Erdélynek.

A tengeri rétegek közül nagy kiterjedésben jó felszínre a *lajtamész* Várfalva, Csegez, Hidas, Aranyos-Rákos határain (Torda-Aranyosm.), hol a *porphyr* altalaj-kőzetén, a tordai és maros-ujvári hatalmas sótelepek alól kivágó rétegben terül el. A lajtamész alatt itt-ott mészmárgát találunk szürkés laza-fővénnyel.

Ez épületi faragványokra alkalmas mészkő a *hidas* lakosoknak szép keresetet biztosít, kik abból egyebek között az egész vidéket sirkővel látják el, jóllehet porlékonysága miatt a szabadban az elmállásnak nagyon ki van téve. A neogén-képlet tályag és agyag-rétegeit főképp a cserépedény

és téglakészítésnél értékesítik. Nevezetesebb ilyen helyek: Várfalva, Maros-Vásárhely, Makfalva, Korond, Sz.-Udvarhely stb.

b) *Eocénal-képlet*. Ez Hauer szerint nagy kiterjedésben fordul elő a székelyföldön. Rétegei közül legelterjedtebb a *homokkő*, konglomerat, márga, márgapala, nummulit mész; itt-ott váltakozó kavics-, homok-, agyagrétegek és édesvizi mész.

E képlet nagyjában a magas fekvésű jegőczös hegységek előhegyeit alkotja, mint párkány hegység, tehát a legtöbb helyen a neogén-rétegek fölött terül el. A keleti határszéli hegységben, mint *kárpáti ifjabb homokkő*, csaknem uralkodóvá válik. *Gyergyó* északkeleti oldalán kezdődik a nagyobb eocénterület, mely a *Tölgyesi-szorostól* délre vonulva a keleti határlánczatban, a régibb kárpáti homokkőre támaszkodik. Tölgyesnél ezt teljesen el is borítja s Moldvába nyulik le. Csik-Szent-Mártonig a réteg elkeskenyedik, de azon alól ismét mind nagyobb terjedelmet vesz s lehuzódik a *Bereczki-havasokon* át délen egész *Bodzáig*, s a Feketeügytől nyugatra a *Háromszéki*, s az Olt-tól nyugatra a *Baroth-Hermányi* hegységen végig, mely két utóbbi vonalnak mintegy központi legmagasabb kiemelkedése a Sepsi-Szentgyörgy és Kézdi-Vásárhely között fekvő *Bodoki-havas* (1191.636 méter magas tetővel). Az Aranyos és Maros között emelkedő *Érczhegységben* is nagy területeket fednek az eocén rétegek s leereszkednek egészen a volt Aranyosszék medenczéjébe.

A mi a képlet *kőzeteit* illeti, azok közül a *gipsz* előfordul az Aranyos völgyében, különösen Mészkő és Csegez határán, jegeczes és szemcsés alkattal, a Mezőség igen sok helységeiben pld. Kövesd, Kölpény, Madaras, Sámsond, Bánd, Bazéd, Szabéd, Fele, Csávás, Ménes, Galambod, Bárdos, Harczó, Panit, Bergenye stb. határainak hegyoldalain és az Ojtozban; a *mészkő* a két Homoród és Vargyas vize felső területén és Csikmegyében (Borszék, Szent-Domokos stb. környékén) s az Aranyos mellett Mészkőn; a *márga* Csik- és Maros-Tordamegyében; a *homokkő* a leirt területeken; *konglomerát* leginkább a Baróthi hegység déli lábainál; *barnaszén* Baróth-Köpeczi mivelés alatt álló nagy telepeken, innen délkeletre Illyefalva és Sepsi-Szentgyörgy határán nagy kiterjedésben (utóbbi helyen már egyizben 76 méter hosszú tárna által föltárva), tovább északra Vargyas határán s a két Homoród völgyeinek felső részében; az Aranyos mellett Várfalva sziklás határrészeiben, Maros-Tordamegyében Kibéd, Mező-Madaras, Fele, Galambod, Ménes, Sz.-Háromság, Szabéd, Kőszvényes stb. határain.

c) A harmadkori ifjabb (neogén) képlet leghatalmasabb alkotása a **kitörési** (vulkáni, eruptio **kőzetek**, melyek egyszersmind a korábbi időszakok vulkánikus képleteit is háttérbe szorítják. Itt tehát az erőműtani képződés legerőteljesebb nyilvánulásával állunk szemben. E **kőzetek** a föld belsejéből tódultak ki s alkották a *bazalt* és *trachyt*-hegyeket és hegysége-

ket, melyek részben egykornak (kitódulási), részben a tömött kőzetek töredékeiből alakult tuffok kíséretében jelentkeznek.

A *bazalt*, mely Erdélyben aránylag kevés helyen tódult fel hegyekké. (Érczhegység, Kőhalom, Brassó vidéke) a székelyföldön kevésbé ismeretes. Nem azt teszi ez azonban, hogy egyáltalában ne fordulna elő, mert hisz magából a Hargitából és Gyergyóból is vannak bazalt-darabok a bécsi geologiai gyűjteményben, csak hogy fekvése, képződése és kiterjedésének meghatározása még behatóbb kutatásokra vár. Hogy pl. az Alsó-Rákosi Olt-szorulat bal partján lévő bazalt a jobb parton fel a Rikába semmi folytatással se bírna, bővebb nyomozások nélkül nem vagyunk hajlandók feltenni. Herbich szerint a bazalt Tölgyes közül a kristályos palahegység egyes áttöréseiben jelentkezik s maga az Olt is egy bazalt-áram által lávaszerűleg elöntött völgyben vájta mai medrét; de valószínű, hogy a régibb bazaltképződmények után is történtek feltódulások s e miatt nem sikerül annak kitörési területét a székelyföldön biztosan meghatározni.

A *trachyt* nagy kiterjedésben jó elő nálunk. Hauer és Stache ennek négy főcsoportját különböztetik meg, u. m. a *fiatalabb kvarcztrachytok* (agolith), a *szürke* vagy tulajdonképeni trachytok, az *idősebb* kvarcztrachytok és a *zöldkőtrachytokat*. A további másod- és harmad alosztályozást, mint czélunkhoz nem tartozó dolgot, mellőzzük.

Az erdélyi keleti trachyt-hegység a Borgói hegységgel kezdődik északon, folytatása dél felé a Görgényi-hegyek s innen tovább a *Hargita* s nyujtványai délre és nyugatra. Keleti és nyugati oldalán breccziák, conglomerátok és tufftömegek kísérik, melyek Csik-Gyergyó térségein keresztül átvonulnak a keleti határlánczolatra is, annak eocén kőzeteihez tapadván. Nyugatra Parajd és Szovátháig s e vonallal párhuzamosan a Homoród völgyén a hévizi és kőhalmi bazalt területig huzódnak le. Ez irányban haladó folyóink medre is sok lesodort trachyt-darabot tartalmaz. Baróth környékén, az ide nyuló trachyt-hegy aljában hasonlóan sok trachit-tuff van. A trachyt-tuffok közül a kitódulásiak mellett nagy mértékben jelennek meg a vízből lerakodott réteges tuffok (pallák) is, de a Hargita két oldalán amaz elsők anynyira uralkodók, hogy kis mellékhegyeket alkotva, a völgyből felemelkednek a fővonal oldalára s abba bemélyednek. Más helytt meg, pl. Parajd, Gyergyó-Alfalu között a Hargita mindkét oldalán csaknem annak tetejéig emelkednek. Renkivül nagymértékben kifejlődtek még a gyergyói medencze északi részén Toplicza mellett s Parajd és Szovátha vidékén. A fővonalat kísérő s abból kiágazó mellékképződmények a nyugati oldalon jóval jelentékenyebbek, mint a keletin.

E trachyt-család kőzetei — Herbich szerint — együtt mintegy 2800 □ kilométer terjedésben Európa legnagyobb trachyt-területét alkotják.

Kőzetük *kvarcz* és *szürke* vagy *valódi trachyt*.

A kőzet vegyületei szerint megemlítjük még a tulnyomóan *Saniolin*, és kisebb mértékben *Oligoklas* tartalmu *fejér és vörös trachytot* a Büdös és Sz.-Annató környékén, — a vasfénylével telített *tömör- és az anolesit-féle* kovagos *zöldkőtrachytot* Csegeznél s az *ifjabb kvarcztrachytot* Ar.-Rákoson (a volt Aranyosszéken, mint a nyugati trachyt-vonal végső keleti szélén); — az *anolesit-trachytot* a Hargita tetőn. Timsó-kövek hiányoznak, de van timsóföld Várfalva határán (Aranyos) és *timsós barlang* a torjai Büdös közelében.

A trachytot és trachyttuffokat nagy mértékben használják Udvarhely- és Csikmegyében út, hid és házépítésre s a belőle vágott malomkövekkel kereskedést üznek.

A lerakodványi trachyttuffok (pallák) részben a só (Torda és Parajd), részben a vas-, ércz- és barnaszén kísérői (Baróth).

Ide tartozik a Herbieh által meghatározott *tajtkő*, mint a kihülés *productuma*. Lelhelye a Bükkszád-Tasnádi út mellett a Komlóárok torkolata, hol az gyakran nagyobb darabokban úszik a víz színén.

A harmadkori neogén képlet még egy nagyfontosságú osztályáról kell megemlékeznünk. Ez a **só**, mely a harmadkornak épp oly hatalmas alkotása a föld mélyében, mint a trachyt a felszínen. Csakhogy amannak fontosabb szerep jutott a népek életében s tán éppen azért van, mint féltett kincs, oly mélyen elrejtve. A székelyföldi sóképlet a nagy trachyt vonaltól nyugatra, azzal csaknem párhuzamosan terül el a Szász-Régentől északra fekvő Vécs-től, Székely-Udvarhely s alább Kőhalomig, tehát keresztül egész Maros- (Torda) és Udvarhelymegyén mintegy 70 kilométernyi vonalon. E vonal nagy részén, másnemű rétegek által fedve, mélyebben ereszkedik a földbe s csak sós forrásokban jelenti ottlétét. Szovátha és Parajd mellett kitör a felszínre is, valóságos sóhegyeket és tavakat alkotva. Itt azonban ismét alább sülyedve, innen egy órányira, délkeleten, a Korondi fürdő területén jelentkezik sósforrások alakjában, melyek mészrétegekből, trachyt-tuffon keresztül jönnek felszínre. Továbbá délen Székely-Keresztur és Fiafalva, s ezektől északkeletre Székely-Udvarhely határán, ismét gazdag sósforrások hirdetik ottlétét és irányát (sósfürdőt is állítottak mindkét helyen). S hogy itt a N.-Küküllő völgye alatt mily rendkívül kiszélesedhetik a sóvonál, gyaníthatja a híres *báznai sósfürdő*. A fővonál irányát tovább követve, a két Homoród vidékén a bazalt (Kőhalom) és trachyt területének közét látszik kitölteni a só. A két Homoród völgyében t. i. nemcsak hogy majd mindenik falunak gazdag sósforrása van (Szent-Márton, Abásfalva, H.-Keménfalva, Recsenyéd, H.-Sz. Pál, H.-Sz.-Péter, H.-Városfalva, H.-Jánosfalva a Kis-Homoród mellett, Lövete, H.-Almás, H.-Karácsonfalva, H.-Oklánd, H.-Ujfalva, a N.-Homoród mellett), hanem Homoród Sz.-Márton és H.-Sz.-Pál határain egész nagy területen alig

1—2 lábnyi mély földréteg borítja a kőst. Hogy az utóbbi helyen egykor sóbányászatot üztek, annak kétségtelen jelei vannak, s az erdélyi fejedelmek korából maradtak is fenn ezt bizonyító emlékek.* Abásfalván hasonlóan anynyira felszínre jó a kősó, hogy ott több pincze abba van vágva.

A mezőség számos sóforrások (M.-Bánd, M.-Kölpény, M.-Madaras, M.-Sámsond, Bazéd), hasonlóan a kősó jelenlétét hirdetik, de ennek összeköttetése a leirt teleppel még eddig nincs kimutatva. Mindenesetre érdekes volna tudni, hogy vajjon a mezőségi só ide, vagy a kolozsihoz csatlakozik-e? Miután a nevezett helyektől nem messze, a Maros balpartján is (Nagy-Ernye és Tompa) vannak sóforrások: én azt hiszem, hogy e vonalon összeköttetés áll fenn a mezőségi és sóváradszováthai telep között. S ez esetben a székelyföldi sóterület lényegesen kitágul.

Mielőtt egyebekre mennék át, egy rövid pillanatra vissza kell térnünk Parajd és Szováthára, mint a hol a kősonak egy nem szokott jelenségével találkozunk. Mindkét helyen t. i. hegyekké emelkedik fel a só, különösen Szováthánál szikla módjára nyulik ki s helyen-helyen meredek sófalat alkot. E sóhegy magassága a mellette folyó Szovátha vizszíne fölött 208 láb, hossza déli irányban 940, szélessége 314 öl; egész területe mintegy 184 k. hold. Régi (római) bányászásnak jelei a sok sótócsa s ezekből kikerült bányászati eszközök. A legnagyobb tó hossza 50, szélessége 24 és mélysége 10 öl.

A sóhegy kelet felől trachyt-konglomeráttal érintkezik.

A parajdi sóhegy 280 láb magasságra emelkedik az alatta folyó Korond vize fölött, hossza mintegy 1000, szélessége 900 öl.**

A só minősége-, mennyisége- és termeléséről hátrább szólunk.

Másodkori képletek. Ezekben a székelyföld, valamint egész Erdély is szegénynek mondható. Közülök nálunk legismeretesebb a *kréta* és *jura* (közép állati) képlet.

1. *A kréta-képlet.* Ennek több osztálya közül az idősebb *Kárpáti-homokkő* bir nagyobb mérvű területtel.*** Ez a Csik-Gyergyói keleti határlánczolat magaslatait alkotja a Tölgyes- és Ojtoz-szorosok közt, s innen délre és délnyugatra a Bodzaszorosig a Bereczki- és Bodzai-hegységek nagyobb-részét. Előfordul a Háromszéki hegység legmagasabb központján is, a Büdöstől délre a Bodoki havasig és baróthi hegylánczig. Miután Erdélyben az összes krétaképlet mintegy 40 □ mfdet foglal el, látni való, hogy annak

* Orbán B. «Székelyföld» I. k. 166—8. l.

** Hauchard F., bányanagy. Magyar orvosok és term. vizsg. X-ik nagygyűlésének munkálatai. 1865. 193—4. l.

*** A *homok-követ* csak a legújabb nyomozások alapján sorozták a kréta képlethez.

legnagyobb része a székelyföld jelzett területére esik. Főalkatrésze homokkő, gazdag csillám tartalommal s gyakran mészpáttal áttörve, és márgapala. Helyenként neocom alréteggel. Többnyire világosszürke-, ólom- és barna színű.

Mint Máramarosban, úgy a mi kréta-képletünkben is fordulnak elő vizsinű, élénk-fényű, teljesen kifejtett *kvarcz-kristályok* (máramarosi gyémánt) Hoszszufalu, Kovászna és különösen *Osdola* határán (két utóbbi a bereczki hegységekben). Közöségesen *osdolai gyémántnak* nevezik s vannak egyesek, kik előfordulási helyét jól ismervén, azt a brassói ékszerészeknek árusítják el. Melyik hűz belőle nagyobb hasznot könnyű kitalálni.

2. *A juraképlet.* Erdélyben s így a székelyföldön is csaknem kizárólag *mész* alakjában fordul elő és délen a Csukás-hegycsoportban, az Olt-sáncztól délkeletre van egy szép tömege. Tovább a brassó-persányi vonalat a Bazalt-eruptio megszakítván, innen északkeletre tűnik ismét föl a juramész az Almási-barlangban. Itt északkeleti irányban a Hargitán túl Csik térségének mésztörmelékje után a Gimes-szoros mellett Csik-Szépvíznél veszi kezdetét az innen Gyergyó keleti határhegységében északra húzódó hatalmas juravonal. Almásmezőig s Tölgyestől északra ismét tovább vonul. Gyergyóban eleinte a jegőczös kőzeteket övezi, azután az oaczen homokkő (fiatalabb kárpáti) területéből emelkedik föl.

3. *A triás-képlet.* Ebből csupán a porphyrt említi Hauer, s ezt is csak a Tordai hasadék délnyugati szájánál és az alsó-rákosi Olt szorulatban; de Foith K. szerint, a volt Aranyosszéket délnyugatról körül-övező hegységek egész vonalán észlelhető a porphyr, mint altalaj, melyet a lentebbi pontokon harmadkori mész borít. E porphyr egész nagyszerűségében emelkedik tömeg-kőzetté Várfalva fölött közvetlenül, hol merev és kopár alakzatában az Aranyos folyó végső keleti szorosát és egy regényes tájképnek egyik érdekes pontját képezi. Nevezetes kőzet még e képletben a *serpentin* és *gabbró*, többnyire sötét és zöldes változatokban. A nagyhagy mási hegységben Naskolat keleti lejtőjén és Vargyas határán a Szármány-patakban jó elé, hol különösen az első sziklákat képez. E szép kőzetek diszművekre igen alkalmasok lennének.

Elsőkori vagy azon (öslény nélkül való, primär) **képlet.** Mig a másodkori képlet aránylag keveset juttatott hazánknak, addig az ősképlet nemcsak mint a földkéreg legalsó rétege, (melynek vastagsága 30,000 méterre van téve) bir nagy kiterjedéssel, hanem egyszersmind Erdélyt környező hegységeink legmagasabb csucsait is ennek kőzetei alkotják.

E képletnek két fő csoportja van, az alsó: ősgneisz, a felső: őspala. Kristály-kőzeteinek székelyföldi kiterjedése szintén nem jelentéktelen. Az első ilyenmü hegy a Hargitától keletre és Csik-Rákostól nyugatra emelkedik. Egy másik vonal a Mezőhavasból válik ki s tart egyenesen északra

Oláh-Topliczának. Egy harmadik pl. a Nagy-Hagymás keleti oldalán. E három sziget áll a fővonal mellett.

A csik-gyergyói fővonal délkeletről északnyugatra vonul, Csik-Szent-Mihálytól egészen ama pontig, hol Bukovina, Moldva és Erdély érintkezik. Legnagyobb szélességét Tölgyesnél éri el. Innen átsap moldvai területre. Legmagasabb kiemelkedése a Gyergyó-Szt-Miklóstól északra fekvő *Piricske* hegyen 1562.³⁴⁴ méter. Ezen kristályvonal folytatása nálunk fönnebb északon a radnai hegységben van.

E képlet hegyeit keskeny, hosszú hegyélek, a völgy felé benyúló magas esésű szűk árkok és bő víztartalom jellemzik.

Völgyeink, térségeink jóval magasabban fekszenek a moldva-oláh-országoknál s talán éppen ennek következtése, hogy határszéli hegyvonalainknak felénk fordult oldalai határozottan meredekebbek, mint az ellenkezők. E körülménynek gazdasági tekintetben reánk nézve kézzelfogható hátrányai vannak. Nagy esésű patakjaink, záporok alkalmával, s még maga a gyűlevész esővíz is, a hegyoldalak talaját állandóan veszélyeztetik és nagy mértékben rombolják. Legeltetés, földmivelés, faizás mind meg van nehezítve ez által.

A jegőczös kőzetekből a következők fordulnak elő: a *syenit* és *miascylt*, mely épület- és emlékkövek faragására igen alkalmas és szép kőzet, Ditró és Borszék között nagy mennyiségben. A syenitet a Ditró melletti Nagyér-patak völgy egy bányájában fejtik. A *Ditróit* Gyergyóban, Ditró határán az Orotvavölgyben, páratlanul szép kőzet, mely csiszolva egyike a legritkább szépségű műköveknek s monumentális építkezéseknél igen czélszerűen használható lenne. Alkatrészei: durva és finom szemcsés kékes Sodalith, Orthoklas-, Cancrinit-, Elaolith- és Oligoklassal stb. vegyülve, fehér, szürkés és vöröslőszárgás főszínekkel, miket más kristály-alkatrészek égszín- és lazurkéké változtatnak. A *jegőczös palák*ból: *agyagpala* Csik-Szt-Domokos és Parajdon; *agyag-csillámpala* Csik-Szent-Domokos és Balán mellett, hol abban gazdag rézérctelep van mivelés alatt; *szarutünlepala* Gyergyóban, a N.-Hagymás nyugati oldalán; *jegőczös mészkő* Cs.-Szt-Domokos, Tekerőpatak, Szárhegy és Borszék mellett s az Aranyos alsó völgyében, ezt közönségesen *szárhegyi márványnak* nevezik, színe hófehér, vállapjain vöröses, közbe-közbe szürkén csikolt, kőzete kristályos szemcsés mészpáthalmaz, durva szemcséstől egészen cukorszerű finom szemcsésig, részint telepekben, részint zömökben kifejlődve. E mészkővonulat, közbe-közbe megszakításokkal, 4 mfd hosszú. Faragványokra és díszitményekre kiválóan alkalmas. *Augit-porphyr* a N.-Hagymás tövén és Aranyos-Rákoson. Az agyagcsillámpala területén, a borszéki Bükk-havasán figyelemre-méltó a törzsekben kifejlődött *kvarcz*, mely üveggyártásra szolgáltat jó anyagot.

Ércztelepek. A kristálykőzetű hegyekben ezüsttartalmu ólomércztelepek, réz-, ércz- és vaskótelepek szoktak helyet foglalni s előjön az arany is. A balánbányai kitűnő *rézérczet*, mely *Herbich* és *Cotta* szerint Bukovinában a Poschoritta réztelepleben leli folytatását, már érintők s hátrább még visszatérünk rá. *Ezüsttartalmu ólomtelep* a székelyföld déli oldalán, Zernyest mellett ismeretes. Egy 1848 előtt állítólag művelés alatt állott, de akkor felhagyott telepen, Csikmegye északi részében, Borszéktól a tölgyesi szoros felé vezető utvonalon fekvő *Holló* nevű helység határán, egy bel-földiekből álló társaság a *galenitből* napjainkban kezdé olvasztani az *ólmot* s mellékesen az *ezüstöt*, mely utóbbi még csak 15—20%-ot ad. Az ólom és esetleg ezüst-bányászat egy oly jelentőségteljes tény a székelyföldön, melynek fontosságát még egyelőre mérlegelni se tudjuk. Csak óvatos és okos vezetés legyen a vállalatban. Nehogy a részvényesek vagy munkavezető igen hirtelen akarjanak meggazdagodni, mert az rendesen bukásra vezet. A beruházás tartson lépést az elért eredménnyel, a mely ha egyszer elég biztosnak mutatkozott, akkor aztán tőke is legyen a befektetésre. De mind-ebben a legszigorubb tervszerűség! nehogy itt is az bizonyuljon be, hogy a magyarban hiányzik a vállalatok iránt a helyes gyakorlati érzék. Aranyat az Aranyos völgyén kívül az Olt, Besztercze és N.-Küküllő homokjában találunk. De hogy vajjon valódi arany- és ezüsttelepeket székelyföldi hegyeink rejtene-e magukban: erre még biztos feleletet adni nem tudunk. A nevezett társaság Hollón aranyra is kutat. Hogy jó reményei teljesülnek-e, majd még ezután válik meg. A mely pyritben ők az arany jelenlétét gondolják, abban *Molnár Károly* székely-udvarhelyi realiskolai tanár annak nyomát sem találta. Sepsi-Szent-György határán a Sugárvölgyben a neocom kárpáti homokkőből több savanyu forrás ered, melyek közül kettő ivásra van berendezve s mellettök két medence gázfürdőnek. E helyen korábban 76 méter mélységre ástak be aranynerés végett. A kiáramló szénsavas gáz azonban a munkásokat megölvén, az aranybányászatnak véget vetett. E kísérletre is a kárpáti homokkő márgájában gyakran előforduló *pyrit* szolgáltatott okot.

Vasérczben a székelyföld gazdagnak mondható. A Hargita nyújtványában Szentkeresztbánya és Füle s a bereczki havasok Kovásznától Zágonig mind igen dús telepek. Különösen a kovásznaiból a legfinomabb aczél állítható elé. Mindhárom helyen meg is indította volt a munkát egy brassaiakból és külföldiekből álló részvénytársaság. A fülei mellett a bodvai még vegetál egy magánvállalkozó kezében. A többiek megbuktak. Fában, barnaszénben, vasban dús telepen megbukni: ez mindenesetre a társaságok szervi gyarlóságára mutat. A miből még éppenséggel nem következnek, hogy tehát e drága kincset felhasználatlanul hagyjuk a föld gyomrában heverni.

Itt látom helyén még megemlíteni a *torjai kén* vagy *büdös-barlangot*. E barlang a Hargita trachytjának legdélibb emelkedésében a Büdös-hegyen rejtőzik, 1035.²²⁸ méter magasságban. A belőle kiömlő gáz dr. Palichronie szerint (bukaresti orvos) jelentékeny *kőneny-kőnegléget* tartalmaz, melynek ölé mérge a lélegzésre nézve ismeretes, s a mely *hideg kénés fürdő* gyanánt tekintendő.

A barlang üregének hossza mintegy 30 láb, szélessége 8—9 és magassága 10—15 láb. A benne lévő kénhydrogégáz, a nevezett orvosnak állatokkal tett kísérletei szerint, a barlang fenekétől 50 centiméter magasságban már kioltja az életet.* E légnem a barlang ajtajának felső részéig emelkedik s lefelé mind sűrűbb és erősebb hatása. A fenekére letett edénybe a megsűrűdött és leülepedő gáz felfogható, melyet a szembetegek a barlangon kívül szoktak használni. Ilyen gáz ezen réteges kőzetű sziklából még több helyen is ömlik ki; sőt van a főbarlangtól néhány lépésnyi távolságban egy második kisebb barlang is, melynek azonban gáza nem oly erős. A barlangok oldalait *kénvirág* borítja. E kén tartalom folytatásának lehet tekinteni a Petőfalva határán s különösen Kovászna *Pokolsár* nevű hatalmas hullámokat verő fürdőjéből kiömlő hasonnemű gázt. Ugyanitt földbe-vájt barlangot is készítették a tarjai barlanghoz hasonló fürdőül. A kén Molnár Károly szerint előfordul még e vidéken *Kápolna-Mezőn*, *Nagy- és Kis-Sósmezőn* s *Paskamezőn*. Itt tehát mindenesetre egy nagyobb kiterjedésű kén teleppel van dolgunk, a melynek vajmi kevés hasznát veszi ma az emberiség. Mert hogy a torjai barlang csuzos és szembajokban csudás hatását igénybe vegye valaki, azaz az ottani építkezési s másnemű ellátás mellett csak az utolsó nyomor és kétségbeesés hajthatja rá.

A kénbarlang közelében *tímsós-barlangok* is vannak, melyek közül dr. *Fleischer* A. hármat vizsgált meg, a kis-, felső- és befedett forrást s constatólta mindenikben a jelentékeny mennyiségű *szabad kén sav* tartalmát. Ezen kívül fő alkatrész a *tímsó*, mely a falakra ülepedki. Jelen van még aluminium, vas és kevés més.

5. Ásványvizek.

A székelýföld természeti kincsei között csaknem első helyen állanak gazdag ásványforrásai, melyek nagyobbára a vasas savanyuvizekhez tartoznak, s melyekben a szénsavnak nagy szerep jutott.

A több százra menő ilyenmű források közül e helyen csak azokat soroljuk fel név szerint, a melyek gyógyhatásuknál fogva már is jó hírnek örvendenek és vegyelemezve vannak. Ezek a következő helyeken fordulnak elő:

* A magyar orvosok és természetvizsgálók Előpatakon tartott XVIII. nagygyűlésének munkálatai. Budapest, 1876. 161—67. l.

I. Előpatak.

Előpatak eocén kárpáti homokkőn fekszik. E közet az Olt völgyén fennebb Bükkszád felé trahyt-közetekkel érintkezik, melyeknek területén a savanyuvízforrás mind nagyobb számmal jó felszínre — s a képletben előforduló barna vaskó befolyása e vizekre feltűnően észlelhető.

Az előpataki ásványvizeknek 10 forrása van. Ezek közül 3 italul, 2 melegfürdőül, 2 tükörfürdőül szolgál.

A három ivóforrásnak *Schnell* Péter és *Stenner* Teophil brassói gyógyszerészek által 1852-ben végbevitt vegyelemzése a következő mennyi-leges eredményt mutatott ki : *

a) Szilárd alkatrészek :

100 rész vízben.			
	Főkut,	Újkut,	Annakut.
Chlorkali'	0,0032	0,0021	0,0016
Chlor-natron	0,0032	0,0069	0,0077
Szénsavas natron	0,1235	0,0922	0,0817
» mészéleg	0,1176	0,1383	0,0781
» magnesia	0,0780	0,0581	0,1013
» vasélecs	0,0209	0,0306	0,0189
Vilsavas timföld	0,0032	0,0043 (alas)	0,0124
Kovasav	0,0073	0,0034	0,0057

Mérhetlen mennyiségben :

Főkut :	Újkut :	Annakut :
Jodnatron	Szénsavas mangan	Ammonia-sók
Szénsavas lithion	Ammonia-sók	Vilsav
Ammonia-sók	Szerves anyagok	Vonatnyák.
Szerves anyagok.		

A szilárd alkatrészek összege : 0,3644 0,3359 0,3074

b) Illó alkatrészek :

Szabad szénsav	0,1984	0,1537	0,1583
Minden alkatrészek összege :	0,5628	0,4896	0,4657

1. *Főkut.* 0,1984 gramm szénsav megfelel 104,2629 köbcentiméternek +8.8° R-nél.

Vízbőssége óránként 2109,333 köbhüvelyk. Közép hőmérséke +8.8° R. Legnagyobb hőmérsék-különbség 0.5° R.

Fajsúlya 1,005092, +12° R-nél.

Az ezen vizet tartalmazó üveg feneke odatapadó sárgás-barna csapadékréteget kap, hosszabb használat után pedig az üveg egész falazata elveszti átlátszóságát. A víz ize csipős.

* „Előpatak és vidéke.” Irták Otrobán és Nagy Gusztáv tudorok. Brassó, 1875.

1. *Új-kut.* 100 térrész víz tartalmaz 80.9052 térrész szénsavat.

Vízbőssége óránként 4494 köbhüvelyk. *Hőmérséke* +8.32° R. Legnagyobb hőmérsék-különbség 0.95° R.

Fajsúly +12.40 R-nél 1.004856.

Mindkét kutra vonatkozó megfigyeléseknél a légmérő 817.78 párisi vonalon állott, 9° R. küllégi hőmérsék-nél.

E forrás vize az előbbiétől vasas utóíze által különbözik.

3. *Annakut.* *Hőmérséke* +8.81° R. A legnagyobb különbség 0.5° R. *Fajsúly* a víz +12° R. és a lég +14.4° R-nél 1.008848.

Előpatak *égerényes vasas* vizei ezek szerint nagymérvű szénsav-, vas- és szénsavas natron-tartalomban tűnnek ki, s a vasas vizek között különösen az által, hogy *hajtó sokat* tartalmazván, a szorító hatásnak ellene működnek.

E vizektől javulást várhatni az *emésztés, vérképzés, elválasztás és az ivarszervek* számos bajaiban, valamint ezek következményeiben.

Az előpataki vizeket *vastartalomra* nézve Bártfa, Füred, Franzensbad, Gleichenberg, Rohitsch, Pymont, Spaa és Schwalbach-, *oldó hatá-sukra* nézve pedig Kissingen, Marienbad és Carlsbad vizeivel szokták összehasonlítani.

II. Málnás.

Mint általában a Büdös-tömzsi savanyuvizek, úgy a málnásiak is, Herbach szerint, jöllehet trachytos tömegekből bugyognak fel, de a régibb kárpáti-homokkőből erednek. A fürdő területén számos forrás van, melyek közül fürdésre három s ivásra kettő van berendezve. Dr. *Fleischer* Antal által 1875-ben három forrás vizén végbevitt vegyelemzés a következő meny-nyileges eredményt mutatja:

1000 rész vízben.	1. Az ivókut. *
Chlorlithium	0.0017
» thallium	0.0821
» magnesium	0.1499
» natrium	0.4542
Jodnatrium	0.0008
Szénsavas nátron	1.8388
» mészföld	0.6597
» magnesia	0.0482
» vasoxydul	0.3553
» manganoxydul	0.0085
» ammoniak	0.0006
Vilósavas agyagföld	0.0073
Rózsasav natron	0.2014
Kovasav	0.0553
	Összeg: 3.0292

* Dr. Herbach F. «A székelyföld földt. és őslényt. leírása.» 1878. 198. l.

	1000 rész vízben.	
Félig kötött szénsav	3.25622	
Szabad	2.35772	
Hőmérsék : 11° C.		
	2. Uj-forrás (ivóvíz)	3. Herkules (fürdővíz)
1000 rész vízben :		
Chlornatrium	0.1485	0.1211
Szénsavas natrium	0.1750	0.2072
» mész	0.3797	0.2827
» magnesia	0.0594	0.0055
» vas és aluminium	0.0225	0.1134
Kovasav	0.0606	0.0420
<i>Szilárd alkatrészek összege :</i>	<i>0.3440</i>	<i>0.3619</i>
Félig kötött szénsav	0.2816	0.2882
Szabad szénsav	0.8938	0.8912
Szabad szénsav	437.69 köbc.	436.67 köbc.
Hőfok	+ 11° C.	+ 12.5° C.

A Herkules vizében a *kénköenny-gáz* jelenlétét szaga is elárulja. Nagy mennyiségben ömlik ki belőle a *szabad szénsav*, úgy, hogy a fürdő vizét erős, állandó hánykódásba hozza (innen régi neve : «Buggyó») s midőn lecsapolás után a medence csak félig van telve, vagy erős időt megelőző órákban a fürdést is csaknem lehetetlenné teszi. Eleinte hidegnek tetszik, de ha már benne vagyunk, csipő melegérzet fogja el testünket s bőrünk vörös lesz.

A fennebbi elemzés alapján a málnási ivóvizet az *égyényes konyhasós* savanyuvizekhez számítjuk. Hasonlít a gleichenbergi és emsihez. Kiváló fontossága *bórsav* és nagy mennyiségű szénsav tartalma.

E vizeknek sikeres *gyógyhatása* van *görvélykór*, *köszvény* és *hurut* bajokban, továbbá lobok után visszamaradt *daganatok*-, a *máj* és *lép* vértorlódásos *daganatai* s ezzel társuló elkövérédek és aranyeres (hämorrhoid) bajok ellen, *rásztkór* (Hypochondria)-, *méhszenv* (Hysteria) és nemi gyengeségeknél.

Van e fürdő területén *lápfürdőül* jól értékesíthető lápföld, valamint az Olt folyó partján dús gáztartalommal feltörő, néhány ásványforrás. Mindezek értékesítése a jövőre vár.

III. Tusnád.

Az itteni vizek földtani eredetére *Herbich* így nyilatkozik : «Tusnád fürdőben a neocom kárpáti-homokkő a nagyszerű trachytos törmelék-tömegek, tuffok és görgetegyek között észlelhető. Ezen, ugyszólván elrejtett homokkőképződmények közvetlen közelében — látszólag a trachytos tör-

* Dr. Otrobán N. és Nagy G. «Előpatak és vidéke.»

melék-tömegekből — az ásványforrások egész sora bugyog ki. Tehát kérdéses marad : vajjon a tusnádi savanyúvizek mely kőzetekből erednek» (t. i. kárpáti-homokkő vagy trachyt-törmeléből-e).*

E vizeket gr. *Mikes* Benedek vegybontatta Svájcban Dietrich Henrik G. vegyész által, Vislicenus zürichi vegytanár felügyelete alatt 1866-ban.

Ez elemzés menynyileges eredménye a következő :

a) Ivó-források.

10,000 gramm vízben :	Öskut	I. Ivó- forrás	II. Ivó- forrás	III. Ivó- forrás	IV. Ivó- forrás
Jódmagnesium	—	0.05965	—	—	—
Chlornatrium	3.6668	22.90000	8.5611	8.3987	7.9000
Chlorcalcium	—	6.93720	2.4718	2.2149	2.0728
Chlormagnesium	—	1.58200	—	—	0.6882
Szénsavas Natron	7.9168	—	—	—	—
Szénsavas Mész	9.9000	1.69600	0.5700	0.5537	0.8200
Szénsavas Magnesia	4.5405	1.19640	0.9839	1.0594	0.3371
Szénsavas Vasélecs	0.2802	0.66700	0.6990	0.6917	0.8849
Kovasav	1.1000	1.05000	0.6500	0.7500	0.2500
Szilárdrészek összege	27.4043	36.09035	14.1358	13.8684	13.9530
Félig kötött Szénsav	10.1217	1.6277	1.1064	1.1887	0.8741
Szabad Szénsav	19.6556	17.5186	20.6072	20.5908	17.0980
Térfogat □ cm.-ben	10405.42	9535.22	11248.027	11239.516	9273.66
Fajsúly	1.00271	1.00398	1.00225	1.00217	1.00216
Hőmérsék	11.7°C	19.3°C	19.9°C	19.9°C	18.2°C

b) Fürdő-források.

10,000 gramm vízben :	I. F. Forrás	II. F. Forrás	III. F. Forrás	IV. F. Forrás
Jódmagnesium	0.0624	—	—	—
Phosphorsavas Mész	—	0.0162	—	—
Chlornatrium	22.4000	12.9000	11.2000	11.9000
Chlormagnesium	1.6611	1.5021	1.2962	1.2642
Chlorcalcium	6.9134	3.5517	2.1298	2.6638
Szénsavas Mész	1.5450	3.5912	3.5900	2.5000
Szénsavas Magnesia	1.3108	0.2963	0.4538	0.5624
Szénsavas Vasélecs	0.6960	1.3050	1.0262	1.0869
Kovasav	1.0000	0.6500	0.9500	0.4500
Szilárdrészek összege	35.5865	25.8125	20.5760	20.4273
Félig kötött szénsav	1.6305	2.2342	2.2065	1.8069
Szabad Szénsav	17.3800	17.7798	14.8177	16.3940
Térfogat □ cm.-ben	9567.014	9822.006	8138.653	8861.505
Hőmérsék	22.8°C	23.9°C	22.8°C	20.75°C
Fajsúly	1.00377	1.00237	1.00224	1.00210

* Dr. Herbach F. «A székelyföld földt. és öslényt. leírása. 1878. 198. l.

E vegyelemzésből kitetszik, hogy a tusnádi források *égrényes* és *konyhasós* vizek. A *főkut* bir az első jeleggel, a többiek az utóbbival.

A fürdővizek forrása oly gazdag, hogy a fürdőmedenczék 4—5 óra alatt ujra telnek, a mi lehetővé teszi a viznek naponta való lecsapolását.

Az I. számú fürdő mind hófoka-, mind jodtartalmánál fogva különös figyelmet érdemel.

Az összes forrásokból lefolyó vizet *zuhany-fürdőnek* használják fel.

A fürdők a következő kóralakoknál vannak javalva: *sápkór*, *méhgörcsök*, *fejérfolyásnál*, *alhasi pangás*, *gyomor- és bélhurut*, *légzőszervek* idült bántalmai, *kezdődő gümőkór*, *bőrgyengeség*, *csúzos*, *köszvénybajok*, *zsonghiányos* (atonicus) *lábfelekélyek*, *vérzegénység*, *lobok után visszamaradt daganatok*, *izületi izzadmányok*, *csonthártyalobok* utóbántalmai stb.*

A fürdőhely páratlan szép fekvése, a fenyvesek üdítő, balzsalmos, enyhe és tiszta légköre, a természet és műkezek által a szórakozásra nyújtott sokféle alkalom, jótékony befolyást gyakorol a kezdetleges *kedélybetegekre*, a *tiúdbetegek* részére pedig valóságos *climaticai gyógyhelylyé* emeli Tusnádöt.

IV. Kovászna-Vajnafalva.

E helység a Kárpátok egy völgynyílásába nyulik fel, s Herbach által a krétaképletbe sorolt kárpáti-homokkőn fekszik. A mellette emelkedő hegyvonulatok szintén e képlethez tartoznak. Kovásznán a «pokolsár» által kihányt iszapülledékekhez hasonló képződmények a völgy felső részében 2 méternyi vastag rétegben jelentkeznek, hihetőleg egy iszapvulkánból származnak, mely egykor itten működésben volt.

Az itteni források vizét *Follerth* elemezte 1859-ben. Ennek eredménye a következő:

10,000 súly részben :	1. Pokolsár (fürdőviz)	2. Vajnafalvi forrás (fürdőviz)	3. Horgász (ivóviz)
Kénsavas kali	1.265	0.318	1.475
» natron....	0.104	0.756	1.469
Chlornatrium	54.407	2.084	13.464
Jodnatrium	nyomai	—	—
Szénsavas natrium	72.424	—	—
» nátron	—	1.707	24.649
» mész	2.505	1.889	5.185
» magnesia....	2.953	0.629	3.817
» vas-élecs	—	0.345	0.284
Agyagföld....	0.142	0.402	—
Kosasav	0.170	0.286	0.370
Szerves anyagok....	nyomai	nyomai	nyomai
A szilárd alkatrészek összege :	133.932	8.446	50.713

* *Lengyel* Gy. tanár «Tusnád és gyógyforrásai.» 1875. Dr. *Otrobán* és Nagy G. «Előpatak és vidéke.» 1875.

		10,000 súly részben.	
Félig kötött szénsav	32.408	1.994	14.473
Szabad szénsav	19.062	20.434	19.503
Hőfok: 1., + 9–10°, 2., — 14°, 3., + 15° C.			
Fajsúly: 1., 1.012, 1775, 2., 1.001, 692, 3., ?			

100. térrészben 760 mm. nyomás mellett és 0° C.

	4. Gázfürdő.
Szénsav	55.193 térfogat
Éleny	9.736 "
Légeny	35.071 "
Összeg:	100.000 térfogat.

A kovásznai vizek egyik igen feltűnő alkatrésze a gazdag *szénsavtartalom*, mely ez egész területen annyira otthonos, hogy Kovászna hegyek közé benyúló részét tevő Vajnafalván a szénsav a patak medrének egész hosszában mindenütt nagy mennyiségben áramlik ki.

Bámulatosan nagyszerűvé azonban e szénsav-exhalatio Kovászna főterén az u. n. *Pokolsárban* válik. Itt e gáz a zavaros, iszapos vizet folytonos forrongásban tartja, mely néha egy iszapvulkánéhoz hasonló tüne-ménynyé fokozódik, mikor a víz medenczejéből kitörvén, az egész piacot elárasztja iszappal. Ilyenkor gőzoszlopok emelkednek fel és mázsás súlyú kövek vetődnek ki, s a medence annyira kimélyed, hogy több száz szekér követ kell behordani kitöltésére.

Kiváló vegyi alkatrésze e forrásoknak még a nagymérvű *chlor-natrium*.

Vajnafalvának majd mindenik telkén buzog fel ásványforrás, melynek vize kádakba merve és izzó kövek által melegítve, fürdőül szolgál.

A kovásznai vizek *gyógyhatása* fényesen bizonyult be: *idült csúzos bántalmak* és izületi *zsugoroknál*, *bőrkütegeknél* és *idegbajoknál*, s ezeken kívül a kádfürdők hatása *méh- és hüvelyhurutoknál* (fejérfolyás).

Nevezetes még itten a vegyelemzési kimutatásban jellemzett *gázfürdő*. Ez egy kis gödör, melynek mélysége 1.66 méter, hossza 2.33 és szélessége 1.25 méter. Ha beleáll az ember, csakhamar kezdi érezni, hogy alsó végtagjai, különösen pedig ivarrészei kezdenek melegülni, feszítő, csipkedő érzés áll elő bennök, s később az egész test megizzad. A főt azonban nem szabad beletartani, mert két-háromszori belélegzés azonnal halált okoz.

Magántelkeken még két ily gázfürdő van. Gyógyhatásuk *köszvénybajokban* kitűnő.

V. Kászon-Jakabfalva.

Vizei közül egynek vegyelemzése még 1816-ból való lévén, annak közlését mellőzzük. Mulasztást követnének azonban el, ha e helyen is föl

nem hívnók a figyelmet e fürdőre, melynek kétségbevonhatlan gyógyhatása a **görvélykór**-ban oly számos esetben és fényesen bizonyúlt be.

A vizeknek, melyek hommökkő- és konglomerát-rétegekből erednek, feltűnő *napha-íze* van.

VI. Borszék.

A nagy kiterjedésű *neogen*-képlet pontusi emeletében, kristályos palakőzetén nyugvó borszéki katlan gazdag helye a szénlerakodásnak, vegyűlve trachytos conglomerátokkal, üledékes képződményekkel és szürkés-zöld agyaggal.

Az ásványforrásoknak e helyen eddigelé még senki által meg nem számlált nagy mennyisége buzog fel.

Borszék sokkal jobban van ismerve és ismertetve,* hogysen e helyen szükség lenne arra részletesebben kiterjeszkednem.

Vegyelemzett vizeinek sorozata a következő :

a) Ivó-források.

1000 súlyrész vízben :	1. Fő-kut.	2. Kossuth- kut.	3. Boldizsár- kut.	4. László- kut.	5. Erdei- kut.	6. Arany János-kut.
	V e g y e l e m e z t e					
	Than K. 1873.	Than K. 1873.	Than K. 1873.	Than K. 1873.	Than K. 1873.	Cseh K. 1877.
Szénsavas mészeny	1.331	1.461	1.082	1.048250	1.113	0.812058
» magnesium	0.765	0.904	0.520	0.567042	0.449	0.509124
» natrium és						
» lithium ...	0.548	0.760	0.328	—	0.184	—
» natrium ...	—	—	—	0.140450	—	0.466284
» lithium...	—	—	—	—	—	0.008243
» vas	0.007	0.067	—	0.007540	0.010	0.029082
» kalium	—	—	0.045	—	—	—
Chlorkalium	0.086	0.123	0.097	0.062340	0.040	—
» natrium ...	0.033	0.049	—	0.260615	0.033	0.046870
Kénsavas mészeny ...	0.006	—	—	0.020468	0.005	—
» magnesium	—	—	—	—	—	0.032220
Kovasav	0.072	0.084	0.054	0.059739	0.054	0.052589
Aluminium éleg	—	—	—	—	0.001	—
... ..	—	Kénsav rök nyom i	—	—	—	—
A szilárd alkatrészek						
összege	2.848	3.468	2.126	2.166674	1.889	1.956461
Szabad szénsav	3.531	—	2.925	—	3.1808	—
Szabad és félig kötött szénsav	—	2.430	—	2.808	—	1.317775
1000 gr. vízben :						
A szab. széns. térfogata	—	1217.5 k.c.	—	1425 k.c.	—	—
A szabad és félig kötött szénsav térfogata ...	1792 k.c.	—	1485	—	1614.5 k.c.	—
A forrásból kiömlő lég nem tiszta szénsav.						
Hőmérsék	8.15°C	6.8°C	8.75°C	9.3°C	7.5°C	—

* Cseh Károly «Borszék.» 1873. «Orvosi Hetilap» 1878. évi f. 17., 18. sz.

b) A fürdővizek.

1000 súlyrészben :	1.	2.	3.	4.	5.
	Ó-Lobogó.	Új-Lobogó.	Ó-Sáros.	Új-Sáros.	László F.
	V e g y e l e m e z t e :				
	Schnell és Gottlieb 1852.	Than 1873.	Folberth 1862.	Than 1873.	Folberth 1862.
Szénsavas natrium	0.1840	—	0.2311	—	0.4041
» mészeny	0.7640	0.488	0.5770	0.816	1.2186
» magnésium	0.8500	0.256	0.4390	0.270	0.504
» vas	nyomai	nyomai	nyomai	0.010	nyomai
» natrium és lithium	—	0.089	—	0.104	—
Chlorkalium	0.0100	—	0.0055	—	0.0081
Chlornatrium	0.0190	—	0.0125	—	0.0064
Chlorkalium és natrium	—	0.017	—	0.018	—
Tinmföld	0.0100	—	0.0150	—	0.0270
Kénsavas mészeny	—	0.020	—	0.040	—
Kovarsav	0.0780	0.040	0.0330	0.036	0.0390
A szilárd alkatrészek összege	1.4370	0.908	1.8161	1.296	2.3426
Szabad szénsav	1.1100	?	1.4468	?	1.2428
Félig kötött szénsav	?	?	0.5772	?	1.0028
Hőmérsék	9.2°C	9.°C	11.2°C	9.°C	10.°C

A borszéki vizeknek a fennebbiekből elvont jellemzésére elég lesz idéznem dr. Than K. nyilatkozatát, a ki vegyelemzéséről a m. t. akadémiában 1875-ben tett jelentése kapcsán az «Értesítő»-ben ezt mondja: «A borszéki víz fő alkatrészét tulnyomólag a szabad szénsav képezi. A Kossuth kut kivételével a többiekben (az ivóvizeknél) a félig kötött és szabad szénsav sulya jóval meghaladja a szilárd alkatrészek összes sulyát. E viszony a szilárd részek és a szénsav sulya között páratlan az ilyenmü forrásoknál. De a szénsav absolut tartalmát illetőleg is alig léteznek jól ismert ásványvizek, melyek a nevezett forrásokhoz csak hasonlíthatók volnának is. E források vize a szó szoros értelmében tul van telítve szénsavval, mennyiben nagyobb részt több szénsavat tartalmaznak, mint a mennyit a víz az illető hőmérséknél elnyelni képes, ha az egy athmosphéra alatt telítettetik.»

«Ezen teltelési többlet minden liternél az egyes forrásokra nézve a következő értékeket éri el: a Főkutnál mintegy 511, a Boldizsár-kutnál 254, az Erdei-kutnál 334 és a László-kutnál 148 k. c. m. szénsav. E tekintetben a borszéki források és különösen a Főkut minden eddig jól ismert ásványvizek között szénsavtartalomra nézve a leggazdagabb.»

A csekélyebb mennyiségű, nem illó alkatrészek közül jellemző a kovarsavtartalom, és a lithium.

A Kossuth-kutnál feltűnő a jelentékeny mennyiségű szénsavas vastartalom, melyben ez meghaladja a spai és pyrmonti híres vasas vizet.

Kiválóan jellemző sajáttsága még e vizeknek az alacsony foku hőmérsék.

A borszéki vizek *gyógyjavallata* a következő kóreseteknél általános és sikeres: a *gyomor és bélcsatorna* bajai, pl. emésztés-hiány, makacs székre-kedés, vagy gyakori hasmenés, idült gyomor- és bélhurut; a *vérszegénység*, s fiatal leányoknál *sápkór* (chlorosis); *görvély- és angolkór* (scrophulosis és rhachitis); a *hugyszervek* bajai közt az *idült hólyaghurut* s a *közönséges és cukros hugyár* (diabetes insipitus et mellitus); a *nemző szervek* bajaiban a *hószármhiány*, *nagyon bő havitisztulás*, *fehér-folyás*, *méh-eléések*, *elvetésre való hajlam*, *méhvérzések*; a *légzőszervek* bajai; *csusz és köszvény*; a *máj és lép vér-bőssége* s mérsékelt dagja; az *idegrendszer* bajai közt: *ideggyengeség*, *ideg-zsába*, *hüdések* (Varalysis), *férfi tehetetlenség*, *ondófolýás*, *magömlés*, *méhszenv*, *rásztkór* stb.

Dr. Cseh Károly az általa vegyelemzett „Arany János“ kutnak különösen *oldó* hatását emeli ki.

Vizbősség. A főkutból évenként 4—5 millió literes-üveg tölthető meg.

VII. Korond.

A korondi völgy a neogen-képlet korábbi képződményei mellett a sólerakodás gazdag színhelye. Északnyugaton a Hargita trachytvonulata, északkeletről trahyt konglomerát által, a dél és délkeleti oldalon pedig homokos márga és homokkő-képződmény határolja e völgyet, melynek fenekén és oldalán számos sós és néhány savanyuvizforrás töri át a nevezett kőzeteket.

A fürdő területén lévő három savanyuforrás egyike italul, más ket-teje fürdőül szolgál, egy kissé távolabbi sósforrás hasonlóan fürdőül.

E vizek már régen jó nevet szereztek Korondnak. Vegyelemzésöket dr. Lengyel Béla ur éppen most dolgozván, az *ivóvíz* egy korábbi vegyelem-zését veszszük át a magyar orvosok és természetvizsgálók X-ik nagy gyűlé-sének évkönyvéből.

E szerint nevezett forrás alkatrészei *egy polgári fontban*:

Kénsavas színéleg	1.20 szemer
Szikhavag	0.30 »
Szénsavas szikéleg	0.30 »
» mészéleg	4.40 »
» keseréleg	1.00 »
» vasélecs	0.50 »
Timföld	0.30 »
Kovasav	0.18 »

összesen: 8.98 szemer.

Szénsav 25.00 köbh.

Hőmérséke — 10° R. Fajsulya 10.000.

Gyógyhatása feltűnően jelentékeny a *légzési szervek* bajaiban, melyeknek: kezdődő *tüdővész*, *vérköpés*, *gégé-fő-szenvedés*, *tüdőhurut*, *fulladozás* stb.; a *gyomor és belek eltaknyosodása*; *női ivarrészek szenvedései*; *gyermekek görvélyes és csontbántalmai*.

A mellbetegek friss kecsketejjel vegyítve isszák a reggeli és esteli kurát.

VIII. Szejke.

A Szejke fürdő a Székely-Udvarhelynél jobbpártilag Nagy-Küküllőbe szakadó *Sóspatak*, erdőárnyalta kies völgyében fekszik egy negyedóra távolra a székely anyavárostól, három óra távolra a segesvári vasuti állomástól, honnan postakocsi-közlekedés van szervezve Székely-Udvarhelyre.

A Szejke gyógyforrását már a negyvenes években ismerték, s használták is a környékben sátrakban nyomorgó betegei, 1850-ben néhány lakház és fürdő-szoba épült; a gyógyforrás deszka-medenczébe foglaltatott. Nagyobb lendületet azonban az újabb időben nyert új tulajdonosa b. Orbán Balázs áldozatkészsége által, ki a gyógyforrást 24 □ öl nagyságú kőmedenczébe foglalta, 24 csinos fürdőszobával látta el; nagy emeltes vendéglőt és 24 egészséges szállást magában foglaló 5 kőépületet emelt, sétátér rendezett, a városba omnibus járatot szervezett, szóval e fürdőt a követelőbb igényeknek is megfelelőleg rendezte be, úgy, hogy az az előpatak, tusnádi és borszéki elsőrendű gyógyhelyeinknek kényelem tekintetében nem sokat enged, gyógyhatásra nézve pedig azokkal méltán versenyezhet.

A Szejken van több ivásra használt vasas tartalmu savanyuvíz-forrás, erdélyiesen borvíz. A fürdő gyógyforrása hatalmas vizokádó, mely óránként 7800 liter vizet ad. Fmc hidegfürdővé alakított főforrásból megy az ásványos víz a meleg fürdőkhöz, hol gőz által eszközöltetik a melegítés.

A Szejke gyógyhatása több betegségekben, de kiválóan hűlésben, köszvényben, ezekből eredő tagzsugorodásokban, szélhűtésben és más idegbántalmakban valóban csodaszerű, sok azoknak száma, kik nyomorékon mennek oda, s egészségesen, megifjodva távoznak, mert e fürdő a gyengült életerő felfrissítésében a világhírű Gasteinnal versenyez, miről a *Székely Gastein* melléknevét is nyerte.

Vízének vegyelemzése, dr. Lengyel Béla egyetemi tanártól, következő:

1000 gr. vízben	egyenérték százalék	
Natrium	1.1931 gr.	69.52
Kalium	0.1852 »	6.34
Lithium	0.0018 »	0.38
Calcium (Strontium nyomaival)....	0.2384 »	15.97
Magnesium	0.0689 »	7.71
Vas	0.0023 »	0.11
Szén a szénsavsókból $\left\{ \begin{array}{l} \text{C} - 0.0741 \\ \text{O} - 0.2964 \end{array} \right\}$	0.3705 »	16.55
Chlor	2.2101 »	83.45
Kovasav	0.0185 »	
Összeseg: 4.2888 »		

Az alkatrészek a szokásos módon sókká alakítva

	1000 gr. vízben
Chloinnatrium	3.0044 gr.
Chlorkalium	0.0108 »
Chlorlithium	0.3534 »
Chlorcalcium	0.2993 »
Szénsavas calcium (szénsavas strontium nyomaival)	0.3361 »
Szénsavas magnesium	0.2413 »
Szénsavas vas	0.0047 »
Kovasav	0.0185 »
A szilárd alkatrészek összesége: 4.3885 »	

Kísérletileg találtatott 4.2839 »

A szabad és félig kötött szénsav 0.6743 »
 vagyis 1000 gr. vízben a szabad és félig kötött szénsav 337.1 köbcentiméter.

Szénéleg kéneg 0.00096 gr.
 vagyis 1000 gr. vízben a szénéleg-kéneg 0.352 köbcentiméter.

az összes alkatrészek: 5.06376 »

A forrásból előtörő gáz vegyalkata

	100 térfogatban.
szénsav	18.20 térfogat
mocsárlég	81.80 »
	100.00 »

A forrás hőmérséke 11.8° C. (9.5 R.) a levegőé volt 20° C. (16° R.)
 A főbbi adatokból kitűnik, hogy a székelyi ásvány-víz a hideg kénes-savanyú gyógyvizekhez tartozik.

Ez ásványvizek mellett még egy egész nagy sorozatot kell elmellőznünk e helyen, miután azok vegyelemmezve nincsenek. Sőt tulajdonképpen számbavéve sincsenek még mind a székelyföld ásványvizei. Csikmegye levéltárában egy kimutatás 104 önálló ilyen forrást nevez meg e megye területéről. Háromszék- és Udvarhelymegye területén szintén sok van, melyek némelyike egy-egy vidék ivó-vizéül, másika egy-két család állandó nyári üdülőhelyéül szolgál.

A részletesen nem ismertethetett gyógyvizek közül különös figyel-

met érdemel a *homoródi* (Oláh-falu tulajdona) és **Székelyfüred**, mely Szent-Keresztbányán alól fekszik, faragott kőbe foglalt két fürdővel bir, mely vasas, kőszénsav tartalmu, melegsége 15 fok R. Az ivóviz vas, szénsav és keserűs tartalmu. Közel hozzá fekszik, s a vendégek által használtatik, a budai vizekkel vetekedő *keserű sósvíz*, vassal és szénsavval, s mint ilyen egyedül a magyar hazában ismeretes. A vasas és szénsavas vizek gyógyerejét fürdés által kiegészíti e forrás gyomorhurutban való csödé hatása. Lövéteiek és Oláhfalviak hidegláz ellen sikerrel iszzsák.

A *hévizekből*, a tusnádiak mellett, megemlitendők a csik-szeredaiak (2) és az oláh-topliczaiak (Gyergyóban, 3).

6. Égalji (meteorologiai) viszonyok.

A **hőmérsék.** Az égalji viszonyok főtenyezői a *légmérsék*, *légáramlat*, *légnedvesség* és *csapadékok*. Mindezek egyenként is, de különösen a *lég*, vagy *hőmérsék* határozottan a földrajzi szélesség befolyása alatt állanak. Azonban nem kizárólag. Ha csak ez az egy befolyás uralkodnék, akkor egy adott hely kiszámított hőmérsékéből könnyű volna akármely területét meghatározni, mert minden egyenlitői fokra 0.77 foknyi hőmérsék-különbség esik, azaz az egyenlitő felé haladva minden fok enynyivel mutatna magasabb és az egyenlitőtől távozva, minden fok enynyivel kisebb hőmérséket a megelőző foknál. De a hőmérsékre s általában az égalji viszonyokra lényeges befolyással van a szélesség mellett a földrajzi hosszúság, a tengerek közelsége vagy távolsága, a talaj földtani szerkezete, a tengerszin fölött való magasság s a föld domborzati viszonyai.

E tényezők közül már némelyek a megelőző hegy- s vizrajzi és földtani vázlatos leírásban ismertetve vannak s itt csak egyszerűen emlékezetbe hozzuk pl. a székelyföld vizbőségét, magas hegyekkel borított területét, melynek kevés nagyobb térsége és völgyei vastag áradmányi rétegekkel vannak boritva, melyek mélyen bocsátják magukba a nap sugarainak melegét; tömöttebb kőzetű hegységei, többnyire őserdőkkel boritva, kis mértékben szolgálhatnak a fény visszaverésére; hatalmas határszéli és belföldi hegysorai mindenik világtáj felé év- és napszakonként hosszu és tartós árnyakat vetnek maguk körül, a mi különösen az évszakok átmeneteiben lassítja a légmérsék gyorsabb kifejlődését; magaslataink korán megérkező, de különösen későre (s némely pontokon egyáltalában el sem) olvadó s e közben gyakran visszatérő hava, a csaknem állandó keleti csipős légáramlattal s az érintett tényezőkkel együtt teljesen elrabolják tőlünk azt a bájt, azt a gyönyört, melylyel a tavasz némely más velünk — ugyanazon szélességi vonalon fekvő-vidékek lakóit elárasztani szokta.

A megérintett körülmények már magukban is némileg jellemzik égaljunkt, de e jellemzést, mely, bár tényeken alapul, felületesnek lenne mondható, ki kell egészítenünk a rendelkezésünkre álló további tudományos adatokkal. És itt, mielőtt a meteorologiai megfigyelések eredményeit vennők számba, még két mellékes, de reánk nézve határozottan azokkal egyrangú alaptényezőt kell számba vennünk. Értem székelyföldünk *keleti fekvését és magasságát* a tengerszin fölött.

Keleti fekvés. A nagy oczeánhoz közel fekvő európai nyugati országok közvetlenül befolyása alatt állanak az Európában tulnyomóan uralkodni szokott délnyugati szél hatásának. E légáramlat, mert egyenlitői vidékekről jó, melegebb, s mert tengeri szél, kevésbbé van kitéve a hőmérséki ingadozásnak. Ilyen természetü befolyásnál fogva Nyugati-Európa szárazföldének égalja is nagyjában hasonló jelleget ölt. Hasonló befolyása van a *passát-szélnek* az által, hogy az oczeán Golf-árjában nagy tömegekben nyomja a meleg tengeri vizet az európai partok felé.

Európa keleti országait azonban hosszu vonal s magas hegységek választják el a nyugatiaktól, mely közegek nagyban paralsálván azon tengeri befolyást, a keleti égalj hőmérséke már, ennélfogva is alatta marad a nyugatiénak.

Az említett befolyásnak még egy nagyon lényeges következménye az is, hogy azon kiegyenlitő hatás hiányában keleten a nyár melegebb és a tél jóval hidegebb, mint ugyanazon szélességi fok alatt nyugaton. Tehát az évszakok légmérséke között nálunk nagyobb különbségek fordulnak elő.

Tengerfölötti magasság. Bebizonyított természeti törvény, hogy a hőmérsék mindinkább csökken a légkör felső határa felé. *Gay Lussac*, midőn 1805-ben szeptember 24-én Páris fölött léghajón felszállott, az alatt 22.2 C. fokot mutató hévmérőt 21,480 lábnyi magasban 7.6°-ra csökkenni látta. S *Humboldt* szerint a természet az Andesre a meleg, mérsékelt és hideg égövet egymás felibe övezte, úgy, hogy ha az ottani lakosok a föld három égövet ismerni akarnák, czélt érhetnek, ha az Andesen fönnebb-fönnebb hágnak. * «Ezek szerint a magasra emelkedő hegyek a hőmérséki viszonyokra oly hatással vannak, mint északibb geographiai fekvés.» **

Ha tehát ez alapon akarunk némi tájékozást a székelyföld égaljának hőmérséke felől, szükség annak magassági viszonyait közelebből megtekintenünk.

Az általában tudva van, hogy területünk, mint felföld, magas fek-

* *Berde Áron.* Légtüneménytan I. 62—63. l.

** *Berde Áron.* Légtüneménytan II. 55. l.

véssel bir. De ennek arányai egész terjedelemben s az abban uralkodó rendszer mindenestre behatóbb megvizsgálást igényelnek. Kisértsük meg ezt. *

A Maros völgye, azon a területen, hol a Nyárád beléje szakad (Nyárádtő), mintegy 900 láb magasan áll a tenger színe fölött. Az azt délről követő hegysor csak 5—800 lábbal magasabb.

Maros-Vásárhely térségen fekvő része 923.^{ss} láb magas, Szász-Régen 1242, Görgény-Szt-Imre 1326, Déda 1426, Oláh-Toplicza 2050.

Tehát a Maros-völgye 900-tól 2050 lábra emelkedik Gyergyó széléig.

A Nyárádvölgyének magassága, a Nyárádnak a Marosba szakadásánál csak néhány lábbal áll fennebb, mint a Maros völgye ugyanott, s keleti végén, Köszvényesnél, már 1457 láb. Emelkedése e vonalon 557 láb.

A Kis-Küküllő völgye Kelementelke mellett, a székelyföld nyugati szélénél 1097 láb magas, Erdő-Szt-György mellett 1169, Szovátánál 1295, Parajd mellett pedig 1611. Emelkedése 514 láb. Innen mind magasabb a havasok között.

A Nagy-Küküllő völgyében Segesvár alsó része 1102 láb magas, Kis-Bún 1166 s Székely-Udvarhely 1507. Ezen felül e völgy is havasi emelkedett vidékekbe nyulik. Balpartjától keleti irányban, a Hargita tövében legmagasabb térségen fekszik Szentegyházás-Oláhfalu, 2718 lábbal. Udvarhelymegye közép vonalán tehát a térségek, a két adott végpont között, 1616 lábat emelkednek.

A N.-Homoród völgye. Héviz mellett az Olt tükre 1391 láb magas. Zsombor magassága 1522, Homoród-Ujfalúé 1562, Oklándé 1625, Karácsonfalváé 1680, Almásé 1777. Innen a völgy az Oláhfalvi főnnlapályra nyulik föl. E vonal emelkedése 1327 láb.

Maros- és Udvarhelymegye völgyei, térségei ez adatokból láthatólag nyugatról északkelet felé emelkednek s ez emelkedés 514 és 1616 láb között váltakozik. E térségek s az azokat végig szegélyező hegysorok fölött egész kelet-déli vonalban a Görgényi hegyek és a Hargita uralg, melyek legmagasabb pontjai 5573.^{ss} (Hargita) és 5627 (Mező-Havas, a Görgényi hegységben) lábig emelkednek.

A közbeeső vizválasztók és hegycsoportok magassága azonban mindenütt alul marad az Oláhfalvi-tér magasságán. Mely körülményekből már magukra is lehet megközelítő következtetést vonni a légmérsék és légáramlati viszonyokra. T. i. minél inkább közeledünk az uralkodó hegyvonalak felé, annál magasabbra hágunk s hőmérőnkben a higany annál alább

* A magasságmérések Bielz E. A. «Handbuch der Landeskunde Siebenbürgens.» Dr. Herbich «Székelyföld» cz. művéből s a háromszögelési munkálatok alapján 1872-ben kiadott «General-Karte»-ból merítvék. A méterre való átszámítást az átnézet egyszerűsítéséért mellőztük e helyen.

száll. Az erősebb légáramlat ellen pedig éppen ez oldalról vagyunk leginkább védve. De várjunk be még más adatokat is, mielőtt részletes meghatározásokba bocsátkoznánk.

Tekiutsük át ez alapon székelyföldünk többi részét is.

A Rikán belül, *Erdővidéken* hasonló viszonyt látunk a fönnebb leírt-hoz. Az Olt völgye Felső-Rákos mellett 1480 láb magas, Baroth 1493, Olasztelek 1542, Bardocz 1561, Füle 1616, a Vargyas völgye 1626. A Hargita nyujtványa felé itt is fokozatos az emelkedés, bár maga az Olt közvetlen völgye is nagyon magasán áll.

Háromszékmegye lapályának közepes magassága 1760 láb. A térség a keleti és északi hegyek felé mindinkább emelkedik. Pl. Zágón magassága 1879 láb, Kovásznáé (a Pokolsár) 1775, Bereczké 1827, Osdolái 1857, Bükkszád mellett az Olt völgy lapálya 1768, maga Bükkszádé 2006 láb. Völgyeinek emelkedése tehát csak 246 lábig terjed az általános magasság fölött. Jelentékenyebb emelkedésének iránya Csikmegye. Háromszékmegye általában magasán fekszik, de nagyterjedelmű térségén dél, kelet és északról, részint a határszéli, részint a belföldi hegyek közvetlenül emelkedvén, a magasság fokozódása a lakott és földmivelés alatt álló helyeken nem oly nagymértvű, mint Maros- és Udvarhelymegyében. Miből önkényt következik, hogy földje a termények előállítására csaknem egész kiterjedésben arányosan egyforma, mert légmérsékében nagyobb különbségek, a magasság alapján, nem fordulnak elő. Légáramlatok ellen három oldalról van védve s csupán nyugatról tár széles kaput a fogarasi hegyek felé. Azonban meg kell jegyeznem, hogy nagy térségének fekvése mégis jóval magasabban áll, mint egész Maros- és Udvarhelymegye térségei, a oláh-falvin kívül.

A három oldalról környező hegyek legmagasabb pontjai: *délen* Csukás (a Bodza-hegységben) 6217.20', Csilyános 5098.20' (Zágontól délkeletre); *keleten* Lakoczás (Zabola mellett) 5641.30' N.-Sándor 5175.2', Nemere 5229'; *északon* a Büdös-hegy 3579.2', a Bodoki havas 3777.3'.

A térséget tehát a környező hegyek 2—4000 lábnyi magas övvel veszik körül.

Csikmegye déli medenczájének közepes magassága 2276', Gyergyóé 2374'. Két legmagasabb völgymedenczéje a *borszéki* és *gyergyó-bélbori*. Elsőnek fekvése 2790', utóbbié 2921 láb magas.

Nyugaton a Hargita és Görgényi-hegyek ismert magaslatai határolják, keleten pedig a Kárpát lánczolata, melynek magasabb pontjai 5—6000 lábra emelkednek.

Áttekintve a magassági viszonyokon, azt látjuk, hogy völgyeink mind kelet felé emelkednek magasabb-magasabbra, míg térségeink, mint egy központban, érik el Csikban magasságuk tetőpontját. Az Erdélyt kör-

nyező magyar-alföldi és moldva-oláhországi térségek magassága 100—300 láb az Adriai-tenger fölött.

A székelyföld nyugati, tehát legalacsonyabb oldalának völgyei Maros-Vásárhely-, Kelementelke-, Székely-Keresztur- és Homoród-Ujfalu mellett ama legnagyobb magasságot már 3—5-szörösen mulják fölül; főnebb Szász-Régen-, Kőszvényes-, Parajd-, Sz.-Udvarhely-, Baroth-, Sepsi-Szt-György (1709.^{80'}) és Kézdi-Vásárhely (1780.^{20'}) mellett 4—6-szorosan; Oláhfalunál és Csik-Gyergyóban pedig 8—9-szeresen. Ez utóbbiakból amott tekintélyes hegységek válnának. Sőt csak magának a székelyföldnek területén is a térségek magassága az északkeleti központ felé 1000—1800 láb emelkedést mutat. Ugy kell lenni tehát, hogy hőmérsékünk a magassági különbségnél fogva, nemcsak a magyar-alföldi és moldva-oláhországitól fog lényeges eltérést mutatni, hanem saját székelyföldünkön is szembetűnő különbségek mutatkoznak.

A magassági különbségből a légmérséki különbséget nálunk — tudunkkal — még nem számították ki. A *Wahlenberg* által Késmárkon tett észlelések azt mutatják, hogy a hőmérsék 1° R. csökkenésének 367 láb emelkedés felel meg. Ha e számítást vesszük alapul, akkor úgy találjuk, hogy a 2186 láb magasán fekvő *Csik-Szereda* hőmérséke mintegy 4.87° -kal csekélyebb a 402 láb magasán fekvő *Budánán*, miből ha az 1.8 szélességi fokra 0.88 hőfokot számítunk, a valódi különbség 3.99° lesz. Azaz Budának 8.87° évi közép hőmérsékével szemben Csik-Szeredáé 4.88° lenne, a mi Celsius szerint 6.10° .

E számítást összehasonlítva a tényleges észlelési eredménnyel, a mely három évi átlagban Csik-Szeredának 6.74° évi közép hőmérsékét mutat, ragaszkodnunk kell annak helyességéhez.

Mindenesetre kíváncsi azonban, hogy mentől több ponton megfigyeléseket vezessenek, mert az esetlegességet és helyszerűséget elég hiven csak ezek által leszünk képesek megismerni. S a miért *Berde* 1847-ben feljajdult, az égalji viszonyok tanulmányozása iránt a közöny még ma is akkora, hogy a székelyföld némely részéről alig van, a mit e tanulmányba felvegyünk. Az általa meghatározott 15 hely körül a székelyföldről Borszék és Maros-Vásárhely fordul elő. *Hunfalván*ál még csupán Csik-Szereda (Somlyó) járul a nevezettekhez. A meteorologiai évkönyvekben már Székely-Keresztur és Székely-Udvarhely is megjelenik. De a torda-aranyos-megyei székelyföldre semmi adattal sem rendelkezünk, valamint egész Háromszékmegyére sem. Itt tehát az utolsónak hőmérséke meghatározására a hozzá legközelebb eső földrajzi viszonyainak leginkább megfelelő *Brassót* vesszük fel. S minthogy az udvarhelymegyei észlelések is alig terjednek egy pár évre, a m.-vásárhelyit pedig abban hagyták, kiegészítésül Segesvárt és Szász-Régent csatoljuk a többiekhez. Egyszersmind meg-

jegyezni kívánjuk, hogy a mely adatokat dr. Berde és dr. Hunfalvitól vettünk, azokat Celsius fokokra számítottuk át, mint a mely rendszer most a meteorologiai megfigyeléseknél általános használatban van. A székelyudvarhelyi és székely-kereszturi észlelések egy részét a helyszínén nyertük.

A figyelési állomások földrajzi fekvése s az itt alapul vett észlelési évek.

	Északi szélesség	Keleti hosszúság	Magasság lábokban	Észlelési évek
Brassó	45° 39'	43° 11'	1906	1851—63
Segesvár	46° 13'	42° 32'	1199	1857—63
Székely-Udvarhely	46° 15'	43° 00'	1498	1875—76
Csik-Szereda	46° 21'	43° 28'	2186	1859—62
Székely-Keresztur	46° 29'	42° 12'	—	1875—76
Maros-Vásárhely	46° 32'	42° 17'	970	—
Sász-Régen	46° 47'	42° 19'	1229	1873—75
Borszék	46° 58'	43° 23'	2790	—

Havi és évi középársék :

	Brassó	Segesvár	Sz.-Udvarhely	Csik-Szereda	Sz.-Keresztur	M.-Vásárhely	Szász-Régen	Borszék
Január	4.11	4.94	5.13	7.29	4.55	—	3.47	8.0
Február	2.20	2.90	2.85	3.19	2.15	—	3.43	5.2
Márczius	1.92	3.20	1.30	1.19	1.95	—	1.83	4.0
Április... ..	6.67	9.45	8.20	7.19	10.20	—	9.43	6.4
Május	13.64	15.09	14.80	12.85	13.05	—	13.07	9.0
Junius... ..	16.69	18.31	20.06	16.60	18.65	—	20.07	12.6
Julius	18.36	19.75	19.65	18.35	20.50	—	21.50	17.5
Augusztus	18.20	19.44	19.61	13.39	21.85	—	20.23	12.6
Szeptember	13.84	15.26	12.25	13.90	14.75	—	14.93	9.7
Október	9.22	10.22	8.30	7.32	10.80	—	10.67	7.0
November	2.32	3.36	2.35	1.19	3.80	—	3.20	4.6
Deczember	3.24	3.49	3.10	5.69	1.75	—	1.40	7.6
Évi közép	7.61	8.57	7.96	6.74	8.94	10.00	8.89	3.68

A fennebbiek szerint tehát az évi középársék legkisebb Borszéken s utána mindjárt Csik-Szeredában, vagy is általában Csikmegyében. Egy másik csoportban jó Brassó és Sz.-Udvarhely, vagy is Udvarhelymegye keleti része és Háromszékmegye. A harmadik csoportot alkotja Segesvár,

Székely-Keresztur és Szász-Régen, Udvarhelymegye nyugati és Maros-Tordamegye északkeleti részével s végül a legnagyobb hőfokkal Maros-Vásárhely, Maros-Tordamegye nyugati részében. A felvett egész területen a legnagyobb és legkisebb évi hőmérsék különbsége 6.32° . A *tengeri* (törökbuza) és *szőlőtermés*, ez adott rangsorozatnak teljesen meg is felel. T. i. a két első területen a szőlőből semmi, a törökbuzából kevés terem; a harmadik csoport területén mindkettő elkészül, de a negyedik termésével egyik se versenyezhet.

Az adott osztályozásban a székelyföldnek is mintegy három égalja, u. m. egy hideg, egy mérsékelt és egy meleg égalja válik ki, még pedig a székelyföld területének nem szélességi, hanem inkább hosszúsági fokai szerint keletről nyugatra, a minek természetes oka a hegyrendszer alakulásában rejlik, melyről e fejezet elején kellően kimutattuk, hogy az, valamint általában területünk völgyeinek felülete, a Csikban fekvő keleti központ felé mily szabályszerű, fokozatos emelkedéssel bír.

Ha a székelyföld 3- és 10 fok között változó évi közép hőmérsékét a meteorologiai központi intézet évkönyveinek adataival összehasonlítjuk, kitűnik, hogy égaljunk leginkább hasonlít az *északi felföld* 4- és 10° közötti hőmérsékéhez s mindkettő fölött jelentékeny előnyben áll az *alföld* 8—12 és a *délnyugati s tengerpart* vidék 6—15 fok között váltakozó évi közép-mérséke.

A mi hátrányunk nem annyira a maximum, mint a minimum közötti jelentékeny különbségben rejlik.

A mi az egyes hónapok közép-mérségeit illeti, azok közül december, január és február a 0 fokon mindenütt alul áll, sőt Borszákon, még márczius és november is. Általában leghidegebb január — 3—8 fokig, utána jó február — 2—5 és december — 1—7 fokig. Borszék azonban kivételt képez, hol a leghidegebb január után december február, november és márczius jó, s hol általában véve 5 hónapon át áll a hőmérsék 0 fokon alul.

A nyári hónapok közül június hőfoka 12 és 20, júliusé 17 és 21, augusztusé 12 és 21 fok között váltakozik. A legmelegebb nyári hónap Sz.-Udvarhelyen *június*, Brassóban, Segesváron, Szász-Régenben és Borszákon *július*, Csik-Szeredában és Székely-Kereszturon *augusztus*.

A hőmérsék csökkenése szeptemberben nagyon rohamos ugyan, de a májusit a legtöbb helyen mégis fölülmulja, valamint az októberi is az áprilisit. E körülmény egyik, de csakis egyik oka annak, hogy a székelyföldön kellemesebbek az őszyk, mint a tavaszok. Egyéb okairól ennek mindjárt hátrább.

A legnagyobb s legkisebb meleg általános különbsége;

	Brassó	Segesvár	Sz.-Udvarhely	Csik-Szereda	Sz.-Keresztur	Szász-Régen
Január	22.0	20.0	25.6	27.1	27.5	23.8
Február	21.2	21.2	24.2	30.5	27.3	25.1
Márczius	23.9	24.4	25.9	27.7	29.3	21.6
Április	22.6	23.5	24.0	24.6	22.4	22.0
Május	20.9	21.2	19.0	25.9	25.5	21.3
Június	19.6	20.5	21.0	24.4	21.0	20.1
Július	18.4	18.9	19.1	25.4	18.9	19.3
Augusztus	19.2	20.1	23.5	31.9	18.8	21.3
Szeptember	22.1	24.6	29.3	29.0	28.3	22.9
Október	22.6	23.6	22.9	27.4	21.5	23.6
November	21.2	24.0	19.7	28.4	29.9	23.6
Deczember	20.5	24.5	31.2	24.6	27.7	24.4
<i>Egész évben</i>	54.1	54.1	55.4	59.4	54.6	54.0
Legnagyobb észlelt meleg	34.7	33.2	36.4	34.0	32.6	34.3
Legkisebb észlelt meleg	23.0	27.5	28.0	30.0	31.0	22.4

Félreértés kikerülése végett egy példát adok, hogyan számítjuk ki a legnagyobb és legkisebb meleg általános különbségét. Pl. január valamelyik napján — 18° C. a közép hőmérsék, s tegyük fel, hogy ez a legnagyobb hideg azon hóban, — egy más napon $+8^{\circ}$ C., s ez a legnagyobb meleg. Már most e két fok közötti 26 fokot nevezzük januárban a *legnagyobb különbségnek*.

Az összes észlelési helyek között az évi átlagos különbség legnagyobb Csik-Szeredában, a többiek alig mutatván egy foknyi különbséget. A *legnagyobb meleg pedig a legnagyobb hideget mindenütt fölülmulja néhány fokkal*.

A hőmérséki viszonyokban a havi és évi közép mellett nagyjelentőségű még mezőgazdasági tekintetben az *évszakok közép hőmérséke*. Ezt a következő táblázat tünteti elénk:

	Ősz	Tél	Tavaszi	Nyár	Év
Brassó	8.46	3.19	7.41	17.75	7.61
Segesvár	9.62	3.78	9.25	19.17	8.57
Székely-Udvarhely	7.64	3.69	8.10	19.78	7.96
Csik-Szereda	7.47	5.89	7.77	17.78	6.74
Székely-Keresztur	9.78	2.82	11.73	20.38	8.94
Szász-Régen	9.60	2.77	8.11	20.60	8.89
Borszék	4.10	6.90	3.80	13.72	3.68

Az őszi közép, Székely-Udvarhely kivételével, mindenütt fölülmulja az évi közepet, a tavaszi azonban kevésbbé.

A különbség az észlelési állomások területén ősz szept. 4.1 és 9.78, télen — 2.77 és — 6.9, tavasszal 3.8 és 11.78, nyárban 13.72 és 20.60 fok között váltakozik.

Az ősz melegebb a tavasznál Brassóban, Segesváron, Szász-Régenben és Borszéken. A tavasz ellenben melegebb az ősznél Székely-Udvarhelyen, Csik-Szeredán és Székely-Kereszturon. Az utolsó csoport két állomásán azonban az észlelési évek száma még csekélyebb (2 év), hogysem e tekintetben azok alapján végleges megállapodásról lehetne szó.

2. Légáramlás és a szélirány eloszlása. Eredetileg kétféle légáramlás létezik a föld légkörében, u. m. az *egyenlítői légáramlás* vagy *felső passzát* és a *sarki légáramlás* vagy *alsó passzát*. Amott a levegő felmelegülván felszáll s a sarkok felé tódul, míg a sarkvidéki hideg levegő az egyensúly fenntartására az egyenlítő felé siet, de súlyánál fogva alant, a föld színéhez közelebb jár. A két légáramlat a mérsékelt és hideg öv alatt gyakran összehatalálkozik s egymással való tusájában különböző irányu áramlásokat okoz, miből rendszeren a délnyugati és északkeleti szelek állanak elő. A szélirány alakulására befoly a föld különböző elhajlása is a nap körül vonuló pályáján.

Ha már a föld felülete a szelek irányára befolyást nem gyakorolna, akkor a mi földünkön szabály szerint csak északi és déli s délnyugati és északkeleti szelek uralkodnának. De a föld felületén lévő hegységek és az évszaki hőmérsék változásai igen gyakran lényegesen módosítják a légáramlás irányát, miből aztán a *helyi változó szelek* állanak elő. Minthogy pedig a szelek aztán a légmérsékre lényeges visszahatással vannak s a növényéletre is befolyást gyakorolnak, szükséges a légmérsék mellett ezeket is szabatosan tanulmányoznunk, a mi csak rendszeres megfigyelések alapján érhető el; mert vannak ugyan némely vidékeknek uralkodó szelei, melyeknek idejét, tartalmát és erejét — közönséges tapasztalásból is meglehetősen ismerik az emberek, milyen pl. a *Bora*, *Sirocco* és *Nemere*, de ez nem elegendő, ha a többi szelekhez való viszonyukat nem ismerjük s az összes légáramlási tüneteményeket pontosan meghatározni nem tudjuk.

A székelyföldön és annak közelében csak a legújabb időben indítottak légáramlási megfigyeléseket. Csak néhány észlelési állomás van, melynek adatai már két-három évre terjednének; holott a pontos meghatározáshoz több évi följegyzések volnának szükségesek. Azonban az eddigi teljes tájékozatlanság megszüntetésére hasznosnak látjuk e csekély készletet is részint a meteorologiai évkönyvek, részint még feldolgozatlan följegyzések alapján felhasználni. A következő kimutatásokban adva van a különböző irányu szelek száma havonként és egész évre. A több évre terjedő

följegyzésekből a havi és évi középszámot mindenik szélnél úgy állapítottuk meg, mint az a hőmérséknél szokás, azon csekély különbséggel, hogy a törtéket a számításban mellőztük. Végül könnyebb áttekintés kedvéért, a különböző szeleknek *évi százalékát* is kiszámítottuk. A szelek száma, napi háromszori észlelés mellett, a következő helyeken így oszlik meg havonként:

Csik-Somlyó (Szerda). Észlelési év 1873—1875.

	Északi	Észak-keleti	Keleti	Dél-keleti	Déli	Dél-nyugati	Nyugati	Észak-nyugati	Havi és évi összeg
Januárus	17	5	0	5	11	16	13	3	70
Februárus	6	20	0	4	25	3	1	0	59
Márczius	7	10	13	5	17	2	8	1	63
Április	7	10	3	13	10	16	13	0	72
Május	5	11	7	10	6	5	20	5	69
Junius	6	12	3	9	10	6	22	2	70
Julius	14	8	3	5	4	1	20	10	65
Augusztus	0	8	2	4	3	5	38	2	62
Szeptember	5	18	9	2	3	8	24	2	71
Október	9	1	22	17	1	8	7	2	67
November	9	7	2	8	5	10	17	7	65
Deczember	7	7	0	0	1	6	14	26	61
Évi összeg	92	117	64	82	96	86	197	60	794
Évi összeg ° o-ban ...	11.61	14.78	8.08	10.36	12.37	10.86	24.36	7.57	100° o

Itt tehát az *uralkodó* szelek a *nyugati és északkeletiek*; azután jönnek a déliek és északiak s végül a délnyugati, délkeleti, keleti és északnyugatiak.

A szelek száma az egyes hónapok között meglehetősen arányosan oszlik el, az az: mindenik hónap nagyon szeles, mert napjára átlag több, mint két szél esik: *legszelesebbek* azonban a többiek között *április és szeptember*.

Székely-Udvarhely. 1875—1877.

	Északi	Észak-keleti	Keleti	Dél-keleti	Déli	Dél-nyugati	Nyugati	Észak-nyugati	Havi és évi összeg
Januárus	4	6	0	0	2	8	14	2	36
Februárus	4	9	3	1	3	11	8	14	53
Márczius	5	11	13	3	1	14	9	10	66
Április	4	6	9	1	4	3	11	6	44
Május	2	6	10	2	8	11	18	1	58
Junius	5	6	13	5	3	6	22	2	62
Julius	2	5	10	5	3	5	22	3	55
Augusztus	1	8	22	5	2	2	17	1	58
Szeptember	4	3	13	1	1	5	15	6	48
Október	3	10	13	2	4	2	14	3	51
November	10	10	6	2	2	3	6	3	42
Deczember	4	2	5	1	1	4	13	3	33
Évi összeg	48	82	117	28	34	74	169	54	606
Évi összeg % o-ban ...	7.91	13.52	19.38	4.61	5.60	12.20	27.87	8.91	100° o

Egész éven át uralkodó szél a nyugati és keleti; azután jő az északkeleti és dél nyugati; egy harmadik csoportban az északnyugati, északi, déli és délkeleti.

Az egyes hónapok közül legszelesebb márczius és június, legkevésbé szeles deczember és januárius.

Székely-Keresztur. 1874—1877.

	zaki	Észak- keleti	Keleti	Dél- keleti	Déli	Dél- nyugati	Nyugati	Észak- nyugati	Havi és évi összeség
Januárius	5	5	12	6	2	5	13	3	51
Februárius	6	10	16	9	2	7	20	6	76
Márczius	5	4	19	9	2	11	15	9	74
Április	1	5	8	14	3	7	16	12	66
Május	2	6	5	12	3	10	15	15	68
Június	1	7	28	6	3	8	10	15	78
Július	4	14	9	4	2	31	13	8	85
Augusztus	8	8	27	8	5	10	21	11	98
Szeptember	13	2	18	6	2	7	15	9	72
Október	2	15	18	18	0	10	10	19	92
November	6	14	18	18	7	13	7	10	93
Deczember	7	15	13	16	5	10	23	4	93
Évi összeség	60	105	191	126	36	129	178	121	945
Évi összeség %o-ban	6.37	11.14	20.25	13.36	3.82	14.38	18.86	12.82	100 ⁰ o

Egész éven át uralkodó szél a keleti és nyugati; azután jönnek a dél nyugati, délkelet és északnyugatiak s végül az északkeleti, északi és déliek.

Az egyes hónapok, augusztuson kezdve, jóval szelesebbek, mint az azon előliek. Legmérsékeltabb januárius.

Segesvár. 1873—1875.

	Északi	Észak- keleti	Keleti	Dél- keleti	Déli	Dél- nyugati	Nyugati	Észak- nyugati	Havi és évi összeség
Januárius	14	4	24	0	1	1	20	15	79
Februárius	6	4	23	4	3	0	24	12	76
Márczius	3	1	13	10	11	5	35	11	89
Április	2	0	10	9	3	11	30	14	79
Május	5	1	7	4	3	5	34	21	80
Június	3	0	7	9	3	4	41	12	79
Július	2	1	5	1	3	4	48	16	80
Augusztus	4	1	4	5	0	7	44	14	79
Szeptember	1	1	6	1	0	3	50	17	79
Október	2	2	3	3	1	1	50	19	81
November	2	2	15	11	4	1	34	9	78
Deczember	0	1	3	0	0	8	46	22	80
Évi összeség	44	18	120	57	32	50	456	182	959
Évi összeség %o-ban	4.58	2.86	12.51	5.95	3.34	5.32	46.50	18.97	100 ⁰ o

Egész éven át *uralkodó szél a nyugati*, erre következik az északnyugati és keleti és azután a többiek jelentékenyen kisebb számmal.

Az egyes hónapok közül, minthogy mindenik nagyon szeles, az egy márczius emelkedik ki még nagyobb számával.

Szász-Régen. 1873—1875.

	Északi	Észak-keleti	Keleti	Dél-keleti	Déli	Dél-nyugati	Nyugati	Észak-nyugati	Havi és évi összeg
Januárius	19	28	7	4	12	8	3	10	91
Februárius	18	20	11	3	10	10	3	11	78
Márczius	21	26	5	3	9	6	1	14	85
Április	10	28	1	5	9	4	4	17	78
Május	11	23	4	4	8	6	3	22	81
Június	10	28	3	4	6	8	5	13	77
Július	11	27	4	3	2	3	4	17	71
Augusztus	9	34	7	1	8	3	2	11	75
Szeptember	20	32	2	1	5	4	4	12	80
Október	16	29	1	1	4	6	2	6	65
November	12	27	1	1	6	7	4	11	69
Deczember	17	15	7	0	7	7	3	17	73
Évi összeg	166	317	53	30	86	72	38	161	923
Évi összeg %o-ban ...	17.97	34.44	5.73	3.23	9.30	7.79	4.11	16.43	100 ^o / _o

Egész éven át *uralkodó szél az északkeleti*, azután jönnek az északi és északnyugatiak s ezekre a déli, délnyugati, keleti s a többiek.

Az egyes hónapok közül *legszelesebb* januárius, márczius és szeptember.

Háromszékmegye légáramlati viszonyaira a brassói észlelésekből kellene következtetést vonnunk; de a kezünkönél lévő ide vonatkozó adatok hiányosabbak, hogysem azokból a fennebbiekhez hasonló kimutást állíthatnánk össze. Annyit azonban ezek alapján is megállapíthatunk, hogy e vidéken *telnyomóan uralkodó szél a nyugati*, s utána mindjárt következik a *keleti*, úgy, hogy e kettő a többieket összevéve is fölülmulja.

Az előrebecsítettakból tehát azon eredményt állapíthatjuk meg, hogy a *székelyföldön leguralkodóbb szél a nyugati*, erre mindjárt következik a *keleti és északkeleti*. Az első körülmény megfelel azon ténynek, hogy a székelyföld nyugat felől van legkevésbé hegyek által védve.

Az egyes észlelési helyek közül lényegesen eltér a többiektől Szász-Régen, hol az északkeleti, északi és északnyugati, tehát *általában az északi szelek uralkodók*. Minek oka az, hogy völgyei mind ez irányban nyulnak ki.

A mi a *szélerőt* illeti, melynek fokozódását 1—10-ig terjedő számokkal szokás jelölni, erre nézve még kevesebb adattal birunk. *Hunfalvi* szerint az őszi szelek *középereje Brassóban* 1.8 és 3.1 között váltakozik, legkisebb deczemberben és legnagyobb február és márcziusban.

A székely-udvarhelyi és kereszturi megfigyelések szerint a szélerő tulnyomóan leginkább 1—2 között váltakozik, az őszi és tavaszi hónapokban azonban gyakori a 3—4 is; 5—6-ra azonban ritkán emelkedik a téli északi és nyári nyugati szeleknél, mikor az utóbbiak sokszor viharral járnak. Ilyen ritkán előforduló erős vihar volt az 1877. június 30-án Udvarhelymegye nyugati része fölött, mikor is gyengébb épületeket rombolt le s nagy fákat sodort ki tövéből. A szélerő ekkor 7—8 foku bizonyosan lehetett.

A legerősebb székelyföldi szél a *Nemere* Háromszéken, mely a megye északkeleti szélén 5176 láb magasságig emelkedő hasonnevű hegyen át tör be a háromszékmegyei síkságra, s erejét még Brassó vidékén is érezteti. Ha télen jelenik meg, hóval az utakat anynyira feltölti, hogy egészen járhatlanokká lesznek, s az útjába eső falvak szélső házait egészen eltorlaszolja, hogy napokig kell dolgozni a hó széthányásán. Jaj az utasnak, akit maga előtt talál, szekerét fölforgatja, csontjait a legmelegebb bundán keresztül is átjárja. Kerülik is, ilyenkor az odavalók az utazást. Megesik, hogy egy-egy elrejtett faluból, milyen pl. Zúgon, utnak indulnak az emberek s csak kiérve a nyílt térségre, veszik észre a Nemere dühöngését, de azonnal vissza is fordulnak s otthon ülnek, míg a szél csillapodásának hírért veszik.

Leginkább télben és őszzel uralkodik, magához vévén sokszor utitársul a keleti vagy *ojozi* szelet.

Ha 3 nap alatt meg nem áll, akkor rendesen 8, sőt szokszor 15 napig dühöng egyenlő erővel. Ereje bizonyynyal felmegy 8 fokra. A téren épült házak ajtóit és ablakait rendesen úgy építik, hogy azok a Nemerével szembe ne essenek.

Különben, mikor ez az uralkodó szél van, azon évben bő termést várnak, ellentétül a nyugatról jövő *Dorgó* vagy *Német*-szélhez, mely tavasszal ápril végén és májusban, őszzel pedig szeptember vége felé szokott jelentkezni s rendesen hideg, havas esővel jár s a zsenge törökbuzában nagy károkat okoz. Ha ez az uralkodó szél, biztos a rossz termés. A nép *koldús-szélnek*, meg *8 forintos szélnek* is nevezi, mert a buza árát 8 forintra felviszi (régi 64 kupás köből)

Hogy különben a hideg északkeleti Nemere miért lenne termékenyítő hatása, az *Berde* szerint a tudomány előtt be nem bizonyítható állítás.

A tapasztalás azonban azt mutatván, hogy a nyugati szelek tartós esőzéssel járnak, mi a székelyföld nedves égáljánál fogva gyakran okoz terméketlenséget: ama vélemény, mely a Nemere uralkodásának szárító hatásán alapul, talán még sem egészen jogosulatlan.

Lég- és páranymás. Ha a földet központnak képzeljük és a légkört egy körülötte huzott körnek, vagy üres gömbnek s e kör különböző pont-

jairól sugarakat gondolunk a földnek, mint középpontnak, fölülte felé: e sugarak nem lesznek egyenlők, mert az, a melyik pl. a Montblanc csucsára esik, rövidebb lesz, mint az, mely a magyar alföldre esik, azaz: ez utóbbi fölött vastagabb légréteg emelkedik, mint ama hegy fölött. Ebből a körülményből pedig nagyon világosan következik, hogy a levegő nyomása, súlya is az utolsó helyen nagyobb, mert nagyobb fölött a légtömeg, mint az első helyen. Ehhez járul még az, hogy a lég saját nyomása alatt is mind sűrűbb, tehát sulyosabb és nagyobb feszültségű lesz alsó rétegei felé, mit a tengerek közelében a nagymérvű elpárolgás, a vizgőz belevegyülése a levegőbe szintén előmozdit. Ebből könnyű megérteni azon törvényt, hogy a légnyomás a magasság emelkedésével apad s annak apadásával növekszik. Mint-hogy pedig a föld felületén a tenger színe fekszik legmélyebben, tehát a légnyomás itt a legnagyobb, azaz a légsulymérőben lévő higanyt átlag 760 milliméternyire nyomja fel. S mentől magasabb pontokra viszzük a szárazföldön a légsulymérőt, annál inkább száll a higany a fennebbi mértéken alul. E törvényen alapszik az, hogy a légsulymérőt egyszersmind magasságmérésre is használják.

A magyar állam területén legnagyobb a légnyomás Fiumében, 760 milliméter évi középfokkal; azután jó az alföldön Szeged, 754 m. m. s fenn Komárom és Esztergom 751—2 m. m., az északi felföldön Selmeczbánya 707 m. m., s Erdélyben Csik-Somlyó 700 milliméterrel. A székelyföldi e nemű viszonyok megítélésére szolgáljanak a következő adatok:

A havi és évi közép-légnyomás s a maximumok és minimumok milliméterekben.

	Brassó észlelés 11 év	Csik- Somlyó 3 év	Székely- Udvarhely 2 év	Segesvár 8 év	Sz.-Régen 3 év
Januárius	712.9	701.8	723.5	732.3	730.7
Februárius	710.1	700.8	716.7	732.1	728.8
Márczius	709.5	699.8	716.7	728.7	727.8
Április	710.2	697.7	715.8	728.0	724.9
Május	710.4	697.6	718.1	728.2	721.3
Június	711.4	700.9	721.0	729.0	723.9
Július	710.9	700.6	719.1	729.3	723.7
Augusztus	712.8	701.3	720.8	729.5	728.9
Szeptember	713.6	702.9	720.1	730.4	729.9
Október	716.0	701.4	719.9	733.0	729.2
November	711.0	697.5	718.7	731.9	726.7
Deczember	711.6	699.5	720.0	730.6	727.7
Évi közép	711.7	700.2	719.2	730.8	726.9
Maximum	731.0	714.2	732.4	749.8	744.7
Minimum	687.0	681.4	703.2	702.7	709.0

Ezek szerint a *légnymás emelkedése* általában augusztus és januárius között mozog, csupán Szász-Régennél terjed ki az időköz márcziusig; Segesváron pedig szeptember-februárra. A *legkisebb légnymás* az előbbinek megfelelőleg februártól júliusig, illetőleg márcziustól augusztusig terjed. Az őszi és téli hónapokban tehát nagyobb a lég sulya, mint a tavaszi és nyáriakban, igen természetesen, mert a fölmelegedett levegő könnyebb a hidegnél. Azonban e különbséget a légnyirkosság, a párányomás gyakran kiegyenlíti, s ennél fogva folytonos emelkedés és folytonos süllyedés, melyben ugrások ne volnának, mint a tengeri égálg alatt, nálunk nem létezik. — E tekintetben is tehát egészen continentalis jellegű a mi égálgunk.

A *havi középmaximuma* Brassóban és Segesváron októberre, — Csik-Somlyón szeptemberre, — Székely-Udvarhelyen és Szász-Régenben januárra esik; a *minimum* pedig Brassóban márcziusra, Csik-Somlyón és Szász-Régenben május és novemberre, Székely-Udvarhelyen és Segesváron áprilisa. Az első tehát határozottan az *őszi*, az utolsó a *tavaszi* hónapokra.

Az *évi maximum* Csik-Somlyón a három év alatt deczember- (9) január- (11) és márcziusban (2·8) fordul elé, — Székely-Udvarhelyen a két év alatt október és januárban (1) és Szász-Régenben a három év alatt deczember (5) és márczius (2·8) hóban. Tehát, az egy októbert kivéve, a téli hónapokban.

Az *évi minimum* ugyanazon években az első helyen deczember (5), január (22) és májusra (2) esett, — a második helyen mindkét évben deczemberre, a harmadik helyen pedig deczember (5), január (21) és májusra (9).

E feltűnő körülmény, hogy az évi minimumok ugyanazon deczember és januáriusra esnek, mint a maximumok, csak a téli száraz és szeles hidegekben lelheti tán némi magyarázatát. A májusi minimum, bár kissé szintén korai, de mégis szabályosabb tünetény.

A feltűnő szabálytalanság különben a több évi észlelések folytán, valószínűleg sokat módosulhat; de hogy az évi minimumok ekkor is a szárazföldi égálg természetének megfelelő nyári időszakra áthelyezkednek-e, ez a meglévő észlelési adatokból ítélve, nagyon kétes.

A légnymás mekkoraságára lényeges befolyása van a **párányomásnak**, vagyis a levegő feszültségének, melyet az a vizgóz felvétele által nyer. Erről az az általános tapasztalás, hogy nyárban legnagyobb, télben legkisebb. E feszültség a napszakok szerint déltájig fokozódni, azontul szallani szokott. Minimuma a téli és maximuma a nyári hónapokra esik. 13—14 milliméteren nem igen szokott fölül emelkedni. Lássuk e tekintetben is a székelyföldi észleleteket.

A párányomás havi és évi középértéke milliméterekben.

	Sz.-Régen	Cs.-Somlyó	Székely- Udvarhely	Székely- Keresztur	Segesvár
Januárius	3.5	2.9	3.2	3.4	2.51
Februárius	3.3	2.63	3.4	3.6	3.28
Márczius	4.1	3.63	4.05	4.45	3.84
Április	6.04	5.4	5.75	6.8	5.70
Május	8.2	7.37	8.65	8.55	8.10
Junius	11.87	10.67	11.65	11.75	11.57
Julius	11.57	11.97	12.35	12.9	12.41
Augusztus	10.94	11.6	12.2	13.3	12.36
Szeptember	8.87	10.2	8.5	10.05	9.42
Október	5.3	6.63	6.5	8.05	7.41
November	5.07	4.16	4.7	5.65	4.68
Deczember	3.9	3.23	3.55	3.95	3.64
Évi közép	6.78	6.55	6.86	7.48	7.77

Látjuk ebből, hogy mindenik észlelési állomáson a nyári három hónapban meglehetősen egyenlően legnagyobb a párányomás, és a téli három hónap alatt épp oly egyenletesen legkisebb. Az őszi hónapokban pedig valamivel nagyobb, mint a tavasziakban.

A nyári átlag több mint háromszorosan fölülmulja a télit, s csaknem kétszeresen az évit.

A minimum 4 helyen januárra, egy helyen deczemberre esik; a maximum pl. 3 helyen júliusra, 1 helyen augusztusra és 1 helyen júniusra.

Ha már most a párányomás középértékét a légnyomás középértékéből kivonnók, a maradék a száraz levegő tiszta súlyát mutatná. E műveletet azonban mellőzhetjük, látva, hogy a pára feszereje nálunk mintegy 6—7 milliméterrel fokozza a légnyomást, míg Fiume és Temesvár vidékén s az északi felföld némely pontján 8—10 milliméterrel.

A légnedvesség és esőzési viszonyok. Mint egyik lánczszem a másikkal, úgy függnek össze a légkör egyes tulajdonságai egymással. A párányomás pl. nemcsak a lég súlyát növeli, de egyszersmind kifejezi, hogy a légkör mennyi nedvességet vagy esőanyagot tartalmaz. A levegő hőmérséke pedig azt szabályozza, hogy a légkör mennyi vizrészt fogadhatson magába. Magas hőfok mellett t. i. többet vehet föl, mint alacsonynál. Innen van, hogy nyári melegben a téli párának közel négyszerese mehet át a levegőben a nélkül, hogy az túl-telülve lenne. Nagyfotosságuak ilyenkor a tenger felől jövő szelek, tehát nálunk a déliek és nyugatiak, melyek az esőhöz még szükséges vizgőzt a continentalis légkörbe átszolgáltatják. Ilyenforma szolgálatot tesz e mellett a vízben és erdőben dus talaj is, nagyobb mennyiségű vizgőz szolgáltatásával. Ennek hiányát érzi a magyar alföld, és ez pótolja a székelyföldnek a tenger távolságát.

A párányomás számadatai a levegőnek valódi páramennyiségét mutatják, azaz, ha a légkörnek saját súlya nem volna, a légsúlymérőben levő higányt a pára anynyi milliméterre nyomná fel, mint az az előbbi táblázatban látható, t. i. évi középértékkel 6—7 milliméterre. Minthogy pedig a levegő kisebb hőfok mellett kevesebb páráat vehet fel, vagy már magában is telülve van, nagyobb hőfok mellett pedig nagyobb páramennyiség sem telíti; innen a levegőnek a valódi páramennyisége mellett megkülönböztetik *viszonyos* nedvességét. Azaz: télben ugyanannyi pára viszonyosan (relative) nedvesebbé teszi a levegőt, mint nyárban ugyanazon párával a mennyire megnedvesednék. Már pedig a levegő ezen nedvessége rendkívül fontos, mert az esőzési viszonyokat szabályozza. Mikor a levegő annyira telülve van párával, hogy már többet nem fogadhat magába, sőt a már bennlévő is csapadékká sűrűdik: ekkor azt mondjuk, hogy az 100 rész páráat tartalmaz. Így mérjük aztán lefelé 0-ig a páratartalmat, vagyis a levegő nedvességét, a mely 0-foktól 100-ig sokféle változatokat mutat, a hőmérsék és a létező vízgőz-anyag szerint. Lássuk már e tekintetben a székelyföld légkörét:

A levegőnek havi és évi középnyirkossága.

	Sz.-Régen	Csik-Somlyó	Székely-Udvarhely	Székely-Keresztur	Segesvár
Januárus	91.0	92.0	88.0	88.5	88.9
Februárus	86.6	89.0	87.0	87.0	82.2
Márczius	77.6	83.0	78.5	79.5	73.3
Április	70.3	77.9	73.5	77.5	67.5
Május	74.0	75.3	73.5	76.5	69.5
Junius	68.6	75.6	67.0	71.0	75.1
Julius	63.0	78.0	74.0	74.0	73.7
Augusztus	64.6	79.3	73.5	69.5	69.9
Szeptember	72.3	85.3	79.5	78.5	70.6
Október	78.6	82.0	78.5	81.0	74.3
November	86.0	88.3	85.0	86.0	79.5
Deczember	89.6	91.3	90.5	91.0	88.4
Évi közép	76.9	83.6	79.5	80.0	76.8

A középnyirkosság maximuma a két első és utolsó helyen január, a két középsőn deczemberre esik. A középminimum az első helyen júliusra esvén, innen januáriusig állandó emelkedés s onnan júliusig állandó csökkenés van. A második helyen ama válszponst májusra, a harmadikon júniusra, a negyediken augusztusra esik. Segesváron a légnyirkosság a legszabálytalanabb s mintha egy nyári (junius) és egy téli (január) maximum s egy tavaszi (április) és nyári (augusztus) minimum

körül mozogva. Általában tehát a viszonyos nedvesség minimuma a nyári évszakra esik, holott a mint láttuk az ez előtti táblázatban, a valódi páramenynyiségnek a maximuma esik éppen azon időszakra.

A legkisebb ingadozás a havi közepek között 21, a legnagyobb 28%.

A különbség ez adott helyek évi közepe között 6.3. A legnagyobb évi közepek a tulajdonképpeni székelyföldi észlelési területekre esnek, élükön Csikkal.

Az átlagos évi közép 79.5; a két magyar-medenczében 71.5; a nyugati és déli széleken 76.6; Erdélyben hasonlóan, a magyar felföldön pedig 81.3. Az utolsót kivéve tehát levegőnk mindeniknél nyirkosabb. De miután az utolsó csak két észlelési hely (Lőcse, Késmárk) adataiból van megállapítva Hunfalvi által, s az a két hely átlag a csik-somlyóit és székely-kereszturit fölül nem mulja: állithatjuk, hogy a *székelyföldi levegő a magyar continentalis clima legnyirkosabbika*. A magyar-alföldi természetesen a legszárazabb. Pesten t. i. 69 és Zimonyban 60 az évi közép.

A valószínű minimum az észlelési évek alatt Szász-Régenben április 7-én volt, 23%; Csik-Somlyón április 11-én 16%; Székely-Udvarhelyen márczius 30-án és július 28-án 29%; Székely-Kereszturon június 27-én 22%; Segesvár márcziusban 24%. Tehát tulnyomóan márczius és áprilisre esett — s csak kivételesen június és júliusra.

Most az *esőzési viszonyok* áttekintésére térvén, e tekintetben a következőket látjuk:

Havi és évi közép csapadék-mennyiség milliméterekben.

	Brassó	Csik-Somlyó	Székely-Udvarhely	Segesvár	Sz.-Régen
Januárius	32	12	13	25	20
Februárius	38	33	51	29	19
Márczius	59	15	35	41	18
Április	68	48	60	56	49
Május	95	69	85	95	99
Június	138	48	48	113	72
Július	120	71	93	102	64
Augusztus	50	69	52	50	60
Szeptember	76	23	90	61	40
Október	56	34	39	20	46
November	56	25	24	34	33
Deczember	53	19	38	32	33
Évi közép	70.08	38.84	52.35	54.84	46.09

E szerint tehát az *évi közép csapadék* 38 és 70 m. m. között változik, vagyis átlag 52.44 milliméter a székelyföldön; azaz: ha észlelési állomá-

saink egész területét egy éppen akkora óriási edénynek képzeljük, vízszintes fenékkal és függélyes oldalakkal, melybe az egész évi csapadékot (a havat is felolvasztva) mind felfognók és meggyűjtenők, e víznek magassága, illetőleg mélysége, 19 méter, 1 deciméter 9 centiméter s 3.⁰⁴ m. méter lenne, a melyből az évnek minden napjára átlag 5 centiméter s 2 mm. jutna.

A mi évi középünk 52 cm. 44 m. m., Erdélyé 52, az északi felföldé 54, a két magyar medenczéé 40. Tehát a magyar birodalom legnyirkosabb légkörű vidékeihez tartozunk.

A maximum általában a nyári évszakra esik, még pedig két helyen júniusra, a második kettőn júliusra s Szász-Régenben kiváltképp májusra. A minimum a négy első helyen januáriusra, az utolsón márcziusra esik. A székelyföld e szerint határozottan a nyári esők övébe tartozik.

A fennebbiek kiegészítéséül ide ígatom még a csapadékos napok havi és évi közepszámát:

	Brassó	Csik-Somlyó	Székely-Udvarhely	Segesvár	Sz.-Régen
Januárus	9.2	7.67	8.0	4.8	13.67
Februárus	10.2	10.34	15.0	6.0	13.34
Márczius	12.2	11.0	13.0	5.8	12.67
Április	13.0	15.67	15.5	8.6	19.34
Május	16.0	16.67	17.5	11.6	20.0
Június	19.3	18.34	12.5	11.8	14.67
Július	14.7	16.34	14.0	10.0	11.34
Augusztus	9.5	12.34	9.5	4.8	9.34
Szeptember	10.5	7.67	11.5	4.6	10.0
Október	9.4	7.67	12.0	4.8	12.34
November	10.1	9.67	10.0	4.6	15.34
Deczember	10.7	12.67	12.5	5.4	19.67
Évi összeg	144.8	146.05	151.0	82.8	171.72

A csapadékos napok évi átlagos száma a székelyföldön 138.⁹⁸¹, a két magyar medenczében 101.4, az északi felföldön 114.s, Erdélyben 113.1, a déli és nyugati széleken 115.7. A székelyföldi esős napok számát e szerint az ország egy vidéke sem éri föl, mely körülmény a csapadék kimutatásának teljesen megfelel.

Az esős napok száma június-júliusig csaknem állandóan növekedik s onnan novemberig csökken; általában pedig nagyobb tavasszal, mint ősszel, a mi Erdélyre nézve megfordítva áll.

Hogy a fennebbi napokból mennyi a havas, jégesős, zivatar- és viharos napok száma, arra nézve még hiányosak az adatok.

Azonban némi tájékozásul ide igtatjuk egy pár évi észlelés eredményét:

	Brassó				Csik-Somlyó				Segesvár				Szász-Régen			
	Hó	Jégeső	Zivatar	Vihar	Hó	Jégeső	Zivatar	Vihar	Hó	Jégeső	Zivatar	Vihar	Hó	Jégeső	Zivatar	Vihar
Januárius	8.6	0.0	—	—	5.0	0.0	0.0	1.5	9.5	0.0	0.0	0.0	9.5	0.0	0.0	2.0
Februárius	11.5	0.3	—	—	6.5	0.0	0.0	2.5	9.5	0.0	0.0	3.5	10.0	0.0	0.0	3.0
Márczius	8.5	0.0	—	—	8.0	0.0	0.0	3.5	10.0	0.0	0.0	2.0	9.5	0.0	0.0	3.0
Április	4.5	0.5	—	—	5.5	0.0	2.5	4.0	5.5	0.0	2.0	2.5	5.0	0.0	0.5	3.5
Május	0.4	1.5	—	—	2.0	0.0	2.5	4.0	0.5	0.0	7.5	2.5	1.0	0.5	3.5	1.0
Június	0.0	1.0	—	—	0.0	2.0	10.0	2.0	0.0	1.0	9.0	1.5	0.0	0.5	7.0	0.0
Július	0.0	0.5	—	—	0.0	0.0	8.5	4.5	0.0	0.0	7.5	1.0	0.0	0.0	4.5	1.5
Augusztus	0.0	0.5	—	—	0.0	0.5	2.5	4.0	0.0	0.0	4.5	2.0	0.0	0.5	2.0	0.0
Szeptember	0.2	0.2	—	—	0.5	0.0	0.5	5.0	0.5	0.0	2.5	1.5	1.5	0.0	0.5	0.5
Október	0.3	0.2	—	—	1.0	0.0	0.0	2.0	0.0	0.0	0.5	1.5	0.0	0.0	0.0	0.0
November	5.3	0.0	—	—	6.5	0.0	0.0	2.0	9.0	1.0	0.0	2.5	6.5	0.0	0.0	0.5
Deczember	8.5	0.0	—	—	5.5	0.0	0.0	5.5	11.0	0.0	0.0	2.0	11.5	0.0	0.0	4.0
Évi közép	39.3	5.0	—	—	41.5	2.5	26.5	40.5	55.5	2.0	33.5	22.5	54.5	1.5	18.0	19.0

A havas napok évi középszáma 39 és 55 között váltakozik, átlag pedig 47.7-re megy. A hó májusig mindenütt jelentkezik s már szeptemberben is leesik. Tehát csupán három hónap marad tisztán hó nélkül. Azonban októbert is az alantabb eső helyeken rendesen kikerüli. A legtöbb havas nap a két első helyen február, a két utolsó deczemberre jő.

Összehasonlítva az ország többi részével a székelyföldet, úgy találjuk, hogy e tekintetben is legközelebb áll az északi felföldhöz, melynek 50.3 havas napja van egy évben; Erdélynek 44, az alföldnek csupán 22.7.

Az alföldön egyre-másra 8, a felföldön 10 hónapon át jelenik meg a hó. Az utolsóval szemben tehát némi előnyben vagyunk.

A mi a jégeső rovatát illeti, abban az évi közép 1.5 és 5 között váltakozik, de ha a téli darát levonjuk és csak a tavaszi, nyári meg őszi jeget számítjuk, mint a mely leginkább szokott a vetésekben, gabonában és szőlőben károkat okozni: akkor a jeges napok száma Brassóban 4.4, Csik-Somlyón 2.5, Segesváron 1 és Szász-Régenben 1.5 lesz, a mi, az első kivételével, éppen nem mondható nagynak. A brassói is valószínűleg csak azért oly sokra, mert abba a nyári darák is be lesznek számítva.

A zivataros napok száma azonban áprilistól októberig igen jelentékeny s 17—33.5-ig terjed, melynek tulnyomó nagy része a három nyári hónapra esik s ezek között is legtöbb júniusra.

A viharos napok száma 19 és 40.5 között váltakozik s meglehetősen kiterjed az egész évre. Mégis a legtöbb jut Csik-Somlyón márcziustól szeptemberig, Segesváron és Szász-Régenben februártól májusig. A téli hónapokra a két utolsó helyen ismét több, mint az ősziekre.

A fennebbiekhez még csupán a **felhőzetről** kell egy kis tájékozást csatolnunk. A *derült* és *borult* napok számáról hallgatunk, mert erre nézve vagy nincsenek adataink, vagy a létezők is igen hiányosak. Tehát a felhőzetnek csupán középértékére szorítkozunk. A megfigyeléseknél a feljegyzések úgy történtek, hogy 0 teljesen derült eget jelent. Ha tehát látkörünk félig van felhőkkel borítva, akkor 5-öt, ha egy ötödrészben, akkor kettőt írunk.

Lássuk már most a *felhőzet havi és évi középértékét* :

	Brassó	Csik-Somlyó	Segesvár	Szász-Régen	Átlag
Januárus	6.40	5.35	6.80	6.55	6.95
Februárus	6.27	4.40	6.55	6.50	5.74
Márzius	5.75	4.65	5.50	5.30	5.12
Április	5.43	5.02	6.05	6.15	5.67
Május	4.13	5.25	6.75	6.75	5.72
Junius	5.23	2.95	4.25	3.65	4.20
Julius	4.02	4.60	8.70	4.80	5.58
Augusztus	3.48	3.55	7.35	4.00	4.59
Szeptember	3.67	3.50	4.30	3.95	3.90
Október	2.32	4.65	5.85	5.10	4.46
November	6.40	5.55	7.15	7.50	6.54
Deczember	4.98	6.60	7.85	7.80	6.49
Évi közép	4.86	4.65	5.85	5.65	5.26

Általában tehát, ha az összes évi felhőzet az év napjaira egyenlően oszolnék el, a látkörnek valamivel több mint fele állandóan felhőkkel volna borítva. De e kimutatás megegyezik abban a tapasztalással is, hogy a nyári évszakra aránylag kevesebb felhőzet esik, mint a többiekre. Legtöbb esik pedig novembertől juniusig, azután februártól májusig. Legkevesebb junius, augusztus s különösen *szeptember és október hóra*.

Ha már egy futó áttekintést teszünk az előadott részletek fölött, azokból a székely égaltj jellemzésére a következőket mondhatjuk: *Csikmegyében* a november elején beálló és április közepéig tartó tél, — 8 fokig terjedő havi közép légmérsékkal, s a Tarkó és Hargita tetején gyakran már szeptemberben leülepedő hó által hűsített erős légáramlat *zordhideggé* teszi az év nagy részét. A tél különösen oly hideg, hogy — mint *Berde Áron* kimutatta — Borszéknek téli középmeisékét Szent-Pétervárá csupán egy fél fokkal mulja fölül. Legnagyobb és legkisebb melegének átlagos különbsége 59.4 fok. Tavasza májusban kezdődik, nyara augusztus közepén végződik és ősze alig tart két hónapot. A májusi fagyok és szeptemberi derek sokat ártanak a növényzetnek. Különösen Gyergyóban, hol a nyár 8—10 nappal későbbre s a tél ugyanannyival korábban áll be, még mint a megye déli részében is. Ehhez járul levegőjének nyirkossága, mely fölülmulja

a székelyföld többi részének már magában is jelentékeny fokát, s 84% évi átlagot mutat, a mi teljesen megfelel földje roppant vízbőségének. Ha még e mellett meggondoljuk, hogy az ilyen hegyi vidékek minő rohamos hőmérsék-ingadozásoknak vannak kitéve, úgy hogy Csikban a nyári fürdővendégek az augusztusi 31 fok hőmérsék-ingadozás mellett igen gyakran kénytelenek a legmelegebb téli ruhát felöltöni: akkor nem fogjuk alaptalannak találni azon ítéletet, hogy e megye nemcsak a székelyföldnek, de általában az országnak leghidegebb égalja alatt áll. Innen van a gyümölcs-termés hiánya, s innen, hogy terményei között a tengeri (törökbuza) csak mint csemege jelenik meg a kertekben, a (tisza) buza pedig a többi kalászosok között jelentéktlenebb mennyiségben.

De egyszersmind a fennebbieken leli kellő indokolását az, ha e hideg égaljnak, e nyirkos légkörnek és talajnak olyanynyira megfelelő *kender, len, mák* és *bab* nagyobb mérvű termesztését, melyekről a termények rovatában bővebben szólunk, már itt is nyomósan sürgetjük.

A mi a székelyföld többi részét illeti, azok közül a Hargita és Görényi havasok nyugati oldalán közvetlenül elterülő vidéknek és Háromszék-megye északkeleti része, melyeket mindhárom megyében „*havas aljának*” neveznek, többé-kevésbé a csiki égalj alatt állanak, azon előnyös különbséggel, hogy a nyugati és délnyugati szeleknek inkább kitéve, ezek mérseklő hatása alatt telük nem áll oly korán be és nem tart oly későig. De a közel fekvő magaslatokon gyakran nyárban is leeső hó hirtelen és nagy változásokat okoz hőmérsékletükben. Főterményük azért ezeknek is az árpa és zab.

Mentől inkább szállunk le dél és nyugati irányba a tengerszin fölött való magasságból, a magas hegyek vidékéről, annál inkább érezzük a mérseklő égalj állandóbb és enyhébb hatását a buza, tengeri és szőlő vidékein, melyek már mind kevésbé különböznek Erdély általános égalji viszonyaitól.

Jellemzőbb vonása azonban Magyarország általános égaljával szemben s mindenütt fennmarad, a mi *évi közép hőmérsékének alacsony és esőmenynységének magas fokában* áll. Hogy a tavaszi késő fagyok gyakoriak s korai gyümölcsfajok termését gyakran semmisítik meg, ez az őszi égalji körülményeknek természetes következése. Miért is legezészerűbb tulnyomóan őszi és téli gyümölcsöt termeszteni.

A legutolsó tavaszi késő fagy, 1876. május 20-dikáról, országosan ismeretes. Ez a székelyföldön nemcsak az őszi szőlő- és gyümölcstermést semmisítette meg, hanem a vetések jelentékeny nagy részét és a kikelt tengerit teljesen; s a szőlőnek még fáját is úgy tönkre tette, hogy annak ez évben indult új hajtásai még a következő évben is alig adtak valami termést; a kényesebb gyümölcsfák ágainak hegye másfél méternyire

megfagyott; a fákra száradott sok gyümölcs még a következő évben is elborította az ágakat. A szőlőben és gyümölcsösökben alkalmazott éji füstölés se mérsékelhette a pusztító hatást.

Szerencsére a fagyok ekkora mértéke ritkán szokott jelentkezni.

A mi az égalji viszonyok jelentőségét a földmivelésre nézve illeti, ez abban áll, hogy a különböző növények bizonyos átlagos évi- és évszaki minimum hőmérsékletet kívánnak tenyészetükre, és kívánják e hőfokot tenyészetük egész folyamán át, a mi a különböző növényeknél különböző időtartamu szokott lenni. Minthogy pedig a növények fejlődése kettős irányu, azaz a földben és levegőben megy végbe, s némely helyen a föld fagya hosszasan tart és az őszi fagyig már nem elegendő az idő némely növény tenyésztésének lefolyására: látni való, hogy a növények már e tekintetben sem egyformán alkalmasak minden égalj talajához. Vannak továbbá növények, melyek a hőmérsékkel ha megalkudnának is, de vagy a nagyon száraz, vagy a nagyon nyirkos légkört nem szenvedik meg; mások meg némely szelek iránt igen érzékenyek, mint pl. a komló az északi és északkeleti iránt.

Ebből önként következik, hogy minden okszerű földmivelésnél a gazdának ismernie kellene gazdasági növényeinek összes fennebbi és azokhoz hasonló tulajdonságait, s egyszersmind ismerni égalját, hogy t. i. vajon az birja-e a termeszteni szokott növények természetének megfelelő tulajdonságokat. Vajon nincs-e olyan termés, a melylyel czélszerűen és haszonnal lehetne kicserélni vagy egyet az ottaniak közül vagy fölvenni azok közé? Ennek megítélésére, természetesen a talajisme is elkerülhetetlenül szükséges. Minden ujabbkori előhaladott földmivelés csak ez alapon nyerte felvirágzását.

S hogy állunk a székelyföldön e tekintetben? Ugy, hogy égalji viszonyaink részletesebb és fontosabb meghatározására, tudtunk szerint, ez az első szerény kísérlet. A növények termesztésében tehát követtük eddigé az őseinkről öröklött szokást, s ujabbak meghonosításában a minden alapos támpontot nélkülöző próbálgatást. Ennek pedig, balsiker esetében, az a rossz következése van, hogy a jóra való ujitások iránt is lelohasztja a kedvet az emberekben. Bármily tökélytelen is azért ez égalj-meghatározási kísérlet, annak, míg azt jobb követné, mégis lehet némi hasznát venni az eddigi tájékozatlanság mellett. Azt ismételve hangsúlyozom, hogy ezt a talaj- és terményismének kell kiegészítenie. Az elsőről egyetnást, a menyinyiben ez egy uttörőnél lehetséges, felsorolunk e mű folyamán; az utolsó pedig gazdasági szakmunkák tárgya, s itt egyszerűen azokra utalunk; melegen ajánlván egyszersmind minden értelmes gazda figyelmébe

Berde Áron „*Légtüneménytan*“-át, * mely, bár régi munka, a benne foglalt hasznos ismeretek és valóban gyakorlati iránya mellett mindig hasznos és tanulságos olvasmányát képezheti minden magyar gazdának.

II. A székelynép.

I. Néesség, foglalkozás és népesedési mozgalom.

Az előbbieken röviden körvonalozni igyekeztünk a székelyföldet, mint földrajzi fogalmat. Hegy- és folyamrendszerében felületének idomait, földtani szerkezetében a természet ős alkotását s számunkra nyújtott sokféle kincseit, égaljában a szerves élet élettani törvényeit mutattuk be. Helyezzük belé most e szép testbe a lelket is, a földrajzi fogalomba az embert: hadd lássuk a völgyeket és téreket megnépesítve általa, hadd lássuk az erdők aljára épített hajlékait, a téres legelőkön tanyázó nyájait, a föld kérgébe vont barázdáit, ős erejének vasszorgalmát, iparának küzdelmeit, szellemének tanyáit, családfájának elszaporodó ágait s örökségének megosztását ezer iziglen. Szóval: hadd személyesüljön meg a szentelt föld s épüljön fel kezeink által, szemeink előtt és lelkünkben a *haza*!

A néesség és terület megyénként. Az 1870-iki népszámlálás alkalmával a székelyföldi tényleges néesség 427,642 lélekből állott. E néesség megyénként így oszlik meg:

	Néesség	Terület o. □ mfd.	Esik egy o. □ mfd.
(Torda) Aranyosm.	19,680	6,08	3236
Csikmegye	107,285	78,08	1374
Háromszékm.	110,055	51,97	2177
Maros (Torda) m.	92,398	24,75	3733
Udvarhelymegye	98,224	45,27	2169
Összesen:	427,642	206,15	2075.

Ezek szerint legtömörebb a néesség Maros-(Torda) és (Torda) Aranyosmegyében, utánuk Háromszék- és Udvarhely-, s legvégül Csikmegye következik. Tehát a *néesség tömörsége nagyjában a terület növekedése szerint száll.*

Helyén lesz itt mindjárt e számok alapján a nemzetgazdaság terén oly nagy fontosságu eme kérdésre feleletet formálni: mekkora a székelyföld *viszonylagos* néessége? Írók, olvasók és gazdák már anynyi idő óta hangoztatják a *tulnépességet*, hogy szinte anachronismusnak látszik e kérdést tisztázni akarni. Én azonban egy számesoportot mégis felállítok annak

* Berde Áron «*Légtüneménytan* s a két magyarhon égalj-viszonyai s ezek befolyása a növényekre és állatokra.» Kolozsvártt, 1847.

illustrálására. A szám igen nagy tekintély, lássuk mi feleletet ad a túlnépesség kérdése.

Keleti szerint 1 □ mértföldre esik :

Erdélyben	2,207 lélek
Horvát-Szlavonországban	2,928 »
A volt határvidéken	2,059 »
Az anyaországban	2,982 »
A magyar államban átlag..	2,753 lélek.

A 78 megye, szék és terület viszonylagos népességének lefelé menő fokozatában a volt Marosszék a 8-ik-, Aranyos a 23-ik-, Udvarhelyszék a 64-ik-, Háromszék a 68-ik és Csik a 76-ik helyet foglalja el.*

Ha pedig népességünket az erdélyi szász területekkel hasonlítjuk össze, azt látjuk, hogy a volt szász székek, az egy Kőhalomszék kivételével mind fölülmulják a székelyföld átlagos, viszonylagos népességét.

A székelyföld tehát az egyes országrészek és az állam átlagos, viszonylagos népességével szemben előnyben van, sőt a részletekben is, a megyék között, népességének sűrűségével nem foglal el valami elsőrangú helyet. Pedig tudjuk, hogy az anyaország viszonylagos népessége nagyon is alárendelt. S így, bármennyire hozzá szoktunk is okoskodásainkban oly nagy súlyt fektetni a túlnépességre, le kell annak hangoztatásáról mondanunk. De talán más országokkal szemben másként áll a dolog.

Kolb szerint a legutóbbi, 1870—71-iki népszámlálás idejében egy földrajzi □ mfdre esett : **

Szászországban	3,998 lélek	Alsó-Ausztriában	5,529 lélek
Elsass-Lotringiában ..	5,869 »	Sziléziában	5,490 »
Badenben	5,334 »	Csehországban	5,446 »
Würtembergben	5,137 »	Morvában	4,994 »
Szász-Weimárban..	4,336 »	Felső-Ausztriában	3,375 »
Bajorországban	3,529 »	Salzburgban	1,173 »
Poroszországban	4,894 »	Tyrolban..	1,657 »
A 26 német államban együttesen	4,171 lélek	Egész Ausztriában ..	3,741 lélek.

Európa többi államaiban, név szerint:

Belgiumban..	9,346 lélek	Schweizban ..	3,584 lélek
Németalföldön	6,131 »	Spanyolországban..	1,793 »
Angliában	5,584 »	Törökországban	1,633 »
Olaszországban	4,988 »	Muszkaországban..	735 »
Franciaországban..	3,764 »	Svédországban ..	521 »

No s a más országok ? A mint látjuk, az összes német államok *másféltől négyszeresig* terjedő tömörségével bírnak a mi népességünknek s az osztrák örökös tartományok között is csupán az Alpesek által borított

* *Keleti* K. Hazánk és népe. 38—9. l.

** *Kolb* G. Fr. «Handbuch der vergleichenden Statistik.» 7-te Auflage. Leipzig 1875.

Tyrol és Salzburg áll utánunk. Európában pedig csak 4 olyan ország van, hol részben földrajzi, részben politikai okok eléggé indokolják a viszonylagos csekélyebb népességet.

Midőn tehát szegénységünk és nyomoruságaink közepette hajlandók vagyunk a baj fő okát a túlnépességben keresni, tévuton járunk, mert nálunk még sok van odáig, a hol a valódi túltömöttség kivándorlásra kényszeríti az éhező népet.

Hanem ha azt vizsgáljuk, miként oszlik meg a népesség városi és falusi lakosságra, kapni fogunk talán oly eredményt, mely népesedési viszonyainkat kedvezőtlenebb világításba helyezi.

Városi és falusi lakosság. A város fogalmának értelmezésével még nem vagyunk tisztában. Némelyek a fogalom döntő jegyéül a lakosság számát kívánják tekinteni, kik szerint a 10,000 lakón aluli községek mind egyszerűen faluk maradnának. Mások a műveltségi állapotot veszik alapul, míg nálunk a jogok és kiváltságok döntenek. Franciaországban város és falu között semmi jogi különbség nem létező, városnak számítanak minden 2000-nél több lakóval bíró községet.

Keleti a következő hatféle viszonyból látja a város jellegét meghatározandónak: *népesség, a lakosság foglalkozása, műveltségi foka, az értelmiségi kereset, cselédszám és lakviszonyok.** E tényezők mindenikének döntő erejét teljesen elismerve, én ez alkalommal csak a két első viszonyra hívom fel székely városainknál a figyelmet.

Városunk, úgy, a mint azok történetileg léteznek, a következő népességgel bírnak, szemben a falukkal és falusi lakossággal:

	Városi népesség	Faluk száma	Falusi népesség.
<i>(Torda) Aranyosmegye:</i>			
1. Felvincz m. város	1,707	21	17,973
<i>Csikmegye:</i>			
2. Csikszereda kiv. m. város	1,247		
3. Gyergyó-Szt-Miklós m. város	5,645	72	100,393
<i>Háromszékmegye:</i>			
4. Seps-Szent-György kiv. m. város	4,366		
5. Kézdi-Vásárhely m. város	4,546		
6. Bereczk m. város	4,469		
7. Ilyefalva m. város	1,334		
8. Barót m. város ?	2,030	102	93,310
<i>Maros (Torda)-megye:</i>			
9. Maros-Vásárhely sz. kir. város	12,678	128	79,720
<i>Udvarhelymegye:</i>			
10. Székely-Udvarhely kiv. m. város	4,376		
11. Oláhfalva kiv. m. város	3,512		
12. Székely-Keresztur m. város	2,712	127	87,624
<hr/>			
12 városban:	48,622 lélek,	450 faluban	379,020 lélek.

* *Keleti* K. Hazánk és népe. 410 l.

E szerint az összes népességnek nem egészen 10%-a lakik városban. E viszony értékét csak összehasonlítások után ítélhetjük meg. E végből az 1870-iki népszámlálás adataihoz folyamodunk, honnan az erdélyi szász-városok lakosságának összegét 92,343-ra számítottuk. S ha e számból 20%-ot levonunk is a másféle nemzetiségekre, mégis azt látjuk, hogy a mintegy 180,000 lélekből álló szászságnak csaknem fele része városon lakik. S hogy itt ne állapodjunk meg, *Kolb* nyomán a külföldről is veszünk egy pár példát. A legutolsó népszámlálás alapján Szászországban ugyanis 1.013,094 városi lakóval 1.542,340 falusi áll szemben; Poroszországban 32.33% (7.968,545) a városi lakosság és 67.67%-a falusi (16.637,652); Franciaországban a városi lakosság 10.946,902, a falusi 26.977,530 lélek. Ez összehasonlítás reánk nézve elég kedvezőtlen eredményt mutat, mert itt kétségbevonhatatlanul láthatjuk, hogy nálunk a népességnek mily tulnyomó nagy része él azon földterület műveléséből, melyet a népességi sűrűség mellett kimutattunk. De még kedvezőtlenebbé válik a viszony, ha meggondoljuk, hogy a fennebbi összegben foglalt székely városi elemnek legalább is fele szintén földművelésből él. A székelyföldnek az a nagy hátránya van, hogy nincsenek nagy városai, a minek részint földrajzi, részint történelmi okát tudjuk. Földrajzilag t. i. nagyon elszigetelt fekvéssel bír, mely elszigeteltségéből a vasnthálózat sem ragadta ki. Történelmileg pedig tudva van, hogy nagyobb szabásu közigazgatási, igazságszolgáltatási vagy közművelődési központul — az egy M. Vásárhelyen kívül — egy része se szolgált. Mesterséges uton jelentékeny székely városokat fejleszteni sem a magyar királyok, sem az erdélyi fejedelmek korában senkinek eszébe nem jutott, — természetes uton fejlődni pedig hiányzottak hozzá a feltételek; míg a szászok között Szebent az osztrák kormány, Brassót helyzete annyira emelte, hogy a mai napon e két város csak népesség tekintetében is fölülmulja az összes székely városok népességét. Ezenkívül ott van Besztercze, Segesvár, Medgyes, Szász-Sebes, Szász-Város együtt 34,000 lakóval s még a kisebb mezővárosok, melyek a nevezettekkel együttesen ismét fölérnek a mi városi népességünkkel Mely körülménynek ránk nézve hátrányos következései lépten-nyomon kitűnnek.

A városi és falusi lakosság ez eloszlása és foglalkozása teszi a viszonylagos népességet nálunk jelentékenyebbé, mint az számokban kifejezve van, s mint a velünk egyenrangú népességű felsorolt helyeken látjuk. Hozzá járul e szám értékének fokozásához földünk természete, mely csak részben alkalmas a földművelésre.

Foglalkozás. A népsűrűség megítélésére döntő befolyást kell juttatnunk a nép foglalkozásának. A hol a megélhetésnek többféle módjai vannak, ott a népesség nagyobb tömörsége egy egyszerű és pedig kedvező statisztikai tény; ellenkező esetben pedig egy nagy és nehéz kérdés, melynek

megoldásával állandóan foglalkozni kell, — egy társadalmi és állami köranyag, mely anyagi és erkölcsi veszedelmet rejt magában. Innen van az, hogy Belgium és Szászország páratlanul sűrű népessége azon országoknak semmi aggodalmat nem okoz, míg a székelyföldre nézve már is a *kitelepítés* idejének elérkeztét látják sokan. Helyén és idején van-e ez eszme, alább elmondjuk véleményünket.

Itt az 1870-iki népszámlálás alapján egy összevont kimutatást közlünk népünk foglalkozásáról, kiegészítésül azon tényezőkhöz, melyekből a népsűrűség viszonylagos fogalmát megalkotni szokás. E számcsoportokból tájékozást szerezhethünk a felől, hogy vajon a megélhetésnek és anyagi előhaladásnak minden eszköze alkalmazásba vannak-e véve nálunk kellő mérvben. Minthogy pedig a székelyföldön szokás a szászok által lakott területet *Kánahán földének* nevezni s arra irigy szemmel tekintgetvén, azt mondani, hogy könnyű nekik ama dus földön jóllétben élni: összehasonlítás végett csatolom egyszersmind azon terület lakóinak is foglalkozását, hogy lássuk, mennyiben keresik és találják ők az anyagi javakat, azt a nálunk valóban létező vagyonságot a föld barázdáiban, és mennyiben egyebütt.

Hányan, miféle foglalkozásból nyerik élelmüket:

	Értelmi- ségi kere- setből	Österme- lésből	Ipar- és kézműből	Kereskede- lemből	Birtokból (Házbér- járadék)	Személyes szolgálat- ból
(Torda) Aranyosmegy.	297	10,529	1,669	24	10	404
Csikmegyében	1,217	39,187	1,718	444	163	19,924
Háromszékmegyében	999	50,475	4,163	461	170	7,948
Maros (Torda) megy.	1,577	41,500	3,596	427	571	4,612
Udvarhelymegyében	996	39,441	1,881	198	302	9,212
együtt	5,286	181,132	13,027	1,554	1,216	42,100
A volt szász székekben	6,095	117,141	22,775	3,036	1,636	21,381

A népesség többi része, hová a 14 éven alul levőket is számítjuk, meghatározott foglalkozás nélkül él.

A felvett statistikai adatok szerint a székelyföldön a legtöbb őstermelő, de egyszersmind legtöbb iparos és kézműves is Háromszék- és Maros-(Torda) megyében van. A személyes szolgálatból élő összes székelységnek pedig csaknem fele része Csikmegyére esik. És e viszony szabályosnak mondható, ha a földbirtokviszonyokra és a föld termőképességére gondolunk. Az elől említett két megye ipara is megfelel részint jelentékenyebb, részint több rendbeli piacának. Ellenben Csikmegye kevés termőföldjének és a belföldi piacoktól távol fekvésének nagyobb mérvű iparosság felülne

meg. Udvarhelymegye iparosainak számával se lehetünk megelégedve, miután az értékesítésre kedvezőbb fekvéssel bír.

Ha pedig a foglalkozók együttes számát a szászokéval hasonlítjuk össze s meggondoljuk, hogy vidékeiken a nagyszámu oláhság kizárólag földműveléssel foglalkozik, azt látjuk, hogy 25,811 iparos, kézműves és kereskedő szász áll szembe 14,581 hasonló foglalkozásu székelylyel. Tehát 180,000-nyi szásznak 14.34%-a, a 427,642 székely 34%-ával szemben.

A szász tehát a jóllétnek eszközeit aránytalanul nagyobb mértékben keresi a földművelésen kívül, mint mi. S nagyobb foku vagyonságát jelentékeny mértékben kell a földbirtok minősége fölött, e körülménynek tulajdonitanunk, különösen ha még azt is meggondoljuk, hogy a szászok ipara és kereskedelmével szemben intensivitás tekintetében menynyire hátra áll földművelésünk is. A mondottak újból megerősitenek azon nézetben, hogy nem a viszonylagos népesség nagy a székelyföldön, hanem a népesség foglalkozása aránytalanul szabálytalan. A foglalkozás ezen kimutatott viszonyai teljesen megfelelnek a városi és falusi népesség fennebb látott eloszlásának ; sőt abból természetesen következnek.

Népessedési mozgalom. Egy nemzet életerejének elsőrendü hővmérője annak szaporasága. S nálunk ez főfontosságú nemzeti kérdés is. Széchenyi honszerelme nem ok nélkül akart még az apagyilkosnak is megkegyelmezni, mert bizony parányi sziget vagyunk mi a nagy néptengerben. A statistika azért nagyon háládatos munkát végez, midőn életképességünket ez oldalról igyekszik világos tényekben tárni elénk. E fáradságos, de egyszersmind áldásos munkának gyümölcseit nem lehet eléggé méltányolnunk, s nem lehet elég igyekezetet tanusitanunk azok felhasználásában és értékesítésében.

E vizsgálódások a *születés* és *halálozás* két nagy kérdése körül csoportosulnak, s részben kedvező, de részben megdöbbentő, szomorú tényeket mutatnak fel. Kedvezőt, a menynyiben fajunk szaporasága a művelt népesaládok között elsőrangúnak van bebizonyulva ; de elszenyitót egyszersmind, mert a halandóságban is fölülmuljuk a legtöbb nemzetet.

A 1857- és 1870-iki népszámlálás közötti idő alatt a magyar állam tényleges népessége 1.648,814 lélekkal, vagyis 11.97%-kal szaporodott. Esett akkor Erdélyben egy □ mérföldre 2060 lélek és 1870-ben 2207.

Hogy pedig a népesség szaporodásához a székelység mily arányban járul, arról a „*Magyar statistikai évkönyv*“ negyedik évfolyamából összeállított s 1869-től 1874-ig terjedő következő kimutatás nyújt tájékoztatást.

A népesség szaporodása és fogyása a megelőző évhez képest:

(szaporodás +, fogyás —)

	1870	1871	1872	1873	1874	1869—1874	
	+	+	+	+	+	+	%
(Torda) Aranyosmegy.	+ 58	+ 161	— 109	— 324	+ 178	— 46	
Csikmegyében	+ 1,337	+ 1,119	+ 453	— 862	+ 1,314	+ 3,361	
Háromszékmegyében	+ 1,053	+ 36	+ 173	+ 24	— 86	+ 1,200	
Maros (Torda) megy.	+ 632	+ 667	— 379	— 1,820	— 660	— 1,560	
Udvarhelymegyében	+ 1,107	+ 602	+ 404	— 1,044	+ 316	+ 1,385	
együtt	+ 4,187	+ 2,585	+ 542	— 4,026	+ 1,062	+ 4,340	+ 1.63
Magyarországon ...	+ 124,607	+ 55,798	— 17,083	— 307,263	+ 716	+ 143,225	— 1.06

A fennebbi öt év közül a három belső emlékeztetés a szűk termésről, a harmadik és negyedik a nagy mértékben pusztító cholera-járványról. Ehhez vehetjük még a székelyföldön ugyanez évek alatt a kis gyermekek ezreit Heródesként gyilkoló dyphtheritist. És az eredmény ezek daczára is az, hogy a székelyföld 1869-ik évi népessége e rettenetes öt év alatt 1.63%-al *szaporodott*, míg az egész államé ugyanazon idő alatt 1.06%-al *csökkent*.

Azt hiszem, e tény elég ékesszóló bizonyítéka a székelység ősi fajerejének, szaporaságának. Egy ilyen erőteljes zöme a nagy nemzettestnek méltán fölhívhatja figyelmét és kiváló gondoskodását a nemzeti politikát vezető kormánynak és parlamentnek.

Figyelemre méltó, hogy valamint az egész országban, úgy a székelyföld városi lakossága is ugyanazon években általában csökkent, például 1869—1874-ig.

Bereczk	+ 62
Csik-Szereda	+ 47
Ilyefalva	+ 15
K.-Vásárhely	+ 11
Maros-Vásárhely	— 748
Oláhfalva	+ 33
Sepsi-Szt-György	+ 20
Sz.-Udvarhely	— 71
Összesen:	631

a magyar állam 75 városában 24,026.

A csökkenés, a mint látjuk, Maros-Vásárhelyt lép nagy mértékben fel s 1872-től 1874-ig fokozatosan halad, míg Székely-Udvarhelyen az az 1871 és 1873-ik évre esik. E körülményt a járványnak tulajdonítjuk, mert

a közegészségügyi állapotokat nem is ismerjük oly elhanyagoltnak — különösen az első helyen — hogy a bajt abból kellene származtatnunk.

A fennebbi adatokból már most azt is meg lehet állapítani, hogy a székelyföld népessége, mely az 1870-iki népszámlálás alkalmával 427,642 lélekből állott, 1874 végéig 431,982-re emelkedett.

Emelkedhetett volna pedig jóval nagyobb számra, ha ugyanitt oly roppant mérvű *halandósággal* nem állanánk szembe, a melynek párját hiába keressük az európai országokban.

Az egészségügyi viszonyoknál ez részletesen ki lévén tüntetve, itt csak annyit emlitünk meg, hogy a székelység között az 1874 re vonatkozó statisztikai adatok szerint 27.º lakóra jó évenként egy haláleset s 25-re egy születés. A halálozási átlagban legroszszabbul áll Maros- és Háromszék-megye (21.^{sz} lélekre egy haláleset, a más három megyében 30—31-re). A szaporodásban legelől jár Aranyos- és Csikm. (23 lélekre egy születés, a más háromban 25—28-ra).

A születések 10 évi átlaga szerint Magyarországon (Erdélyt is oda értve) 24 lakóra jut egy születés. Európában 30 lakóra.

2. Nemzetiség és felekezetiiség.

A nemzetiségi arány kimutatása a székelyföldön, miután a népszámlálás erre egyáltalában tekintettel nem volt, nem éppen könnyű feladat; de nem is olyan jelentőségű, mint az ország némely részeiben, hol a nemzetiségek nagy tömegei éles elkülönbözésben élnek együtt.

Keleti Károly «Hazánk és népe» czimű nagybecsű művében találunk egy számítást, melyet ő az iskolakötelezett gyermekek vallása és nemzetisége alapján tett s átvitt az összes népességre. E számítás alapján adjuk a székelyföldi nemzetiségek kimutatását abszolút számokban és százalékokban.

E szerint van :

	Magyar	%	Német	%	Oláh	%	Egyéb	%
(Torda) Aranyosmegyéb.	11,206	56.95	53	0.27	8,320	42.28	101	0.91
Csikmegyében	96,673	90.11	321	0.30	10,287	9.59	4	—
Háromszék-megyében ...	97,090	88.22	517	0.47	12,446	11.31	2	—
(Torda) Marosmegyében	75,849	82.09	1,090	1.18	15,457	16.73	2	—
Udvarhely-megyében ...	96,819	98.57	137	0.14	1,266	1.29	2	—
együtt	377,637	83.19	2,118	0.48	47,776	16.24	111	—

Már e táblázat is mutatja, hogy míg Magyarországon a magyar elem a lakosságnak 49.^{sz} s Erdélyben 31.71%, addig a székelyföldön az arány

— 83.19%-al — majdnem két és háromszorosa azoknak. Megyénként pedig, mintán Erdélyben csak az egy Kolozs megye magyarsága emelkedik 37.80%-ra, egy sem közelíti meg a székelyföldi magyar elem tulsúlyát. A Királyhágón túl is csak kilencz van, mely a mi átlagunkat fölülmulja. Ugy, hogy a magyar nemzetiség legcompactabb képviselőjéül, a birodalom délkeleti szögletén, a szláv-román elem közé mélyen előre nyomult a közel félmilliónyi székelység tekintendő, melynek sorsával e mű foglalkozik.

A félmilliót bátran és határozottan ismétlem, mert ha megtámadták is Orbán Balázst a szászok, hogy a «Székelyföld» czimü becses művében a *Barcaságot* annectálta, nem fogják elvitathatni tőlem azt, hogy azon közel 30,000 főnyi magyarság, mely a székelyfölddel határos Brassó vidékén (csupán itt 20,100 lélek), Fogaras, Kőhalom, Medgyes és Segesvár vidékén él, csakugyan hozzánk, a székelységhez tartozik szellemével, lelkével és nemzetiségével együtt. Valamint természetesen, de ma már tényleg jogilag is odaszámítandó a volt Felső-Fejérm. közel 20,000-nyi magyarsága.

Sőt a Keletitől átvett számoknál a valóságban még kedvezőbb a magyar elemre a székelyföldi nemzetiségi arány. Az a pár ezer német t. i. anynyira elszórva él közöttünk, hogy nemzetséget nem képezhetne már csak ennél fogva is. Az ilyen körülmények között egyebütt is uralkodó logikája a történelemnek érvényesül, t. i. a nemzetiség legtovább a második generatióban átalakul. Különben a székelységnek olvasztó, assimiláló ereje jóval nagyobb, mint a Királyhágón tuli magyarnak. És ez erő nagy része a kifáraszthatatlan ellenállási kitartásban nyilvánul. Például a szászok, valamint koronként az erdélyi gubernium germanisáló missioja, soha semmi fogható jeleit diadalának nálunk a népéletben fel nem mutathatta, míg ezt amott, a németiséggel szemben, kivált a városi lakosságról éppen nem állithatjuk. Él még közöttünk a Bachkorszak beamter-világának sok jó adomája a székely phlegmaticus, de ravasz humoráról, melylyel a „jötte-menteknek“ sok borsot tört az orra alá, míg nyelvökből csak anynyit tanult meg hogy Schuster nevü főbiztoshoz beállított: fejelne neki egy pár csizmát!

Negativ olvasztó erejének fényes bizonyossága az is, hogy daczára annak, hogy a székelyföld délnyugati része egész hosszában a szászszággal érintkezik, mégis szokásban, életmódban, nyelvben oly élesen és épségben áll fenn a székelység felé a nemzetiségi határvonal, mintha akár chinai fal védte volna őket a german szellemtől. Sőt a mi a nyelvbéli érintkezésben kikerülhetetlen befolyást illeti, az is kizárólag a szászoknál észlelhető, kik a „szomszéd“* nyelvéből kénytelenek voltak legalább anynyit elsajátítani, a menyinyi nélkül szomszédnak együtt élni lehetetlen.

* A székely gunynéven „szomszéd“-nak szólitja állandóan a szászt, ki, a nélkül, hogy sejténé abban a gunyt, mint rendes megszólítást viszont használja a

Még a vallás uralkodó hatalma, mely Magyarországon oroszosit, sem volt képes a székely lutheránusokat (Zsombor, Apácza s a hét falusi csángók) nyelvökben s nemzetiségökben megzavarni.

De nemcsak negativ, hanem positiv olvasztó erővel is bír a székely nemzetiségi szívósság. Ott van pl. Segesvár és Brassó, mint a székelység egy nagy részének főpiacza s részben iparüzleti lakhelye, hol a forgalom, az adás-vevés mindennapi, állandó érintkezésben tartja már századok óta a két nemzetiséget, s az eredmény az, hogy ama két város szászága ma már csaknem kivétel nélkül beszéli nyelvünket, míg székely ajkról szász beszédet hangzani nem hallottam. S miután áll az, hogy a műveltség bizonyos magasabb fokán az egymással folytonosan érintkező s egymás nyelvét megértő népek közelebb hozatnak egymáshoz: e szellemi erő befolyásának talán tévedés nélkül tulajdoníthatom, legalább részben, azon engesztelékenyebb, megközelíthetőbb hangulatot és magatartást, mely a nevezett két város szászágát, a magyarral és magyar szellemmel szembe, a többi szászok fölött általában jellemzi. Némelyek erre azt mondhatják, hogy csak érdek, üzleti, kereskedelmi speculatio az egész. Nem állítom, hogy ennek is része ne volna ama körülményben; de, kérdem, hol hiányzik az érdek a nemzetiségek, sőt az egyesek között is? Az érdek már ma élettörvénynyé vált s annyival inkább nem szükséges-e, nem hasznos-e az érdekeket egyeztetni tudni, egyeztetni akarni? Csak hol e tudás és akarás megvan, juthatnak békés együttélésre a nemzetiségek; a hol az hiányzik, ott örökre foly a létért való harcz: még pedig a hadi törvényeknek tiszteletben tartása nélkül. S a két állapot között mégis csak kedvezőbb az első.

A székely nyelv-missionának még egy sajátságos módját kell e helyen megemlítenem. A szászok ugyanis — miután nekik kevesebb gyermekük van, hogysem azok szolgálatba mehessenek, vagy menni kényszerüljenek — ha csak tehetik, székely nőcselédet tartanak, nemcsak a székely leányoknak az oláhok fölött való ügyességéért, elevenességéért és munkásságáért, hanem azért is lényegesen, hogy gyermekeik e cselédektől a háznál tanulják meg a magyar nyelvet. És így állandóan több ezer missionarius működik közöttük a magyar nyelv terjesztésében. S én tanult szászokkal találkoztam, kik magyarul beszélni ezen uton tanultak meg. Talán a képviselőházban is akadhatna szász, a ki ezt igazolja. Hogy aztán ezért cserébe azon sok leány egy része erényének romjait hozza vissza az atyai házhoz s talán egy jövő nemzedék romlásának csiráit: azt, nem mivel erősen állítják, hanem mert nem tartom természetellenesnek, elfogadom tényül; de

székelylyel szembe, ezen formában: „szamszéd“. A guny pedig abban áll, hogy a szűkkeblű szász a székely átutazónak nem szívesen adván szállást, hogy kitérjen előle, rendesen a *szomszéd*ba utasítja, ama szájába adott megjegyzéssel, hogy «ott jobb ember lakik».

nem csatlakozhatom azokhoz, kik ezért a szászokat, mint olyanokat vádolják, állítván, hogy ez nekik kiszámított politikájuk fajunk megrontására. Nem uraim! egy művelt, s tegyük hozzá: példásan erényes nemzetiséget ily súlyos váddal arczul ütni nem lehet, nem szabad! Sokkal egyszerűbb, sokkal természetesebb magyarázata van azon sajnos körülménynek. Nincsenek-e Kolozsvártt is éppen ugy «sári-bál»-ok, mint Brassóban? vagy tán a katonaság erényesebb Maros-Vásárhelytt, mint Szebenben vagy Medgyesen? vagy talán a léhűtők eleme kisebb, ártatlanabb a magyar, mint a szász városokon? vagy általában a közerkölcsiség áll alább amott, mint nálunk? Bizonyynal egyik sem állhat e feltevések közül. Hanem, igenis, hasonló körjel minden városi cselédségnél észlelhető, ha azt kutatjuk, s ennek szomorú hatását minden oly vidék érezni fogná mint a mienk, hová, mert rendkívül sok a személyes szolgálatból élő, nagy tömegekben térnek vissza évenként a kiszolgált cselédek.

Egy tévhitet eloszlatni kötelesség. És én — ilyennek itélvén a fennebbit — e nyilatkozattal ugy hiszem az igazságnak tartozom.

Az oláhsággal szembe is érvényesül a székely olvasztó ereje, csak hogy más uton. Az a sajátságos tünemény forog fenn, hogy az oláhval szembe teljességgel nem tanusít oly erős passivitást, mint a szászszal; sőt annak nyelvét is könnyen és észrevétlenül megtanulja s önként használja vele való érintkezésében.

E lágy, olvadékony, zengzetes nyelvet találja-e nyelvérzéke szebbnek, könnyebbnek az aesthetikailag jellemezhetlenül visszataszító szász nyelvénél (mert Erdélyben még a művelt szász is csak kényszerűségből beszél németül) vagy pedig az a körülmény dönt, hogy az észbeli felsőség és speculativ szellem itt már az ő részén áll s üzleti összeköttetése Moldva-Oláhsország felé is folytonos ösztönül szolgálnak a nyelv nélkülözhetetlen elsajátítására, — vagy végül, tán az oláh bir kevesebb képességgel a magyar nyelv megtanulására s egyiköknek okvetetlen rá kell adni magát? E kérdések döntő erővel talán nem külön-külön, hanem együttesen birnak, s én ezek együttes befolyásának tulajdonitom, s azokból eléggé kimagyaríthatónak is tartom a szóban levő tüneményt.

E körülménynek, igaz, sajnos emlékei maradtak fenn a hunyadmegyei székelyek eloláhosodásában. De ha közelebbről megvizsgáljuk, e tényben is találunk félreismerhetetlen nyomára székely nemzetiségi szivósságának. Mert az, hogy egy maroknyi székely elemet bele dobtak az oláhság özönébe, melylyel együtt kellett polgári, társadalmi és közgazdasági életet élnie, s azután századokon át senki sem gondoskodott nyelvének a szószék és iskola által való megvédelmezéséről: ez bizonyynal nem a nép hibája.

De a nemzetiség fogalma nincs egyedül a *nyelvhez* kötve. Annak ezen kívül még lényeges kiegészítő részei vannak, minő: a *vallás*, különö-

sen nálunk Erdélyben, hol a magyarság mind a római és protestáns egyházakhoz s az oláhság mind a keleti egyházakhoz tartozik; *a fajbeli leszámazás és együvé-tartozandóság érzete*, mely Amerikának és Schweiznak annyira sajátos nemzetközi jelleget kölcsönöz; az *érzelem*, mely a németek, lengyelek és francziák közül nekünk sok kitűnő hazafit toborzott, s mely Petőfivel mondatta, hogy «ha nem születtem volna is magyarnak, e néphez állanék azonnal én»; végre a *typus* és életmód s *népviselet* külső jegyei. S az már a székely fajerejének kitűnő bizonyítványa, hogy a nemzetiségnek mindezen jegyeit, melyeknek megtartására vagy levetközése egyedül egyéniségétől függött, daczára, hogy minden az ellenkezőre készítette, megőrzé hiven, századokon át, mint szent ereklyét, sérthetetlenül.

A mi a körülmények kifolyása volt, abban nem ő a hibás. A mi tőle függött, abban ő bámulatosan erősnek mutatta magát. Hogy e baj helyre hozassék, az ily tények mellett — a mi időnkben — semmi különös nehézséggel nem jár. Csak iskolát és jó nevelést nekik s egy emberöltő alatt minden jóvá lesz téve.

A székely azonban a maga fensőségét és befolyását az átidomító műfolyamban, a maga földén sokkal erőteljesebben gyakorolja az oláhval szembe, mint az tette vele.

A székelyföldön élő oláhokat két csoportba kell osztanunk, u. m. *belföldiekre* és *határszéliekre* vagy havasiakra. Ez utóbbiak a moldva-oláhországi széleken elszigetelt földrajzi és társadalmi, nagyjában nomád pásztortéletet élván s a hegyeken túl lakó fajrokonaikkal állandó összeköttetésben állván, megtartották nemzetiségöket. Ide sorozandók az (Torda) Aranyos-megyeiek és (Torda) Marosmegyéiben a mezőségiak, kik csak más ponton, de nagyjában hasonló viszonyok között élnek. Nem így áll azonban a dolog a belföldiekkel. Pedig ezek az összes létszám jelentékeny nagy részét teszik. (Torda) Marosmegyéiben pl. a *görög-egyesülteknek* 37 fő- és 44 leánymegyéjük van, úgy, hogy ezek képezik az ő erdélyi 6-ik egyházkerületöt «marosi» néven, s esperesük rendszeren M.-Vásárhelytt lakik. *A görög-keletieknek* is ugyanott 13 fő- és 10 leánymegyéjük van, melyeknek esperese ugyanott lakik, hol az első. Csikmegyéiben, egy Gyergyó-Sz.-Miklóson lakó esperes alatt a görög-keletieknek 16 megyéje van, melyek tulnyomóan Gyergyó északkeleti részében vannak elhelyezkedve.* A Háromszék-megyeiek nagyobb mértékben határszéliek, az Udvarhelymegyeiek belföldiek.

A belföldiek tulnyomó nagy száma teljesen megmagyarosodott és pedig sokkal határozottabb mértékben, mint a hunyadmegyei székelyek eloláhosodtak. Náluk az egy valláson kívül már misem emlékeztet fajukra,

* Benkő K. «Marosszék ismertetése» s «Csik, Gyergyó és Kászon leírások» szerint.

mert nyelvökön kívül nagy részök életmódját és ruházatját is egészen a székelyekéhez idomította, vegyes családot alkotott és rossz néven veszi, ha nem tartjuk tiszta és jó székelynek. Udvarhelymegyében ez kivétel nélkül áll, úgy, hogy a ki Ujszékelen, Alsó-Boldogfalván, Székely-Kereszturon, Fiafalván, Rugonfalván, Betfalván, a két Kedében, Kis- és Nagy-Galambfalván, Kecsedén, Bözödön, Bögözben, Agyagfalván, Udvarhelyen és a két Homoród völgyének legtöbb falujában a nép között megfordul, annak nyelvét, életmódját, viseletét vizsgálja, érzelmeit kutatja: mást mint tiszta székelységet találni egyáltalában nem fog. Pedig nevezettközségek s még nagyon sok e megyében *Lenknel* mind székely és oláh lakossággal vannak bejegyezve. Így van ez Háromszék- és Csikmegye s Maros (Torda) megye számtalan községeivel, hol ma már nevetségessé válik az ember, ha egy Vargyas, Felső Rákos, Nagy-Ajta, Bölön, Sepsi Szent-György, Szent-Iván, Felső- és Alsó-Csernáton, a két Doboly, Barátos s a többiben oláh nemzetiségű lakosság után tudakozódik. Vannak megint helyek, hol az átalakulás napjainkban is folyik, pl. Zágónban egy egész külön falurész, a pataknak az erdőbe nyuló partjain mind oláhság, de már beszél magyarul, vegyes házasságot köt s vannak a faluban teljesen magyarosultak számosan. Ugy, hogy e tényleges körülmények alapján a Keleti által 47,776 lélekre számított székelyföldi oláhoknak alig lesz lehetséges $\frac{1}{3}$ részénél többet feltalálni.

Hogy minden oldalról méltatva legyen a székelységben lévő fajerő, még szólanom kell röviden a *csángókról*.

A *csángó* név a szó eredete szerint annyit jelent, mint *csatangoló*, melynek synonymái: *csapongó*, *ácsongó*, *ácsorgó*, *barangoló*, azaz állandó lakhelylyel nem bíró, egyik helyről másikra vándorló. A történelmi emlékek s egészen ujkori tények is bizonyítják e magyarázatot. A barczasági székelyeket s később a hétfalusiakat is — Kállai szerint — a magyar királyok rendelték vagy ők önként vállalkoztak határszéli fegyveres őrségre s később ottan megtelepedvén, állandó lakhelyekbe huzódván, utóbbiakon rajtuk maradt mai napig is a csángó elnevezés. Menyynyiben talál a moldvaországi csángókra ez értelmezés: kivándoroltak-e azok, vagy tán még a honfoglaláskor ott maradtak, sokkal számosabban, mint ma vannak, e kérdést döntse el a nyomozó történelem. De egészen ráillik azon itthon élő havasi letelepülőkre, kik a tulajdonos községektől erdős területet bérelvén ki, ottan nomád, pásztoréletet éltek, baromtenyésztéssel foglalkoztak kizárólag s a haszonbér egy része abból állott, hogy évenként egy-egy darabot az őserdőkből irtani tartoztak, hogy ez által a községek legelője szaporodjék. E csatangolók, a birtoktalanok közül s a hadiszolgálat elől menekülőkből időről-időre szaporodván, helyen-helyen megnépesedett általuk az űsvadon, egyre szaporodott az irtványos helyeken a pásztorkunyhók száma, ezek közé barmaiknak is aklokat építettek s lassanként a tár-

sadalmi életnek állandó formája fejlett ki az állandó hajlékok elszórt sorai közt. A civilizáció felé haladó fejlődésnek e még nem egészen bevégezett műfolyamát határozott alakban tárják az utas szemei elé azon paradicsomok, melyek a *Gyimesi* szorosnak Moldvába siető Tatros völgyében több mint 2 mfd hosszú vonalban elterülnek, — itt-ott csoportokban, másutt puska lövésnyi távolban egymástól, s a mellékvölgytorkolatokban egyenként tűnve fel a havasi lakok, melyek közül ledöntött s czövekekre guzszal kötözött fenyő-szál-fák kerteket öveznek, s ezek mellett közvetlenül az irtványok szűz földébe vont első barázdák hirdetik az első lépést a pásztortéletről a földművelésre való átmenetelben. Ma már a rengetegnek, hová szorongó lélekkel indul be az utas, 3—4000 állandó lakója van, kiknek oláhos öltözetéhez oly meglepő ellentétet képez az ajkaikról fölhangzó tiszta magyar beszéd, mely egész a vámsorompóig kísér s kedvessé és otthonossá teszi a havasok zord világát. És a sorompónál a műveltség harmadik fokozatát is feltárja ez elrejtett világ. Az egyik vámkülzettől a másikig, a vámterületen a mi csángóink lova és szekere szolgál a kereskedelem közvetítőjéül. Ők szállítják a moldvai törökbuzát az itt is már megtelepült zsidók ra táraiba.

S hogy az emberi művelődésnek keresztény jellegét se feledjük, a mérföldekre elszórt hajlékok között két templomot látunk diszteni, melyek harangjai naponként hirdetik a hangjaiktól zengő völgyekben, hogy isten ott is közel van az emberhez, hol ő a világtól elszakadva érzi magát.

Ime a Kárpátok rengetegeiben mélyen, egy darab székelyműveltség-történet! De egyszersmind becses mozaikja nemzetiség-történetünknek is, mert e csángók sorsa nemcsak azért érdekel, hogy bennük nemzetünknek elszórt, csatangoló elemét látjuk társadalommá tömörülni, hanem azért is főképp, mert a székelység művelődés-képességét s fajerejét látjuk bennök megdicőülni. Ez emberek ugyanis egész nomád éltükön át folytonosan az oláh juhásztorokkal érintkeztek, a vámhoz és azon át kijáró moldva-oláhországiakkal voltak összeköttetésben, életmódjuknál, az ország belsejétől elszigetelt helyzetüknél fogva a beolvadásnak kitéve, sőt arra utalva: s ők megőrzék, magukra hagyatva, ösztönükre bízva, nemzetiségük legfőbb kincsét, a nyelvet és érzelmet oly hiven, mintha éppen ma távoztak volna az ősi székely háztól — barmot legeltetni.

Hogy öltözetük oláhos jelleget öltött, ezt életmódjuknak, a havasi nomádéletnek lehet tulajdonítani. De ez nyelvük és vallásuk megőrzése mellett nagyon elenyésző, harmadrendű körülmény.

E szívósság, e példátlan nemzeti erény mentheté meg csupán oly sok század nyomásai alatt a brassóvidéki csángókat s ez különösen a külföldieket is... Soká tarthatják-e még magokat odakünn? nagyon kétes. A nivelláló, megsemmisítő politika a muszka-oláh győzelmek után bizo-

nyosan mind súlyosabban fogja éreztetni hatalmát velök is. S ha ők végre — mint egy kiéhezett várórség, melynek övéi élelmiszert bevinni nem tudnak — meggörnyednek, egy utolsó szemrehányó sóhajtással felénk, s mi elnézzük ezt egy szívdobbanás nélkül: akkor többé ne sirjunk, hogy kevesen vagyunk, mert nem is érdemeljük meg, hogy többen legyünk.

Átélté az utolsó 100 év alatt a székelység a határőri intézményben, ez utolsó katonai rendszerben az utolsó germanisáló kísérletet is: de alkotmányos és hazafiui érzelmeit a katonai szigorú alárendeltség sem ingatá meg. Szívének tiszta aczélján a commandó sem hagyott rozsdát. Épen kelt ki testben és lélekben a Mária Theresia *normái*-ból is.

A nemzetiségi elemek közül egyiktől sem féltem én a székelyt nyílt küzdelemben; de van egy, a melyik barátként ólálkodik és hizeleg körölte, pálinkával kínálgatván hitelbe, pénzt kölcsönözvén neki jövő évi termésre vagy zálogba tett birtok-vásár-szerződéseire; nem is sürgeti az adósságot, sőt újra kínál, míg az fel nem szaporodik. Székelyek! Ne igyátok meg e pálinkát, nem a ti kis üstötökben párolódott az le: veszedelmek rejlik ez italban! Ne fogadjátok el e kölcsönt, mert nincsen áldás annak nyomain: javaitok romjával fizetitek azt majd vissza. Timeo Danaos et dona ferentes!..

Nem bujtogatlak én benneteket egy polgára ellen is e hazának. Régi békés hajlamaitokban maradjatok meg jövőre is, de figyelmeztetlek a szerencsétlen Lengyelország sorsára, melynek földművelő osztályát megsemmisítette, koldussá tette az a pálinka és az a kölcsön, melylyel most titeket kínálgatni kezdettek. A mit a muszka száz év alatt végrehajtani akasztófával, kancsukával és Szibériával nem tudott, a nemzetiség megsemmisítését maholnap befejezi már Krakkónak térein a pálinka és kölcsön.

Bizonynyal tudni fogja az olvasó, hogy a *zsidókról* szólok, e nemzetiségről, mely fajszaporasága és a folytonos bevándorlás által megdöböntő mértékben lepi el az országot. Számuk 1785-ben — *Fényes* szerint még csak 75,089 volt Magyarországon s már 1870-ben, tehát 85 év alatt 552,133-ra felszaporodva találjuk, csak 1856—70-ig 128,025-el szaporodtak. Olyan szaporaság, melyet egy magyarországi nemzetiség se mutat! A nagymérvű bevándorlás és megtelepülés kétségtelen jele annak, hogy Magyarországon életrevalóságuk előtt tágas mező nyílik s üzleti szellem dolgában tekintélyes versenytárs utjokat nem állja. Felső-Magyarország Kárpátvidékein, hol a galicziaiakkal élénk özszekeztetésben állanak, számuk fölülhaladja a 100,000-et. De ez még csak hagyján! Hanem «végy egy nagy térképet elődbe, s onnan kezdve, a hol a Tisza a síkságra lép, odáig, a hol a Dunába merül, jegyezd meg vörössel az izraeliták földbirtokait s elbámulsz azon, hogy mennyi — nem a «magyar vérrel szerzett», hanem a magyar adóssággal vesztett föld az! Ugyanezt találod a Duna mentében és egye-

bütt». Ezt mondja *Hunfalvi P.*, ki méltó elismeréssel szólván a vagyonszább zsidóság hazafiságáról és mezőgazdasági ügyességéről, hasonlóan figyelmeztet a másik rész romboló működésére. «Az izraeliták egy nagy része — ugymond — a korcsmák bérletéből él, a melyet apró kereskedéssel együtt üz. Ez a köznépre legveszedelmesebb osztály, s ezt a földesurak a korcsmai joggal nevelték és nevelik. Könynyü bitelezés, bár uzsorával jár, itatra csábítja a műveletlen embert, kinek gazdasága, esze a pálinkába ful, s azután felesége, gyermekei elnyomorodnak. A községek utánozzák a földesurakat, mert a korcsmát legdrágábban bérli ki a zsidó. A korcsmai jog tehát a milyen káros a köznépre, olyan üdvös a zsidóságra nézve, mely a mámorosok közt mindig józan s a mindenről felejtkezők közt számító.»*

Székelyek! Passiv ellenálló erőtök, hagyományos életrevalóságtok, kicsi dolgokban speculálni tudó ügyességtok ez ideig még megmentett a veszélyt mindenütt maga után hordozó e fajától a nemzetiségeknek; közöttetek nagyjában még hiába kísértgeté szerencsáját megállapítani, koldusabb volt távoztakor, mint midőn közétek érkezett, és ennél szebb dicséretet rátok alig halmozhatunk. De vigyázatok, legyetek éberek, mert a kísértés még nem ért véget, sőt korcsmaítokat már ti is e többet ígérővel kezditek benépesíteni. Erdő-Szentgyörgy, Naznánfalva valóságos zsidóteleppé nőtte ki magát s ezek és Maros-Vásárhely s M.-Szentkirály szeszfáraitak füstölgő magas kéményei messzire hirdetik, hogy a védvonal egy pontja át van törve. Vigyázatok, hogy a kísértést diadallal kiállhassátok, mert ez lesz utolsó, de nehéz próbaköve életrevalóságtoknak!

Felekezetiiség. Szokásban volt a különválás idejében Erdély hét fő bűnét emlegetni a politikai jogokat élvezett négy vallásfelekezet — és három nemzetben. Nem azt tette ez, mintha másutt is anynyi felekezet és nemzetiség ne léteznék, hanem azt, hogy alkotmányunk e tényezőkre lévén alapítva, csak folytonos compromissumok által tudtunk mozogni. Volt biz ebben sok nehézség, de a sufrage universelle elvénél mégis csak előnyösebb volt az abban a korban, s még ma is az lenne!

Az az alkotmány már ma nem létezik, de annál inkább — és nagyobb számmal léteznek a nemzetiségek és felekezetek. S minthogy ezek a benők lévő erőnél és tendenciáknál fogva és mértékében közművelődési és politikai ügyeinkre lényeges befolyást gyakorolnak, állandóan számolnunk kell velök, mint tényezőkkel. Ma még inkább, mint régebben.

* *Hunfalvi Pál* Magyarország Ethnographiája. Budapest, 1876. 525—7. l.

A felekezetek a székelyföldön következő %-okban vannak képviselve:

	róm. kathol.	gör. kathol.	gör. keleti	ágostai	helvét hit.	unitár.	izraelita
Aranyos- (Torda) megyében	5.32	29.24	16.74	0.10	23.17	25.14	0.27
Csikmegyében	83.68	15.61	0.07	0.17	0.14	0.40	0.29
Háromszékmegyében	35.15	2.02	12.62	0.18	45.52	4.26	0.25
Maros- (Torda) megyében...	17.01	14.42	5.74	0.34	54.01	6.85	1.63
Udvarhelymegyében	35.38	1.98	1.90	0.28	36.92	23.19	0.35
együtt átlag	35.38	12.65	7.41	0.21	31.93	11.89	0.55

E szerint a római katolikusok abszolút többségben vannak Csikmegyében, a helvéthitűek Maros-(Torda)megyében. A többi felekezetek sehol abszolút többséget nem képeznek, az egész székelyföldön pedig átlagosan egyik sem.

Az egész székelyföld területén hét vallásfelekezet — s a mint láttuk volt, — három számbavehető nemzetiség van. Tehát együtt tízféle elem ugyanannyi érdekekkel.

A társadalmi és politikai téren, a magyar elem nagy tulsúlyánál fogva, semmi nehézség és egyenetlenség nem észlelhető; de nem mondható ugyanaz — *közművelődési* tekintetben.

A felekezetek általában közművelődési tényezők is; de a hol egy kis területen annyira meg vannak oszolva, mint a székelyföldön, természetes, hogy a közművelődési érdekeket és eszméket egyik is erőteljesen nem képviselheti és védheti. Hozzá járul ehhez az a körülmény, hogy a népes községek száma nagyon kevés, tehát jómódu tekintélyes egyházközségek nem alakulhattak; sőt a 6—800 lélekből álló községek lakói is legtöbb esetben 2—3 eklésiát képezvén, tartanak ugyanannyi papot, kántort, iskolát és tanítót, kiknek nem hogy dús, de sok esetben egy jó cselédet megillető fizetést sem nyújthatnak; a mit adnak is, régi egyezkedések, szokás által szentesített törvény alapján — terményekben (szalmás és szemes gabona, must, fa stb), mely vagy az időjárás által van megrontva, vagy lelkiismeretlenségből a termés silányabb részét képezi: úgy, hogy a kivételes eseteket leszámítva, a pap és tanító vagy kántor a vidéki értelmiség legvagyontalánabb osztályát képezi. Ha élni akar s családját fenntartani, hivatalát csak mellékes foglalkozásnak tekintvén, a legdurvább mezei munkára adja magát s röghöz kötöttsége nyomait látjuk többnyire szellemi és társadalmi életén s a vezetésére bizott nép műveltségén és valláserkölcsi hanyatlásán.

Nevezetesebb kivételt a tisztán katolikus Csikmegye képez e tekintetben, hol a községek is általában népesebbek s nem lévén felekezetekre oszolva, papjaik és tanítóik jobban vannak fizetve, kik ennél fogva tekintélyesebb anyagi állásukban a szász papokéhoz hasonlító befolyást tudnak

gyakorolni a közélet minden ágában. Mig ezt a székelyföldön oly mértékben egyebütt sehol sem tapasztaljuk.

E viszonyokról határozott fogalmunk lesz, ha meggondoljuk, hogy Csikmegye 100,393 lélekből álló falusi népessége 72 községet s csak kevés-
sel több eklésiát alkot; mig a székelyföld többi 280,657 lélekből álló falusi lakossága 378 községet alkotván, átlag 769 lélek jut egy községre. Ha már a legmérsékeltebben csak két eklésiát veszünk egy községre, mert helyenként a 4—5 sem ritka, alig jó 384 lélek egy eklésiára, mely szám bizony-
nyal nem tesz 60—70 családnál vagy ugyanannyi kepe-fizetőnél többet. Látni való tehát, hogy ezek dúsan fizetett belső embereket nem tart-
hatnak.

A sok felekezetiiség egyik árnyoldala e tényben nyilvánul. S ha átalában a valláserkölcsei élet hanyatlásáról hallunk panaszkodni, annak egyik lényeges oka valószínűleg hasonlóan a fennebbi körülményben keresendő.

A sok apró község és eklésia megnehezíti a jó népművelés lehetőségét is, nemcsak azáltal, hogy maga nem bír kellő iskolákat tartani fenn s az államnak se akarná e jogot, illetőleg kötelességet átbocsátani, de meg ez is oly tömegesen átvenni nem könnyen tehetné, — hanem megnehezíti az iskolázást az által is különösen, hogy igen sok helyen a gyermekeknek a szomszéd faluba kell iskolába járni, a mi pedig a tanév nagy részét tévi időben nagyon terhes feladat s azért nem is teljesíthető úgy, mint azt a tanításban a folytonosság elve megkíváná.

E bajokon segíteni ma már nagyon nehéz volna. Az iskolázást a népiskolai törvény csak jobb-jobb karba hozza mindenütt idővel; de a belső emberek reménye egy jobb jövő iránt még jó soká pium desideriumnak marad. Ők maguk úgy reménykedtek az alkotmány visszaállítása idejében, hogy a mit 1848-ban már oly közel levőnek hittek, a papok s tanítók állami fizetése most csakugyan megvalósul. Minden szenvedő bajainak orvoslását az alkotmánytól várta. S bár határtalan ragaszkodásunk jele ez is azon lelkünkhez forrt nemzeti kincs iránt: sok dologban be kell látnunk, hogy azon eszme varázs-erejének is megvannak a maga korlátai, melyeken túl hatása megszűnik. Hiszen az alkotmány nem anynyira a szabadelvű és hasznos törvények sokaságában hat termékenyítőleg a közéletre, hanem a bennünk rejlő szabadságérzetben és praktikus érzékben, mely üdvös dolgok megvalósítására képesekké tesz. Azt pedig, a mi a társadalmi, községi és hitfelekezeti élet véletleneinek következése — és tegyük hozzá: sajnos követke-
kezése, jóvá tenni éppen nem lehet az alkotmány feladata. «A szabad egyház szabad államban» eszméje sem azt teszi, hogy az állam mindenható ereje mindent a maga uralma alá hajtson, hanem hogy a lelki szabadság függetlenséget élvezzen.

Még teljesen egyvallásu nemzetnél is aggasztó az állam és egyház

olyan egyesülése egy alkotmányban, mely az utóbbinak első képviselőit amannak fizetéses szolgálivá teszi. Mindig félni lehet, hogy e viszonyban egyik fél a másiknak jogait magához ragadja, s akármelyik eset álljon be, a történelem azt tanítja, hogy az a szabadságnak soha sem válik hasznára.

Anynyi felekezetű államban pedig, mint a miénk, nem is lehetne méltányosan kívánni, hogy egy-egy kis községben két-három rendbéli belső-embert fizessen a kincstár, — vagy hogy az egyházi adó kezelésével, a közterhek alatt most is nyögő nép előtt még gyűlöltebbé tegye az államhatalmat. De még igazságosnak lenni sem kis feladat volna e kérdésben a felekezetekkel szemben.

A baj mindenesetre elég lényeges és fontos arra, hogy fölötte gondolkozzék a nemzet; de miután a baj forrását elenyésztetni nem lehet, azon segíteni sem könnyű feladat. Az egyfelekezetű népek nemcsak hogy előnyben vannak e kérdést illetőleg fölöttünk, de nincsenek is anynyira alávetve e bajnak. Példa erre közvetlen közelünkben a szászok, mely mint mindenben, megtartá egységét a vallásban is, s erőssé lettek ez által egyházközségei. Én székely nemzetiségi szempontból — a mely általában magyar is — semmit se tartanék akkora előnynek, mintha *tömör nemzetiségünk és páratlan fajerőnk mellett felekezeti egységben maradhattunk volna. A hazaszeretet és nemzeti eszme által mélyen lelkesítve azt se kérdeném, hogy melyik egyház egyesíti kebelében nemzetemet, csak hogy ez egységben láthatnám, mely erőnket megsokszorozná.* A reformáció idejében bizonyynyal másképp éreztem és gondolkoztam volna én is a többi milliókkal, de a 19-dik században, a nemzetiségi eszme uralkodó korszakában oly ellentétek harca indult meg, mely, mint a nagy veszélyek szokták, önkénytelen, ösztönszerű kiegyezésre hajtja az ellentéteket. A kelet-római birodalom a jotta fölött folytatott tusában nem látta meg feje fölött a vészt, mely csakhamar elsöpörte a föld színéről.

De tán meszsze mentem. Hisz nincs nálunk felekezeti torzsalkodás. Ugy van, nincs! Sőt ennél több: példás egyetértés, páratlan türelmesség lakozik közöttünk. A hol különböző felekezetek közös templomot tudnak tartani, a hol a vegyes házasság élet oly megszokott dolog, hogy míg az egész államban csak 5.85%, addig nálunk — daczára Csikmegye tiszta katholicismusának — 12.10% a vegyes házasságok száma; a hol az elemi és felsőbb iskolák, bár egyháziak, a legkülönbözőbb felekezetű ifjúság által vannak megnépesítve, ugyanynyira, hogy egészen interconfessionális jelleget öltenek: ott a vallási türelem, lelkiismeret-szabadság és békés egyetértés oly szépen megülepedett jelei között, oly nemesen keresztény szellem légkörében élünk, mely közel áll az egy-akol symbolikus eszméjének megvalósulásához.

De mind e szép és lélekemelő egyetértés daczára felekezetekre

vagyunk oszolva s a mi ebben a nemzetiségi baj: a székelyföldön anyagiilag általában szegénynek és erőtelennek mondható mindenik felekezeti. Ennélfogva hiányzik az az erőteljes egyházközségi élet, mely termékenyítőleg hasson a nemzeti érdekek fejlesztésében.

A hol a hazáért és szabadságért vért és életet kellett áldozni, ott a nemzet e legszegényebb töredéke mindig az elsők között volt — a legrégebb időktől a legújabb korig; de a hol a jutalmakat, kegy-ajándékokat, fejedelmi alapítványokat, országos intézményeket osztogatták, ott örökké mások állottak a sorompóban. Nekünk egyéb nem jutott, mint e jó tanács: «Segíts magadon s az isten is megsegít.»

A szóban levő kérdésben is csupán e támaszra vagyunk utalva. Ok nélkül való reményeket tehát ne tápláljunk, hanem próbáljuk megjavítani önerőnkön a helyzetet. Minő uton? miféle eszközökkel? Erre talán lehetne javaslatokat adni, csak a javaslattól a megvalósításig még sok kívántatik, legfőképp gondos munka és kitartás.

Javaslataink az egyházi személyzet díjazásának rendezésére, javítására s így az egyházi élet emelkedettebbé tételére, mi a polgári társadalomra is előnyös befolyással lenne, többféleképpen lehetnek. Első volna: *a mostani sok apró egyházközség megszüntetése tömörítés által*. Ez két alakban gondolható; vagy úgy, hogy a kisebb eklésiák lemondanak önállóságukról, mi ugyanis csak nyomoruság kutfeje, — és többen egyesülve tartanának jól díjazott belső-embereket, — vagy úgy, hogy az egy felekezethez tartozó családok birtok-kieserélés által a különböző községekből együvé tömörülnek s alkotnak erőteljes egyházközségeket.

Második módja lenne a javításnak: a most divó *keperendszer megváltoztatása megváltás által*. Ennek is ajánlása könnyebb, mint megvalósítása; de a lehetetlenségek közé még sem tartozik. Az itt-ott megindított s néhol máris virágzó *egyházi magtárak*, mindenütt életbe léptetve, idővel talán elvezethetnének ahhoz a célhoz; vagy ha talán egy magukra nem is, de mindenesetre megbecsülendő segítséget nyujtanának arra.

E tárgy különben nem tartozván szorosan czélomra, részletezett javaslatokba e helyen nem is bocsátkozhatom. Én a tényleges állapotokat csak jelezni akartam s a bajra és annak lehető orvoslására rámutatni. A kiket e kérdés közvetlenebbül érdekel, azok gondolkozzanak és tegyenek. Én meg vagyok győződve, hogy nemcsak saját sorsukon javítanak, hanem nemzetiségünk ügyének is jó szolgálatot teendének.

Egy körülményre azonban óhajtanám a közvélemény és kormány figyelmét felhívni. *A székely lutheránusok felszabadításának szükségét a szász lutheránus püspökség idegen hatalma alól Orbán Balázs eléggé meggyőzően indokolja. E fontos kérdés megoldásának kulcsa szerinte: „egy erdélyi magyar lutheránus püspökség felállítása, a mire eléggé indíthatja*

Erdély 30,000-nyi magyar lutheránusát a szász püspökség és papság részéről folyton nyilvánuló türelmetlenség, üldözés, nyelvünknek elnyomása, jogos aspiratioinknak és jogigényeinknek erőszakos elnémitása, s általában ama mostohaság és részrehajló fösvénység, melylyel a szász püspökség és papság, úgy az egyház, mint a nevelésügy terén, a magyar lutheránusokat minden javakból, segélyből s jogos osztalékból kizárja. Egy ily magyar püspökség szervezését könnyíti az, hogy az erdélyi szászoknak évenként juttatott vallási államsegélyből, mint az erdélyi lutheránusok egy ötödét tevők, illetékes részüket kinyerhetnék s így a magyar püspök fizetése minden nagy anyagi áldozat nélkül kikerülne.»* Midőn én ez indokolást teljesen magamévá teszem s ezen eszme megvalósítását úgy nemzetiségi, mint egyházi és valláserkölcsei tekintetben — mert az állandó lelki békétlenség és visszavonás ápolása soha sem lehet egyházi és keresztényi cél — nagyon kívánatosnak és sürgősnek nyilvánítom, kiterjesztem ez eszmekört egy másik — sok tekintetben — analog viszonyra.

A székelyföldi görög-keleti és görög-katholikus hitvallásuak legalább is felerészben teljesen magyarokká váltak s egyházi administratio és népnevelés tekintetében oly fennhatóság alatt állanak, melyet ők nem értenek s a mely őket magyar szellemben vezetni nem akarja. Tudok rá esetet pl. Nagy-Galambfalván (Udvarhelymegye), hogy mig ott csupán magyar ajku népesség lakik, melylyel gör. keleti pap is csak e nyelven érintkezhetik, az illető egyházi hatóság kényszeríteni próbálja a szülőket, hogy gyermekeik számára külön *felekezeti és oldh tan nyelvű iskolát szervezzenek*. Ez intézkedés kétségkívül nemcsak e helyen próbáltatik meg, s olyan kényszer akar lenni, mely nemzetiségi surlódásokra vezethet.

A taniszabadság az 1868-iki XXXVIII-ik törvényczikkben a nemzetiségek számára eléggé biztosítva van, de még e szabadelvű törvény sem ad jogot arra, *hogy a szülők és gyermekeikre valamely egyház nyelvkényszert alkalmazhasson*. E hatalommal még az állam sem bír, annál kevésbbé bírhat egy az állam törvényeinek korlátai között élő subordinált hatóság. A nyelv nem vallási és nem egyházi ügy. S bár a szóban lévő népesség a görögkeleti és görög-katholikus egyházhoz tartozik, nyelvében már tökéletesen magyar, s a magyar nemzetiségen ily jogtalan erőszakot a magyar államhatalom el nem tűrhet. S hogy a hunyadmegyei székelyek nyelvügyére, mint analogiára, senki e kérdésnél ne utalhasson, meg kell jegyeznem, hogy ott a székely lakosság maga kívánja a magyar tannyelvet s ehhez teljesen joga van; de rá erőszakolni, ha ő nem óhajtaná, ott se lehetne semmiféle nyelvet. És ott erőltetésről nincs is szó.

Tehát nemcsak a felett kell őrködni, hogy a székelyföldi magyarság

* Orbán B. A székelyföld. IV. k. 117. l.

egy részén nyelvkényszer ne történjék, hanem gondoskodni kellene a magyar lutheránusokkal egyetemben róluk is, hogy az olyan egyházi hatóság alól kimentessenek, melylyel már érdekei és szelleme nem azonosak. És e cél a legbiztosabban lenne elérhető, s ez által minden nemzetiségi surlódás és egyházi erőszakoskodás kikerülhető, ha a görög-katolikuskat egyszerűen a római katolikus egyházhoz csatolnák, s a görög-keletiek számára, az ágostai hitvallásu magyarajkuak részére ajánlott módon, egy magyar egyházkerületet szerveznének.

Az eszme megfontolását annál inkább ajánlhatom, mert a görög-katolikus és görög-keletiek száma a székelyföldön az összes lakosság 20%-át képezi. S ha ennek csak felét vesszük is magyar-ajkuaknak, elég nagy szám arra, hogy a nemzetiségi izgatásnak bő anyagául szolgáljon.

Anynyi mindenesetre világos, hogy a nyelvkényszernek nyorsan és szigoruan utját kell állani. Hiszen még nem vagyunk Dákó-Románia, hogy a csángók sorsa mellett még ez üzelmet is összszedugott kézzel nézzük el. Mig magyar állam vagyunk, a magyar állameszme és magyar nemzetiség jogáról nem abdikálhatunk se ténylegesen, se hallgatagon!

3. Társadalmi és közerkölcsei állapotok.

Verbőczy szerint a «Székelyek kiváltképpen való nemesek. Mindenes-től fogva külön törvényük és szokásuk vagyon. Hadi dologban bölcsék, kik örökségeket és tisztet nemzetségre, és nemzetségeknek ágazattyára oszt-vák.»* Korábbi, valamint későbbi törvényeinkben is «Hadbán szolgáló emberek», «Vitézlő rend» (Leopold oklevelében: «Genus hominum belli-cosissimum») a székelység neve. Kezdetben *lovasok* és *gyalogok*, de egytől-egyig *nemesek* voltak. «Mindnyájan nemeseknek tartják magokat, mint a kik még a régi Hunnuszok maradványai, s nemis ok nélkül akarnak élni ama szabadsági elsőséggel, mert senkit sem szenvednek magok közt, hogy nagyobb szabadsággal birjon egyik, mint a másik: a legkisebbnek éppen az a szabadsága, mint a legnagyobbaknak.** Ez egyenlőség és szabadság minden tehetség előtt megnyitotta az utat a közhivatalokra, fel a legfelsőbb polczig, hová azonban az ispánokat (később királybiró) a király vagy fejedelem nevezte ki már sz. István óta.

A XV-ik század okmányjaiban már kifejlett harmadik osztály is jelenik meg s az egész székelység a latin világ szellemében és a hadi szolgálat neme szerint e három osztályba oszlik: *Primores* (főnemesek), *primipili* (lófők v. lovasok) és *pixidarii* (gyalogok, gyalog puskások). A hadi

* *Verbőczy*. «Decz. Trip. Pars» III. Tit. 4.

** *Kállay* F. A székely Nemzet eredetéről. 1829. Nagy-Enyed.

szolgálatot illetőleg az első rend *banderiumot* állított s a felkelő seregnek *kapitányai*, vezérei belőle teltek ki, — a második rend saját *felszerelt lovával*, a harmadik is saját *fegyverzetével* ment a harczba.

A harmadik rend megjelenése azonban előttünk ez idő szerint nem annyira hadászati, mint társadalmi jelentőséggel bir. Az egyenjogúság, az egyetemes nemesség, kiváltságosság elve ugyan megmaradt tovább is a székelyeknél, de a hatalmasabb osztály vagyoni és műveltségi tulsulya itt is érvényesülvén, a főbb hivatalok valamint a harci, ugy a közkormányzati téren is tulnyomóan az ő kezébe kerültek, nem ugyan örökösödés útján, de esetről-esetre. E szerint a vármegyei főnemesség lettek ők nálunk.

Nagyfontosságú e harmadik rend megjelenése azért is, mert maga után von egy *negyedik* rendet, a *jobbágyok* rendét.

A tulvagyonosodást egyik oldalon — mint árnyék követi mindig az elszegényedés a másik oldalon. Ez mindenütt ugy volt. Les extrems se touchent.

A székely jobbágyság története azonban lényegesen különbözik a többitől. Igaz, hogy itt is, mint az országban egyebütt, jobbágyokká lettek a foglaláskor legyőzött népek maradványai, és a későbbi betelepülők, kik közül csak az oláhok maradtak fenn jelentékenyebb számmal. De magából a székelységből is sülyedtek jobbágyságba többen és pedig különböző okokon, u. m. *büntetésből*, kik a kereszténység megalapításakor nem akartak megkeresztelkedni; ha a szabad ember *lopott*, *rabfejérnéppel* *közösült*, vagy azt feleségül vette, vagy *más feleségét elragadta*; vagy a ki feleségét k—nak szidta s bizonyítani nem tudta; vagy a tolvajok és rablók fiai is; továbbá: a kik a lustra (hadi szemle és hadgyakorlat) elől félre vonultak, a harczból vagy az elől megszöktek, vagy ott gyáváknak mutatták magukat: tisztjeiknek jobbágyaivá lettek. Az eladósodottak, elszegényedettek önkéntesen is adták magukat a vagyonosabbaknak jobbágyul.

Minthogy azonban mind az ős székelygyűlések, mind a fejedelmek és erdélyi országgyűlések különösen gondoskodtak, hogy a székely nemesség nagyobb mértékben szolgaságba ne essék, sőt hol az eladósodás jelentéktelenebb volt, az illetőket törvény kényszerítette maguk megváltására, és a nemeseket ezek kibocsátására. Mint az 1608-iki országgyűlés végzi: «A kik magokat önként jobbágyoknak elkötötték, uraiktól visszafoglaltasának, és ha újra elkötik magukat, fejeket vessessék el»,* megérthető ebből, hogy a székely jobbágyelem jelentékeny számra nem emelkedhetett — s a szokott értelemben jogi rendet alig is képezett.

És e körülmény a székelyek szabadságszeretetének, az egyenlőség bennök élő magasztos eszméjének s a legdurvább korból is őket előnyösen

* Kállay F. A székely Nemzet eredetéről, I. a «Jobbágyokról» 130—39. II.

jellemző fejlettebb politikai életnek és intézményeknek oly szép bizonyítványa, melynek párját nem sok nemzet történetében találjuk.

Az említett négy osztály mellett még a városi rendet kell, mint ötödiket, megemlítenem. Ennek fejlődési kezdete bár a magyar királyok idejére vihető vissza, jelentékenyebb mértékben mégis az erdélyi fejedelmek korára esik. Magasabb fokra azonban a székely városok — az egy Maros-Vásárhely kivételével — egyáltalában nem emelkedtek, minek nagyon érthető okát találjuk földrajzi elszigetelt helyzetünkben, a székely őstársadalmi élet kizárólagos katonai szervezetében, s mire a körülmények változtak volna, a szász városok és ipar uralkodóvá lett kifejelettségében.

Mai társadalmi állapotunk nagyjában az előrebocsátott viszonyok nyomait hordja magán félreismerhetetlenül. Alapvonásaiban megfelel a magyar társadalmi viszonyoknak, de vannak igen lényeges eltérései is.

Jellemző tulajdonsága a székely társadalmi viszonyoknak az, hogy nagybirtokos osztály benne oly mértékben ki nem fejlődhetett, hogy veszélyes tulsulyra jusson akár közgazdasági, akár politikai ügyekben. E körülménynek természetes következménye, hogy a teljesen vagyontalanok — proletárok — osztálya is ismeretlen nálunk, sőt az ujkor jobbágyságát alkotó cseléd-osztály sem fejlődött ki. Tehát a társadalmi szélsőségek területünkön egyáltalán kívül maradtak.

Ebből önként következik, hogy a székelység tulsulya a volt primipilusok és pixidáriusok rendjében keresendő. Az elsőnek erejét 1848 óta minden elfogulatlan és ítélőképességgel bíró szemlélő hanyatlásban levőnek mondja. Még erőlködik, itt-ott erőszakoskodik, de a föld lába alatt erősen inog. Fölfelé nagy hajlama volt a versenyre, a pímorokat szerette a közéletben hátra szorítani, a mit fényes és költséges életmód által vélt elérhetőnek; a tanulást és üzletet rangján aluli mesterségnek tartotta, s midőn így a jóllét eszközeit megvetve, az élet fokozódott igényeit kielégíteni s a hamis látszat által magát a felszinen tartani erőlködött: rohamos hanyatlása és bukása ki nem maradhatott. Legfőbb gyengesége abban áll, hogy még romjaiban is takargatja hibáit, tévedéseit, gyengeségeit; kárhoztatja a kort és rendszert; skepsissel tekint a civilisatori törekvések és erőfeszítésekre, s maga semmi után nem lát, mi által magán segítsen. Legfennebb hivatal-viselést tart magához méltónak. S a közigazgatás legfőbb nyomorai nálunk éppen abból származnak, hogy a megyei hivatalok ama nagy része, melyhez a qualificatio még szabályozva nincsen, nagyobbára ez osztály tengéletben maradt utódainak nyújtatik urbéri kárpótlásul. Modern intézmények az „*uram-bátyám*“-ok s virtusaikban tündöklő „*öcsém*“-ek kezei között — képzelhető mily szépen és gyorsan realisálódnak!.. Tisztelettel hajlunk meg azonban hazafisága s jellemének erkölcsi vonásai előtt, miket ez osztály még romjaiban is hiven megőrze. Jelleme, magatartása egyenes,

nemes és büszke. Ez elismeréssel neki adózni a szigorú kritika is tartozik. Ámde korunk erényei között új tényezők emelkedtek uralomra. S a fizikai és szellemi munka küzdelmei és vívmányai a kiket érintetlenül hagynak, természetszerűleg megszűnnek a kor tényezői lenni. Minden eszmearalomnak megvan a maga saját gépezete a társadalomban, s a mint egyik eszmearalom helyet ad a másiknak, a másik már a maga új gépezetével jelenik meg s ebbe csak annyit illeszthető be a régeből, a mennyiben az átalakítást anyagánál fogva megszervezi. A mely anyag pedig csak törni, de hajlani nem szokott, szépen a lomtárba kerül, hol a rozsdá emészti meg. Szomorú, de igaz képe egy hajdan életerős osztály sorsának.

A volt pixidariusok osztálya, a harmadik rend, ma a legerőteljesebb zömét teszi nemzetiségünknek. Munkás, dologszerető osztály ez, mely a tanulás iránt is a legnagyobb tiszteletet és előszeretettel tanúsítja. Erdély alsóbb és felsőbb tanintézményeinek gyermekei által vannak negnépesítve. Általvetőjében és szotyrában Nagy-Enyedig és Kolozsvárig hordja a székelynép az élelmiszert és ruházatot a vidor diák-gyerek seregnek. S ez élénk, tiszta felfogású ifjúság hosszú időken át vala toborzó-iskolája Erdély honoratior-osztályának és az uradalmi gazdaságok okos ügyvezető személyzetének. S ha Kolozsvár tiszta magyar polgárelemének erejében csökkenés észlelhető, ez csak azóta van, mióta megszűnt a város amaz előnyöket nyújtani, melyek által régebben a székelység kiváló települő helyéül szolgálhatott.

Idehaza a nép munkás és takarékos. Ragaszkodása az ősi vagyonhoz példa nélkül való. Ezért oly eldarabolt földbirtoka. Igényei nem voltak, a komfortot nem ismerte: *Paget* szerint a kényelem a székelynél olyananyira ismeretlen, hogy erre nézve Európában csak a skótok hasonlíthatók hozzá. Életmódja természetes és egyszerű s ezért anyagilag még gyarapodni is tudott. Egyik fiából papot, másiktól hivatalnokot nevelt s az otthon maradtaknak sértetlen adá át az örökséget, melyet azok okos körültekintéssel megsokszorozának, mert ha egy nagyobb birtok eladóvá lett, a mi az utóbbi időben nem ritka eset volt, 20—30 közsékel inkább consortiumot alkotva vásárolta azt meg, semhogy idegen birtokost engedjen maga közé betelepíteni.

Az utóbbi eset iránt általában oly kényes, hogy még a szomszéd vármegyebeli székelyt is évtizedeken át *jövevénynek* nevezi, ha nem egyenes örökösödés útján lett birtokostársává.

A volt *jobbágyosztály* a közélet egyik legderekkab elemévé lett, nem azért, mintha valamely jelentékeny szerepet játszanék; erre nálunk már számánál fogva sem hivatott, — hanem mert ez az egyedüli osztály, mely napjaink nyomasztó életviszonyai között is anyagilag gyarapszik s az utolsó pár évtized alatt szembetűnő előhaladást tett. Ennek magyarázata

inkább lélektani, mint gazdasági. Fajának munkaszeretetével általában ez osztály is teljesen birt, s a felszabadulás által urává lévén birtokának, ez emelte és fokozta benne a vagyon becsülését, s határozottabb ösztönrel törekedett javainak szaporítására, mint azok, kik már jóval előtte elértek egy bizonyos tetőpontot, s a szabadságnak, jogoknak és javaknak irigylett birtokában voltak. Fokozott igyekezettel az 50-es és 60-as években nem is volt oly nehéz az előhaladás, s az eredmény állandóan újabb meg újabb ösztönt nyújtott. Ehhez járult, hogy sorsának érzetében a lehetőségig még egyszerűbb és igénytelenebb életmódot folytatott, mint a *régi szabadok*.

A mi már az osztályokat illeti, azok az életben ma is különbözöknek tekintik magukat, s a nép ama része, melyet pixidáriusoknak nevezünk, a milyen bizalmatlan az u. n. nemesség iránt, épp oly lenéző még mindig a volt jobbágysággal szemben, úgy, hogy — talán éppen ennélfogva — ez is nagyobb odaadást és hűséget tanusít a volt földesurak-, mint a hozzá legközelebb álló társadalmi osztály iránt.

Élesebb alakban és nagyobb mérvben e megkülönböztetés nem nyilvánul s általában elsimulófélben van: de a gondos figyelés ez utóbajok nyomaira rávezet s a lelkiismeretlen könnyelműségnek ez alapon osztálygyűlöletet felidézni nem tartozik a lehetetlenségek közé. Némely jeleivel ennek a képviselőválasztások pártvillongásaiban itt-ott találkoztunk is. Az osztályszurkolások mesterséges felidézői mindenesetre a legszigorubb elítélés alá esnek. Anynyival inkább, mert a nép általában békeszerető és saját ösztönéből a józan mérséklet határait át nem lépi. Különben is az élet gondjai annyira lebilineselik, hogy feledi a mesterséges küzdelmeket.

A nép megélhetésének és gyarapodásának titka, a szorgalom és egyszerűség mellett, abban áll, hogy kisebb vállalatokra üzleti szellemmel bír, s apró dolgokban okosan ki tudja számítani hasznát. Ellenben koczkázatos vállalatokba semmi szín alatt nem bocsátkozik. Innen az *üzleti és kereskedelmi szellem azon magasabb neme, mely a fekvő tőkét is mozgósítja egy remélhető nagyobb haszonért, egészen ellenkezik az ő természetével*. Mondhatnám: gyűlöletes e gondolat előtte. És e tekintetben feltétlenül conservatív, aristokratikus a székely nép. Arra elég eset van, hogy tudva két árát adja valamely kezeügyében fekvő birtoknak; de hogy a magáét két áron is odaadná, nem igen van példa rá. Azt nagyon jól tudja, hogy a föld minden birtokok között a legkevesebb jövedelmet ad; de az a meggyőződése, hogy ennél biztosabb vagyon a világon nincsen; és természetes észjárása előtt állandó botrány az, hogy pl. a közpénzalapokat, a fekvőségre való kikölcöszzés helyett, újabb időben takarékpénztárakba helyezik el.

A fekvő vagyonhoz való e szívós ragaszkodás tette eddigelé lehetlenné idegen elem betelepülését a székelyföldre. Anynyi pénzt pl. a fekvőségekért a zsidó soha sem fog adni, mint a székely, mert a két faj nézetei, a birtokot illető-

leg, egészen elűtnék egymástól. Amaz a perczenteket számítja, ez a tőke szilárdságát vizsgálja — s azon tőkepénzeshez hasonlít, ki az alig 1—2%-ot adó angol-bankba teszi pénzét, csak hogy a legnagyobb biztonságot élvezhesse. A székely hazaszeretetének reális tárgya a haza földje. Erről ő le nem mond, ezt ő áruba nem bocsátja semmi kecsegtető kilátásokért. — E ragaszkodásban áll szegénysége, de ebben egyszersmind egyik legfőbb erénye.

Ebből magyarázhatók meg a birtokra vonatkozó régi jogviszonyai is. A székelyföldön ugyanis kincstári birtok nem létez, mert a székelység a királyok és fejedelmek korában fontos szolgálataiért azon nevezetes kiváltságot szerezte meg, hogy a kincstár sem kihalás, sem nóta következtében a székelyföldön ne örökölhessen és ne adományozhasson, még egyenes örökösök vagy rokonság hiányában se; hanem legyenek ez esetben örökösök a szomszédok, mint a kik ugyanazon törzsből való leszármazás útján (*per tribus et generationes*) rokonok. *Verbőczy* szerint még a megsejten-cziázott ember sem veszti el örökségét, «hanem magzattyára és atyafiaira száll».

E szellem, az előrelátás e megtestesülése volt e nép *geniusa*, mely a középkor feudális sötétéből mint egy távoli fény veti sugarait reánk.

A *székely örökösödési törvény* hasonlóan e gondos előreszámítás szüleménye volt. Ha t. i. a családban leány- és fiugyermekek voltak, a fekvő birtokot csak az utóbbiak örökölték. A leány csak fiu nemlétében örökölt, s ezen esetben *fiu-leány*-nak mondatott. Ha azonban ennek fia és leánya született, a fiu-örökösödés ismét helyreállott s a leány csak kiházasítási igényvel bírt.

E törvények már csak a történelemé, de az azokban nyilvánult szellem mai nap is a székelyeké, ki ma még inkább ragaszkodik vagyonához, mint bármikor s ha csak teheti, leányát ingóságokban elégíti ki, hogy különben is apró fekvőségei sokfelé ne oszoljanak.

A nép e tulajdonságai mellett legfőbb társadalmi erénye a *munka* s amaz életrevalóság, melyet anynyian magasztaltak, legnagyobbbrészt ebben áll.

Hogy oly kevésbé termékeny földön, anynyira nélkülözve csaknem minden segédeszközt, akkora mérvű közterhek mellett, oly szűk birtokon és primitív gazdasági rendszer alapján csak feszített, példátlan munkásság, munkaszeretet tarthat fenn egy népet, az kétségtelen. S hogy e nép ezek daczára a jóllétnek még bizonyos nemével is bír, öltözetében, táplálkozásában határtalanul fölötte áll pl. az oláhnak: ebben meg *józan esze* nyilvánul, mely rendezni, beosztani, megtakarítani szeret és tud s mely a kicsiből sokat fedezni ért, s igényeit a lehetőség határain belül szabályozza. *Nagy szerencséje különben a nőnem ritka ügyessége és munkakedve*. A székely nő min-

den munkát ért és megoszt férjével. Nem keresi az árnyékot és a könnyű foglalkozást szépségének megőrzésére, hanem követi férjét a szabadba a nap izzasztó hevében s végig dolgozik kora tavasztól késő őszig minden mezei munkát. Még a vásárookra is elkíséri férjét, hogy ott az alkunál tanácsot üljenek, s hogy a pénz nehogy elveszssen vagy a gazda nehogy sokat igyék. Ha az afrikainak legbiztosabb hajója a teve, s az arabnak leghűbb barátja lova, menynyivel szerencsésebb a székely, ki valóban védangyalát találja a nőben.

Lelkitechetségeinek mindenestre szép jele az is, *hogy tiszta felfogással bír, könnyen tanul* s szellemének rugékonyságát, üdeségét a terhes és durva foglalkozás, a megélhetéssel való napi küzdelem se tompította el, *sőt a kedélyességnek egy szelidebb és nemesebb vonása családi és társadalmi életének állandó fűszere.*

Az összetartás erős érzete és az egymásnak nyújtani szokott kölcsönös segély a legvonzóbb patriárchális színezetet adja a székely népeletnek. Egyik legkiemelkedőbb példája ennek az u. n. *kaláka*, melyet a szokás erős erkölcsi törvénynyé emelt. Ez abban áll, hogy az úteza-, vagy egész falubeliék valamely sürgős vagy nagyobb munkánál kézi vagy írás segítségre hivatnak meg, kiküldöttek által — sokszor muzsikaszó mellett. S minthogy ez kölcsönbe megy, senki se vonja ki magát. E közös segítséget a munka természete szerint *arató-, kaszáló-, szénagyűjtő-, hordó* (a learatott gabonának betakarítása), *ganézó* (trágyázó), *erdőlő-, házépítő-, kőhordó* stb. *kalákának* nevezik. A gazda e munka közben csak pálinkával s kenyérrel kínálja a kalákásokat s az aratásnál többnyire muzsikaszó élénkíti a patogó élecek és vidám dalok között folyó serény munkát. Ilyen segítség a szerencsétlenségben a *hopsa*. Ha t. i. egy szarvasmarhának vagy sertésnek lába törik, vagy olyan baj éri, mi miatt élete, használhatósága kockáztatva van, megvizsgálás után leütik, s húsát pénzért — egypár heti hitel mellett — maguk között szétosztják.

Éppen ilyen szép jele a kölcsönös segélynek és keresztény felebaráti szeretetnek a *radina* vagy *puszita*. Ez abban áll, hogy a betegágyban lévő aszszonynak minden jó ismerői ételt és *mézespálinkát* visznek. Az étel többnyire *tyukhusos laska*. Az aszszonyok, midőn e kötelességet teljesítették, azt mondják, hogy radinába voltam, vagy radinát vittem. Ezt gyakorolják a keresztelésnél is, mikor a jó ismerők anynyi minden élelmiszert hordanak össze, hogy abból derekas közös lakzi telik ki.

A keresztelésnél a keresztszülők *főkoma* vagy *komámaszszony*, a többi jelenlevők mindnyájan *komák* lesznek. Innen van, hogy egy faluban majd minden ember komájának szólítja a másikat, a mi közöttök bizonyos erkölcsi köteleket alkot.

Az mindenestre rossz és veszedelmes szokás, hogy néhol, ha az asz-

szony szült, azonnal elkezdí inni e pálinkát, s iszsza mindaddig, míg a legfájdalmasabb napokon keresztül esett. Azt állítják, hogy e nélkül nem tudnák kiállani az utófájdalmakat. Hogy e szokás élettani szempontból mily merészen veszedelmes, nem szükség bizonyitanom, s hogy ebből az illetőket ki kellene ragadni, nagyon természetes óhaj. De hogyan? Papok és tanítók befolyásuk által s az orvosi kar részéről a bábáknak adott felvilágosító magyarázat és szigoruan ellenőrzött utasítás által.

Ezzel kapcsolatban egy épp oly ősi, mint ferde szokást említek meg: a *torozást*. Temetés után a halottas-háznál nagy lakomát ülnek, hol mindenki megjelenhetik hivatlanul. Még a pap és mester se vonhatja ki magát a torból, hol aztán szeme előtt, hivei többnyire lerészegednek s igen gyakran egymást agyba-főbe verik. E visszataszító szokást minden társadalmi eszközzel s minthogy némileg egyházi szertartással áll kapcsolatban, talán egyházi intézkedéssel is ki kellene irtani.

Az ünneplést és lakomákat általában anynyira szereti a székelynép, hogy pl. a protestánsok nemcsak a katolikus ünnepeken tartózkodnak a munkától, hanem a három fő ünnepet három napon át tartják s a karácsonst még egy negyedik nappal, az «apró-szentek-napjá»-val is megtoldják.

A *vasárnapi táncz* is, télen át e mellett a *fonó*, a székelynép legszebb és legvonzóbb időtöltése. Sehol a székely humor oly áradattal és pajzán élcelés oly szikrázóan nem nyilvánul, mint e helyeken. Még a mondának és általános népköltészetnek is itt van igazi melegágya. Ha valaki azt mondja, hogy ismeri e népet, és e két helyen meg nem fordult közötté, nem mondhat igazat. A mily szerény, tartózkodó és csaknem szófukar e nép egyebütt, épp oly féktelen enyelgéseiben és áradozásában itt. Ez igazi üdülő hely neki. Szellemének gazdag kincseit ide hordja össze, kedélyének boldogító táplálékát innen viszi haza. Midőn a legénység a táncznak szót ad («Szót a táncznak!» ez a jelszó), mert szó nélkül egy perczig se tánczol, s midőn a fonóban a tündérmesék, pajzán élczek után felhangzanak a népdalok, melyeket a legények hazamenet az utcán is énekelnek: mindezekben egy olyan csudás szellemvilág nyílik meg előttünk, melyről némi fogalmat csak a *Kriza* «Vadrózsái» nyújthatnak. Meg kell emlékeznünk még némi gyengéiről a népnek, különben hízélgés vagy elfogultság színében tűnhetnénk föl s megszűnnénk javítólag hatni.

A «szabad széköl»-ben igen erős a kászttszellem. Az ugynevezett *nadrágos osztály* iránt még ma is nagyon bizalmatlan, holott ez osztály egy jelentékeny része az ő soraiból emelkedett föl. A volt jobbágy-osztálylyal szemben pedig lenéző és aristokrátikus. E tekintetben a valódi democratiát nem képviseli s az idő és miveltség elsímító kezére szellemének még nagy szüksége van. Lenéző és megvető az idegen nemzetiségekkel szemben is,

miben korlátoltsága és elszigeteltsége nyilvánul. Az üzlet és mesterségek legnagyobb részét lealázó foglalkozásnak tekinti, miben nemcsak tudatlanságát árulja el, de magasztalt életrevalóságának hírét is részben megcsorbitja.

Perlekedési hajlamát igaz hogy institutióiból megmagyarázhatjuk, melyek jogot adtak 3 frtos perét egész az udvarig vinnie ; de hogy mai nap is sok példája van a perlekedés által való tönkrejutásnak, ez csak az elfogultságból, pontatlanságból, makacsságból és a belátás hiányából származhatik.

E nép továbbá *ravasz és önző*. A nadrágos ember iránt állandóan alázatosságot és szolgálatkészséget színlel, de hátmögött kigunyol, megvet és mindig azon töri fejét, hogyan szedhessen rá, és hogyan zsarolhasson meg apró szolgálataiért. S ha szerződés nélkül biztál rá munkát vagy fogadtál el szolgálatot, mindig készen lehetsz rá, hogy tulkövetelő számlát kell kiegyenlitened.

A statisztikai elmélet az okozati összeköttetések vizsgálata nyomán azon törvényt vonta el, hogy *a házasságok száma bő termés idején fokozódik, szűk termés idején apad. A székelyek erkölcsi életében még egy más nyomát is felismerhetni a termésnek. Amaz első körülmény t. i. növelni szokta a verekedési, vérengzési hajlamot*. Ennek természetes oka a gondatlanabb élet, jobb táplálkozás és jó bornak bővebb használása. (Torda)- Aranyos-, Maros (Torda) és Háromszékmegye székelyeinél ez kétségtelenül tapasztalható, kik átalában véve is nyersebb és szilajabb természetűek az udvarhely- és csikmegyeieknél. Az udvarhelymegyei leginkább a torozás és tánczban, a csikmegyei a bucsujárásnál verekedik. Mindenik esetet pedig alapjában az ivás által exáltált állapotra lehet visszazavinni. Csak egyetlen esetben lehet constatalni, hogy a vérengzés jól megfontolt és előre kiszámított elhatározás eredménye, t. i. családi osztály, perlekedés vagy birtokrendezésnél előfordult tényleges vagy képzelt anyagi megkárosodás esetében, hol megbocsátani vagy tünni legkevésbbé tud a székely. Az ilyen kiváló esetekben vérengzési eszközei, mint régen katona-népnek, a fejsze és puska ; jelentéktlenebb eseteknél hasábfá, dorong és kő. Kés és gyilok soha sem fordul elő. Támadásait a legtöbb esetben nyíltan és sok tanu jelenlétében intézi.

Közerkölciség tekintetében a morál-statistika még kétes eredményeit és tanait nem akarom alkalmazásba venni. Csak annyit jelzek átalában, hogy a *kihágások legjelentékenyebb része mezőrendőrségi ügy*. Itt a székelynek a tulajdon sérthetlenségére nézve jogérzéke határozottan fejletlen. A legelvetési, erdőlési és gyümölcs-lopási kihágások csaknem mindennapiak, s e kérdésben a jobb módúak és szegényebbek között alig van különbség. Én ezt alapjában a gazdasági rendszer fejletlenségére viszem vissza.

Feltűnő bűnügyi esetek csak ritkán fordulnak elő.

A közerkölciség állapotát jellemző adatok közül nevezetes a *törvény-*

telen ágyból született gyermekek száma. Arra azonban, hogy ebből biztos ítélet alkossunk, több évi adatokra volna szükség, melyeket a magyar statisztikai hivatal, mint új intézmény, még nem nyújthat.

Az illető hivatal évkönyvének IV-ik évfolyamából 1874-re a következő eredmény áll rendelkezésemre, melyből a szóban lévő kérdésre némi tájékozást mégis merithetünk.

Az összes születések számából törvénytelen ágyra eső %:

(Torda) Aranyosmegyében	6.74
Csikmegyében.....	7.21
Háromszékmegyében	10.14
Maros- (Torda) megyében	6.35
Udvarhelymegyében	7.60
A székelyföldön átlag..	7.61
Magyarországon átlag....	6.51

A városokban külön:

Bereczk	4.83
Csikszereda	11.29
Illyefalva	18.42
Kézdi-Vásárhely	5.65
Maros-Vásárhely	7.50
Oláhfalva	8.46
Sepsi-Szt-György	11.33
Székely-Udvarhely	9.70
A székely városokban átlag	9.65
Magyarország 75 városában átlag	14.65

Általában tehát a székelység az összes területen hátrányban, a városoknál külön előnyben van az ország átlagos viszonyával szemben. Amott 1.10, itt 5% a különbség.

A mi külön a székelyföldet illeti, a megyék között Háromszékmegye tűnik ki magas %-ával. A városok között szintén övé a tulsuly. Itt azonban feltűnő, hogy a legkisebb lakosságu és egészen faluszerű Csikszereda, Illyefalva és Oláhfalva az összes székelyvárosok törvénytelen szülötteinek éppen felét adják.

Ha már most — *Hunfalvi J.* szerint — a törvénytelen gyermekek száma Magyarországon kisebb, mint Ausztriában, akkor a székelység erkölcsi állapotára ez összehasonlítás nem hátrányos.

Egy másik adat az közerkölcsiség megítéléséhez a *gyújtogatásból eredt tüzesetek száma.* Volt pedig ilyen tüzeset:

	1873-ban:	1874-ben:
(Torda) Aranyosmegyében	3	6
Csikmegyében	1	2
Háromszékmegyében	16	8
Maros- (Torda) megyében	2	5
Udvarhelymegyében.....	13	4
Összesen:	35	25

Egész Magyarországon 570—734. E számokat a lakosság számához viszonyítva, a két évi átlag szerint a székelyföldön 14661 lélekre jó egy tüzeset, az egész országban pedig 20621 lélekre. E tekintetben a mi viszonyaink kedvezőtlenek s ez határozottan Udvarhely- és Háromszékmegye rovására esik, mint a hol 1873-ban tulságos nagy volt a gyujtogatások száma.

A nép társadalmi és közerkölcsi élete hanyatlásának egy szomorú jele az újabb időben mind nagyobb mérvben jelentkező *bujakóros* betegek száma. Hogy e baj nem éppen mai keletű, az kétségtelen; de megfigyelés tárgyát korábban nem képezte. Ma azonban a közkórházak idejében, az ezek által nyújtható adatok megvetése mulasztás volna. Igaz, ez adatok a tényeknek csak egy részét tárják elénk, mert kórházunk kevés van, de e kevés anyag annál fontosabb, mert a nép azon osztályára vet némi világot, melynek az ily fajta romlottságtól legtávolabb kellene állnia. Aztán azt is tudjuk, hogy a házilag gyógykezelt betegek száma nagy mértékben fölmúlja a kórházban lévőket, s hogy innen is részint a költség, részint távolság, szemérem és tudatlanság miatt sok oly beteg kimarad, ki semmi értelmes gyógykezelésben nem részesül. Így hát a kórházak csak némi alapot nyújtanak a következtetésre.

A székelyföldi kórházaktól beszerezhetett adatokból álljanak itt a következők:

a marosvásárhelyinek 1876-ról szóló betegforgalmi kimutatásából látjuk, hogy ottan ez évben 654 volt a betegek száma, kik közül 214 szenvedett bujakóros bántalmakban. Tehát az összes létszám *egyharmad része*.

A székely-udvarhelyi kórházban 1875-ben 101 beteg gyógykezeltetett, kik közül 73 volt bujakóros. Tehát az összes létszámuk több mint *két-harmada*.

Háromszékmegye kórházában (Sepsi-Szt-Györgyön) 1872—1876-ig bezárólag gyógykezeltetett 1706 beteg, kik közül bujakóros volt 538. Közel *egyharmadrész*.

Átlag tehát a székelyföldön a kórházi bujakóros betegek az összes beteglétszámnak több mint $\frac{1}{3}$ -át teszik. A mi a nép azon osztályában, honnan e szám kikerül, igen nagy %. Jellemző továbbá, hogy miként oszlanak meg e kórosetek a nemek között. E szerint, az egy Háromszékmegyét kivéve, hol megfordítva áll, a nők vannak tulsúlyban. Együtt az összes kórházakban 390 férfi áll 435 nővel szemben — a fennebbi időről szóló adatok szerint. Sepsi-Szt-Györgyön ezelőtt néhány évvel egy 13 éves leánykát is gyógykezelték bujakór ellen.

E baj terjedésére nézve a tapasztalatok nyomán az a vélemény uralkodik, hogy a kórt a szolgálatból évenként nagy tömegekben hazatérő nőcselédek hozzák magukkal a szász városokból és Moldva-Oláhországból.

Ennek megakadályozását méltán ohajthatjuk, de rá módot találni nem lesz könnyű feladat. Jutalmak kitűzése az erkölcsösen visszatérőknek, cselédjavító intézmények meghonosítása, vagy a nevelés javító hatására való várakozás legyen-e az eszköz? döntse el a közvélemény. De hogy valamit tenni kell, azt nemcsak e szerencsétlenek érdeke, hanem a nyomukba következő nemzedékek sorsa s általában fajunknak az elsatnyulástól való megóvása követeli.

Feltűnhetett, hogy midőn a székelynép munkaszeretetéről, életreválóságáról szóltam, egészen említetlenül hagytam a nők ügyességét a házi *szövő-iparban*. Ezt nem csak azért tettem, mert hátrább még úgy is szólanom kell arról, hanem mert társadalmi és közerkölcsi tekintetben — fájdalom — épen ez oldalról kell a legszigorubb szemrehányást tennem a népnek. A székely házi-ipar e leggazdaságosabb és legvirágzóbb ága már-már defloruit. Azon társadalmi kór előjelei mutatkoznak itt-ott a népéletben, mely legbiztosabban szokta aláásni az anyagi jóllétet: a **fényűzés**. Tartós és szép *rokojáját* unja már a székely leány fonni-szőni. Czifrábbat vesz a kereskedésben. Köténynek sem elég szép a szőttes *csikos*. Hisz a selyem is mily ócsó! Egy ünnepi ujjosnak még legszebb ma a bársony! Durva csizma, szép ruhához, hogy illenék lánynak?! *Topánkát* hoz majd Brassóból, anynyit sir anyjának. És az anya felczifrázza, *kimiveli* lányát. Apjok! tedd le te is immár a *durva harisnyát*. Posztó ruha olcsóbbra jó, előkelőt mutat. Sokát jársz az urak között, inget *vegyünk* gyolcsat. Olcsó minden, nem érdemli szőni-fonni többet, s a *vetöllő, osztováta* mind ritkábban zörget. És a férfi városba jár, kávéit iszik ottan. Tej bőven van, anyjok, egy kis czukrot, kávéit hoztam. Szivarra is rágyujtottam, tetszik ám a füstje. S észrevétlen *tele van már füsttel a ház népe*.

Ne hidd édes székelyem, hogy rólad ironiát irnom jól esik az én lelkemnek! De azt se hidd, hogy Háromszék dús rónája ma a tied volna, ha őseid nagyanyádat és dédanyádat selyembe, bársonyba és topánkába öltöztetik vala. Azoknak bezzeg szép volt a székely-szőttes! szép és tartós! s megtarták azon az ősi barázdát is. Félő, hogy a te gyermekeid a székely-szőttes után majd ezen is tuladnak. Fontold meg, *s józan eszednek* lehetetlen be nem látnia, hogy a miért pénzt kell kiadnod, drágább neked az annál, a mit otthon eléállithatsz. Még azt is kétségbevonom, hogy szebb lenne a selyem és bársony a te háziszőttesednél, melyet minden hozzáértő ember csak magasztalni tud. Legszebb az a ruha, mely birtokodhoz, társadalmi állásodhoz és foglalkozásodhoz leginkább illik. S legolcsóbb az, a melyik legtartósabb. Fontold meg ezt, mig nem késő, s mig az utról, melyen indultál, még visszalépni lehet. Maradj meg egyszerűségedben, mely kenyeredet megtartotta s nevednek a nemzetek között becsületet szerzett. Tekints magad körül s látni fogod, hogy a fényűzés mint teszi tönkre a

könnyműeket, a sorsukkal elégedetleneket. Hallgasd meg szivedet, kérdezd meg eszedet. Ezek téged soha rosszra nem vezettek. Kövesd ezek tanácsát s ne rohanj a világ után, a mely fejét veszítette.

És ti papok, tanítók, népvezetők! Ha él bennetek a hazaszeretet, ha nem üres frázis ajkaitokon a nép boldogításának isteni hangja, ha láttok a jövőbe, mely vészes felhőként közeleg felénk, ha ismeritek erényeinket, melyek eddig fenntartottak: oh prófétájjatok a népnek! öleljétek kebleitekre és kérjétek, kényszerítsétek visszatartani magát az örvénytől, melybe a ki belelépett, menthetetlenül veszve van! Higyjétek meg, hogy e népre, ennek anyagi és erkölcsi erejére Magyarországnak egykor nagy és égető szüksége lesz.

4. Lakás, építkezési viszonyok.

A székelytelepülés egyik jellemző vonása a faluk és városok elhelyezkedésében tűnik előnkbe. Míg a földmivelés a lapályon veszi kezdetét, s a mint ez népesül, lassanként felvonul a hegyoldalra s az erdőt mind magasabb és szűkebb térre szorítja az ekevas, addig a székely állandó lakhely-foglalás fölülről terjeszkedett lefelé. Legelső sasfészkeink azon gigási erővel emelt várak voltak, melyek a magas hegycsoportozatban csucsról-csucsra vetették szét őrtüzeik világát az ősrengetegben rejtőző maroknyi székelység fölött. E romjaikban is óriások alkotásait hirdető várak közelében, magas hegyek által rejtett mélyedésekben, első irtványosain a nomádeletnek előállottak rendre eredetöket a mondakörbe felvivő azon ősregi falvak, melyeknek lakói rejtvényes utakon közlekedtek a fejök fölött örködő várral. Lassanként szaporodott a népesség s az őrtanyák száma növekedvén a magas völgyek hosszában, az üdítő források és alásiető csermelyek körül mind küljebb és lejjebb terjeszkedett a védvonal; míg a vadászat és baromtenyésztésből a földmivelésre átvivő kor a tágasabb völgyek és térségek széleire csalogatá le a rengeteg erdők gyermekét. Itt is a völgytorkolatok és lapályból emelkedő hegyek kínálkoztak hátvédül az alkotandó falvaknak, melyek gyakran valának ellenségtől zaklatva. Majd elvonult a tatárdulás fejünk fölött s a földmivelésnek békésebb korszaka új telepeket hozott a térekre s lakályossá vált a megvédett, a megmentett haza egész földje. S hogy a mivelődsnek emporumai is legyenek, Róbert Károly és Zsigmond, s a fejedelmek korszaka nagyobb folyóink partjain városok alapját veté meg.

A földmivelés iránt való praktikus érzéke abban nyilvánult már e korban a székelynek, hogy falvai körül kereken úgy osztá be határait, hogy a szántás-vetésre szánt határrészek fordulói mind a faluig nyuljanak be, melyeknek ezt központjává tette. Ebből sugarak alakjában vonulnak

ki és terjednek szét azok. Így a lehetőleg arányos távolságba hozta a részeket a központhoz s a háztól való könnyű miveltetésnek alapját vetette meg. Rétjei az öntöző-csatornául szolgáló folyók partjain terülnek el, legelői a szántás-vetésre kevésbé alkalmas hegyoldalak és hegyhátakon, benyulva az erdőségekbe. Temetkező helyét a faluhoz közel fekvő valamely terméketlen dombon sánczolta körül.

Faluinak berendezése szintén praktikus. Templomát a középponton, ha volt egy magaslat, azon építette föl, tűztől biztosított helyen és kiemelkedve a közönséges épületek közül. Papi, tanítói lakot, iskolát és faluházat, a hol csak tehetette, e körül csoportosított, kebelében helyezett el.

Házsorait a főut mellett hosszában építette, hogy közlekedése annál könnyebb s védelme a csak egy ponton betörhető ellenség ellen annál biztosabb lehessen. Ha ezen kívül mellék-utczái vannak, azok a különböző határrészekre vezetnek.

Építkezése és telkének berendezése egészen önálló szellemének sajátos szüleménye.

Az úri lakok régebben kőből, újabb időben téglából építvék. A lakház a tágas telek közepén foglal helyet, homlokzatával és oszlopos lépcsőzetével a főtvonal felé. Többnyire félemeletes, a régebbiek magas franczia fedéllel. Apró zsindely és cserép fedél egyaránt fordul elő. A ház előtt, a főbejáráttal szembe egy rotunda, diszbokrokkal vagy virággal beültetve. Ha ez hiányzik, akkor az ajtó előtt két felől két nagy eperfa * ád hűs árnyat. A telek egy vagy két oldalán az utca felé a gabnás, istálók és kocsiszínek vannak elhelyezve, hová a ház ablakaiból mindig látui lehet. A ház egyik végénél a csűrösbe járnak hátra, másik végéből virágos kertbe lépünk, mely hátrafelé a gyümölcsössel van összeköttetésben. Ezt és a csűröst a ház hátsó oldalának ablakai ellenőrzik. Az istálók és csűrös oldalánál a vete-ményes kert terül el. Az utczakapu a ház főajtajával szembe áll s nappal többnyire nyitva, jelöl, hogy a vendéget mindig szívesen látják. Az udvar földje porondos és tiszta. Az ajtó eleje lapos kövekkel kirakva.

Ha a vendégszerető ház kétszárnyu ajtaját kinyitjuk, legelőször is az épület egész derekát elfoglaló ebédlőbe lépünk, melynek közepén kihúzható kerek tölgyasztal, kétfelől a fal mellett bőrrel bevont divánok és bőrös, nehéz székek, a falakon családi képek olajfestésben s egyik központi oldalon kiszégezett medvebőrre vadászfegyverek, pisztolyok, kardok, vadász-kürt, lovagló-ostor s hasonló eszközök vannak felaggatva. Itt minden ősi, minden tiszteletet gerjesztő és minden a dicső múltnak emlékeit hirdeti. Egyik szögletben a háziur íróasztala, rajta egy naptár, egy politikai lap, az «Erdélyi gazda», egy-két gazdasági könyv s mellettök egy szögletpol-

* Szederfa.

czon tajtékpipák. Jobbra-balra ajtók nyílnak a vendégszobába, hálóba és nappaliba. Itt már a *hozatott butorok*, kényelmi eszközök mind az új koréi. A falakon magyar történelmi képek. Az asztalon divatlap s egy pár regény. S ha magad elé gondolod a legjobb szívű háziaszszyonyt és az egyenes lelkű háziurat, mindkettőt a maga otthonias egyszerű, de csinnal párosult tiszta öltözkéiben: ezzel bemutattam egy *primipilust* a maga ősi hajlékában. De ezzel ám bucsut nem vész tőlük. Ha egyszer küszöbüket átlépted, onnan megvendéglés nélkül nem távozol s jaj neked, ha sietős utad van, mert az éjet is ott kell töltened. Mivel pedig e vendégeskedést, mely átalában magyar, én amugy is ismerem, nem kívánom, hogy elbeszeld a székelykonyha áldásait, miután a székely nemes pinczéjének megismerése után arra ugy se igen volnál képes. Köszönd meg hát, ha eléggé köszönni bírod, e páratlan vendégszeretetet s nézzünk be egy *pixidárius-hoz* is.

A nép házát az út mellé szereti építeni, de úgy, hogy a kettő között egy pár ölnyi tér maradjon, melyet virággal ültet bé s diszes kerítéssel vesz körül. Ablakai szintén virágos cserepekkal vannak tele. A ház mellé közvetlenül van felállítva a diszes galamb-bugos kapu. A székely építészetnek e sajátos alkatása, az öszszépítkezésnek — úgy szólva — az ornamentális része. Anynyi gondot, anynyi figyelmet alig fordít valamire, mint erre. Mintegy három ölnyi távolságban felállított három tölgyfa-oszlopon nyugszik egy zsindelylyel borított fedél, mely egész hosszában galambházzá van alakítva. A három oszlop ketteje egymás között egy 3—4 lábnyi szélességben gyalogbejáróul szolgál, melyet a székely *kicsi kapunak* nevez. A nagy kapunak szélessége akkora, hogy azon az *egész vágás szekér* könnyen bejárhasson. Magassága pedig az egésznek egyforma és akkora, hogy a *szekér-lajtorján* felül egy ölnyre rakott szalmás-gabona bevihető legyen. Az oszlopok, melyektől dalában a székely legény kérdezi: « Mond meg nekem *kapuzábé*, ki jár este melletted bé! ? » — kötések által némileg góthives alakot nyernek, és az utra néző oldaluk egész magasságban, úgy a galambház alapját képező kötés is faragványos, bemetszett diszítvány nyel vannak elborítva. E faragványok többnyire folyondárok s a virágok közül leginkább tulipánokat ábrázolnak, s apró vésővel oly gonddal vannak kidolgozva, mint akár egy szobormű. Azután befestve különböző színekkel, melyek közül uralkodó a piros, kék és zöld. Ujabb építkezéseknél — kivált a volt jobbágyok — itt-ott mellőzik a kapu-építész az ősi alakját, de a régi jó módú családok mind ilyeneket hagytak utódaikra s ezek fenn is tartják e műizlést.

A kapun kívül a kis kert oldalánál fedett ülőhely hívogat, hová vasárnap a ház népe szokott kiülni s a jövő-menő jó ismerőkkel elbeszélgetni.

A kaputól tovább, balra, egy fából épült kis sütőház áll s a tágas veteményeskert terül el az út mellett.

A kapuval szembe az *udvar* hátsó felében, a tágas csür kapuja nyílik s ettől jobbra és balra, ugyanazon épületben két nagy *pajta*, egyik a jármás ökrök, másik a tehenek és borjuk számára. Közel hozzá a *ganédomb* s ez és a ház között a rideg és hizódiszópajta, gyakran lóistálló, középen a szekérszinnel, melybe az özszes gazdasági eszközök vannak elhelyezve. Kaput erre ritkán alkalmaznak. *

A pajták egy ölnél alig magasabbak, hogy télen a baromnak kellő meleget tartsanak. A jászol mindkét pajtában az ezek között fekvő csür két oldalának hosszában van elhelyezve s két lábnyi széles *könyöklővel* ellátva (elé- s hátratulható ajtó). Ezeken át történik az élelmezés a csürből.

A *kóst* (takarmány) java a két *udorba* (a pajták fölött) van elhelyezve s ezek fölé a szalmás gabna azon része, melyet magnak vagy kenyérnek korábban szoktak kicsépelni. A cséplés — kivétel nélkül — a csürben történik s az itt nyert *törek*et és polyvát a csür hátsó oldalához csatolt kis polyvatartóba helyezik el. Ez azonban sok szerencsétlenség fészke, mert a gazda a cséplőknek rendesen tiltja a pipázást, de a pipás ember állhatatlan s a polyvatartóban eldugva tartott pipa tüze sok égést okozott már. Ezért sokan a polyvatartó-építéssel fel is kezdettek hagyni.

A pajták előtt a fedélből nagy *eszterhéjat* eresztenek ki, hogy ott ember és állat szárazon járhasson.

A csür hátsó oldalán épen akkora kapu van, mint elöl, t. i. a mekora a csür szélessége. A csüröskertbe itt van a hátrajárás gyalog és szekérrel. Mindkét kapun egy-egy kicsikapu (könynyü deszka-ajtó) van alkalmazva; de ez oly törpe (alacsony), legfennebb 3 láb magas, hogy azon át, ha nyitva marad is, a marha a csürbe vagy csüröskertbe ne mehessen. Utóbbi helyen vannak az asztagok, szénaboglyák és szalma-kazalyok. Ha a hely vizenyős vagy vizár szokta járni, az elsők czövekekre, lábakra rakatnak.

A csürös és veteményes kert mellett és mögött terül el a gyümölcsös.

Törökbuza- (tengeri) kasuk is egy eredeti építmény. Ez pár lábnyi magas kölábra vagy czövekekre van építve. Szélessége nincs egészen három láb, magassága 10—12 láb, hossza kettőtől 5—6 ölig. *Talp* és *sasfái* (oszlopfák) kemény fából vannak, kereszt és szeglet-kötésekkel jól megerősítve. Oldalai sövénynyel befonva, vagy egymástól egy-egy ujnyi távolságra állított lécczel beverve, hogy a levegő szabadon járhasa és szárít-

* A székel a ház és istálló ajtaján kívül a többit mind kapunak nevezi, pl. csür-kapu, kert-kapu. Mikor csak kaput mond, a mindig az uteza-kapu, t. i. nagy és kis.

hassa a *csős-törökbuzát*. A fedélzeten egy kis ajtó a betöltésre és az alján, középen, egy másik a kiürítésre. Ilyen a módosabb gazdának kettő-három is van, s vagy házaajtájával szemben, a veteményes kert hosszában, vagy az utcza kapun kívül az ut mellett, annak egyik vagy másik oldalán oly ponton, hová a ház ablakából látni lehet. És az kiváló bizonyítvány a közérkölcsiségre, hogy az ily kasok feltörése nem igen szokott előfordulni.

Ama hely, hol *udvarának* egyik oldalán, lehetőleg a házhoz közel, tűzifáját szokta *kaszalyba* rakni (a fát is, szalmát is, s néhol szénát is kaszalyba rakja) és felvágni a székely, *farágó* nevet hord. Ez azonban egészen a szabad ég alatt van.

A maros (torda)-megyei székely szereti udvarát egy kerítés által két részre osztani, melyek egyikén a barom nem járhat és nem piszkolhat. Ez természetesen a ház előtti tér, mely ha tágas és meszsze hátra nyulik, akkor oda takarmányt és asztagot is rak.

Gazdasági eszközeinek egy nagy részét a szin alatt látjuk elrendezve. Itt van két-három ekéje, ha a szántás lejárt, szétszedve és oldalba állogatva s a borona a falba vert két nagy szegre felakasztva; egy *lőszekér* (kocsi) és *ganézó* vagy *erdőlő ökörszekér*, rudjaikkal az udvar felé. A szegletekben egy néhány darab *megródalt* (fejszével száradás végett levagdalt) *eszközfa* az előrelátó gondosságot hirdeti. Az egész-vágásszekér, minthogy ez igen nagy jármű (mintegy másfél öl hosszu és 5—6 láb széles. különben hegyoldalakon könnyen feldölne), többnyire a csürben van elhelyezve. Ennek négy löcsén, a *lajtorják* felső részével egy szint, a két *oldalrud*, hogy rá a szalmás gabnát és takarmányt szélesebben lehessen rakni. A szekérben a hosszu és gömbölyű *kötőrud* (fenyőfából), melylyel a terület szokás hosszában leszoritani; elől-hátul kötél vagy láncz segítségével. A pajta oldalán, a gerezekre (az épületet tevő *rakófának* egymást keresztező vége) többnyire egy erdőlő-szán, a boronák és egy hosszu *lajtorja* (létra), felillesztve.

A nagyszámú fa-gereblyék és villák rendszeren a szin fölé vannak felrakva.

Sok helyen a szekér-szin a csürt és pajtákat magában foglaló főépülettel, ennek egyik végében, egy fedél alá van építve.

És most, enynyi körületekintés után, lépünk be tán a házba is. Az *eresz-ajtó* (előszoba), ha be van *reteszelve* (fa-tolózár), se baj. Tudom én, hogyan kell az eresz-deszka oldalának cifrázott nyílásai egyikén benyulni s az ajtót kinyitani. Itt van la! jobb karomat be, a tolókát hátra — s az ajtó kinyilt. Ez tehát a székely *Vorzimmer*, az épület derekán, három oldalon kemény fal, az udvar felől deszka, minden két szál deszka összeillesztésénél, a közép magasságban egy nyolczas szám-forma kivágás, részben világosság-nyerés végett. Az ereszben butort nem igen látsz, legfőlebb

egy kis széken egy *kártyát* (dézsa) vízzel s a fedelén egy pléh kannával. Ez tisztára van surolva, bátran ihatol belőle, ha szomjas vagy. Most már előttünk három ajtó, jobbra és balra, egymással szemben egy-egy s az ereszaajtóval szemben a kamráé, a harmadik. Szerencsére jő a házaszszony a mezei munkából, hogy a künn maradt dolgozóknak a vacsorát megkészítse, mert a *délebédet* a reggel kivitte volt s maga is ott maradt dolgozni. Most tehát ő az ajtókat megnyitja, bevezet és leültet s engedelmet kér, hogy a *sütőben* (nyári konyha, hol a sütőkemence is elhelyezve van) tüzet gyújthasson s puliszkavizet tegyen oda. Azonnal visszajő. Mi azalatt pihenünk a hús árnyékban s azután szétnézünk, mert szívesen mutogat s magyaráz az aszszony. A nagy-házban vagy első-házban vagyunk (nappali, ünnepi szoba) az ut felől. Kifelé két ablaka, egy az udvarra. Az ablakokból *majorránna*, *rózsmarin* és *muszkáta* terjesztenek fűszeres illatot. A szoba közepén kihuzható festett asztal fehér abroszszal beterítve. Az udvar és utca felől a két oldalon, végeikkel összeérő hosszú festett padok, kék alapszínben sárga tulipánokkal ékítve; felnyíló fedelők alatt a ládaszerű hosszú öbölben végváznak, ványolt és ványolatlan gyapju-posztók, asztalnémük, gomolyákba tekert csepű és szöszfonalak, egy-egy pár vasárnapi kordován-csizma a családtagok számára, a gazda harisnyája (gyapju-posztó-nadrág), báránybőr lájbija (mellény) s hasonlók vannak szépen rendbe rakva. Az utca felől való két ablak között, a főhelyen, egy kaszten áll, három fiókkal, melyekbe a becsesebb és kisebb darab ruhák, asztalnémük vannak elhelyezve; ezek közé eldugva a katonafiu levelei, az adókönyvecske és az utolsó vásárban eladott tehén ára, vagy ha mást vettek, az, a mit a ház szükségére *kiszakasztottak* belőle; tetején porcellán-edények és színes, feliratos poharak, melyből uri vendéget szokás vízzel megkínálni; fenn a falon egy nagy tükör, s ha pápista a család, a tükör mellett két felől — vásárból hozott szent képek. A kaszten helyét a kevésbbé vagyonosoknál egy nagy tulipános láda pótolja. Tovább a szegletben magas vetett ágy (nem *lefekvésre*, hanem *felkelés után vetve*), szalmazsákra két derekalylyal és két-három sor párnával oly magasra rakva, hogy majdnem a padlást éri; e szép fejér, kivarrt szélű gyóles-ágytakaró alól a derekalyok és párnák vörös-csikos hajai kandikálnak ki. Az ágyfa festett, tulipános. Ennek a végében még épen egy olyan volt, de elvitte a múlt héten a leány. Szekérre úgy rakták fel a sok *szép ágyneműt*, mintha épen a vetett ágyat vinnék; szép négy csengetyüs és szarvaikon felpántlikázott ökörrel végig hordozták a falu minden utcáján s úgy vitték a vőlegény házához. A sok szép csikos-kendőt és *takaró-ruhát* (asztalkendő) is mind elvivék s így már üres a fal mellett függő rud, míg a jövő télen másokat sző rá az aszszony.

Még csak a nagy *cserepes* (kályha, melyet Háromszéken *pestnek* is

neveznek), érdemel figyelmet, ez a sajátos székelő tüzelő. Ennek alapja a *tűzhely*, téglából másfél láb magasan, egy ölnyi hosszúságban és félöl szélességben rakva; első végére egy pléh fűtő (kályha) van helyezve; a többi részét, a tűzhely két külső szögletén két lábnyi magasra emelkedő két oszlopra cserépből fölfelé épített olyanforma alkotmány borítja, mintha egy nagy, fedél nélkül való ládát borítottak volna le. A cserép, melyből rakják, négyzet alakú, zöldre festett s külső oldalán különböző czirádák, virágok formálva. A tűzhelynek ez által borított részét *góc*-nak, *pestalyá*-nak, *puczoknak* nevezik; azon talpfát pedig, mely a két oszlopra erősítve, a cserepes alapzatául szolgál, s melynek egy kissé szélesen hagyott párkányzatára sokszor egy-egy kést, villát tesz fel a háziaszszony, kályhafának vagy egyszerűen *kaholynak* nevezik.

A pléh fűtő csőve a cserepesbe vezeti a füstöt, honnan az a cserepes tetejének hátsó feléből felszolgáló, ölnyi hosszú s egy lábnyi átmérőjű deszka *kürtön* át a *hijuba* (padlás) jut. Az ily kürtős kemence alatt sok jó *kürtős-kalácsot* süt a székelő asszony. A tejes-dézsát ide helyezik el, hol a tej a melegben hamar megalszik, melyből aztán *vajat* vernek.

A cserepesnek azon előnye kétségbevonhatlan, hogy tágas kürtőjével valóságos légtisztító készülék. S a székelő házában rossz levegőt nem is találunk. De másfelől az a rossz szokás, hogy a cserepesbe nyers hasábfákat aggatnak keresztül száradni a füst és melege, igen sok égésnek okozója. A székelő asszony használatban lévő tűzhelyét minden héten egyszer, szombaton estve, *megsikárolja* és oldalait hófehérre meszeli, tetejét pedig téglaporról vörösre festi. A kis gyermekek télen át nagyon szeretnek a pest alatt fűtkörészni * a hátranyuló hosszú hasábfák melegénél. Anyjok is a hosszú estéken s hajnalban oda ül a tűzhely szélére *guzsalyával* (rokka) s vidáman pergeti a tücsök zenéjénél orsóját, mialatt a gazda is felkél marhához látni vagy korán az erdőre indulni.

A *hátsó*- vagy *kicsiház*, mely a család rendes tanyája, csak annyiban különbözik az elsőtől, hogy butorzata egyszerűbb. Az ágyban csak a legszükségesebb ágynémű van, egy jó meleg *csergével* (lomos pokrócz) takarva. Az asztal és székek festetlenek. Tükör s efféle nincsen. De ott van a nagy *tálas*. Ez egy fal mellé állított butor, 3—4 láb széles, másfél láb mélységű, és egy ölnyi magas; mintegy a közepén alul kinyitható ajtóval elzárva, ételfélék megőrzésére; felső, nyílt polczai pedig élre állított s kissé elédülve egy léczre támaszkodó tálak s tányérok elhelyezésére szolgál. Oldalán egy vászon zacskóba la kasirító és fakanalak vannak beeresztve.

A falon végig, magasan a padlás alatt nyulik el a *kendőszeg*, egy olyan fogas, melyre fölül czifra, régi cserép-tányérok és tálak vannak felállo-

* Sütikérezni.

gatva, fogaiba pedig poharak és egész sor *cserép-korsó* (kanna). Ez fehér mázú, késsel czirádált edény (korsó), hoszsúkás gömbölyű alakja a füle alsó részénél karcsuvá lesz és szádánál ismét öblössé válik. Különben anynyira szűk, hogy egy felnőtt ember keze nem fér belé. Magassága mintegy 12 hüvelyk. Inkább csak fényüzési czikk, mert alig használható egyébre, mint virágtartónak az asztalon. No meg tűt, czérnát, *deblák* (sütőtök) vagy virágmagot, vagy egy néhány szem ritkább faj *fuszujkát* (paszuly) tart bennök az aszszony, hogy a jövő nyáron valahogy *red verekedjék* (szert tegyen rá elszaporítás által).

Itt a cserepes is egyszerűbb, a tüzhely *tempébb* (törpébb, alacsonyabb) s talán a pléh-fűtő helyét téglá foglalja el, mely mellett a szögletben akkora tér van, hová a *vadalma- és vaczkor, eczetes-hordó* behelyezhető legyen, hogy itt a jó melegben ériék. Ez minden gondos székelyháznál feltalálható s mindenütt ugyanazon helyen. E hordó fölött, a falon egy zacskóban a puliszkakeverő s egy pár fakanál, melyet a keverésnél használnak. Az ajtó belső oldalán minden háznál egy törülközőkendő van felakasztva.

A *kamarának* özszes butorzata egy vagy két deszkapolez a falba furt nagy faszegeken. E polczokra rakják a kenyeret, zsirt, *szilvaízet* s hasonlókat. A gérendába vert szegeken függnék a szalonnák és sódarok s a falon néhány zacskó, egyben *lisztlang* (laskának), másban talán aszalt szilva stb. A kamrába vannak betéve a fejszék, szekérláncz, ekevas, pating, hoszsúkötél, ásók, kapák, elbontott szekerek *tángyérkarikái*, patkók s másféle vasdarabok, szórólapát, *orotó-kapa* (gyökérintő), a szétszedett s nyelére visszahajtvá kötözött kasza stb.

A hol gabnást külön építenek, ott a gabnát és lisztet *szuszékokban* (bükkfa-deszkából épített hámbár) ide helyezik el. A hol pedig gabnás külön nincs — és ez az általánosabb — ott a szuszék az ereszben vagy kamarában áll. Néhol a padlásra helyezett, csigolyából font kasok helyettesítik. A padlásra rendesen az ereszből van a feljárás egy kis hordozható létrán.

A *pinczében* a káposztás-kádak, néhol boros-hordó és a földre vagy deszka állványokra fővény közé elhelyezett vetemény áll, meg a turos-dézsza.

A pinczébejárás kívül, a ház oldalához illesztett fedél alatt van, néhol pedig a szobából *lappancon* át. (Vizszintesen fekvő, kis négyszögű ajtó).

A *sütőben* van a sütőkemencze, elől tágas szabadtüzelővel, hol nyáron át a főzés foly, — s a katlan a *szapulás* (lugzás) — és kicsiüsttel való pálinkafőzéshez. Özszes butorzata egy könnyű deszkaasztal s egy pár kis deszkaszék.

Néhol a tornác vagy széles isztorhéj alatt végig nyújtott, máshol a

hijuban a *kakas-ülők*re illesztett, vagy talán épen a szobában a gerendák közé erősített rudakra van felaggatva a leveleinél fogva páranként össze-kötött, magnak válogatott csős-törökbuza, hogy jól kiszáradjon.

Ha ez építkezést és bebutorozást tekintjük, abban kisebb-nagyobb eltérés lehet, és a vagyonosság foka szerint van is pl. a szegényebbeknél csak az eresz, kamra és *egy* szoba van, egyszerűbb butor s kevesebb melléképület, de alapszínezete az egésznek mégis a fennebb leirt. Feltünőbb újítás a butorzatban az, hogy a vagyonosabbak újabb időben az *első-ház* hosszu pad vagy ládája helyett festett kanapét csináltatnak, egyet vagy kettőt is; továbbá, mellőzik a kendőszeget s azon rudat, melyre a disze-sebb párnahéjakat, kendőket és takaróruhákat szokták volt festői csoportozatban elhelyezni. Itt-ott a cserepes helyett is a nagy házban érczfűtőt alkalmaznak, de ez még nagyon ritka eset. Fejlettebb izlésre mutat a butorok gyöngyszine.

Ha pedig az épületet mint egészet tekintjük, ez nagyobbára fából van építve. *Raknak* ugyan sok kőházat is, de a styl és berendezés itt is ugyanaz; legfennebb abban különbözik a faháztól, hogy cseréppel fedik, kéménye van s a szobában benn egy kétfelé nyíló *fali-almárium* (falba épített, polczokkal ellátott szekrény) s az ereszben egy *vakablak*, melyben az ivóvíz, nyáron át, jó hűvösen áll.

A fából való építésben, mint általában a famunkában, a székelý rendkívül ügyes. Épületeit gömbölyű, hosszuszál fenyőfából *rakja*, melyet *rakófának* vagy boronafának nevez. Szeret ősszel építeni s ha az épületet *fedél alá hozta*, télire úgy hagyja, hogy rokkanjon saját terhe és a hó alatt. Tavasszal aztán polyvás vagy szalma roncsalékos agyaggal *megvályogolja*, száradás után *megsikárolja*, fehérre meszeli; ha *pádimentumozni* nem akar, a ház földjét elsimitván, hasonlóan vályoggal beveri s egy pár vasárnapra átbocsátja az ifjuságnak tánczhelyül, hogy az keményre tapodja; azután az aszszony és leánya hig agyaggal szép vékonyan besikárolja, jó vastagon behinti száraz homokkal s beleköltözik. Az utobbi műtétet esztendő folytán többször ismétli és nyáron át a legkellemesebb hűvös szobája van. Azonban újabb időben a vagyonosabbak deszkával padolnak (pádimentumoznak). A csür földjének elkészítése is a fennebbi módon megy, midőn a *csigány* a *csür-döngölőt* gyakran huzza, mely ropogós székelý-csárdás alatt aztán kőkeménynyé válik az agyag. A falrepedéseket évenként egyszer sikárlással kívül-belől befoldozva, az egészet megmeszeli, kívül-belől egy lábnyira szénporral kékre festi s mint a pohár, oly tiszta lakházat tart az aszszony. Hasonlóan gondolja pajtáját is. Udvarán vagy kapuja előtt szemetet nem tűr, s azt minden szombatn este, vagy vasárnap korán reggel szép tisztára sepri, a szemetet a ganédombra tolván. Általában az a rend és tisztaság, mit egy székelý telek kívül-belől élénk tár, a pontosság-

nak, rendszeretnek, szépérzéknek nem közönséges bizonyítéka s minden szemlélőre a legkellemesebb benyomást teszi.

A szegényebb osztálynál és silányabb vidékeken sok szalma- vagy nádfödelet látunk, a mi mindenestre rendőri tilalom alá volna veendő a tűzvész lehető elhárítása végett. A csin és tisztaság e helyeken is mindegyforma. A legáltalánosab azonban a zsindelyfedél, a mi olcsóságánál és a faépülethez találó könnyűségénél fogva igen méltányolható. A tűzmentesség lehető biztosítása végett újabb időben a cserépfedél is nagyon terjed.

Különben a faépítés mind magasabb tökélyre emelkedik. Például régebben a rakófa gerezdjeit egészein szabadon hagyták s az épület oldalán a fenyőfának megfelelő mélyedések és domborodások jól kivehetők voltak. Ma már a gerezdet összegezvén — töben fűrészelik, a rakófákat a mélyedés szélén egy hüvelyknyire künnmaradó *paczkokkal* (apró fa-ék) beverik, erre vastag vályog jó, mely az oldalak mélyedéseit betölti; száradás után mészszel *bevakolják*, csinos párkányzatot huznak az ablakok fölött, és a gerezdek helyén bemeszelik — s mikor készen van, alig ismerni rá, hogy nem téglából van a ház. Ez építészetben különösen Háromszék- és Csikmegye jár elől. A többiben is szórványosan követik már ezt.

Az ablak magassága is az újabb építkezéseknél a félölet *megüti*, míg régebben alig volt másfél láb. Csak a kéményépítés terjed lassan, holott ezzel is sok gyuladás lenne megelőzve. Ugy, hogy a szalmafedéllel együtt méltán képezhetné ez is hatósági gondoskodás tárgyát.

Ha már most építészeti összehasonlítást akarnánk tenni, erre Erdélyben anyagot csak a szász nyújt. Az oláh építkezése az ő lényének hű mása s alul áll azon ponton, hogy szóba jöhessen. A szász egy tekintetben praktikusaab a székelynél, a mennyiben t. i. mind kőépületei vannak, cserép fedéllel s így *ha egyszer épített, utódainak talán századokon át nem kell építési költségekre gondolniok*, míg ellenben a székely faházak jóval hamarabb összeomlanak s majd *minden generationnak építkeznie kell, mely költség-gel pedig gazdaságán jót lendíthetne az ifju építő*.

A mi azonban a kényelmet és berendezést illeti, ebben a székely fölülmulja a szászt, mert telkei tágasabbak, épületei nincsenek úgy összezsúfolva, ennélfogva világosabbak, szárazabbak, és egészségesebbek s tűzeseteknél is e körülmény neki nyújt előnyt. *A szász várost épít faluiból*. A székely a falu kényelmét és szabadságát valósítja meg maga körül. Oly előnyök, melyekhez ha egykoron a szász szoliditását, okos számítását csatolandja, a világ egy népének se irigyelheti lak-kényelmét.

Hogy e részletezés után ismét az általánosra emelkedjünk: az erőteljes községi, valamint már ecsetelt egyházközségi élet és a jó közigazgatás fejlődését nagyban akadályozza a sok apró falu, minőket pl. a Király-

hágón túl alig találhatni. 1000—2000 lélekkel bíró község igen kevés van a székelyföldön, 4—500 lélekig pedig nagyon sok száll le. A 381,050 lélek falusi lakosságból a 450 falura egyenként 846 lélek jő átlag. E körülmény a népesség sűrűségének látszatát nagyon előmozdítja, miután a sok apró falu egymáshoz mind közel fekszik.

Az 1870-iki népszámlálás alkalmával kísérlet tétetett a *közigazgatási és közegészségügyi* tényezők egyikét a lakás-viszonyokban is kutatni. Az eredmény, bár az *első kísérlet* nehézségeinek nyomát magán hordja, mégis megérdemli, hogy becses anyagul tekintsük. Ebben a *lakófelek* (család) száma az *épületek és lakrészek* számával hasonlítottatván össze, ez összehasonlítás a közigazgatási, — a *lélekszám* pedig a *lakaszobák* számával, a közegészségi állapotokra vet világot.

A székelyföldre vonatkozó adatokat a következő táblázatban adom az említett munkálatból:

Megye és város	Lakói	Lakófelek	Épületek összes száma (ház, iskola, templom stb.)	Ezekből középület	Magán-épület	Föld-színti ház	Emeletes ház	A lakrészek összes száma	A lakrészek közül szoba	Esik egy épületre lakó	Esik egy szobára lakó
(Torda) Aranyos m.	19,680	4,857	4,645	129	4,516	4,645	—	16,520	5,856	4.23	3.67
Csikmegye	107,285	24,856	23,168	361	22,807	23,125	43	92,584	29,442	4.63	3.64
Háromszék m.	110,055	27,520	25,688	667	24,991	25,545	113	107,766	33,720	4.29	3.26
Maros- (Torda) m.	92,398	22,041	19,441	667	18,774	19,335	106	68,774	25,044	4.75	3.69
Udvarhely m.	98,224	26,588	22,382	653	21,729	22,287	95	77,972	27,794	3.89	3.53
Összesen	427,642	105,862	95,324	2,477	92,817	94,937	357	363,616	121,356	átlag: 4.36	3.56
A városokban külön:											
Csik-Szereda	1,247	348	289	17	272	281	8	1,426	470	4.31	2.65
Bereczk	4,469	996	1,031	44	987	1,029	2	3,827	1,093	4.33	4.08
Illyefalva	1,334	466	436	10	426	436	—	1,534	523	3.06	2.55
Kézdi-Vásárhely ...	4,546	995	1,015	46	969	942	73	4,038	1,478	4.47	3.07
Sepsi-Sz.-György ...	4,366	816	697	25	672	679	18	3,084	1,236	6.26	3.53
Maros-Vásárhely ...	12,678	2,649	1,486	90	1,396	1,387	99	9,721	4,666	8.53	2.71
Oláhfalva	3,512	3,472	859	30	829	858	1	3,763	971	4.08	3.69
Székely-Udvarhely	4,376	971	607	31	576	533	74	3,632	1,705	7.20	2.56
Összesen	36,528	10,713	6,420	293	6,127	6,145	275	31,025	12,142	átlag: 5.28	3.10

Itt megjegyezni kívánom, hogy a *lakrészek* összes számában a *lak-szobán* kívül bennfoglaltatik a kamra, előszoba, konyha, pincze, bolt, szin (félszer), raktár, csür, istálló, akol és egyéb helyiség. De az *épületek* összes száma nem foglalja magában a *gazdasági melléképületeket*.

Általában azt látjuk, hogy mind a megyékben, mind a városokban külön-külön, mind pedig ezekben együtt a *lakófelek száma nagyobb a lakó-épületek számánál*, mely viszony a Szent István korona országaiban külön-külön és együtt is ugyanaz. Miből tisztán megállapítható az a különben is ismert tény, hogy *egy épületben helyenként több család is lakik*. Külön Magyarországon a viszony ez : 1.753,062 : 2,378,366 ; Erdélyben 438,139 : 493,389 ; Horvát-Szlavonországban 124,082 : 163,671 ; a székelyföldön 95,324 : 105,862. A székelyföldi lakásviszonyok tehát jóval kedvezőbbek amazoknál. — A városi lakosság tömörségénél fogva ott a viszony természetesen módosul s csaknem kétannyira emelkedik a lakófelek, mint az épületek száma.

Az épületek *jellegét* illetőleg feltűnő, hogy akár a megyéket, akár a városokat tekintsük, mily nagy a középületek száma. 461 városi és falusi községnél 2477 középületet csak a sok apró község sok felekezete magyaráz meg, melyeknek anynyi külön teplota, papi, mesteri laka és iskolája van. Menynyivel virágzóbb lehetne mindenik, ha bár csak félakkora számmal volna képviselve !

Emeletes házaink kevés száma teljesen megfelel városaink fejlettségének. Mig ugyanis az államban a városi házaknak 10.03%-a emeletes, addig a székely városokban csak 4.48%.

Lakszobáink egy teljes harmadát teszik az összes lakrészeknek, a mi közgazdasági tekintetben éppen nem kedvező viszony ; azonban érthető a *zsellérházak* azon nagy száma mellett, hol semmi melléképület nincsen s azon szegényebb földművesek számából, kiknek lakszobáján kívül csupán egy istálló s egy csürféle áll telköken.

Az egész államban a lakszobák a lakrészeknek 31.37%-át teszik, nálunk 33.38%-át, tehát három százalékkal többet.

Egészségügyi tekintetben ez a körülmény előnyünkre van, mert mig pl. Magyarország különböző tartományaiban 6—12 lakó, addig nálunk 4.38 esik egy *lakházra*, — s mig amott — Fiumét kiréve — 3.81—5.90 lakó esik egy *szobára*, nálunk csak 3.56, sőt városainkban külön 3.10.

5. Ruházat és táplálkozás.

Itt természetesen csak a népről szólunk. A művelt osztály a székelyföldön is úgy öltözködik és táplálkozik, mint az ország más részeiben a magyarság.

A nép *ruházat* tekintetében nagyon elüt a magyar-alfölditől. Egészen

ellentéte annak. A *férfiak* ugyanis télen-nyáron *szűk*, magyarszabásu ruhát *viselnek*. Főrevaló nyáron át nagy *karimájú*, félmagastetejű fekete kalap (csak molnárok hordanak szürkét), a legényeknél a vasárnapi tenyérszerű széles fekete selyem, de nem lefüggő szalaggal ékitve s ez gombostű csoportokkal kirakva; télen át fekete báránybőr *sapka*. *Nyakravalót* (nyakkendő) dolog időben ritkán hordanak, innepnapon többnyire fekete selymet, mely az ifjúságnál zöldes vagy vöröses csikos — s végeivel a mellen szabadon csüng. Dologidőn házi szöttes vászoning (kenderfonal gyapott öltővel), szűk ujjal, a nyakon és kéztőn gomb helyett, *lapos kötővel*, *perém-mel*, (ezérnából szőtt keskeny szalag) összekötve, alul harisnyába (nadrág) szorítva s rá semmi se megy; innepnapon a módosabbak *gyolcs-inget* vesznek. Inget és *gatyát*, mely szintén szűk, vasárnaponként változtatnak. Hidegebb évszakban és ünnepnapokon *lájbit* (mellény) és *zekét* vagy *koczogányt* (rövid ujjast) is öltenek, a háromszék- és marosmegyeiek közül sokan brassói kék posztóból, máshelyt a mellényt házi-szöttesből, a zekét szürke gyapjú házi-posztóból, melynek gallérát és ujját a marosmegyei minden esetben kék posztóval szegi. Magyar szabásu szűk nadráguk, melyet télen-nyáron át hordanak és harisnyának neveznek, tulnyomóan házi-szöttes, fehér, ritkábban, s leginkább a háromszék megyeieknél, szürke gyapjú-posztó, a két külső oldalon végig fekete posztó beeresztéssel és az ellenző ugyanilyennel szegve (a molnároknál sulytással is ékitve). Némelyeknél az ünnepi nadrág finom gyapjú, fehér *aba-posztó*; a háromszék megyeieknél nagyobbára szürke gyapjú-posztó, vagy a módosabbaknál brassói kékposztó, mint mellényük. Csizmájuk hosszuszáru, térdigérő, a szegényebbeknél *czepők* (bokáig érő fűző-száru), melyet a falusi csizmadiák készítenek, vagy *bocskor*, melyet a legszegényebbek hordanak s maguk készítenek sertésbőrből.

Télen sokan *ködmönkét* (kis bőrös ujjas) és *ködmönt* (szárközépig érő bunda, szőrével hol ki-, hol befelé fordítva), a többség pedig szürke gyapjú *szokmánt* (felöltő) hord, mely egészen bő szabásu. A maros-tordamegyei ezt is a gallérán kék posztóval, némely udvarhelymegyei zölddel és a csikmegyei vörössel szegi.

Egy rendbeli viselőn kívül egy rend tiszta, új ruhája mindenkinek van s a férfiak fényüzése általában ebben culminal. E ruházat véghetetlen egyszerű, de az egyszerűség mellett tiszta — s rongyosan csak a koldust láthatni. A téli és nyári ruha között lévő csekély különbség légmérséki változásokhoz edződött erős testet tételez föl. Sőt az a szűk és vastag nadrág, melyet télen-nyáron egyaránt hordanak, s oly szűkre szabnak, hogy kivált a legények alig bírják egy hosszu, kemény szíjjal csipőjükre felszorítani, nagy mértékben kényelmetlen, de ők *csinosnak* találják, s a székely előtt a kényelem fogalma ismeretlen. Még e szót magát se ismeri.

A nők ruházata. Az aszszonyok hajukat kontyba tekerik s egy nagy görbe füsüvel átszurják. Erre nyáron könnyebb, télen melegebb *tászlis* (csipke-fodor) fekete főkötőt, *csepszet* tesznek, melyet füleiknél lehaladó keskeny fekete szalaggal — álluk alatt szorítanak le. A mivesnapitól az ünnepi csak abban különbözik, hogy több fekete szalag diszíték van rajta (idres-bodros). A leányok hajukat egy vagy két nagy ágba fonják s hátukon végig eresztik, — mivesnap egyszerűbb, innepnapon czifrább, széles és csaknem sarkig érő pántlikát kötven a végébe *csukorba*. Hajuk alatt homlokukat fekete bársony szalaggal kötik át, mely a nyakukon csüngő egy- két veres gyöngysorral szépségüket feltűnően fokozza.

Nyárban honi nagy szalmakalapot hordanak, máskor karton vagy melegebb szörkendőt kötnek fejükre, melyet az idősebbek álluk alatt az ifjabbak csinos redőzetben hátra hajtván, kontyuk alatt kötnek össze, mihez ha még két csipőjüknel felaggatott fersingök (köntös) a szép fehér szoknyát alul kissé láthatóvá teszi s két fekete szem sugaraival eláraszt és a némán is beszédes ajkakra csintalan mosoly lopózik: a székely szelid női kaczérság a maga teljében áll előtted. A leányok csikorgó téiben is ritkán kötik be fejüket — kivált mikor templomba mennek.

Karton vagy flanel-ujjast, *kurtit*, melyet fekete bársonnyal ékítenek, csak az aszszonyok hordanak. A leányok csupán nagy hidegben. Egyébkor derekukat levágott szűk mellénnyel szorítják össze, melyet szintén fekete bársonnyal diszítenek, s a kéztőnél összekötött, tászliban (kivarrt redőzet) végződő szép fehér bő ingujj egyik fő ékességük.

Köntöse a nőknek általában, a hol az olcsó karton s más divatos kelmék ki nem szorították, házi-szöttek csikos *rokoja*, *fersing*, melynek csikái a korhoz mérve sötétek, vagy pirosak. Rokogája egy nőnek 4—5 is van, mely alá télen át kurta, kék vagy zöldes flanel szoknyát vesz. Sőt az idősebb nők téli ünnepi köntöst is finomabb kékes flanel-posztóból készítenek, egy vagy két sor fekete bársony diszitékkel. Egy főrevaló fekete selyem-kendő s ugyanolyan *karincza* (kötény) egészíti ki fényűzésüket. Magas sarku csizmájuk hosszuszáru és fekete kordovánból van — s az övék ép úgy, mint a férfiaké, patkóval ellátva. Az ünnepi csizmán a patkó ujjnyi vastag. A székely nép, férfi, nő egyaránt, sokat ad a csizmára; *meztláb* — *kivált a férfi* — *nem jár* s új csizma nélkül nem örömet meg nagy innepeken a templomba. Ezért még a cselédek is a *szegődésnél* rendesen egy pár karácsoni csizmát kötnek ki, mit általános törvénnyé tett a szokás.

A nők gatyát egyáltalán nem viselnek.

A ruhák és azok diszítésének színében nemes izlésöket mutatja a *fehér és fekete iránti túlnyomó előszeretet*, melybe csupán a piros vegyül be leányoknál és a kék a férfiaknál. A színek kirívó, értelemnélküli tarka vegyülete nem fér össze a székely izlésével. Ezért az ő egész öltözetét,

ugynevezett *festőinek*, mint a toroczkoí vagy az oláhét, nem mondhatjuk, de a nemes egyszerűség, mely az értelem és aristokratikus jellemvonás hí kinyomata, annál sajátosabb tulajdona a székely népviseletnek.

Az egyszerűség mellett egy másik előnyös tulajdona az öltözetnek a tartósság, úgy, hogy ez a kettő együtt a számító székely háztartásnak egyik kiváló bizonyítéka. *Csak megmaradna ez ősi erény mellett s a szédelyő világ el ne tántoritáná egyenes útjáról!*

A hogyan építkezik és ruházkodik, úgy is **táplálkozik** a székely. Egyszerűen, takarékosan, de tartalmasan. Naponta háromszor étkezik, de a dolgoznak ezen kívül reggel pálinkát s estve felé *ozsonnát* is ad, a mi kenyérből és pálinkából áll. A reggelit *ebédnek* nevezi, melyet nyolcz óra tájt fogyaszt el. Aztán jó *délebédje* 12 órakor és a vacsorája, mikor a gazdagság körül a külső munkát mind elvégezte. *Ebéd és vacsoránál* általánosabb ételek: turós vagy tejes puliszka; zsírban rántott sós káposzta vagy aszalt szilva és vaczkor öszszeelegyítve, főve; tojás-rántotta, télben *disznó-költség*, mindanynyi puliszkával, utóbbi mellett közbe-közbe — mint az uraknál a thea — egy jó pohár sós káposztalé fogyasztatván el. Vacsorára néhol főzött vagy sült pityóka káposztalével; Udvarhelymegye gyümölcstermő vidékein télen át reszelt alma (Apfelmusz), Csikmegyében tört mák puliszkával mártva, vagy pityókásba, reszeltbe eresztve. A nyári évszakokban ezen költségek egy része szűkebb lévén, az ebéd és vacsora, sőt gyakran a délebéd is árva-laska, vagdalt vagy reszelt (tészta), morzsolt-leves, kömény-leves, hagymáslé, fokhagymáslé, vetrecze (savanyulé), kaszáslé, mindanynyi a kenyérrel és hagyma, vagy hagymás-tokány puliszkával; törökbüza kása (dara) tejjel vagy hagymás zsírral, télben *tepertyüvel* leöntve; Háromszék megyében zsíros köleskása; a bortermő vidékeken szüret után jó darabig egy pár gerezd szőlő puliszkával; tavasszal és ősszel bárány- és berbécstokány.

A délebéd: fuszujka (paszuly), borsó, különösen Háromszék megyében lencse, pityókás-leves, laska vagy reszelt-leves kenyérrel. Vasárnap tyukhusos-laska, télben töltött káposzta, tehénhus-leves rizs- vagy gyöngykásával. A husos-leves rendszeren csak vasárnapi, ünnepi eledel, s mivesnap csak közbe-közbe jó elő, vacsorára használva.

Munkaidőben gyakran veszi elő a jó gazdasszony a füstölt sertéshúst, melyet úgy oszt be, hogy újjig érjen, s hol jó tárkonyost, hol almást főz vele, vagy fuszujkán és lencsén adja fel a fáradt munkásoknak, kik előtt ez a legbecsesebb eledel.

Az étkezésnél rendszeren csak egy fogás szerepel. Kivétel némely vasárnap, vendégeskedés s az ünnepnapok, mikor a husos-levesen kívül még sült és placsinta vagy rétes, *kőrelepcsen* (sima, forró kövön sült tészta), vagy ha az alkalom rendkívüli: pánkó vagy kürtöskalács is jó. Ilyenkor a

bor sem marad el. Szent-Mártonnap és hushagyó-kedd estéjén minden felekezeti különbség nélkül ilyen lakomát ül a székel.

A nagy ünnepekre mindig kalácsot s tejfölös vagy szilvaizes lepényt sütnek, mely két utóbbi ekkor a reggelit képezi s egy hétig is megtart a módosabb háznál. Ha ilyenkor idegen jó a házhoz, azt kaláccsal vagy lepénnyel és mézes-pálinkával vagy borral mindig megkínálják.

Szép s keresztyénies vonás társadalmi életökben, hogyha étkezés közben idegen lép be, így köszönti az étkezőket: «Isten áldja meg a délebédjüket» (vagy ebédjüket, vacsorájokat). Ezt a háziak így fogadják: «Jó szívvel látjuk kiedet is, jöjjön, üljön le s faljon velünk no!» Mit az idegen így zár be: «Csak tessék isten áldásából, mert a miénk is megvala» (vagy a miénk is mindjárt meglesz). A gazda cselédeivel és dolgoisaival ugyanazt az ételt eszi s leggyakrabban velük egy asztalnál vagy egy körben, a minek az a jótékony társadalmi hatása van, hogy erősebb köztük a hűség és ösztözetartás, mint az úrak cselédjei és dolgoisaiban gazdájuk iránt.

Kenyeret legtöbbet és legjobbat (tisztá buzakenyér) a háromszék-megyeiek, erdővidékiek használnak. A szegényebb osztály, vagy a vagyonosabbak a cselédek számára árpaliszttal vegyített kenyeret sütnek. Csikban túlnyomó az árpa-kenyér és málé. A többi vidékeken kenyér és puliszka arányosan fordul elő. A szegénység általában több puliszkát használ, mint kenyeret, mert olcsóbb és természetes eledelek (tej, túró stb.) egy nagy részéhez kiválóan alkalmas.

Eledelek táplálóbb részét túlnyomóan a munkaidőn használják. Ilyenkor a dolgozók magukkal viszik apró gyermekeiket is, kik mindig zugolódás nélkül vendégeltetnek meg.

Fűszerök az árvalaska és reszelthez rendesen bors, a leves és kalácsba sáfrán. A kalácsba külön a Bánffymag és gyömbér, melyek a *káli lepényben* elmaradhatlanok. Némely eledelekhez majoránna, levendula és citruss. Bortermő vidékeken sütekhez a mustár- (lé). Paprikát a nép nagyon ritkán használ.

Táplálékukban most az egyik, majd a másik túlnyomó, az évszakok szerint. S bár a fényezésnek nyoma sincs abban, mert a legnagyobb részt maguk állítják elő, mindazonáltal a legtáplálóbb eledelekkel élnek, milyen pl. a tojás és tejfélék, melyek a fehérnye és zsírképző anyag arányos és magas foku tartalmánál fogva (26—33%) a népek életében ősidők óta legjelentékenyebbeknek tartatnak, továbbá a hüvelyesek, melyek tápereje fölülmulja a húsát s kétannyi fehérnye tartalommal (22—24%) birnak, mint a tisztabuza; azután a sok sertés- és juh-hús s a gabnafélék legjelentékenyebbjai: együttvéve nemcsak a legnagyobb tápértékkel bíró eledelek, ha nem egyszersmind a legszabályosabb vegyes táplálkozás (állati és növé

nyi) elemeit nyújtják. Innen a székely már táplálkozásánál fogva erőteljes, kitartó és egészséges.

A mivelts osztály ruházkodása és táplálkozásáról nem szólok, mert az egyenlő az ország más vidékeinek szokásával. Táplálékáról azonban annyit megjegyzek, hogy a köznép eledeleinek egy nagy része nála is használatban van, s a különbség inkább csak az, hogy többfélét és finomabbat főznek, s az ingyencség valamivel fejlettebb, mint a népnél.

6. Közegészségügy.

Az egészségügyi állapot statisztikai meghatározásánál a *közkórházak* száma és minősége s a *gyógyszertárak* száma és az *egészségügyi személyzet* szokott alapul szolgálni. Maradjunk mi is egyelőre vizsgálódásaink közepette e tényezők mellett s lássuk : hogyan állunk e tekintetben ?

Az egész székelyföldön 4 közkórház van, u. m. Sepsi-Szt-Györgyön, Csík-Szeredában, Székely-Udvarhelyen és Maros-Vásárhelyen egy-egy. A három első megyei, az utolsó országos.

A *sepsi-szt-györgyi*, mely 1851-ben az akkori szék községeinek adományaiból s a lakosság önkéntes munkaerejével épült «Ferencz József» név felvételére kapott az időben engedélyt, 64 ágygyal, 6 fürdőkáddal s egy halottas kamrával bír.

A *csík-szeredai* jelenleg egy roskatag faház, melynek helyébe csak nem rég határozta meg megyei költségen egy újat építeni — 45 beteg számára. Vegyük ezt úgy, mintha már megvolna.

A *székely-udvarhelyi*, hasonlóan roskatag faház, elégtelen és silány berendezéssel, tarthatatlan állapotban.

A *maros-vásárhelyi* országos kórház története igen szép és tanulságos, mert mutatja, hogy társadalmi eszközökkel, ha van közügy- és emberbaráti szeretet s lankadatlan kitartás, mily szép eredményt lehet elérni. E kórház 1811-ben alapult gr. *Teleki József* azon nemes tényle által, hogy ő annak helyiségéül, a várhoz közel egy e végre akkor alkalmasnak mutatkozott épületes telket vásárolt saját pénzén és adományozta azon intézet alapjául. Hozzácsatlakozott alapítványaival a nemesség egy jelentékeny része s ugyanazon évben a törvényhozótestületben is keresztül ment annak állami segélyezése és kimondatott *országos jellege*. A következő évben egy alkalmasabb helyiséget vásárolva s azt 12 ágygyal berendezve, megnyitották 1812-ben. Később, 1851-ben, újabb helyiségek bérlése által 40 beteg lett befogadható. 1853-ban pedig a város és szék lakosságára vetett 2% pótdóból begyűlt 16,000 forintot megvásárolták a 20 szobából álló mostani emeletes kórház-épületet, terjedelmes udvarával, kertjével és melléképületeivel együtt.

Jelenleg 80 ágygyal, 4 fürdő-káddal s egy halottas kamrával van felszerelve. 1855-ben egy szemkórodát is állítottak fel benne 3 szobában 16 beteg számára.

Az 1853-dik évtől fogva vezetett rendes kimutatások szerint, az első tíz évet véve alapul, évenként átlag 629 beteg nyert gyógykezelést ez intézetben.

A kórház kezdettől fogva egy elnök és hat tagból álló bizottmány által volt igazgatva. Elnökei időrendben ezek voltak: *Zeyk Dániel, Sala Sámuel, Donát Sándor, Gálfalvi Imre, Lázár János* és jelenleg *Z. dr. Knöpfler Vilmos*, kik egyenkint kiváló érdemeket szereztek maguknak az intézet gyarapodása és fejlődése körül.

A kórházak továbbfejlődése azon alapoktól és jövedelmektől függ, melyekkel ezek bírnak. Lássuk hát azokat.

A maros-vásárhelyinél elévülhetlen hálaérzettel van beírva az első alapítók neve, kik 1811—1826-ig így következnek alapítványaik összegével:

	frt o. é.	kr.		frt o. é.	kr.
Gr. Korda Zsuzsánna	266	65	Gr. Haller János	400	—
» Teleki Domokos	40	—	Kis József, Alsó-Fejérmegye		
» Teleki József	300	50	ispánja	200	—
P. Horváth Mihály	80	—	Ugron István	80	—
Dániel Mihály ügyvéd	160	—	Gr. Bethlen Imre	240	—
Gr. Kemény Sámuel	619	30	Zeyk János	120	—
Br. Nalácz József	80	—	Br. Mészáros Johanna	400	—
Gr. Teleki Mihály	32	—	Bod Benedek	200	—
» Teleki Sámuel	1666	68	Br. Józsika Miklós	200	—
Br. Wesselényi József	224	—	Tisza Lajos	100	—
Gr. Teleki Józsefné	1000	—	Gr. Csáki József	420	—
» Kemény Sámuelné Bethlen			Br. ifj. Nalácz József	644	—
Kata	400	—	Gr. Teleki Anna	28	—
» Kendeffi Ádám	200	—	Gál László ..	195	—
Cserei Miklós	80	—	Barcsai János	105	—
Gr. Bethlen Ádám	400	—	Gr. Kendefy Zsuzsánna	320	—
» Teleki József	80	—	Br. Józsika János	100	—
Br. Kemény László	80	—	Gr. Mikes Mária	1200	—
» Kemény János	200	—	Székel Mihály	160	—
Gr. Petki Józsefné	80	—	Gr. Teleki Ferencz, paszmosi	180	—
» Teleki Mihály	566	—	» Teleki F. sáromberki	220	—
» Lázár József	116	—	» Toldalagi Mihály	180	—
Rudnai Sándor r. k. p.	400	—	Zeyk Dániel	180	—

E diszes sora az alapítóknak e szerint mindjárt kezdetben 12,943 frt 13 kr, alapítvánnyal biztosítá az intézet felállítását s ezen kívül viselte huzamos időn át a betegek élelmezési és a kórház egyéb költségeit, s ha saját cselédei kerültek az intézetbe, az azokra fordított gyógyszerári költségeket is.

Valódi példányai a nemes sziv és nemes léleknek, kik megérdemlik, hogy az utókor is tisztelettel és hálával említse neveiket.

Az alaptőke 1863-ig, a megvásárolt telken kívül 30,624 frt $44\frac{5}{10}$ kr-ra emelkedett.

Jelenleg a tápdij naponta egy beteg után 49 kr. Egy beteg ápolási költsége pedig egy napra 67 és $\frac{3}{4}$ krt teszen.

1876-ban 654 beteget ápoltak itten. Ez év költségvetésében a beveendő *előirányzat* 20,362, a tényleges bevétel 13,910 forint, és a kiadás 12,786 frt volt.

Igazgató-választmányában van egy gondnok és egy ellenőr. Az orvosi személyzet áll egy fő- és egy másod-orvosból.

E kórházban a legnagyobb tisztaság és rend uralkodik. Levegője szabad és egészséges, helyiségei világosak. Udvara és kertje s roppant széles folyosója tágas sétahelyet nyújt az üdülő betegeknél.

A *székely-udvarhelyinek* alaptőkéje ezidőszerint 14,358 forint 83 kr, melynek 8%-a a kiadásokat s fenntartási költségeket annyira nem fedezheti s helyisége is oly kevésbé felel meg a közegészségügyi törvényeknek, hogy a belügyminiszter ezeknél fogva 1877-ben el is rendelte annak bezárását. Később a jótékony célú állami sorsjáték 1878. évi jövedelméből 6 Felsége a király 25,000 frtot utalványozván legkegyelmesebben ezen intézet felsegélésére: ennek ügyes felhasználása által talán megmenthető és jobb karba lesz helyezhető.

A *csik-szeredai* kórház alaptőkéje 1877. aug. 9-én 35,339 frt 80 kr. volt, mit ha az új építkezés érintetlenül hagy, azzal jó karban fenntartani lehetséges lesz az intézetet, miután egy u. n. *betegápolási alapja* is áll fenn, melybe a megye lakossága $\frac{1}{4}$ % pótdót fizet. Ez alapot a nevezett időben 920 frtnak találtam. Ez természetesen csak pénztármaradék vagy készlet inkább, minthogy a bevétel nem tőkésíttetni, hanem felhasználtatni szokott évenként.

A *sepsi-szt-györgyi* kórháznak 6%-ra magánosoknál elhelyezett 20,000 frt alaptőkéje van, melynek jövedelmét a személyzet fizetésére és épület-fenntartási költségekre fordítják.

A betegápolási költségek fedezésére az 1200 lélekszámon fölül álló községek 15 frtot, 500—1200-ig 10 frtot és 500-on alul állók 5 frtot fizetnek. Ennek fedezésére az első osztályba sorozott községek minden tánczmulatságért 2 frtot fizettetnek az ifjúsággal, a többiekkel pedig 1 frtot. Ebből aztán nemcsak a betegápolási illeték telik ki, hanem még a községi pénztár javára is marad valami.

A kórháznak van egy fő- és alorvosa. Az utolsó öt évi kimutatás szerint évenként átlag 341 beteget gyógykezelték itten. Ápolási díj naponta 46 krajczár.

A kórház maga egy emeletes kőépület, napsoros, nyílt helyen. Szép tágas udvara és kertje van árnyas sétányokkal. A termek benne magasak, tágasak és világosak. Rend és tisztaság példányszerű, mely összes előnyös tulajdonaiért méltán nyilatkozott elismerőleg a magyar orvosok és természetvizsgálók 1875-ben, Előpatakon tartott nagygyűlésének kiküldött szakbizottsága.

Meg kell végül emlitenem, hogy *Gyergyó-Szt-Miklóson* is terveznek egy kórházat, melynek alapja már 6228 frt 96 kr. S legujabban *Kézdi-Vásárhelyen* indított meg hasonczélu társadalmi mozgalmat az emberbaráti nemes munkásságáról országszerte oly előnyösen ismert br. *Szentkereszti Stephanie*.

Van tehát ezidőszerint összesen négy kórházunk 200 ágygyal. Esik egy kórház — a jelenlegi 430,000-nyi népességet véve fel — 107,500 lélekre. Mit ha a magyar állam 1871-ik évi 62 kórházával hasonlítunk össze, melyekből 248,731 lélekre esik egy, még nagyon is kedvezőnek látszik a mi helyzetünk; de ha azt látjuk, hogy Ausztria 425 kórházából 47,571 lélekre * s a kis Baden 131 kórházából ** 11,157 lélekre jut egy kórház: akkor mind a mienk, mind általában a magyar-állam közegészségügyi helyzete a legnyomorultabb színben áll előttünk.

A székelyföldi kórházak évi betegforgalmát 1171-re tehetjük. Tehát nálunk 367, míg *Hunfalvi J.* szerint a magyar-államban 238, Ausztriában 138, Badenben pedig *Kolb* szerint 61 lélekre esik egy kórházi beteg. Mi e szerint 2—6-szor kevesebb beteget ápolunk kórházban, mint azok.

Ha székelyföldi kórházaink alapvagyonát, tőkékben és épületekben 131,963 forintra teszem s összehasonlítom a másfél milliónyi lélekkel alig bíró Badennek *Kolb* által felvett 13.568,053 frt kórház-alapvagyonával: itt ismét akkora ür tátong a kettő között, melyet csak szegénységünk nagysága leplezhet be, s mely szegénységünk nagyságát leplezi le. Keveset módosít az, hogy a bádeni forint kisebb a mieknél. Ha felét vesszük is, óriási különbség marad fenn.

De menjünk végig már e szomorú utunkon.

Négy kórházunk évi kiadását 20,000 frtra tehetjük, miből 46 forint 51 kr. jut minden 1000 lélekre. A magyar-állam 655,037 frt kórházi évi (1871.) kiadásából 42 frt 50 kr., Ausztria 3.387,503 forintjából 166 forint 30 kr esik 1000 lélekre. Baden 1.083,212 frt kiadásából pedig csaknem 1000 forint minden ezer lélekre.

Az összehasonlítások egészen addig, míg saját államunk keretén

* *Hunfalvi J.* «Magyar-osztrák monarchia statisztikája». Budapest, 1874. 222. lap.

** *Kolb G. Fr.* Handbuch der vergleichenden Statistik. Siebente Auflage. Leipzig, 1875. 234. l.

belül mozgunk, nagybárra előnyünkre ütnek ki, de mihelyt más országokkal kísértjük meg e műtétet, óriási különbségek merülnek föl.

*Elmebeteg*ek számára szolgáló kórház (tébolyda) a mi államunkban 4 (Budapest, Nagy-Szeben, Zágráb, Fiume), Ausztriában 18 van. *Lelenczház* nálunk 1 (Budapesten), ez is társulati és szegényes. Ausztriában 15. Ezekből a székelyföldön egy sincs.

Gyógyszertár van 13, az egész államban 721. Nálunk 32,903, az államban 21,383 lélekre esik egy gyógyszer-tár.

Az 1870-iki népszámlálás szerint volt 43 orvosunk, 17 sebészünk és 162 bábánk. Ha e számokat a *Hunfalvi* adataival összehasonlítjuk, esik :

	<i>Egy sebész :</i>	<i>Egy orvos :</i>	<i>Egy bába :</i>
A székelyföldön	9,945	25,155	2,640 lélek
A magyar-államban ..	8,520	10,361	1,793 »
Ausztriában	5,791	1,424	732 »

Egészségügyi személyzetünk e szerint, bár a közegészségügyi törvény hozatala óta szaporodott tán a bábáknál s a most életbeléptetendő halottkémekkel általában véve még nagy mértékben elégtelennek mondható. E törvény, igaz, a közorvosok beállításával is javítani akar e bajon ; de sikere nálunk, hol a járási orvosok is alig telnek ki, sokáig kétes fog maradni, mert vagy a községek nem birandják a közorvos fizetését viselni, vagy pedig ily csekély fizetésre vállalkozó orvosok nem találkoznak. A ki az ellenkezőt hiszi, nem ismeri az életet.

A közlött adatok és összehasonlításokból annyai tisztán állhat előttünk, hogy a) *kórházaink*, (még ha a létezők mind jók volnának is) ; és betegágyaink száma igen kevés ; b) *kórházalapjaink* elégtelenek ez intézmény életerős és a fokozódó követelményeknek megfelelő fejlesztésére ; c) *egészségügyi személyzetünk* létszáma elégtelen. Ezekhez járul d) a *téli fürdőintézetek* rendkívül csekély száma.

S ily elmaradottság mellett hogyan állunk a **halandósági** viszonyok tekintetében ?

A statisztikai évkönyv 1874-re vonatkozó kimutatása szerint meghalt azon évben a székelyföldön 8467 férfi és 7657 nő, együtt 16,124. Tehát összes lakosságunkból minden 27.6 lélekre esik egy halál. Tegyük egy kis összehasonlítást. Egy halálozás esik :

Magyarországon	27.5 lélekre	Franciaországban	41 lélekre
Ausztriában	32.2 »	Belgiumban	44 »
Poroszországban ..	38 »	Dániában	46 »
Németalföldön	40 »	Angliában	53 »
Európában átlag....	42 lélekre.*		

* *Hunfalvi J.* «Magyar-osztrák monarchia rövid statisztikája.» 50. l.

Hogy a férfinem halandósága nagyobb, mint a nőnemé, ez megfelel azon európai általános ténynek, mely a születések számával is a férfinemnek adja a túlsúlyt. Nálunk ez 6—8%. Tegyük föl már most, hogy 1874-ben a szokottnál nagyobb volt nálunk a halandóság s fogadjuk el a magyarországi átlagot egy-két %-kal megjavítva rendesnek, mint a mely tiz évi adatokból van megállapítva. Még ez esetben is oly parányit javul az arány a nevezett államokkal szemben, hogy fajunk pusztulásának kétségbeejtő gondolata lep meg, látva, hogy csaknem kétszer akkora a mi halandóságunk, mint pl. Angliában. S vegyük hozzá még azon körülményt, hogy mi földmivelő ország és nép vagyunk, hol a halandóságnak nem volna szabad már az életfoglalkozásnál fogva is akkorának lenni, mint a gyár-
iparos népeknél! *S mind e megdöbbentő nagy halandóság mellett is a székelység szaporodik.* Csak a szóban lévő esztendőben is 1060 lélekkel multa fölül a születés a halálozást. Mily roppant fajerő kell ahhoz: ily pusztulás mellett is szaporodni! Hogy megsokszorozná e fajból az angol egészségügyi állapotok egy évszázad alatt a magyar nemzet számát!

Anyynyival feltünőbb a nagymérvű halandóság, mert a nép általában nemcsak ép és egészséges, de épen erőteljes testtel és lélekkel bir; égaljunk tulajdonságai között semmi olyan nincsen, a mi eo ipso rombolólag hatna az emberi életre; építkezési és lakviszonyaink elég kedvezők; a ruházkodás sem hiányosnak sem elpuhitónak nem mondható; a táplálkozás meg határozottan életerős és természetes; a legközönségesebb bajokban, ha épen orvosi segínyt nem kaphat, természetes gyógyfüvekkel segít magán a nép, melyek hatását jól ismeri; kuruzsláshoz nem folyamodik, *betegséget ráolvasás által gyógyító papok vagy tudós-aszszonyok Erdélyben csak az oláhok közt vannak;* egyetlen szelid és ártatlan gyógyászati babonánk az *önöntés és vizvetés.* S midőn minden mellékkörülmény szabályos és kedvező, s a halandóság mégis oly nagymérvű: ezt minden vizsgálódó az egészségügyi intézmények hiányos voltának fogja betudni, és ez meg is felel a valóságnak. Van azonban egy más körülmény is, melyet a távol álló nem ismerhet, a mely pedig nem kis befolyással van a halandóságra. A nép tudatában ugyanis az a balhiedelem vert gyökeret, hogy: „*igen sokan vagyunk, nem tudunk élni egymás miatt*“, hadd segítsen hát a halál a nyomoron! Átalában be van bizonyítva, hogy a halandóság legnagyobb az 1—5-éves korban. Európában a haláleseteknek átlag 40%-a esik e korra, Magyarországon 48.31, a székelyföldön 43%. A székel azt tartja, hogy *a gyermekhalál nem csapás, hanem áldás.* Ezért van az, hogy mig beteg barmához meszszezföldről is azonnal orvost visz, (már t. i. legalább afféle naturális »urus-ember«-t), beteg gyermekét gyógykezelés nélkül engedi meghalni. Hasonlit ez azon ferde és inhumanus gazdasági elvhez, mely a hadseregnek uralkodik, hol az altisztekre a legénységet és lovat e

mottóval bízzák: «Egy legény csak 3 forint (a kézfoglaló), de egy ló 180 forint.»

Hozzájárul e szerencsétlen gondolkodáshoz még az a sajnos körülmény is, hogy a nép elfogult az orvosi tudománnyal szemben. *Nem bírván semmi élettani és egészségtani ismerettel, nem tekinti természetes dolognak a gyógyszerek hatását.* Azt hiszi, hogy az emberi test szervei és az életműfolyam oly titokszerűség, melybe senki bele nem pillanthat, s így az orvos is a kuzuszlásnak csak egy nemét gyakorolja. Balhiedelmét fokozza az, hogy a gyógykezelésnél — sokszor költségkimélésből — nem bírván kitartással s az orvosi rendeletek szigorú megtartásában elég erővel: a kívánt hatás sokszor kimarad s ez általa a tudomány rovására jegyeztetik.

Gazdasági elveinek ferdeségét, az emberi élet igen csekélyre becslését s tudatlanságát végül a vallásos együgyűség köpenyébe burkolván, azt tartja, hogy: «ha isten ő szent felsége még életet ígért, megtartja, ha nem pedig, az orvosság sem használ!»

Szép dolog az istenben vetett hit, mindenesetre; de ha magunkat meghűtöttük, ha tüdőgyuladást kaptunk, ha váltóláz vagy typhus ver le lábunkról, vagy ha a gyermek tudatni se képes fájdalmának székhelyét, és a tudomány már bebizonyította, hogy van egy mód, melyen a gyakorlott orvos fölismerni képes az életműfolyamban esett zavart, s van egy eszköz, melynek segítségével a rend ismét helyre állítható, van egy szer, mely a lázas vér magas hőfokát lejjebb szállítja, van egy más, mely a vérpangást fokozott tevékenységgel váltja föl, van egy harmadik, mely a gyomor idegeit serkenti nagyobb tevékenységre s az emésztést és elválasztást mozditja elé, s állítható föl minden betegségnek, sőt általában minden emberi test vérbőségének, emésztési és légzési rendszerének megfelelő olyan munka- és életrend, melyek együttesen képesek a megzavart életműfolyamot ismét a maga rendes állapotára terelni, a testet a fájdalomtól megszabadítani, s az életet megtartani, szóval, *midőn megvan a lehetőség, hogy az ember maga-magán segítsen*: nos édes székelyem, talán mégis igen gyerekes dolog összedugott kézzel appellálni istenre, hogy ő legyen a szenvedő beteg orvosa!?

Aztán még az sem valami szép dolog tőled, ha gyerekeid halálát nem tekinted csapásnak. Tudod-e, hogy az élet a földön csak egyszer adatik az embernek? s bár sokat szenvedünk és küzdünk, úgy-e mindnyájan a vén koldussal tartanánk, ki addig hitta a halált, míg az egyszer az erdő szélén megjelent s kérdezé: «itt vagyok! miért hívtál?» mire a megrémült öreg reszketve dadogá: «jer, segítsd fel e rakás fát hátamra!» Ha tehát nekünk mindnyájunknak oly becses e sokat gyalázott élet, mi jogunk van azt mondani, hogy a haldokló gyermeknek nem éppen oly becses lett volna az? Aztán az élet változó, a szerencse szeszélyes. Ki tudja: nem boldogabb

lett volna-e ő, mint mi vagyunk ! s nem többeket boldogithatott volna-e, mint mi boldogítottunk.

Vagy tán *önzésed* vezet ama tévutra, hogy kevesebb gond nehezedjék vállaidra a gyermekek gondozásában és fölnevelésében ? ! Hát a te szülőid kiért éltek, kiért izzadtak, ha nem érted ? s te a kölcsönt ne örömmel fizetnéd vissza gyermekeidben, kik emlékedet áldani, nevedet az utókorra fönntartani hivatvák ? !

Hát a haza és nemzet élete nem szentség-e a te lelkedben is ? Nem azért folyt-e őseid vére, hogy rád maradhasson e megszentelt föld ? *Nem azért esd-e felénk e közös anyja, hogy sok és hű gyermeket neveljünk neki, kik őt ápolni és fönntartani tudják ?* Vagy magunkkal együtt a hazát is eltemetni engedjük ? ! Oh igen ! szívünkben vigyük el a sirba és lelkünkben a menyországba is annak szent képét ; de gondoljunk a temetkezés előtt arra, hogy maradjon utánunk anynyi edzett kar és anynyi magyar szív, a menynyi elegendő lesz megvédeni a földet, melybe poraink vegyülnek.

Hidd el édes székelvem, hogy nem *igen sokan*, de *nagyon is kevesen* vagyunk magyarok ezen a földön. Tartsuk meg, védjük meg tehát, a kinek életet adhattunk !

Az *egészségügyi törvény* hozatala óta azt tapasztaljuk, hogy a kórházi betegek száma apad. Ha ez egyszersmind azt jelentené, hogy a betegség általában a lakosság között is csökken : ez mindenesetre igen kedvező és gyors hatása volna ama törvénynek ; de — fájdalom — egyebet jelent. A kórházakba t. i. a község költségén kelletvén fölvenni az illető betegeket, nem egykönnyen kapnak az érettük fizetni tartozó községtől szegénységi bizonyítványt, maguk költségén pedig nem mennek a kórházba, hanem nyögnek a mig bírják, s azután meghalnak. S egy néhány év azon szomorú hatását fogja konstatálni modern törvényünknek, hogy a máris elrémitő halandóság még magasabb fokra emelkedik. Többet használtunk-e ezzel, mint ártottunk ? ! Én azt gondolom, hogy ama törvényt az életben ki kell egészíteni kielégítő egészségügyi intézményekkel.

7. Kivándorlás, kitelepedés.

A székel-y-kivándorlás a Dunafejedelemségekbe már régóta foglalkoztatja a közvéleményt és a sajtót, s egy időben olyan fontos nemzeti kérdéssé vált, hogy a derék *Kralovánszky* végrendeletében több ezer forintos alapítványt hagyott hátra a magyar tudós társaság gondozása alá e kivándorlás megakadályozása végett, mely alaphoz más buzgó hazafiak is járulván, az tekintélyes összeggé nőtte ki magát.

A kivándorlás mérve és természetével legutoljára *Buzogány Áron*,

székely-egyleti titkár foglalkozott,* a ki a székely főispánok által nyújtott adatokban biztosabb alapra igyekszik fektetni e kérdést. Ő háromféle kivándorlást különböztet meg, u. m. *napszámos-, cseléd- és végleges kivándorlást*. Az első tavasztól vagy nyártól őszig tart, s téli élelemszerzés a célja. Az ilyen kivándorlók mind visszatérnek. A cselédkivándorlást, mely az ország belsejébe és a Dunatartományokba egyaránt nagymérvű, erkölcsi romlásnak itéli. E mellett az ily kivándorlottak közül sokan maradnak oda örökre. A *végleges* kivándorlás régebben *politikai okokból* történt, ma leginkább *üzleti, ipari célja* van, s miután így évenként sok ifju iparos hagyja ide hazáját, ez nagy nemzetgazdasági veszteség. Mindent összevéve azonban még se találja a kivándorlást oly roppant mérvűnek, mint azt hiesztelték, s mint a miből a székelység egyenes romlását alaposan jósolni lehetne.

E kérdést a fönnebbiek mellett is szükségesnek látom bizonyos oldalról némileg megvilágítani, kijelentvén, hogy a kivándorlásnak ott adott megkülönböztetését, úgy annak céljait egészen helyes alapon látom tárgyalva.

Magunk részéről mindig azon véleményben voltunk, hogy a székely-kivándorlás horderejét alaposan megítélni nem lehet, ha azt elszigetelten, csupán mint olyat tekintjük. Épen mint nem lehet megítélni a földművelés, állattenyésztés, ipar, művészet, tudomány vagy közegészségügy állapotát egy országban, míg azt más népekével összehasonlítani nem tudjuk.

A kivándorlást legelőször nemzetközi szempontból kell tekintenünk. Kivándorlás a föld kerekiségén mindenütt van, s különösen Európában nagymérvű. Egy békés, polgáriasult, *újkori népvándorlásnak* nevezhetnők azt, a mi különösen közép- és északi Európából szakadatlanul hullámszerűen Amerika felé. És ez egy nagy szerencséje földrészünknek, mely ez uton a proletarismus anyagából évenként jókora adagokat bocsát ki magából. A ki valaha észak és nyugat kikötőiben a hajókat ellepni látta azon rongyos, vézna, kiéhezett lények által, kiket hazájukból a partokra a nyomor emlékéen kívül egyéb mi sem kísér, vagy üldöz inkább, s kiknek egy része oda át is hamarabb fog megsemmisülni, hogysem ez életben boldogulhatott volna: szintugy jól esik az ember lelkének, midőn a megindult hajó egy szállítmány [inséggel kevesbitette az európai népek nyomorát. Előhaladnak-e majd, vagy a tenger nyeli el őket? Mindegy. Akármelyik esetben jobb sorsuk lesz, mint a melyből menekülnek. Az éhes és vagyontalan ember kosmopolita. Mit neki haza, mit neki nemzet? a mely fiait éhen veszni hagyja.

* A székely mivelődési és közgazdasági egyesület első *évkönyve*, 1876-ra. Budapest, 1877. 48—55. l.

S pedig a legmiveltebb, legyvagyonosabb nemzetek fiai vándorolnak ki legtömegesebben és rendszeresebben. A kis Shweicznak csak néhány kantonjából 4899 egyén ment a tengeren tulra 1872-ben; az 1849—1858-ig terjedő tíz év alatt Franciaországból 200,000-, Németországból 1.200,000-, és Angliából $2\frac{3}{4}$ millió egyén vándorolt ki.* Egy évtized alatt több csak e három országból, mint Erdély lakossága. S mit tesznek, mit tehetnének azon nemzetek ennek megakadályozására?! Gyár, ipar, kereskedés nem elég virágzó-e ottan s nem millióknak ad-e foglalkozást, kenyérkeresetet?! De a gyári ipar a dúsgazdagok és a koldusok osztályát egyszerre teremti. S a kit a gyár koldussá tett, annak már rendesen nincs a haza földéből egyetlen barázdája, a melyre visszavonulhasson. Megy tehát oda, hol gondolata szerint, a földbirtokra csak kezét kell tennie, hogy övé legyen. Így aztán Franciaországra évenként 20,000, Németországra 120,000 és Angliára 275,000 kivándorló esik. Ez alapon az európai kivándorlók számát évenként félmillióra bátran tehetjük. Ezek pedig, igen jelentéktelen % híján, végleges kivándorlók.

Mindez eseteknél a kivándorlás oka: vagyontalanság, élelemhiány; *törvénye*: az önfentartás joga és szabadsága. S hogyan akadályozhatná meg ezt egy állam? Csupán csak úgy, ha évről-évre anynyi ezereknek birtokot vagy biztos keresetet nyithatna. De ezt egyik sem tehetvén, indokolt-nak és jogosnak ismeri el a kivándorlást, mint egyedüli és utolsó kísérletet a megélhetésre.

E nagy népvándorlás mellett létezik Európában még egy másféle állandó *népmozgás*. Emlitsem-e a zsidóságot, mely országról-országra vándorol, míg takarékosági és munkássági erényének, kiváló szellemi tulajdonainak megtalálja a szegényebb és fejletlenebb népek között a legbiztosabb munkatért, s vagyont és befolyást szerez magának a legfontosabb nemzetgazdasági és politikai ügyekre? A csehországi verklis, az olaszországi gypsz-faragó és a mi felföldi drótos tótunk a világ legkülönbözőbb országaiból hordja haza övéihez keresményét. A württembergi a Rajna völgy felé, az alpesi a délnémetországi terekre vonul üzletet folytatni s földbirtokot bérelni. A Pyrenäi-hegységből 20—30 ezer francia száll le évenként Spanyolország gabnatermésének learatására. A görög ellepte üzletével idők folytán a Balkán-félsziget minden pontját. A schweiczi délen olaszokkal, nyugaton francziákkal osztotta meg földét, üzletét, és politikai jogait. A Rajna mellett a német és francia kölcsönös assimilatioja foly századok óta. Muszkaország északnyugati részében német ipar virágzik, Magyarországon északnyugati oldalán hasonlóan. Fiume és Dalmácia olasz települők által népesült meg. Vasuti építkezéseink nagy részét angol művezetők,

* G. Fr. Kolb. «Handbuch der vergl. Statistik. Leipzig, 1875. 317. és 579. l.

olasz kőfaragók és földmunkások végezek. Szóval: az egymás közelében élő népek épen nem hajlandók már ma chinai falakkal zárkozni el egymástól. S mint a természetben, úgy a nemzetgazdasági népeletben is megvan a *horror vacui* s mindkét téren az *erők kiegyenlítése* uralkodó törvény. A sarki és egyenlitői légáramlás a föld színe fölött és a népek hullámzó mozgása a föld színén azonos törvénynek hódol. A munka bért keres s a tőke és anyag munkás kezét von magához. A hegyi, terméketlen vidékek élelmi szerekben, a termékeny térségek munkaerőben szűkölködnek. — S midőn fölöslegeiket egymással kicserélik: ebben az érdekközösséget könnyű fölismerni.

S ha van, minthogy létezik is, székely-kivándorlás, az ezen nemzetközi általános érdekeknek, az ethnographiai és földrajzi viszonyoknak, a föld minden népét többé-kevésbbé hullámozásban tartó erőkiegyenlítésnek s a nemzeteket kölcsönösen érdeklő és szükségességét képező nemzetgazdasági tényezők elhelyezkedésének szabályszerű szüleménye.

Ha e tényt csak tisztán politikai és nemzetiségi szempontból akarók megítélni, nagyon könnyen olyan egyoldalúságba esnénk, a mely nem alkalmas arra, hogy a veszélynek jelzett bajt elhárítsuk.

A tény egyszerű okai már eléggé ismertek és teljesen megfelelnek azoknak, a melyek hasonló népmozgást Európaszerte előidézni szoktak. A székelyföld egy részében t. i. kevesebb a földművelési termény, mint a menyunyi a lakosság élelmezésére elégséges lehetne. Az iparos erő, a mely bőven van, nem talál itthon elegendő tért, a mi miatt nem is fejlődhetik ki kellően. A Dunafejedelemségek termékeny térein szűk a munkás és világkereskedelmi vonalba eső városaiban az iparos kéz. Itt tehát a szorgalmas munka biztosan és jól jövedelmez.

A székely leány, ki a házi munkában ügyes, szolgálatra, — a nap-számos pedig földművelési munkára megy s keresményével rendesen visszatér hazájába. Hogy némelyeket házassági viszony végképpen odaköt, az tény, de nem nagymérvű.

De miért nem irányul e munkás áramlat a magyar-alföld felé? azt kérdezik többnyire. Ennek egyszerű oka történelmi egyfelől s abban áll, hogy Erdély sajátos földrajzi fekvése és kormányzási különállása soha sem kedvezett valamely élénk összeköttetésnek, népmozgásnak a két hazarész között. A Moldva-Oláhországba járás-keles pedig apáról-fiúra hagyta emlékeit ősidők óta a székelyföldön. A nyelv sem képezett akadályt, mert itthon is vannak oláhaink, kikkel együtt élünk s nyelvüket elsajátítjuk. A magyar-alföld felé törekvésnek továbbá útját állja a nagy távolság, mely a vasutak nem-létében tömérdek idő- és költségbe került volna s még ma is költségesebb, mint a szomszéd országba menetel. E körül pedig a székelynek egyszerű a számítása: rövid idő alatt, csekély költség mellett

mentől nagyobb jövedelmet huzni! Magyar adja-e azt vagy oláh, az másodrendű kérdés. Hogy az aranypénzzel való fizetésben is van valami kecsegtető inger, azt a mi rongyos papírvilágunkban, hol a nép a nemesebb érzeket csak hiréből ismeri, elképzelhetjük.

Az említett czélu kivándorlás mellett azonban sokkal nagyobb horderejű az, melynek a vége *kitelepülés*. Az ilyen kivándorlók mint pinczerek, dajkák, szakácsnék, bérlők, (kiknek székely nejeik veteménytermesztési üzletet folytatnak), vendéglősök, kereskedők, gyógyszerészek s különösen mint kőműves, faragó és kovács-mesteremberek lépik el Bukurest, Plojest, Braila, Galacz, Krajova, Gyurgyevó stb városokat. Bukurestben egy városrész a székely kovácsokról neveztetett el. Mint ügyes és tanulékony mesterek állandóan bővében vannak a munkának s bár közülök, vagyont szerevezve, többen visszatérnek, de sokan telepednek meg végképpen azon városokba s már is egy pár jóra való ekléziát alakítottak.

Ha arra gondolunk, hogy milyen kevesen vagyunk idehaza is magyarok, ahhoz képest, a mint azt óhajtanók, s hogy különösen épen az iparos osztály mily lassan és nehézkesen fejlődik mi közöttünk itthon, s mennyire idegen elemé a preponderantia e téren: sajnosnak tűnhetik fel a magyar elem s különösen azon életrevaló iparos osztály kifelé gravitálása. De ha nem hiu ábránd és nem üres frázis, hogy *a mi ipari és kereskedelmi jövőnk keleten keresendő, akkor e mi mostani kitelepülőinket nincs miért fájlalnunk; mert ők megszaporodva és megerősödve épen a mi előőrseinkké válhatnak, a kik ott megbízható és jól felhasználható közvetítői lesznek iparunk és kereskedelmünknek*. Csak nemzeti öntudatuk és nemzeti mivelődésük fenntartásáról és ápolásáról gondoskodjunk. A kötelékeket és kapcsolatok, melyek a hazához és abban élő véreikhez fűzik, ne engedjük megszakadni. Leheljük beléjük a missio-érzetet. Tegyük azzá őket ottan magunknak, a mik a mi szászaink a német kulturának nálunk. De ne engedjük a moldvai 30—40,000 csángó sorsára jutni, sőt ezekre is egyuttal terjeszszük ki figyelmünket. *Vonjuk keleti politikánk tényezői közé keletre vonult testvéreinket!* S a kivándorlást egykor még áldhatni fogja nemzetünk.

Minthogy pedig e kérdésnél a főnehézséget mindig az okozta, hogy némelyek igen tulozták a kivándorlás mérvét, mások meg kicsinylették azt, s hogy egyáltalán a *tulajdonképeni kivándorlás* és *munkakeresés* között nem tettek vagy nem tudtak különbséget tenni s így a tény érdeme szerint megítélni: a rendelkezésre álló adatokból megkísértem számokba foglalni a kérdést. A mit számmal kifejezni nem birunk, az mindig bizonytalan valami, és bizonytalan dolog felett vitatkozni vagy elmefuttatást írni nem látszik előttem elég alaposnak.

A *Buzogány* Áron adatai szerint alig menne egypár százra a huzamosabb időre kimenők s esetleg künnmaradók száma. A székely főispánok-

tól nyert kimutatások azonban részben csak egy évre szorítkoznak, a miből évi átlagot megállapítani nem lehet, — részben pedig azt mutatják, hogy törvényhatóságilag ez a jövés-menés nincs eléggé nyilvántartva. Lássunk tehát más adatokat is.

A brassói ipar és kereskedelmi kamara 1875-ben a minisztériumhoz intézett felterjesztésében a munkás-kivándorlásra vonatkozólag, miután ismerteti az erdélyi oláhok baromtenyésztési rendszerét, mely szerint azok nyájaikat telelni Oláhország terjedelmes legelőire hajtják, hol a hó alatt is jól tenyészik a fü, melyen a barom az első lábaival szétkapart hó alól legel, — a munkakeresés ágaira térvén így szól:

«A szántóföld kiterjedése, mely a földbirtok felszabadulása óta amaz országban (Oláhország) bekövetkezett, a munkás-kivándorlásnak Erdélyből egy új nemét hozta gyakorlatba, vagy legalább is tette nagyobb mérvűvé, mint az korábban volt. Az erdélyi székelyek és oláhok százanként és ezrenként mennek mai napság ekéikkel, barmaikkal és szerszámaikkal, mint mezei munkások rövidebb vagy hosszabb időre Oláhországba. Azon körülmény következtében, hogy a jóllét Oláhországban fokozódott, hogy az élet kellemesebbé és biztosabbá lett, s a gazdaság- és háztartásban mindinkább a nyugati szokások honosulnak meg, a szolgaszemélyzet s házi és gazdasági állandó munkások a székelyek közül kezdetek felvétetni. Ezek mind nagyobb tömegekben mentek oda, a hol őket jobban fizették s nem bántak velök rosszszabul, mint Erdélyben. A közlekedés föllendülése, a jobb jobb intézmények, névszerint utak, vasutak, hidak, lakházak, gazdasági épületek építése Erdély városi és vidéki lakóiból mind több munkást vontak Oláhországba. S ők itt általában jó keresetre tettek szert. De a foglalkozásban visszaesési korszakok is vannak s a könnyelmű számítás ezen munkások és iparosok némelyikét romlásba vitte.»

«Ma bizony fölvehető, hogy ezen vándormunkások száma magasabbra emelkedett, mint volt valaha. Mihez hozzájárult, hogy az oláhok a határ- és vámszabályzatokat kikerülő titkos átmenetelt elősegítették, hogy a munkások és cselédek odavonását előmozdítsák.»

«Mialatt Oláhországban az ügyek fejlődtek s az életmód két évtized óta előnyösen átalakult, az alatt nálunk mind rosszszabbra váltak a viszonyok. A kereset alászállott és a terhek megnövekedtek. A természeti szükségesség és a kereseti érdekek az oláhokat és székelyeket a vagyonos és gazdasági felvirágzásban lévő szomszéd-országba vonják.»

«Mindezen tüneményeket munkásvándorlásnak tartjuk, mert mindazon erdélyieknek, kik ma évenként mintegy 20—30,000-en lehetnek ottan, nem szándékuk Oláhországban és Bessarábiában maradni A kézművesek közül és az intelligentiából azonban sokan arra határozzák magukat,

hogy oláhországi állampolgárokká legyenek, minthogy így jogaiknak biztosabb védelmét vélik elérhetni.»

«Ez utóbbi tüneményt már a *tulajdonképeni kirándorlás* fogalma alá helyezzük. S mint ilyent az újabb időben évenként 120—150 esetet és 500 személyt vehetünk fel.»

Miután személyes tudomásom van arról, hogy a nevezett ipar és kereskedelmi kamara jelenlegi derék titkára, *Hintz János* ur, ez és rokon természetű ügyek tanulmányozása végett több ízben tett körutakat Oláhországban s szó és írásbeli közleményeivel engemet is szerencsésített: a fennebbi adatokat igen becseseknek és megbízhatóknak tartom.*

Minthogy azonban a nevezett számok az erdélyi oláh (szász ritkábban fordul elő) kitelepülőket is magukban foglalják, azt hiszem, a valótól nem távozom nagyon el, ha a székely kivándorlók évi számát ezen alapon legfőlebb 250 lélekre, vagyis az egész ősszeg felére teszem.

Hogy azonban semmi se legyen mellőzve, a mi által e kérdés némileg megvilágítható, az 1870-ik évi számlálás adatait is felhasználom.

A nevezett népszámlálás idején *távollevő hazai népesség* száma:

	Az országban:				Külföldön:		
	összesen	polgári állásban	a közös hadsereg-nél	a honvédség-nél	férfi	nő	együtt
(Torda) Aranyosmegyéből	899	761	74	62	2	—	2
Csikmegyéből	6,644	4,465	658	154	605	762	1,367
Háromszékmegyéből	7,756	5,010	810	174	1,118	644	1,762
Maros- (Torda) megyéből...	1,720	1,082	444	170	18	6	24
Udvarhelymegyéből	2,326	1,676	476	98	72	4	76
Összesen	19,345	12,994	2,462	608	1,815	1,416	3,231

Tehát 3231 hazai lakos volt a népszámlálás idejében külföldön s 16,114 az ország különböző részeiben.

A belföldön lévő távoliak polgári állásuak és tényleges hadi szolgálatban lévők. Az utolsók száma 3120-, az elsőké 12,994-re megy, a kik kisebb mérvben tanulók, hivatalnokok, gazdatisztek, nagyobb részben pedig iparosok és más személyes szolgálatból élők. — S ha e tekintélyes számra tekintünk, *épen nem mondható, mintha a székelyek már saját ösztönüket követre is eléggé ne törekednének munkaerejüket és keresetképességüket az ország határain belül értékesíteni*, — s mintha a honvág még a kenyérkereset anyagi természete mellett is szíveikből kizárva lenne.

* Sok becses közleményt tartalmaz ez ügyről ily czimű műve: «Das wandernde Siebenbürgen.» Kronstadt, 1876.

Sőt ha a belföldön távollevőket a külföldön távollevőkkel összehasonlítjuk, amazok tekintélyes számával szemben ezek 3231 száma éppen nem tűnhetik föl magasnak, különösen ha elgondoljuk, hogy ez utóbbi szám egy jelentékeny része a székelyek között élő oláhokra esik, kik barmaik legeltetésére éppen a népszámlálás idejében (deczember 31.) szoktak távol lenni. Mig ellenben a belföldön távol levő székelyek egy része éppen a karácson és újév ünneplésére szeret családi köréhez vonulni.

Az ország határain belül tartózkodó távollevők száma a magyar-államban a tényleges népességnek 2.²², Erdélyben 2.¹⁰, a székelyföldön pedig 3.⁵⁴ %-át teszi. Tehát a *haza területén lévő népmozgás legerősebb áramlattal a székelyföldről bír.* Az egyes megyék közül Háromszék- és Csikmegye e tekintetben háromszorosan mulja fölül a székelyföld többi részét.

A mi a *külföldön távollevőket* illeti, ezek közül 67 esik az osztrák örökös tartományokra, 34 más európai államokra s 3130 Moldva-Oláhországra. Az tehát kétségtelen, hogy a külföldön az utóbbi ország a leglátogatottabb a székelyföldről. A mi egészen természetes is az adott viszonyok között, s ha ellenkezőleg állana, az lenne természetellenes.

S hogy itten valamely *speciális székely társadalmi körjel* nem keresendő, még bizonyosabbá válik, ha látjuk, hogy a külföldön levő erdélyiek összes száma ugyanazon időben 16,994 volt, kik közül az osztrák örökös tartományokra csak 536, más európai államokra 791, Moldva-Oláhországra végül 15,867 lélek esik.

Vagyis Erdély összes lakosságának 0.76 %-a volt a szóban lévő időben Moldva-Oláhországban, míg az annak legélénkebb közlekedési vonalai közvetlen közelében lévő székelyföld lakóinak 0.74 %-a. Tehát 0.02 %-kal kevesebb az erdélyi átlagnál. A Magyarországból külföldön levők száma a lakosságnak 0.23, a volt Határőrvidékről 0.63, Horvát-Szlavonországból 0.49 %-át tette. Az ország déli szélein átalában mind fokozódik e szám, s Brassó és Fogarasvidéken pl. oly magasra emelkedik, hogy minden 25-ik lakos külföldön tartózkodik, a mi 4%-nak felel meg.

En tehát ez adatokból az u. n. székely-kivándorlás aggasztó tényét megállapítani nem tudom; hanem igenis constatálhatom azon körülményt, hogy a *kenyérkereseti s kitelepülési erdélyi népmozgás főiránya Moldva-Oláhország, — s e mozgásban a székelyföldi lakosság csaknem akkora részt vesz, mint Erdély általános népessége.*

A ki ennél többet tud, bizonyítsa be számokkal, mert általánosságokban beszélni ilyen tényekről nem elégséges. Én elhiszem az utazóknak s talán Oláhországban élők vagy élteknek, hogy az ottani városokban folytonosan ezerekre menő székelyt lehet látni. Maga *Hintz* is azt mondja, hogy pl. Bukurest utcáin a sok székely-magyar beszéd hallására mintha Segesvár vagy Brassó utcáin képzelte volna magát; de a valódi kitelepülők

számát a brassói ipar- és kereskedelmi kamara említett jelentésében még se teszi ő maga sem ezerekre, hanem évenként az *egész Erdélyből* legfennebb 500-ban véli megállapíthatni.

A kik a kivándorlás nagyobb számát akarják bebizonyítani, azoknak odabenn évenként *névszerinti* számlálást kellene megejteniök. Az ezereket, lehet hogy minden évben megtalálnák, de a nevek nagy része bizonyosan évenként megváltoznék. Illetőleg a szolgálatból hazatérteket folytonosan újak váltják fel, kivéve mindenesetre a csekélyebb számú megtelepülőket.

A mi a távollevők abszolút számát illeti, erre nézve meg kell engednünk, hogy a népszámlálás idejében, minthogy az épen január elsejére esett, mikor a mezei munka s nagyjában az ipar is szünetel, kisebb mérvűnek tűnt fel, mint az év más szakaiban tényleg létezik; de az is áll másfelől, hogy ez időszak legalkalmasabb a tartózkodás általános természetének megítélhetésére.

A Moldva-Oláhországba vonulók legnagyobb számát a székely megyék közül — hasonlóan a belföldön távollevők számához — itt is Háromszék- és Csíkmegye adja, úgy hogy ezek mellett a többiek csaknem elenyésző csekély számmal jelennek meg. Nevezett megyékből a népszámlálás 3129-et mutatott ki, a többiből együttesen 102-öt. Mindenesetre érdekes volna tudnunk, hogy e számból mennyi esik a székelyföldi oláhokra.

Anyanyit itt is bizonyosan felvehetünk, mint a Brassó- és Fogarasi vidéki oláhoknál, a hol a tényleges lakosságnak 4 %-át adták a künnlévők. Minthogy pedig Háromszék- és Csíkmegyében 22,733 oláh lakót vettünk fel, ezekre 909 künnlévő esnék s a két megye székelységére 2220 maradna, a mi 1.15 %-nak felel meg.

A mi a nemeket illeti, Csíkból több a nő, Háromszék megyéből pedig a férfi. A tapasztalat is azt mutatja, hogy onnan nagyobb számmal mennek — épen mint belföldre is — a leányok szolgálni, innen pedig az iparos férfiak üzleti vállalatokra.

Ha már e tények ilyenén megvilágítása után azt kérdezi valaki: minő eszközöket ajánlok a kivándorlás megakadályozására? erre utalnom kellene a bevezetésül mondottakra, hogy t. i. én azt teljesen megakadályozni nem is óhajtanám. *Egy jóra való magyar iparos-elem kifejlődése Keleten reánk nézve szükségesség.* Hogy azonban ez osztály ott is magyarnak maradjon, hogy anyagi és szellemi érdekei megvédelmeztessenek, hogy nemzetiségök az üldözés és elnyomástól biztosítva, polgári és társadalmi jogaik elismerve, tiszteletben tartva legyenek: erre minden alkalmas eszközzel hatni kell.

Alkalmas eszköznek tartom pedig, hogy közöttük a társulás előmozdittassék, *hogy ők névszerint a székely-egylet kötelekeibe* — tagsági díj nélkül

is, ha másképpen nem lehet — *felvétessenek s minden városban, a hol arra elegendő számmal vannak, közöttük vidéki választmány szerveztessék.*

Továbbá kormányunk hasson oda, hogy a nemzetközi jog velök szemben érvényben és tiszteletben tartassék.

Egyebekben magamévá teszem a brassói ipar- és kereskedelmi kamara felterjesztésének következő nézetét:

«Azon eszközök közül, melyek népünket a munkás kivándorlás túlterjedésétől visszatartják, csak azokat ajánlhatjuk, melyek ezen alapelvből indulnak ki: «a nép és gazdasági életben nincs helye a kényszernek.» Nem akarunk azon közhelyekbe ereszkedni, hogy itthon az ipart, földmivelést s általában a keresetet fokozni kell, hogy az adó és közterhek mérték fölött ne emeltessenek. Mindez magától értetődik, s fájdalom, nálunk olyan sürgős feladattá lett, a melynek megoldása napról-napra nehezebb lesz. Meg kell kísértetni a keresetet otthon, természetes úton fokozni s ez által is sikerülni fog a mértékfeletti kivándorlást Erdélyből megakadályozni. *A székelyföldre nézve gyakorlatiasnak találjuk azon gondolatot, hogy ott társulati úton alkalmas házi-ipart teremtsenek, azt terjesztsek és emeljék. Minden együletet, mely a keresetet szaporítja és szabályozza, támogatni és fejleszteni kell.* Tőkével és üzleti ismeretekkel magasabb mértékben bíró iparosok és gazdák bevándorlását országunkba eszközölni kellene, hogy a mi közönséges munkásunk otthon is könnyen és elegendő mértékben szerezhessen kenyeret.»

«Különben ezt az ősz erdélyi munkásvándorlást, a mely részben a Dunafejedelemségekbe való kivándorlás, nem szabad úgy fogni fel, mintha az magában veszedelem és föltétlen romlás volna. Ez a mi helyzetünkől, a mi fennállásunkból kifolyó régi szükségesség. Ez maga magát, a népben rejlő ösztön alapján szabályozza s a szükség szerint irányul. S ámbár egyesekre nézve, férfiakra úgy, mint nőkre, erkölcsi és gazdasági romlással is jár, mindazonáltal népességünk ezen mozgása a szomszéd országokba több előnyt, mint hátrányt rejt magában.»

A kitelepítés gondolata is föl-föl újul koronkint. Alkalom szerint, és ha az önként jó, hasznos és praktikus lehet ennek megvalósítása. De rendszert csinálni belőle nem lehet. Nem is szükség.

A székely vagyon- és birtokszerzeténél fogva nem hagyja oda az ősi barázdát, míg az anynyi kenyeret ad, mennyi az éhenhalástól megmengetheti. Rajta az ő otthonjában kell segíteni, — és e segítség legyen természetes. *Az összes közgazdasági állapotok javítása az, a mi által e népet a pusztulástól megmengetjük.*

Különben is egy szellemileg és anyagilag erős, tömör népesség a birodalom e meszsze előretolt keleti részében, a szláv és román világ közé mélyen beékelve, az Al-Duna és Fekete tenger világkereskedelmi moz-

galma felé erős gravitáló ösztönnel és ügyességgel, példátlan fajerővel, szivós nemzetiségi öntudattal: mindez a magyar nemzetre nézve olyan szükségesség, s ha annak jövőjét biztosította, olyan szerencse, melynek értékeért áldozatokat is kellene hoznia.

Ha van nemzeti politikánk, mely a jövőbe messze néz s gondolatnak gyökerét mélyre tudja bocsátani: ime itt egy alkalmas talaj, mely mivelője iránt haládatlan nem lesz!

Németországon sokszor hallottam és olvastam az erdélyi szászokról, hogy ők: «Eine vorgeschobene Post des Deutschthums nach Osten». Több tekintetben és sokszor be is bizonyították szászaink, hogy ők ennek tudatával bírnak.

A székelyeket én is ilyeneknek tartom s ilyenekül óhajtanám tekintetni a magyar nemzetre nézve. De a szászokat a németiség tette azzá. A székelyekkel is a magyarságnak kellene ezt tennie!

8. Teendők.

Az ismertetett állapotok, előadott tények feleslegessé teszik az újabb indokolást, vagy a már kifejtett indokok ismétlését. Itt tehát egyszerűen felsorolom azon teendőket, melyek által e mű első szakaszában tárgyalt viszonyok lehető javítását elérhetőnek remélem. Anynyit tájékozásul kijelentek, hogy ábrándképek után nem kapkodom, utópiákat, betölthetetlen vágyakat, teljesíthetlen reményeket nem táplálok, nem terjesztek. Tehát csak azon teendőket jelölöm ki néhány pontban, melyek megvalósítását törvényhozási-, egyházi-, törvényhatósági- vagy társadalmi uton nagyobb nehézségek nélkül eszközölni lehessen. Indítványaimban azon sorrendet követem, a mint művemben a tárgyak egymás után következnek.

1. Égalji viszonyaink pontosabb meghatározhatása végett a népiskolát meghaladó minden tanintézet folytasson észleléseket az országos földdelejtességi és meteorológiai központi intézet vezetése alatt s annak eszközeivel. Minthogy pedig önkéntes munkára kényszeríteni nem lehet, vagy ha hozzá kezdett is valaki, könnyen belefárad, — s különben is méltányos lévén, hogy fáradságának jutalmát vegye az ember: 100—100 forintnyi tiszteletdíj lenne kieszközölendő minden intézethez az észlelő számára.

2. Óhajtandó (mint a magyar orvosok és természetvizsgálók XVIII. nagygyűlése, Előpatakon kimondotta), hogy a fürdők geológiai és balneológiai viszonyainak megismerése céljából *fürdői muzeumok* állíttassanak.

Ezt Borszék meg is kezdte. Kövessék a többiek is!

3. Nemzetiségi érdekekből óhajtandó, hogy a hazai *csángók* anyagi és szellemi érdekei erélyesen megóvassanak. A *külföldi csángók* nemzetiségét,

mívelődési érdekeit, vagy diplomáciai úton kell megvédeni és fenntartani, vagy, ha erre kilátás nincs, őket hazatelepítés által nemzetünk erősítésére felhasználni. Ez magyar nemzeti kérdés, államkormányunknak tehát méltán képezhetné gondoskodási tárgyát.

A Moldva-Oláhországba kitelepülőkre vonatkozólag a megelőző fejezetben mondtam el nézeteimet.

4. Ép oly állami ügy a székelyföldön — s talán egész Erdélyre is kiterjeszthető lenne, — egy magyar lutheránus s egy magyar görög-keleti püspökség szervezése s a magyar görög-katholikusoknak a római katolikus egyházhoz való csatolása. «Felekezetiség» czim alatt az indokokat előadtam.

5. Egyházi, általános közerkölcsi és közmívelődési érdekek parancsolják, hogy a *belső-emberek* fizetésének javítása, rendezése munkába vétessék csoportosítás, eklésiák tömörítése, magtárak, gyámintézetek, nyugdíjalapok szervezése által. Ez az egyházak ügye, de nemzetiségi tekintetben is nálunk nagy fontossággal bírván, kimondhatná a törvényhozás, hogy a felekezeteknek évenként nyújtani szokott segély kizárólag e célra fordíttassék. A mit most azzal a pénzzel toldoznak-foldoznak, annak nemzeti közmívelődésünk terén nyomai nem maradnak.

6. Közerkölcsi érdekekből alapítson a társadalom a szolgálatban lévő és az erkölcsiségben tántorithatlanságot tanúsított ifjúság számára kiházasítási jutalmakat.

7. A lakásviszonyokat illetőleg törvényhozási vagy törvényhatósági úton betiltandó lenne a szalma és nádfordél, s a lakházaknál kéményépítésre kényszerítettnek az emberek.

8. A fényűzésnek erkölcsileg és vagyoniilag romboló hatása ellen községenként *védegyleteket* kell szervezni. Ezekben téli felolvasásokat rendezni s a házi ruházati ipart megvédeni és fentartani.

9. A közegészségügy érdekében.

A kórházak számát szaporítani kell. Ezt a statisztikai adatokból kiderült elrettentő tények is eléggé követelik. Különben is absurdum az, hogy egész Gyergyónak, Kézdi-Vásárhely vidékének a volt kézdi és orbai székekkel, Homoród- és Erdővidékének, Udvarhelymegye nyugati s Maros-(Torda)megye délkeleti részének, külön-külön 45—50 ezer lélekkel és elszigetelt földrajzi fekvéssel, ne legyen egyetlen kórházuk. E végett:

a) az állam állíthatna egy kórházat a parajdi sóbánya mellett, mely egyszersmind Udvarhely- és Maros-(Torda)megye nevezett vidékeinek nyújtana segílyt.

b) Kényszeríteni kellene törvényhozási úton a városokat, hogy kebe-

lökben kórházalapot állítsanak s azt évről-évre növeljék. Addig pedig, míg kórházuk, a megye hozzájárulásával is, felállhatna, rendszeresítsenek egy díjazott orvosi állomást, a hol ez még hiányzik. Ez által az orvosok száma is idővel szaporodnék.

c) Új kórházak alapítása mellett első sorban a már meglévőket kell jó karba helyezni, azokat a kor kívánalmai szerint fejleszteni. Azzal nem szabad megelégedni, hogy őseink hagytak ránk valamit; mert ha mi azt tovább nem gyarapítjuk, vagy megsemmisül, vagy nem fog megfelelni a fokozódó igényeknek.

E végre czélszerűnek látnám, ha a *székely törvényhatóságok egy közös sorsjátékot rendeznének*, melyre a kormánytól nem csak engedélyt, de támogatást is remélhetnénk.

Ez ügyben a kezdeményezést vegye kezébe a «Közmívelődési és közgazdasági székely egylet» s örök emléket fog emelni nevének a székelység történetében.

Ha, a mit méltán remélhetünk, a sorsjáték jól sikerülne, a kórházak jó karba hozásán kívül, ki tudja: egy *székely lelenczház* alapítására is nem jutna-e valami?!

E kérdés nem kis jelentőségű. Közegészségügyi állapotunk, az a ropant mérvű halandóság komoly aggodalommal töltheti el minden hazafi lelkét. S én a művem első szakaszában tárgyalt dolgok között sürgősebben egyre se hívhatom fel a közfigyelmet, mint éppen erre.

A kórházak szaporodása és megerősödése azon eredménnyel is járna, hogy újabb orvosi állomások szerzésével növekednék orvosaink csekély száma.

d) Kórházaink megerősödése után természetesnek, de múlhatatlanul szükségesnek is látom, hogy közegészségügyi törvényünk megszorítása a betegek felvételében, mi eredményében amugy is csak káros hatású, módosítás alá jöjjön.

e) A székely kórház és lelenczház alaptőke növelésének könnyen kivihető módja lenne a fennebbiek mellett az is, hogy területünkön minden nyilvános multság (bál, hangverseny, színi előadás) tiszta jövedelmének 10%-a e célra fordíttatnék legalább 10 éven át, vagy tovább is.

f) Társulati vagy magán-vállalkozás útján téli fürdőket kell állítani mentől több helyen.

10. A kivándorlás és kitelepítés kérdésével szemben már fennebb összes közgazdasági és közmívelődési ügyeink derekas fejlesztését mondván leghatósabb szernek: e munkában felmerülő összes javaslataim ama kérdésre is szolgáljanak feleletül.

MÁSODIK SZAKASZ.

Mezőgazdaság.

I. Földmívelés.

1. A talaj minősége.

Az okszerű földmívelés az égalj-, talaj- és a termények élettani ismeretén alapszik. A növények nem olyanok, mint az ember, a ki a sarkvidékektől az egyenlítőig s Ferrótól az Ujvilágig mindenütt hazát alkot magának. Növénycosmopolitismus nem létezik. Az Alpesek rózsáját hiába csalogatnók: cserélje föl a kopasz sziklacsucok jégvilágának zord hidegét a Provence daltelt mezejének enyhe légkörével,— vagy a tűlevelűeket: vonulnának le a Kárpátok és Hargita szikláiról az alföldi forró homoktengerébe, valamint a narancsot és fügét, vagy bár a szőlőt és tengerit is hasztalan biztatnók: hagyják oda a tenger mormolását a havasok vihartánczáért vagy a verőfényes száraz oldalokat a hegyi csermelyek üde cseppjeiért. Ők állhatatosan megmaradnak otthonos talajukon, megszokott klimájuk alatt. Az ember teendője tehát és kötelessége csak abban állhat: olyan helyre csalogatni valamely növényt, melynek égalja és talaja annak otthonul szolgálhat. De ha ilyet talált, akkor kísértse is meg az áttelepítést.

Égaljunkról már van némi határozott ismeretünk, melyek alapján megítélhetjük, hogy mik találnak ahhoz leginkább a növényvilágból. De korántsem vagyunk ezen előnyös helyzetben a talajismére nézve. A mit a földtani jellemzésben eléadtam, az csak némi tekintetben nyújt erre vonatkozó tájékozást. Ezért tehát megkísértünk egy kis általános talajismerttetést, felhasználván a nem éppen tudományos vizsgálatok és meghatározás alapján nyert azon népies adatokat is, a melyek alkalmasoknak látszanak a tájékozás részletesebbé tételére. A geológiai képződés korszakai közül különösen a negyedik működött a szántás-vetés előmozdítására, az áradmányi és özönvízi területek alkotása által.

Az *áradmányi* képlet összes völgyeinkben, a folyók vizeitükre fölött terül el, közvetlenül azok két partjának hosszában, a völgyek terjedelme és a földrajzi magasság szerint keskenyebb vagy szélesebb szalagok alakjában. Minthogy az alföld árterei jóval nagyobbak, mint a felföldéi, természetesen terjedelmesebb ott az áradmányi képlet is. A mi ennek földtani szerkezetét illeti, az többnyire kavics, homok és agyagrétegekből áll, borítva termékeny humussal. Másnemű alkatrészei, mint pl. a tuffok és tőzegek nem igen tartoznak a földmívelési területhez.

Az *özönvizi* képlethez számítjuk az árviztérből itt ott szigetként kiemelkedő magasabb lapályokat vagy hullámzatosan elszórt halmokat, milyenek pl. (Torda)- Aranyos- és Csikmegye belsejében fordulnak elő s a milyen Háromszékmegyében a Szépmező; valamint ide tartoznak általában a folyók partjainak árvizterétől a hegysorok lába felé mind két oldalon feljebb-feljebb emelkedő völgyterületek, felnyúlván a hegyek oldalaira is kisebb-nagyobb magasságban. A földmívelési terület, az előbbi képlettel együtt, csaknem kizárólag ebben határolódik. Ennek altalaja tetemes vastagságú kavicsréteg. A feltalaj legjelentékenyebb alkatrésze a *löss* (iszapos márga, sárga föld), mely többnyire iszapos homokkal, kavicscsal, agyaggal, mészszel van vegyülve s foltonként televénynyel borítva. Hogy valamely területen az agyag, homok vagy mész van-e jelen a löszben, annak nagyon egyszerű próbája a következő: a talajból egy darabot egy edénybe teszünk s vízben jól összekavarjuk, ez alatt az agyag feloldódván átmegy a vízbe s azt ezzel együtt leöntjük, a mi az edény fenekére leülepedik, az vagy mész, vagy homok, s melyik legyen a kettő közül, megmutatja egy kis sósav, a melyet a mint rá öntöttünk, ha mész van jelen, az pezsegni, susztorogni fog, s ha homok, azon semmi változást nem észlelünk. Ez alapon, ha a jól kiszáritott talaj-darabot a próba előtt súlymértékkel megmértük, s az edény fenekére rakódott s sósavval megpróbált részt kiszáritva hasonlóan megmérjük: a talajban jelenlevő agyag, mész vagy homok közt létező arányt is meg lehet állapítani.

Ennek pedig mentől biztosabb ismerése igen szükséges a növénytenyésztésre nézve. A növények megvizsgált és megállapított vegyi alkatrészei feltételezik ugyanazon alkatrészek kellő mennyiségű jelenlétét a talajban is. Ez alapon *Liebig* a növényeknek s ezzel természetesen a talajnak is három fő csoportját állította föl; a) a *káli-növények*, hová a tengeri, burgonya, répa és fejtő czékla tartoznak; b) a *kovány-növények*, mint a buza, rozs, árpa, zab s minden fűfélék; c) a *mészény-növények*, mint a lóhere, bab paszuly, borsó, lencse és dohány. Itt t. i. az elnevezés az ásványi alkatrészek egyik vagy másikának túlnyomóságát tételezi föl, a melynek a talajban is azon mértékben kell jelen lenni. A növények vegyi ismeretése minden gazdasági szakkönyvben föltalálható; de ez nem sokat ér

arra nézve, a ki gazdasága területén a talajt nem ismeri. Erre pedig vizsgálódások, kísérletek volnának szükségesek, a mit azonban mi még nélkülözünk. A jelenleg folyamatban lévő kataszteri munkálatokkal kapcsolatban e hiányon sokat lehetett volna segíteni, s legalább határrészenként a talajt alaposan meghatároztatni. Ennek szükségét érezteti is a munka keresztülvitelére kiküldött személyzetnek adott utasítás, melyben a kérdő pontok között, a vidék-leírásban a talaj minőségéről is feleletet kell adni; de e leírásokat oly rövid idő alatt követelték be, hogy azokból e kérdésre, még ha a legalaposabb instructió volt is adva, tudományos értékű, kimerítő fölvilágosítást hiába várunk. A mi adat azonban innen fölhasználható, ezt sem vetjük meg. (Torda)- Aranyosmegyére vonatkozólag e mellett Foith Károly úr nyugalmazott bányaanyag számunkra nyújtott becses adalékait is fölhasználjuk.

(Torda)- *Aranyosmegye* délnyugaton egész terjedelmében tekintélyes sziklás magaslatok által van környezve, melynek altalaja az egész vonalon porphyr alakú kőzet. Ezt a hegyek alsóbb pontjain harmadkori mész és alabástrom borítja. A téren eső részek az Aranyos- és Maros-terén két különböző jelleggel bírnak. Az aranyos völgyét t. i. — kivéve Mészke mész és alabástrom kővel borított szegényes határát — egy hatalmas, kiválóan az ősképletekből származó kavicsrakodvány borítja, mely Várfalvától Székely-Kocsárd keleti határszéléig a fennsíkokon is uralkodik. Ezen, mint feltalaj, dús termékenységű agyag vonul végig, itt-ott több-kevesebb homokkal vegyülve. E réteg helyenként mélyebb, másutt csak 6—10 hüvelyknyi vastagságú.

A Maros völgyének alsóbb térein homok-rakodvány terül el, a völgyek elágazásaiban pedig s az ezeket szegélyező magaslatok oldalain a sóképződést fedő palarétegek tűnnek föl, helyenkint borítva a fennebb említett földtalajjal.

A magasabb részek feltalaja többnyire mély rétegű fekete és sárga agyag, kevés homokkal vegyülve.

A délnyugaton uralkodó sziklás magaslatok porphyrja, az elmállásban nyújtott kovag és földpát alkatrészeinél fogva, kedvező talajt szolgáltatna a befásításra, de a legeltetési viszonyok rendezetlensége miatt jelenleg erdő nélkül kopaszon hevernek.

A térségeken dúsan tenyészik minden szalmás gabona, a tengeri, kender, burgonya, mindenféle hüvelyes és kerti vetemény; az Aranyos terén különösen a répa-félék (a híres szent-mihályfalvi nyári retek) és a dohány. Ellenben szénatermő hely kevés van. A Maros kevésbé termékeny vidékén bővebb a kaszáló.

A hegyi vidékek talaja általában nagyon alkalmas a gyümölcstermesztésre, kiválóan az alma, körtefajokra, valamint a dió és szilvára. Ez előnyt

mind nagyobb-nagyobb mérvben föl is használják a lakósok. Szőlő-termelése szintén kedvező.

Maros- (Torda) *megjében*, a Maros terén Nagy-Ernyétől Nyárádtőig az első osztályú szántók, kaszálók és legelők feltalaja 18—24 hüvelyknyi mélységű televény, kavicsos fővény altalajjal.

A Nyárád völgyén, Lőrinczfalvától Ákosfalváig az első osztályú terület feltalaja fővényel vegyült televény.

A másodosztályú szántók és kaszálóknál, melyek mindkét helyen a térségek szélein s a mérsékelt emelkedésű oldalakon terülnek el, a feltalaj fővényes és kavicsos agyag. A harmadosztályú területeken pedig, a meredekebb oldalakon, kavicsos agyag, sőt Nagy-Ernye (a Maros mellett) Illenczfalva és Lukafalva határain fekete kötött agyagrétegek is fordulnak elő, melyeknek mívelése nagyon nehéz.

A *mezőségen* az első osztályú részek talaja — a völgyek és mérsékelt emelkedésű oldalakon — televény, itt-ott vizenyős, majd fővényel vegyült fekete föld, sőt homokos agyag is. A másodosztályúaknál homokos vagy meszes agyag; a harmadosztályúaknál, a meredek oldalakon, sziváj vizenyős agyag, szórványosan homok, mész vagy krétával, sőt helyenkint csillámpalával vegyülve.

A Marostól keletre eső hegyek között az első osztálynak talaja televény, vagy homagos agyag, a másodosztályúaké homaggal, fővényel, mészszel, krétával vegyült agyag, többnyire pala altalajjal, a harmadosztályúak 8—10 hüvelyknyi termőrétege fővényes, meszes, sárga és veres agyag. Előfordul különösen a Maros és Nyárád terén a szikesvizenyős talaj is.

A Kis-Küküllő terén találkozunk a völgyekben televény, homag, homok és agyagtalaj-vegyüléssel, kavics, homok és agyagaltalajon; az alantabb fekvő oldalakon sekély agyagtalajjal, itt-ott jelentékeny homok és mész-vegyülékben; a meredekebb oldalakon az előbbi talaj jóval vékonyabb rétegben fordul elő. A két utóbbi területen az altalaj pala, homok és szikla.

Legkönnyebben mivelhető, mert nagyjában kettős fogattal szántható a Maros, Nyárád és Kis-Küküllő tere, legnehezebben a mezőség, hol a szántásra többnyire négyes fogatokat alkalmaznak.

Csikmegyének északi részében, Gyergyóban, a feltalaj többnyire nehezen mivelhető, televényszegény agyag, mely száraz állapotban kőkeménynyé válik s csak háromszori szántás által lesz némileg porhanyóvá; az altalaj általában homokos kavics, a sekélyebb feltalajnál sokszor kárpáti homokkő vagy trachyt. Az altalaj Csikmegye többi részén is azonos a gyergyóival.

A feltalaj *Felcsikban* hamuszínű vagy barna agyag, itt-ott kavicsos

vegyülve. Az oldalakon a kavics és homokkő mind uralkodóbbá válik és a termő réteg vékonyabbá, mely végre alig 6 hüvelyknyi mélységű.

Legjobbak a homokkal vegyült területek Taploczán, Csík-Szeredán a két út között, Csicsó, Mádéfalva keleti, Rákos déli, Szépvíz, Szt-Miklós, Borsova, Delne, Pálfalva, Várdotfalva nyugati részein. *Legsilányabb* köves, agyagos talajúak, alig fél lábnyi mélységgel, Vacsárcsi, Göröcsfalva, Szt-Mihály és Szt-Domokos északnyugati határrészei.

Alcsik térségeinek néhol televény, másutt homokos agyagtalaja általában termékenyebb s könnyebben mívelhető, milyen pl. Kozmás, Csekefalva, Tusnád, Verebes, Lázárfalva, Csátószeg, Szent-György, Szent-Imre, Szt-Simon és Szent-Király lapályos határainak egy része.

Köves és kősziklás, fakószínű, vizenyős agyag talajukkal silányabb termővidéket alkotnak Kászon-Ujfalu, K.-Jakabfalva, K.-Al- és Feltiz, továbbá Ménaság és Mindszent.

A vegyületi minőség mellett egész Csíkmegye talajának legjellemzőbb sajátága a *vizenyősség*, mi e terület tulságos vízbősége mellett annak tulajdonítható, hogy egyfelül az agyagtalaj nem bocsátja át, másfelől a homok, kő és trachyt altalaj tartja felszinen a vizet. Innen van a medenceze fenekén elterülő kaszálók élénk zöld színe ősz felé is, mely az idegen előtt oly szép és termékeny színben tünteti föl a vidéket.

Terményei között a tisztabuza leginkább *Alcsik* televény és homokos-agyag talaján fordul elő, mely talaj jelentékeny vízbőség mellett a kalászosoknak óriási szarát nevel. A buza Csíkban azért alsóbb rangú termény, mert kevés a nevezett minőségű talaj, s aztán hőmérsékéről is tudjuk, hogy nagyon alacsony fokú.

Háromszékmegye talajára a geologiai negyedkor özönvizi és áradmányi képletében adott jellemzés leginkább talál. Szép nagy térségein s az ezeket három felől körülvevő oldalakon legszabályosabban ment végbe a földtani fejlődés. Ha mégis egy pár szóban részletezünk, ez csupán a talajelemek arányainak nagyobb vonásokban való feltüntetéseért van.

A *Szépmező* talaja igen mély rétegű televény, hasonló altalajon, mely után fővény-réteg következik.

Az Olt és Feketeügy völgyein és téerein hasonlóan mély rétegű televény, itt-ott televényes homoktalaj nyugszik, szivós agyag, vagy pedig kavics, homok altalajon. A megye déli részén, Egerpataktól kelet és nyugatra, egy néhány község határa könnyű homoktalajból áll, hasonló altalajon.

A szelíd hajlású oldalakon mély rétegű és televényes gazdag agyagtalaj, részint agyag, részint agyagpala altalajon.

Az emelkedettebb és meredekebb oldalakon a feltalaj sekély termő-rétegű agyag, itt-ott kavicscsal vegyülve, továbbá márga és televényszegény homok. Az altalaj agyagpala, homokkő vagy kavics.

Szépmezőn és a folyók mentén általában kettős, a tiszta agyagtalajú helyeken négyes fogattal szántanak, naponta $\frac{1}{8}$ hold földet művelvén meg.

A székelyföldnek egy megyéje sincs, melynek talaja egész kiterjedésben olyan jó minőségű volna, mint a háromszékmegyei. Innen van terményeinek is különösen pedig búzájának kitűnő jósága mind minőség, mind mennyiség tekintetében.

Udvarhelymegye keleti része, Zetelakától, keresztül Máréfalván és Oláhfalun, le Homorod-Almásig, trachyt altalajon nyugszik, melyet, miután a vidék földművelése naggyobbára meredek hegyoldalokra szorul, néhol alig borít egy pár hüvelyknyi termőréteg, melynek agyagában kevés helyen a homok, de túlnyomóan kavics, s Abásfalva és Almás felé e mellett a mész uralkodik. Hasonlít ehhez a megye északi része, Oroszhegytől Pálfalván és Korondon át Parajdig, mind itt, mind a Nagy-Küküllő felső völgyében, csaknem Bögözig le uralkodó lévén a kavicsos agyag, mely Korond és Parajd vidékén kősó rétegeken nyugszik vagy sóforrások által van áthatva. Épen ilyen a Kis-Homorod mellett Szent-Márton és Szent-Pál határa. Itt ha szántás után közvetlenül eső hull, a föld egészen fehéres szürke színt ölt, mintha sóval behintették volna. Esős évben a mag megromlik benne s rossz termést ad. Kaszálói, hol a só nagyon felszínre jő, csak valami vörhenyős silány fűtermést adnak.

Az agyagtalaj általánosan túlnyomó a két Homorod és Nagy-Küküllő között álló hegycsoportozatban. Kénostól Muzsnáig s H.-Oklándtól Agyagfalváig, úgy a Nyikó és Gagyvize vidékén is.

A televényes és homokos agyagtalaj leginkább a Nagy-Küküllő alsó területén s a kisebb folyók szűk völgyeiben fordul elő, melyek a megye jobb termőföldét alkotják.

Előfordul itt még Patakfalva, Dálya és H.-Szt-Pál vidékén bizonyos úgynevezett «nyirföld», kékes szürke agyag, vagy csillám alkatrészszel, mely ha északra esik, vizenyős természeténél fogva terméketlen.

Az altalaj az egész megyében felváltva szikla, tömör kavics, konglomerát, sárga agyag, kékes agyagpala vagy *timföld*.

A megye földének termékenysége és művelhetősége nem csak azért áll hátrább, az egy Csíkmegyét kivéve, a székelyföld többi részénél, mert feltalaja túlnyomóan agyag, igen sok helyen kavicsos talúttal, s aránylag kevés a televény és homokos agyag; hanem azért főképp, mert a szántásvetés túlnyomóan oly magas és meredek oldalakon foly, melyek hajlása 5—10, 10—20, sőt 20—30 fok között változik.

Különben az északi és északkeleti terület, mintegy $\frac{2}{5}$ -része a megyének, klíma és földművelési talaj tekintetében alatta áll Csíkmegye termékenyebb vidékének.

2. A földterület felosztása művelési ágak szerint.

A művelési ágak szerint való kimutatás csaknem magában is tájékoztatást nyújt a termelési viszonyokról, sőt ezeknek megítélésére elkerülhetetlenül szükséges is. Itt legfőlebb az a kérdés merülhet fel: mennyire ereszkedjünk a részletekbe? Egy egész ország gazdasági viszonyait felölelő műben elegendő lehet a megyénkinti főösszegek egybeállítása, de egy ilyen monographia-szerű munkában, melynek annyira speciális célja, a lehető legrészletesebb és beható ismertetés: úgy véltük, hogy a helyi érdekek képviselése és az érdeklődés ébresztése szükségessé teszi, hogy e kimutatásban egész a községekig leereszkedjünk. Különben is a szerte-szét heverő föld-könyvek senkit sem képesíthetnének az apróbb részletekig terjedő összehasonlításra. S miután nincs is oly munka, melyre bár némileg is utalhatnánk, közszükséget vélünk kielégíteni, midőn a következőkben székely községeink földbirtokát, művelési ágak szerint, egyenként is az olvasó közönség elé tárjuk.

A községek betűsora a jelenlegi kataszteri becslőjárások területe szerint van megállapítva, úgy azonban, hogy megyénként mégis együtt vannak az együvé tartozók s így az összegezés is megyénként keresztül vive. Az újabb meggyerendezéssel történt változások, bár azt különösen Háromszékmegye némely új községeinél óhajtottuk volna, nem jöhettek tekintetbe. Tehát csakis a régi székek alkatrészei vannak felvéve.

A földbirtok művelési ágakban, megyénként és községenként.

A földbirtok felosztását művelési ágak szerint, a régi kataszter alapján, a következőkben mutathatjuk ki, megjegyezni kívánván, hogy a hol az ölek száma egy félholdon fölül állott, azt egész holdnak vettük, az azon alulit pedig mellőztük, hogy így tiszta holdakban az átnézet világosabb legyen.

Folyó szám.	A megye és község neve	Szántó hold	Rét és kert hold	Szőlő hold	Legelő hold	Erdő hold	Nádas hold	Terméketlen hold	Összesen: hold
----------------	---------------------------	----------------	---------------------	---------------	----------------	--------------	---------------	---------------------	-------------------

I. Aranyos- (Torda) megye:

1.	Bágyon...	3200	1826	121	514	1125	—	305	7099
2.	Csákvó...	843	330	20	173	114	—	38	1518
3.	Csegez...	681	267	2	311	948	—	198	2606
4.	Dombró...	847	733	31	519	176	—	82	2387
5.	Felvincz...	2495	513	169	1075	9	—	233	4495
6.	Földvár Székely...	1152	575	34	231	37	14	137	2181
7.	Harasztos...	2567	734	41	1079	33	4	171	4630
8.	Hidas...	1374	737	1	349	1500	—	181	3841

Folyó szám.	A megye és község neve	Szántó hold	Rét és kert hold	Szőlő hold	Legelő hold	Erdő hold	Nádas hold	Terméketlen hold	Összesen : hold
9.	Inakfalva	506	182	7	227	—	—	69	992
10.	Kercsed	1069	1368	93	446	572	13	177	3740
11.	Kocsárd Sz.	2402	685	32	742	26	—	155	4042
12.	Kövend	968	130	33	—	1077	—	102	2310
13.	Mohács	973	349	31	613	846	—	160	2972
14.	Mészkő	872	456	77	522	484	—	160	2571
15.	Örményes .. .	520	240	12	269	314	—	85	1444
16.	Polyán-Aranyos .. .	1003	950	1	497	14	—	157	2622
17.	Rákos	743	165	25	573	553	—	82	2142
18.	Sinfalva	1152	122	16	193	485	—	147	2115
19.	Szt-Mihályfalva Alsó	1498	491	8	375	11	—	243	2628
20.	Szt-Mihályfalva Felső	897	306	6	197	20	—	124	1552
21.	Várfalva	254	194	29	331	2258	—	179	3245
22.	Veresmart	877	351	20	282	—	—	145	1676
Összesen :		27093	11704	809	9518	10601	31	3330	63086

Folyó szám.	A megye és község neve	Szántó hold	Rét és kert hold	Szőlő hold	Legelő hold	Erdő hold	Nádas hold	Terméketl. hold	Összesen : hold
----------------	---------------------------	----------------	---------------------	---------------	----------------	--------------	---------------	--------------------	--------------------

II. Csikmegye :

1.	Alfalu Gyergyó	5658	19604	—	2212	19668	—	505	37446
2.	Csomafalva Gy. .. .	2483	4000	—	1555	8994	—	292	17324
3.	Ditró Gy.	11207	8989	—	17867	14380	—	861	53304
4.	Kilyénfalva Gy.	1250	2643	—	142	2551	—	87	6673
5.	Remete Gy.	6767	10190	—	4434	6717	—	444	23552
6.	Szárhegy Gy.	6414	5955	—	3892	27326	—	490	44077
7.	Szt-Miklós Gy.	5287	16644	—	12659	48866	—	1902	85358
8.	Tekerőpataka Gy.	3231	6874	—	2957	7792	—	253	21107
9.	Tölgyes Alsó	181	771	—	946	3590	—	90	5596
10.	Tölgyes Felső I. II. .. .	1574	5726	—	10527	56805	—	666	75299
11.	Ujfalva Gy.	2479	7842	—	8240	10276	—	310	24146
12.	Várhegy Gy.	456	219	—	161	—	—	77	914
13.	Vasláb Gy.	794	301	—	84	8	—	45	1233
14.	Altiz-Feltiz-Kászon	3060	3721	—	1194	9509	—	452	17937
15.	Bánkfalva Csik	1930	3643	—	1874	1591	—	256	9225
16.	Borsfalva Cs.	758	138	—	139	287	—	42	1365
17.	Csatószeg Cs.	1247	1687	—	100	—	—	128	3162
18.	Csekefalva Cs.	912	1209	—	379	1646	—	102	4249
19.	Csicsó Cs.	1496	2951	—	1985	5225	—	195	11850
20.	Csabátfalva Cs.	543	525	—	3481	12774	—	196	17478
21.	Csomortán Cs.	435	2114	—	2762	5466	—	103	10885
22.	Danfalva Cs.	2128	3208	—	1897	3326	—	216	10775
23.	Delne Cs.	1001	541	—	381	746	—	56	2726
24.	Göröcsfalva Cs.	503	666	—	206	816	—	67	2259
25.	Imperfalva Kászon	1452	3313	—	682	2522	—	217	8186
26.	Jakabfalva K.	1481	4266	—	601	3415	—	198	9961
27.	Jenőfalva Cs.	2480	3000	—	1529	1030	—	159	8197
28.	Karczfalva Cs.	1534	1552	—	981	1453	—	128	5648

Folyó szám.	A megye és község neve	Szántó hold	Rét és kert hold	Szőlő hold	Legelő hold	Erdő hold	Nádas hold	Terméketl. hold	Összesen : hold
29.	Kozmás Cs.	2021	1210	—	330	1687	—	145	5394
30.	Lázárfalva Cs.	809	913	—	624	45	—	89	2480
31.	Madaras Cs.	1652	7352	—	9248	41405	—	998	60655
32.	Mádéfalva Cs.	1147	2022	—	535	2811	—	178	6693
33.	Menáság Cs.	3001	5706	—	581	1036	—	187	10511
34.	Mindenszent Cs.	2036	537	—	808	753	—	105	4239
35.	Pálfalva Cs.	436	126	—	252	3072	—	47	3935
36.	Rákos Cs.	1232	1317	—	1176	1605	—	111	5441
37.	Szt-Domokos Cs.	2528	6270	—	4303	8612	—	850	22562
38.	Szt-György Cs.	2847	6289	—	620	12648	—	389	22792
39.	Szt-Imre Cs.	2014	1577	—	1298	5656	—	195	10740
40.	Szt-Király Cs.	1890	2031	—	2329	2411	—	183	8846
41.	Szt-Lélek Cs.	1054	2040	—	169	566	—	68	2097
42.	Szt-Márton Cs.	1359	1621	—	395	8752	—	176	12303
43.	Szt-Mihály Cs.	3362	7643	—	685	6411	—	576	24078
44.	Szt-Miklós Cs.	1395	2438	—	5121	10968	—	578	20500
45.	Szt-Simon Cs.	1583	1358	—	1386	1350	—	130	7298
46.	Szt-Tamás Cs.	438	4276	—	1579	2620	—	259	12771
47.	Szépviz Cs.	1666	10799	—	4044	13426	—	385	30721
48.	Szereda Cs.	76	33	—	—	—	—	34	143
49.	Toplicza Cs.	1257	4711	—	719	3772	—	270	10729
50.	Tusnád Cs.	3042	1674	—	597	11126	—	490	16929
51.	Ujfalu K.	2433	3138	—	1036	3599	—	308	10513
52.	Vácsáresi Cs.	1672	506	—	344	459	—	75	3056
53.	Várdatfalva Cs.	591	145	—	46	—	—	73	856
54.	Verbes Cs.	477	343	—	—	—	—	49	870
55.	Zsögöd Cs.	1419	2112	—	1728	2122	—	167	7549
Összesen :		112178	200063	—	123819	406253	—	15865	858178

Folyó szám.	A megye és község neve	Szántó hold	Rét és kert hold	Szőlő hold	Legelő hold	Erdő hold	Nádas hold	Terméketl. hold	Összesen : hold
----------------	---------------------------	----------------	---------------------	---------------	----------------	--------------	---------------	--------------------	--------------------

III. Háromszékmegye :

1.	Ajta Közép	1781	2085	—	246	4967	—	184	9263
2.	Ajta Nagy	2510	564	—	385	—	—	209	2668
3.	Ajta Száraz	2431	2465	—	247	4732	—	242	10117
4.	Albis...	1145	153	—	66	596	—	79	2039
5.	Almás...	1033	211	—	—	592	—	110	1946
6.	Angyalos	1342	42	—	68	370	—	79	1901
7.	Árkos	1029	346	—	83	3884	—	183	6525
8.	Bacson Telegdi ..	454	461	—	119	1764	—	139	2937
9.	Barátos	1571	1101	—	—	—	—	143	2815
10.	Baroth	2270	922	—	66	1169	—	180	4608
11.	Bélaszló	577	143	—	99	55	—	56	930
12.	Bereczk...	1298	3134	—	878	18118	—	794	24222
13.	Besenyő	1238	195	—	71	150	—	65	1717
14.	Bikkfalva	2129	3265	—	784	18688	—	542	25408
15.	Bitá	648	79	—	85	—	—	47	860

Folyó szám.	A megye és község neve	Szántó hold	Rét és kert hold	Szőlő hold	Legelő hold	Erdő hold	Nádas hold	Terméketl. hold	Összesen : hold
16.	Bodok	1273	274	—	58	—	—	173	1779
17.	Bodor....	880	391	—	62	674	—	55	2063
18.	Borosnyó Kis	1015	1216	—	1430	3755	—	172	7587
19.	Borosnyó Nagy I.	1612	910	—	63	190	—	131	2907
20.	Borosnyó Nagy II....	—	230	—	87	—	—	—	318
21.	Bölön....	3232	1371	—	16	7352	—	289	12268
22.	Csernáton Al.	4 74	536	—	19	3228	—	279	8238
23.	Csernáton Fel.	2219	242	—	49	1989	—	141	4640
24.	Csomortán	533	1125	—	—	3728	—	103	5403
25.	Czofalva	604	354	—	8	—	—	53	1019
26.	Dálnok	3352	718	—	211	4282	—	308	8875
27.	Doboly Al.	2101	732	—	255	505	—	258	3853
28.	Doboly Fel....	692	172	—	18	410	—	44	1337
29.	Egerpatak	1207	336	—	90	175	—	100	1909
30.	Eresztevény ..	740	71	—	28	227	—	29	1098
31.	Esztelnek	970	2263	—	21	11853	—	315	15425
32.	Étfalva	670	153	—	97	18	—	89	1027
33.	Fotos	172	213	—	30	8488	—	145	9049
34.	Futásfalva	1127	218	—	8	5910	—	172	7435
35.	Gelencze....	2179	1589	—	74	18675	—	565	2383
36.	Gidőfalva	1981	279	—	11	—	—	129	2399
37.	Haaf ..	506	52	—	—	379	—	47	984
38.	Hatojka	1155	220	—	—	—	—	79	1454
39.	Hilib	559	162	—	40	701	—	83	1553
40.	Ika falva....	1949	164	—	9	1172	—	85	1681
41.	Ilyefalva I.	2202	653	—	513	1388	—	191	4953
42.	Ilyefalva II....	232	—	—	—	—	—	3	235
43.	Imecsfalva	831	412	—	62	—	—	57	1362
44.	Kálnok	997	378	—	2	2023	—	122	3523
45.	Kilyén ..	1158	258	—	125	—	—	117	1657
46.	Komolló....	996	222	—	38	343	—	87	1686
47.	Kovászna ..	2736	620	—	1073	15287	—	478	20195
48.	Kökös	1458	536	—	150	—	—	139	2284
49.	Körös....	848	210	—	29	4564	—	99	5751
50.	Köpecz	1239	364	—	17	760	—	84	2465
51.	Köröspatak	1584	841	—	37	2910	—	94	5465
52.	Kurtapatak....	732	97	—	35	655	—	45	1564
53.	Laborfalva	1064	165	—	203	—	—	64	1496
54.	Lemhény	2929	2081	—	71	19973	—	416	25471
55.	Léczfalva....	2172	223	—	3	—	—	115	2583
56.	Lisznyó....	1501	345	—	417	1444	—	101	3809
57.	Maksa....	1736	347	—	56	703	—	140	2963
58.	Málnás	504	469	—	32	4214	—	86	5304
59.	Magyarós....	1149	192	—	114	609	—	60	2125
60.	Márkos	655	280	—	873	111	—	72	1929
61.	Márkosfalva	1267	512	—	104	—	—	103	1988
62.	Mártonfalva ..	813	291	—	159	—	—	79	1342
63.	Martonos Kézdi....	698	361	—	162	2299	—	210	3732

Folyó szám.	A megye és község neve	Szántó hold	Rét és kert hold	Szőlő hold	Legelő hold	Erdő hold	Nádas hold	Terméketl. hold	Összesen : hold
64.	Martonos Sepsi....	519	31	—	12	—	—	28	590
65.	Mátisfalva	366	86	—	12	—	—	33	497
66.	Miklósvár	1326	455	—	65	1754	—	106	3076
67.	Nyújtód	1681	576	—	—	—	—	123	2381
68.	Oltszem	1134	387	—	18	1452	—	98	3089
69.	Oroszfalu	240	278	—	87	—	—	42	700
70.	Osdola	2170	1667	—	420	15311	—	483	20051
71.	Papolez	1507	647	—	438	21374	—	405	24370
72.	Páké	1164	270	—	60	—	—	88	1582
73.	Páva	1236	350	—	9	4458	—	183	6326
74.	Polyán	2532	850	—	40	4525	—	242	8188
75.	Réty	1356	203	—	55	606	—	202	2422
76.	Sárfalva	922	197	—	138	—	—	86	1343
77.	Soósmező	66	276	—	64	8992	—	96	9493
78.	Szászfalu	601	121	—	—	—	—	50	772
79.	Sepsi Baczon	1385	2598	—	2441	6257	—	114	12795
80.	Sepsi-Szt-György	2474	600	—	12	2968	—	306	6360
81.	Sepsi-Szt-Ivány	1266	259	—	94	—	—	126	1746
82.	Sepsi-Szent-Király	896	237	—	379	880	—	77	2470
83.	Szacsva	705	107	—	10	1550	—	46	2419
84.	Szemeria I. r.	695	403	—	27	1434	—	77	2606
85.	Szemeria II. r.	384	—	—	—	—	—	4	388
86.	Szt-Katolna	1818	433	—	334	—	—	211	2796
87.	Szt-Lélek I. r.	2893	643	—	213	15	—	313	4079
88.	Szt-Lélek II. r.	—	532	—	25	3897	—	50	4505
89.	Szt-Lélek III. r.	147	79	—	—	—	—	6	232
90.	Szotyör	799	165	—	7	—	—	49	1019
91.	Szőrcse	1829	217	—	—	—	—	118	2164
92.	Tamásfalva	1013	261	—	—	—	—	56	1330
93.	Telek	1266	95	—	—	—	—	66	1426
94.	Torja Al- és Fel....	3921	774	—	9	3853	—	238	8796
95.	Uzon	2791	598	—	124	—	—	311	3824
96.	Várhegy	487	105	—	6	—	—	36	635
97.	Vásárhely Kézdi	641	335	—	—	—	—	153	1128
98.	Zabola	3258	1033	—	209	18944	—	274	23717
99.	Zágon	2692	5605	—	127	51345	—	848	58617
100.	Zalán	1171	1591	—	162	2094	—	231	6060
101.	Zalánpatak	40	66	—	5	—	—	16	128
102.	Zoltán	411	116	—	—	—	—	30	557
Összesen :		125439	61870	—	15583	336892	—	15693	558532

Folyó szám.	A megye és község neve	Szántó hold	Rét és kert hold	Szőlő hold	Legelő hold	Erdő hold	Nádas hold	Terméketl. hold	Összesen : hold
IV. Maros (Torda)-megye :									
1.	Abod....	680	137	20	331	187	—	105	1479
2.	Adorján Kis	158	46	22	79	91	—	19	416
3.	Adorján Nagy	331	68	50	33	344	—	28	855

Folyó szám.	A megye és község neve	Szántó hold	Rét és kert hold	Szőlő hold	Legelő hold	Erdő hold	Nádas hold	Terméketl. hold	Összesen : hold
4.	Andrásfalva Nyárad	697	94	26	223	501	—	66	1607
5.	Akosfalva	303	126	10	147	207	—	47	839
6.	Bálintfalva	189	34	3	26	—	—	23	277
7.	Bede.	387	77	35	77	324	—	54	955
8.	Bere	502	73	7	103	60	—	70	816
9.	Bőő	505	105	14	65	130	—	40	859
10.	Buzaháza	386	160	—	80	302	—	56	985
11.	Csikfalva	667	208	13	161	67	—	71	1178
12.	Csáka	412	73	26	13	125	—	19	667
13.	Csakafalva	1115	187	6	594	786	—	179	1866
14.	Deményháza	579	161	—	357	168	—	87	1363
15.	Demeterfalva	155	88	1	48	20	—	23	336
16.	Ehed.	111	149	15	217	117	—	46	1254
17.	Fintaháza	616	192	46	19	152	—	57	1083
18.	Gálfalva Nyárad.	954	245	26	16	49	—	88	1380
19.	Geges	991	146	43	216	482	—	78	1950
20.	Göcs	408	146	34	32	358	—	34	1011
21.	Görgény Kis	507	154	34	12	193	—	33	933
22.	Gyalakuta	1038	257	42	72	707	—	65	2182
23.	Harasztkerék.	1016	346	42	182	440	—	60	2085
24.	Havad	625	147	24	123	342	—	61	1322
25.	Havadtő	607	112	39	206	165	—	103	1232
26.	Hódos	863	167	32	375	141	—	82	1661
27.	Iszló	705	151	15	155	273	—	48	1349
28.	Jobbágyfalva	959	255	20	48	337	—	86	1707
29.	Kelementelke.	471	187	79	92	—	—	70	899
30.	Kendő	323	211	12	158	55	—	35	796
31.	Keresztur Bere	367	95	31	47	127	—	34	701
32.	Kibéd.	2048	841	29	1871	1496	—	286	6571
33.	Köszvényes	1131	475	—	296	1530	—	117	3549
34.	Madaras Baczka	1062	338	117	273	287	—	93	2171
35.	Magyarós	1690	388	37	229	953	—	155	3452
36.	Mája	596	115	35	88	162	—	53	1049
37.	Makfalva	1132	422	14	244	1690	—	176	3678
38.	Márkod	946	229	17	358	141	—	112	1804
39.	Mikháza	720	259	9	226	366	—	56	1636
40.	Moson	671	159	25	100	399	—	32	1386
41.	Nyomát.	655	129	45	102	325	—	43	1298
42.	Remete Köszvényes ...	1072	1754	—	777	4221	—	377	8250
43.	Rigmán	585	1004	16	43	180	—	33	960
44.	Sárd	707	163	22	119	128	—	31	1170
45.	Selye	1001	842	—	608	2591	—	109	5152
46.	Seprőd	270	61	11	43	69	—	33	788
47.	Somosd	965	251	49	69	385	—	68	1788
48.	Sóvárada	1842	1488	—	797	2036	—	342	6505
49.	Süketfalva	284	112	—	51	60	—	25	514
50.	Szent-Anna, Nyárad Szereda	647	121	20	88	499	—	41	1416

A székelyföld.

Folyó szám.	A megye és község neve	Szántó hold	Rét és kert hold	Szőlő hold	Legelő hold	Erdő hold	Nádas hold	Terméketl. hold	Összesen : hold
51.	Szt-Benedek Ny.	539	237	44	218	—	—	59	1097
52.	Szt-Gerlicze	1248	344	154	293	415	—	108	2563
53.	Szt-György Erdő	2744	996	42	510	1899	—	280	6472
54.	Szt.-Háromság.....	1859	488	104	90	824	—	87	3449
55.	Szt-Imre	966	199	24	133	197	—	65	1585
56.	Szt-István	441	191	6	415	1072	—	162	2286
57.	Szt-László Ny.	814	237	10	10	22	—	61	1154
58.	Szt-Lőrincz.....	545	148	25	127	34	—	34	913
59.	Szt-Márton Ny.....	642	105	25	73	159	—	64	1064
60.	Szt-Simon	364	47	18	102	122	—	28	682
61.	Szereda Ny.	587	81	9	11	8	—	66	762
62.	Szováta	1446	2310	—	2607	17670	—	299	24351
63.	Szővérd	921	185	60	135	487	—	76	1864
64.	Tompa	545	179	14	41	126	—	40	976
65.	Torboszló	698	131	15	126	368	—	87	1426
66.	Vadad	787	153	53	233	172	—	51	1450
67.	Vadasd	892	138	43	178	469	—	81	1801
68.	Vaja.....	1529	424	59	78	1120	—	14	3223
69.	Vecze.....	335	59	6	81	39	—	110	630
70.	Jobbágytelke	1093	201	26	543	595	—	116	2574
71.	Agárd.....	614	113	19	21	263	—	25	1156
72.	Ákosfalva	841	281	58	61	290	—	60	1591
73.	Bánd Mező	4976	1857	15	567	76	209	306	8007
74.	Bárdos	521	87	11	90	262	—	29	1000
75.	Bazéd.....	688	249	6	275	102	—	71	1393
76.	Bergenyé Mező	1635	759	13	388	134	—	83	3013
77.	Bodon Hagymás	403	143	16	316	134	—	23	1129
78.	Boós.....	330	95	18	26	167	—	22	658
79.	Csávás M.	1539	526	43	244	165	—	117	2635
80.	Csejd	423	90	16	28	166	—	27	729
81.	Cserefalva	358	148	14	68	—	—	33	620
82.	Csiba	260	67	1	37	—	—	25	399
83.	Egerszeg	159	136	4	—	—	—	12	311
84.	Ernye Nagy	2037	542	28	169	323	—	121	3270
85.	Fele.....	739	268	26	158	51	—	50	1292
86.	Folyfalva.....	511	213	13	58	6	—	51	854
87.	Galamod.....	900	233	17	135	240	—	59	1584
88.	Harczó	720	173	4	87	534	—	47	1565
89.	Hidvég.....	—	8	—	—	—	—	5	13
90.	Hiland	586	127	30	113	155	—	48	1059
91.	Henczfalva	451	149	10	13	—	—	44	666
92.	Jedd	1014	256	26	44	502	—	88	6929
93.	Kaál	1776	399	72	316	324	—	111	2999
94.	Kakasd	540	68	7	15	304	—	25	958
95.	Karácsonfalva Ny.	581	206	16	104	27	—	43	977
96.	Kebele	499	80	21	167	117	—	29	913
97.	Keresztur Maros.....	1089	187	—	167	52	—	185	1680
98.	Koronka	994	365	87	253	794	—	87	2581

Folyó szám.	A megye és község neve	Szántó hold	Rét és kert hold	Szőlő hold	Legelő hold	Erdő hold	Nádas hold	Terméketl. hold	Összesen : hold
99.	Kölpény Mező	765	348	48	418	226	39	134	2301
100.	Kövesd M.	876	211	14	114	363	—	60	1637
101.	Lekencze Kis	249	156	—	33	17	—	16	470
102.	Lőrinczfalva	407	141	—	95	6	—	48	698
103.	Lukafalva	573	195	5	4	—	—	49	827
104.	Madaras M.	4284	1669	27	452	152	—	225	6898
105.	Malomfalva	703	215	24	76	55	—	115	1203
106.	Megyesfalva	1142	373	9	192	187	—	138	2043
107.	Ménés M.	670	178	9	26	231	—	28	1172
108.	Náznánfalva	1354	389	8	113	53	—	97	2015
109.	Nyárádtó	1223	657	4	228	—	—	121	2240
110.	Panit M.	2185	370	32	201	417	—	110	3314
111.	Remeteszeg	70	56	—	—	82	—	11	228
112.	Sámsond M.	2907	1245	20	912	46	60	328	5518
113.	Sóspatak Székely	280	103	7	190	—	—	25	606
114.	Szabad	1098	293	21	192	461	—	62	2127
115.	Szabéd M.	1000	314	40	295	145	—	104	1898
116.	Száltelek	394	163	—	172	—	—	25	754
117.	Székes	755	166	28	126	220	—	53	1378
118.	Szt-Anna Maros	827	149	17	237	127	—	120	1478
119.	Szt-György M.	1715	745	—	517	598	—	136	3710
120.	Szt-Király M.	769	207	9	11	760	—	85	1842
121.	Szt-Iván csitt	1392	541	20	236	52	—	94	2336
122.	Szt-Iván Kebele	268	87	3	112	176	—	20	666
123.	Szt-Miklós Káposztás	774	299	10	60	—	—	60	1203
124.	Tófalva	368	118	18	169	213	—	15	902
125.	Udvarfalva	560	70	12	5	321	—	62	1031
126.	Uraly Székely	1066	288	29	53	—	—	44	1484
127.	Vásárhely Maros	2533	772	151	320	1403	—	503	5710
Összesen :		110735	40144	3084	25633	62147	308	10665	252716

Folyó szám.	A megye és község neve	Szántó hold	Rét és kert hold	Szőlő hold	Legelő hold	Erdő hold	Nádas hold	Terméketl. hold	Összesen : hold
V. Udvarhelymegye :									
1.	Abásfalva	510	257	—	350	539	—	73	1729
2.	Ábrahámfalva	434	311	—	168	81	—	34	1028
3.	Almás Homoród	2310	3398	—	5664	7844	—	452	19668
4.	Árváthfalva	170	71	—	189	4875	—	82	5304
5.	Baczon Kis	770	984	—	88	1786	—	172	3800
6.	Bágy	723	198	—	567	—	—	73	1562
7.	Bardocz	1114	468	—	114	1187	—	83	2966
8.	Béta	420	101	—	61	156	—	24	765
9.	Bethlenfalva	892	678	—	810	377	—	93	2850
10.	Bibarczfalva	960	281	—	127	1097	—	131	2597
11.	Bikafalva	688	165	—	132	—	—	71	1056
12.	Bogárfalva	385	244	—	195	471	—	46	1342
13.	Büggöz	1427	560	—	306	911	—	111	3204

Folyó szám.	A megye és község neve	Szántó hold	Rét és kert hold	Szőlő hold	Legelő hold	Erdő hold	Nádas hold	Terméketl. hold	Összesen : hold
14.	Boldogaszszonyfalva								
	Felső	550	290	—	173	60	—	55	1128
15.	Dálya	1452	621	—	301	750	—	146	3270
16.	Ege	462	138	—	220	109	—	45	974
17.	Fancsal I/II.	349	193	—	—	513	—	23	1083
18.	Farczád I/II.	891	351	—	202	362	—	51	1856
19.	Farkaslaka	988	1039	—	479	2568	—	201	5274
20.	Fenyéd I/II.	681	996	—	399	1048	—	82	3206
21.	Füle	889	348	—	166	17243	—	295	22051
22.	Gyepes	582	783	—	800	1388	—	74	3627
23.	Hermán Magyar	1014	2165	—	350	3759	—	80	7368
24.	Hodgya	598	236	—	575	198	—	47	1355
25.	Jánosfalva H.	688	231	—	218	—	—	68	1205
26.	Jásfalva	214	100	—	145	153	—	11	622
27.	Kadicsfalva I/II.	519	158	—	84	598	—	115	1474
28.	Kányád	771	496	—	297	297	—	63	1857
29.	Karácsonfalva H.	1417	1303	—	974	1598	—	127	5420
30.	Keményfalva H.	312	149	—	215	398	—	94	1169
31.	Keményfalva Kü- külliő I/II.	533	749	—	315	706	—	85	2388
32.	Kénos I/II.	523	367	—	375	567	—	81	1916
33.	Lengyelfalva I/II.	918	352	—	121	789	—	59	2239
34.	Lokod	363	211	—	100	67	—	17	758
35.	Lövete	1603	7553	—	3791	4976	—	533	18457
36.	Malomfalva	966	355	—	190	697	—	74	2282
37.	Máréfalva	1095	1739	—	734	2570	—	113	6251
38.	Miklósfalva	454	297	—	1054	140	—	53	1097
39.	Óczfalva	320	100	—	94	70	—	36	631
40.	Oklánd H.	1168	706	—	297	1772	—	100	4042
41.	Oláhfalú Kápolna	636	3590	—	257	3677	—	123	8284
42.	Oláhfalú Szt-egyház	1284	2512	—	1382	6359	—	884	12422
43.	Olasztelek	1162	194	—	77	613	—	69	2115
44.	Oroszhegy	1478	3304	—	2182	13113	—	202	20230
45.	Patakfalva I/II.	605	569	—	682	446	—	76	2378
46.	Recsenyéd H.	645	270	—	395	164	—	29	1508
47.	Remete H.	276	877	—	215	444	—	36	1848
48.	Sándorfalva	229	96	—	142	20	—	25	512
49.	Sütkő	335	294	—	268	507	—	36	1440
50.	Száldobos	876	1459	—	111	2050	—	123	4649
51.	Szt-Király	1239	684	—	33	1866	—	108	3930
52.	Szt-László	317	163	—	37	156	—	104	688
53.	Szt-Lélek I/II.	608	446	—	208	1099	—	58	2419
54.	Szt-Márton H. I/II.	1271	502	—	812	891	—	155	3631
55.	Szt-Pál H.	1391	489	—	1036	165	—	184	3265
56.	Szt-Péter H.	433	227	—	264	51	—	61	1036
57.	Szt-Tamás I/II.	305	146	—	1	831	—	29	1313
58.	Szombatfalva	813	463	—	23	218	—	73	1591
59.	Telekfalva	578	128	—	340	35	—	43	1124

Folyó szám.	A megye és község neve	Szántó hold	Rét és kert hold	Szőlő hold	Legelő hold	Erdő hold	Nádas hold	Terméketl. hold	Összesen : hold
60.	Tit old.	238	92	—	33	192	—	31	587
61.	Udvarhely Székely	1317	688	—	260	721	—	921	3207
62.	Ujfalu H.	497	150	—	119	421	—	57	1242
63.	Ülke I/II.	832	327	—	40	1229	—	61	2488
64.	Vargyas	2069	2505	—	193	6909	—	415	12091
65.	Várasfalva H.	732	253	—	409	400	—	68	1961
66.	Zetelaka	1677	6866	—	1747	22050	—	403	32793
67.	Agyagfalva	897	355	—	195	598	—	84	2128
68.	Andrásfalva Magyar.	218	207	—	79	72	—	24	600
69.	Atyha.	1285	1312	—	630	1115	—	215	4341
70.	Benczéd Alsó és Felső	470	177	—	175	91	—	49	963
71.	Betfalva	721	518	—	196	206	—	80	1722
72.	Boldogaszszonyfalva								
	Alsó	925	653	13	265	48	—	83	1987
73.	Bordos	896	109	41	113	245	—	112	1517
74.	Bözöd	1736	457	74	492	875	—	145	3779
75.	Csehédfalva	588	532	—	191	806	—	64	2181
76.	Csekefalva	669	140	3	271	14	—	53	1151
77.	Csőb	610	147	20	85	869	—	40	1771
78.	Décsfalva	109	92	—	53	82	—	14	350
79.	Derzs.	1936	852	—	1368	385	—	120	4661
80.	Dobó	639	282	—	142	4448	—	72	5583
81.	Énlaka	977	597	—	839	756	—	177	3345
82.	Ethéd	2667	1926	2	542	2332	—	234	7703
83.	Fiátfalva	1023	685	—	191	716	—	117	2731
84.	Gagy	594	309	2	458	855	—	93	2312
85.	Galambfalva Kis	791	585	—	203	815	—	97	2491
86.	Galambfalva Nagy	1574	1023	—	444	1522	—	187	4750
87.	Hidegkut Magyar	526	94	3	53	727	—	43	1446
88.	Kadács.	563	218	—	240	454	—	59	1534
89.	Kecsed Kisfalud.	875	463	—	287	1904	—	69	3599
90.	Kede Kis	308	179	—	65	59	—	22	633
91.	Kede Nagy	425	292	—	57	46	—	23	843
92.	Korond.	981	4820	—	1426	5688	—	235	13150
93.	Keresztur Székely	2133	1271	52	872	548	—	213	5089
94.	Kobátfalva	483	270	—	104	466	—	38	1362
95.	Körispatak	2018	473	23	589	1518	—	294	1915
96.	Küsmőd	1288	1175	—	160	394	—	61	3078
97.	Magyarós.	407	130	—	111	179	—	46	874
98.	Martonos	888	567	—	489	1398	—	149	3492
99.	Mátisfalva	345	124	—	55	359	—	30	915
100.	Medecsér	1038	539	—	343	775	—	84	2770
101.	Muzsna	1206	442	—	574	336	—	91	3649
102.	Pálfalva	665	1463	—	770	1728	—	75	4701
103.	Parajd	1041	1848	—	1933	6006	—	256	11085
104.	Rava	1471	183	31	436	931	—	90	3142
105.	Rugonfalva	863	567	—	453	57	—	68	2007
106.	Siklód	1799	1610	—	402	1568	—	119	5499

Folyó szám.	A megye és község neve	Szántó hold	Rét és kert hold	Szőlő hold	Legelő hold	Erdő hold	Nádas hold	Terméketl. hold	Összesen : hold
107.	Siményfalva Alsó	1180	681	—	346	635	—	153	2993
108.	Solymos Kis	1479	804	34	362	1170	—	170	4018
109.	Solymos Nagy	2019	239	16	373	1224	—	129	3999
110.	Sófalva Felső	1159	1256	—	1178	3901	—	393	8388
111.	Sófalva Alsó	1240	1138	—	1579	7847	—	171	11958
112.	Székely-Szállás	255	38	14	77	157	—	24	565
113.	Szt-Abrahám	857	232	5	375	707	—	163	2369
114.	Szt-Demeter	951	192	29	114	325	—	111	1722
115.	Szt-Erzsébet	1464	831	38	489	299	—	117	3239
116.	Szt-Mihály	785	360	—	226	1592	—	104	3068
117.	Szt-Miklós	401	92	2	37	23	—	18	572
118.	Szolokma	587	179	—	393	211	—	104	1475
119.	Tarcsafalva	586	335	—	71	339	—	55	1386
120.	Tordátfalva	798	320	—	179	639	—	58	1993
121.	Ujfalu Bözöd	1142	310	20	311	650	—	162	2594
122.	Uj-székely	1032	351	14	413	4	—	201	2015
123.	Vágás	456	174	—	229	365	—	64	1488
124.	Váralya Firtos	633	434	—	74	315	—	106	1563
125.	Vécze	1420	178	65	291	752	—	194	2801
126.	Zsákod Magyar	1502	186	27	169	801	—	122	2806
Összesen :		111710	96007	497	57158	190294	—	15305	470971

Összevonva :

A megye és község neve	Szántó hold	Rét és kert hold	Szőlő hold	Legelő hold	Erdő hold	Nádas hold	Terméketl. hold	Összesen : hold
(Torda) Aranyosm.	27033	11704	809	9518	10601	31	3330	63086
Csikmegyében	112178	200063	—	123819	406253	—	15865	858178
Háromszékmegyében	125439	61370	—	15588	336892	—	15693	558532
Maros- (Torda) m.	110735	40144	3084	25633	62147	308	10665	252716
Udvarhelymegyében	111710	96007	497	57158	190294	—	15305	470970
Összesen :	487155	409788	4390	231715	1006187	339	60358	2203482

E szerint az összes székelyföldi földbirtoknak csaknem teljes fele része esik az erdőségekre, ide lévén számítható a terméketlennek vett s befásításra váró terület is. A szántó, rét és kert meglehetősen egyforma területet foglalnak el. A legelő mintegy félakkorát, mint a szántó. Legkisebb kiterjedéssel a szőlő és nádas jelentkeznek.

Ha a rétet, kertet s a legelőt összevevesszük, közel másfélszeresen múlja fölül a szántót; s ha ez utóbbiból is egyharmad rész ugart s a ropant területmü erdei legelőt amazokhoz számítjuk: *nagymérvü baromtenyésztés positiv alapja* áll előttünk.

Ellenben a szántóföld aránylag mérsékelt terjedelme, két és háromfordulós ugarrendszer mellett, már magában is jelzi, hogy a *szemtermelés a házi szükségleten túl alig terjedhet s közigazdaságunkban a főhelyet semmiesetre sem foglalhatja el.*

Mentől inkább belátjuk ezt, annál biztosabban megjelölhetjük magunknak amaz irányt, melyet a székelyföldi mezőgazdaságnál követnünk kell. S midőn — e szakasz végén — épen e kérdés megoldásáról lesz szó, kérem az olvasót e számcsoportokra visszaszagondolni.

A mi az egyes megyék földbirtokát illeti: *szántója*, a többi művelési ágakhoz képest, aránylag az első, harmadik és negyediknek van legtöbb, s *legelője*, valamint *rét* és *kertje* ugyanazoknak legkevesebb; utóbbiakból a második és ötödik bir túlnyomóan sokat. Sőt Csíkmegye rét és legelője csaknem háromszorosan múlja fölül szántóföldjét.

A négy nagyobb megye szántóföld-birtoka csekély különbséget mutat. Háromszékmegye mégis mindannyiát túlhaladja.

3. Földbirtokviszonyok és a földművelői.

Miután a roppant terjedelmű erdőségek és legelők nagyobbára községi vagy közbirtokossági tulajdont képeznek és a megosztott birtok csak a többi művelési ágakra szorítkozik, látni való, hogy a magánfektőség egészen más korlátok között mozog, mint az anyaországban. Az, a mit ottan *latifundiumnak* neveznek (10,000 holdon fölüli birtok), nálunk egészen ismeretlen, sőt az ottani *nagy v. uradalmi birtok* is (1000—10,000 hold) csak a legkisebb fokon fordul elő egy pár esetben.

Némi tájékozásúl, a birtokviszonyokra vonatkozólag, megemlítjük e helyen, hogy a legnagyobb adóösszegek (a viriliseknél) pl. a volt *Maros-széken* 98 és 1163 forint között váltakoznak; 1000 forinton fölül csak kettő fizet, 6—700-at megint kettő, a többi mind 300 forinton alul. *Háromszékmegyében* 101-től 1044 forintig emelkedik az adó. 1000 forinton fölül csak egy fizet, 8—5—4 százat is egy-egy, a többi mind azon alul. *Udvarhely-megyében* 900 forint a maximum, 80 a minimum. Csíkmegye és (Torda) Aranyos nem igen fogja fölülmúlni az utóbbit.

A székelyföldön a volt úrbéres birtok 10—15 holdig terjedvén s nagyobbára $\frac{1}{2}$ és $\frac{1}{4}$ telekre oszolván, 5 és 12 $\frac{1}{2}$ hold között váltakozik, mint ez Kis-Lekenceze, Sárpatak, Mező-Sámsond s más községek földkönyveiben látható. Mindazonáltal az úrbéres birtok, a birtok-rendszerben ma megkülönböztethető, külön osztályzatot nem képez, miután a kisebb rendű szabad székely-birtok sem igen haladja túl a 30 holdat, sőt jelentékeny része van, mely csak 5 holdig terjed. Magyarországra nézve *Keletinél* a következő birtok-osztályozást találjuk: *a)* kis (paraszt) birtok 5—30, *b)* kis közép birtok 30—200, *c)* valódi közép birtok 200—1000, *d)* uradalmi birtok 1000—10,000 holdig, *e)* uradalmi latifundium 10,000 holdon fölül.

A székelyföldre vonatkozólag az itteni birtokviszonyoknak megfelelő következő helyi birtok-osztályozást állíthatjuk fel: *a)* kis birtok 1—15

holdig; b) *kis közép birtok* 50 holdig; c) *nagy közép birtok* 200 holdig és d) *nagy birtok* 1000—1500 holdig.

A birtokok száma még ez ideig összeállítva nincsen, de köztudomás szerint legnagyobb számmal a két első és legkisebb számmal a negyedik fokozat van képviselve.

A háromszékmegyei sepsi-szentgyörgyi kataszteri becslő-biztosság területén *Gidófalvi* László becslőbiztos szerint — szántó és kaszálóban 100—200 holdig terjedő birtok csupán 24 darab van, 2—300 holdig 7 darab 5—600 holdig 2 darab, 1254 holdas 1, 2617 holdas szintén 1 darab.

A *kézdi járási* becslő-biztosság területén a földbirtok még szűkebb lévén, a *nagyközép* és *nagybirtokok* száma nem igen fogja túlhaladni az alsó kerületét.

Csík megyében nem is fordul elő nagy birtok.

Udvarhely megyében a 300 holdat meghaladó földbirtok csak kivételesen fordul elő egy pár helyen.

Maros (Torda)-megyében a nagybirtok 1500 holdig terjed s nem igen fordul elő nagyobb számmal, mint Háromszékmegyében. *(Torda)-Aranyos-megyében* pedig a legnagyobb számmal vannak az 5 holdtól 50—60 holdig terjedő birtokok. — Azon fölül kevés fordul elő s a 100 hold nagy birtoknak tekintetik.

A jobbágybirtok — a székelység ismeretes törvényeinél fogva — oly kis mértékben fordul elő, hogy alig tehető 10%-ra s a kisebb majorsági és szabad székely birtokoktól annyira nem különbözik, hogy a székely-földi birtokviszonyok alakulására szembetűnő befolyást egyáltalán nem gyakorolt. Legföllebb a csekély számú nagyközép és nagybirtok átlagos területét szállította egy pár %-kal alább.

Az egyes birtokok eldaraboltsága három oknál fogva igen nagymérvű. *Először*, mert, mint fennebb láttuk, az erdőségen és legelőn kívül eső művelési ágak négyszögmérföldére igen sűrű népesség esik; *másodszor*, mert a földművelési rendszer is magával hozta az eldarabolást és *harmadszor*, mert a székely minden egyebek között legszívesebben ragaszkodván a fekvőséghez, ha mindjárt csak néhány négyszögöl jutott is osztályrészéül, azt természetben követelte ki — és scrupulosus természeténél fogva, nehogy megcsalódjék, többnyire minden osztály alá eső darabot anynyi részre hasított, a hány osztozó fél volt. Mikor aztán hosszában oly keskeny szalagokra hasogatta, hogy két tehenével és ekéjével nem tudott rajta megfordulni, akkor keresztül fogta a darabolást. S csak utóbbi időben, miután már a darabolás csaknem lehetetlen, kezdődött a darabszám szerinti osztály-kiegyenlítés és sorshuzás alapján.

A földbirtok elaprózása 1848-on innen különösen fokozódott az által, hogy az örökösödési jog a leánygyermekekre is kiterjesztetett, s a szabad

adás-vevés minden korlátai ledöntettek. Míg a birtokeladásnál az atyafinak előjoga volt a vásárra, addig a mai szétदारabolás kétségkívül korlátozva volt; de ma már a végletekbe megy.

Innen van az, hogy a szegény embernek 3—4 hold birtoka 15—20 darabban van elszórva a határon s az egy véka férejjű szántók mellett nem kis számmal vannak 6—8 kupások. Csíkban pl. 100, 50, 25, Aranyosban még 10 □ ölnyi területű darabok is fordulnak elő. Udvarhelymegyében van rá példa, hogy egy két holdas székely birtok 40- és 65 holdas nemesi birtok 170 párczellára van oszolva, úgy, hogy a sok mesgye, barázda egy jelentékeny %-át veszi fel a birtokoknak.

A hol tagosítás, vagy mesterséges csoportosítás nem történt, ott még a nagyobb birtokokban is ritka az a szántóföld, mely egy darabban 5—10 holdig terjedjen.

A régiek törvényhozási bölcsességét tehát, a birtokviszonyokra vonatkozólag, épen nem szabad kicsinylenünk.

Ha már most némi tájékoztatást akarunk nyerni a székelyföldi birtoktestek számáról és a föld s az erdő művelőiről általában, az 1870-iki népszámláláshoz folyamodunk, melyből a következő tényeket állapíthatjuk meg:

Megye	Birtok- sok :	Haszon- bérlők :	Gazda- tiszték :	Éves szol- gák :	Napszá- mosok :	Együtt	Az összes népesség hány %-a ?
Aranyosm. (Torda)	4708	35	11	1338	4432	10524	52.98
Csíkmegeye	21805	1113	14	5465	10347	38744	36.10
Háromszékmegeye	20022	838	71	8108	21425	50464	45.86
Maros (Torda). m.	24268	1761	56	5372	10035	41492	44.92
Udvarhelymegeye	19233	235	20	7959	11615	39062	39.77
Összesen :	90036	3982	172	28242	57854	180286	43.93

Ez adatok szerint most már minden birtokosra és minden haszonbérlőre egy birtoktestet véve, *összesen 94,018 birtoktest kerül ki*; de ennél a valóságban több van, miután tudjuk, hogy a kisvárosi iparosok és kereskedők egy jelentékeny része mellékesen földműveléssel is foglalkozik s így földbirtokkal bír, de magukat a főfoglalkozás szerint vallván be a népszámláláskor, mint földbirtokosok nem jöhettek számításba. Így hát a kezökben lévő birtoktestek a fennebbi számban nincsenek bennfoglalva. Valamint azt is tudjuk, hogy egy birtokosnak több községben vagy megyében van birtoka, mely körülmény a birtokok számát hasonlóan növeli. — Nem állván azonban ez idő szerint semmiféle adatok rendelkezésünkre, melyeknek segítségével pontosabb meghatározásokhoz juthassunk s önkényes combinatiókra nem bírván hajlammal: a birtokosok és haszonbérlők számát együttesen fölveszszük a *birtoktestek és birtokosok számául*, és azt hisszük, hogy ezzel a valót legjobban megközelítettük; mert az, hogy így valamivel a létezőnél kevesebb van felvéve, különösen a birtokok számá-

ban, melyeknek a birtokosok számát voltaképen fölül kell múlnia, a viszonyok helyes megítélésében nem fog akadályul szolgálni, miután az iparos birtokok tudvalevőleg csekély jelentőséggel bírnak. Ezek értékéig tehát a birtokviszonyok tényleg kedvezőtlenebbeknek veendőek, mint a számok mutatják. Azaz, itt az iparosok birtokai is, az összes földbirtoknak birtoktestekbe való beosztásánál a földbirtokosok javára esnek, az iparosok, mint földbirtokosok, kívül maradván a számításon.

Ha már most az összes földbirtok, erdőt, terméketlent és nádat is beleértve, a birtokosok, illetőleg a birtoktestek között egyenlően oszolnék meg, akkor mind 23.44 holdas birtokok kerülnének ki a székelyföldön. Ha pedig az erdőt és terméketlent elkülönítjük, akkor a birtoktestek 11—12 holdasok lennének. Mely körülmény a kis és kisközép birtok óriási túlsúlya mellett, ha mindjárt tapasztalásból nem ismernők is azt, elég határozottan bizonyít.

Ha a nagybirtokok számára némi következtetést az azokban alkalmaztatni szokott gazdatisztek számából akarnánk vonni, akkor 172 ilyen birtoktestet vehetnénk fel a székelyföldön; de ez akkora nagy szám, a mekkorát a valóságban semmiesetre sem találhatnánk fel. Abban tehát az általunk előrebocsátott osztályozásnak megfelelő nagy középbirtok egy jelentékeny része is bennfoglaltatik.

Hogy valjon székelyföldi közgazdasági nyomorúságaink nem a földbirtok túlságos eldaraboltságából, nem a kis birtokok nagy számából származnak-e? e kérdésre nemmel nem felelhetünk; mert hogy az öt holdig terjedő földbirtokon — a mekkora a székelyföldön igen sok van — mikép lehessen a megélhetés eszközeit kellő mértékben nyújtó gazdaságot folytatni, arra családot, háztartást alapítani oly országrészben, — hol ugarrendszer uralkodik, hol egy hold szántó 8—16 darabra oszlik fel a határ szélteiben és hosszában, — hol az ipar és kereskedelmi növények termelése ismeretlen, szóval: hol a szűk birtokon is a legegyszerűbb és legkülterjesebb gazdaságot folytatni kénytelen a tulajdonos, azt megfogni alig lehetséges.

De már a 15 holdig terjedő *kis* és az 50 holdig terjedő *kisközép* birtokra vonatkozólag más tapasztalataink vannak. Ekkora birtokot a családtagok maguk művelvén meg s arra kitűnő gondot és munkát fordítván, az rendesen az országos közép átlagnál — mint egy későbbi kimutatás igazolni fogja — jobb termést ad s egy szerény igények között élő székely család fenntartását biztosítani képes.

Erre nekem közvetlen tapasztalatom is van. Anyám egy 30 hold birtokú szabad székelynek volt a leánya. E birtok jövedelme képessé tette nagyatyámat, hogy az 1813-ik évi inséges időben jelentékeny építkezést hajtson végre, a menyinyiben anynyi gabonával rendelkezett, a menyinyi-

vel a csupán élelmükért dolgozó mesterembereket és napszámosokat kellően elláthatta. Azután birtoka három leánya közt oszlott fel. Anyám az özvegyiség elhagyatottságában is úgy kezelte 10 holdnyi birtokát, hogy annak jövedelméből — mit szövés-, fonás- és varrással szerzett keresményével pótolta — nemcsak magát tarthatta fenn és a birtokot épségben, de nagy mértékben fedezhette gymnasiumi pályám költségeit is egészen addig, míg azok fokozódásával magam is képessé lettem saját erőmen segíteni magamon. Anyám boldogító dicsekvése pedig az volt, a mi általában a székelyeké, hogy bármennyit nélkülözött és nyomorgott is, de a birtokot sértetlenül tartotta meg számomra. Igen, a birtokot és egy szelid, gondos és tanuló fiáért mindent áldozni kész, jó anya emlékét. E szellem az én, ez a székelyek igaz kincse. E nélkül mi rég elvesztünk volna.

A mi a nagy- és kisgazdaság nemzetgazdasági jelentőségét illeti, az első azon előnnyel bír, hogy abban okszerű gazdasági rendszer biztosabban honosítható meg és a munka-megosztás elve teljesen keresztül vihető. E mellett vállalatokba fogni és üzletet folytatni lehetséges, sőt szükséges. A kis gazdaság legfőbb előnye, hogy amannál jobb kézimunkásokkal bír, kik többnyire a család tagjai s csapások alatt nem teszi anynyira semmivé a tulajdonost, mint a nagy gazdaság.

Szabályos gazdasági viszonyok között kis és nagy gazdaság hasznos kiegészítői egymásnak, mert, mint *Roscher* mondja «mindenik osztály leginkább azon ágra adja magát, melyre legtöbb képességet érez magában. A nagy és közép gazdák a barom-, — nevezetesen juh- és lótenyésztésre, azután erdőszetre, gabona- és olaj-termelésre; a kisebbek gyümölcs, főzelék és kereskedelmi növények művelésére és szárnyasok tenyésztésére s így tovább. Ily módon a mezőgazdasági termelés sokoldaluvá, a termelvények széteszlása olcsóvá, a nép élelmi biztonsága pedig szilárdá lesz».*

Egy bizonyos minimumot véve fel — a kis birtok igen hatalmas ösztön a munkára, tér az erők küzdelmére, az individualis ügyesség kifejtésére; száz és ezer munkás családnak anyagi és erkölcsi súlyával fokozza a nemzeti erőt; betölti az úrt föl- és lefelé; áthidalja a magukban éles ellentéteket tápláló nagy különbségeket a társadalomban. És mert a kisbirtokban e nagy jelentőséget, e nagy anyagi és erkölcsi erőt el nem ismerni lehetetlenség, igen méltányos az a gondolat, hogy érdekeit kimélni, fejlődését, rendszere tökélyesbülését előmozdítani, a terhek elhordozására alkalmassá tenni, vagy a terheket erejéhez mérni állami fontos érdekek indokolják, sürgetik. A természeti hatások nyomásának, az ellenséges elemekkel való küzdelemnek, a röghöz kötöttségnek mi sincs anynyira kitéve,

* *Roscher* Vilmos: «A mezőipar nemzetgazdaságtani elmélete.» Ford. Kiss János. 1870.

mint egy kis gazda — s ki sem szükségli anynyira a támogatást, mint ő. Pedig alig történik kevesebb valakiért, mint ő érte. Ezt észre kell vennünk, el kell ismernünk — új irányt meghonosítanunk.

Sőt még a *részföldek* is szükségesek, melyeknek művelése a napszámost öntudatos munkássá teszi; elsimítja a teljes vagyontalanok és birtokosok között létező éles különbséget; táplálja a tudatot és reményt, hogy becsületes és szorgalmas munka után bárki is szerzeményre tehet szert. Ez erkölcsi jelentősége ennek. Közgazdasági pedig az, hogy termőföld nem marad műveletlenül, s a munkás kéz foglalkozás nélkül.

Midőn a férfi cseléd szolgálatában egy pár borjut vagy tehenet szerez, a szolgáló egy kis hozománynyal látja el magát, s házasságra lépven, rész-földjüken gazdasághoz kezdenek s e mellett másnak munkára járnak: ez olyan erkölcsös vállalat a közgazdaságban, melynek sikerültén sok kis-birtokos családnak önfentartási alapja vettetik meg. Erre a székelyföldön elég élő példa van.

Ha már most vizsgálódásainkat tovább folytatjuk a földbirtok és annak művelői fölött, azt látjuk, hogy az egyes megyékben a földműveléssel foglalkozó lakosság legnagyobb százalékot mutat (Torda)-Aranyosmegyében, azután Háromszék- és Maros-(Torda)megye jó s legvégül Udvarhely- és Csíkmegye. A földművelési birtokterület és a termőföld minőségének e fokozat nagyjában megfelel; de csak nagyjában, mert hogy Aranyos-(Torda)-megye a székelyföldi átlagot 9%-kal haladja meg, erre a nevezett okok Maros- és Háromszék-megyével szemben hiányzanak. — Ha tehát ottan a lakosság oly nagy része él csupán földművelésből, ugyanazon gazdasági rendszer mellett, lehetetlen benne az említett megyéknek megfelelő anyagi jóllétet tételezni föl.

Ez ítélet pedig kiterjeszthető az egész székelyföldre, ha azt földművelési tekintetben az ország többi részeivel hasonlítjuk össze:

Ugyanis az összes lakosságból földműveléssel foglalkozik:

Magyarországon	32.38	%
Erdélyben	37.66	»
Fiume kerületében	3.53	»
Horvát-Szlavonországban	36.10	»
A volt határőrvidéken	26.56	»
Átlag	32.85	»
A székelyföldön pedig	43.93	»

A székely-megyéknek, az ország legterméketlenebb részéhez tartozó e vidéknek százaléka 36—53-ig terjed s átlaga 11-el mulja fölül az ország földművelőinek átlagát! Pedig ez utóbbiban, mint őstermelők a bányákban és kohászatnál foglalkozók is be vannak számítva — s amott kihagyva, mi a különbséget 1—2%-kal szintén emeli.

E körülmény s a termőföldre eső sűrű népesség teszi a székelynép anyagi helyzetét terhessé. Mert hogy földművelő országban a lakosság nagy százalékának kell épen földműveléssel foglalkozni, ez nem csak természetes dolog, de csakis ez a szabályos; hanem hogy e százaléknak magasabbnak kellene lenni a székelyföldön, mint az alföldön, erre semmi természetes ok nem létezik. Ez szabálytalan közgazdasági állapot.

Ha egy tekintetet vetünk más országok földművelési viszonyaira, ez némileg kedvezőbb színbe helyezi a székelyföldi állapotot. Ugyanis a földművelésből élő népesség száma *Kolb* szerint Olaszországban 7 millió-, Ausztriában 7.497,500-, Badenben 569,089-, Schweitzban 1.114,746-, Poroszországban 11.500,000-, Moldva-Oláhországban 3 millió.*

E számokat az összes lakosság létszámával összehasonlítva, a következő százalékok tűnnek ki:

Olaszországban	33. ³⁴ ‰
Ausztriában....	36. ⁷⁷ »
Badenben ..	38. ⁹⁷ »
Schweitzban	41. ⁷⁶ »
Poroszországban....	46. ⁷² »
Moldva-Oláhországban	75. ⁰⁰ »

Ezek tehát a magyarországi átlagot egytől-egyig a székelyföldöt pedig a két utolsó fölülmúlja. Földművelési területek azonban, az utolsót kivéve, oly szűk, hogy a gabonafélékben bevitelre vannak utalva.

Ha tehát e tekintetben a székelyföldihez oly közel állanak az ottani viszonyok: ez azt mutatja, hogy megélni csak meglehetne nálunk is; de ha az ottani földművelő osztály állapota *nagyobbára* kedvezőbb a mienknél, ez — minthogy munka és szorgalom tekintetében egyik mögött se állunk — arra oktat, hogy gazdasági rendszerünket kell javítanunk a különbség kiegyenlítésére.

Minthogy pedig e végre első lépésnek a *birtokrendezést* s különösen a *tagosítást* tartják, itt lesz helyén számot adni arról, hogy mennyire haladtunk e téren.

(Torda)-*Aranyos*-megyében a *tagosítás* befejeztetett Székely-Földváron és A.-Szent-Mihályfalván (még 1864-ben), folyamatban van Harasztoson, Székely-Kocsárdon és Ar.-Polyánban. Együtt öt községben. Az *aranyosítás* folyamatban van Csegezben, a *legelő elkülönítés* Felvinczen, Sz.-Kocsárdon, Inakfalván, befejeztetett Sz.-Földváron (1864) és Veresmarton (1877). Az *erdő és legelő arányosítva* van Mészkőn, F.-Szent-Mihályfalván s külön az erdő Bágyonban.

* *Kolb* G. Fr. «Handbuch d. vergleichenden Statistik.» Leipzig. 1875. Az illető országok czimeit alatt.

Csikmegyében ez ideig csupán anynyi történt, hogy az *arányosítás* iránt a kereset 12 községben megindult.

Háromszékmegyében tagosítás csak Várhegy községében történt; *köz-birtok-felosztás* pedig Miklósvár, Bodok, Oltszem, Zágon és Málnás községekben.

Maros-(Torda)-megyében tagosítottak H.-Bodon, Folyfalva, Cserefalva, Karácsonfalva és Sárd. Folyamatban van M.-Sámsondon s még egy pár más községben. A *legelő-felosztás* megtörtént Csokfalván, Szent-Istvánban, Cserefalván, Náznánfalván és Kisfaludban; folyamatban van Atosfalván. Az *erdőfelosztás* megtörtént Abodban.

Udvarhelymegyében tagosítottak Tibód és Tartsafalva, folytatja Szent-Mihály és Szombatfalva. Az *arányosítás* keresztül vitele iránt a tárgyalások az egész megye területén folyamatban vannak.

E szerint legtöbbet tett e téren a volt Aranyos- és Marosszék s legkevesebbet Háromszék- és Csíkmegye.

4. Haszonbér és birtokvétel-árak.

1. **Haszonbér.** A haszonbérlet kifejlődése szorosan összefügg a föld-birtok-viszonyokkal s nemzetgazdaságilag nagyon fontos kérdés. A külföld példája azt mutatja, hogy a bérlők (farmers) a legjobb gazdasági rendszer meghonosításában vagy előljárnak, vagy pedig annak leghivatottabb terjesztői. Ők már földművelésük vállalat-, üzletszerű természeténél fogva is ösztönözve vannak az előnyök teljes kiaknázására és a hátrányok leküzdésére. Többnyire volt gazdatisztek lévén, ismerik a javított rendszer elveit és alkalmazzák a gazdaságban, s lassan bár és észrevétlenül, de az elvek mégis tovább terjednek lefelé.

Hogy a magyar közép- és nagy birtokos osztály birtokainak egy részén a *bérlési rendszert*, a *farmerség* elvét honosítsa meg, ezt mint reformlépést ajánlotta a «Gazdasági Lapok» cz. szakközlöny az ötvenes és hatvanas években több ízben s a legmeggyőzőbb érvekkel és példákkal küzdött mellette egyik legtekintélyesebb nemzetgazdánk *Korizmic* László «Anglia haszonbérleti állapotainak ismertetése» című művében, hol előre bocsátván, hogy e rendszert a mi viszonyaink és érdekeink szerint kell átültetni, hangsúlyozza, hogy *bérlőket az eddigi gazdatisztekől kell kiszemelni*; a bérlési időt nem szabad rövidebbre szabni, a bérösszeg pénzben és gabonában arányosan állapítandó meg. A földes úr azonban egy-két gazdaságot, melynek felszerelése a mezői gazdaság példányképe legyen s a mely a falusi élet szentélyéül szolgáljon, a maga kezén tartson meg.

E rendszert újabb időben az állam is a maga birtokain igyekezett meghonosítani, hogy nem mindenütt szerencsével, az nem az elv ellen

bizonyít, hanem emlékeztet azon lényeges különbségre, mely van a magántulajdonos és az állam, mint birtokos között. Az állam-birtoknak ugyanis *személyes ura* nem lévén, kezelőit alulról fölfelé mindmeganynyi gazdatiszteknek tekinthetjük, kikben az ellenőrzési és végrehajtási hatalom fölfelé a mily mértékben fokozódik, a birtok természetének és minőségének tényleges ismerete abban a mértékben száll. S épen ezért sem a bérleti, sem az egyenes kezelési rendszer alapján az állam akkora haszonnal sehol sem folytathat gazdaságot, mint azt a legkitünőbb nagybirtokos magángazdák teszik.

A farmerség elve hazánkban mindinkább terjed. — S ha *Keleti* azt mondja, hogy e rendszer egy egészséges középosztályt nevel, mely a tönkremenő kisebb nemesség helyét üdvösen pótolja, ezzel bizonynyal egy szemünk előtt élő, mozgó igazságot fejezett ki.

A magyar állam területén a bérlok száma az utolsó népszámlálás alkalmával 47,808-ra ment, és ez a birtokosok összes számának 2.48%-a.

A székelyföldön ugyanakkor 3982 haszonbérlo számított, kik a székely összes birtokosoknak 4.48%-át teszik.

E számok azt mutatják, hogy a bérlet-rendszer nálunk csaknem két akkora mértékben ki van fejlődve, mint az államban átlagosan, — s tehát virágzóbb gazdasági állapotok közt élünk, mint amott. Azt azonban a számokból tévedés volna kiolvasni, két okból: *először*, mert a székelyföldi bérletek, már ismert birtokviszonyainknál fogva is, olyan jelentőségűek nem lehetnek, mint pl. az anyaországban, — s a legnagyobb valószínűség szerint tulnyomóan az árvák birtokaira vonatkoznak, tehát nagy részben apró birtokokra, rövidebb időtartalommal. Ez tehát épen nem vehető ama közgazdasági elv rendszeres alkalmazásának; *másodszor*, azt látjuk, hogy a bérlok számának csak nem egy teljes harmadrésze Csíkmegyére esik. Már pedig földművelési tekintetben a bérlo a maga anyagi előhaladását itt a lehető legroszszabb helyen keresné. Miben áll tehát ezen tény magyarázata? Egyszerűen abban, hogy mind itt, mind Háromszékmegye területén a kiválólag juhtenyésztéssel foglalkozó oláhok, *berszánok* roppant terjedelmű erdei legelőket tartanak haszonbérben magánosak, de leginkább községektől, juhaik nyári legeltetésére, telelni Oláhországba hajtván azokat. Ezek emelik minden bizonynyal oly magasra a székelyföldi bérlok számát. S így aztán e viszony egészen más szempontból ítélendő meg. Közgazdasági jelentősége távol áll a farmerség elvétől.

A földművelési bérleteknél szokásos haszonbér vidékenkint nagyon különböző. Sőt ugyanazon községben is eltérések vannak a birtok minősége, a községtől való távolsága, közelsége, rendezettsége, a birtoktest vagy egyes tagok mekkorasága, regálék léte vagy nem léte, erdők, kaszálók területe, a lakosság sűrűsége, a bérlet tartama s több hasonló körülmé-

nyek szerint. A következő adatokban tehát inkább csak általános tájékozást, mint általános érvényű meghatározást keressen az olvasó.

(Torda)-*Aranyosmegyében* a következő átlagos haszonbérek vehetők fel:

a) a legjobb minőségű szántóföld holdja után	7—8	frt
b) a közepes „ „ „ „	4—6	„
c) a leggyengébb „ „ „ „	— —	„ 50—60 kr.
d) a legjobb minőségű kaszáló holdja után	10—12	frt
e) a közepes „ „ „ „	4—5	„
f) a leggyengébb „ „ „ „	1—2	frt.

Egész birtok haszonbérletnél a szántóföld holdjának java, gyengéje 3—4—5 frt, a kaszálóé 4—5 frt.

Csikmegyében, Gyergyóban a legjobb minőségű szántóföld holdja után 2—3 forint haszonbért fizetnek, a közepes minőségűekért 1—2 forintot. A harmadosztályu szántók többnyire alig hozzáférhető hegyoldalakon fekvén és a ráfordított munkát és költséget is ritkán fizetvén meg, haszonbérbe nem vétetnek. A kaszálóknál a legjobb minőségűért 4—5, a közepesért 2—3 forintot, a leggyengébbért 1—1 frt 50 krt fizetnek. *Alsócsikban* is csak ritkán fordul elő a darabonkinti bérlés, mivel a földbirtok igen szűk. A jobb helyeken fekvő szántókért különben 8—10 forintot fizetnek egy évre.

Csik-Szent-Imrén a báró Szentkereszti-féle birtokért, mely 98 hold s 507 □ öl szántóból, 89 hold s 737 □ öl kaszálóból, 8 hold s 123 □ öl erdőből s 2 hold és 110 □ öl terméketlenből, tehát összesen 197 hold s 1475 □ öl területből áll s 401 frt 6 kr. tiszta jövedelemmel van felvéve, 1500 forint évi haszonbért fizetnek. Tehát holdjáért átlag 7 forint 58 krajczért.

Háromszékmegyében 6—7—8 frt haszonbért adnak holdjáért. Egész birtoktest bérlésénél ez átlag hol alább száll, hol feljebb hág, pl. Rétyen 4, Nagy-Ajtán 12 forintra.

Maros-(Torda)megyében holdankinti bérlések inkább csak az árvai, egyházi birtokokban fordulnak elő. Ily esetben az első osztályu szántó- és kaszálóért a Maros és Nyárad terén 10-, a második osztályuért 8-, a harmad osztályuért 4 forintot fizetnek. Az erdőalji keleti részeken 2—2 forinttal kevesebbet.

Kivételes körülménynek tekintendő az, midőn Maros-Vásárhely határán és közvetlen szomszédságában egy hold feltört kaszálóért *dínnye-termesztésre* 30—40 forint haszonbért fizetnek, de azon kikötéssel, hogy elemi csapás esetében, ha az egész termés tönkre ment, semmi sem fizettetik.

Haszonbérbe általánosabban az 50 holdon felüli birtokok vétetnek, és ilyenkor a mellékhaszonvételek is minők: malom, italmérés, vásárjog, a bérlőt illetik s az adó a haszonbérösszegből fizettetik. E bérleteknél holdankint 6, 4, sőt a mezősi részekén csak 2 forint haszonbér esik.

Erdő-Szentgyörgyön a gr. *Teleki* Sámuel 357 holdas birtokáért, melyben 25 hold legelő van s a mellékhaszonvételek vissza vannak tartva, holdankint 3 frt 10 kr. haszonbért adnak. Ugyanott *Zeyk* Gábor 266 hold birtokáért, melyben 31 hold a legelő, holdankint 5 forintot; B. *Bálint* József jobbágyfalvi és csík-szentmártoni 262 hold birtokáért holdankint 3 forintot. Három forinton alul ritka helyen száll, de 5—8 forintig gyakran felemelkedik a haszonbér.

Udvarhelymegyében a kisebb bérleteknél 1 forint 50 krajczártól egészen 8 forintig emelkedik a haszonbér holdankint. A nagyobb birtokoknál a két Homoród vidékén 4—6 forint; a Homoród és Nagy-Küküllő közötti hegyek között 3—4 frt, a Nagy-Küküllő völgyén 4—5 frt és a Fehér-Nyikó mentén 5 forint az évi haszonbér.

Az egész székelyföldön tehát a haszonbér holdankint 2 és 12 forint között váltakozik, de túlnyomóan 3-tól 8 forintig terjed.

Megjegyzendő, hogy az apró bérleteknél mindennemű közterhet a tulajdonos hordoz, a nagyobb bérleteknél a bérlő, az állami adó kivételével; de aztán ez utolsó nemcsak az összes épületeket és — a legtöbb esetben — a mellék-haszonvételeket is bírja, hanem korlátlan legeltetési joga is van.

2. Birtokvétélárak. A hol a földbirtok, névszerint a szántóföld kevés és egyéb jövedelemforrások szűken vannak, ott természetesen nagyon értékes a föld. Hogy a székelyföldön ez az eset áll, gondolni lehetett már a földbirtok-viszonyok tárgyalásánál s legújabbán a haszonbéreknél. Mert hogy egész birtoktesteknél, rendezetlen birtokviszonyok között, ugar-rendszer mellett, holdankint 5—8 frt évi hasznobért fizessenek, ez határozottan a földbirtok értékes volta mellett bizonyít.

Természetes, hogy vidékenként e tekintetben is kisebb-nagyobb eltérések vannak, a mint a következő adatokból látni fogjuk. És ez eltérések részint a talaj, részint a népesedési viszonyokban lelik magyarázatukat.

Csikmegye északi részében (Gyergyó) az első osztályú szántóföldek 30—35 forinton, a másodosztályúak 15—20 forinton, harmad osztályúak 5—10 forintért örökáron vásároltatnak meg holdanként.

A megye déli részében (Al- és Felcsík) már feltűnő magas árak fordulnak elő, különösen a kaszálloknál, melyeknek javáért holdankint 400—450 forintot is megadnak, havasi kaszálót ellenben 10 forinton eleget vásárolhatni.

Nagyobbacska birtokvásárlásnál, egy egészben, 50—90 forintot fizetnek holdjáért egyre-másra. Például Csík-Taploczán nem régiben eladatott egy birtok (a Sándor György-féle), mely 29 hold s 259 □ öl szántóból, 19 hold s 246 □ öl kaszálóból s 1 hold 379 □ öl terméketlenből, együtt 49 hold 884

□ öl területből áll és 55 forint 24 krajczár tisztajövedelemmel van felvéve, 4000 forint örökáron. Tehát holdjáért 81 forintot fizettek.

Eladatott továbbá Csík-Szeredahelyen a Biális-féle birtok, mely 423 holdat tesz s 235 forint 43 krajczár tisztajövedelemmel bír, 20,000 forinton; de a birtoknak több mint felerésze, 218 hold legelő s csupán 75 hold a szántó. Itt holdjáért 47 forintot fizettek.

Háromszékmegyében a kézdi-vásárhelyi adóhivatal területén a szántó-föld holdjáért 116—198-, a kaszálóért 37—18 -, kertért 121—530-, külső és belsőért együttesen átlag 200 forintot fizetnek.

A sepsi-szentgyörgyi adóhivatal területén 75—116 forint a földbirtok holdja.

Hogy Háromszékmegye északkeleti felében a földbirtok értékesebb, ez nem a minőségtől függ, mert e tekintetben a nyugati rész fölülmulja a keletit, hanem azon körülménytől, hogy amott, a szántóföld területéhez viszonyítva, sűrűbb a népesség.

Az adóhivataltól nyert ez utóbbi adatokra nézve azonban tudni kell azon szokást, hogy a földbirtokvásároknál, az illeték csökkentése végett, a valónál rendszeren kisebb összeg szokott a szerződési okmányba felvétetni. Ez adatoknál tehát 20—30%-kal bizvást magasabbra tehetjük az értéket. Köztudat ugyanis, hogy Sepsi-Szentgyörgy vidékén, daczára a pénzhiány miatt leesett áraknak, a földbirtok holdja átlagban 150 forintra tehető. Sőt vannak érdek-árak (*praetium affectionis*), hol a fenebbiek kétszeresét, sőt háromszorosát is megfizetik. Például Ilyefalván, ezelőtt három évvel Nagy N.-nek belső telek nélküli szétszórt parcellákból álló, 25 hold birtoka 11.000 forinton vásároltatott meg, tehát holdja 440 forinton.

Maros-(Torda) megyében, Maros-Vásárhely vidékén és a Nyárad mentén Lőrinczfalvától Ákosfalváig egy hold elsőrendű szántó vagy kaszáló ára 2—300 forint, második osztályú 60—100 forint. Hasonló arúak fordulnak elő Erdőszentgyörgy vidékén a K.-Küküllő termékenyebb térségén. A megye kevésbé termékeny vidékein, osztályonként 100—140, 60—100 és 30—50 forint egy holdnak az ára. A keleti erdős és é. nyugati vagy mezőségi részekben azonban a második és harmadosztályú földbirtoknak 30 forinton sincs vevője.

Ez adatok is részint az adó-, részint az illeték-kiszabási hivataltól valók.

Udvarhelymegye keleti és észak-keleti terméketlenebb vidékein az első osztályú földbirtok holdjáért 80—120 forintot, a másodosztályú 40—60-, a harmadosztályúért 5—20 forintot fizetnek. A szántó és kaszáló között lényeges különbség csak azon esetben fordul elő, ha a kaszáló kitünő minőségű és kétszer használható, mely esetben az a szántóföldnél becsesebb.

A megye nyugati és déli részén, a N.-Küküllő és a két Homoród völgyében az első osztályú szántóföld holdjáért 150—200-, másadosztályúért 60—120-, harmadosztályúért 50—50 forintot fizetnek.

Legértékesebb a földbirtok — e szerint — Háromszék- és Maros (Torda)-megyében, s legkevesbbé értékes Csíksban. Mely körülmény a termőföld minőségének teljesen megfelel.

5. Földművelési rendszer.

Hogy miféle földművelési rendszert kövessen valamely ország vagy vidék lakossága, erre többféle körülmény bír döntő befolyással. Ezek között legfontosabb a közművelődés. *Roscher* nemzetgazdaságtani elméletében élethűn és élénken tárja elénk, hogyan mennek át a népek a vadászat- és halászatról a baromtenyésztésre, innen a földművelésre s miként szabályozza e két utóbbit az ipar és kereskedelem fejlődése, az összes társadalmi állapotok összhangzó megszilárdulása. Minden emberi foglalkozás a fejlődés, tökéletesedés törvénye alatt áll s a mily mértékben hódol e törvénynek, abban a mértékben válik az ember jóllétének eszközévé. Ez az elv hozta létre a földművelés különböző formáit az öröklegelő vagy nyomósos rendszertől a váltógazdaság és istállózásig, a külterjes ugarendszertől a legbelterjesebb kertgazdaságig.

Absolut jó valamint absolut rossz rendszer a földművelésben nincs. Relative mindenik jó lehet a maga helyén. S csak azért, mert régi valamely rendszer, nem következik, hogy tehát rossz is. A *hármass nyomósú rendszer* p. o. már Nagy Károly idejében meghonosult volt s azért még ma is dívik nemcsak Magyar-, Lengyel-, és Muszkaországban, hanem Német- és közép Francziaországban is, holott e két utóbbinál nem szokás elmaradottságról beszélni, különösen miután a legújabb rendszerek is virágznak ottan. A műveltségi tényezők mellett t. i. a gazdaságban lényeges jogot követel magának a természet is. A földrajzi fekvés és klimatikai viszonyokban pl. már a priori el van döntve az a kérdés, hogy a mezőgazdaság két fő ága közül a *gabonatermesztés* vagy az *állattenyésztésre* fektessünk-e nagyobb súlyt. Ezért nagyjában egészen helyén van az, hogy az alföld gabona, a felföld állatkereskedést űz. Csakhogy ebben is fokozatok lehetnek. Ugyanazon rendszer ugyanazon területen javítható. Felismerte-e, alkalmazta-e a nép a javítás eszközeit és módjait: e kérdés nagyon lényeges. Sőt hogy általában bír-e határozott tudatával gazdasági rendszere természetének s az abban követhető és követendő iránynak a tökéletesítés felé: e kérdésre adandó felelet fogja az ítéletet tartalmazni a szokásos gazdaság helyessége fölött.

Hogy pedig a székely földművelési rendszer fölött ítéletünk nehogy filius ante patrem legyen, vizsgáljuk meg először azt a maga teljességében s helyességének taglalását tartsuk fenn azutánra.

A székely földművelésben legszokottabb a **háromfordulós ugarrendszer**. A lehetőségig arányosan három *forduló*ra osztott határ egyik részét *őszhatárnak*, másodikát *tavaszhatárnak*, harmadikát *ugarhatárnak* nevezik. Ez elnevezés nagyjában magyarázza a vetésforgást is. Az első fordulóban t. i. őszt gabonát, a másodikban tavaszgabonát termesztene, s erre következik egy évi pihenés.

Az őszhatárban termesztett gabona, tisztabúza, rozs, kétszeres, (elegybúza) árpa; a tavaszhatárban (mely a megelőző évben mindig őszhatár volt): tengeri (törökbúza), árpa, zab, köles, tatárka (haricska), borsó, lencse, paszuly, bükköny, burgonya, (pityóka), kisebb mérvben búza, rozs, kender és len.

Melyik megyében mit termesztene túlnyomóan, azt a következő fejezetben a termény-kimutatás tünteti ki részletesen. Itt csak annyit jegyzek meg általánosságban, hogy a tavaszbúzát és rozsot a székelyföldön kis mértékben termesztik, mit a háromszékmegyei közmondás azzal indokol, hogy „*tavaszbúza ravasz búza*“, azaz: égalji viszonyaink között ritkán ad jó termést. A tavaszi időjárás szélsőségeiben mozgó változékonysága nem igen kedvez a tavasz-vetésnek. Gyakran a sok esőzés miatt késik meg nagyon, máskor a késő fagyok rontják meg.

A tavaszhatárban, a tengeri (törökbúza) között sok mindent termeszt a székely, u. m. burgonyát (pityóka), paszulyt, takarmány-répát és disznó-tököt, melyek együttesen csaknem a főtermény értékével érnek fel.

A háromfordulós ugarrendszer a székelyföldön, az egy Csíkmegyét kivéve, mindenütt otthónes.

A szántóföldek és termények művelése és annak ideje. Az ősztetés háromszori szántásra történik. Első az *ugarlás* május utolsó felében és augusztusban; harmadik a *bemagolás* augusztus utolsó napjaitól szeptember derekáig a tiszta-búzánál többnyire alászántva és elboronálva, a többinél inkább csak beboronálva.

Az ősztgabona *aratása* (kézi sarlóval) július második és augusztus első felében történik.

A *tavaszi vetés* többnyire egyszeri alászántással és beboronálással megy végbe márczius végén és áprilisban. Kivételt képez a köles Háromszékmegyében, melyet ott kétszeri szántásra vetnek május elején. Itt-ott azonban másféle tavaszvetés alá is kétszer szántanak, t. i. késő őszzel, és tavasszal, mikor vetni kell.

A boronálásra nagy súlyt fektetnek s kiváló gondot fordítanak, úgy, hogy azt sok helyen, kivált Háromszékmegyében, nemcsak az elvetett mag betakarására, de az ugaron a forgatás és vetés előtt is alkalmazták.

A tengerit először májusban, másodszor júniusban kapálják, mintegy 4—5 heti időközben.

Az árpa, bükköny, lencse kaszálása és a virágos kender nyövése augusztusra esik; a zab, köles tatárka (haricska) learatása szeptember elejére: a tengeri (törökbúza) szedése és kibontása október első felére.

A burgonyát (pityóka) néhol kapával csinált vermekbe, másutt szántáskor az eke nyomába ültetik s művelése és művelési ideje azonos a tengeriével.

A szántás-vetés és aratásnál gépeket nem használnak, sőt vasekét is csak egynehány nagyobb birtokos. A nép általában saját-készítette fae-kével szánt és faboronával boronál.

A *gépek* közül a rostáló és cséplőgépet honosította meg egynehány nagyobb birtokos. Sőt az utóbbit némelyek speculációból is kezdték megszerezni, kik külföldi gépész vezetése mellett faluról-falura viszik a gépet s jelentékeny jövedelmet csinálnak maguknak. S e mellett a gazdáknak is olcsóbbá kerül a cséplés, mert míg a kézi cséplésért a tizenkettedik, tizenharmadik vékát s minden ilyen tízre egy *kenyér-vékát* fizetnek, addig a géppel való cséplésnél csak a huszadik vékát adják.

Gőzmozdonyú *cséplőgép* Háromszékmegyében 8 van.

A **kétforduiós ugarrendszer** szintén alkalmazásban van a székelőföldön. Ennél az egész határt két részre osztják s az egyik részben őszi, részben tavaszi gabonával lévén bevetve, a másik ugyanazon idő alatt ugarban áll s legelőül szolgál.

Az őszi vetés két vagy háromszori szántásra történik s kisebb mértékben búza, kétszeres (elegybúza), árpa-, túlnyomóan pedig rozsból áll; a tavaszvetés egyszeri szántás és elboronálással árpa, zab, tengeri, burgonya (pityóka), kender és len.

A termények művelése itt is olyan, mint a három fordulós rendszerben, csak hogy itt, minthogy ez a hidegebb vidékeken divik, minden munka 10—15 nappal később kezdődik s így később is jár le.

A learatott kalászos gabonát 22—24 *kévés kalangyákba* (kereszt) rakják s néhány napon künn marad száradni. Azután a legtöbb helyen haza szállítják, egy szekérre 4—6 kalangyát rakva, s otthon vagy az udorba (istálló-padlás) vagy asztagba rakják. Helyen-helyen azonban, leginkább Háromszékmegyében, künn a mezőn rakják asztagba s télen szállítják haza, csűrben való elcséplés végett.

Az aratásban férfi, nő és gyermek egyaránt résztvesz. A kévét azonban csak férfiak kötik.

A tengerit többnyire hántatlanul szedik s szállítják haza, s otthon a csűrben és szobákban bontják ki. Ez estvéneként kalákaszerűen meg végbe s egyike a legvigabb és kedélyesebb munkáknak. A legfélejttebb cső-

ket párjával összekötözik s a szobába, padlásra vagy eszterhéj alá rudakra rakják teljes kiszáradás és külön gondozás végett magnak. A többit azonnal kasokba vagy a padlás földjére hordják. A nagyobb gazdaságban télen át géppel cséplik ki, kisebb házaknál pedig téli estvéken kézzel fejtegetik.

A tengeri kocsányát (kóré) szedéskor azonnal *zsúpokba* kötözik s 22—24 *zsúpból* álló csomókba (kalangya) állogatják, honnan pár nap múlva hazaszállítják s otthon a kertekben a földre vagy terebélyes fákra nagyobb csomókba rakják össze téli takarmányul. Leginkább szeretik a faluhoz közel lévő vén fűzfákra helyezni.

A *kétfordulós ugarrendszer* hazája Csíkmegye, de Maros (Torda) megyének a K.-Küküllő felső völgyébe eső délkeleti s Udvarhelymegyének északkeleti részében is dívik.

A *háromfordulós ugarrendszer* a székelyföld többi részében általános.

Van még egy *harmadik rendszer* is majd mindenik megyében. A folyók mentén t. i. vagy más térségen fekvő legjobb minőségű s a határból könnyen elkülöníthető területek *minden esztendőben művelés alá vétetnek*. Az ilyenekben leginkább tengerit termesztnek s közötté vagy közbe-közbe burgonyát, répát és hüvelyeseket.

Vannak megint termények, a melyeket mint a szőlőt, *állandóan ugyanazon helyen termesztnek*. Ilyenek helyen-helyen a dohány és a dinye.

Váltógazdaság még sehol sincsen. De a már említett néhány községben a tagosítás részint befejeztetvén, [részint épen a befejezés stádiumáig haladván, nemsokára alkalmunk lesz e rendszer természetével is a hely színen megismerkednünk.

Vannak egyes községekben az általában szokottól eltérő rendszerek is. Ilyenek pl. *Bükkszád* községében (Háromszékmegye) az *ugar nélküli való kétéves vetésforgás*, hol az első évben friss trágyázásra rozsot, a második évben pedig zabot és haricskát termesztnek. A mely földet pedig rozs alá meg nem trágyázhatnak, azt 2—4 éven át parlagon hagyják kaszálónak. *Kézdi-Vásárhelyen* és *Oroszfaluban* állandó művelés alatt van az egész határ, őszi és tavaszi vetéssel vegyesen. *Sósmezőn* hasonlóan állandó művelés alatt, de csak tavaszi terményeket termesztnek.

Némely községek pedig Maros-(Torda) és Udvarhelymegyében azon meggyőződésre jövének, hogy a háromfordulós rendszer nem elég jövedelmező, javítási kísérletül mind három határ általános használatát vették foganatba, azonban tagosítás és tervszerű vetésforgás nélkül. Itt *földjét mindenki szabad tetszése szerint használja*. Közös ugar sincsen, de elszórva csaknem annyira szántó hever ugarként, mint a háromfordulós ugarrendszerben. Csakhogy a jobb minőségű szántókat állandóan használják.

Hogy azonban az ilyen, minden szakszerűséget nélkülöző kísérlet mily eredménynyel jár, mutatja *Ujszékel* példája (Udvarhelymegyében),

mely község egynehány évi próba után, beleútván a birtok rendezetlensége mellett kimaradhatatlan nyomorúságokba s egy része — minthogy elegendő munkaerővel nem rendelkezett s trágyával a föld termőképességét kellően fokozni nem bírta — ez idő alatt vagyoniilag is visszaesvén, miután birtokát épen akkor nem használta elég czélszerűen, midőn a legnagyobb szabadságra törekedett: visszaállította ismét a háromfordulós ugarrendszert.

Földművelési költségek. A trágya a helyek természete szerint rövidebb vagy hosszabb ideig érezteti hatását. Első osztályú szántóknál 10 évet, másodosztályúaknál 6-ot vehetünk fel középszámítással. A kétfordulós rendszerű vidékeken azonban már a 3-ik, 4-ik évben is megkivánná a föld a trágyát, valamint itt mennyiség tekintetében is többet kíván, mint más vidékeken. Általában holdjára 40 szekér trágyát, vagyis 400 mázsát vesznek fel, mit ha pénzbe számítunk — szekérét kihordással együtt 40 krajczárba — 16 forintot képvisel. A trágyázás istálló-trágyával és juhokkal való *kosaraztatással* vegyesen történik. A trágya szűk volta daczára is sem árnyékszék, sem mesterséges trágyát nem használnak, sőt az istálló-trágya okszerű gondozása, öntözése is egészen ismeretlen a székelyföldön.

A *szántást*, melyet különösen az ugarlásnál 4—5 hüvelyknyi mélyre eresztenek, túlnyomóan két marhával végzik, apróbb marhákból azonban négyet is fognak be, gyakran két tinó vagy két tehén eleibe két lovat. Ilyenkor egy hajtó is segédkezik, a ki igen sok esetben egy az iskolából elvont gyermek. A kötöttebb agyagtalajnál, különösen ugarlásra, négy, sőt (Torda) Aranyosban sokszor hat marhát is fognak be.

Egy kataszter-hold ugarlása rendesen két munkanapot igényel. Ugyanannyit a tavaszi szántás is. A forgatás vagy keverés másfél napot, az őszygabona alászántása hasonlóan; a boronálás egy fél napot.

Az őszygabona aratására holdanként 12 kézi munkanap szükséges, ezenkívül az összegyűjtés és kalangyába rakásra; a tengeri első és második kapálására 12—12 nap; árpa, búkköny, lencse kaszálására 2 és fél, szárítására és összegyűjtésére 6 nap; zab, köles és haricska aratására 8 nap; a burgonya-ültetésre 6, kapálására 4 és kiszedésére 10 nap.

Hogy a földművelésére fordított munkanapok száma igen nagy, az kétségtelenül szembe fog tűnni minden fejlettebb gazdaságot ismerő ember előtt. De e *tényt* érthetővé teszik azon *emberi és állati erőt romboló primitív gazdasági eszközök*, melyeken e nép századok óta alig javított valamit.

Az *igás- és kézi napszámhárek* többé-kevésbé eltérnek ugyan vidékenként, de közép-számítással a következők: kettős fogatú ekenapszámber 1 forint 30 krajczártól 2 forintig, gabona- és széna-hordásnál 20—30 krajczárral olcsóbb; a ritkábban előforduló négyes fogatú ekenapszámber 3—4 forint; trágya-hordás szekerenként a távolság szerint 8—10 krajczár.

Mindezek élelmezés nélkül, minthogy az igás napszámoknál általában nem szokás az élelmezés.

A kézi napszámoknál ellátás mellett fizetnek a *férfiaknak* tavasszal 25—30, nyárban 30—40 krajczárt; a *nőknek* tavasszal 20, nyárban 24—30 krajczárt. Gyermekek napszám 10—15—20 krajczár. Élelmezés nélkül tavasszal másfél, nyárban közel kétszeres a felnőttek bére. Legdrágább a kézi napszám a kaszálásnál, mi élelmezés nélkül 80 krajczártól 1 forintig terjed; azután a kapálás- és aratásnál.

Tavasszal legszűkebb az igás, nyárban a kézi napszám. Tehát mindkettő a nevezett időben legdrágább.

Városon természetesen jóval drágább, mint falun, hol ez utóbbinak másfélszeresét lehet számítani.

A napszámosokkal való dolgoztató gazdának terhessé teszi a földmívelést az, hogy általános szokás a házi napszámosokat élelmezéssel látni el, a mi a következő mérsékelt, de nagyon valószínű értéket képviseli:

reggel pálinka kenyérrel	3 kr.
7—8 órakor ebéd.....	6 »
12 órakor délebéd, vastagétel pálinkával	10 »
estvé felé ozsonnára pálinka, kenyér, néha egy kis túró	6 »
estve pálinka, kenyér husos étel, vagy túrós, tejes puliszka	15 »
Együtt:	40 kr.

Ez élelmezési nehézség mellett azonban igen helyesen említi *Szekely Gergely* * a következő előnyöket a *gazdára* nézve: élelmezés mellett olcsóbban kapja a napszámot, a ki jobb táplálkozás mellett jobban dolgozik; a *munkásokra* nézve: a napszámosok nejei és leányai nem kényszerülven otthon maradni és főzni, maguk is munkára mennek és keresnek s megszorítják a munkás kezét, magukkal viszik kisebb gyermekeiket, kiknek kosztját a gazda sohase szokta elvonni vagy felszámítani, a mi mindenestre pátriarchális szép szokás.

A kisebb birtokú szekely gazdák, a nép közül, minden mezei munkájukat maguk végzik napszámos nélkül. Az egész család minden munkaképes tagja kora hajnaltól sötét estig a mezőn van, hová az asszony is a délebéddel és kisebb gyermekekkel kimenvén, künn marad estefeléig, mikor az aprósággal ismét hazamegy előre, hogy a csordából (gulya) jövő barmot, sertéseket elgondozza, tehenet fejjen és vacsorát készítsen.

A szorgalmas és munkás mezőgazdaság megragadó képe, midőn a nagyobb gyermekek kora reggel apjokkal és bátyjaikkal s nénjeikkel vállukon kapával vagy sarlóval víg csevegés között vonulnak ki a mezőre s ott

* *Szekely G.* «Háromszék közigazdasági viszonyai». Felolvasta a magyar orvosok és természetvizsgálók Előpatakon tartott közgyűlésén, 1875-ben. Megjelent ezen gyűlés évkönyvében 1876-ban.

versenyre kelnek a pászmában elejébe vágni a nagyoknak. Dél felé azonban ellankadnak az izmok, a csevegést az ajkakon hallgatagság váltja fel s mind gyakoribbá lesz a faluból jövő útratekintgetés, honnan *anyám-aszszonynak* kellene már feltűnnie. De az idő ilyenkor szörnyű lomhán halad, a rekkenő melegben a nap mintha mozdulatlanul állana. El-ellátunk tehát a *dobonkához* (viz-tartó, hordóalakú kis faedény, melynek oldalán egy kis csapforma nyílás van az ivásra) üdülést keresni, sőt a pászmát is már szívesen rábizzuk a többire, ha éppen a közelebbi forrás-kútból ivó vizet szükség hozni. De addig s addig lesi a kis földész teste árnyékának apadását s a faluban sütőjőkből emelkedő füst elszállását, hogy végre a gyalog úton feltűnik, a kit oly régen vár. Az idősebbek ingerkednek vele, hogy «az nem anyád!» De mind hijába már itt a szóbeszéd. A mezőnek tágas látkörében tiszta, éles látást nyer a szem. Öt-hatszáz ölnyi távolságból ráismer anyjára, a mint egyik karján csecsszopó kis hűgát, a más kezében a *kantárba* tett (nádból készült, fazék hordó eszköz) nagy fazekat emeli. Előtte fut inkább, mint megyen, egy rakott szotyrot cipelve, 4 éves öcsce, hátul, nyelvét öltve, a lihegő Maros (kutya). Semmi kétség többé. Hozzák a delet! Próbál is egy nagyot kiáltani elébök. Most az öröm újra felvillanyozva a lankadt idegeket, az izmok egy percze ismét ruganyosakká lesznek, a sarló vagy kapa ismét gyorsan mozog, a verseny a pászmában újra életre kel, mert az ételt hozó anyának nem szabad gyermekét lomhán találania. Itt is van már. Egy gyepes szélén letelepedik s kitálalja a párolgó tárkonyost vagy fuszujkát (paszuly) s melléje a félig hűlt puliszkát. Számba kéri, ha megérdemli-e a délebédet a gyermek, a ki most abban virtuoszkodik, hogy ő teszi le legutoljára a kapát a pászmában.

Most a fáradt család körül-üli, inkább heveri, a nagy cserép tálat, ingújjával kiki törül egyet izzadt homlokán s megelégedvén Isten áldásából, egy órányi alvás után, — mi közben a kisebbik gyermek próbálja rendre a kapákat — ismét a pászmában látjuk őket, most már anyjukkal megszaporodva, ki egy nagy keszkenőből vagy abroszból csinált sátor alá helyezte kisedét.

Igy nevekedik földmívessé a székely gyermek, ki kora tavasztól késő őszig alvásra is alig megy szobába, s így forrik az ő lelkéhez a mezei munka, melynél nemesebbet ő nem ismer a földön. Így lesz a mező az ő nagy és egészséges műhelye s a barázda az ő verejtékének szentelt birtoka.

A vagyonosabb székely gazdák munkája is ilyen, csak hogy azoknak már rendszeren egypár zsellérök is segédkezik a munkában, meg egy-egy napszámos, kinek felesége télen át egy kis sertés-költségért, puliszka (málé)-lisztért vagy sóskáposztáért kötelezte volt el magát kapálás- vagy aratásra. Mert azt jól meg kell jegyezni, hogy a közsékely pénzzel fizetett napszámost csak ritka esetben alkalmaz.

A kézi napszámdíjak világosabb áttekintéseért ide igtatjuk a statisztikai évkönyv negyedik évfolyamából a következő adatokat, melyek nagyjában megegyeznek megelőző adatainkkal.

A kézi napszámdíj o. é. krajczárookban.

	Férfinak						Nőnek						Gyermekeknek					
	ellátással			anélkül			ellátással			anélkül			ellátással			anélkül		
	legm.	legal.	átlag	legm.	legal.	átlag	legm.	legal.	átlag	legm.	legal.	átlag	legm.	legal.	átlag	legm.	legal.	átlag
(Torda)-Aranyos-m.	75	22	48	150	41	95	51	18	34	95	31	63	29	10	18	48	20	34
Csík-m.	63	18	40	106	27	66	32	12	22	63	18	40	21	9	15	34	11	22
Háromsz.-m.	48	19	33	76	28	52	34	14	24	73	21	47	20	9	14	40	13	26
Maros (Torda)-m.	49	17	33	83	26	54	42	12	27	53	15	34	24	9	16	38	12	25
Udvarh.-m.	46	12	29	81	28	54	30	12	21	49	20	34	18	7	12	31	11	21
Átlag	56	18	37	99	30	64	38	14	26	67	21	44	23	9	15	38	14	25

Legmagasabb tehát a munkabér (Torda) Aranyosban, utána Csík-megyében. Háromszék- és Maros-(Torda) megye legközelebb áll egymáshoz s mintegy a mérsékelt középdiót képviseli. Udvarhelymegyében legkevesebbet fizetnek a napszámosnak.

Szakmány, vagy részbe-mívelés. Ennek a következő esetei fordulnak elő. A tengeri-földet a tulajdonos megszántatja és beveti s ekkor kivesszik a termés $\frac{1}{3}$ részéért kapálásra és leszedésre. Egész birtokot több évre kivessznek úgy, hogy az adót s közterheket a tulajdonos hordozván, a termés fele a mívelőé, fele készen beszállítva, a tulajdonosé. Ha a birtok nem a legjobb minőségű, a részbe-mívelő meg is trágyázza, de ilyenkor legalább 6—9 évre kell terjedni e viszonyoknak s a vetőmag felét a birtokos adja.

Egyes darab első osztályú szántóföldeket a termés feléért, második s harmadosztályúakat kétharmad részéért mívelnek meg. Ilyen eseteknél csak ritkán fordul elő, hogy a tulajdonos vetőmagot adjon. Vannak kivétellek olyan esetek is, hogy egy-egy kitűnő termékeny szántót megmívelnek a termés $\frac{2}{5}$ részéért; de gyakoribb az az eset, hogy a mívelő $\frac{3}{5}$ részt kap.

A silány helyeket részbe-mívelésre nem szokták kivenni. A részbe-mívelés különben nem rendszer, hanem inkább kivételnek vagy kényszerhelyzetnek tekintendő. Leginkább csak a gazdaságot nem folytatható özvegyasszonyok és árvák birtoka kezeltek úgy. Sokkal inkább rendszer a készen bevetett tengeri földek kiadása kapálásra és leszedésre egy har-

madért. Ezt a nagyobb birtokosok gyakorolják olyan helyen, hol szűk a munka.

A *kaszálók* részbe-vevése hasonlít a szántóföldéhez, t. i. a nagyobb területű kaszálókkal bíró Csíkmegyében s Udvarhely- és Maros-(Torda) megye u. n. *havasalyi* vidékein a jobb minőségű kaszálót feléért, a gyengébbeket $\frac{2}{3}$ -ért művelik meg; a székelyföld többi részében pedig a jobb kaszálókat $\frac{1}{3}$ -rész termésért, a silányabbakat és a *sarjut* feléért. A birtokost illető termést is mindig a művelő szállítja haza.

A föld **termőképességének** fokozására egyedüli eszköz a trágyázás, de miután a székely kizárólag a juhokkal való kosaraztatás és istálló-trágyára szorítkozik, mely utóbbi pedig az *örök-legelő-rendszernél* fogva elégtelen: nem győz elég trágyát adni földének, holott a túlnyomóan agyagos és kavicsos oldalak sokat kívánnának. Ezek termőképessége ennél fogva egy negatív és egy pozitív befolyás miatt inkább csökken, mint emelkedik. A negatív befolyás a trágya elégtelensége, a pozitív a szántóföldek fekvéséből és kihasználásából áll elé.

Az itteni gyakori esőzés csapós záporai t. i. állandóan mossák le és fogyasztják a termő talaj különben is vékony rétegét az erős emelkedésű oldalakról. Ennek kárpótlására időről-időre a korábbi altalaj kerül felszínre, melynek termékenysége tételére mind több trágya kellene, a mi hiányozván, látni való, hogy a termőképesség csökkenése, bár alig észrevehetőleg, de biztosan és természetszerűleg következik be. Innen van az, hogy a mily csodálatos magasra vitte ekevasát a meredek oldalakon a székely, kiirtva onnan erdőt, gyepet: úgy fog lassanként ismét visszavonulni a völgyek felé a lankásabb oldalakra. S ennek kétségbevonhatatlan bizonyítékait máris képesek vagyunk kimutatni nem egy helyen. Az elszomorító pedig ebben az, hogy midőn felfelé tört, maga előtt mindenütt dús növényzetet kellett kiirtania, de visszavonulásában maga után mindenütt csupaszra mosott sziklaoldalokat hágy, melyek a növényéletnek talán soha többé talajává nem lesznek. Erre talál igazán Liebig elmélete a *rablógazdaságról*. És ez fontos, gondolkodásra méltó, elszomorító körülmény.

A mily szükséges az alföldön az árvízterek ármentesítése folyamszabályozás útján, oly fontos volna a székelyre hegyoldalainak biztosítása a zápor-mosás ellen. Csakhogy minő úton, minő eszközökkel? Ez egy új kérdés a székely mezőgazdaság terén, mert új maga a téma is. Új t. i. gazdasági irodalmunk terén, ha ugyan ilyen, székely speciális szempontból léteznék. Azért tehát e még soha nem vitatott s pedig nálunk nagyon életbevágó kérdésre hirtelenében, kielégítő feleletet sem lesz könnyű adni.

Létezik-e a földművelési tudományban hegyi záporvíz-vezetés, vagy földművelési talaj-kötés elmélete? Vagy lehetséges volna-e ilyet fölláttatni a mi fő, azt megvalósítani? ha én erre felelni nem tudok, ne ítéljenek el. De ha

valaki helyettem erre jó tanácsot ad, hasznos szolgálatot tesz vele a székelységnek. A székelység pedig egy kis jó tanácsot legalább, ha egyebet nem nyerhet, megérdemel. Én részemről okosabbat gondolni annál nem tudok, minthogy az oly helyeken, hol a jelzett körülmény már beállott, vagy előreláthatólag biztosan bekövetkezik, a szántásvetést félbe kell hagyni s a még meglevő talajt arra alkalmas növényekkel biztosítani. Fű-féle, faféle legyen-e az a növény, azt döntse el a szaktudomány. De mindenesetre kívánatos, hogy ne késsék vele.

A völgyekben már nem a termő-képesség, hanem a termények maguk vannak igen gyakran veszélyeztetve szilaj folyói és rakoncátlan patakjainak áradásai által. Van eset rá, hogy az ár által hozott iszap a már-már aratásra ért gabonát a szó betűszerinti értelemben maga alá temette. Mit ér ilyenkor a gazdának az a vigasztalás, hogy jövő évben annál dúsabb termést ad a föld, ha ez évben nincs mit ennie? S nem foghat-e a jövő évi dús termés épen úgy megsemmisülni? Más helytt a víz a kaszálókat önti el s kiterjedt tanyájában bevárja a jövő év áradásait, hogy a dús szénatermő kaszálókat annál biztosabban alakíthassa a lenge nád, sás és más vízi növények s állatok hazájává. Menj végig folyóink partjain s látni fogod, hogy nem mese, a mit beszélek.

S ezen nem lehetne segíteni? ! Minden bizonynyal igen. De olvastál-e valaha *székelyföldi folyamszabályozásról*? Hallottál-e a megye parlamentjében a községek kérelmeit, a képviselők komoly tanácskozásait, a kiküldött tanulmányozó bizottságok alapos referációját e köz- és mezőgazdasági kérdésben? No, ha nem, hát én elbeszélem: hogyan volt.

Az eszme Háromszék megyéből eredt. Egy lelkes fiatal ember, végzett gazda, kinek szép birtoka van az Olt mentén, faluról-falura járt s egy beadványt íratott alá több ezerekkel, melyben a közigazgatási bizottság, respective képviselőtestület előtt számadatokkal van kimutatva, hogy az Egerpataktól Árapatakgig s Hidvégtől Miklósvárig elterülő völgyben az árvíz évenként 8—10 ezer hold legdúsabb talajú földnek teszi semmivé terményeit. E termények tiszta búzára számítva 150,000 bécsi mérőt tennének évenként és a brassói piacon csak 4 forintjával 600,000 forintot képviselnének. Nem is számítva a fekvőtőlke kamatait s a művelési költségeket, amaz összeg magában is akkora évi veszteség egy szegény székelymege közigazdaságában, hogy megérdemelné, ha a képviselőtestület, mely különben is előszeretettel foglalkozik közigazdasági ügyeinkkel, gondolkodnék valami védelemről ez elemi károk ellen. A kérés alaposan volt indokolva és kimutatva, hogy hasonló károk, a megye más részeiben is, mily mértékben fordulnak elő évenként. Erre a közgyűlés egy gazdából álló bizottság élén kiküldötte mérnökét, hogy a tényeket az egész megyében a helyszínén megállapítsák s a jövő gyűlésen tegyenek véleményes előterjesz-

tést. Ez meg is történt. A részletes tanulmányozás eredménye még megdöbbentőbb lett. A bizottság javaslatát *elvileg* azonnal elfogadták, hogy t. i. itt *folyam-szabályozás és a gátépítési rendszer* átalakítása után kell látni. Ugy de a folyó Csíkmegyében ered. Szóltassék fel tehát az is ez ügyben csatlakozásra. Ugy is történt. S Csíkmegye sem bírván kevesebb érzékkel e dolog iránt: *elvileg* azonnal kimondá, hogy a revindikált havasok képezendik egyfelől számításainak háttérét s egy szakbizottságot kiküldött, hogy ez a szomszéd megyei bizottsággal azonnal lépjen összeköttetésbe. Alig hogy e gyorsan vezetett lépéseknek hire ment, Udvarhely- és Maros (Torda) megye is csakhamar mozogni kezdett s nemsokára az egész székelyföldön alig lehetett egyébről hallani, mint *székely-folyamszabályozásról*. A *székely-földi lapok megnyitották rovataikat ez ügy megbeszélésére*. A nyilvános összejöveteleken többé nem hallottunk politikáról s a megyei gyűléseken egyedüli, de folytonos interpelláció csupán ennek mibenállására vonatkozott. A *székely képviselők Budapesten állandóan erről tanakodtak*, az ott levő anyagok felhasználásával e kérdést tanulmányozták s a *földművelési és közlekedési miniszteriumban szorgalmasan egyengették az utat a dolognak állami felkarolására*. Mondák szünet nélkül: *ha vasutat nem adtatok, ime most egy igen jó alkalom kárpótlást nyújtani*, s a székelységet örök hálára kötelezni! Ez alatt a székely megyék által közös költségen kiküldött szakbizottság is elkészült folyamszabályozási tanulmányával. S ime ma már a közös terv elfogadva, munkaerő és anyag megszavazva. Az erőfeszítéseink által méltán felénk fordult országos közfigyelem kieszközlé számunkra az országos segílyt. A székely ásójával, kapájával, fűrész és faragó fejszéjével alig várja a jelt, hogy önként ajánlott munkáját teljesíthesse. A terv szerint minden 10 év alatt egy jelentékenyebb folyónk szabályozva lesz, s a székelyföld néhány millió kártól évenként megmentve. S e mellett folyóink közlekedésre is alkalmasokká válnak.

Úgy-e szép dolog volt ez a kezdet tisztelt olvasó! Mintha csak egy álom lett volna az egész . . . *álom*. . . Pedig: «Az álom ablak, melyen át lelkünk szeme jövőbe néz.» S miért ne lehetne annak megvalósítására e lehetőséget feltételezni! ? Hiányzik talán az a háromszéki kezdeményezőt jellemző komoly törekvés, a megyék közönségében és közigazgatásában a közgazdasági kérdések iránt az érdeklődés, országos képviselőinkben a hasznos tettvágy, a nemes ambíció, vagy államkormányunkban az adóképesség fokozását előmozdítani kész akarat? ! Egyik vádat sincs jogunk a tényezők ellen emelni. Kezdeményezni kell tehát mentől erőteljesebben és mentől hamarabb, mert a székely gazdának legnagyobb ellensége a víz. Ez a völgyből az oldalra úzi, onnan meg a völgy felé szorítja le. Elöl is víz, hátul is víz! A *víz a mi aszályunk*. Terményeinket a fagy mellett, ez szokta leggyakrabban elpusztítani.

A mi a föld termésének mekkoraságát s terményeink arányát illeti, erre a következő fejezet ad részletes felvilágosítást.

6. Földművelési terményeink.

1. *Gabonaneműek.* A földművelés állapotának megismeréséhez egyik legbiztosabb eszköz a terményfajoknak, ezek mennyiségének és minőségének ismerete. Ezek nagyjában az égalji és talaj-viszonyoktól függő tulajdonságok, de szintoly fontos azokra nézve az emberi munka és értelem, mely a fajokat válogatja és nemesíti, a termő földet idomítja és javítja, a talajt tanulmányozza s a termést megsokszorozza.

Tapasztalatból is tudjuk, hogy földművelési rendszerünkben a főhelyet a *gabonafélék* foglalják el, de hogy ezek egymás közt minő arányt mutatnak s egyéb termények által miként egészítettetnek ki, termelési viszonyaink ez ismeretének szálait a statistika adja kezünkbe, melynek elért és elérendő eredményeit nem lehet eléggé megbecsülni, különösen a mezőgazdaságban, mely nemzetgazdasági, államháztartási életünknek, jövőnknek, fennállhatásunknak elsőrendű reális alapja.

Az első világot termelési viszonyainkra azon adatok derítik, melyeket a statisztikai hivatal gyűjtetett s *Keleti* rendszerbe foglalva feldolgozott.* E szerint a *kenyértermények* az összes szántóföld-területnek a következő százalékait foglalják el külön-külön :

	(Tisztabúza)	Kétszeres (Elegybúza)	Rozs	Együtt.
Aranyos (Torda)-megyében	15,9	4,8	9,4	28,20
Csík-megyében ..	5,1	1,1	20,0	26,2
Háromszékmegyében....	12,3	2,2	17,9	31,14
Maros (Torda)-megyében	4,4	10,2	8,2	22,8
Udvarhelymegyében	7,7	10,5	12,2	29,14
A székelyföldön átlag :	8,65	5,43	13,25	27,32

Átlag e szerint az összes szántóföldnek valamivel több mint egy negyed része adja kenyérterményeinket, miből a rozs átlaga csaknem teljesen egyenlő a búza és kétszeres (elegybúza) együttes átlagával.

A *tisztabúza-termesztéssel* (Torda)- Aranyos és Háromszékmegye áll legelől, az *elegybúzával* Maros (Torda)- és Udvarhelymegye, a *rozsával* pedig Csík- és Háromszékmegye. Egyoldalóságával leginkább kitűnik Csík-megye, melyet arra égalji viszonyai kényszerítenek.

A kenyértermények székelyföldi átlagát három megye haladja túl, köztük legelől Háromszékmegye, mely köztudomás szerént is a legtöbb és legjobb kenyeret fogyasztja, s azon jóval alul marad Maros (Torda)-megye.

* *Keleti* K. Hazánk és népe. Pest, 1871.

Az össze-hasonlítást kiterjesztve az ország többi vidékeire is, úgy találjuk, hogy a *búzatermelés* maximuma 70% ig emelkedvén (Csanádm.), a székelymegyék a 78 fokozatban a 42 és 72 között foglalnak helyet; a *rozstermés* pedig 42%-ig terjed s az ország 78 rozstermő megyéjében a 18-, 20-, 38-, 43- és 51-ik helyet foglaljuk el. Az *elegybúza* csak 20%-ig megy s 24 megye között Maros- és Udvarhelymegye a 7 és 8-ik helyen áll.

Az anyaország és Erdély átlagai a következők:

	<i>Tisztabúza</i>	Kétszeres (<i>Elegybúza</i>)	(<i>Rozs</i>)	<i>Együtt</i>
Az anyaországban	24.4	3.5	13.9	40.18
Erdélyben.	16.1	5.1	10.4	31.6

E szerint a székelyföld *tisztabúza*-átlagát az erdélyi kétszer és az anyahoni háromszor múlja fölül; *elegybúzában* mindkettőnél valamivel többet termesztünk, *rozsbán* hasonlóan.

Összes kenyérterményeink átlagát az erdélyi 4, az anyahoni pedig 13%-kal mulja fölül.

A *gabonafélék* közül még a székelyföldön anynyira fontos *tengeri* (*törökbúza*), *zab*- és *árpa*-termesztést kell meghatároznunk, hogy a fennebbi adatokat ezáltal kiegészítvén, teljesebb tájékozást nyerhessünk. Ehhez a *statisztikai évkönyv* negyedik évfolyamából az 1874-ik évi aratási kimutatást véve fel alapul, a következő eredményhez jutottunk.

Az összes szántóföldből elfoglal:

	A tengeri (<i>törökbúza</i>)	A <i>zab</i>	Az <i>árpa</i>	<i>Együtt:</i>
Aranyos (Torda)-megyében	33.47	2.93	0.06	36.51
Csíkmegyében	0.99	13.31	8.85	23.15
Háromszék-megyében	9.44	12.22	9.53	31.19
Maros (Torda)-megyében ..	27.13	7.76	0.27	35.16
Udvarhelymegyében	17.04	13.22	0.44	30.70
A székelyföldön átlag:	17.62	9.89	3.82	31.34

Tengerit viszonylag legtöbbet termeszt Aranyos- és Maros (Torda)-megye, mely utóbbiról különben is tudva van, hogy tengerivel rendes termés idejében jelentékeny üzletet csinált a belszékelyföld felé, míg a versenyt az oláhországgal kiállhatta. Majd mit sem termeszt Csík-megye, s Háromszék is csak az utóbbi időben vitte anynyira, mint itt látható. A *zab* a három hidegebb égalju megye főbb terménye. Az *árpa* Csík kenyere Háromszék tengerije. Udvarhelymegye havasalji s általában magas hegyi vidékein jóval több árpát termeszthetne, a mely bizonynyal jobban is fizetne a tengerinél, melyből 17%-a mellett is állandó behozatala van.

A székelyföld kenyérterményei közül egyik is külön-külön a tengeri átlagát nem éri fel.

Az előbbi táblázat összes átlaga is 4%-kal mulja fölül a kenyértermények átlagát.

Az anyaország és Erdély százalécai a fennebbi terményekben a következők :

	<i>Tengeri</i>	<i>Zab</i>	<i>Árpa</i>	<i>Együtt</i>
Az anyaországban	13.85	16.53	8.19	38.62
Erdélyben	19.98	12.58	1.82	34.38

Tengeri termesztésünk tehát viszonylag nagyobb az elsőnél s csak valamivel kisebb a másadikénál; zabbal mindkettőnek utána és árpával a kettő között állunk. Ezen termények összes átlagával is azonban mindkettő fölülmul, mint a kenyérterményeknél. Első helyen a föld és égálj természete szerint mindkét csoportban az anyaország és utolsó helyen a székelyföld állván.

A székelyföldi termesztés a gabonafélékben a következő fokozatban állítható össze a szántóföld %-ka szerint :

(Torda)-*Aranyos* megyében : tengeri 33.47, tisztabúza 15.9, rozs 9.8, elegybúza 4.3, zab 2.98, árpa 0.06. Együtt 64.71.

Csik megyében : rozs 20.0, zab 13.31, árpa 8.85, tisztabúza 5.1, elegybúza 1.1, tengeri 0.99. Együtt 49.17.

Háromszék megyében : Rozs 17.9, zab 12.22, tisztabúza 12.3, árpa 9.53, tengeri 9.44, elegybúza 2.2. Együtt 62.33.

Maros (Torda)-megyében : tengeri 27.13, elegybúza 10.2, rozs 8.2, zab 7.76, tisztabúza 4.4, árpa 0.27. Együtt 57.24.

Udvarhely megyében tengeri 17.04, zab 12.22, rozs 13.2, elegybúza 10.5, tisztabúza 7.7, árpa 0.44. Együtt 59.84.

A székelyföld *együttes átlaga* szerint : tengeri 17.62, rozs 13.25, zab 9.89, tisztabúza 8.65, elegybúza 5.43, árpa 3.83. Összesen 58.67.

Aranyos (Torda)- Maros és Udvarhely megyében tehát *főtermény* a tengeri, Csík- és Háromszék megyében a rozs.

A szántóföld egyéb mellékes terményeire semmi esetre se vehetvén fel — a kezemnél lévő adatok szerint — 10 százaléknál többet, tisztán ugarnak 42% marad, a mi amaz ismeretes ténynek, hogy a háromfordulós földművelési rendszernél a szántóföld egy harmada szokott évenként ugarnak maradni, teljesen meg is felel. Sőt a megelőző számításokat hitelesebbé teszi.

Ha már *Keleti* a magyarországi ugart 20.55 %-ban túlságos nagynak találja Ausztria 14.35, Stíria 0.85, Karinthia 0.05, és Krajna 0.24 %-ával szemben *) akkor mit mondjunk mi szűk földbirtokunk mellett a 32% ugarra ?! Mentől kevesebb t. i. a szántóföld, annál becsesebb; de ebből aztán természet szerint nem az következne, hogy annál többet hagy-

* *Keleti* K. «Hazánk és népe». Pest, 1871. 84. l.

junk abból heverni évenként, hanem hogy mint csaknem egyedüli kapitalisunkat mentől jobban forgatva gyümölcsöztessük. Ezt teszi is minden fejlettebb nép, a mely jóllétének fokozását nem csak óhajtja és mástól várja, hanem maga munkálja. S hogy ezt nekünk is tennünk kellene, azt elvileg kétség kívül mindnyájan helyeseljük, de a megvalósításával járó fáradságot kényelmesebbnek találjuk rettegni, mint az észszerű munkának magunkat alá vetni. E kérdés különben földművelési rendszerünk kérdése lévén, a maga helyén fogjuk érdemlegesen tárgyalni. Itt csak rámutattunk, hogy a természeti viszonyok alakulására minő befolyása van a gazdasági rendszer alapelvének.

A terményeket adó föld százalécai után már számba vesszük magát a *valóságos évi termést is*. Az 1874-iki év Magyarországon jó *közép termést* adván, ezt vesszük alapul, mint a mely a statisztikai felvételek szerint *) a valószínűségnek egyedül biztos mértékével bíró tájékozást adhatja és bepillantást enged a legfontosabb nemzetgazdasági kérdésbe: a *tőke és annak gyümölcse között létező viszonyba*. (Lásd a táblázatot a köv. lapon.)

A *gabona-félékről* közölt ez eredmény teljesen megfelel a *szántóföld* százalékaiban feltüntetett viszonyoknak. T. i. legnagyobb a *tengeri termés* 1631,204 bécsi mérővel, azután jó a *rozs* 1.121,405, a *zab* 763,647, a *tisztabúza* 549,161, az *elegybúza* 322,258, az *árpa* 270,048 mérővel.

Ezekhez veendő még a szemesek közül 834 mérő *őszi árpa*, a *kizárólag Háromszék megyében termesztett* 5,164 mérő *köles* (500 holdon) és a Csík-, Háromszék-, és Udvarhely megyében (198 holdon) termesztett 1654 mérő *tatárka* (haricska).

S így a szántóföldnek közel 60%-án termesztett összes *gabona-félék* 4.665,475 bécsi mérőt tesznek, míg az egész ország hasonnemű termése 140.513,679 mérő.

A fenebbi összegekből a zabot leszámítva, marad *emberi táplálkozásra* nálunk 3.901,828, az egész országban 117.697,099 mérő. Miből egy főre nálunk 9.os, az országban 7.es, mérő esik.

Hogy a mi átlagunk az országot fölülmulja, az nemcsak e most adott számokból tűnik ki, a miben talán hajlandók lehetnénk számítási tévedést keresni, hanem kitűnt már a táblás összehasonlításban, hol a nyolczféle termés országos átlaga holdanként 7 és 13 mérő között változik, míg a székelyföldre 9-től 27-ig emelkedik *s kivétel nélkül minden egyes gabonafajnál fölül mulja amazt*. S ha e körülménynél a csíkmegyei tengeri termés szokatlanul magas mértékét, rendkívülinek vagy épen tévesnek tekintve, alábbszállítjuk is, a különbség a mi előnyünkre oly jelentékeny, hogy kérdez-

*) Magyar statisztikai évkönyv. Szerkeszti s kiadja az orsz. m. kir. statisztikai hivatal. Negyedik évfolyam. Budapest, 1877.

Az 1874-ik évi aratás eredményei.

	Őszi búza.					Elegy búza (kétsezes).					Őszi rozs.				
	Terület		Átlag 1 hold.		Összesen	Terület		Átlag 1 hold.		Összesen	Terület		Átlag 1 hold.		Összesen
	1600 □ öl.	hold	szem b. mérő	szalma b. mázsa	szem b. mérő	szalma b. mázsa	1600 □ öl.	hold	szem b. mérő	szalma b. mázsa	1600 □ öl.	hold	szem b. mérő	szalma b. mázsa	szem b. mérő
(Torda) Aranyos-m.	2,260	13.31	8.88	30,083	20,070	1,301	14.45	8.45	18,808	10,994	2,775	13.70	18.61	38,027	23,884
Csik-m.	3,736	14.79	14.36	55,257	53,665	450	12.82	12.86	5,770	5,790	20,398	16.00	12.18	326,368	248,399
Háromszék-m.	14,068	14.55	10.80	204,654	152,090	2,509	11.80	9.34	29,601	23,444	23,391	17.34	13.28	405,551	310,626
Maros-(Torda)-m.	10,481	9.74	9.79	101,611	102,110	10,722	14.22	8.29	152,467	88,851	12,036	15.96	9.41	192,081	113,229
Udvarhely-m.	11,853	10.04	9.74	119,028	115,396	10,300	11.23	10.82	115,712	111,398	10,830	13.94	12.23	150,984	132,478
Összesen	42,348	12.59	10.72	510,633	443,331	25,282	12.91	9.96	322,358	240,477	69,430	15.39	11.15	1,113,011	828,616
Magyarország 81 megyéjében	3,530,337	9.14	9.15	32,254,748	32,286,247	469,802	9.56	8.45	4,406,476	3,894,902	2,027,107	9.62	10.38	19,494,960	21,050,222
	Tavaszi búza.					Tavaszi rozs.					Tavaszi árpa.				
	Terület		Átlag 1 hold.		Összesen	Terület		Átlag 1 hold.		Összesen	Terület		Átlag 1 hold.		Összesen
	1600 □ öl.	hold	szem b. mérő	szalma b. mázsa	szem b. mérő	szalma b. mázsa	1600 □ öl.	hold	szem b. mérő	szalma b. mázsa	1600 □ öl.	hold	szem b. mérő	szalma b. mázsa	szem b. mérő
(Torda) Aranyos-m.	1,292	12.07	5.82	15,600	7,520	—	—	—	—	—	10	15.00	10.00	159	100
Csik-m.	1,102	10.41	9.04	11,473	9,958	949	8.48	9.63	8,012	9,135	9,031	10.92	9.84	98,536	88,860
Háromszék-m.	12	5.00	4.50	60	52	—	—	—	—	—	12,783	12.74	8.26	162,823	105,564
Maros-(Torda)-m.	1,019	10.89	3.79	11,095	3,861	10	12.00	4.00	120	40	230	15.00	4.48	3,450	1,030
Udvarhely-m.	81	9.68	14.00	300	434	24	10.92	11.00	262	264	473	10.76	7.51	5,059	3,552
Összesen	3,456	9.61	7.43	38,528	21,825	983	10.45	8.21	8,394	9,439	22,527	12.89	8.02	270,048	199,106
Magyarország 81 megyéjében	372,521	7.77	7.75	2,895,191	2,888,430	40,956	8.27	9.39	338,864	384,719	1,587,911	12.30	9.54	19,527,728	15,150,145
	Zab.					Tengeri (török búza).									
	Terület		Átlag 1 hold.		Összesen	Terület		Átlag 1 hold.		Összesen	Terület		Átlag 1 hold.		Összesen
	1600 □ öl.	hold	szem b. mérő	szalma b. mázsa	szem b. mérő	szalma b. mázsa	1600 □ öl.	hold	szem b. mérő	szalma b. mázsa	1600 □ öl.	hold	szem b. mérő	szalma b. mázsa	szem b. mérő
(Torda) Aranyos-m.	765	14.11	6.15	10,716	4,692	8,619	19.75	11.17	170,199	96,320	—	—	—	—	—
Csik-m.	15,084	10.45	8.92	157,693	134,591	1,132	47.25	51.47	53,491	58,192	—	—	—	—	—
Háromszék-m.	16,403	16.54	9.11	271,247	149,461	12,646	27.40	11.24	346,582	142,135	—	—	—	—	—
Maros-(Torda)-m.	8,052	13.40	6.01	107,871	53,201	28,167	23.18	14.27	651,484	401,809	—	—	—	—	—
Udvarhely-m.	13,359	16.18	6.94	216,120	92,737	18,509	22.12	17.31	409,498	320,564	—	—	—	—	—
Összesen	53,663	14.12	7.55	763,647	434,682	69,073	27.93	21.8	1,631,204	1,019,020	—	—	—	—	—
Magyarország 81 megyéjében	1,821,397	12.53	9.17	22,816,580	16,513,727	2,785,084	13.32	11.68	37,090,291	32,547,959	—	—	—	—	—

nünk kell: *hogyan mulhatja fölül a hidegebb égaljú és terméketlennek hirdetett székelyföld hozama az általában dúsnak ismert magyar földét?!* Ennek két okát említhetjük meg. Egyik, mert a legtermékenyebb Duna- és Tiszavidéki területek magasabb átlagát nagyon csökkenti az ország északi terméketlen vidékének beszámítása. A második pedig egy rendkívül fontos közgazdasági ok, t. i. a szűk korlátok közé szorított székely földbirtok lehetővé teszi az általános jobb művelést, s a székely munkásság és szorgalom e lehetőséget még egy alapján rossz földművelési rendszer keretén belül is megvalósítja.

Ezt kétségbe vonni a fenebbi adatok után nem lehet, nem szabad. Bebizonyítására pedig még lesznek a maga helyén adataink.

És itt a tények e leghatalmasabb érvelése mellett, ismételhetjük azon korábban kifejezett nézetünket, *hogy a földbirtoknak bizonyos minimumig terjedő apró részekre darabolása, nemzetgazdaságilag nemcsak nem hátrányos, de sőt előnyös lehet.* A székelységnek csak valamivel kellene nagyobb birtok, a mi a népesség foglalkozásának megosztása, vagy csak a gazdasági rendszer reformálása által is már némileg elérhető volna: s e nép az ország legjobb módú s az állam legjobb adófizető népévé válnék.

Az aratási eredmény táblázatából azt is konstatálhatjuk, hogy a legjobb termést adó gabonafajok a legnagyobb területen termesztetnek, miben az okozati összszefüggés a nép gyakorlati józan belátásáról tanuskodik.

E tekintetben tehát az eredmény teljesen megnyugtató, sőt kedvezőnek mondható.

2. Hüvelyesek. A lencse, borsó, paszuly és bab a háztartásban jelentékeny kiegészítő része a gabonaféléknek. Gazdag legumin és keményítő-tartalmuk s ásványi alkatrészeiknél fsgva tápértékük elsőrangú.

A babot (disznóbab) nálunk csak a tengeriföldek és burgonyák szélein szokták termesztetni, kis mértékben. Lencsét leginkább Háromszék-megye termeszt s ez oly szűk, hogy magán a székelyföldi piacon is csak ritka esetben található s mint behozatali cikket a kereskedésekben árulják. A borsó és paszuly ellenben nagyobb tért foglal el. A hármat együtt a következő mértékben termesztik.

Lencse, borsó, paszuly.

	Terület			Összesen	
	1600 □ öles hold	szem b. mérő	szalma b. mázsa	szem	szalma
(Torda) Aranyos-m.	—	—	—	—	—
Csik-m.	233	11.45	8.70	2,784	2,027
Háromszék-m.	934	8.21	5.33	7,668	4,974
Maros (Torda)-m.	30	3.27	5.50	101	165
Udvarhely-m.	1,120	7.38	7.57	8,273	8,476
Összesen	2,317	7.71	6.78	18,826	15,642
Magyarországon	58,182	7.12	6.04	414,401	351,394

Az arány az ország összes terméséhez itt is elég szabályos, de a termés tényleg még nagyobb, miután tudva van, hogy a székely a tengeri között még egyszer annyira borsót és paszulyt termeszt, mint külön, a mit természetesen, holdakban kimutatni s szemül kiszámítani nem lehet.

Hogy (Torda) Aranyosmegye ez évben külön területen hüvelyeseket nem termesztett, az vagy az adatok kimaradását jelenti, vagy csupán egy különös véletlen, miután ott is rendszeren és általánosan termesztik azt és használják a háztartásban.

Hanem hogy a bab oly általánosan mellőzött termény a székelyföldön, ez talán azt mutatja, hogy annak előnyeit nem ismerjük eléggé.

A babnak két faja közül a *disznóbabot* (*Vicia faba major*) a kertekben, a *lóbabot* (*Vicia faba equina*) pedig a szántóföldeken termesztik más országokban. Ez utóbbi apróbb szemű s nagyobb termésű. Ezt az angolok, mivel frissen puffaszt és kólikát okoz, rendszeren egy évig tartják a magtárban s azután adják a lónak vagy szarvasmarhának főve vagy darálva, melyet igen kitűnő abraknak tartanak. A búzalisztet néhol ennek szép fehér lisztjével szokták meghamistítani.

Korizmicz szerint egyetlenegy táplálékul szolgáló kapor-növény sem ad a nedves, nehéz talajon oly gazdag termést, mint a bab; s vannak országok, p. o. Anglia, Skóthron, déli Franciaország stb., hol a búza után a bab teszi a földművelés legfőbb terményét. A babliszt egyike a legkitűnőbb hizlaló takarmányoknak mind a szarvasmarha, mind a sertés számára. *Búza- és árpaliszttal vegyítve, igen tápláló és izletes kenyeret ad.* Schwerz azt mondja, hogy azon mezei gazda, a ki a babtermelést alkalmas földön is elmulasztja, nem ismeri saját hasznát. A bab Német- és Angolországnak, Belgiumnak az, a mi Magyarországnak a kukorica. Nálunk a babot néhol a burgonya s más földek szélein, tehát nagyon kicsinyben termesztik, pedig hazánk felső vidékein, hol a kukorica már nem terem, a nagyban termesztést valóban megérdemléné s a burgonya hiányát a legjobban pótolhatná. *Minden nedvesebb természetű, agyagos földön, melyen más növényeket nem lehet biztosan termesztetni, a bab — kivált, ha sorban művelik — megbecsülhetetlen növény.* Ily földben, minden ismeretes hüvelyes növények közt, a bab adja a legbiztosabb s legnagyobb termést. Ehez járul még, hogy a bab (mint a kiválóan levegőből táplálkozó hüvelyesek) a földet nem nagyon soványítja, s gabona alá jobban elkészíti, mint bármi más növény.*

E jellemzésnél önkénytelenül a székelyföld hidegebb természetű havasalmi vidékei s különösen Csíkszeg megye jut eszünkbe *nedvesebb természetű földével*, hol a kukorica már nem terem s a bab a lakosság számára, az

* *Korizmicz, Benkő, Morócz.* «Mezei gazdaság könyve». Pesten, 1856. 150—1. lap.

ott nagyban termesztett *árpával vegyítve, igen tápláló és izletes kenyeret adhatna.*

Fontolják meg e dolgot, a kiket közelebbről érdekel s a bővebb útmutatást a «Mezei gazdaság könyvé»-ből könnyű lesz megszerezni. Hogy hasznukra válik, arról erősen meg vagyok győződve.

Ismeretes azon körülmény, hogy mennyire erőlködnek némely vidékeken (ilyen pl. Udvarhelymegye é.-keleti részén) a kukoricza termesztéssel, pedig az a legtöbb esetben vagy éppen nem, vagy csak igen silányan jutalmaz. Sokkal célszerűbb lenne e helyeken az *árpát* honosítani meg.

3. *Gumós növények.* Ezek közül a székelyföldi gazdaságban a legelső helyet az u. n. *pityóka* (burgonya) foglalja el, mely a vagyonosabb osztálynak részint csemegéje, részint eledele, a szegényebb osztálynak pedig mindennapi tápláléka. A lapályokon és hegyeken egyaránt termesztik, egészen 3000 láb magasságig a tenger színe fölött. Attól azonban távol állunk, hogy, mint pl. Irlandban és Németország némely vidékein a többi tápnövények háttérbe szorításával belőle főterményt csináljunk. Szesz-főzésre pedig éppen nem is alkalmazzuk.

A burgonya, bármily kedvencz eledele is az embereknek, nem alkalmas arra, hogy főtápszerül szolgáljon. Ha egy felnőtt ember napi fehérszele szükségletét abból akarná fedezni, naponta 20 font burgonyát kellene ennie. 100 rész búza tápértékének 613 rész burgonya felel meg. S hogy mégis kedvencz és hasznos eledel, az csak a miatt történik, hogy főve és sültve egymagára is, azonkívül pedig sok más tápszerrel pl. tejjel, vajjal, zsírral és hússal vegyítve használjuk, miáltal táperejét pótoljuk s egyszerűsmindebbé teszszük.

Nemzetgazdaságilag az a fontossága, hogy sok oly helyen is megterem, melyet egyébre alig művelnénk s szűk termés idején valóságos éhség-hárítóvá válhatik.

A korábban dúsan termő és keményítőben gazdag fajok azonban, minő pl. az úgynevezett sárga cserehajú és a kékbélű, a székelyföldön nagyon kipusztultak s most nagyobbára romlott kores fajokat termesztnek, melyekből alig bír annyit éppen megtartani télen át a gazda, hogy tavasszal ültetni valója legyen. S így míg korábban sertés-hízlalásra is bőven jutott, ma már alig fedezhető az emberi táplálkozásra szükséges mennyiség. Az újabb amerikai fajok meghonosítására csak néhol tettek némi kísérletet.

Általában pedig, mivel a fajok száma ezren is fölül áll, a szegény földműves alig lesz képes a céljaira s talaja és égáljához leginkább találó fajnak megválasztására, ha egy tájékozó kéz segítségére nem megy. Panaszol a terméketlenségen és a faj romlásán s természeti tovább a legvizenyősebb és legkevesebb keményítő tartalmú úgynevezett *disznó-pityókát*.

A burgonya mellett újabb időben a *répa félék* kezdenek tért foglalni. A répának, mint takarmány-növénynek, azon jelentékeny előnyei vannak, hogy a legtöbb földben megterem, művelése egyszerű és nem költséges; betegségeknek, fagynak, jégnek nincs kitéve; nagy terméseket ad; télire kis helyet foglal el s takarmányozásra könnyen és többféleképen használható. A föld a répatermés által javul, termékenyebbé válik s a rákövetkező termények dúsabban tenyésznek.

A hol pedig a répát *czukorfőzésre* termesztik, ott az az egyéni jólétnek jelentékeny tényezőjévé lesz s nemzetgazdasági fontossága anynyival inkább emelkedik, mert világkereskedelmi tényezővé válik s ha kiviteli czikké emelkedhetett, nagy pénzszeget von kívülről az államba, vagy ha csupán belfogyasztásra termeljük is, nagy összegek kiadásától ment meg. Mindkét esetben a vagyonosodás hatalmas emeltyűjévé válhatik.

Korábban a *nádczukor* volt az egyedül uralkodó, de újabb időben a *répaczukor* akkora lendületet vett, hogy amazzal erős versenyre kél. Míg ugyanis közelebből az elsőnek évi termését az egész földön 33—38 millió vámmázsára becsülték, addig az utolsó, 1869—70 ben, 16.844,591 vámmázsát adott. Ennek az a nagy fontossága van, hogy a míg az elsőért a pénz az európai piacokról más földrészekre vándorol, addig az utolsó az európai államoknak jövedelmez, még pedig évről évre mind nagyobb mértékben. 1873—4-ben pl.:

A német birodalom	5.779,442 vámmázsát
Franciaország	8.000.000 »
Osztrák-Magyarország	3.500,000 »
Oroszország	3.000,000 »
Belgium	1.350,000 »
Hollandia s a többiek	750,000 vámmázsát termelt. Tehát

Európa együtt 22.379,442 mázsát. * Minek óriási értékét minden czukorfogyasztó könnyen kiszámíthatja.

Az 1868 iki adatok szerint Magyarország czukor-fogyasztásából egy lélekre 4.⁹³ vámfont esvén, csupán a székelyföldi fogyasztás 21,119 vámmázsára megy, a mi csak 30 forintjával is 635,970 forint kiadásnak felel meg. S egyetlen czukorgyárunk sem lévén, ezt valóságos kiadásnak tekinthetjük. A behozatal Magyarországra 1870—1874-ig évenként 12—15 millió forint érték közt mozgott, mivel szembe csak 4—9 millió forint érő kivittelt tudtunk állítani.

Ha tehát mi nem is gondolunk kivitelre, holott a Dunatartományok oly kézügyben lévő piaczkul szolgálnának, hol csupán Oláhország alapí-

* Kolb G. Fr. Handbuch der vergleichenden Statistik. Siebente Auflage. Leipzig, 1875. 808. l.

tott közelebből cukorgyárat, hanem csak a belszükségletre termelhetnénk répát és abból cukrot, félmillió felül menő ősrszeg maradhatna évenként határainkon belül.

De mi cukorfőzésre egyáltalán nem termesztjük a répát, sőt takarmánynak is csak alárendelt mértékben, miután legeltetési és marhatartási rendszerünknel fogva ez idő szerint arra rászorulva nem is igen vagyunk. Termelésünk mennyisége gumósokban következő :

	Burgonya.			Répa (vegyes).		
	Terület	M á z s a		Terület	M á z s a	
	1600 □ öles hold	átlag 1 holdon	összesen	1600 □ öles hold	átlag 1 holdon	összesen
(Torda) Aranyos-m.	196	26.67	5,228	50	66.38	3,319
Csík-m.	3,384	49.79	168,477	—	—	—
Háromszék-m.	3,478	52.87	183,875	121	72.82	7,313
Maros (Torda)-m.	189	22.45	4,225	96	147.6	19,884
Udvarhely-m.	1,501	61.98	93,038	—	—	—
Összesen	8,748	42.74	454,893	227	95.43	30,516
Magyarország 81 megyé- jében összesen	625,705	40.32	25,229,832	80,205	104.55	8,385,287

A mint látjuk a székelyföldi burgonya-termés valamivel jobb, répa-termés valamivel rosszabb, a magyarországi átlagnál. A burgonyából nálunk 1.06 mázsa esik egy személyre, az egész országban 1.64 mázsa. Tehát másfélalanyi.

Mind a répát, mind különösen a burgonyát illetőleg azonban meg kell jegyeznem, hogy a valóságban a mennyiség magasabbra megy, miután kertekben és a tengeri között mindkettőt nagy mértékben termesztik.

4. *Kereskedelmi növények.* Nem szándékozunk itt a kereskedelmi növények nagy számát felsorolni. Csupán azokról szólunk, melyek nálunk már is honosak, vagy minden kétes kísérlet nélkül, szembetűnő haszonnal lennének meghonosíthatók. Az elsőkhöz tartoznak a *kender*, *len* és *dohány*, az utóbbiakhoz a *komló*, *mák* és *napraforgó*. Új ezek között alig van egy, de kellő mérvben elterjedett is alig. Nagyon sokféle kísérletekkel időt és erőt pazarolni nem tarthatik a szűk korlátok között mozgó s kevés eszközzel rendelkező székelygazdaság feladataihoz. *Stammal* tartok, ki az iparnövényekre azt mondja, hogy : «Jobb kevésféle növényt, de ezt aztán szorgalmasan, gondnal és tökéletesen művelni, mint sokfélélt és hiányosan». Fájdalom, nálunk, s nemcsak a székelyföldön, hanem az egész országban, *keves félélt*, az igaz, de egyszersmind *kereset és hiányosan* is termesztünk. Pedig a székelyföld általában s Csíkmegye kiválóan virágzó hazája lehetne a *kender* és *len*-termesztésnek. Hideg égélj, nyirkos levegő és talaj, melyet alig szeret a gabonafélék közül valamelyik, valódi kedvencz hazája a *kender*

és lennek. De nálunk a drágán fizetett gyapot szűk térre szorította azokat. S mint kereskedelmi cikknek jelentőségét igen kevesen ismerik. Minthogy a magasabb értelemben vett rendszeres kereskedelem iránt egyáltalán nagyon fejletlen még érzékünk.

Terményünknek minősége sem üti a mértéket, mert a magot emberi emlékezet óta magunk termesztjük s az már, ha valaha kitűnő volt is, elsilányult. Holott azt különböző vidékekről, sőt más országból is gyakran kellene újítani, ismeretes lévén azon körülmény, hogy hidegebb, nyersebb vidékről való mag jobban tenyészik az enyhébb vidéken, mint a melyet itt természetnek. Ezért volna tanácsos *a lenmagot mindig Rigából hozatni*, mint azt az okszerű termesztésnél egyebütt is teszik. *A kendermagot pedig Olaszországból*, hol az a tengerparti nedves égalj és nyirkos talajban 10 lábnyi magasra nő — és dúsan fizet.

A *len* újabb időben, gyári feldolgozás által, némely országoknak elsőrangú kereskedelmi cikkévé vált és a kendert háttérbe szorította. Rostja mellett nagy jövedelmet ad magja is, melynek olaját sokféleképen használják. Csikban csak korlátolt mérvben rostjáért, tulnyomóan magjáért termesztik, melynek olaját részint maguk használják — különösen bójtben — részint pedig házalók szedik össze a magot a brassói olajgyár számára, mely esetben a *pogácsát*, e kitűnő hízaló takarmányt, a termelő teljesen elveszítette. Már pedig *Liebig* szerint a földnek — trágya alakjában — minden anyagot vissza kellene adnunk, a mit tőle nyertünk.

Hogy szövőiparunk mennyire nem tartott arányt az általános fejlődéssel, azt a kender mellett csaknem elenyésző jelentéktelen lentermesztés is bizonyítja. Talán a Háromszékmegyében tervezett lenkészítő és fonógyár lesz hivatva e téren egy virágzó iparág áldásait szétterjeszteni a székelyföldön. Vajha jobbaink életet adnának e valóban üdvös és praktikus eszmének!

A *kender* különben mind rostjáért, mind magjáért megérdemli a termelést. Elsőből mindenféle durvább vásznat szőnek, hol olcsóságra és tartósságra van szükség, mely előnyök a földműves magán háztartásában állandó helyet biztosítanak annak; de ép oly nevezetes forgalmi cikk az egyszersmind a kereskedésben is. Csakhogy mi erről keveset tudunk. Magjából is a hasznot más veszi ki, miután az egész székelyföldön egyetlen olajgyárunk nincsen. Az a kevés olaj, mit a nép kézzel — házi szükségére üt — alig érdemel említést: «A *len* és *kender* — mondja Keleti — mintha csak hazai viszonyainkra volna teremtvé, oly szépen megterem, s mind ekkoráig angol lenmagolajat szállítunk Magyarországra és Morvaországban termett kenderből szőtt vásznat hozunk be».

Országosan szomorú állapotainkat jellemzi az, hogy míg 1870—74-ig *vászon- és lenárunkban* évenként 10—19 millió forint érőt hoztunk be, addig *kivételre* ugyan ez idő alatt évenként csak 1—3 millió érőt tudtunk ter-

melni. Tehát egy fejlettebb termelésre e cikkekben, csupán a belfogyasztásra is elég tág mező, elég óriási öszegek állanak előttünk. Csak munka, szakértelem és vállalkozási szellem kell, mert a kereslet szünet nélkül ajtonkon kopogtat! S tegyük hozzá ismételtén, hogy földünk és égaljunk, épen a székelyföldön a legalkalmasabb e termelésre. Újabb időben, igaz, örömmel jelezhetünk jelentékeny haladást e téren. Míg ugyanis a 60-as években a legnagyobb kendertermés Magyarországon 62,000 mázsá volt, 1874-ben már 1.225,273 mázsára emelkedett, s e mellett a len 110,000 mázsára.

A *dohányban* eleitől fogva Maros (Torda)-megye termelt legtöbbet. Itt jelesebb a *mezőpaniti* és ákos-, csere-, karácsonfalvi-, szt-benedeki-, csávási-, nagy-ernyei s egyeseké *Vajában, Mező-Kövesden, Csejden, Kis-Görgényben*; továbbá Háromszéken a *szemeriai*, melyet három különböző helyen, meszes, homokos és agyagos talajon természetnek, egy hold átlag 3—4 mázsát adván. A magot Csetnekről és Fogarasból veszik, részint helyben természetik az u. n. «kerek-levelü»-ből.

A székelyföldi dohánytermelés ugyanazon terhek alatt és bajok között, melyek az országban azonosok, nagyobb lendületet alig fog venni, sőt a termesztésére vetett adó fokozódásával határozottan csökken.

De különösen két nevezetes oka van, a bor mellett ez egyik legnevezetesebb kiviteli cikk hanyatlásának. Egyik az *egyedáruság*. Hogy a szabadkereskedés mily virágzóvá tehetné az üzletet, arra elég egyszerűen felemlíteni azon körülményt, hogy míg a kincstár által beváltott dohány mázsája 9—10 frtnál többet nem fizet, addig a kiviteli kereskedők által fizetett árak koronként 15—20 frtra is felemelkedtek a jelesebb minőségű dohányynál.*

Azonban fogadjuk el azon tényt, hogy az állam már hosszú időig nem lesz képes a monopoliumról lemondani, mert megfelelő jövedelmét nincs honnan pótolnia, minthogy a dohányra vetett nagyobb adó és szabadkereskedés bizonytalanabbá tenné a bevételt, mint a mostani üzlet. De nem lehetne-e a monopoliumot javítani oly irányban, hogy általa a termelést minőségileg javítsuk? Határozottan igen. Általános ugyanis a panasz, hogy a legjobb minőségű dohányra szabott elsőosztályú díjakat a beváltásnál éveken keresztül nem adják ki, minek következtül az, hogy a termelő, még ha módjában volna és értene is hozzá, *nem arra törekszik, hogy jobbat, hanem hogy mentől többet termesszen*. És így a monopolium a minőséget folytonosan csökkenti. Ennek az a szomorú eredménye van, hogy tiszta magyar dohányból csupán a másfél krajczáros szivarokat gyártják s már a két krajczároshoz legalább 10—15% külföldi dohány szükséges.** Mily óriási haszon volna pedig, ha legalább az 5 krajczárosig terjedő szivarokat, me-

* Keleti K. «Hazánk és népe». Pest, 1871. 99—100. l.

** «Természettudományi Közlöny». 1877. novemberi füzet 404. lap.

lyekből a fogyasztás legnagyobb, tisztán magyardohányból állítanak elé! Ezzel az állam nem veszítene, de a termelők nagyot nyernének s a dohányipar felvirágzása előmozdítottatnék.

A magyar dohányt külföldön, jelesen Francia- és Olaszországban s újabb időben Németországban is, mint olcsó pótlékot (surrogat) fogyasztják; de erős versenytársa már ma a hollandi, pfalzi és svéd dohány, melyeknek nem lévén az az erős speciális illata, mint a magyarnak, biztosabban vegyíthetők az ámerikai dohánynyal, melyből a Havanna-szivart gyártják, úgy, hogy ez utóbbiból 2 mázsához az előbbiekből 3 mázsát adhatnak.

A minőség javítását a mondottak mellett az is szükségessé teszi, hogy a magyar dohány még ez ideig, épen talán az előzményekből folyólag általában csak *pipadohány*. Napjainkban pedig látjuk, hogy a pipát a *szivar* egészen háttérbe szorította, különösen az üzletben. S a szivarok között is mindinkább előtérbe lép az egészen finom dohányt igénylő *papírszivar*. Ha tehát a termelő nem kora szükségleteinek termel: akkor egyenesen kárára dolgozik, s a mint ezt észrevette, felhagy a termeléssel.

Az ország érdeke tehát az, hogy a monopólium korlátai között is elő kell mozdítani a minőség javítását. Ez úgy lehetséges, ha *a jobb minőségű dohányért a magasabb beváltási ár nemcsak kilátásba helyeztetik, hanem tényleg ki is adatik*. S ki kell adni, ha mindjárt kezdetben nem is kap érte az állam teljesen kitűnő dohányt, mert ez által a termelőkben fölbred a törekvés és verseny, s néhány év alatt szembevető javulást fogunk észlelhetni. A menyinyiben itt az állam részéről egy kis áldozat forogna szóban, az csak ideiglenesnek tekintendő; de a hanyatlásban lévő termelés érdeke, mely egyszersmind állami érdek is, azt mindenesetre megkövetelheti.

A székelyföldnek speciális érdeke e kérdésben alig van. Legfőlebb annyit említhetünk meg, hogy a silány minőségű dohány mellett, a termelők rovására, nálunk is mind nagyobb mértékben terjednek a külföldi szivarok és szivar-dohányok, s mi talán még közvetlenebbül ki vagyunk téve a Dunatartományokból való csempészetnek, melyet teljesen elfojtani soha sem fog sikerülni. És itt igazán helyén volna azon elv alkalmazása, hogy *a jónak legnagyobb ellensége a jobb*. Eszközöljünk jobb minőségű termést s ez a csempészetet biztosabban fogja megakadályozni, mint bármi szigorú felügyelet és büntetés. Csempésző csak ott van, hol vevő is akad. Már pedig ha a finom törökdohányt orrunk elé tartják, nem tudom még egy pénzügyminiszter is nem küzdene-e lelkiismeretével, míg azt visszsautasítani elég erőt szedne össze magában?!

Tekintsük át már most a nevezett kereskedelmi növények 1874-ik évi termésének eredményét, hogy számokban is tájékozást nyerjük e nemű viszonyaink felől.

	K e n d e r (áztatás előtt, szárítva).					
	T e r ü l e t		Átlag 1 holdon		Ö s s z e s e n	
	1600 □ öles hold		mag	szár	mag	szár
	magra	szárra	b. mérő	b. mázsa		
(Torda) Aranyos-m.	—	152	—	10.37	—	1,577
Csik-m.	637	637	12.49	43.77	7,955	27,883
Háromszék-m.	418	418	12.45	22.07	5,204	9,224
Maros (Torda)-m.	396	397	10.35	21.61	4,098	8,579
Udvarhely-m.	234	810	11.80	18.08	2,761	14,602
Összesen	1,685	2,414	11.78	23.17	20,018	61,865
Magyarország 81 megyéjében	43,861	73,382	7.93	17.11	347,902	1,225,273

	L e n (áztatás előtt, szárítva).						D o h á n y.	
	T e r ü l e t		Átlag 1 hold.		Ö s s z e s e n		T e r ü l e t	M á z s a
	magra	szárra	mag	szár	mag	szár		
							átl. 1 hold.	összesen
(Torda) Aranyos-megye	—	—	—	—	—	—	46	4.50 206
Csik-m.	262	263	5.95	18.51	1,560	4,868	23	2.74 63
Háromszék-m.	14	14	17.50	44.40	245	622	95	3.35 318
Maros (Torda)-m.	—	—	—	—	—	—	558	3.81 2,126
Udvarhely-m.	10	10	10.00	16.00	100	160	—	— —
Összesen	286	287	11.15	26.32	1,905	5,650	722	3.54 2,713
Magyarország 81 megyéjében ...	6,691	8,193	7.25	13.40	48,528	109,807	90,577	7.03 636,969

A kender és lent illetőleg e számok azt mutatják, hogy az első legjobb termést ad Csíkmegyében, a második Háromszékmegyében. A szárkender székelőföldi átlaga 6%-kal mulja fölül a magyarországi átlagot, a len 13%-kal, a mag pedig mindkettőnél 4%-kal. Oly előnyök, a melyek határozottan mutatják, mily nagy haszonnal járna azoknak nagymérvben termesztése. Míg ellenben a dohánynál semmi különös biztatást nem meríthetünk e kimutatásból.

«Magyarország a bécsi 1873 ki közkiállításon» című munka szerint hazánk 1867-ben 112.000 holdon termesztett dohányt, 1871-ben pedig 75,471 holdon. Az 1874-ik évi 90,577 hold, tehát emelkedés az 1871-iki mellett, de még annyira alatta áll az 1867-dikinek, hogy általában csak hanyatlásról szólhatunk.

A dohány-termesztés minőségi fejlődésének különben egy lényeges oka magukban a termesztőkben van, kik abban értelmes gazdaságot egyhamar alig honosítanak meg. Nagyobb szabású üzletszerűség a termesztésben ritka helyen fordul elé, mit már az a körülmény is mutat, hogy az

1871-iki termést adó 75 ezer hold terület 41 ezer tulajdonos kezében volt. Tehát két hold se jó egy termesztőre. E viszony a székelyföldön bizony-nyal még kedvezőtlenebb, hol az értelmesebb osztály a házi szükséglet fedezésén túl alig foglalkozik dohánytermeléssel.

A mi már a **napraforgót** (*Helianthus annuus*) és a **mákot** (*Papaver somni-ferum*) illeti, nem ismeretlenek ezek ugyan a székelyföldön, de nagyobb mérvű rendszeres termesztésük alig fordul elő pár helyen. Az utolsót leginkább Csíkban termesztik, hol majd minden gazdának van egy darab mák-földje künn a mezőn. A nyert magot azonban nem kereskede-ésre, hanem táplálkozásra használják, mely dús olaj-tartalmánál fogva nem rossz tápszer. A napraforgót tengeriföldek szélein, itt-ott közötté is és kertekben elszórva termesztik, de jelentékenyebb hasznót nem húznak belőle.

Mindkét növény gazdag olajtartalmu magjáért igen becses. E mellett nem válogatós az égalj- és talajban, művelése egyszerű, kisebb gazdaságban is haszonnal termesztethető. A napraforgó olajtartalma 15% s levele a fejős- teheneknek kitűnő takarmány.

A mák magja még becsesebb, mert mintegy 30% olajat ad, mely asztali használatra is igen jó, a szappanfőzésnél meg épen nagyon fontos. Gyakran a faolajat hamisítják vele. Pogácsája takarmánynak és trágyának hasonló a repczejéhez. Mióta pedig *mákonyt* (*Opium*) készítenek nedvéből, világkereskedelmi jelentőségüvé vált. Hogy három faja közül melyik lenne célszerűbb, ez leginkább attól függ, hogy mi célra akarjuk termesztetni s minő talajjal rendelkezhetünk számára. A *szürkének* az az előnye van, hogy magját könnyű kieszni s a *legsorányabb földdel is megelégszik*. A *fejér mák* legnagyobb termést s s legtöbb olajat ad, *de igen termékeny földet is kíván*. A székely tehát legelőnyösebben választhatná az első.

Szólanom kell még röviden a **komló**ról, mint *leendő* kereskedelmi növényünkről. Azért mondom leendőnek, mert tudomásom szerénteddigelé még csupán Székely-Udvarhelyen, Székely-Keresztúron és Rugonfalván tettek kísérletet meghonosítására. Az eredmény természetesen még csak ezután fog kitűnni, miután termésével az üzlet még nem kezdődhetett meg. De ha a művelőkben kitartás lesz és megművelését szabályosan eszközölhe- tik, semmi kétség sem lehet a siker fölött. A közvetlen szomszédságban lévő Héjasfalván ugyanis, *Cseh Sándor* földbirtokos már néhány év óta ter- meli s terményéért rendesen helybe jönnek és Német- s Csehországba szál- lítják. A tapasztalat itt bebizonyította, hogy égaljunk és talajunk a lehető legkedvezőbb a komlónak. *A legszűkebb termés idején is oly jövedelmet ad, a minőt semmiféle terményünkből semmi kedvező körülmények között nem nyerhe- tünk*. Tapasztalat által bebizonyított tény e mellett az, hogy összes gazda- sági növényeink között egy sincs, melyre időjárási és égalji viszonyaink oly kevésbé legyenek ártalmas befolyással, mint épen a komlóra. Pl. tudom,

hogy nevezett birtokos komlójának 10 év alatt nem ártott a fagy, termését nem rontotta meg a jég, sem tenyészését a víz, mely ár után sokszor hetekig tartotta ellepve, hozzáférhetlen állapotban talaját.

A belföldi sörfőzés és fogyasztás emelkedésével a komlónak is mind biztosabb és állandóbb piacza lesz. Csak ez évtized elején is 4—5000 mázsa komlóbehozatal volt az országba, a mi azóta állandóan emelkedett. *Hunfalvy* szerint a magyar osztrák birodalem sörfőzése 1860—72-ig 12 millióról 20 millió vederre emelkedett. Hogy ez a körülmény bortermelésünkre jó hatással lesz-e, az más kérdés; de miután a komló szükséglet tényleg növekedik, érdekünkben áll, hogy a jövedelmet ne engedjük itt is a külföldnek, hanem pótoljuk vele úgy is csökkenő gabonakereskedelmünket. De eltekintve e mellékes körülménytől, az már ma tény, hogy a komló olyan világkereskedelmi cikké vált, mint akár a gyapot, kávé vagy cukor. És e nagy üzleti cikkek közül egyiknek is termelőivé könnyebben nem lehetünk, mint épen a komlónak. S biztosabb jövedelmet is alig remélhetünk valamiből, mint ebből.

Nehogy azonban valaki könnyelműen fogjon e vállalathoz, ki kell jelentenem, hogy a komló a legértelmesebb művelést igényli. Sok munkája van, mint a szőlőnek, s jóval pontosabb és ésszerűbbnek kell lenni a munkáknak, mint azokat pl. a nép a szőlőnél végzi. Tehát csak szaktanulmányokkal foglalkozni tudó és szerető ember fogjon annak műveléséhez. Továbbá nem csak értelmi, hanem anyagi kapitális is kell a termelés megindításához, mert az első megművelés és beállítás, mint pl. földforgatás, komlógyökér, trágyázás, karózás és a pár évig hasznot nem hozó művelés, majd már csak egy hold területnél is egy komlószárító építése jelentékeny befektetéseket igényelnek, melyek közül egy is el nem maradhat. Szóval: *e termelés nálunk még nem a szegényebb földműves, hanem a vagyonosabb birtokos osztálynak való, melynek értelme, tőkéje és munkaereje kellő mértékben van hozzá.* De aztán ez osztálynak a székelyföldön mindenesetre nagy előnyei is vannak, hol a jó fenyőfa karó 8—12 krajczárjával beszerezhető, sőt némelyek épen sajátjukból állíthatják elő; a szárítóhoz, mely nagyobbára deszka- és fenyőfából építendő, olcsó az anyag, a szállító zsákokat maga szövetheti. Azért ez osztály csak bátran előre! Legelső teendő természetesen egy jó szakkönyv megszerzése és az elméleti tanulmányozás.

Ha az elméleti tanulmány megvan, igen jó valamely berendezett komlóshoz a művelés megtekintése, mint ezt pl. *Cseh Sándornál* (Héjásfalván) évről-évre mind többen teszik, hol gyökér is rendelhető meg. Azután jöhet a munka megkezdése és üzleti összeköttetés megkezdése, mire nézve legcélszerűbb, ha egy vidéken a termelők szövetségbe lépnek s úgy biztosítanak maguknak állandó piacot. A vevő is örömebb lép viszonyba ott, honnan jelentékenyebb bevásárlást tehet.

Annyit a komlótermelésről itt is megjegyezhetek, hogy az jó agyag-talajt vagy kiszáradott mocsáros helyet szeret, melyen a víz többé nem áll meg. Ellen esetben alagcsövezést igényel. Északi és keleti szélnek kitéve ne legyen. Ha három lábnyi mélyen forgatott földbe ültetjük s jól trágyázzuk, egy rendbeli gyökér 20 évig is jó termést ad. Mély szántás után csak 8—12 évig.

7. Földművelési terményeink piacjai s piaci árai.

Terményeinkkel közvetlen kiviteli, avagy csak belföldi jelentékenyebb üzletet sem folytatunk. A háromszéki búzalisztet is, melynek ezelőtt Erdélyben oly nagy kelendősége volt, visszazanyomta a magyarországi fejlett malomipar. Így ma összes terményeinkkel belföldi, saját piacainkra vagyunk utalva közönséges adás-vevésre. Még szerencse az a néhány szesz- és sörgyár, mely gabona-feleslegünknek állandó fogyasztója; mert bizony a mi piacainkra az idegen inkább hoz, mintsem onnan vinne. A székelyföld határain kívül csak Kolozsvár, Nagy-Enyed, Torda és Brassó piacain értékesítünk terményeket, az elsők inkább csak vetemény-féléket és gyümölcsöt. Csík- és Háromszékmegye kender- és lenárúira s az utolsó gabonájára, valamint egyéb árucikkeire nézve is legjelentékenyebb piac a brassói. Midőn *Bakcsi* Ferencz a székely-iparról írt kis füzetében ezért Brassót a székelyföld vérszípjának nevezi, abban nemesak alaptalan vádat emel, de tévedésben látszik lenni a termelő gazda közönség érdekei iránt is. Olyan piac t. i. mint Brassó, csak szerencse egy földművelő vidéknek, s ha valamit sajnálni lehet, az csak az, hogy miért nincs bár 3—4 ilyen piacunk, hol minden kigondolható cikkeinket állandóan értékesíteni tudnók. Az a körülmény, hogy Brassó egyedül van s ennél fogva bizonyos mérvét a monopoliumnak élvezi, rá nézve, igaz, szerencse; de mindenesetre nagyobb szerencsétlenség volna különösen Háromszékmegye földművelő közönségére, ha még ez egyetlen jelentékeny piac se lenne közelében. Az már elismert nemzetgazdasági axioma, hogy virágzó földművelés csak virágzó iparvárosok körül fejlődhetik ki, ha különben ezt egyéb világkereskedelmi kedvező körülmények nem pótolják, a minthogy a székelyföldre nézve ilyesmi — fájdalom — nem forog fenn. Ne engedjük azért közgazdasági kérdésekben politikai antipathia által félrevezettetni magunkat, annyival kevésbé, mert az alábbi kimutatásból eléggé kitűnik, hogy a brassói piacon épen nem kisebb a termények ára, mint székelyföldi piacainkon; némely cikkek pedig, mint a kender, len és lenmag, csupán ott értékesíthetők.

Terményeink piaci áaira nézve, az épen most folyó kataszteri munkálatok vezetőinek szíves közreműködése mellett, a következő kimuta-

tást állíthattam össze. Megjegyezni kívánom, hogy piacainkon ezelőtt a 16 kupás u. n. kis vékát használták, de e kimutatásban az árak *pozsonyi mérő* szerint vannak átszámítva.

Az árak 1867-től 1907-ig terjedő hat évi átlagot mutatnak. (Lásd a táblázatot a 192. oldalon).

II. Szőlő- és bortermelés.

A természet alig adhatott egy országnak becsesebb terményt, mint Magyarországnak a bort, mely úgy minőség, mint mennyiség tekintetében a belfogyasztás és külkereskedésre nézve egyaránt fölülmúl mindent, a mit hazánk termelhet. Ipar- és kereskedelmi növények termesztésében még csak jövőnk van. Fogjuk-e a lehető meg is valósítani, ezután válik meg. Gabona-kereskedésünknek erős versenytársai vannak. Fogunk-e rajtuk győzedelmeskedni, mind kétesebb. De borunkról már is tudjuk, hogy fontossága a világkereskedelemben mindinkább növekszik, s a kezelésben könnyen életbeléptethető javításoktól függ, hogy a versenyben legyőzhetlenné váljék s vagyonosodásunknak és jóllétünknek egyik legdúsabb forrásává legyen. A külföld már régóta figyelmeztet szőlőnkre, borunkra. Elismerésével fogyasztó készsége is fokozódik abban a mértékben, a mint igényeit jobban és jobban kitudjuk elégíteni. Német- és Angolország már-már jelentékeny piacai a magyar bornak s Amerika és a Kelet szintén ázzá válhatik. Ausztria a tiszta magyar borból sokat fogyaszt s savanyú borainak a czukrosabb magyar borral való vegyítésére (különösen az aldunai vidékekről) még többet használ fel.

Kormányunk, gazdasági- és pincze egyleteink nemesen versenyeznek az okszerű szőlőművelés és borkezelés meghonosításán, melyek főfeltételei egy virágzó borkereskedésnek. Egyes gazdák is már jelentékeny reformokat honosítottak meg s a kiállítások nemzetközi piacain képesek már saját erejükön is megjelenni s érdekeiket, szorgalmukat és haladásukat egyénileg is képviselni.

E téren tehát sok életrevalóság nyilvánul s a legjobb úton vagyunk a győzelem felé. A mi még hátra van, az részint az állam, részint a társulatok és egyesek feladata. Az első: előnyös kereskedelmi szerződések által piacokat szaporítani és biztosítani; utóbbiaké: tovább küzdeni és haladni a javítások teljes meghonosításáig.

Az európai bortermelésről eddigelé még csak becslések útján vannak, nem egészen biztos adataink. Ez idő szerint leginkább a *Hamm* Vilmos borászati térképét használják kútfőül a statisztikusok és gazdasági írók. Az európai borászat megbízható adatokon nyugvó statisztikájának össze-

A termények árai.

V á r o s	P o z s o n y i m é r ő.																								Bécsi mázsa.									
	Tiszta buza		Elegy buza		Rozs		Ten-geri (török buza)		Árpa		Ta-tárka (Ha-rieska)		Köles		Zab		Bur-gonya (Pi-tyóka)		Borsó		Len-ese		Pa-szuly		Len-mag		Tisz-tított kender		Tisz-tított len					
	frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.				
Torda	4	76	—	—	2	64	2	74	2	02	—	—	—	—	1	70	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—			
M.-Vásárhely	4	36	2	93	2	69	2	58	—	—	—	—	—	1	67	1	16	2	57	2	86	2	20	—	—	—	—	—	—	—	—			
Gyergyó-Sz.-Miklós	—	—	—	—	2	65	—	—	2	23	—	—	—	—	1	25	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—			
Csik-Szereda	4	62	—	—	2	79	3	26	2	02	—	—	—	—	1	53	1	16	4	80	6	—	4	40	—	—	—	—	—	—	—			
Székely-Udvarhely	4	90	3	83	3	37	3	33	—	—	—	—	—	1	70	1	21	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—			
Székely-Keresztur	3	67	2	87	2	49	2	29	—	—	—	—	—	1	29	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—			
Kézdi-Vásárhely	E város tanácsa nem vezetett használható feljegyzéseket.																																	
Sepsi-Sz.-György	4	61	3	74	3	02	2	75	2	53	2	03	2	14	1	60	1	10	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—			
Baróth	4	71	3	67	3	23	3	14	—	—	—	—	—	1	75	1	07	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—			
Brassó	4	65	3	80	2	92	3	01	2	40	2	42	3	18	1	62	1	20	4	78	4	98	3	53	6	80	19	98	21	42				
A dohány mázsájának átlagos ára ugyanez időről Maros-Vásárhelyen																															10	frt	85	kr.
Sepsi-Sz.-Györgyön																															7	«	74	«

állításával — a nemzetközi statisztikai congressus kezdeményezése következtében — az egyes államok most foglalkoznak.

Magyarország szőlőszeti statisztikáját *Keleti* már el is készítette * s 13 évre vonatkozó adatokból azt oly reális alapra fektette, melynek nyomán lehetővé vált közgazdaságunk ez ágáról biztos tájékozást nyújtani. Ennek kellő méltányolhatása végett azonban ide igtatunk az európai borászatra vonatkozólag — az eddig szokott becslések alapján — egy pár adatot.

Hamm szerint a bortermő államok a következő mennyiséggel sorakoznak egymás után: Franciaország 88.300,000; Ausztria-Magyarország 74.200,000; Spanyolország 44.100,000-, Olaszország 28.300,000-, Portugália 15.900,000-, a Dunafejedelemségek és Törökország 10.600,000-, Görögország és a szigetek 7.100,000 akóval s a többiek együttesen alig többel, mint az utolsó. Ha már hazánk termését az öszzsbirodalométól elkülönítjük és azt Hunfalvyval 40 millióra teszszük, akkor mi termésünk mennyiségével Európában a harmadik helyet foglaljuk el, csupán Francia- és Spanyolország által lévén megelőzve.

Vannak a fennebbiektől eltérő becslések is, de más államokkal szemben az arányt ezek sem módosítják. Például *Kolb* 30 millió akóra teszi jó évben a mi termésünket, *Hunfalvy* pedig a magyar államban 22.200,000-, és Ausztriában 4.800,000 akóra teszi az évi átlagot, s a miénk pénzértékét 111 millió forintra becsüli, az osztrákét pedig 30 millióra. Ezen számítás szerint Erdély évi termése 1.200,000 akó hatmillió forint értékkel. **

Keleti még lejjebb szállítja ugyan a termés eredményét, de ennek daczára is oly tekintélyes értéket képvisel közgazdaságunk ez ága, hogy a hozzákötött remények és fáradozások ez által teljességgel nem csökkennek, csak számításaink alapja válik biztosabbá, a mi épen hasznunkra van.

A székelyföld e kérdésnél kétféleképen van érdekelve: egyik része mint *termelő*, a másik mint *fogyasztó* terület. Az elsőhöz tartozik (Torda) Aranyos-, Maros (Torda)-megye s Udvarhely megyének nyugati része, az utolsóhoz Csíkmegye, Háromszékmegye és Udvarhelymegyének nagy része.

A termelés azonban mindkét részt nagyon közélről érdekli, mert a termelő és fogyasztó fontos érdekekkel vannak egymásra utalva. Az egyik többet és örömetesebb fogyaszt, ha jó és olcsó a bor. A másik jutányos árak mellett is sokat vesz be, ha jót és sokat termel. A minőség és mennyiség tehát mindkettőre nézve egyaránt fontos kérdés. Így van ez különben minden terménynyel s minden termelő és fogyasztó közönséggel. Külföldi piacokat hódítani is csak az érdekközösség e megoldásával lehetséges.

* *Keleti* Károly: «Magyarország szőlőszeti statisztikája» 1860—1873. Budapest, 1876.

** *Hunfalvi* J. «A magyar-osztrák monarchia rövid statisztikája. Budapest, 1874.» 72. lap.

Lássuk már ezek előrebocsátása után a székelyföldi bortermelést. Az adatokat túlnyomóan *Keleti* említett becses művéből, továbbá a most folyó kataszteri munkálatok készletéből s magán úton és saját tudásomból merítem.

A bortermelésnél két tényező bír döntő fontossággal: egyik a termelési terület, másik a termelési rendszer.

A b. e. dr. *Entz Ferencz* Erdélyben hat szőlőterületet vett fel, melyeket így nevezett el: *alsó-marosi, közép-marosi, kis-küküllői, nagy-küküllői, mezősi és szilágyi borvidék*, mindenik a maga kerületeivel. A székelyföld borterülete, az első és utolsót kivéve, mindenikbe belevág. A közép-marosi borvidék *aranyosi kerülete*, a kis-küküllői borvidék *nyárádi kerülete egészen és a kis-küküllői kerület részben*, a nagy-küküllői borvidék *medgyesi kerületének keleti vége* (Udvarhelymegye nyugati kis része) és a *mezősi borvidék marosi kerülete* mind székely borföld.

1. Szőlőbirtok és szőlőbirtokosok.

A birtokterület és birtokosok száma lényeges befolyással van valamely gazdaság fejlődésére. És a borászatnál épen nem mondhatjuk, hogy a nagyon eldarabolt birtok előnyére volna a bortermelésnek. Egyöntetűséget a munkában, rendszert a művelésben s fajok szerint való választékot a termelésben nem lehet apró parcellákban, apró gazdák által meghonosítani, vagy legalább is nagyon későre és csak magasabb műveltségi állapotok között.

Az alábbi adatok a szőlőbirtokviszonyok tekintetében nem igen mutatják előnyösnek helyzetünket.

Szőlőbirtokok és szőlőbirtokosok megyénként és községenként.

(A régi felosztás alapján.)

Sor- szám	<i>Aranyos (Torda)-m.</i> I. Felső járás.	A szőlő birtoko- sok szá- ma	A szőlő terü- lete: 1600 □ öles hold □ öl		Sor- szám	<i>Aranyos (Torda)-m.</i> II. Alsó járás.	A szőlő birtoko- sok szá- ma	A szőlő terü- lete: 1600 □ öles hold □ öl	
			hold	öl				hold	öl
1.	Bágyon	402	126	280	4.	Földvár	10	14	—
2.	Kercsed	158	85	290	5.	Harasztos	182	48	1055
3.	Kövesd	—	33	638	6.	Inakfalva	28	4	—
4.	Ar.-Rákos	64	23	1094	7.	Kocsárd	120	31	30
5.	Mészkö	25	73	1360	8.	Mohács	85	21	—
6.	A.-Szt-Mihályf.	32	13	170	9.	Örményes	40	5	800
7.	F.-Szt-Mihályf. ..	38	6	1343	10.	Veresmart	8	16	—
8.	Várfalva	75	29	1161					
	<i>Maros (Torda)-m.</i>								
	II. Alsó járás.								
1.	Csákó	60	6	—	I. Szováta járás.				
2.	Dombró	40	11	—	1.	Erdő-Szt-György	80	—	—
3.	Felvincz	346	147	1045	2.	Havadtó	97	22	1524

Sor- szám	A szőlő birtoko- sok szá- ma	A szőlő te- rűlete : 1600 □ öles hold □ öl	Sor- szám	A szőlő birtoko- sok szá- ma	A szőlő ter- lete : 1600 □ öles hold □ öl
3. Kelelmentelke....	78	68 1583	2. Baczka-Madaras	107	70 878
4. Vadasd	60	16 1447	3. Bede	68	29 494
II. Vajai járás.			4. Göcs....	42	25 562
1. Cserefalva....	25	13 332	5. Harasztkerék	111	36 197
2. Fintaháza	72	34 1300	6. Havad	60	7 1197
3. Folyfalva	75	14 850	7. Nyárad-Bálintfalva	5	2 —
4. Káposztás Szent- Miklós	50	10 119	8. Ny.-Szt-Benedek	131	40 206
5. Nyárad-Karácson- falva....	60	15 88	9. Ny.-Gálfalva....	77	25 158
6. Sömosd	160	42 89	10. Ny.-Szt-László....	28	7 513
7. Vaja	190	56 433	11. Szt-Gericze	193	134 —
III. Kaáli járás.			12. Szt-Háromság	126	93 882
1. Agárd	2	10 1153	13. Szövérd	129	50 1324
2. Csejő	58	15 1596	VIII. Jobbágytelki járás.		
3. Ikland	40	32 —	1. Deményháza	125	19 716
4. Jedd	104	23 782	2. Kőszvényes		
5. Kaál	203	65 1314	3. Mikeháza		
6. Kebele	7	20 1267	4. Kend		
7. Koronka	99	91 1266	5. Markod....	235	58 173
8. Nagy-Ernye	161	26 860	6. Buzaházaa		
9. Székes....	65	20 366	7. Csikfalva		
IV. Mező-Sámsond járás.			8. Jobbágyfalva		
1. Fele	120	26 856	9. Mája	385	105 1040
2. Galambod	44	11 1406	10. Szt-Márton		
3. M.-Csávás	85	29 916	11. Ehed		
4. Kölpény..	219	44 163	12. Hodós....		
5. M.-Sámsond..	60	22 —	13. Iszló	400	206 666
6. Szabéd....	172	37 1333	14. Jobbágytelke		
7. Udvarfalva ...	20	6 540(?)	15. Vadad		
V. Mező-bándi járás.			Maros-Vásárhely		
1. Malomfalva	5	25 1450	sz. kir. város		
2. Maros-Szt-Király	5	6 639(?)	Udvarhelymegye.		
3. Mező-Bánd....	42	11 614	I. Etédi járás.		
4. Mező-Kövesd	26	13 1411	1. Böződ	506	59 965
5. Mező-Madaras....	124	20 1495	2. Csöb....	50	14 1500
6. Náznánfalva	6	5 60	3. Bordos	40	10 —
VI. Selyei járás.			4. Rava....	235	18 241
1. Nagy-Adorján	100	24 1081	5. Vécze	140	180 970
2. Magyarós	153	27 1045	II. Sz.-Kereszturi járás.		
3. Szent-Simon	70	18 1098	1. Kis-Solymos....	50	25 354
VII. Nyárad-Gálfalvi járás.			2. Magyar-Zsákod	97	25 1049
1. Ákosfalva	110	42 800	3. Sz.-Keresztur	130	16(?) 800
			4. Szt-Erzsébet ...	137	37 —

Ezen kívül foglalkoznak még szőlő- és bortermeléssel : Kede, Csekefalva, Böződ-Ujfalú, Szent-Ábrahám, Alsó-Boldogfalva és Ujszékely, melyek a statisztikai felvételben nincsenek említve.

Ebből a következő összezevont kimutatást csinálhatjuk, hozzáadván összehasonlítás végett az egész Erdélyre vonatkozó adatokat: az 1872-iki felvétel szerint.

	Szőlőbirtok terület 1600 □ öles holdakban	Szőlőtermelő községek száma	Birtokosok száma	Esik 1 birtokra átlag hold:
(Torda) Aranyosm.	664. ⁴³	18	1,709	0. ³⁸
Maros- (Torda) m.	1,894. ⁴⁸	65	5,269	0. ³⁶
Udvarhelym.	387. ⁶⁷	8	1,385	0. ²⁵
Összesen:	2,946. ⁵⁸	92	8,363	0. ³⁴
Erdélyben.	38,037. ⁵⁰	772	90,713	0. ⁴²

A székelyföldön ez átlag mellett vannak minden esetre tekintélyesebb szőlőbirtokdarabok, de valószínű, hogy nagyrésze ez átlagon is alul áll s a 20, 30 □ öles szőlőbirtok községenként jelentékeny számban fordul elő. Ennek egyik oka az, hogy sokan vannak, különösen az iparosok és honoratiorok között, kik csak azért művelnek egy kis darab szőlőt, hogy legyen hová üdülés végett kijárniok családjokkal s hogy gyerekeiknek a mások szüretére ne kelljen sovárogni.

A szőlőtermelő tulajdonosok mindenféle társadalmi osztályt képviselnek, de úgy számra, mint birtokra nézve túlnyomó közöttök a földművelő nép. S e körülmény és a birtok apróra daraboltsága lényeges nehézséget képez az okszerűbb szőlőművelés terjedésében.

2. A szőlőterület talaja és fekvése.

Az aranyosi kerület talaja agyagos, helyenként kavicsos, vékony mészs- és gypszrétegekkel; altalaja pala. Legjobb bort a márgás agyag ad. A szőlőhegyek é. nyugatról délkeletnek, lejtői délkelet, dél- és d. nyugat felé vonulnak.

A mezőség-marosi kerület talaja agyagos, fővényes és fekete humus tartalmú. Altalaja homokos vagy tiszta agyag, sík palával. A szőlőhegyek keletről nyugat felé húzódnak, nagyobbára déli s délnyugati lejtéssel, többnyire meredek oldalakkal.

A nyárádi kerület talaja túlnyomóan sárga agyag, néhol humus tartalommal, néhol palával. Szőlőhegyei keletről nyugatra vonulnak, lejtői leginkább déliek, de keleti, sőt nyugatiak is fordulnak elő.

Kis-Küküllői kerület (hová Maros (Torda) megye déli és Udvarhely-megye é. nyugati része esik) talaja fővényes és humus tartalmú agyag; altalaja többnyire palás. Szőlőhegyei keletről nyugati-, lejtői pedig részint déli, részint d. nyugati irányban húzódnak.

A medgyes-segesvári kerület (hová Udvarhelymegye nyugati része tartozik) agyag vagy homokkal kevert, de mészs nélkül, márga-talajjal bír.

Altalaja vastag agyagos márga-rétegekből áll, keskenyebb homokrétegekkel váltakozva. Legjobb bort a homokos rész ad. A szőlőhegyek keletről nyugatra vonulnak, nagyobbára déli lejtéssel.

A talajnemeket *holdakban* szőlő statisztikánk így állapította meg.

	Fekete föld	Agyagos	Homokos	Kavicsos	Meszes	Vegyes	Összesen:
(Torda) Aranyosm.	179. ⁶⁸	406. ⁸⁷	56. ⁰⁵	22. ³⁸	—	—	664. ⁴³
Maros (Torda)-m.	110. ⁰⁸	1,551. ⁴⁵	224. ¹¹	8. ⁸⁴	—	—	1,894. ⁴⁸
Udvarhelymegye	13. ⁰⁹	186. ²³	72. ⁴⁸	28. ⁰⁵	60. ⁴⁰	27. ¹⁷	387. ⁶⁷
Összesen:	302. ⁸⁵	2,144. ⁰⁵	353. ⁶⁹	59. ²²	60. ⁵⁰	27. ¹⁷	2,946. ⁵⁵
Erdélyben	8,230. ¹⁸	19,861. ¹⁷	7,433. ³⁹	2,403. ⁸⁶	72. ⁷³	35. ⁴⁹	38,037. ⁰²

Tehát úgy nálunk, mint egész Erdélyben a túlnyomó nagy terület *agyagos* talajú, azután csaknem egyforma területben jö a *fekete* és *homokos* föld s jelentéktelenebb kiterjedéssel a többiek.

A dunántúli kerületben túlnyomó szintén az *agyagos* talaj (115,739.¹³ hold), azután jó a *homokos* (46,970.⁹⁷ h.) és a *fekete* (19553.³⁶ h.).

A Tiszán innen is ilyenforma az arány, csak hogy ott (Zemplénben) harmadik helyre a kavicsos talaj sorakozik.

Erdély egyes kitűnő bort termő megyéiben is mint pl. Alsó-Fejér és Küküllő, a sorrend a talajt illetőleg ez: agyagos, fekete, homokos stb. Medgyes vidékén pedig: agyagos, homokos, fekete stb.

Ebből azt a következtetést vonhatjuk, hogy talaj tekintetében szőlőgazdaságunk azon viszonyok között áll, mint általában az egész országé.

Földrajzi magasság és *hőmérsék* tekintetében azonban ismeretes különbségek léteznek. Mig ugyanis a Királyhágón túl a szőlősök magassága a tengerszín fölött 180.¹² bécsi lábtól (Orsova) 878.⁴⁸ lábíg. (Kőszeg) váltakozik s túlnyomóan 474-en alul áll s Erdélyben 913.²⁴-től (Medgyes) 1289.²⁸-ig emelkedik (Nagy-Szeben), addig a székelyföldön a szőlőterületek tengerszín fölötti magassága az *aranyosi* kerületben 800—1200-ig, a *mezőség-marosi*, *nyárádi* és Kis-Küküllőben (Maros (Torda)-megye) 1200—1544, és a *nagy-küküllőben* 1030—1200 bécsi láb között váltakozik. *Légmérséke* pedig 7.⁵⁰—9.⁵⁰ C.-ig.

3. Szőlőművelési rendszer.

Míg a Királyhágón túl legelterjedtebb szőlőművelési rendszer a *tiszta fejmetszés* törpe vesszőkkel és *karó nélkül*, s a *tiszta fejmetszés* magas vesszőkkel és karrókkal: addig Erdélyben általában s a székelyföldön különösen legáltalánosabb a *karikás* művelés. Erdélyben a fejmetszés a terület 35%-kára terjed ki, a székelyföldön alig 20%-kára.

A különböző művelési rendszerek megyénként a következő területen fordulnak elő *holdakban*:

	Aranyos- (Torda)- megyében	Maros- (Torda)- megyében	Udvarhely- megyében
Karikás-mívelés	656. ⁴⁵	1,538. ⁸⁰	307. ⁵⁸
Tiszta fejmetzés magas vessző és karóval	—	176. ²⁴	80. ⁰⁹
Csapos fejmetzés, magas vessző és karóval	8	123. ¹⁷	—
Tiszta fejmetzés, törpe vessző, karó nélkül	—	56. ²⁷	—

A mint ez adatokból kitűnik, Maros (Torda)-megye területén történt legtöbb kísérlet a mívelési rendszer javításában. Itt van t. i. a legtöbb szőlőbirtokos, kik az okszerű gazdasági elvek meghonosítását a bortermelésben is sikerrel alkalmazzák s nemcsak régibb szőlőskertjeiket egészen átalakították, hanem nagy kiterjedésű újabb területeket is mívelés alá hódítottak. Ilyenek báró Apor Károly, ki Tófalván a legkitűnőbb rizling bort termeli, s oly jeles minőségben, hogy ő Felsége dicső uralkodónk is, asztalához több ízben történt megrendelés által kegyeskedett kitüntetni. *Mariaffy Albertnek* Maros Szent-Annán szintén kitűnő risling és muskotály borokat termő szőlőskertje van; *Jenei József* Mező-Csáváson egy jól fekvő nagy kiterjedésű promontoriumot roppant industriával alakított szőlőskertté, hol a várakozást teljesen kielégítő rizling bor terem, s több holdra terjedő sauvignon és semillon táblák sok gazdag szüretet ígérnek. Ide tartozik még *Ilyés István* és fiainak nagy kiterjedésű rizling telepe Tófalva mellett *Székesen*. Báró Bálintitt Józsefnek is Nagy-Ernyén finom vörös-bort termő carbenet és sauvignon ültetvénye van.

De még ezeknél is nagyobb kiterjedésű s fekvésére és talajára nézve is némileg előnyösebb a gróf *Teleki Gusztáv* szőlőskertje Sárdon, mely a jó borokat termő Moson, Tompa és Szent-Lőrincz által alkotott háromszög központján fekszik, s egyéb tekintetekben is a székelyföld egyik legértékesebb gazdasága. Kisebb területű szintén átalakított szőlőskertek közt is első a báró *Apor Károlyé* Baczka-Madarason * s ugyanott a báró *Horváth* örökösöké és *Losonczy József* odaváló reformatus papé, ki jó példájával és buzdításaival hallgatói közül is már többeket a helyes irányba terelt. Hasonló nyomait látjuk a haladásnak több marosvásárhelyi polgár szőlőskertjében, a kik között pl. *Kovács Soma* a legkitűnőbb csemege szőlőtermelő; sőt a környékből is felemlíthetjük még *Tollas Károly* rizling és asztali szőlőskertjét Szővérdén.

Ezek szerint sorokba való ültetés, földforgatás (rigollirozás) és trágyázás jelentékeny lendületet vett az aranyosi és mezőségi kerületben. **

* A baczka-madarasi hegy egy pontján régen is kitűnő bor termett, elannyira, hogy a század elején br. Szentkereszti tábornok szintén a Ferencz császár asztalára juttatta.

** A mezőségi kerületről az 1873. bécsi kiállítási angol borbizottság azt jelentette, hogy az összes magyar borok közt: legkellemesebb zamatú bort termeli.

Kiültetésnél gyökeres vesszőt csak ritka helyen — az egészen rendezett gazdaságnál — használnak; gyakoribb a *sima vessző*-ültetés, de legáltalánosabb, s kivált a népnél csaknem kizárólagos a *döntés*, homlítás. Fájdalom azonban, ezt ritkán kötik össze *súlyesztéssel*, mi miatt anynyi vén bozontos tőkét látunk a szőlőhegyekben, mintha rokkantak házában járnánk.

A *zöld ojtás*, melylyel tetszés szerinti fajokat a leggyorsabban lehet elszaporítani, s mely a budai országos szőlőiskolában oly kitűnőnek bizonyult be, nálunk még egészen ismeretlen.

A mi a művelési *munka-ágakat* illeti, azok a következők: 1. *kitakarás*, 2. *metszés*, mit azonban némely vidéken ősszel, mindjárt szüret után végeznek, 3. *karózás* és *kötözés*, utóbbi sok helytt másodszor is, a hajtások erőteljes megindulása után, 4. *kapálás* vagy *daraszolás* 3—4-szer, melyek közül az utolsó mindig *lágy szemre* esik s azontúl aztán szüretig nem szabad a szőlő között járni, 5. *választás*, vagyis a felesleges hajtások eltávolítása, de ez csak a rendszeresebb művelésnél, 6. a *szüret*, 7. *metszés*, vagy a hol ez tavasszal történik, ott *levelezés*, 8. *eltakarás*, kapcsolatban a *homlítás*sal és helyen-helyen *súlyesztéssel*. Az *eltakarás* vagy *fedés*nél többnyire szalmaronesalékot tesznek a fára s ritkán tiszta földet, melyről azt tartják, hogy vizes télen megfeketíti a szőlőfát.

4. Szőlőfajok.

A székelyföldi szőlőkerületen mintegy 50 szőlőfajt művelnek. Ezek közül itt is, mint általán Erdélyben, legelterjedtebbek és legkedveltebbek a következők: kövér, király, járdovány, hóvíz, sárga, hazai muskatály, kecskececs, leányka, sárfehér, rajnai és olasz rizling, sauvignon, semillon, alexandriai és croquant muskat. A *pirosak* és *feketék* közül: járdovány, ágas fark, kecskececs, tramincz, claeuner, burgundi, carbenet frank és sauvignon.

A *mezőség-marosi* kerületben a fennebbiek mellett legkedveltebbek még a som, vékonyhéjú, mefer, lagocsán, szerémi-zöld és piros bakator; a *nyárad*i kerületben a kövér, lyánka, som és újabb időben a rizling; az *aranyosi* kerületben a fenn elsoroltakon kívül a rózsaszőlő és oporto. *Faj-bortermelésre* leginkább a rizlinget vették fel, melyből az utolsó kerületben már mintegy 20 holdnyi terület van termő állapotban.

5. Szüret.

A székelyföldi szüret kezdetének szokás által törvényesített ideje Gál-napja vagyis október 16-ika. Azonban a fajok túlságos összeve-

gyítésénél fogva a szűret mindig nehéz kérdés nálunk. Az egyik fajjal ha várunk, az túlérlik, lehull, romlik, fogy. Szűretelnénk ezért, de a másik még éretlen. Ha várunk, veszítünk, ha nem várunk, megrontjuk borunkat; örökös tusakodás mostani termelési rendszerünk mellett. Elöl tűz, hátul víz: az érett szőlő tűze és a savanyú szőlő víze. Végre is a dilemmából kisegít Gál-napja! S ezen örökre megnyugszunk? Bizony okosabbat is tehetnénk.

A *sajtók* az apró szőlőgazdaságnál benn a faluban lévén fölállítva, szűreteléskor a szőlőt úgy vegyesen, a hogy teremnek, csupán az eltenni valót válogatva előre ki kosarakba, a szőlőhegyek alján álló szekerekbe helyezett vagy kádakba hordják be puttonokkal vagy csebrekkel. Otthon aztán e kádakban, ágas bogas végű *düböcskölő-fával* öszszegyurják s a mustot csapon leeresztik. Azután az öszszeroncsolt szőlőt nyomózsákba rakván egy erős férfi tisztára mosott lábbal, ott helyt a kádban kitapossa. Az így kitaposott szőlőroncsalék végre a sajtóba kerül, mely csaknem kivétel nélkül fából van csinálva.

A szőlőmorzsolás, zúzás még ismeretlen, úgy a csutak kiválasztása is.

A sajtolást rendesen külön szűrik, mely értékesebb úgyan, de a legtöbb szőlőcukrot ez tartalmazván, a többi bor minősége, ennek külön választása által, csökken.

Az erjedés általában szabadon, csövek alkalmazása nélkül történik.

A *trébejt* (törköly) kádakba téven, vízzel feltöltik s az így nyert *csigert* egész télközépig iddogálják.

A *sajtók száma* (Torda) Aranyosmegyében 21, Maros (Torda)-megyében 266, Udvarhelymegyében 24. Az elsőben 220 akó borra esik egy sajtó, a másodikban 49-re, a harmadikban 127-re.

A volt szász-székekben 8—44 akóra esik egy sajtó, Erdélyben átlag 34-re és a Dunán-túl 16-ra.

Ezek mindenikével szembe, nagyon hátra állunk e tekintetben. Pedig e körülmény nemcsak a sajtolási munka befolyására hátrányos, de káros is, mert a zaklatott sietség mindig benne marad a törkölyben a legédesebb mustból valami, s még költséges is, mert helyenként például a sajtotulajdonosnak minden erdélyi veder (8 kúpás) sajtolásból 1 kupát fizetnek.

Minden jelentékenyebb szőlőbirtok tehát megérdemli, hogy a tulajdonos egy sajtot állítson, mint ahogy gabnája eleséplésére is egy csúrt épít.

6. A bortermés, minőség és borárak.

A szőlőszeti statisztikából, egyenes bevallás alapján, a bortermésre nézve a következő számítást állíthatjuk össze: terem alsó ausztriai akó (80 iczés).

	1 holdon átlag			Összes bor- terület 1600 □ ^o h.	E szerint terem mindössze		
	jó	közép	rosz		jó	közép	rosz
	é v b e n				é v b e n		
(Torda) Aranyos-m.	50.00	26.70	13.30	664.43	33,221	17,740	8,836
Maros (Torda)-m. ...	25.70	14.60	4.70	1,894.48	48,688	27,659	8,904
Udvarhely-m.	39.40	21.90	7.80	387.67	15,274	8,490	3,023
Összesen	38.40	20.47	8.60	2,946.58	97,183	53,889	20,763
Erdélyben	42.20	23.60	9.20	38,037.02	1,008,722	900,194	352,920

A székelyföldi termés átlaga tehát alul áll az erdélyi átlagon s ezt csupán az aranyosi-kerület mulja fölül. Én azonban, nem mintha e viszonyt mindenáron megváltoztatni óhajtanám, de a valódi tényállás érdekében megjegyezni kívánom, hogy a Maros (Torda) megyei átlag szembetűnően igen kevésre van téve, mert hogy e megyét Aranyos több mind kétszeres terméssel mulja felül, sőt hogy még Udvarhelymegye is jelentékenyen fölébe emelkedjék: ennek föltevésére hiányzik minden pozitív alap, ezt indokolni sem talaj, sem égalj-viszonyokkal, sem szőlőművelési rendszerrel nem lehet, a tapasztalat meg épen ellene mond e feltevésnek.

Itt körülbelől az a félsz döntött a bevallásnál; a mi minden statisztikai adatgyűjtést oly nehezé s eredményében kétségessé tesz, hogy e művelet az adózási terhek emelése czéljából történik.

Azért tehát e bizonynyal mindenki által méltánylandó megjegyzés alapján a holdankénti termés átlagát bátran feltehetjük az erdélyi átlagig s így az évi összes termést jó évben 124,345 akóra, közepes évben 69,358-ra, rossz évben pedig 27,108-ra.

A mi a bor minőségét illeti, az aranyosi kerületben első helyen áll a székely-földvári; főleg szesz tartalmára nézve. Ezt rendesen Galicziába szállítják és ára legalább is 25%-kal mulja felül e kerületben lévő többieket. Utána következnek szintén kitűnő boraikkal Felvincz, Veresmart, Székely-Kocsárd, Kercsed és Bágyonnak egy része. A többiek is azonban kellemesízű asztali borokat adnak. A négy elsőnek bora már kiállításokon is jelent meg s elismerésben, sőt kitüntetésben is részesült. A nevezett községek szép előhaladást tettek a rizling-faj termelésében. Legujabban Inakfalva követi őket. A szőlőnemesítésben Székely-Kocsárd volt a kezdeményező, de legtöbbre haladott Felvincz.

A Maros (torda)-megyei vegyes borok nagyon czukrosok, úgy, hogy szesztartalmuk gyakran 16 fokon is felül emelkedik. A Nyárad-vidéke általában jeles bort ad, de leginkább kitűnnek vegyes boraikkal Szent-Gericeze, Szent-Háromság, Bede, Balavására és Kelemenfelke (e két utóbbi a Kis-Küküllő mellett). Rendezett művelés által és fajboraikkal pedig Baczká-Madaras, Tófalva, Csárdás, Vaja, Göcs, Folyfalva, Székes, Karácsonfalva,

Somosd, Moson, Kád, Tompa, Szövérd, Maros-Vásárhely s még egy néhány nagyobb birtokos a megyében.

A székelyföldi borok, de különösen az aranyosiak nehezen tisztulván, gelatinnal és vizahólyaggal kezelik. A bor teljes elkészítésére 3—4 év szükséges. Évenként 2—3-szor huzzák le.

Vegyelemzés sehol sincs.

A közönséges bor *akójának középárait*, 12 évi átlag szerint, osztrák értékű forintokban *Keleti* így állapította meg:

	Legmagasabb ár	Legalacsonyabb ár	Átlag
Aranyos (Torda)-m.	8.93	3.96	5.76
Maros (Torda)-m.	14.94	8.16	10.36
Udvarhelymegye	5.27	1.80	3.07
Együtt:	9.72	4.64	6.40
Erdélyben	11.58	2.37	5.43

A mustról közönséges tudjuk, hogy annak javát, középtermés idején, szüretkor 1 frton fizetik, s általában 80 és 120 krajezár között váltakozott, a régi erdélyi vederrel (8 kupa) mérve. A fajborokat pedig 3—5 frton adják.

7. A szőlőművelés költségei.

Egy hold szőlő őszzses művelési költségeit az aranyosi kerületben 42, a mezőség-maros-nyáradiban 31, a kis- és nagy-küküllőiben 39 forintra számítják — átlag Erdélyben 50 forintra.

Szőlőbirtok-árak. A jó karban tartott s jobb fajokat tartalmazó szőlőbirtok holdjának ára o. é. forintokban.

	Legmagasabb ár	Legalacsonyabb ár	közép ár	Összes terület holdakban	Összes szőlőbirtok közép értéke:
(Torda) Aranyosm.	800	150	400	664.48	265,772 frt o. é.
Maros (Torda)-m.	800	100	250	1,894.48	473,620 » » »
Udvarhelymegye	400	100	200	387.67	77,534 » » »
Együtt:	666	116	283	2,946.58	816,926 frt o. é.
Erdélyben	2500	40	450	38,037.02	17,116,659 » » »

Hamár most — betetőzésül — a közép évi-termést alapul téve, ennek őszzségét szorozzuk a bor árának átlagával, megítélhetjük nagyjában, hogy évenként mintegy mennyi bevételt képvisel a szőlőgazdaság. Az eredmény a következő:

	Forint	Krajezár
(Torda) Aranyosmegyében	102,182	40
Maros (Torda)-megyében	286,547	24
Udvarhelymegyében ..	26,064	30
Összesen:	414,793	94, miből

levonva a legmagasabb művelési költséget, 42 frtot holdanként s így őszzsen 123,732 forintot, marad 291,061 frt évi haszon, a mi a fenn kimutatott

szőlőbirtokértéknek, mint tőkének 35.51%-kát teszi s azt bizonyítja, hogy a szőlőművelést egyik legjövedelmezőbb gazdaságnak tekinthetjük, mely megérdemli, hogy minden fáradságot s áldozatot megtegyünk a legelőnyösebb művelési rendszert hozzuk be, mi által egyszersmind jövedelmezősége is fokozódni fog.

III. Kertművelés.

Az a terület, melyet a kertek elfoglalnak, holdakban nem mutatható ki, miután a kataszteri munkálatoknál *kert* és *rét* együvé van foglalva. Azt azonban tudjuk, hogy kertje minden jó módú gazdának kellő terjedelmű van. E tekintetben az egy Csíkmegye képez kivételt, hol a csekély terjedelmű térségen elhelyezkedett sűrű népességnek aránylag szűkebb belső telkek jutottak, minélfogva kertjeik is jelentéktelenebbek a székelyföld többi részéhez viszonyítva. Azt is tudjuk, hogy a kertészetben bár általánosan valamely műszerűség nem fejlődött ki, de a nép már ősidők óta, saját ösztönét követve, igyekezett hasznót húzni e birtokából is. A haszonkertészetben, mint mindenütt, úgy itt is két dolog vonja magára figyelmünket, u. m. a gyümölcs-termelés és konyhakertészet.

1. A gyümölcs-termelés.

A bortermő vidékeken a földművelő nép, a szőlőtermés hátrányára, igen sok gyümölcsfát nevel a szőlőhegyekben. S az apró barack és birsalmafák még csak hagyján, de a magasra növényező szilvafa, a széles koronájú almafa, meggy- és cseresznyefa s a nagy árnyat vető diófa bizonyosan többet árt a szőlőtőknek, mint a menyinyi hasznat gyümölcsében ad. Az erre fordított munkát és igyekezetet tehát a gyümölcskertekbe kell áthelyezni. Ott ugyanis még bőven elég tér van.

A gyümölcsfélék közül a székelyföldön legelterjedtebb a *szilva* s hozzátehetjük, hogy miután késő fejlődésénél fogva legkevésbé van kitéve a korai fagynak, legjobban is fizet. Nagyon elhagyatott szegény gazda az, kinek kertjében legalább egynehány szilvafa nincsen. Legothonosabb az u. n. *beszterczei* s mellette mindjárt a *húsos*, kisebb mértékben a *kecskececsű* és *lőszemű*. Nemesített fajok csak egyes birtokosok és honoratioroknál fordulnak elő. A szilva az egész székelyföldön mindenütt jól terem ugyan, de Udvarhelymegyénél kedvencezbb hazája alig van valahol. Példa erre az 1877-dik év, mikor Dalmátiában e fő élelmiszer majd mi termést se adván, zsidó vállalkozók lepték el Erdély szilvatermő vidékeit s ezek között Udvarhelymegyét is, hol ekkor szerencsére éppen jó termés volt. Felpénzt

adtak mindenfelé a termésre s később a megye négy különböző vidékén telepedtek meg, magukkal hozott óriás üstjeikkel, a *szilvaíz* (lekvár) főzésre. S két-három hét alatt nem kevesebb, mint 70 ezer *vékát* (16 kupás) szedtek össze s főztek ki, melyért 40 krajezárával 28,000 forintot hagytak itt. Ezen kívül a főzéshez szükséges tűzifáért, munkásoknak és a vasúthoz szállító fuvarosoknak mintegy 10,000 forintot. Tehát összesen közel 40,000 forintot jövedelmezett egy évi szilvatermése a megyének. De ezzel még korántsem lett az teljesen kimerítve, mert azonkívül minden háztáj ellátta magát a szükséges mennyiséggel télire, sőt még pálinkát főzni és aszalványul értékesíteni is bőven kijutott s más vidékekre is késő ősziig szállították a nyers szilvát elárúsítani. Ez örvendetes tény s egyszersmind hasznos tanulság. *Udvarhelymegye a szilva hazája!* Most kitűnt, mily óriási kincset bír abban. Fordítson rá kiváló figyelmet. Termeszsen még egyszer, sőt még tízszer annyit is. Tere elég van hozzá. A szilvafát szaporítani és ápolni is nagyon egyszerű dolog. Azután *máskor a haszon nagyobb részét ne engedje idegeneknek*. Legyen szemes, legyen vállalkozó. Aszalványul és kifőzve szállítsa maga piacra termékét. A vasut közel van. Vegye hasznát. S vegye hasznát mindenek fölött a magasztalt székely-életrevalóságnak. S tegye ezt általában a székelység. Hogy egyes községek is megnyit termelnek és értékesítenek, mutatja a kis *Martonos* példája (ugyancsak Udvarhelymegyében), melynek odavaló birtokosai kiszámították, hogy a község 1873. évi termése, elárúsítva és a háznál felhasználva, a legmérsékeltebb számítással 10,000 forintot képviselt. Dobó, Vágás, Siklód kereskedése *cseresznyével*, Bágy és Kénosé *dióval* már régóta ismeretes és jelentékeny.

Kitünően tenyészik a gyümölcsfélék közül még *az alma*. Ebből ugyan a nép nagyjában még a régi silányabb fajokat termeszt, melyeket *borizü-*, *mosolygó* (hasonlít a gyógyihoz) *szeges-*, *tángyér-* és *brassai* almának uevez. Ezek igaz, hogy bőven és minden évben teremnek s egyrészők késő tavaszig tartható ; de fás, minden zamat nélkül való husok épen nem mondható kellemes ízűnek.

Vannak azonban itt-ott jobb fajok is. Terjednek például a *reINETTE*-félék, melyek a székelyföldön igen jól tenyésznek s dúsan fizetnek. Ismeretes továbbá a *Szentiványi* Mihály által megénekelt „Marosszéki *piros-páris*“, mely a régi Marosszéknek címerében is ott tündökölt, s melyről *Girókuti* P. Ferencz «Magyarország gyümölcészete» című művében a következőket olvassuk : «A székelyföld ős terméke, méltó büszkesége. Régi székely kronikákban, osztálylevelekben, családi emlékiratokban, százados gazdasági naplókban, házi jegyzetekben nyemait találjuk fel a páris-almának, mint már az az őskorban ismeretes s általánosan elterjedt gyümölcsnek. Eredeti hazája Marosszék felvidéke. Erdőn, mezőn, vetés közt, kerí-

tés alatt s a szabadban roppant menynyiségben termeltetvén, a vidék nevezetes s dúsan jövedelmező kereseteczikként képezi. Válfajai: a kurta szárú, noszszú szárú vagy török-páris, s a szeplős, szeges-páris». Ezekről Erdély nagytekintélyű néhai pamologja, *Nagy Ferencz* ugyanott úgy nyilatkozik, hogy a *kurta szárú* (székely-páris) «a szép almák ideálja, valódi díszgyümölcs; húsa sárga, ropogós, töredező, vajszerű nedve nem olyan bő, mint a szeges-párisé, de zamatos, illatossága finom. Fája termékeny, jó erőben lévő földet s inkább hűves, nem meleg expositiót kíván. A *török-páris* hasonlóan szép gyümölcs. Húsa kemény, levetlen, sárga. Tavasz közepéig, néha nyárig eláll Egyenesen a konyha s piacz candidatusa. Erős és bokros fája daczol az idő viszontagságaival. Másodrangú gyümölcs. A *szeges, szeplős* vagy *zöld-páris* húsa sárga, ropogós, törékeny, de élvezés közben könnyen szétomló, leve bő, szyrup-szerű, zamatos a czukros savanyuságnak azon nemével, mely alig hágy kívánni valót. Tavaszig tart, bőven termő. Nehezen acclimatizálódik.» A székelyföldön kívül jól tenyészik még Besztercze vidékén.

Nevezett alma tehát egyike a legkitünőbbeknek, s mint kiválóan a székelyföld és égalj kedvence, megérdemli, hogy még inkább elszaporodjék, mint van. A párisalma főbb helyei Maros (Torda)-megyében: Kendő, Márkod, Ábód, Szt-Imre, Geges, Rigmány, Havad, Magyarós, Bere-Keresztúr, Kis-Adorján, Bere, Mája, Böő, Moson, Agárd, Székes, Káál-Szt-Márton, Ikland, Vaja, Somosd. Habár nem oly országos hírű, de sokak által még inkább kedveltetik a *Batull-alma* (Batulin-nak is mondják), mely nagyon el van terjedve Marosszéken s jó esztendőben sok és igen ízletes termést ad. Jeles ültetvényei vannak *Kiss Józsefnek* Gegesben, *Szentiványi Kálmánnak* Cserefalván, Gálfalván; *Nagy Samunak* Agárdon, *Jenei Józsefnek* Csáváson, *Botos Kálmánnak* Tompán, *Ilyés Istvánnak* Székesen, *Balla Józsefnek* Szt-Lászlón stb.

A Párisnak és Batullnak semmiben sem enged az ugynevezett *Ponyik-alma*, Erdélynek e kiváló jeles gyümölcse, melynek eredeti hazája Hunyadvármegye és Nagy-Enyed vidéke, de a mely Marosszék gyümölcsös kerteiben is teljes sikerrel tenyésztetik s már majd minden kerttulajdonosnak van néhány fája.

A *körtve* legkedvencebb hazája (Torda) Aranyosmegye, hol a dús termő erőben lévő szazados körtvefa nem tartozik a ritkaságok közé. Jól tenyészik a székelyföld többi részében is; de a jobb fajok csak újabb időben kezdettek meghonosulni.

Alma és körtve azonban mégsem terem annyit, hogy belőle nagyobb mérvű kiviteli kereskedelem folyhatna. Sőt saját piaczainkat is — különösen mivel Csíkmegye csupán fogyasztó és őt is mi látjuk el — néha a szászoknak kell átengednünk, pedig valami különös jó gyümölcsöt tőlük ritkán kapunk.

Baraczkot a bortermő vidékek bőven szolgáltatnak helyi fogyasztásra, s ebben és szilvában még leggazdagabbak piacaink.

A *dinnye-termelésben* mind a minőség, mind a mennyiséget tekintve leginkább előhaladott Maros-Vásárhely és vidéke, mely a helyi piacon kívül a szomszéd megyéket is rendszeren ellátja. Utóbbi időben legnagyobb lendületet vett e termelés Nagy-Ernyén.

Fáimogyorót, epret, szamóczát, málnát, szedret, áfonyát leginkább erdőségeink szolgáltatnak a közelebb fekvő piacokra, milyenekül legelőnyösebben kínálkoznak nyáron át fürdőink, hol óriási mennyiséget fogyasztanak azokból.

Maros (Torda)-megyében nevezetesebb gyümölcstermő helyek: Márkod, Selye, Geges és vidéke *almában*, Somosd és vidéke *hólyagos cseresznyében*, Kendő, Magyarós, Selye stb. *fekete cseresznyében*; *Aranyos (Torda)-megyében*: Aranyos-Polyán, Felvincz, Harasztos, Aranyos-Rákos, Bágyon és Várfalva; *Háromszékmegyében*: Zágón, Papolcz, Zabola, Imecsfalva, K.-Vásárhely, Osdola (cseresznyével); *Dálnok*: az Olt völgyében Bodok, Sepsi-Szt-György és Erdővidékének több községe. Vannak évek, midőn itt egy-egy gyümölcsös 2—300 forintot jövedelmez. Többnyire helybe mennek a jó gyümölcs után a gyümölcsárosok és úgy szállítják a brassói piacra. *Dió* Háromszékmegyében nem igen terem. A megye téres részein a fák sokat szenvednek a Nemere szelétől, azért a dúsabb gyümölcstermő helyek az erdőségek alatt keresendők. Udvarhelymegyéről már volt szó. *Csikmegye* égalja sem a fának, sem gyümölcsének nem kedvez.

Az egész székelyföldre vonatkozólag örömmel jegyzem meg, hogy az értelmiség és nagyobb birtokos osztály a legjobb gyümölcsfajok meghonosításában már igen szép előhaladást tett.

Házi használatra egyesek is mind többen-többen termesztik a málnát és epret.

A vadgyümölcsből alma és vaczkor, kivált az erdősebb vidékeken oly bőven terem, hogy a nép rendszeren abból látja el magát eczettel, mely nagyon enyhe és kellemes ízű. Míg pedig a csiger savanyodni kezdene, italul használják, mely savanykás-édes ízű.

A vaczkort (vad-körtve) ezenkívül, melyet néhol a kertekben is termesztenek, mikor *kásásodni* kezd, megaszalják s télen át szilvával vegyítve és főzve puliszkával eszik. Sőt Udvarhelymegye északnyugati részéből kereskedést űznek azzal a Mezőségen, hol az oláhok, kiknek ez igen alkalmas bőjti eledel, épen annyi kukoriczát adnak érte cserébe.

Általában a marosszékiekben már régebben feltámadt a gyümölcsnemesítés eszméje s ténylegesen is hozzáfogtak a mennyiben Marosvásárhelyt már 1825—30 közt *Vadadi Fülep* József, *Sofalvi* József, dr. *Kovács* együttesen hozták a nemesített csemetéket és oltóágakat külföldről

hozzájok csatlakozott nem sokára *Brandecker* Simon, *Löcsei Spielenberg* Sámuel, kik a legjobb faju gyümölcsökkel látták el kertjeiket. Ezeknek eredményei a vajai, iklandi és kis-görgényi kertek jelenleg a *Filep*-család, özv. *Koronka* Lászlóné, *Décsi* család, és *Bíró* Mihály birtokai; és a Maros-Vásárhelyt ismeretes dr. Kovácsféle kert és a *Brandecker* örökösök egykor híres gyümölcsösei. És ezekről vettek példát a többi birtokosok is, s így állottak elő a most virágzó és dúsan termő szép gyümölcsös kertek, u. m. Szent-Istvánon a *Barátosi* Antalé; Bedében és Szentháromságon a *Sánta* Károlyé; Nyárád-Gálfalván az özv. *Tolnai* Jánosnéé; Szent-Gericzén a reform. papé; Tompán a *Botos* Kálmánné; Márkodon az özv. Kovács Péterné; Torboszlóban a *Bereczky* Sándoré ki különösen híres körtéket termel. Továbbá fel kell jegyeznünk, hogy Rigmány-, Abod- és Szt-Simon helységekben alig van székely gazda, kinek gyümölcsös kertje ne volna s azon kívül a községeknek is példányszerű gyümölcsöseik vannak, mert a gyümölcstermelés ahol csak jó móddal hozzá láttak, mindenütt sikeresnek mutatkozott. Legdiszesebben tenyész a Batull, Páris, Ponyik, a Reinettek- és Kalvilok sok faja stb.

E kézzelfogható példák bátorították a marosszéki birtokosságot, hogy havasa jövedelmeiből egy gyümölcsészeti tanári állomást rendezzen, mely állomásra évi 500 frt javadalmat rendelt s egyszersmind szerencsés volt arra *Gegesi Kiss* Józsefet megnyerni, kinek kötelessége minden helységben fa-iskolát és minta-kertet állítani, s a népet a fanemesítésre és a gyümölcskertek czélszerű fenntartására oktatni. A tanár úr ismert alaposága saját jeles kertjeinek példája és ismeretes lelkesültsége s már két év óta elért sikerei biztos zálogul szolgálnak a jövőre, hogy Marosszék birtokossága okszerűen cselekedett, midőn e nemes intézményt létesítette, s e példányszerű vállalatához megtalálta a legalkalmasabb embert.

Nevezetesebb gyümölcs-iskola a székelyföld közelében eddigelé csak Fejéregyházán volt, melyből gr. *Haller* Ferencz részint mérsékelt árban, részint egészen díj nélkül is sokat nyújtott a székelységnek. Ezenkívül egyes buzgó pomologok és ügybarátok fáradoztak sikerrel a gyümölcsnemesítés terjesztésében, pl.: a bágyi (Udvarhelym.) ev. ref. lelkész *Veres* Ferencz, ki, mint korábban *Kozma* Gergely, marosszéki unitárius pap, valóságos missionáriusként működik e téren a maga vidékén. Ujabban nagyobb terjedelmű gyümölcsiskolát állított *Pálffy* Dénes Tarcsafalván (Udvarhelym.). Az egyesek e nemes törekvése, valamint a keresztúri tanítóképezde és a székelyföldi gazdasági felső népiskolák megindított gyümölcsnemesítési működése egypár évtized alatt remélhetőleg jelentékeny lendületet fognak adni termelésünknek. Hozzá fog járulni ehhez azon intézkedés, melynek alapján a községek már is kiszakították legalább a faiskolának való területet az elemi iskolák számára. Csak kitartás és a

közigazgatás részéről erélyes ellenőrködés legyen ez ügyben a községek és tanítók fölött, mert a munka megindítása igen kevés helyen fog önként és könnynyüszerral történni. De majd, ha a siker első gyümölcsei megérnek, a továbbhaladásról és a jóllét egyik forrásáról biztosak lehetünk. Hiszen csak az előrebocsátottak is biztosítékot nyújtanak, hogy népünkben nem hiányzik a fogékonyság a termelés ez ága iránt.

Az, hogy a gyümölcsöt nálunk lopják s a gyümölcsfát könnyelműen rongálják, nem bizonyítja, hogy ne szeretnék, hanem hogy a népnek még nincs elegendő s nem ismeri eléggé annak közgazdasági jelentőségét. Legyen csak mindenkinek egynehány darab nemesített gyümölcsfája, meglátjuk, miként fogja megtanulni a magáén becsülni és megkímélni a másét is. Azért, ha én azt akarom, hogy szomszédaim ne bántsák termésemet és fáimat, legelső gondom, hogy a magam ültetéseivel egyidejűleg nekik is juttatok egynehány hasonló fajú oltoványt, oktatom annak gondozásában s majd, midőn az enyéme és övéi egyszerre teremnek, békésebben fogunk élni egymás mellett. Ez is egyik, talán legsikeresebb neme a védelemnek.

A gyümölcstermesztés- és kereskedésre vonatkozólag Hunfalvy a következő átnézetet adja.

Becslések szerint.	Mérő gyümölcs.
Magyarországon	954,000
Erdélyben	988,000
Horvát-Szlavon-országban	160,000
A volt határőrvidéken....	70,000

Összesen: 2.172,000 mérő gyümölcs s mintegy

40—50,000 mérő gesztenye.

Ezzel szembe, ha a székelyföld termését, szintén becslés, de az udvarhelymegyei 1877-ik évi, fennismerttetett termés pozitív alapján meg akarjuk állapítani, a következő eredményhez juthatunk: eladatott az idegen vállalkozóknak 28,000 mérő szilva; a más úton eladott, a kifőzött és aszalt szilvát ugyanazon évben tehetjük meg egy anynyira; a székelyföld összes többi részében az udvarhelymegyei termésnek csupán kétszeresét véve fel, ez már magában 168,000 mérő szilva. Másféle gyümölcsből együttesen vegyünk 100,000 mérőt. A kettő együtt 268,000. De a 68,000-et számítsuk le a gyengébb évek termésére. Ekkor megmarad átlagos évi termésnek 200000 mérő gyümölcs, melynek értékét ugyanannyi forintba tehetjük. Erről pedig senki sem mondhatja, hogy nem a legmérsékeltebb számítás.

Ha e mennyiséget az állam egyes részeinek fennebb adott termelésével összehasonlítjuk, az teljességgel nem üt kedvezőtlenül ki reánk nézve.

Azért tehát a zsémbelésre hajló pessimismus helyett, a mely mindig azt kutatja, mint lehetne, és reménytelenül tekintget egy ideál felé, sokkal praktikusabb dolog a valót nem az ideállal, de más valóval hasonlítani össze.

Ekkor egy-egy kis megnyugvást is találunk s ebből sokkal erősebb ösztönt nyerünk a haladásra, látva, hogy nem állunk mások mögött erősen hátra, sőt sokakat könnyen fölülmulhatunk, mintha folytonosan csak azt halljuk, hogy el vagyunk maradva, túlszárnyalva a műveltebb népektől, melyeket soha utol nem érhetünk. Nem bizony sopánkodással, de szorgalommal és idővel — mert az alma is időre érik — csak elébb-elébb megyünk mi is. Hanem korszakokat átugrani, ez a népek történetének sem törvénye, sem logikája.

A mi népünknek nem való az a tanács, hogy ültesse be szántóföldeit gyümölcsfákkal, mint azt Badenben s egyebütt teszik, vagy az utak mellékeit, mint a szászországi, weimari vagy hollandi, mert az az *ugarrendszer és szabad legeltetés mellett úgy is megvalósíthatlan lenne*; de ha arra buzdítom, hogy gyermekét taníttassa meg az iskolában a gyümölcsfa-nemesítésre is s ez vagy amaz általam nyújtott jobb fajú alma vagy körtve-ágból oltasson egypárt kertjében, lám nálam ezt a jó gyümölcsöt adja az a fa s én évenként pénzt is kapok terméséből: ez könnyebben megérthető és gyorsabban megvalósítható törekvés, melynek meszszebbható eredményei is apránként bekövetkeznek.

A magyarországi gyümölcskereskedésről tájékozást nyújt a statisztika, mely azt mutatja, hogy

1868-ban a <i>kivitel</i>	98,407 mázsa,	a <i>behozatal</i>	56.097 mázsa
1870-ben a »	57,479 »	a »	59,104 »
1870-ben a »	110,513 »	a »	54,623 mázsa volt.

Egyre-másra tehát a kivitel mégis nagyobb, mint a behozatal. Hátha még a községi faiskolák mindenütt életbe lépnek!

2. Vetemény-termelés.

Ez a kertművelés és közgazdaság egyik lényeges kiegészítő része. S e téren a székely nők kellően értik hivatásukat. Házi szükségleteikre, kertjeiknek többnyire az útfelől eső részében, bőven termesztenek veres- és fokhagymát, uborkát, salátát, murkot (sárgarépat), petrezselymet, veres-czéklát, paradicsomalmát, retket, legbövebben pedig káposztát, melyet sózva egész télen át használnak s még nyár elején is tud elévenni a jó gazdasszony.

Sőt e termelés iránti előszeretet akkora, hogy azzal már a kereskedelemnek bizonyos foka fejlődött ki. Így pl. a gyökérnövényeiről *murokországnak* nevezett Nyárad-vidéken Lukafalva, Ilenczfalva, Fintaháza, Szent-Miklós, Lőrinczfalva, Karácsonfalva s más szomszédos községek nemcsak a m.-vásárhelyi piacot látják el dúsan veteményfélékkel, de híres czellereiket a székelyek és szászok messzebb fekvő piacain is jól ismerik

s az őszi és téli országos vásárok alkalmával nagy keresletnek örvendenek. Csupán valamely nagy város távollétén és összeköttetés hiányán múlik, hogy e vidék főtermelése a konyhakertészetbe menjen át.

(Torda)-Aranyosmegyének egy része szintén kitűnik konyhaveteményeivel. A sz.-mihályfalvi *nyári retek* az különösen, mely a kolozsvári piacon nagyon kedvelt cikk, sőt még Budapestre is szállított.

A *csiki káposztának* magjával üznek házikereskedést, mely Udvarhelymegyén át a szászok közé is lehúzódik. Egy kis féldióhéj magot egy kupa kukoriczáért adnak. Kár azonban, hogy egy-egy kapzsi ravasz góbé sokszor vadrepcsen- (repcze) maggal vegyíti s ezáltal a többiek hitelét is rontja. Különben a vevők rendszeren bevárják régi ismerős mag-kereskedőket, kik már február második felében meg szoktak jelenni. E káposzta előnyei, hogy apró, kemény feje késő őszi készül el, nem hasad ki, s besózva egész nyárig romlatlanul áll.

A veteményfélékkel való kereskedés a városok közelében fekvő községekben mindenütt ki van fejlődve.

3. A virágtenyésztés.

A virágtenyésztés, mint a nemes kedély és szép iránti érzék egyik jelvénye, a székelyek között egészen általános. Ritka ház az, melynek ablaka alatt, kis kertjében, vagy a veteményes egyik szögletében külön virágtáblák ne volnának. A leányok kivétel nélkül, de többnyire az asszonyok is, vasárnap a templomba és tánczba mindig virággal a kezökben mennek. A legényeknek pedig bokréta van kalapjukban, melyet rendszeren kedveseiktől kapnak.

Kedvenczebb virágaik: a muskáta, rezedá, majoránna, rozmarin, viola, szegfű, tulipán, jacintus, rózsa, mályva stb. Általánosan elterjedt díszbokruk a borostyán (orgonafa), loptarózsa, jazmin.

Még a csángók új telephelyein, Gimesben is gyümölcs, vetemény és virág hirdeti a civilisatio hajnalának derengését. Csakhogy a tenyésztetűfolyama itt jóval később veszi kezdetét. Gimes-felsőlokon ugyanis 1877. augusztus 11-én láttam az uborka első virágait; a karalábé dió-nagyságú, a hagyma kisujjni vastagságú, a murok és petrezselyem élénk zöld levelű volt; a káposzta kezdett domborodni, a burgonya virágzani; a rezedá és georgina első nyílásai feslettek, itt-ott egy-egy szilva- és almafa rakott gyümölcs alatt meghajlott ágakkal.

Ha eddig nem lett volna is az, erős meggyőződésemmé vált, hogy anynyi ügyesség, nemes és szép tulajdonság természetes birtokában e népnek csak nevelés, szeretetteljes vezetés kell, hogy a világ legmíveltebb és legboldogabb népévé váljék.

Csakhogya a ki a népet boldogítani akarja, első föltétel, hogy azt szeresse mélyen, tettetés nélkül. Szeresse annak gyermekdedségét jó és rossz tulajdonságaival egyetemben. A szeretet majd lecsiszolhatja a rosszat és megneemesíti a jót.

IV. Állattenyésztés.

Az állattenyésztés nemcsak szoros viszonyban van a földműveléssel, hanem a székelyföldön különösen egyik fő eleme a mezőgazdaságnak. A hol a földművelésben a gépek még ismeretlenek, ott az állati erő egyik szabályozója a termésnek, s a hol a mesterséges trágyát még hírből is alig ismerik, ott a talaj termőképességének fenntartása csaknem kizárólag az állati trágyától függ, mire nézve lényeges körülmény az állatlétszám.

De megfordítva a talaj ép oly szabályozója az állatlétszámnak, s a gazdasági rendszerben előállított takarmány az állatminőségnek.

A föld és állat kölcsönösen táplálja egymást. A föld jó takarmányt csak jó trágyáért ad. Az állat pedig rossz takarmányért nem adhat jó trágyát.

A helyes gazdasági rendszer az arányosságon alapszik és öntudatos tervet követel. Ahol a talaj alkalmas volta mellett gabonatermesztés és kereskedelem a főczél, ott az állatlétszámot pótolni lehet gépekkel, de ahol a gabonatermés csak a mindennapi élelemre való, ott az állattenyésztésből kell jövedelmet húzni. S ezt kizárólagosan sem a mennyiségben, sem a minőségben nem lehet keresni. Nagy húsfagyasztó piacok közelében mindkettő szükséges, de elengedhetlen a jó minőség. Meszszezszállításnál előnyösebb a létszám nagysága.

E mellett a gazdasági rendszer megállapításánál tisztában kell lenni a nemek és fajokkal is. Az egyik egy, a másik más célra különösen alkalmas. Sajt és vaj-üzletre tehenészet való; vágóhídra a jól kinövő ökrök; fuvarozásra erős és tartós lovak; gyapjú és bőrkereskedésre juhászat.

Mire van nekünk szükségünk, mi talál leginkább a mi földrajzi helyzetünkhöz és földbirtokviszonyaikhoz s általános gazdasági rendszerünkhöz e kérdésekre felelni próbálunk; de előbb tárjuk fel a tényleges állapotokat.

1. Takarmányozás.

Ez az állattenyésztésnél az első kérdés, a mire a székelyföldön igen egyszerű a felelet, mert hiszen az *ugarrendszer* a földművelésben, tudni való, hogy az *istállóaszt* nem bírja meg. A ki szántóföldjeinek egy harmadát vagy felét évenként pihenteti, annak nincs módja, hogy barmait egész éven át

istállón tartsa. E szerint nálunk a marhatartás alapját az öröklegelő képezi, illetőleg szabályozza. Ennek területe a következő :

	Legelő □ hold	A földbirtok összes területe erdő nélkül □ hold	Ennek hány %-a legelő
(Torda)-Aranyosmegyében	9,518	52,485	18.14
Csikmegyében -	123,819	451,925	27.40
Háromszékmegyében	15,588	221,640	7.07
Maros-(Torda)-megyében	25,633	190,569	13.46
Udvarhelymegyében	57,158	280,676	20.37
Összesen :	231,716	1.197,295	17.29

A földbirtokból az erdőn kívül e szerint legnagyobb % szolgál legelőül Csikmegyében, azután jó Udvarhely és Aranyosmegye csekély különbséggel, Maros (Torda) mérsékelt és Háromszékmegye legkisebb %-al. Az első legelője az utolsóénak csaknem négyszerese. Együttesen az összes erdőn kívül levő területnek 17.29 százaléka örök-legelő. Ehhez azonban még legalább is egyannyi *erdei legelőt* kell számítanunk, a mi pedig annyival lényegesebb, mert az erdei legelők hasonlíthatatlanul jobbak amazoknál. Szaporítja továbbá a legelőt az ugar és az őszteljes, valamint a tavaszvetések tarlója s kaszálás után a rétek.

Legelő tehát elég bőven volna, kivált az erdősebb vidékeken. Az ide tartozó községek a legelőszegény községekből, mérsékelt évi díj mellett, befogadnak bizonyos meghatározott számú szarvasmarhát és juhot legeltetés végett. Csik- és Háromszékmegyének ebből jelentékeny évi jövedelme van. Roppant terjedelmű havasainak egy részét a *berszánok* (juhtenyésztő moldvai és oláhországi oláhok) bérlik ki, holdjáért egy évre 3—7 forintot fizetve, a szerint a mint alantabb vagy magasabban fekszik a legelő.

A legelők általános nagy terjedelme mellett sokat levon azok becséből, hogy egyáltalán nem gondozzák, fűmaggal soha be nem vetik, delelő árnyas helyekkel — mint az pl. Angliában szokás — el nem látják, sőt az itató-kutak gondozását, vízmedenczék állítását is elhanyagolják. Ezt az erdei legelőknél pótolja ugyan a természet, de a mezeieknél ennek elhanyagolása valóságos hátrány az állatok ép- és erőteljes fejlődésére s az a sok száj- és lábfájás, mely különösen száraz nyarakon sokszor az egész nyájat ellepi, valószínűleg ebben leli egyfelől magyarázatát.

A legelők minőségére csökkentőleg hat végül az, hogy a *legeltetésben hiányzik a marharendszer*. Ló, mindenféle szarvasmarha, juh, sertés, liba járja be naponta ugyanazon legelőt, csaknem annyit téven egymás előtt hasznavehetlenné, mint a menyit külön-külön lelegelnek. Kivételt e tekintetben csak az erdei távolabb fekvő legelők képeznek, de ezek sem teljesen.

A fennebbi összes körülményeknek, meg annak, hogy mihelyt a mező

a hólétől megszikkad, azonnal ellepik a legelőt a csordák s csak a következő tél hava szorítja a barmot ismét istállóba, következése, hogy a tulajdonképen való legelőn a marha nem szokott meghízni, hanem igenis gyakran elsoványodik. Csupán az erdei legelőkre áll az ellenkező, hol az a kedvező körülmény is fennforog, hogy a barom nem teszi meg azt a roppant utat naponta kétszer, ki és haza, hanem künn marad az egész legelési idő alatt; csupán helyen-helyen hajtják 4—6 hétben egyszer a faluba sóra. Sőt a meszszeferkvő havasokra a sót is oda helybe viszi a gazda, ki nyáron át egyszer-kétszer amugy is fel szokott látni, hogy a marhák között széjjel nézzen. Ez rendszeren vasárnap történik, mikor kisebb fiait vagy feleségét is magával viszi s egyúttal a havasi esztenáról sajtot és ordát szállít haza. Ily alkalommal egy kis jó házi pálinka (szilvórium, gabonórium, fenyővíz), kenyér, szalonna és hagyma, olykor talán rétes-pogácsa az egésznek majálisszerű, családi kirándulás színezetet ad. S ez az egyedüli eset, melyben a székelő a szabad természetben egy gondtalanabb napot áldoz magának. E kirándulás különösen a gyermekekre nézve valóságos innep. Van is ilyenkor beczegtetése a baromnak! Milyen szépen megvetkezett, hogy meghízott s a borjúk, csikók hogy megnőttek! alig lehet ráismerni. De nincs is olyan, mint az övék, az egész havason!... S míg a gyermekek áradozva gyönyörködnek, az apa szemeiből néma öröm sugárzik s hazatérve oly bőbeszédűen adják elő otthon a látottakat, mely kétségkívül mutatja, hogy e nap az igénytelen földműves örömnapijai közé igtatandó.

2. Téli takarmányozás.

Április közepétől október, olykor november közepéig a takarmányozást a természet végezi. A gazda csak 5—6 hónapra való istálló-takarmányról gondoskodik. Kivételt az ígás marha képez, mely a szántás alatt szénát eszik. A szegényebbek még ez idő alatt is szabad legeltetéssel pótolják a *kóstit*, mi végett a szénában szegényebb vidékeken a rétek Szent-Györgynapig legelőül szolgálnak. Az csak a módosabb birtokosoknál, meg a fuvarosoknál szokás, hogy egypár ígás vagy ugynevezett *járó-lovat* nyáron át is istállón tartsanak, mikor a takarmányozásra a kert fűve vagy egy kis darab luczernás szolgál.

A téli takarmányozás alapját a *természetes és mesterséges kaszálók* képezik. Milyen mértékben bírják ezt az egyes megyék s mennyit termesztenek, mutatják a statisztikai évkönyv (1874) következő adatai:

	Természetes kaszáló.			L u c z e r n a		
	Terület □ hold	Termés b. mázsa		Terület □ hold	Termés b. mázsa	
		átlag 1 holdon	összesen		1 holdon	összesen
(Torda) Aranyos-m.	9,33	9.72	93,704	65	17.75	1,154
Csík-m.	127,304	16.05	2,043,031	15	41.87	628
Háromszék-m.	52,647	13.05	686,909	275	31.06	8,541
Maros (Torda)-m.	30,094	11.56	348,006	689	21.00	14,466
Udvarhely-m.	78,774	10.32	812,941	104	24.12	2,508
Összesen	298,452	12.14	3,984,591	1,148	27.16	27,297

	Bükkönykeverék.			M a g - b ü k k ö n y .			
	Terület □ hold	Term. átl. 1 hold.		Terület □ hold	Átlag 1 holdon		Ö s z s z e s e n
		szem b. mérő	szalma b. mázsa		szem b. mérő	szalma b. mázsa	
(Torda) Aranyos-m.	57	8.79	501	5	6.40	5.60	32 28
Csík-m.	—	—	—	152	12.24	11.00	1,860 1,672
Háromszék-m.	342	13.23	4,526	219	6.68	5.34	1,464 1,170
Maros (Torda)-m.	249	16.69	4,158	237	10.53	6.40	2,496 1,517
Udvarhely-m.	6	24.00	144	169	7.74	10.26	1,308 1,739
Összesen	654	15.68	9,329	782	8.72	7.72	7,160 6,126

A természetes kaszálókról Csíkmegye egyedül többet kaszál, mint a székelyföld összes többi részei. Amaz t. i. 2.043,031 mázsát, ezek 1.941,060 Csíkmegye után a sorrend lefelé ez: Udvarhely-, Háromszék-, Maros (Torda) és (Torda) Aranyosmegye.

Mesterséges takarmányt legtöbbet termeszt Maros (Torda)-megye. Utána a sorrend ez: Háromszék-, Udvarhely-, Csík- és (Torda) Aranyosmegye.

Termeszt pedig a székelyföld a természetes takarmányból 3.984,591 mázsát; mesterséges takarmányból, melyek között túlnyomó a luczerna, 42,752 mázsát. Összesen a kétféléből 4.027,343 mázsát.

E termés azonban csak egy részét képezi a takarmánynak. Ehhez még az összes gabonafélék szalmája járul, melynek javát egymagára, gyengéjét pedig szénafélével öszszerázva (rázott) étetik meg.

A füvesebb szalmát t. i. a marha elé teszik s ha az a javát megette, az előtte maradt *ízéket* a jászolból, a könyöklőn át a csűrbe vetik ki, honnan később, szénával vegyítve, ismét a marha eleibe kerül. S csak a mi ezután előtte marad, fordíttatik *almazásra*. Csak a gondosabban táplált ló kap tiszta szalmát, s a szarvasmarha itatásra (azaz: az itatást megelőzőleg). A cséplés alkalmával gyűlt törek, melyben több-kevesebb szem is szokott lenni, igen becses takarmánya a szarvasmarhának, s már csak azért is hosszúra szereti nyújtani a cséplést télen át a székely, hogy a törek arányosan oszolják be a takarmányfélék közé.

A kóstit különben a marhától nem szereti elvonni a székely, csak ha pénzen kell vennie, fukarkodik vele erősen. Az eladni szánt és a fejős marhát különösen jól gondozza s szemet is ad egy-egy keveset annak. Nézete szerint különösen karácsontájig kell a jó takarmány, hogy a legelőről az istállóra való átmenetet meg ne sinylje a barom, azontúl aztán a maga zsírjából is megél.

Ha már azt a kérdést vetjük fel, hogy a legelőn táplálkozik-e jobban a barom, vagy az istállón? erre nézve azt tapasztaljuk, hogy a szegény emberé a legelőn, a vagyonosabbé az istállón. Az első t. i. kevesebb takarmányt természet, hogysem télen át jól tarthatná barmait, a közlegelőre ellenben többet bocsát ki, mint azt birtokarány szerint tehetné. Mert ha e rendezetlen állapot a természetes viszonyt nem zavarná, akkor mindenki átláthatja, *301,036 hold természetes és mesterséges kaszáló jobban elláthatná egy féléven át ugyanazon marhaállományt, mint 231,716 hold nagy részt silány legelő a másik féléven át.*

Hogy különben a takarmány mennyisége megfelel-e a marha létszámának, azt csak ennek kimutatása után ítéltethjük meg. Ámbár azt a tényt már előre is konstatálhatjuk, hogy a székelyföldről jelentékeny téli takarmányt árusítanak el évenként a nyugati szomszédos megyékbe.

Az állattenyésztésnél minden körülmények között nagy fontossággal bír a marhaállomány. Lássuk hát az 1870-iki országos felvétel alapján, hogyan áll a székelyföld e tekintetben.

3. Marha-állomány.

A székelyföldön a közigazgatási hatóságok részéről átalános a panasz a marhaállomány nagymérvű csökkenéséről, mit az évi közmunkaerő megállapítása szokott feltüntetni. Egy példa erről megdöbbentő képet nyújt. Udvarhelymegye marhaállománya ugyanis 1877-ben 1793 darab lóval, 12,256 darab szarvasmarhával, 28,461 darab juhval, 7602 darab kecskével és 12,714 darab sertéssel kisebb az 1870-iki állománynál. Nem tartjuk ugyan egészen megbízható alapnak e számlálást, mert tapasztalásból tudjuk, hogyan szoktak a falusi előljáróságok gondoskodni, hogy polgártársaik közmunkával túlterhelve ne legyenek. Hogy ez eljárás helytelen, kétséget sem szenved. Helytelen pedig legfőképp azért, mert az igazságot, az egyenlőséget megzavarja, mihelyt az egyik községben többet titkoltak el, mint a másokban. Már pedig ebben egyformán járni el lehetetlen. Tudjuk továbbá azt is, hogy a közterhek alatt roskadozó nép mily előítéletet tanúsít minden újabb számlálás iránt, mindig az állami adó fokozásának rémét látván abban. Eltitkol tehát, a mennyit csak feltűnés nélkül lehetséges.

Ha jobban állunk is azonban tényleg a marha-állománynyal, mint azt a közigazgatási adatok mutatják: azt hasonlóan tapasztalatból tudjuk, hogy az utóbbi években csakugyan rohamos hanyatlás állott be. S a hanyatlás számokban ép úgy érezhető, mint minőségben. Míg pl. itt a hat-ökrös gazda négyre szállította le a létszámot, addig amott a négy ökröt négy tehén, a két tehenet két tinó, s a szegényebb néposztálynál igen sok helyt a fejér marhát bivalborjúk váltották fel, minek az a hátrányos visszahatása van, hogy a székelyföldművelés mindinkább földmoeskolássá válik, melynek nyomán a gabonát gyom és dudva öli el.

Húzamos évek jó termése s kedvezőbb országos pénz- és közigazgatási viszonyok beköszöntése kell ahhoz, hogy e szerencsétlen állapot, e szemmel látható hanyatlás fordulatot vehessen. Hogy a nemzet erőfeszítéseinek lesz-e sikere, aggódva töpreng a honfi lélek e kérdés fölött s borongó lelkében mindinkább halványodik a reménység világa. Vagy talán azt akarta a sors, hogy szabadságunkat csak azért nyerjük vissza, hogy saját kezünkkel temessük el magunkat? Vagy talán az átalakulási műfolyamnak azon korszaka ez, midőn az erjedés beállása egy új életnek válik forrásává? S számunkra van-e fenntartva az új élet, vagy más kezek építendének romjainkon? Ki tudna vigasztaló választ adni a csüggedező kérdéseire?...

De hagyjuk e sötét képet. Addig senki meg nem halhat, a mig boldog nem volt! S e nép, e nemzet még nem ismeri a boldogságot. Dolgozzunk hát és reméljünk! E két ereklét ne engedjük kihullani szívünkéből és kezeinkéből.

A rideg tények és számok azt mutatják, hogy az 1857-ik évi népszámlálástól az 1870-ikiig a népvagyonosság mozgó állománya részben csökkent, részben emelkedett. Az első eset áll a szarvasmarhákra, a második a ló- és juhfélékre. Az utóbbi év a székelyföldre nézve a következő eredményt állapította meg:

Megyék:	Ló	Szarvas- marha	Bival	Juh	Sertés	Kecske
(Torda) Aranyosmegye	958	7,562	193	17,305	4,384	538
Csikmegye.....	11,948	63,732	427	109,900	24,181	16,073
Háromszékmegye.....	15,891	41,340	3,238	91,219	35,296	10,540*
Maros (Torda)-megye	5,446	28,944	1,396	70,785	21,767	3,064
Udvarhelymegye	11,200	45,402	2,333	82,964	29,338	18,304
Összesen:	45,443	186,980	7,587	372,173	114,966	48,519

Ide veendő még 120 darab számár és 28 darab öszvér.

A barom-állomány tehát a létszám nagysága szerint ilyen sorrendben következik egymásután: juh, szarvasmarha, sertés, kecske, ló, bival.

* Háromszékmegyében a közigazgatási uton 1877-ben megejtett számlálás a kérőző állatokból következő állományt talált: szarvasmarha 54,617, juh 55,480, kecske 5469.

Külön-külön a megyékben a sorrend ez ; az *elsőben* : juh, szarvasmarha, sertés, ló, kecske, bival ; a *másodikban* : juh, szarvasmarha, sertés, kecske, ló, bival ; a *harmadikban* : juh, szarvasmarha, sertés, ló, kecske, bival ; a *negyedikben* : juh, szarvasmarha, sertés, kecske, ló, bival ; az *ötödikben* : juh, szarvasmarha, sertés, kecske, ló, bival. A különbség tehát csak abban áll, hogy az egyikben a lovak száma múlja fölül a kecskékéét, a másikban megfordítva.

Lova, bivala és sertése legtöbb van Háromszékmegyének, szarvasmarhája és juha Csíkmegyének, kecskéje Udvarhelymegyének.

Általában pedig azt látjuk, hogy a székelyföldi marhatenyésztésben legelső helyet foglal el a juh és utána a szarvasmarha. A ló pedig csak a 3—4—5-dik helyen következik a sorrendben. A mi a hegyi- és erdei legelők természetének az általános legeltetési viszonyoknak teljesen meg is felel.

Hogy már most az őszszes marha-állomány létszámát a különböző megyékben összehasonlíthassuk, közöljük a szarvasmarhára redukált állományt. E számításnál egy darab szarvasmarhára esik egy ló, 4 sertés, 10 juh, 12 kecske. A bival természetesen mint szarvasmarha vétetett. Fennebb is csupán a speciális faj kitüntetéséért különítettük el.

A marha-állomány szarvasmarhára redukálva.

	Darabszám	Esik 1 □ mért- földre	Esik 1000 lélekre
(Torda) Aranyosmegyében	11,584	1,864	579
Csíkmegyében	94,481	1,181	883
Háromszékmegyében....	79,293	1,444	721
Maros- (Torda)-megyében	48,561	1,894	528
Udvarhelymegyében	76,090	1,594	776
Összesen :	310,009	1,505	726

Az *absolut* marhalétszámmal, a mint látjuk, legelől áll Csíkmegye s utána a többiek így következnek : Háromszék-, Udvarhely-, Maros (Torda)- és Aranyosmegye.

A *területhez viszonyítva* azonban a létszámot, egészen ellenkező tényekkel találkozunk, t. i. Maros-(Torda)-Aranyos kerül legelől s Háromszék- és Csíkmegye leghátul, a középen foglalván helyet Udvarhelymegye. A legnagyobb különbség 713 darabbal négyszög mértföldenként Maros-(Torda)- és Csíkmegye között mutatkozik. Az 1505 darabot tevő átlagon alul a különbség Csíkmegyénél 324, Háromszékmegyénél 61 darab ; az átlagon fölül pedig Udvarhelymegyénél 89, (Torda) Aranyosnál 359, Maros (Torda)-nál 389 darab.

A *lakossághoz viszonyítva* kisebb különbség mutatkozik. A vagyonosság valódi mérvét pedig, e téren, ez a viszony fejezi ki leghívebben. Itt már

a sorrend ismét változik s ebben áll: Csík-, Udvarhely-, Háromszék-, (Torda)-Aranyos- és Maros-(Torda)-megye.

Minthogy e számokban kifejezett tények értékét csak összehasonlítások útján ítéldhetjük meg, tudnunk kell, hogy a négyszögmértföldre eső székelyföldi marha-állomány átlagát Magyarországon (Erdélyt is beleértve) 60 vármegye múlja fölül s csak 18 áll azon alul. A volt Maros- és Aranyos-szék a 78. számú sorrendben a 36- és 40-dik helyen állanak, Udvarhely az 53-ik, Háromszék a 67-ik és Csíkmegye a 72-ik helyen.

Erdély korábbi 26 törvényhatósága közül 9 marad a székelyföldi átlag alatt. A volt szászszékek mind fölül állnak azon, még pedig egy részök 2000-en fölüli átlaggal.

A magyar birodalomban 32 vármegye van, melynek négyszög mértföldre eső átlaga a 2000 darabot meghaladja, ezek élén a volt Szerdahely- és Újegyházszék 2892 és 2856 darabbal. Ezeren alul csak egy pár megye száll. Az erdélyi szászokkal szembe a marha-állomány tünteti fel a széke-lyek szegénységét. Ők, t. i. a székelyek 1505 darabjával mértföldenként 2282 darabot állítanak szembe átlagul. Tehát minden mértföldön 777 darabbal többet.

A székelyföldi összes létszám 310,009, a volt szászföldi 333,604 db.

Országgrészenként	A szarvas redukált ösz- szes létszám	Miből 1 □ mért- földre esik
Magyarországban	7.160,840	1,929
Erdélyben	1.425,169	1,492
Horvát-Szlavonországban	588,215	1,755
A Határőrvidéken	881,557	1,512
Összesen:	10.055,781	1,795

Átalában tehát marha-állományunknak a területhez viszonyított száma az ország legtöbb megyéje és legnagyobb részével szembe szegénynek tünteti fel a székelyföldet. Ezt én két körülménynek tulajdonítom, u. m. először a pénzhiánynak vagyis általános szegénységnek, másodszor összes közigazgatásunkkal összefüggő állattenyésztési rendszerünknek. Mert hogy 532,752 hold legelőn és kaszálón, melyhez még az erdei terjedelmes legelők s kaszálók s a művelt föld egy harmadát tevő ugar és a tarló járul együttvéve majdnem anynyi értékkel, mint a tulajdonképeni legelő, hogy mondom, ekkora területen, belterjes gazdaság mellett 310,000 darabra redukált marha-állománynál jóval többet takarmányozhatnánk, ezt, úgy gondolom, senki se vonja kétségbe.

De vegyük csak az évi takarmány-mennyiséget! Termesztünk mes-
terséges és természetes takarmányból 4 027,343 mázsát. Ehhez jő, a termé-
nyeknél adott részletes kimutatás szerint 3.218,093 mázsa szalma s 30,516
mázsa répa. Összesen tehát 7.275,952 mázsa takarmány s még 770,8Q7
mérő zab és bükköny, nem is számítva a marháknak egyébféle szemesek-

ből, névszerént az árpa és kukoriczából juttatott részt. E szerint minden darab marha számára félévi takarmányozással, (mert a másik félévet legelőn töltik) 23.⁴⁷ mázsa takarmány s 2.⁴⁹ mérő szem jut. Tudjuk pedig, hogy a sertés mindezekből majd mitsem fogyaszt s a kecske is csak keveset, miután nagyobbára télen át is a szabadban legel, valamint közbe-közbe a juh is.

Tehát már csak ezen takarmány is nagyobb marha-állományt bírna meg, különösen, ha a most csaknem teljesen mellőzött *szecska-vágást* meghonosítanók. De mi a felesleget eladjuk, holott az ugyanazt elfogyasztó marhán többet lehetne nyerni, mint a csupa takarmányon. De a marhalétszám tőke nélkül nem fokozható. Tőkével pedig nálunk a gazda legkevésbé rendelkezik. A természetes szaporodás által gyarapodást pedig — ez idő szerént — lehetetlenné teszi a szegénység.

A *különféle fajok* állományának a *lakossághoz viszonyított* számáról egy összehasonlító átnézetet a következőkben nyerhetünk:

Esik minden 1000 lakóra :

	Ló	Szarvas- marha	Bival	Juh	Kecske	Sertés
(Torda) Aranyosban	48	384	9	879	27	222
Csikmegyében.....	111	594	3	1024	149	225
Háromszékmegyében	144	375	29	828	95	320
Maros- (Torda)-megyében	58	313	15	766	33	235
Udvarhelymegyében	114	462	23	844	186	298
Átlag összesen :	106	438	17	870	213	263

Mind az öt megyében legnagyobb a középszám a juh-, szarvasmarhánál és sertésnél. A kecske fölülmúlja a lovat Csík- és Udvarhelymegyében, a ló pedig a kecskét a más háromban.

A lakossághoz viszonyított állomány nagyságának általános sorrendje ez : juh, szarvasmarha, sertés, kecske, ló, bival.

A juh- és szarvasmarha-tenyésztés legerősebb Csikmegyében, a ló-, bival- és sertés-tenyésztés Háromszékmegyében, a kecske Udvarhelymegyében.

A létszám tekintetében nincs már egyéb hátra, mint a fajoknak a lakossághoz viszonyított összehasonlítását kiterjeszteni az ország többi részeire, hogy e tekintetben még alaposabb tájékozást nyerjünk állapotunk felől.

Esik minden 1000 lakóra :

	Ló	Szarvas- marha	Bival	Juh	Kecske	Sertés
A székelyföldön ...	106	438	17	870	113	268
Az erdélyi szászoknál	213	398	76	826	87	276
Az erdélyi korábbi vármegyénél	51	256	10	578	54	140
Erdélyben	89	413	27	875	91	238
Magyarországban	146	319	1	2072	19	276
Horvát-Szlavonországban	66	372	1	77	8	250
A volt Határőrvidéken	173	371	—	812	113	492
A magyar birodalomban :	140	337	4	977	37	288

A lakossághoz viszonyított állomány már korántsem mutat reánk nézve oly kedvezőtlen eredményt, mint a területnél láttuk. Sőt Erdélyben átalán valamint annak egyes részeivel szembe, a juhok, szarvasmarhák és kecskék számával legelül állunk, s a lovak és sertések számával is csak a szászok múlnak fölül.

Az egész magyar államban pedig a lovak, juhok és sertések száma felülmulja a mi átlagunkat, de korántsem nagyobb mértékben, mint a hogy mi felülmuljuk annak átlagát a szarvasmarhák és kecskék számával. *E kettővel mi vagyunk a legerősebbek az egész államban.*

Ha még más országokkal szemben is tovább viszzük az összehasonlítást, *Kolb* szerint azt látjuk, hogy a lakossághoz viszonyított székelvöldi átlagot *lovakban* csak Svéd- (104) és Angolország (107) éri fel, a többi 42-től (Svájcz) 91-ig (Poroszország) terjedő számával mind jelentékenyen alulmaradván azon.

Szarvasmarhában fölülmul Bajorország 679, Irhon 626, Würtemberg 556, Svédország 497 átlagával. Alattunk marad: Ausztria, Poroszország, Hollandia, Belgium, Franciaország és Svajcz.

Juhokban Anglia éri el a mi állományunkat 872 darabjával 1000 lakóra s fölülmul Poroszország a maga 943-, Franciaország 930 darabjával. A többiek 100—400-ig terjedő átlaggal utánunk maradnak.

Kecskét Európában Svájcz tenyészt legtöbbet (150 dr. minden 1000 lakóra).

Sertésben egy ország se ér velünk.

A nevezett országok egyrésze tehát, az adott körülmények között, állattenyésztésünkre piaczul tekintendő. S ezek mellett mégis nagyobb fontossággal bír reánk nézve ez időszerént, erős versenyképességével, Moldva-Oláhország.

Elég megbízható statisztikai adatok ez országról még nincsenek. Azok szerint, a melyeket jobbak hiányában *Kolb* is felhasznált, Moldva-Oláhország területe 2197 □ mfd. Lakóinak száma 4.605,510.

Állatállománya: 600,000 ló, 3.600,000 szarvasmarha, 5.000.000 juh, 1.200,000 sertés.

Esik tehát itten:

	Ló	Szarvas- marha	Juh	Sertés
1 □ mértföldre	273	1,684	2,276	546
1000 lakóra	130	781	1,085	260

Ha e számítás alapján összehasonlítást teszünk a marhaállomány-nak a lakossághoz viszonyított számával, kitűnik, hogy Moldva-Oláhország a székelvöldet, a sertés kivételével, minden állatfajban túlszárnyalja. A különbség a mi hátrányunkra, a lónál 24, a szarvasmarhánál 343 és a

juhnál 215 darab minden 1000 lakó után. Az egész magyarországi átlagot is felülmulja a juh- és szarvasmarhánál, még pedig az utóbbiban kétszeresen is.

Ez a körülmény nyomértékben befolyásolja állattenyésztésünket és állatkereskedésünket. S miután arra alig gondolhatunk, hogy ez ország fölöttégyhamar előnyt vívjunk ki a *menynyiségben*, talán legcélszerűbb lenne arra törekedni, hogy az előnyt a *minőségben* biztosítsuk magunknak, a mit csupán a *legjobb tenyészfajok észszerű szaporítása és takarmányozási vagyis gazdasági rendszerünk javítása által érhetünk el*.

4. Állatfajaink.

Az állattenyésztésben egyedül a ló az, melynél speciális *székely-fajról* szólhatunk. A székely ló apró, könnyű, tartós hegyi állat, erős kötéssel, hosszan lecsüngő dús sörénnyel. A legnehezebb mezei munkára, mint a jó ökör, használható, fuvarozásra kitartó és gyors. 12 mázsa terüvel — kettős fogatban — nehéz útainkat trappolva futja meg. Ha közepes takarmányozás mellett naponta egy kevés szemet is kap, akkor tüzes és virgoncz jó kedvét csak biztos és józan kocsis fékezheti. A *tanulékony* egyik fő tulajdonsága, úgy hogy a székely lovait fék nélkül is kormányozza, mint az ökröt. A «hájcz» a székely lovat mindig balra, a «hőjcz» (vagy csíkinél a «csá») mindig jobbra tereli. Az oktalan keresztezés által azonban az elkorcsosodás mind szűkebb térre szorította, úgy, hogy ma a maga eredetiségében csak a keleti elzártabb vidékeken jelenik meg tömegesebben. Pedig e faj megérdemelné, hogy eredeti tisztaságában való fenntartására és szaporítására különös gondot fordítsanak.

Az ugynevezett *nehéz-fajlovak* a székelyföldön csak kivételképen fordulnak elő. Azokat a székely nem is kedveli s nem is tartja jobbaknak saját apró lovainál. A székely ló teljesen megfelel a székely ember lénységének: tanulékony, fürgé, kitartó, erős és olcsón takarmányozható. A nyulánk, lomha szász ellenben nagy és nehéz lovakat tart, az oláh pedig jellemzetlen, silány, tanulékonytalant.

A faj tiszta fenntartása és nemesítése eddig azért volt lehetetlen, mert a községeknek vagy módja vagy érzéke nem volt jó és elegendő tenyészmének tartásához. Ha tartottak is itt-ott egyet-egyet, azt szabadon bocsátották a legelőre, minek következtében a fedezésben semmi mérték nem volt, a mén kimerült és elsatnyult, s a 3—4 éves kanczacsikó elkezdett csikózni, holott a székely ló 4—5 éves korában van teljesen kifejlődve. Hogy községi, jól megválasztott és fizetett tenyészmént istállón tartva gondozzanak, azt csak egy-egy olyan ritka községben teszik, mint Zágón.

Pedig az a felfogás, hogy a vasút tönkre tette a lótenyésztés jövőjét,

tévedés. Hiszen a külföldön elég rég és elég sok vasút van, s azért pl. az angol lótenyésztés állandóan fokozódik. A Királyhágón túl szintén régi dolog már a vasút, de a lótenyésztés emelésére minden erőfeszítést megtesznek ma is, mert a ló-kiviteli keresletnek nem tudunk eléggé megfelelni.

Az igaz, hogy nálunk mintha csak elmetszették volna a lótenyésztés fonalát a vasút megnyitásával. De ezt helytelenül indokoljuk a vasúttal. Ez csak téves felfogása volt a helyzetnek, mi arra vezetett, hogyha már ma egy székelyföldi úr, a ki még a maga számára nem tenyészthetett, egy ízlése szerint való négyes fogatot akar állítani, összszejárja a félországot, míg célját érheti.

Azt mondják: a ló ára úgy alászállt, hogy nem adnak 80—100 forintot a javáért. Pedig a dolog úgy áll, hogy egy országos nagy vásárban alig láthatni egy-két lovat, mely száz forintot érjen.

A gazdák egy része az u. n. *kupeczekre* panaszol, kik a gazda kezéből kiragadják az üzletet apró tőkéikkel. No már ez ellen se orvoslás, se méltányos panasz nem lehet, mert a kinek pénze van, az tetszése szerint választott üzletbe fekteti azt s teszi ezt a maga kockázatára. Hanem igenis, lehetne tán a hadsereg számára való lószedésnél, hol aránylag a legtisztességesebb árát adják a lónak, jobban szabályozni az eljárást, mert nem egészen alaptalan az a panasz, hogy itt az egy-két darabbal megjelenő tulajdonost a kupeczek háttérbe szorítják. A gazdaközönség kaphatna talán érdekeinek védelmére, esetről-esetre némi képviseltetést, olyanformán, mint a katona ujonczozásnál szokásos polgári képviselet. Ennek jótékony hatása a lótenyésztésre alig maradna el.

Az *állami méntelepektől* várja az ország ez idő szerént a tenyésztés javulását és méltán. A székelyföld a *sepsi-szentgyörgyi méntelep* hatásköre alá tartozik. Némi tájékozásul ennek működésére s az attól várható eredmények megítélhetésére szolgáljanak az ottani igazgatóságtól nyert következő adatok.

1877-ben volt:

	Állomás	Mén	Fedeztetett kanca	Esett 1 ménre	Fedezés-díjból bejött frt.	Az állomások:
Csikmegyében	6	16	374	24	554	{ Gy.-Szt-Miklós, Jenőfalva, Taplocza, Kászon-Altiz, Szt-Márton, Csátószeg.
Háromszékmegyében	9	36	940	26	1818	{ S.-Szt-György, Dálnok, Csernáton, Kézdi-Vásárhely, Szent-Katolna, Kovászna, Zágon, N.-Borosnyó, N.-Ajta.
Maros-(Torda)-megyében	2	12	246	22	596	{ Maros-Vásárhely, Baczka-Madaras.
Udvarhelymegyében	4	13	338	26	619	{ Szt-Keresztúr, Kavicsfalva, Bóród, Vargyas.
Összesen:	21	77	1898	25	3587	

A székelyföldön tehát — Aranyost ide nem értve, melyről adatokkal

nem rendelkezem — évenként mintegy kétezer kanca fedeztetik ez idő szerint szabályosan s nagyobbára a mezőhegyesi, bábolnai és radauczi telepek kitűnő fajménei által, ezekhez járulván egynehány erdélyi és egy valódi arabsfaj. E rendszer mellett 10—15 év alatt regenerálni lehet összes lóállományunkat. S a kormány nemzetgazdasági törekvései ez arányban mindenestre csak elismeréssel és méltánylással találkozhatnak, s azon csekély jövedelem mellett, a mi a fedezési díjakból bejő, azon tényre alunk szemben, hogy az állam áldozatot hoz e téren az állampolgároknak. E tekintetben tehát egyéb óhajunk alig maradhat fenn, minthogy e rendszer, legalább egyideig, ha lehet még tovább fejlesztessék az állomások szaporítása és a fedezési díjak mérséklése által. Különösen Udvarhely- és Maros-(Torda)-megyének vannak nagyobb vidékei állomások nélkül. A fedezési díjak mérséklése által okozott veszteség majd kárpótolva lesz a közvagyonosságban, a fokozott adófizetési képességben.

Még csak azon kérdő aggályomnak adok kifejezést: vajjon van-e figyelem fordítva arra, hogy a tiszta székely lófaj a maga eredetiségében, legalább helyen-helyen fenntartassék? Vajjon nem igen általánosan alkalmaztatik-e a keresztezés, mely a mi földrajzi viszonyainkhoz mért gazdasági céljainkra alig teremthet jobbat a tiszta székely hegyifajnál. Én nem engedném, hogy ebből a székelység kifogyjon, s legalább Csíkmegyében, ezen a fajeredetiség megőrzésére oly kiválóan alkalmas területen nem alkalmaznám a keresztezést, hanem az állami ménesekbe valódi székely tenyész-méneket vennék be, s bizonyos kiszemelt állomásokon csak ezek által engedném a fedezést.

A *szarvasmarhánál* megkülönböztetjük a szép nagy fehérszarvu, hosszú testű és magas növésű ökröket, melyek a székelyföld déli- és nyugati részén tenyésznek s melyek közül a legszebb példányokat Udvarhelymegye alvidékén találjuk, különösen Újszékel, Fiaftfalva, Kede és Etéd községében és környékén, hol azokat különös gonddal ápolják s részben nyáron át is istállón tartják. Az ilyeneknek párját a *székely-keresztúri* és *etédi*, a székelyföldi e két legjelentékenyebb baromvásáron 6—700 forinton adják el, hol a 4—500 forintosok is még mindig igen szépek.

Másik faj az ugynevezett *csiki-buta*, rövid lábakkal, zömök testtel, szürke szőrrel és kúrta fekete szarvakkal. Ez tulajdonképen oláhországi faj, melyet a csíkiak tenyésztének előszeretettel, hol azok nagyobbára a havasokon nőnek fel s egész csordákban hajtatnak a baromvásárookra, honnan ép oly tömegekben szállítják a magyarországi és bécsi vágóhídakra. Ezek tenyésztésének előnye a gazdára nézve az, hogy erős természetüknél fogva minden időviszontagságot elszenvednek s olcsón takarmányozhatók; a vevőre nézve pedig, hogy formátlan testük miatt olcsók, párja 80—90-től legfennebb 150 forintig terjedvén.

Hizlalt ökrök leginkább a háromszék- és maros-(torda)-megyei szeszgyárakból kerülnek ki s nagyobbára külföldi vágóhidakra hajtatnak. Ezenkívül 2—3 éves borjút ugyancsak a nevezett két megyében értékesítenek legtöbbit.

Tehenészet csak borjú-nevelés végett foly. Sajtot tehéntejből épen nem készítenek s a tejet is csupán házi szükségletre fordítják.

A szarvasmarhatenyésztés eddigelé jó tehének és tenyészbikák hiányában nyomorult lábon állott. Újabb időben azonban határozott lendületet vett. A vagyonosabb községek egy jelentékeny része ugyanis válogatott és elegendő számú tenyészbikával látta el magát, minek nyomát például Vargyas és Zágony község csaknem már is regenerált szép és nagyszámú szarvasmarháin észlelni lehet. S ez úton előrehaladni anynyival szükségesebb, mert az oláhországi marha-állomány létszámával a versenyt úgy se győzhetjük, kell tehát, hogy a marhakereskedésben való egyensúlyt a minőségben állítsuk helyre. Az erdélyi vámhivatalok kimutatása szerint 1872—1874-ig összes marhakivitelünk keletre 101,255 darabot tett, mivel szemben a behozatal ugyanazon idő alatt 602,342 darab, melynek legalább $\frac{1}{3}$ -ad része szarvasmarhának veendő, míg a kivitelben azt alig tehetjük fel.

A *bivaltenyésztésben* az erdélyi szászok minden európai nemzetet és országot fölülmulnak. Átalában Erdély bivalállománya minden más országot hasonlíthatatlanul túlszárnyalja. S ez országrész 58,310 bivalyból 28,986 darab esik a szászok által lakott területre.

E szarvasmarhafaj, melyet a székelyföldön eddigelé csak a míveltebb osztályú tenyésztett tejéért, már az 1870-iki számláláskor 7587 darab által volt képviselve nálunk. Újabb időben pedig szemmel látható gyarapodást vett. Igaz, ebben az elszegényedésnek jelét látjuk egyfelől, miután a szegényebb osztályból fejer szarvasmarhájokat sokan cserélték fel földművelési célra az olcsó ökör-bivalokkal. Az egyéves ökörbival-borjú párját ugyanis megveszi a székely a szászok között egy félhízott sertés árával 15—16 forintig. Tartja másfél, legtovább két évig s megy vele szántani. De a tehén-bivalok is jelentékenyen szaporodnak, melyeknek zsíros és bő teje mind a háztartásban, mind a tej és belőle készített vaj elárusításában dúsán megfizeti a tenyésztési költséget, anynyival inkább, mert a bival takarmányát nyáron át ép úgy a közös legelők adják, mint a többi marháét, télen pedig csupa szalma és kukorica-kóréból telik ki, mely utóbbtól épen bőven tel. Tejét pedig városainkban a fejer tehéntej árának kétszeresével fizetik.

A *juhtenyésztés*, alig számbavehető kivétellel, gyapju és tejgazdaságra van fektetve. S miután az elsőből mind elárusítás, mind pedig ruházkodás végett földolog a sok, nem pedig a *finom*; ez eldönti a fajkérdést is, t. i. csaknem kizárólag dúva szőrű, közönséges juhot tenyésztene, úgy, hogy a

372,173 darabot tevő juhállományból nemesebb fajhoz csupán 803 darab tartozik.

A juhnak gyapjából fonja a székely aszszony a férfi fejér harisnyáját (nadrág) és szürke zekéjét vagy szokmányát. A fekete báránybőrből sapka, a fejből téli mellény, a fejr gyapjas juhbőrből téli bunda készül. S mint-hogy e ruházatot már a 4—5 éves gyermektől elkezdve minden férfi viseli, természetes, hogy jelentékeny szükségletet fedez a juhtenyésztés.

Ép oly fontos a háztartásban a juhtejből nyert sajt, melyből sóval *turót* gyúrnak s egész éven át mint legkedvenczebb eledelt használnak. A juhászat megfelel nagyjában a marhatenyésztési rendszernek, t. i. közös nyájakban legeltetik a juhokat. E végett községenként egy *bácsot* fogadnak, a ki maga mellé *pakulárokat* veszen fel a legeltetésre. A bács azonban abban különbözik a barompásztortól, hogy ő nem meghatározott fizetésre szerződik, hanem mintegy *haszonbérlejt*e a község juhnyájának. Ugyanis minden fejős juh után meghatározott mennyiségű sajtot ad a gazdának, s a mit azon fölül fej, az az ő fizetése. Ennek pedig rendes törvénye az, hogy midőn Szent-Györgynapkor *kiadják* a juhokat, próbafejést tartanak, s a melyik juh anynyi tejet ad, hogy egy üres tojáshéj megtelik vele, arról azon esztendőben egy fél *kompona* vagyis 16 font sajtot, 3—4 kupa *édes ordát* fizet a bács, minden szorosabb időmegszabás nélkül. E mellett *sópénzt* minden gazda a juhai számához mérve fizet, s hogy a juhok a kellő mennyiségű sót kikapják, azt a gazdák közös megállapodás szerint ellenőrzik. E rendszer ős-patriárchális színezete azonnal szembeötlik. Egy kissé kedvezőtlen nyár vagy kisebb mérvű lelkiismeretesség a bácsban akárhányszor vezet pörlekedésre és a gazdák megkárosodására. Nagyobb juhok-gazdák és az udvarok rendesen külön *esztenát* tartanak, mi a községben sok zavart és viszszavonást okoz a legeltetési jog mérvének megállapításánál. A gazdaság különben itt is ugyanaz, mint fennebb.

E tejgazdaság hozza magával, hogy a bárányok nagyrészt 3—4 hetes korukban idejekorán eladják, különösen a kosokat, s a tejből ápril 24-ig is sajtot készítenek a háznál. Az ilyen bárányok javát 1 frt 50 krtól 2 frtig adják el a városokon, hol azok húsát megesszik s bőrét többnyire a zsidók szedik össze s viszik roppant szállítmányokban külföldre. A fejr báránybőr 50—60, a feketét 80, 1 frt 30 kron szokták megvenni. A gyapju-fölösleg hasonló módon vándorol külföldre, egy jelentékeny része pedig a brassói posztógyárakba, melyek versenytárs nélkül monopoliumszerű előnyt élveznek.

A juhokat szereti a székely Csíksban vásárolni, melynek havasi legerőliről egészségesebbeket kap s ára is olcsóbb. Húsa finomabb s fagygya dúsabb ennek, mint a székelyföld más részein, miért is a csíkszeredai, több héten át tartó *juliusi juhvásár* nagyon híres és látogatott, úgy hogy innen

ezzenként hajtják a megvásárlott juhokat az ország minden részeibe. Székely-Keresztúron is a tavaszi juhvásár egy hétig szokott tartani.

Jelentékeny kereskedést űznek a csíkiak s háromszékmegyeiek a tömlőtúróval is — ősszel.

A juhgazdaság méltán foglal el jelentékeny helyet a székelységnél is, mert alig fizeti ki magát valami oly rövid időn, mint a juh. Megveszik ugyanis tavasszal darabját báránynyal együtt 7—8 forinton. A bárányból bejő — ha azonnal eladják — 1 forint 50 krajczár, a juh után mintegy 4—5 forintot érő sajt, gyapjából 1—2 forint. Úgy, hogy ősszel a juh tiszta nyereségül marad a tulajdonosnak, s ha télen takarmányozni nem akarja, ősszel eladja 4 forinton darabját.

Ezenkívül megmarad egy félévi trágya, melyet távolabb fekvő szántóföldeken szoktak hasznosítani. Minden gazda t. i. juhainak számának arányában kap bizonyos trágyázási napokat, mikor is az esztenát áttelepíti megtrágyázandó földjére s ottan kosarat forgatni tartozik, ha azt akarja, hogy a trágya arányosan oszoljék szét földjén. Azután viszi a másik gazda s így tovább. Ez az úgynevezett *kosarazás*.

Csak hogy ez előnyökkel azon veszély is jár, hogy nyirkos légkörünkben a gyakori tartós esőzések megrontják a juhok legelőjét, s ilyenkor vagy a szokott sajtmenynységet nem kapjuk meg, vagy pedig az anynyira veszélyes juh-betegség, a métely miatt elkárosodik az állomány egy jelentékeny része. E tekintetben a havasi legelők azon előnnyel bírnak, hogy többnyire szikla általajuk bevezeti a vizet a völgyekbe, s a legelő nem romlik úgy meg, mint az alább fekvő vidékeken. Azért itt a juhok is mindig egészségesebbek, s ez a nagy előnye van annak, ha az állományt gyakran fölújítjuk csíki juhokkal.

A kecske a szegények tehene. S ha ennek számából következtetnénk a vagyoniállásra, akkor a székelység nagyon szegénynek mondható, mert a volt határőrvidék és Svájc kivételével, a lakossághoz viszonyítva, anynyi kecskét Európában sehol sem tenyésztene, mint a székelyföldön.

A kecske, igaz, kitűnő állat a szegény embernek. Hét—nyolcz forinton megvásárolható s kora tavasztól késő őszig reggel-estve elegendő tejet ad 2—3 személy számára. Sőt egynehány darabot a juhok között is lehet legeltetni, s tejök után amazokkal egyenlő mennyiségű sajtot nyerni. Ezt a bács szereti, mert a kecske bővebb tejelő, mint a juh; de a gazdák nem szeretik, mert teje és sajtja soványabb amazénál.

A székelyföldi gyógyvizek némelyikénél, mint pl. különösen Korondon, sőt Borszákon és Tusnádon is, a kecsketej jelentékeny fontosságú a kúránál s jövedelemforrás az ottani lakosságnak. Lényeges előnye a kecskének szaporasága. Két éves korában elleni kezd s némely tavaszon kettőjével, hármasával szaporít. *Ollóit* részint fölnevelik, részint mint a bá-

rányhúst fogyasztják el 3—4 hetes korukban. Bőréért 50—60 krajczárt adnak.

Mezőgazdasági tekintetben azonban nagy hátrányai vannak a kecsketenyésztésnek a legelőrendszer szabályozatlansága miatt. A kecske t. i. a legtöbb helyen tönkre teszi a fiatal *sarj-erdőket* s örökös bokros-cziheres helyekké változtat egész nagy darab erdőterületeket. E baj alig érezhető nagyobb mértékben valahol, mint Udvarhelymegyében, hol aránylag legtöbb kecskét tartanak s az erdők legrohamosabban pusztulnak. Az erdő-törvény talán segíteni fog a bajon, de a törvényhatóság addig is, és a mellett is vegye gondjaiba e fontos ügyet.

A nemesebb *sertés-fajok* meghonosítása és szaporítása kezdetét vette ugyan a nagyobb birtokososztály gazdaságában s pl. *Kézdi-Vásárhely* e tekintetben is nagy előhaladást tett s jó példával jár elől, mindazonáltal a nép még oly túlnyomóan elkorcsosult, hízékonytalan és jellemezhetlen rossz fajt tenyészt, hogy az alig érdemli a tartási költséget, s e mellett megnehezíti a fajnemesítésben előretörékvők igyekezetének is sikerét, mert a közös csorda-rendszerben a faj gyorsan szokott elkorcsosulni, a külön pásztoroltatás pedig részint künn a legelőn, illetőleg ugaron, nehézséggel jár, részint pedig növeli a tenyésztési költségeket. Pedig a sertés-tenyésztés a makktermés e dús hazájában nem lenne nehéz feladat.

S Oláhország e téren is, daczára nagyobb állományunknak erős sertéskivített úz felénk. Nem kevesebb mint 100,000 darabot hajtanak be onnan hozzánk — kihízott állapotban — évenként. A mi csak úgy magyarázható ki, hogy Oláhországnak Törökország felé nincs tere a sertéssel s a mije van, mind északra viszi. A sertésből pedig annyival többet vihet ki, mert kukoriczája, makkja és hala a hízalásra bőven van, *maga pedig zsírt keveset fogyaszt, mert ételét túlnyomóan vajjal készíti*, míg Erdélyben a disznózsír-, szalonna- és sertéshús-fogyasztás roppant nagymértvű, a mit a szebeni híres szalámi-gyártás is előmozdit. Itt tehát tovább kell haladni a fajnemesítésben. A nemesebb fajok hízékonytsága és zsírbősége majd jobban fogja fedezni a mi szükségleteinket s kevésbbé leszünk az idegenre szorúlva.

Az itt-ott megindított nemesítésre a *kis-jenői* és *szalontai*, meg a közönségesen *angolnak* nevezett fajokat vették föl.

A marha-tenyésztésnél meg kell átalában jegyeznünk azt, hogy a székely, a menyuyiben a gazdasági rendszernél fogva lehetséges, kitűnően gondozza barmait, *szereti* azokat. Lónak és szarvasmarhának rendesen nevet ad és azt rászoktatja, hogy érti, ha nevéen szólítják.

A téli takarmányozásnál etetés és itatás a legnagyobb gonddal és pontossággal hajtatik végre. Éjféltkor és hajnalban mindig enni kap a marha. Reggeli itatás előtt naponta megfűsülik, a trágyát (gané) alóla

kitakarítják s száraz almot hintenek alája. A pajta tisztántartása egyik főgondja a gazdának. Úgy hogy a marha iránti természetes előszeretete mellett, a tenyésztési rendszer javulásával egykor nagy előhaladást tehet a székelység a gazdaság ez ágában.

5. Kiegészítés az állattenyésztéshez.

a) *Méhészet.* Azon 617,000 köpü vagy kaptárból, melyet az 1870-dik évi számlálás kimutatott, 122,718 esik erdőlyre s ebben 21,509 a székelyföldre, a miből 1 □ mértföldre 104, 1000 lélekre 50 darab esik. Magyarországon 99 és 32, Horvát-Szlávországbán 140 és 59, Erdélyben 128 és 58, az erdélyi szászoknál 189 és 73 darab □ mértföld és 1000 lakónként.

Mind a területhez, mind a lakossághoz viszonyítva tehát, legtöbbet tenyésztnek az erdélyi szászok, azután Horvát-Szlavonország. A székelyföld csak az országos átlagot mulja fölül, holott földrajzi helyzeténél fogva legelül kellene állania. A kaptárok így állanak az egyes székelymegyékben:

	Összesen	1 □ mértföldön	1000 lélekre
(Torda) Aranyosmegyében	1,112	182	56
Csíkmegyében.... ..	2,357	30	21
Háromszékmegyében	4,641	89	42
Maros-(Torda)-megyében	3 968	160	42
Udvarhelymegyében	9,431	203	96
Összesen:	21,509	104	50

Átalában és viszonylagosan is tehát legerősebb a tenyésztés Udvarhelymegyében, melyre az összes számnak közel fele esik. Utána jó viszonylagosan Aranyos, abszolút és viszonylagos számával Háromszék és Maros (Torda) s leghátul Csík megye.

A mi a tenyésztési rendszert illeti, abban leghíresebb a Poroszországból letelepült *Riegel* Antal méhészte Borszáken. Ő itten 1860-ban kezdette a méhészetet *Dzárzon*-féle kasokkal, 1872-ben már 105 ilyen köpüvel rendelkezett. Ez idő óta két pavillont épített, egyiket 44, másikat 144 méhcsalád számára, mind b. *Berlepsch*-féle köpükkel, melyekben a lépek rájárában vannak felfüggesztve. Ezekből a mézet centrifugál géppel hajtja ki s a lépet ismét visszahelyezi. Így a méhnek léprakásra nem kellvén munkát fordítani, a termelést megsokszorozza. Csupán ez alapon érthető meg, hogyan jövedelmezhet egy anyaköpü évenként 11—13 forintot Riegelnek. A méz mindenki által csudált és magasztalt finom minőségű, mintha a havasi fenyves légkör balzsamillatát lehelné bele.

Figyelmet érdemel e mellett *Horváth* Gáspár Teleky könyvtárőrnek már régebb idő óta folytatott újabb rendszerű méhészte Maros-Vásárhelyen.

Udvarhelymegyében legközelebből *Bartha* Miklós (Rugonfalván) és

Pálfi Lajos csekefalvi unitarius pap, indított *Berlepsch*-rendszerű méhészetet.

Van különben ezeken kívül is a székelyföldön okszerű méhészet; sőt itt-ott már a köznépnél is, mely szeret méhet tenyészteni, találhatni *Dzirzon* kaptárokat.

Hogy a papok és tanítók e hivatalukkal anynyira megférő s általuk könnyen folytatható szép és hasznos foglalkozásban legelőljárnak s közülök többen igen sokra haladtak, azt örömmel és elismeréssel jegyezhetem meg s hogy névszerént csupán *Kis János* oltszemi ev. ref. lelkészt említem meg, ez azért történik, hogy elismerést szavazhassak azon hazafiúi érdekért, hogy e téren szerzett és alkalmazott ismereteit az irodalom útján is igyekezett közkinccsé tenni s ezáltal a közjóllét előmozdítására közreműködni.

A mézből jelentékeny mennyiséget használnak fel a kézdi-vásárhelyi és tordai pogácsasütők. S a méz általában nemcsak házi használatban értékesíthető, de a viaszszal együtt olyan keresett cikk, mely megfizeti dúsan a termelési költséget és fáradságot. S nálunk, hol a vad méh az erdőkben is oly nagy mérvben tenyészik, hogy sokan húznak jövedelmet annak felkutatásából, kitűnő viránya van a méhnek s nem lehet eléggé buzdítanunk e téren is az előhaladásra.

b) *Selymészet*. Minthogy minden állatnak az a legjobb hazája, hol táplálékát a föld legdúsabban nyújtja, azért a selymészet is a székelyföld déli és nyugati részén meghonosítható lenne, miután ott az eperfa és szeder jól tenyészik. A légkör nedvessége és a sok csapadék, igaz, megnehezíti a selymészetet, nem anynyira a hernyókért, mert azok úgy is fűthető helyen tápláltatnak, hanem az eperfa leveléért, mint a melyet mindig vízmentes állapotban kell a hernyónak nyujtanunk, mert különben mételyt kap és elpusztul. Azonban június és július mégis ad rendesen olyan 6 hetet, mely alatt a tenyészet lejárhat.

A Barczaságon már tettek sikeres kísérletet, sőt legújabbán N.-Ajtán is megpróbálta *Boda Sámuel* községi tanító s tanítványait is bevezette ez egyszerű foglalkozásba. Az eredmény kezdetnek igen buzdító. Különösen tanítóknak, minthogy a tenyésztés ideje a nyári szünidőre esik, hasznos mellékkeresetre nyujthat módot.

c) *Házi szárnyasok*. Ha a házi szárnyas állatokról az mondjuk, hogy azok a helyi szükségletet teljesen fedezik, azzal nem keveset mondottunk, mert a székely háztartásban a majorság húsa és tojása a táplálkozás igen lényeges alkatrészét képezi. S a tenyésztés két fő feltétele: a gabnaszem és víz kellő mértékben meg is van itten.

A fajok közül a népnél legotthonosabb a közönséges hazai tyúk, de mindinkább terjed az angol vagy chinai nagy testű, meztelen faj is. Ezen-

kivül sok *réczt*, de különösen *ludat* tenyészt a nép, melynek tolla és húsa egyaránt becses előtte. A galamb is a galamb-búgos kaput sok helytt megnepesíti s táplálkozásra használtatik.

A székely háziaszszony a gazdaszszonykodási örömöknek megtestesült képviselőjeként akkor tűnik fel előttünk, midőn kora reggel kiáll az udvarra egy telesurcz (kötény) szemmel s a „*pire, pire, pire*“ folytonos hangoztatásával maga köré gyűjti a *majorságot*, mely az ajtó elejét ellepi. Tele marokból hintegeti nekik a szemet jobbra-balra, közelebb, távolabb, hogy gyengébbek-és erősebbeknek egyaránt jusson smi alatt a szárnyasok a vízes tálak vagy válu körül belemélyedve az étkezésbe mind csendesebbé válnak, újra meg újra hintegetve kezdiszámlálni az aszszony, ha elé vannak-e mindnyájan. A gazda a pajtából indulva eléfelé, megáll és gyönyörködik az aszszony gondosságán s visszatartja a komondort, nehogy az szétrebentse a szárnyasokat. A galambok is leszállnak a kapu tetejéről s előbb csak a széleken kezdvén *szemerkélni*, mind bátrabban-bátrabban belevegyülnek a többi közé, míg végre az aszszonynak vállaira szállva, hízlegik ki részöket.

Majd az étetés után a gyermekek lepik el a tyúkölt és az udrokban (istáló-padlás) rejlő fészkeket, versenyezvén, hogy melyik vigyen be több tojást anyjuknak, ki abból rántottát csinál nekik ebédre (reggeli).

A mívelt osztály a néptől csak anynyiban különbözik e téren, hogy a lehetőségig még több szárnyast nevel s táplálkozásra ketreczben hízalva használja. Az indiai tyúk vagy pulyka-tenyésztés is nálunk igen jelentékeny, melynek finom húsa innepi eledelül szolgál. Itt-ott a gyöngytyúk, pézsmá(bizam)-récze, sőt fácán is látható az udvarokban.

Újabb időben nem egy sikerült kísérlet tétetett hízott szárnyasokat Budapestre szállítani. S ha erre piacz nyílik, a székelyföld könnyen csinálhat kivitelt a szárnyasokból.

d) *Vadászat, halászat.* A székelyföld vadai: nyul, róka, farkas, medve, vaddisznó, szarvas, őz, nyest, híz, pele, borz, görény, menyét, vidra stb. A szárnyasok közül: császármadár, fogoly, huros, vadrécze, szalonka, hóda, libucz, gém, vízi-buvár (legtöbb a *mezősegen*), siket fajt, vadpáva, sas és olykor fenyőmadár stb.

A vadászat régen a székely kiváltságos jogaihoz tartozott. Mióta azonban a Málnás fölötti és udvarhelymegyei Súlyomkő vidékeiről és a gimesi magaslatokról kipusztult sólymokkal együtt, a török adóba sólymot vadászó s ezért nagy kiváltságokkal bíró *sólymárok* is eltűntek a történet színpadáról, s csak emléküket őrzí az udvarhelyi levéltár, azóta a vadászat is megszűnt életfoglalkozás lenni a székelyföldön. Csak ha a medve nagyon kezd pusztítani a havasi legelőkön, fanyaradnak neki egy-egy hajtóvadászatnak; de ha a vad kihívólag fel nem lépne, békében élhet már ma a székelytől. Vannak ugyan ma is élő székelyek, kik nem egy ízben ölelkez-

tek a maczkóval, de a vadászat jelenleg leginkább csak a nyulak és madarakra foly s kivétel ezekből se történik.

Vadásztörvényünk, kivált a nyulak oktan pusztításának meggátolásában, mindenestre jótékonyan hat, de hogy nagyobb vadakra pl. medvére hajtóvadászatot csak miniszteri engedéllyel lehessen tartani, ez határozottan káros; mert például ha a medve pusztítani kezd egy község havasán, erre azonnali vadászat kellene, úgyde míg az engedély napok vagy hetek múlva erre megérkezik, azalatt talán már a szomszéd megye havasaira vonult pusztítani a vad s ennek újból kell folyamodnia. Így aztán az engedély csak nyomára érkezik a medvének. Erre nálunk akárhány eset van. Az engedélyezési jogot ez okból a miniszternek, a szükséges szabályozás mellett, meg kellene osztania a főispánokkal.

A *halászat* ép oly kevésbé képez életfoglalkozást, mint a vadászat. Ennek mértékét majd azon összegek szerént fogja megállapíthatni a statisztika, a melyeket jelenleg a halászati jog haszonbérében a községek bevesznek. Különb anynyit erről is tudunk, hogy mesterséges haltenyésztés a székelyföldön nincsen s a természetes halászat is a könnyen kielégíthető helyi szükséglet határain túl nem terjeszkedik. Még jelentékenyebbnek a mezősegít mondhatjuk, hol a m.-sámsondi, m.-kölpényi és m.-madarasi tavakon a halászati jog még *Bethlen* Gábor ideje óta $\frac{3}{5}$ részben a nevezett községeket illeti, $\frac{2}{5}$ részben pedig a gr. *Mikes* családot, miért is az utóbbi köteles M.-Madarason malomgátot s a halászatra alkalmas nagy hálókat tartani (egynek nagysága 200 öl). Az itteni lakosok haszonbérbe veszik a halászati jogot. A nagy halászat évenként rendesen a farsang végén szokott tartatni s *gyalmászatnak* nevezik. A gyalmászáson kívül nádból készített kerítések „*veszek*” között is úzik a halászást. *

A székelyföld halai: harcsa, kárász, poszár, márna, kecsge, czompo, sügér, csuka (utóbbinak főtanycái a *mezősegi* tavak); a havasi patakokban a sok pisztráng s különösen Gyergyóban a galócza. Ezeken kívül Csíkban a sok csík és a rák minden folyóinkban.

Mezőgazdasági rendszerünk bírálata s némi javaslatok.

a) *Földművelés és állattenyésztés.* A székelyföldi mezőgazdaság, értvén ez alatt kizárólag a földművelést a vele kapcsolatos állattenyésztéssel, a két- és háromfordulós nyomásos rendszeren alapszik s lényeges alkatrésze a közlegelő. Nevezik ezt egyszerűen *falurendszernek* is.

Fő jellemvonása ennek az, hogy a birtok szabad rendelkezési jog korlátok közé van szorítva. Nem folytathat ki-ki belátása szerint s töke

* *Benkő* K. «Marosssék ismertetése.» Kolozsvártt, 1868—9. 7. 1.

és munkaerejéhez mért gazdaságot, hanem aláveti magát egy chablonnak, melyet a többség uralma szab meg, hol vota non ponderantur, sed numerantur. E rendszer mellett nálunk nem az értelem és a gazdasági tudomány elvei, hanem az ősi szokás és az újítások iránt skeptikus, nehézkes közvélemény uralkodik. És ez uralmat méltán nevezhetjük isten kegyelméből valónak, s törvényeit ősiségnek.

Az alkotmány Magyarországon a népet felszabadította, de a föld-népe a nép földét nem akarja szabaddá tenni. A föld nálunk nem mindig azt termi, a mit vegyi alkatrészeinél fogva legjobban táplálhatna, hanem azt, a mi azon évre egész határ hosszában és szélességében rá ki van vetve. És másod- vagy harmad-évenként nem az a föld pihen kizárólag, melynek arra elkerülhetlenül szüksége volna, hanem ezekkel együtt mind-azok, a melyeknek talán 6-ik vagy 8-ik évi pihenés is elegendő lenne, de a mit a falu meg nem enged.

Tulajdonos és birtok nagyobb rabságban nem képzelhető, mint a falu-rendszerben.

Azt mondjuk, hogy a székelyföldön a földbirtok szűk. S aztán mit teszünk? A szántóföld felét vagy egy harmadát évenként heverni engedjük. Igen, mondják, mert a termőképesség különben kimerül. A mit *Liebig* tudományosan így magyarázott: minden termőföld bír a nélkülözhetetlen növény-tápanyagok egy vagy kettejéből bizonyos maximumot és egy vagy többekből bizonyos minimumot. És e minimum szabályozza a termést. E minimumot kell állandóan pótolni és kiegészíteni. Ez az ő *minimumtörvénye*. Ennek a megvalósításához kellő mennyiségű trágya szükséges. Ugyde nálunk épen ez a trágya nincs meg elegendő mértékben. Azért bízzuk az esőre, szélre, melegre és levegőre másod- vagy harmad-évenként a trágyázást, a minimum-alkatrészek helyreállítását. No ez nagyon lényeges ok, ha megbírja a kritikát.

Hogy is állunk tehát a trágya dolgában, mert erre látszik alapítva lenni az ugarrendszer.

Miért nincs elegendő trágyánk, holott gazdaságunkban túlnyomó az állattenyésztés? Az ugar- és legelő-rendszer miatt, mely mellett istálló-trágya legfőlebb csak egy fél év alatt gyűl. Egyik tehát oka a másiknak, s a másik az egyiknek. Ezt magyarul *circulus vitiosus*nak nevezik. Azonban fogadjuk el ezt indokul. De hát a meglevő trágyát hogyan gondozzuk, hogy az a lehető legtöbb hasznot adja?! Készítünk trágya-tartó helyeket, hol a vízzel való öntözés, ammoniák-képzésre, könnyen eszközölhető legyen? s folytatunk-e e mellett az oly fontos ammoniák megkötésére vasgáliczos vagy más alkalmas öntözést? Én a gazdasági felső-népiskolákon kívül egyebütt sehol sem tapasztaltam ezt a székelyföldön.

Vagy talán pótoljuk az anynyira szűk állati trágyát *ásvány-trágyá-*

val? Gypsz, márga, homok, utczasár, mészföld, hamu, kovácsműhelyek vashulladékai mind használatlanul hevernek szerteszét.

Pótolhatnánk sokat a *növény-trágyával* is: erdei lombhulladékkal, legelők megszáradt fűvének leperzselésével, zöld-trágya-vetés és alászántással, timárok cserhulladékával, trébejjel, mit a patakok szélére öntünk, hogy az ár elhordja.

Hát az *állatország* az istálló-trágyán kívül mennyit nyújthatna még? ! Mily becses trágya a hullott állat teste! A marhavér, mely a trágyának legfontosabb légenytartalmából 4%-ot ad, nálunk csak a mészáros-kutyák eledele. Belgiumban az állatot, a mely pusztulófélben van, a mezőre hajtják s ereit felmetszik, hogy a földet járásközben vérével öntözze, azután bőrét lehúzván, testét feldarabolják s egyenletes távolságban a földbe beássák, mint igen becses trágyát. Másutt a hullott állat testét egy gödörbe teszik s oltatlan mésszel behintvén, a kivetett földdel betakarják. 14 nap alatt a teljes felbomlás végbement. Ekkor hat annyi földdel vegyítik, mint az állat teste s négy hét múlva kész a legjobb trágya, melyet tavasszal a zöldvetésre szórnak, vagy ősszel a maggal alászántanak.

A szarv, pata és szőr hasonlóan becses anyag, miután 18% légenyt tartalmaz. Elzász és Krajnában kitűnően értenek ennek gazdasági értékesítéséhez. Földdel vegyítve s trágyalével öntözve gyorsan oldódik fel s a burgonyás vermekben nagy termékenységet okoz. Vagy a réteken egyszerűen a földbe szúrva, kissé mélyen, hogy a víz rajta megállhasson, köröskörül bújává teszi a fűnövést.

A légeny és phosphorsavas mészdús *csontnak* pora a magvak fejlődésére és növekvésére bír jelentékeny befolyással.

Hát az *árnyékszék-trágya* mily fontos szerepet visz a legelőhaladottabb országok gazdasági rendszerében! Egy ember ürülékével bőven trágyázható akkora terület, melyen egy ember számára búza terem. Londonban szekerét 2—3 sőt távolabb 12 forinttal is megfizetik. *Nizzában* a földműves szántóföldje szélére árnyékszéket épít az út mellett, a járókelők számára, az ürülék-trágyáért. *Dél-Franciaország* olaj és figetermő mezőit ezzel trágyázzák; *Svájcban* még a kerteket is ezzel öntözik, vízzel felhígítva. *Chinában* agyaggal vegyítve téglalakú darabokba formálják s megszáritva megőrlik s így szórják a vetésekre. *Belgiumban*, a váltógazdaság e classicus hazájában, igen nevezetes beviteli kereskedelmi cikket képez s annál jobban fizetik, minél dúsabban táplálkozó nagyvárosi lakosságtól kerül ki. Bűdöségét, a miért nálunk talán leginkább irtóznak tőle, mily egyszerűen lehet elvenni vasgálicz-oldattal vagy kőszénporral, mi egyszersmind az ammóniákat köti le benne!

Említsem-e még a *madár-trágyát*, melyet az angolok hoztak először Európába guanó név alatt s ma már igen becses kereskedelmi cikk s Cseh-

ország és Ausztria lenföldjeit táplálja? Ez 69% phosphor-savas meszet tartalmaz s belőle egy mázsa 60 mázsa istálló-trágyát helyettesít.

A húgyban is 2—3 anynyi légeny van, mint a közönséges trágyában és mindaz a káli és natron, a mit az állat kiürít.

Nem vagyunk-e — hogy többet ne is említsek — ezek nagyrészének bővében? S hogyan engedjük mi haszon nélkül megsemmisülni!

S beszélhetünk-e hát joggal trágyaszükségről?! Lehet-e komolyan az *ugarrendszert* ezzel indokolni? Előttém ez indok semmi jelentőséggel sem bír.

Vizsgáljuk hát a tényt azon oldalon, hogy a mi gazdasági rendszerünk *külterjesség* elvére van alapítva.

A mezőgazdaság három főtenyezője: a föld, munka és a tőke. Ha kevés munkaerővel és csekély tőkével gazdáskodunk egy bizonyos földterületen, ez a gazdaság *külterjes*, ha pedig ugyanazon területet nagy munkaerővel vagy nagy tőkével műveljük, ez *belterjes* gazdaság. Utóbbihoz tartozik a váltógazdaság. Legfelsőbb foka pedig a kertgazdaság.

Látni való, hogy az ugarrendszer *külterjes* gazdaság. Ez lehet kényszerállapot, de lehet természetes is. Kényszerállapot a földbirtok rendezetlensége vagy a tőkehiány miatt. Természetes állapot földrajzi és közművelődési okokból.

Ott, hol a földbirtok nagy terjedelmű és terméketlen, kopár hegyoldalakból áll túlnyomóan és a gabonatermelés csak a házi szükséglet fedezésére irányul, természetes az ugarrendszer. A székelyföldön sajáttságosan egyesül mind a három indok, habár nem teljesen. A birtok rendezetlensége elég nagy mérvű és nemcsak a fekvőségek legnagyobb mérvű eldarabolt-sága és elszórtságában áll, hanem a jelentékeny községi vagy közbirtokos-sági területek jogi természetének tisztázatlanságában is. A tőkehiány pedig akkora, hogy pl. a gazdasági gépekkel való felszerelést csaknem teljesen lehetetlenné teszi.

A földbirtok kiterjedtsége ellenben, melyet általában nagyon szűknek mondhatuuk, épen nem indokolja földművelésünkben a *külterjességet*, sőt helyenként csaknem a kerti gazdaságra ösztönöz.

Nálunk tehát az ugarrendszer vagyis *külterjes* gazdaság *kényszerállapot*, s mint *Roscher* mondja: «Természetes dolog, hogy ilyen rendszer mellett a jövedelem aránylag csekély; a marha csak természetes és közönséges legelőn élve, silány. A csak gyéren megszakasztott gabonatermelés elősegíti a gaz elharpódzását.» *

Termelési rendszerünkben is teljes elvtelenség uralkodik. Mindent

* *Roscher* V. «A mezőipar nemzetgazdaságtani elmélete.» Ford. *Kiss* János. 1870. 63. lap.

termeszt minden ember. S a mi kevés eladható van, abból mindenki ugyanazt viszi a piacra. S ebben nem az a legrosszabb, hogy egymásnak úgyszólván árlejtő concurrentiát csinálunk, hanem hogy csaknem kizárólag gabonafélét viszünk piacra, a mivel minket az ország más vidékei is bőven elláthatnának s a mi helyett nekünk egyebet kellene nyújtanunk.

Ha tehát földbirtokunk a házi gabonaszükségleten kívül is nyújthat értékesítésre valót, e végett olyan *iparterményeket* kellene választanunk, melyek a mellett, hogy égálji viszonyainkhoz legjobban találhatnak, egyszerűsmind a legbiztosabb keresletnek örvendhetnének, sőt kiviteli czikkekkül szolgálnának, milyenek pl. a «földművelési terményeink» rovatában tárgyalt «ipar- és kereskedelmi növények.»

Az *ugarrendszernek*, mely birtokost, talajt és az őszszes gazdasági viszonyokat kényszerállapotban tartja, chablonba szorít minden szabad mozgást, lehetetlenné tesz minden haladást, mely stagnálva áll helyben a fokozódó igényekkel s a közgazdaság minden egyéb tényezőinek emelkedésével szembe, határozott ellentéte a *váltógazdaság*, mely a birtok és birtokos subjectivitása szerint rendezkedik be, a határfelosztás és vetésforgásban természetes rendszert követ, kísérletekre fektetett újításokat eszközöl s a szokás kényuralmát el nem ismeri és nem túri. Anglia még e század elején, a hármass nyomásu rendszer alapján, 11 milló lakos számára termesztett rozsot, ma a váltógazdaság mellett 17 millió számára termel. Szóval: ez utóbbi a gazdasági rendszerek eszményképéül méltán tekinthető.

S mégis, a tagosításon alapuló váltógazdaság csak relative a legjobb. A hol a berterjesség főfeltételei: a tőke, munkaerő és gazdasági szakértelem hiányzanak, ott a legősibb primitiv rendszerből a legtökéletesebb modern rendszerbe átlépni nemcsak roppant nehézségekkel járó, de könnyen romlást hozó, veszedelmessé válható kísérlet lenne. S a nevezett három feltétel mindenike, de különösen harmadika teljesen nélkülözhetetlen. Mint *Roscher* mondja: «tőke és munka magában és csak menynységileg véve ide nem elég; *sükség, hogy azt tudomány által vezérelt értelmiség támogassa és vezesse.*» Ezt jó lesz megszívvelni mindazoknak, kik a székelýföldre egyenesen váltógazdaságot sürgetnek. Hol van itt a tőke? hol a tudomány által támogatott gazdasági szakértelem? Nem, az előfeltételeket átugrani s egyszerűen elméletek alapján újítani nem lehet, nem tanácsos. Nem azon vagyontalan, egy pár hold szántóföldet bíró s a közlegelón marhatenyésztést folytató elemet félténém én a váltógazdasággal bekövetkező bukástól, mely ma a comunismus bizonyos nemének mintegy gyakorlati jogával él; ennek egyszer úgyis számolnia kell sorsával, s talán ki fog fejlődni belőle egy nálunk még teljesen hiányzó munkás- vagy cseléd-elem; hanem igenis félténém a székelység egy jelentékeny részét, mondhatnám a zömét képező

kis és közép birtokososztályt, melynél a három főtényező közül a tőke mindenestre hiányzik.

De hát mit tegyünk? Megmaradjunk a régi rossz mellett? Korántsem, hanem újítsunk fokozatosan s a változó életszükségek kívánalmai szerint! S tapasztalhatók-e változások az életviszonyokban? Igenis, nagy mértékben. Szaporodott a teher az állami, megyei és községi háztartásban, mert az igazságszolgáltatási és közigazgatási fejlett intézmények fokozódott terheket rónak ránk; a neveltetési, oktatási költségek átalánossá lettek; a magánháztartás, társadalom és közmívelődésügy igényei emelkedtek; a kényelmi, élvezési és fényűzési fogyasztás szaporodott. Nem szükség részletekbe bocsátkoznunk ezek bizonyítására. Elég egyszerűen utalnunk a még sokak által ismert ősi egyszerűség és a mai állapotok közt lévő roppant különbségre. Az életviszonyok változását mindenki belátja.

S változtak-e ehhez mérve gazdasági viszonyaink? Javult-e a fekvő tőke, a föld? Tökéletesbültek-e az ezt művelő eszközök? S végre ezek és a gazdasági rendszer által fokozódott-e a jövedelem? Vagy nyíltak tán mellékkeresetforrások? Mindezekből semmi, épen semmi. Mindezekben az ősi állapotok! Sőt talán még rosszabb, mert földbirtokunkban a terméketlen oldalak, erdőségeinkben a kopár legelők egyre szaporodnak. Marhaállományunk mennyiség és minőségben egyre csökken. A földnek visszaadni nem tudott termékenyítő erő csökkenése, az oktalan kiszivattyúzási eljárás lépésről-lépésre vezet a *Liebig* által ecsetelt *rabló-gazdaság* felé. Innen a gazdák általános panasza azon csudálatos tapasztalatról, hogy a föld nem ad ma oly terméseket, mint régen, miben isten ujját keresik, a történelmet okolják s a pusztulást resignatióval várják, a helyett, hogy a valódi okot megismerni és elhárítani igyekeznének.

A száraz tény tehát ez: fokozódott igények és terhek az életviszonyokban, s csökkenés a közgazdasági jövedelemforrásokban. A legszomorúbb állapot, a melyen okvetlen segíteni kell, ha önfentartásunkról, jövőnk-ről lemondani nem akarunk.

A segítség pedig gazdasági rendszerünk javításában, a fokozódott életviszonyokhoz való idomításában áll.

Midőn én egy ilyen javítást ajánlani megkísértem: három dologra vagyok tekintettel. *Első*: hogy mi nem anynyira gabnatermelő, mint inkább állattenyésztő országrész vagyunk s jelentékenyebb mértékben azzá kell lennünk. Kivitelünk, pénzünk csak ebből lehet. A versenyt Moldva-Oláhországgal csak ebben állhatjuk meg; de ebben is csak úgy, ha a minőséget teljes erővel javítjuk, a mit azon ország még hosszú időn át nem fog tenni. Ha a minőség megerősített, majd a mennyiség is önként fog emelkedni. Hogy pedig a minőséget mily tetemes mértékben lehet fokozni, fényesen mutatja Anglia közgazdasági története, mely országban

a 16-ik század közepe óta e század közepéig terjedő idő alatt egy vágó-ökör súlya 400 fontról 800-ra, a juhoké 44—46 fontról 80—85-re emelkedett, tehát átlag megkétszereződött. És a minőség e fokozódásával együtt jár az érték megfelelő emelkedése is.

Erre nézve pedig nem elegendő az állatfajok gondos nemesítése, hanem elengedhetetlen a takarmányozási rendszer javítása is. Az örök legelőn örök silányság uralkodik.

Második, a mire javaslatomban tekintettel vagyok: földünk és égünk természete s a földbirtok terjedelme.

A *harmadik* pedig azon elv, hogy a mint a természetben nincs ugrás, úgy a mezőgazdaságban sem képzelhető az veszély nélkül. Egyenesen a váltógazdaságra átmenni ugrás volna.

A legkevesebb rázkódással járó, a legkönnyebben megvalósítható s mégis jelentékeny haladást mutató és hasznot hozó rendszer reánk nézve a fennebbi tekintetek mellett, a *Roscher* által ismertetett * **mezőfűves-rendszer** lenne.

E rendszer szerint ugyanazon mezőn gabona és fűtermesztés váltja fel egymást, de nem évről-évre, hanem az éveknek bizonyos során át. Itt elv: *semmi öröklegelőt nem tartani*, hanem minden földet egymásra eke alá fogni. Csak az igen vizenyős marad rétnek, s csak az igen meredek vagy távol eső erdőnek. Természetes, hogy ez több munkával jár, mint az ugar-gazdaság. De aztán a jövedelem is nagyobb. *Thünen* szerint a kettőnek költségei úgy állanak egymáshoz, mint 3 : 2. Az évről-évre megújuló legelő határtalanul jobb takarmányt ad, mint az örök. Ez is úgy áll egymáshoz, mint 3 : 2. A mi pedig a több költséget illeti, az nem anynyira pénztőkét mint munkaerőt igényel. Nemzetgazdaságilag igaz, a kettő nagyon azonos, mindkettő által az a cél éretvén el, így pl. midőn az angol nagy tőkével, a chinai nagy munkaerővel műveli földjét: mindkettő belterjessé teszi a gazdaságot; de a székelysége nézve a kettő mégis különböző dolog, mert itt munkaerő kétségkívül több van, mint a menynyi foglalkozást nyerhetne, mit eléggé bizonyít a Moldva-Oláhszág felé özönlő munkás osztály; ellenben az a tőke, a mit pénzben szokás befektetni, a lehető legkisebb mértékben található.

E rendszer mellett javulván és szaporodván a takarmány és marha-állomány, javulni és szaporodni fog a trágya is. Több marha: több trágya; több trágya: jobb takarmány és általában jobb termés, s megfordítva. A termőréteg javulása pedig — ugyancsak *Thünen* szerint — ha a legelői idő ugyanezen területen három évnél nem hosszabb, háromszor akkora, mint a nyomásos rendszer egy éves ugaránál. Olyan vidékre való e rend-

szer, hol az égalj a tarló befüvesedését, átalán a fű szapora növést gyorsítja. Tehát mint a milyen a székelyföldi nedves klíma. Ezért honos az a déli s néhol a közép-német hegységekben s az észak-német vidékeken már régi idők óta, szintúgy Holstein, Westphalia- és Mecklenburgban, a dán szigeteken, a kelettengeri orosz partokon, Franciaország északkeleti részeiben s Angliában is, ott hol a főfoglalkozás az állattenyésztés.

E rendszer a székelyföldre nézve, az előre bocsátott három szempont alapján, határozott és jelentékeny javulás lenne. A rázkódás is jóval kisebb s a romlás esélyei kevesebbek ennél, mint a tiszta váltógazdaság meghonosításánál. Mind Roscher mondja: «Hegyeken, hol a földművelés kétszeresen nehéz, a fűnöves kétszeresen gyorsabb és könnyebb, nem helyes eljárás volna túllépni a mezőfüves gazdaság határait.» De a birtokviszonyok szabályozása s névszerént a közlegelők felosztása e rendszernek is föltétlen és eloldázzhatlan alapja. A földbirtok mostani apró parcellákra osztása semmiféle gazdaságnak sem lehet előnyére. Tehát a rendszernek megfelelő tagosítás itt is egyik főfeltétele az előhaladásnak. Csakhogy itt a tagok kiosztása nem a váltógazdaság elvei szerént történnék. Az apró darabok egyesítésénél a főczél az lenne, hogy a gabona- és takarmánytermelés és legeltetés okszerű és könnyebb legyen. A mai állapot tarthatatlanságát és hátrányait az előre bocsátott adatok kellőképen megvilágítják. Ki tudna ugyanis egy 170 parcellából álló 65 holdas birtokban haszonnal gazdálkodni?!

A rendszer-választás elveinek, az országrészek és vidékenként legnagyobb haszonnal követhető gazdaság feltételeinek megvilágításául tekintsünk be Thünen „Elszigetelt államát”-ba. *

Ez állam a világ egyéb részeitől teljesen el van zárva át nem hatolható vadon által. Területe köralakú, mindenütt egyenlő és jó talajjal. Hajókázható folyója, vaspályája nincsen. Jelentékeny nagy városa csak egy van, az állam közepén.

Miként alakul már ez államban a mezőgazdaság?

Egyetlen piacza amaz egyetlen város lesz, hol a termelők által el nem fogyasztott termelvények fogyasztása és feldolgozására a nem mezőgazdasági iparágak mind egyesülni fognak.

A gabona a termelési helyen anynyit ér, a menyinyi a városi piaczi ár, kisebbitve a szállítási díjjal. Következőleg a gabonaár a termelési helyen, a várostól való távolság szerént, mind kisebb lesz concentricus körök szerént. Azon helyen, honnan a szállítási díj egyenlő a piaczi árral, a gabona ára = 0. Azaz itt már eledásra termelni nem észszerű.

* «Der isolirte Staat in Beziehung auf Landwirthschaft und National-oekonomie.»

A város közvetlen közelében oly termelés lesz, mely messzre vagy messzszünnen nem szállítható, u. m. főzelék, virágtenyésztés, tejgazdaság stb., melynek termelvényei kis mennyiségben és azonnal *vitetnek* inkább, mint szállíttatnak.

A városból sok trágyát kapnak, tehát széna és szalma aggály nélkül eladható, míg a távolabbiak ezt otthon, trágya végett, takarmányozásra kénytelenek fordítani. Sőt a gabonát szalmanyerés céljából sűrűn vetik.

Azon termények, melyek árukhoz mérve nagy térfogattal bírnak, közel a piaczhoz termelendők. A trágya és munkabőség, a város körül csoportosult sűrű népességnél fogva, lehetővé teszi itt olyan terményeket termesztetni, melyek magasabb árral bírnak. Tehát itt u. n. *szabad gazdasági rendszer* van.

Minél távolabb megyünk a várostól, annál költségesebb a városi trágya, míg végre oly pontra érünk, hol jobb a trágyát magában a gazdaságban állítani elé. Következnek tehát most a főleg gabonát termelő körök. És pedig a legelső ezek között igen *belterjes*, talán *belga rendszerben*, következő *külterjesebb* talán *mecklenburgi rendszerben*, s így tovább. Mert minél távolabb megyünk, a gabona ára annál csekélyebb, tehát oda mind külterjesebb gazdaság illik, hogy a termelési költség fokozatosan kevesbüljön.

Ha elértük a gabona-ár 0 fokát, itt is még mindig van mit a város számára termelni, dacára a hosszas szállításnak. Egyebek mellőzésével vegyük pl. a marhát, mely sovány állapotában magamagát szállítja, majdnem költség nélkül. Fialat marhák, mert itt legolesóbban takarmányozhatók, még a belsőbb körök számára is tenyészthetők. A netaláni hizlalás azonban a belsőbb körökben történik.

A külső körök gabonát csak maguk számára termelnek.

Ha már a marhatartás sem jár haszonnal: következik a halászat, vadászat, honnan mindössze is talán csak nyers bőröket szállítanak a városba.

Ez az *elszigetelt állam*.

A valóságban ez eszmény sokféleképen módosul. Egy olyan központi fekvéssel bíró piac pl. nem mindenütt található, néhol meg több piac létezik. A olesó közlekedési utak pedig ma már némely külső körökben fekvő területeket is közel hoznak a piaczhoz. Aztán egy országban a talaj sem egyforma. Az előbbieknél fogva a körök sem következnek egymásra oly szabályosan. Vannak országok vagy országrészek, melyek vagy egészben, vagy részben hol a belső, hol a külső körökhöz hasonlítanak. Szóval: ez eszmény a valóságban sehol sem található fel. Még talán leginkább megközelítené azt az angol szigetország Londonnal.

Anynyi azonban áll, hogy az itt ismertetett körök egyikébe vagy másikába minden vidék beletartozik. Csak föl kell ismernie helyzetét. A leg-

jobb gazdasági rendszer mindenütt az lesz, mely az illető vidék természetének és helyzetének leginkább megfelelő concentrikus körben üzetik.

Az elszigetelt állam köreiben, a gazdaság főjellege szerint három fokozatot állíthatunk fel: *a) a kert és tejgazdaság, b) a gabnatermesztés, c) az állattenyésztés.* Ezek között, természetesen, mindenütt meg vannak az átmeneti árnyalatok is. A vadászat és halászatról itt nem szükség szólnunk.

A kérdés már most az: melyik körbe tartozik a székelőföld, helyzeténél és földje természeténél fogva?

Én, a gazdaság fő eleme szerint, minden habozás nélkül *a harmadik körbe jelölöm ki helyét.* Csak kis rész van benne, a mely gabonát piacra haszonnal termelhet; még kisebb rész folytathat u. n. kerti vagy szabad gazdaságot, egy-egy kis piac körül. Az állattenyésztés ellenben mindenütt haszonnal üzhető. Emlékeztetbe hozom itt magát a földbirtok felosztását művelési ágak szerint, mely ez irányt már magában is határozottan képviseli.

Ez elméletben tehát megerősítve látom azon ajánlatomat, hogy *alkítsuk át gazdaságunkat mentől teljesebb mértékben a mezőfűves rendszerre.* Ez még mindig megengedi, hogy saját szükségletünkre elegendő gabnát, sőt piacra kereskedelmi növényeket termeljünk.

Földművelési *terményeink átlaga* holdanként az országos átlagot a legtöbb terménynél — mint az a részletes kimutatásban látható volt — fölülmulja, mit a csekély földbirtokon alkalmazott gondos és szorgalmas megművelésnek köszönhetünk. Menynyivel kedvezőbbé válhatnék e viszony egy okszerűbb gazdasággal, hol a föld termőképessége az egyoldalúsággal nem csökkentetnék, sőt a trágyaérő gyöknövények zöld ugar és természetes trágya által fokozódást nyerne!

A mezőfűves rendszer arra irányul, hogy a házi szükségletre termesztett gabna mellett mentől több és jobb takarmány teremjen, mely a marhaállományt számban és minőségben emelhesse. S nálunk erre nemcsak a föld termőerejét fokozó trágya végett van szükség, hanem mint az állattenyésztésnél jelezve volt, határozott kereskedelmi célokból.

Azt nálunk a legutolsó székelő is ösztönszerűleg érzi és tudja, hogy „*mi csak marhából pénzünk*“. Ha tehát ez a mi kapitálisunk, ennek gyarapítására kell törekedni, hogy kamatai mind jobban-jobban fedezhessék a fokozódott életigényeket.

Arra a fölmerülni szokott kérdésre: *meg van-e népiünkben az értelem és fogékonyság a gazdasági rendszer ajánlott mérvű átalakítására?* határozott igennel felelek. Bizonyítja ezt azon körülmény, hogy már is több község tért el hol részben, hol egészen az általánosan dívó gazdaságtól. Némely helyen már is egész határrészek állanak folytonos művelés alatt. Másutt rá

jövéen, hogy a mostani rendszer többé nem felel meg az igényeknek, önként tettek kísérletet a rendszer változtatással, mint pl. *Újszékel* községe, mely feladván az ugarrendszert, több éven át próbálgatta a *szabad gazdálkodást*; azonban nem boldogulván vele, ismét visszatért a régihez. Az ilyen esetek azt mutatják, hogy hiányzott a gazdasági tudomány által támogatott vezérszellem; az ösztön pedig e kérdésben nem elég biztosíték. Azonnal átlátható ugyanis, hogy a háromnyomásos ugarrendszerről a birtokviszonyok minden rendezése nélkül s a szakszerű előkészület teljes hiányában, egyenesen a szabad-gazdaságra átmenni, olyan/ugrás, mely, ha még a rendszer megfelelő volna is a helyi viszonyoknak, alig járhat rázkódás nélkül, s inkább alkalmas arra, hogy az újítások iránt bizalmatlanságot, hogysem hajlamot ébresztszen.

Az a körülmény továbbá, hogy a székely különös előszeretettel viselkedik a marhatenyésztés iránt, érzi, hogy legelője, takarmánya a legtöbb helyen nem felel meg a szükségnek, miért az anynyira átalánossá vált *külön-legeltetéssel* és az u. n. *éjszakai kijárással* igyekezik pótolni a hiányos takarmányozást, a mely eljárás legtöbbnyire mezei rendőri kihágásokra s az erkölcstelenség fokozódására vezet, *virtussá* teszi a más kaszálóján és vetésén való *étetést* s örökös hadilábon tartja a tulajdonjogot és tilalmat a kártevés és pusztítással: még e körülmény is — mondom — jóra irányítható erős löktetése az ösztönnek a marhatenyésztési rendszer javításában. Magára hagyatva a nép, tiltott uton törekszik jobb takarmányozásra, a mit jó vezetés mellett, egy javított rendszerben szabályosan érhetne el. A rossz gyümölcsöt termő vadonczot nemesítsük meg, s a jó gyümölcsöt is ép oly erőteljesen fogja megteremni; mert a mi fő, a termőképességet a maga vadságában is bírja.

Nem hagyhatjuk szó nélkül itten még *földművelési gazdasági eszközeinket*. Az ősrégi *fa-ekék* és *fa-boronák* a szántás-vetésnél nemcsak a munka *minőségét* teszik alsórendűvé, hanem *munkaerő- és időpazarlást* is vonnak maguk után. Épen olyan erő- és időpazarlással jár a kézi aratás és kapálás. Önámítás tehát, midőn azzal hízelgünk magunknak, hogy a székely gazdasági eszközeit csaknem kivétel nélkül maga állítván elé, ezzel életrevalóságáról ad bizonyosságot s költséget kimél. Ez a felfogás helyes lehetett egy ideig, a míg t. i. tökélyesbített eszközöket egyebütt se használtak. De ma csupa illúzió, midőn látjuk, hogy egy modern gazdaságban minő szép munkát végeznek a talaj és földfelülethez alkalmazott *vas-ekékkel* és *vas-boronával* s minő szapora- és olcsóvá teszi a művelést csak a vető- és kapáló-gép is. Úgy, hogy ezzel szemben a mit mi eszközeink előállításával megtakarítani vélünk, többszörösen kiadjuk azon túlságos munkanapszámokban, melyeket a művelési rovatban kimutattunk. S e kérdésnél nem szabad arra utalni, hogy hiszen az emberi munkaerőnek úgy is bővében vagyunk,

míg egy költségesebb felszereléshez hiányzik a pénz; mert e föltevés első része csak relative és csupán addig áll, míg egy belterjes gazdasági rendszerre sikerül átmennünk. Itt a netalán most létező munkaerő-bőség azonnal eltűnik, minthogy a belterjes gazdaság egyik főfeltétele éppen a hatványozott munkaerő. Ez pedig csak javított eszközök mellett fog rendelkezésünkre állani. A mi tehát hajdan jó volt, nem fog következésképpen jó lenni ezután is. E mellett a gazdasági eszközök lényeges befolyással vannak a munka minőségére is. A talaj termőképességének érvényesülése, a termés tisztasága, fejlettsége, vagy a gyom elharapódzása igen sok tekintetben függ a munkától és művelési eszközöktől.

A kézi aratás- és kapálásra nézve elég lesz egyszerűen megemlítenem azon szorultságot, melybe e munkák juttatni szokták a gazdát, a ki sokszor félig vagy teljesen kész terményében vall érzékeny károkat e miatt s késik meg helyrehozhatlanul az ezen időtájr eső szénacsinalással. Mindezek elég lényeges okok arra, hogy komolyan gondoljunk már primitív földművelési eszközeink javítására is.

b) *Szőlő-, bor- és gyümölcstermelés.* A szőlő termelési rendszer arányoldalai csaknem azonosak az általános mezőgazdasági termelésével. Az értelmes művelésre és a művelési rendszer javítására a kísérletek terjednek ugyan az értelmiség között, de e szellem magát a népet még eddig csaknem érintetlenül hagyta. A szőlőfajokból igen sokfélét vegyít össze s így termésének jelleme alig határozható meg. Ezt ugyan indokolja azzal, s ebben már némi öntudatosság nyilvánul, hogy némely fajok egyik esztendőben, mások másban teremnek jobban s így mégis minden évre jut valami, míg a tisztán elkülönített fajok gyakran hagynák termés nélkül a gazdát. Ez okoskodás azonban csak látszólag bír némi alappal, mert a szőlőművelésnél, még inkább mint egyéb terményekben, a közbe-közbe eső termések adják a valódi hasznót. Az ilyenek pedig a tiszta fajoknál határozottabb mérvben fordulhatnak elé, mint a vegyeseknél. Vagy ha éppen indokolhatónak tarthatnók is a vegyes termelést, akkor is a fajok gondosabb megválasztását és táblánként való elkülönítését olyan szükségesnek ítéljük, mely ellen alig képzelünk még csak látszólagos érvet is. Előnyei azonban ennek mind a bor mennyiségére mind minőségére kézzelfoghatók. Mennyiségére nézve azért, mert a fajok mind teljes érésök idején szüretelhetők s nem leszünk azon kényszer-helyzetben, hogy a korán érőket a későn érők miatt igen későn, s a későn érőket a koraiak miatt igen korán szüreteljük le. A bor minőségére nézve pedig az elkülönítésnek az a fontossága van, hogy a borkereskedésben, köztudomásulag, már törvénynyé vált azon elv, hogy éppen, mint a gyümölcsnek, az állatnak, vagy a kelmének, *fajneve legyen a bornak is.* Különösen kiviteli kereskedelemre már ma nincs is másképp jövője.

A *belföldi fajok* közül leginkább szaporítandók lennének, több oldalról nyilvánult szakértői vélemény szerint: az erdélyi *leány-szőlő* (melyet a riesling alfajának állítanak), mint a mely szőlőfajaink között a legjobb bort adja, sok gerezdet és állandóan terem s *korán érő*. Bora vékony, erős és zamatos. Ki a *legerősebb bort* akarja, *som-szőlőt* termeszt (a furmintnak egyik válfaja). Ez sok aszút ad s gr. Bethlen Farkas szerint jó leány-szőlő musttal elegyíteni. A *kövér-szőlő* is korai. Jó bort ad, sok aszút terem; de magára nem tartós, azért sommal vegyítendő. Különös figyelmet érdemel még a *járdovány* és *vékony-hejű*. Mindkettő bőven terem, ritkán csal s kellemes és vékony bort ad.

Megérdemelné még a terjesztést a *medgyes-vidéki* híres *boglár* vagy *gyöngy-szőlő*, mely a helyben nem válogat, ritkán csal, s bőven termő nagy szemei és gerezdjei jó *vörös bort* adnak.

A *külföldiek* közül méltán terjed a *riesling*, mely a hideget állja, bőven terem, jól elkészül s köztapasztalás szerint Erdélyben még jobb bort ad, mint Magyarország déli lejtőin. Könnyen szaporítható és állandóan termő még a *kék-opportó* és *fehér-burgundi*.

A művelés körül előforduló lényegesebb hiba az, hogy rosszul metszenek és a sülyesztést igen ritkán alkalmazzák, mi miatt a töke megcsontörkésedik.

Hogy égaljunknak, talajunknak és szőlőhegyeink fekvésének a karikás vagy csapos művelés volna-e megfelelőbb, vagy valamely más is megkísértendő lenne a gr. Bethlen Farkas által ismerttetett 26-féle rendszerből, * ezt nyílt kérdésnek kívánom hagyni; de azt igenis megjegyzem, hogy igen egyoldalunak találom a *sok munkát* és *sok karót* igénylő, tehát nagyon *költséges* karikás műveléshez való konok ragaszkodást és szükségesnek vélem, hogy minden vidéken kísérleteket tegyenek különböző művelési rendszerekkel, s a legsikerültebbet aztán alkalmazzák általánosan. Hogy e kísérleteknek szakértő vezetés mellett kell megtörténni, az magától értetődik.

A *bor gondozásában*, vagy a mit *pincze-kezelésnek* neveznek, kétségkívül még rosszabbul állunk, mint a szőlőművelésben. S e tekintetben általános és nagyobb mérvű javulást nem is látok más úton elérhetőnek, mintha itt is, mint Gál János is hangsúlyozza,** *megosztjuk a munkát*. A *szőlőtermelő* t. i. *ne legyen egyszersmind borkereskedő* is. Kereskedelmi célokra olyan szakszerű borkezelés, alkalmas pinczék és üzleti apparátusok szükségesek, minőket a termelők nagy tömegénél mostanában híjába remélünk feltalálhatóknak. Szükséges tehát, hogy a termelő a szüretnél

* Gr. Bethlen Farkas: «Szőlőművelés és borászat.» Pest, 1868.

** Gál János: «Gazdasági viszonyok.» A magyar orvosok és természetvizsgálók, 1864-ben Maros-Vásárhelyt tartott X-ik nagygyűlésének munkálatai közt. Lásd: 286—95.

azonnal adja át a termést valamely borkereskedő vállalatnak s ez teljesítse a további kezelést. Míg ez így nem lesz, kiviteli virágzó borkereskedelemre nem számíthatunk. Holott pl. az *erdélyi pincze-egylet* már is európai piacokat szerzett elismerést nyert borainak. Hogy azonban a nevezett egylet specialis székelyföldi érdekeket nem szolgálhat, az természetes. Itt is tehát tevékenységünk előtt tág mező áll nyitva.

Gyümölcs-termelésre a székelyföld talaja igen alkalmas. Egyes vidékei már is élvezik annak áldásait. S hogy ezek általánossá és még nagyobb fokúvá legyenek, teljes erővel kell a megindított községi és népiskolai faiskolák fejlődését előmozdítanunk.

Azok az akadályok, melyek ma ez ügy elejébe a nép közönyösségéből hárulnak, apránként eltűnnek a hatósági lelkiismeretes ellenőrzés következtében.

Az a szokás pedig, hogy a gyümölcsfát igen sok helyt rombolják, gyümölcsét lopják s e tényeket nem is tekintik apró csineknél egyébnek, mérséklődni fog a gyümölcs-nemesítés általánosításával. Mihelyt magának van az embernek, mindjárt nem kívánja a másét. S mihelyt a magáét felti, a másét is *kimélni fogja*.

Ha már most az eddigi tárgyalások alapján földművelési és állattenyésztési rendszerünk javítására a legsürgősebb **teendőket** ki akarjuk jelölni, azokat gr. *Schweinitz* Gyula becses emlékiratát is szemelőtt tartva,* a következő pontokba vélem összefoglalhatni, a teljes kimerítőség igényét épen nem igényelvén azokban magamnak.

1. Kivánatos a két- és háromfordulós ugar- és az örök legelő-rendszer felhagyása. S az özszes közgazdasági érdekek, földrajzi s földtani viszonyok által indokolt a *mezőfűves gazdasági rendszerre áttérés*. A földbirtok művelési ágak szerint való ismert eloszlása már magában is utal ez irány felé.

2. Ennek előkészítésére a községi és közbirtokossági felosztatlan földbirtok viszonyai törvényhozási intézkedés alapján rendezendők s *fordulónként egy részleges tagosítás* megvalósítandó.

3. Hasonló czéből és alapon a legeltetési jog limitatioja az előbbivel egyidejűleg keresztül viendő.

4. A közlegelő fenntartására, ide nem értve az erdei legelőket, anynyi idő tűzendő ki, a mennyi elégséges arra, hogy az ugarrendszer mellőzésével a mezőfűves rendszer meghonosíttatván, a marha-állomány számára elegendő takarmány-termesztés induljon meg.

* Gr. *Schweinitz* Gyula: «Erdély s különösen a székelyföld közgazdasági jelene és jövője.» Kolozsvárt, 1876. Az elfogadott indítványokat az erdélyi gazdasági egylet a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztériumhoz terjesztette föl. Lásd: «Erdélyi gazda» 1876. évi 14-ik számát.

5. Ez utóbbi feltétel megvalósultával a közlegelők is felosztandók és művelés alá veendők.

6. Mi alatt ez intézkedések előkészítése végett egy a kormány által székelyföldi birtokosokból, erdélyi gazdasági egyleti tagokból és országos szaktekintélyekből alakított bizottság munkálkodnék: a *székely-egylet* írasson gazdaságtani író által a mezőfűves gazdasági rendszerről egy népszerű művet, és azt a legmérsékeltebb ár mellett terjeszse el a székelyföld minden községében.

7. A törvényhozás intézkedése nyomán megindítatván a földművelési rendszer jelzett átalakítása, a *székely-egylet kebelében megyénként alakult gazdasági választmányok* egyesületi és társadalmi úton igyekeznének érvényre juttatni e nemzetgazdasági törekvést, képviselvén a különböző vidékek helyi érdekeit s azok gazdasági subjectivitását oly mértékben igyekezvén kifejlésre juttatni, a mint az legelőnyösebbnek és leghasznosabbnak mutatkozik.

8. A mezőgazdasági primitív eszközök jobbakkal cserélendőek fel. E végett minden megyében, a gazdasági felső népiskolákat egy válogatott *eszköz-gyűjteménnyel* kell ellátni, hol a gazdaközönségnek alkalma legyen a legjobbat és legcélszerűbbet megismerni s ennek nyomán beszerezni.

Kolozsváron, valamint Budapesten a gazdasági egylet Köztelkén a legalkalmasabb gazdasági eszközök mintáit lehet kiválasztani e célra.

9. Hogy a földtani és égalji viszonyainknak anynyira megfelelő *bab-, napraforgó-, mák-, kender-, len- és komló-termelés* előmozdítottassék: a *székely-egylet* mindezek termesztéséről és értékesítéséről népszerű füzeteket íratna és nyomatna ki s terjesztene a székelység között.

Különösen a *kender- és lenkikészítés* új és célszerű módját honosítaná meg a régi módszer helyében.

10. A hanyatlásnak indult *dohánytermesztés* nem ejtendő el, hanem a termesztők törekedjenek a finomabb faj szivardohány termesztésére, mert a kereskedelemben ma már csak ennek van jövője. A kormány pedig serkentse a termelőket az első-rendű beváltási díjaknak kiadása által. A pipadohány olcsóbbá tételével másfelől nemcsak a közönségnek nyújt előnyt, hanem az állampénztárnak is javára működik, a menyinyiben a csempészet így mind szűkebb térre szorul.

11. A *burgonya*, a székelyföldi tápszerek egyik fontos tényezője, de a régi jó fajok már csak hírből ismeretesek, újabbak pedig még nem honosultak meg. Ennek előmozdítására a földművelési miniszterium nyújthatna segítséget. S az erre a székely-egylet által fel is kérendő.

12. Mindazon községek, esetleg egyesek számára, kik az új rendszer meghonosításában s a kereskedelmi és gazdasági jobb fajnövények terme-

lésében buzdító példával haladnának előre, általános serkentés végett, kezdetben *földművelési jutalomdíjak* eszközölnének ki.

13. Tekintettel arra, hogy a székelyföldnek gazdasági felsőbb tanintézete nem létezik s ilyet országos szempontból talán nem is igényelhet, annyit minden esetre megérdemelne, hogy számára állam költségen egy *gazdasági vándor-tanár* alkalmaztassék, ki a kolozsmonostori gazdasági tanintézet rendes tagjául tekintetvén, ottan az ő használatára egy *gazdasági vegyakisérleti műhely* rendeztessék be, hogy a székelyföld földtani viszonyai, gazdasági célból, tudományosan tanulmányozhatók és megállapíthatók legyenek.

14. A székelyföldi, gazdasági tanfolyammal megtoldott felső népiskolákat e vándor-tanár felügyelete alá kell helyezni s azok az ő utasításai szellemében működjenek.

15. A törvényhatóságok és a székelyegylet megyei gazdaság választmányai arra hatnának, hogy az említett iskolák mintagazdaságai a nagy közönség által is tanulmányoztassanak s az ott jónak bizonyult rendszer mind nagyobb mérvben elterjedjen. Ez iskolák így mind megannyi kísérleti központtul szolgálnának, illetőleg e jellegök annál inkább érvényre emelődnek.

16. A megyei hatóságok a kormánytól adott szabályrendelet alakjában nyerjenek utasítást és felhatalmazást arra, hogy a községi közmunkaerő egy részét évenként fordíttassák a hegyi talaj megmentése és a termékeny völgyek biztosítása végett a vadvizek és a folyók szabályozására, s a hol ez indokolva látszik, állami segély is nyujtassék. E kérdésnél figyelembe veendő, a mit fennebb (5. «Földművelési rendszer» cím alatt) a folyamszabályozásról elmondottunk.

Általában szükség, hogy az állam a földművelés érdekeivel többet foglalkozzék, mint eddig tehette, s hogy a legfőbb adóalap megmentése, biztosítása s az adóképesség fokozására tényleg is befolyjon.

Az **állattenyésztés** lévén a mezőfüves rendszer legfontosabb alkatrésze s a székelyföldi közgazdaság legerősebb alapja :

17. A nagy mértékben elsatnyulni kezdett szarvasmarhaállományt regenerálni kell, hogy a Moldova-Oláhország felől jövő versenyben a minőség s majd a mennyiség is részünkre döntse a földrajzi fekvésünknek is megfelelő előnyöket.

18. E végett a fogarasi állami szarvasmarha-tenyésztelep jó fajtehenek s a községeknek apaállatokat, mérsékelt ár, esetleg részletfizetés mellett is szolgáltatván, közigazgatási úton oda kell hatni, hogy e nevezetes előnyök kellőképen felhasználtassanak.

19. A községek kötelezve legyenek tehén-állományuknak megfelelő számu tenyész-bikát tartani s azokat *rendesen* istállózni, s tartsák szem előtt

azon elvet, hogy a marhafaj javítása csak úgy lehetséges, ha a szaporítás nem veszi igen korán kezdetét.

20. A *lótenyésztés* fejlesztésére fel kell használni mentől nagyobb mértékben azon előnyöket, melyeket az állam a sepsiszentgyörgyi méntelep által nyújt a székelységnek s nem kell megengedni, hogy sem egyesek, sem községek oly tenyész-méneket tartsanak, melyek törvényhatósági úton eszközölt vizsgálat alapján alkalmatlanoknak találtatnak.

A tenyész-méneknek közlegelőn jártatása pedig föltétlenül eltiltandó.

21. A lótenyésztő gazdaközönség érdekében legyen képviselve a polgári elem is azon bizottságokban, melyek a hadsereg számára a lóállításnál működnek.

22. A *juhtenyésztésnél* tisztába hozandók az elvek, hogy mily mértékben irányuljon a gazdaság sajt-, és mily mértékben gyapjú-termelésre s a kijelölt célnak leginkább megfelelő fajok tenyésztését kell meg honosítani.

23. Az elárusításra szánt gyapjút *mosott állapotban* kell a piacra vinni, különben a vevő kényétől függ, hogy a gyapjú súlyából mennyit számítson le a szenny rovására.

Nálunk, hol a folyóvizeknek oly bővében vagyunk, legkönnyebben történhetnék a gyapjúmosás nyírás előtt. Ez úgy megyen, hogy a juhot úsztatjuk s e közben gyapját mossuk, s azután szárazra bocsátván, megnyírjuk. Állóvízben két-, háromszori bemártás által hajtatik végre ugyanazon művelet.

24. A báránybőr-kivitel roppant mérve megérdemelné hogy czélszerű közvetítés mellett (miről hátrább az ipar és kereskedésnél szölok részletebben) alkalmas piacokkal eszközölnénk egyenes összeköttetést, s ne engednők a haszon jelentékenyebb részét a köztünk évről-évre megjelenő lengyel zsidóknak.

25. A legelhagyatottabb állapotban lévő *sértésállomány* nemesítésére és a jelesebb fajok szaporítására két út áll előttünk: *első*, hogy a községek erre nézve is kényszeríttessenek jó fajú és elegendő számú apaállatok beszerzésére és gondozására; *második*, hogy a nagyobb birtokos osztály, mely a javításban már is előre halad, igyekezzék hazafiúi kötelességérzetel, társadalmi úton is előmozdítani e törekvést. Legyen közvetítője a jobb fajok terjesztésének. Tekintse saját állományát mintegy kovásznak, mely hivatva van az egész község állományának fajterjesztésére. Ez által, midőn a közügynek közvetlen szolgálatot tesz, közvetve magának is használ, mert az elkorcsosulástól biztosabban óvja meg saját állományát, mely különben azon veszélynek annál inkább ki van téve, mentől nagyobb tömeg rossz faj által környeztetik.

26. *Roscher* szerint «a munkamegosztás és hasznossági megkülönböztetés elvei a művelődés emelkedésével általában megkívánják, hogy nem

csak minden egyes gazda, de minden külön vidék is az állattenyésztésnek különösen azon ágát űzze, mely reá nézve legtöbb előnnyel jár.»

A szervezendő vidéki gazdasági választmányok tehát mindenütt megfontolás és tanácskozás tárgyává tennék, hogy vidéküknek az állattenyésztést *tejre, vajra, sajtra, húsrá, vágómarhára, borjúra, bőrre, gyapjúra, zsirra*, vagy ezek közül melyekre kellene túlnyomóan irányoznia?

E kérdést a nép egyik, vagy másik gazdaság iránt való előszeretete mellett — épen mint a földművelési termelésnél — az életmód, piacok, a földbirtok minősége, takarmány, birtokviszonyok stb. szabályozzák.

Miután tény az, hogy Moldva-Oláhországból az erdélyi vágóhídakra évenként mintegy 40,000 darab szarvasmarhát s 100,000 darab sertést hajtának: ez állatfajokból tehát hasonló célra, kivitelre úgy, mint belfogyasztásra, a tenyésztést állandóan fokozhatjuk.

Miután továbbá hasonlóan tény az, hogy piacainkon a külföldi tehénfajtáknak nagy kelendősége van s ezekből ép úgy, mint a vajból évenként nagy mennyiség szállítatik a Dunafejedelemségekbe: kérdés, hogy a zsir és szalonna fogyasztásunkra onnan nyert sertés-behozatalért nem adhatnánk-e kivitelül sajtot és vajat? S nem találjuk-e, ha nem is a tehén, de a nálunk mind inkább terjedő bival tejét erre alkalmasnak? Én azt hiszem, hogy igen.

A vaj- és sajtüzlettel tehát némely vidékeink kísérletet tehetnének. A vajjal azonnal, a sajttal pedig, ha annak készítés módjait a székelyföldről meghonosítottuk. A költséget erre talán a földművelési minisztériumnál lehetne kieszközölni. Az üzlet meghonosítása módját nem lenne majd nehéz eltalálni.

A júhsajtra vagyis az abból készített *turóra* itt nem kell gondolnunk. Azt a nép fogyasztja s tartótlansága miatt kiviteli kereskedésre kevésbé alkalmas; ép így a nálunk kedvelt *káskeval*-sajt is. A kereskedelmi cikké válandó sajt egyik főtulajdonsága a *tartósság* kell hogy legyen.

27. Az állattenyésztés emelkedésével fokozott mértékben lép előtérbe az a méltányos óhajtás, hogy a mezőgazdaság érdekében a só ára lennebb szállíttassék, vagy legalább is az u. n. *marhasó-árulás* is megnyittassék. E kérdésnél nemcsak az a tekintet forog fenn, hogy a tenyésztő olcsóbban jusson a sóhoz, hanem sokkal inkább az a magasabb szempont, hogy *ne legyen ok sajnálnia azt oly mértékben nyújtani, a mint az állat egészséges fejlődése ezt okvetetlenül megköveteli.*

28. Az állategészségügy nálunk ez idő szerint a gondviselésre van bízva. Hogy pl. Udvarhelymegye egyetlen baromorvosa hivatalos teendői mellett magánosoknak is kellő szolgálatot tehessen, az merő képtelenségnek bizonyult be. Az állategészségügyi állapotok javítása végett tehát az állatorvosok száma szaporítandó, s addig is, míg a közös legelő-rendszer

megszünnék, a legelőken alkalmas itató-kutak állítandók árnyas delelő helyek közelében.

29. *Mezőrendőrségi* állapotunk nyomorai eléggé ismeretesek. E téren alig okoz valami több kihágást és kárt, mint az éjszakai legeltetés vagy az ugynevezett „kihálás“. Jól tudom, mert életem egy szerencsétlen korszakában én is jártam lovakkal kihálóba, mily szilaj örömet ébreszt és kártékony vágyat táplál azon alkalom, ha a meggondolatlan ifjú népség marháját a *tilalmasban* jól tarthatja. Hogy a vetésekben és kaszálókban másnak kárt okoz, ez a gondolat pillanatra se él lelkében; csupán az a gyönyör, ha bármait reggel, bármi úton, de jól tartva hajthatja haza.

Minő erkölcsromboló iskola e rendszer! Hátha még hozzá veszszük, hogy, pl. Csíkban az anynyira szokásos külön legeltetést fiu- és leány-gyermekök közösen gyakorolják!

Addig is tehát, míg a mezőrendőrség intézményét czélszerűen szervezhetnők: a különlegeltetés s különösen az éjszakai kihálás rendeleti úton szigoruan betiltandó.

30. A **méhészet**, melynek a székelyföld oly kedvező hazája, közgazdasági törekvéseinknek szintén méltó tárgyát képezi. Az újabb rendszerek különösen a Berlepsch-félének meghonosítása talán a tanítóképezde és felsőnépiskoláink közvetítésével lenne megkísérlendő.

31 A **sejmeszettei** való kísérletre hasonlóan eszközökről kellene gondoskodni.

32. A **szőlő-, bor és gyümölcsstermelés** emelése végett Erdélyben egy vinczellér-, és haszonkertész-képezde felállítása államköltségen, specialis földrajzi fekvésünk és közgazdasági érdekek által eléggé indokolt volna.

33. Miután pedig a szőlőművelés tökéletesítése, a zöldajtás meghonosítása, fajrendszer és csapos művelési kísérletek addig is haszonnal és sikerrel lennének megpróbálhatók, sőt a szüretelés és pinczekezelésnél is hasznos újítások eszközölhetők: e végett az erdélyi szőlőszeti vándor-tanárok száma a székelyföldre való különös tekintettel szaporítandó volna.

34. Felvincz éa Maros-Vásárhely központtal az erdélyi pincze egylethez csatlakozó fiók-pinczeegyletek lennének társulati úton szervezendők. A kezdeményezést és szervezést a megalkotandó székely-egyleti vidéki gazdasági választmányok vennék kezökbe.

35. Hogy a fejlődő gyümölcsstermelésben biztosabb üzletnek vessük meg alapját, az eddigi általános és primitív eljárás helyébe a *gőzaszalókat* kell meghonosítani. Ezt a nagyobb gyümölcsstermelők saját érdekükben azonnal berendezhetik, mert ez nagyobb befektetést nem igényel. A ki e rendszert nem ismeri, Héjasfalván, *Cseh Sándornál* igen czélszerű mintát tekinthet meg.

36. A községi és népiskolai gyümölcsfa-iskolák beállítása az eddigi-

nél nagyobb erélyvel valószínű meg, mi végre meggyéknént egy vándor tanító küldendő ki, kellő mérvű közigazgatási támogatás mellett.

37. Minden vidék számára, a specialis gazdasági viszonyoknak megfelelő gazdasági felső-népiskola szervezendő községi és állami költségen, mint arra már is van egy néhány példa.

Hanem aztán nem kell úgy tenni, mint a háromszékmegyeiek a sepsi-szentgyörgyi felső népiskolával, kik a helyett, hogy minden erővel még a felnőttek figyelmét is ez intézet jótékony törekvései felé irányoznák, annak megszüntetésén törik fejüket. Hogy egy ily iskola kezdetben nem nagyon látogatott, az a mi szabálytalan viszonyaink között érthető, de látogatottságát jó akarattal s némi áldozattal is elő lehet mozdítani, s az intézetet csupán egy minta-gazdaság közvetett hasznáért is fenntartani törekedni a jól felfogott gazdasági közérdekek közvetelik.

38. Hogy a népoktatás mentől gyakorlatibb és sikeres kapcsolatba hozassék a népgazdasági igényekkel, a székely tanítóképezdénél, Székely-Keresztúron, a gazdaságtannak, e különben is kötelezett tantárgynak tanítására okleveles gazdaságtanár alkalmazását kell kieszközölni a minisztériumnál. Ez egyszersmind feleslegessé tenné ottan a most szokásban lévő kertész-alkalmazást.

39. Az összes termelési és állattenyésztési ügyek fejlesztésének serkentése végett a székely-egylet, közgyűléseinek helyén, 3 évenként rendezzen általános gazdasági kiállítást s osszon ki a földművelési minisztériumtól kieszközölt jutalmakat.

Mint *Roscher* mondja: «A mezőgazdaság inkább szorul ily állami segélyre, mint a műipar, mert a mezőgazda a verseny által sokkal kevésbé ösztönöztetik; a tulnyomó természeti hatások miatt saját eljárási hibáit kevésbé ismerheti fel, s sokkal helyhez kötöttebb».

A jutalmak legyenek inkább kevés számúak, de *elég nagyok*, különben nem szolgálnak elég ösztönül és buzdításul s kárba mennek.

40. A *székely-egylet*, a mi speciális céljaink szerint tervezett és szak tekintélyek közreműködése által létesített olcsó és a székelység, között az egyleti organismus által, mentől nagyobb mértékben terjesztett *füzetes vállalat* által, irodalmi úton is igyekezzék népszerűsíteni a gazdasági és mezőipari ismereteket.

V. Erdőgazdaság.

1. Erdőterület.

A magyar állam összes erdőterülete közel 15 millió hold s a földbirtoknak mintegy harmadrészét foglalja el. Hogy a Keleti-Kárpátok aljában fekvő székelyföld az ország leg-erdődúsabb vidékeihez tartozik, tudva

lévő tény. S hogy erdőterületünk az összes földbirtoknak csaknem felerészét képezi, ebben rejlik egyik főkincsünk s csodálatos, de úgy van: szegénységünk. Mert, hogy a természet ezen egy millió holdat túlhaladó dús adományát mily kevésbé tudjuk értékesíteni, az mindjárt ki fog tűnni. S hogy a roppant erdőterület mellett a földművelés, népünk e csaknem kizárólagos foglalkozása, mily szűk térre van szorúlva, már volt alkalmunk kimutatni.

A községenkénti erdőterület bennfoglaltatván a földbirtok művelési ágairól adott kimutatásban, itt csak a főösszegeket ismétlem megynként, hozzátartozván *Keleti* adataiból, hogy mennyi erdő jut 1000 hold általános területre s mennyi a lakosságra *fejenként*. Annak birálatára, hogy az én adataim az övétől mennyiben térhetnek el, megjegyzem, hogy a községenkénti kimutatás könnyebb áttekinthetése végett a □ öleket, ha 800-on alúl voltak, mellőztem, ha pedig feljül, egész holdnak számítottam. Így tehát az én számításom főösszegében egy néhány hold különbség + vagy — előfordulhat; de ez eshetőleges körülmény azért az én főcélomat: általános és lehető hű tájékoztatást adni, nem ártatlja. Ennek előrebocsátása után lássuk már a kimutatást. E szerint:

	Az erdőterület holdakban	Esik 1000 hold általános területre:	Egy lakóra
(Torda) Aranyosmegyében	10,601	177.3 hold	0.55 hold
Csikmegyében.... ..	406,253	552.4 »	4.02 »
Háromszékmegyében	336,892	682.2 »	3.22 »
Maros-(Torda)-megyében ..	62,147	256.8 »	0.68 »
Udvarhelymegyében	190,294	424.2 »	1.95 »
Összesen és átlag :	1,006,187	418.6 hold	2.84 hold.

Erdőbirtok tekintetében legelől áll Csikmegye, közel felerészét bírván a székelyföldi erdőségnek; hozzá legközelebb áll Háromszékmegye, hasonlóan igen tekintélyes erdőbirtokkal; Udvarhelymegye a középén áll, s Maros és különösen Aranyos a legkevesebbet bír.

Ha pedig az erdőt az *általános területtel* hasonlítjuk össze, e tekintetben az első helyet Háromszékmegye foglalja el, hol minden 1000 hold területből 682 hold az erdő, tehát jelentékenyen több, mint fele. Hozzá legközelebb Csikmegye áll, hol ugyanakkora területből 572 hold esik az erdőre; itt is több, mint fele az általános területnek; Udvarhelymegyében nem egészen fele; Maros (Torda)-ban egy negyede s (Torda) Aranyosban csupán egy hatoda.

A *népességhez* viszonyítva, Csikmegyében minden egy lakóra 4.02 hold erdőség jut; Háromszékmegyében 3.22 hold; Udvarhelymegyében 1.95 hold; Marosban 0.68, Aranyosban 0.55 hold.

Az ország 78 megyéje között, az 1000 holdra eső erdőterület mekkorasága szerint, Háromszékmegye az 1-ső, Csikmegye az 5-ik, Udvarhely-

megye a 19-ik, Maros (Torda) az 52-ik, és (Torda) Aranyos a 61-ik helyet foglalja el. E két utóbbi tehát, különösen Aranyos, már az erdőben szegényebb vidékek sorozatát nyitja meg.

2. Erdőbirtokviszonyok.

A székelyföldi erdőségek magán, egyházi, községi és közbirtokossági tulajdont képeznek. Melyik mekkora terjedelmű, azt kinyomoznom nem sikerült, de az tudva van, hogy a két utolsó erdőbirtok jelentékenyen túlhaladja a két elsőt. Azonban a községi és közbirtokossági tulajdonjog határozott szabályozásra vár, mint a mi nélkül rendszeres erdőgazdaság az erdőtörvény életbeléptével sem lesz foganatosítható. És a tulajdonjog e tisztázásánál a községek hivatalból lesznek képviseltetendőek, mindenütt igen nagy lévén a hajlam confundálni a községit a közbirtokossággal, mely törekvés a községeket természetesen igen sok helyt megfoszthatná talán egyedüli tőkájuktól és jövedelemforrásuktól. Pedig ez irány észszerűtlensége azonnal kitűnik, ha meggondoljuk, hogy a kapitális nélkül maradt községekben hova-tovább mind súlyosabban nehezednek a közterhek a birtokosságra.

Nevezetes tényezőkké váltak Csík- és Háromszékmegye közgazdaságában az u. n. *viszszakebelezett* (revindikált) *havasok*. Ez erdőségek mintegy 200 □ mértföld kiterjedéssel Erdély keleti és déli határszélén a moldva-oláhországi oldalon terülnek el. E területet a moldva-oláhországiak a 17-ik század végén és a 18-ik század elején, felhasználván az akkori háborúk folyása alatt keletkezett zavart és belső rendetlen állapotokat, apránként elfoglalták és birtokukba vették. A zavarok lecsendesültével a székgyűléseken panaszok emelkedtek e birtokrablás ellen. Az ügyet kezébe vette az országgyűlés, majd a diplomácia. Ennek eredménye lett, hogy egy törökök és magyarokból álló vegyes bizottság a helyszínére 1769-ben kiszállván, az elidegenített havasrészeket az országnak visszaadta. Az így *viszszakebelezett* birtokból a székelyfölddel érintkező, mintegy 90 négszög mérföld terület az említett két megye tulajdonába ment át, az ennél is nagyobb rész pedig a Barcaság, Fogaras-vidéke és Hunyadmegyének jutott a régi birtoklási jog alapján.

Ezzel azonban a szűkebb értelemben vett tulajdonjog nem lett tisztázva. A hatalmasabb községek és magánosok önkényes foglalásokat tettek, miből a sérelmet szenvedő felek az udvarhoz folyamodtak. II. József császár úgy oldotta meg a bonyolult kérdést, hogy 1783-ban kelt rendeletével a havasokat a székely határőrezredek felszerelési költségeinek fedezési alapjává tette. Az erre keletkezett per aztán elhúzódott egészen 1848-ig, mikor is a szabadságharcz lezajlása után a székely határőrintézmény eltö-

rültetvén, annak minden, a székelység tulajdonát képező alapjait, mint tiszti épületeket, a katonai tanintézeteket és lóbeszerzési alapot, a vissza-kebelezett havasokkal együtt a kincsár javára foglalta le és kobozta el az abszolút kormány.

Végül 1860-ban újra erélyes felszólalások történvén a törvényhatóságok kebeléből, a kormány egy bizottmányt nevezett ki az ügy tisztázására. E bizottmány aztán, 1863-ban hozott ítéletével, kiadni rendelte illetékes részüket mindazon egyesek és községeknek, kik a per folyamában jogigényeiket bebizonyítani képesek voltak.

Minthogy azonban több követelő nem volt képes jogigényét kellően bebizonyítani, a fennmaradt havasrészeket, a magyar miniszteriumnak 1869-ik évi felterjesztése alapján ő felsége, a magyar király Csíkmegye közönségének ítélte oda oly feltétellel, hogy e birtok felosztatlanul kezel-
tetve, *jövedelmét földművelés és ipari célú népoktatásra fordítsák.*

E havasok jövedelme jelentékenyen emelkedett az által, hogy annak völgyeiben időfolytán praediumok keletkeztek, melyek a tulajdonos közön-séghez haszonbéri viszonyban állanak. Ilyenek Gyergyóban Márpaták, Tikos, Békás, Zsedánpataka s részben Bélbor. Holló és Damunk, mely három utolsónak felerésze Ditró-, Szárhegy és Gyergyó-Szent-Miklóshoz tartozik. *

Hogy az így nyert jövedelmet Csíkmegye, valamint az ugyanazon időben visszanyert ruházati és lóbeszerzési alapot ez és Háromszékmegye mily haszonnal értékesíti, azt iskoláik ismertetésénél fogjuk látni.

3. Az erdők talaja, fekvése és égalja.

A székelyföld egész keleti és délkeleti vonalán, a mint már a földtani jellemzésnél elő volt adva, a *másod- és harmadkori* képlethez tartozó idősebb és ifjabb *kárpáti homokköven*, a görgényi hegyek és a Hargita két oldalán, úgy ezek előhegyei és nyújtványaiban *szürke trachyt, trachyttörmelék* és *conglomeráton* nyugszik az erdőtalaj. Ezeken kívül előforduló jelentéke-nyebb terjedelmű kőzetek: jegeczes őspala (Gyergyóban), csillámpala, jege-
czes és jura mészkő, gnájsz stb. Maga az *erdőtalaj* a trachytkőzeten kötött agyag, a homokos kőzeten homokos, laza agyagtalaj, váltakozva kavicsos és meszes vegyüléssel; sőt vannak — különösen a Hargitában — nagy területek, hol a sziklás kőzet egészen a felszínre kerekedik; mindazonáltal a bükkösök és fenyvesek számára elegendő termékenységet enged. Az elő- és középhegyeken s az őserdőkben a homokos agyag nagy mélységben for-

* Orbán B. «A székelyföld.» Pest, 1869. II. kötet, 129—130. l. — Benkő K. «Csík, Gyergyó és Kászon.» Kolozsvártt, 1853. II. kötet, 161—3. lap.

dúl elő s dúsz növényzetnek ad tápot. Némely helyeken azonban, nem lévén a túlbőcsapadéknak kellő levezetődése, a talaj elvizenyősödik s az állab csak középszerű. Ugyanezt eredményezi az előhegyekben úzótt mértékfeletti legeltetés és erdőpusztítás, hol állab és talaj egyaránt ki van merítve.

Az erdőterületet általában hegyek alkotják, melyeknek mintegy 0.5 része középhegy, 0.3 havas és 0.2 része dombos. Itt-ott erdős fensíkok is fordulnak elő. Az oldalak lejtői Csíkmegyében 5—15, helyenként 25—35, Udvarhely- és Maros (Torda)-megyében 5—20, a Hargitán és görgényi havasokon 15—30 fokig terjedő meredekséggel bírnak.

Az erdős hegyoldalak lejtőinek fekvése Csíkban leginkább északi, északkeleti, déli és délnyugati; Háromszékmegyében északi és déli, keleti és nyugati, kisebb mértékben északkeleti és délnyugati; Udvarhelymegyében északnyugati, délkeleti és délnyugati; Maros (Torda)-megyében túlnyomóan északi és déli.

Az erdővel benőtt legmélyebb pont körülbelül Felső-Rákosnál fordul elő 1476 láb tengerszín fölötti magasságban, a legmagasabb pont pedig a Hargita oldalán 4800 láb magasságban. Csík és Háromszékmegye egész területén, Maros (Torda) keleti, s Udvarhelymegye keleti, déli és északkeleti oldalán az erdők többnyire összefüggő egész területben, a két utolsó megye nyugati részein pedig nagyobbára egyes darabokban, szántók és kaszálók által környezve fordulnak elő.

A székelyföldi *égelmi viszonyok* már eléggé ismeretesek. Ezek főjellemonása a gyakori és nagymennyiségű csapadékok, melyek az erdőtalajt, forrásokat és patakokat bőven látják el vízzel.

Hó és zuzmaratörések csak 8—12 éves időközökben fordulnak elő. Az erdőre oly kártékony rovarpusztítás is ritka, a mit azon helyes eljárásnak is tulajdoníthatunk, hogy pl. Csíkban a szél által ledöntött szárazfát az erdőből kihordhatják, a revindikált havasokból pedig eladják.

A szélnek nagyon kitett magas fekvés miatt s a nagy és rohamos havazások alatt legtöbbet szenved a fiatal luczfenyő.

A késő-fagyok az erdei mellékhaszonvételekre gyakran károsan hatnak. *Korai fagyok* ritkán fordulnak elő.

A hosszú tél miatt a tenyészeti idő nagyon rövid s a mit Bedő Albert az északi felföld erdőségére mond, * hogy t. i. azok a «hidegebb égaljnál fogva lassúbb növekedéssel bírnak, de faszövetök ép e körülmény folytán tömöttebb s tartósabb erejű műszaki fákat szolgáltatnak», az a viszonyok azonosságánál fogva a székelyföldi erdőségekre is áll.

* Bedő Albert: «Erdészeti.» «Magyarország a bécsi 1873-iki közkiállításán» című könyv «Honismertetőjé»-ben.

4. Fanemek.

Csikmegyében uralkodó a *luczfenyő* (*abies excelsa*) és *bükk* (*fagus sylvatica*). Ugyanitt e két uralkodó fajon kívül előfordul még a *közönséges nyír* (*betula alba*), a *rezgőnyár* (*populus tremula*), *erdei fenyő* (*pinus sylvestris*), *jegenye fenyő* (*pinus abies*), *veres fenyő* (*larix europaea*), *mezgés eger* (*alnus glutinosa*); a lankásabb és mélyebb fekvésű helyeken *fürtös tölgy* (*quercus robur*), *kérges szil* (*ulmus suberosa*), *kislevelű hárs*, vagy *zádok* (*tilia parvifolia*), *kőris* (*fraxinus excelsior*), *juhar* (*acer campestre* és *acer pseudoplatanus*), *berekenye* (*sorbus*), *mogyoró* (*corilus*); a völgyekben többféle *fűz*, közöttük a *reketye* (s. *helix*). Az előhegységeken nagyon elterjedt a közönséges *fenyőboróka* (*juniperus communis*), s a bokrok közül többek.

Előfordul a revindikált havasokon a *tiszafa* (*taxus baccala*) s Gyergyó-Remete és Ujfalu mellett a Marosban 3—4 öles hosszú, vastag fa, melynek *színe* merőben fekete. Erről *Benkő* így szól: «Incolae haec ligna ideomate vocant patrio *vízözönfa* : ligna Diluvii nigerrima sunt, forte posent Ebum simulare.» *

A fenyő állabok között a bükkösök elegyekben s az egész megye területén egyenletesen megoszolva fordulnak elő. A főfanemek elterjedésében csak az a különbség, hogy Al-Csikban több a *tölgy* s Fel-Csikban több a *bükk*, mint Gyergyóban.

Háromszékmegyében a fennebbieken kívül előfordul még a *kocsányos tölgy* (q. *pedunculata*), *csertölgy* (q. *cerris*), *közönséges gyertyán* (*carpinus betulus*), *kanadai nyárfa* (*populus canadensis*), *hamvas eger* (*alnus incana*).

Maros- és Udvarhelymegyének is többé-kevésbé a fennebbiek a fanemei, csak az arány különbözik. Jelentékenyebb mérvben jelentkeznek azonban itten a *fehér ákász* (*robinia pseudo acatia*), a vadalmák, körték és bokrok.

A fanemek megközelítő aránya %-ban kifejezve ez : Csikmegyében : 0.76 *fenyő*, 0.20 *bükk* s 0.05 a többi együtt.

Háromszékmegyében *keleten* : 0.43 *fenyő*, 0.37 *bükk* és *gyertyán*, 0.10 *tölgy* és 0.10 a többi együtt; *nyugaton* : 0.60 *bükk* és *gyertyán*, 0.20 *tölgy*, 0.06 *fenyő* és 14 a többi együtt.

Udvarhelymegyében : 0.50 *bükk* és *gyertyán*, 0.30 *tölgy*, 0.17 *fenyő* s 0.03 egyéb.

Maros (Torda)-megyében : 0.60 *bükk*, 0.30 *fenyő*, és 0.10 a többi együtt.

Az első megyében tehát uralkodó a *fenyő* s azután jó mindjárt a

* *Benkő* J. Spec. Transsylv. 418. lap.

bükk; a három utolsó megyében *uralkodó a bükk és gyertyán* s ezután jó a fenyő és a tölgy.

A székelyföldön általában uralkodó fanemekben az állabok nagysága szerint a sorrend ez: *bükk és gyertyán, fenyő, tölgy* s a többiek.

Az alantabb fekvő *dombos részek*en a tölgy az uralkodó, felváltva néhol bükk és gyertyánnal; a *közép hegyeken* uralgóvá válik a bükk, szórványosan vegyítve nyír és fenyővel; a *magasabb hegyeken* átveszi a főhelyet a fenyő, alsóbb fekvéseiben itt-ott bükkal egyes állapot képezve.

5. Erdőtenyésztési állapotok, üzemmódok, fordák.

Az egész székelyföldön kizárólag a természetes úton való erdőnevelés dívik. Mesterséges erdősítésről szó sincs. Ép úgy nincs gyomláló, vagy tisztító vágásról, a ritkányok betelepítéséről, vágások felnyitásáról. Valamely határozott és öntudatos üzemtervre fektetett erdőgazdaságról még csak most kezdetek gondolkozni itt-ott egyesek és községek, midőn megdöbbenve veszik észre, hogy roppant erdőségeikben a rendes évi termést már-már fölülmúlja az erdőlés és az *erdőtőke* van megtámadva. Az 1848 után következett zavaros vagyoni és társadalmi állapotok, a még ma is fennálló birtokközösség, a szakértelmet és erdőtörvényt nélkülöző adminisztratio s a kiskorú és egészségtelen közszellem nemlegesen, vagy igenlegesen mind befolyt arra, hogy az erdőnek, mint anyaföldnek önként nyújtott termését, a fát olyan res nulliusnak tekintsék, melynek tövére csak fejszét kell vetnie, hogy valaki magáénak mondhassa.

Azután föllendült a faüzlet, a vasútak építése csak magában is roppant menynyiségű fát igényelt. Egyéb eladni valónk már alig is létezvén, mohón rohantak neki egyesek és községek az erdő értékesítésének s mentől könnyebben és mentől hamarább jutottak a fához, annál jobbnak vélték az üzletet.

Ilyen körülmények között forda szerint való vágásról szó sem volt, hanem vágták közelség szerint s általános kiterjedésben, minek következése az lett, hogy ma már az erdőben dús községek is napi járóföldre mennek tűzifáért, a közelfekvő erdőterületeken nemhogy tökéletes, de még csak rendes állab sem lévén található.

A *legeltetést* minden fajú és nagyszámú marhákkal *fiatalosokban* úgy, mint *fris vágásokban* egyenlően gyakorolják. A felügyelet silány, *harapések* gyakoriak. Szóval az egész erdőgazdaság oly primitív, hogy annak káros következményei kiszámíthatatlanok.

Szomorú példájául ennek szolgáljon Udvarhelymegyéről a következő adat. Ezen megye alispánja 1876-ban összeíratta község és járásonként mindazon erdőterületeket, melyekről az erdő — *mértékfeletti* kihasználás,

káros legeltetés (szarvasmarha s különösen **kecske** a fiatalcsok és fris vágásokban) és befásítás hiánya s kisebb mérvben harapégés következtében — 1860 óta teljesen kipusztult. És ez erdőterület nem kevesebbet, mint 11,236 holdat teszen.* S a felvételben mindenütt jeleztetik, hogy hasonló okok miatt legkevesebb még egy akkora terület van pusztulófélben. És ez természetes eredmény az illető gazdasági rendszerben, mert a rosszban ép úgy meg van a következetesség, mint a jóban. Ha már t. i. a községekhez közelebb eső területek elpusztultak, a pusztító elem nyomúl tovább, ahol pusztítani valóra talál.

S így aztán csoda-e, ha (Torda) Aranyosmegye 10,000 hold erdeje ma csak papíron figurál, s ha Maros- (Torda)- és Udvarhelymegye egy jelentékeny része vagy teljesen, vagy nagymértékben nélkülözi a fát.

Ha Udvarhelymegye 16 év alatt erdősegeinek mintegy 10%-át pusztította el és annak helyén épen semmit sem fásított, könnyű kiszámítani, hány évtized kell még ahhoz, hogy lakói a *mezőség* sorsára jussanak. Ha a gazdálkodás meg nem változik, amaz idő gyorsabban fog bekövetkezni, mint a szántóföld termőképességének teljes kimerülése a *Liebig*-féle rabló-gazdaság következtében.

S ez igazán rablógazdaság nem csak Udvarhelymegyében dívik. Hasonló felvételek bizonynyal az egész székelyföldön hasonlóan megdöbbentő eredményeket tüntetnének előnkbe. E felől nem lehet kétségben, a ki megyénként látja, hogy a lomberdők helyén mint keletkeznek a nagy-kiterjedésű cziherek, melyeket erdőkké növekedni a legeltetés, (különösen a kecske) nem enged, — a ki a fenyvesek között csaknem anynyi letarolt, pusztá és talajvesztett sziklásoldalt lát elterülni, mint a menyinyit az erdők elfoglalnak. S hogy e tekintetben az országos állapotok se jobbak a székelyföldiekénél, abban mi kevés vigasztalást találhatunk. *Bedő* Albert ugyanis a könnyelműség, legeltetés és értelmetlen gazdálkodás által elpusztított erdőterületet egy *pár millió holdra* teszi; ezt azonban ügyes rendszer által ismét beerdősíthetőnek mondván.

Hogy az égések is mily nagymérvű pusztítást okoznak, erre például csak *Ditró és Szárhegy* községeket említem föl, melyeknek csak nem régiben több mint 3000 hold erdője semmisült meg ily módon. S aztán talán gondoskodik valaki az ilyen területeknek maggal bevetéséről és feltiltásáról? No hiszen, annak fája mellett majd didereghet a második ezredév gyermeke!

Hogy azonban igazságtalanok ne legyünk, elismerjük, és ez némi

* Járásonként: az *olaszteleki járásban*: 4884 hold, a *homoródiban*: 2888 hold, a *korondiban*: 460 h., az *etédiben*: 712 h., a *keresztúriban*: 571 h., és az *udvarhelyiben*: 1721 hold.

reményt nyújtó örömünkre szolgál, hogy sok helyt már kezdett a nép rájönni oktan erdőgazdasága káros következményeire, s az értelmiségre mind inkább figyelvén, a nagyobb erdőbirtokos községek kezdték az erdőt fordák szerint vágni s a sarjerdőket tilalom alá fogni. Ennek alapján remélni lehet, hogy az épen most hozandó erdőtörvény intézkedéseinek keresztülvitele legalább ellenszenvvel nem fog találkozni. S nálunk ez is ér valamit.

A mi különben a jelen erdőhasználási módot illeti, az nagyjából a legösibb és legszabálytalanabb *szárláló-üzemben*, részint pedig *sarjerdő-üzemben* történik. Elsőnél a forda (az állab teljes levágása és újerdő-növés ideje) a *fenyőfélékre* 80—100, a *bükkösökre* 100, és a *tölgyerdőkre* 120 év. A sarj-üzem (tőke, vagy gyökshajtásból való fanevelés) 10 és 50 éves forda között változik.

Mint figyelemreméltó tény emlitem meg, hogy a Marosszék közbirtokossága az általa bírt s házilag kezelt 15,537 hold terjedelmű u. n. „*Székhavasán*“ rendszeres erdőgazdaság életbeléptetésére, a törvényhatóság bizottságának 1874. január hó 15-én s folytatva tartott üléseiben, egy szakértői javaslat alapján megtette az intézkedéseket, s midőn az így megindított erdőkezelésjótékony gyümölcseit mindmaga a közbirtokosság, mind a közügy már is élvezi,* ezzel egyszersmind követendő szép példát adott a székellyföldi erdőtulajdonosoknak, kik közül, hogy azon példát a revindikált havasok birtokosai első sorban követni fogják, méltán megvárhatjuk.

Az erdők termőképességi átlagát a folyamatban lévő kataszteri becslések alapján a következőkben adhatjuk, megjegyezvén, hogy az egyes becslőjárások átlaga közti különbséget is kitüntetni akarván, a többé-kevésbé eltérő számításokat egymás mellé állítottuk. Ezek szerint az *évi és holdankénti fatermés a szárláló-üzemben és említett forda szerint kezelt erdőkben*:

A büknél	2 —2.5 köbméter
A fenyőnél	2.3—4.1 „
A tölgynél	2 —2.5 „
A sarjüzem szerint kezelt erdőkben:	
A tölgynél....	1 —2 „
A büknél és gyertyánál	1.0—2 „
A nyír, eger és nyárnál....	—3.6 „

Dékányi Ernő erdősz a volt Marosszék «Székhavasán» a *bükk* évi és holdankénti fatermését 81, a *fenyőét* pedig 70—134 köblábra tette, a mi nagyjában megfelel a fennebbi becslésnek. Bedő Albert, mindent összevéve, az országos termőképességi átlagot 75 köblábra becsüli.

* Lásd e munka «Megyei közpénzalapok» címe alatt a Maros-(Torda)-megyei közvagyon.

6. Az erdők értékesítése és jövedelme.

Ez függ egyfelől a közlekedési és kelendőségi viszonyoktól, másfelől az okszerű kiaknázáshoz szükséges szellemi és anyagi beruházástól. A vasút a székelyföldnek csupán nyugati szélét érinti egy pár ponton, mindazonáltal ez állomások a faiparra nézve egykor nagy előnyöket nyújthatnak.

Vízi utak a szállításra a következők: *tutajozásra* Csíkban a Maros, Kis-Besztercze és az Olt, Háromszékmegyében az Olt s ősszel és tavasszal a Feketeügy és Bodza vize, Maros- (Torda)-megyében a Maros és Kis-Küküllő-, Udvarhelymegyében a Nagy-Küküllő; *hasábfá-usztatásra* pedig számos kisebb hegyi víz mindenik megyében. S mindezekből mit használunk fel? Tutajozásra csupán a Maros és Kis-Besztercze vizét, a szabályozatlanság miatt ezt is csak ősszel és tavasszal, s hasábfá-usztatásra a Kis-Küküllőt a «Székelyhavasa» részéről. Pedig alkalmas folyóink szabályozása mellett épület-, szer- és hasábfát bőven és olcsón lehetne szállítani s az alsóbb vidékeken mindenikből raktárakat állítani.

Most a szállítás, Gyergyó kivételével, *tenyelyen* történik Kászontól és Háromszékről a helyi piacokra és Brassóba 5—10 mértföldnyi hosszú vonalon; Csíkból és Udvarhelymegye északkeleti részéből szintén a helyi piacokra és Segesvár, Meggyes s Dicső-Sz.-Mártonig 5—20 mértföld hosszú vonalon.

Ha már most egy szállítmány középértékét, az épületfáknál 10 forintba számítjuk s a fuvarozási időt négy napra, s felveszünk az igás napszámra 2 forintjával 8 frtot, két forint fog maradni az erdőből való kiszállításra és fűrészelésre, vagy faragásra. Hát az anyag értéke hol van? Sehol, valóban sehol! Pedig ez a számítás a lehető legkedvezőbben van felvéve, miután tudjuk, hogy a szállítmányok túlnagy részének értéke, pl. a deszka, lécz, zsindely, boronafa, szőlőkaró és gerendánál leginkább 3 és 6 forint között váltakozik, mely esetben nemhogy az anyag értékéről lehetne szó, de még a szállítás és munkadíj is a fennebbi összegeknek felényire száll le. Úgy, hogy e ténynél méltán felmerül a kérdés: vajjon a híresztelt székely életrevalóság nem gúny-e rajtunk? s vajjon az a stereotyp okoskodás, midőn a székelytől az árut feleútjában kéri s az azt mondja, hogy inkább leviszi Meggyesre s azt a pénzt ott is megkapja érte, nem azt mutatja-e, hogy a székely legkevesebb értéket tulajdonít annak, a mit az angol után legbecsesebbnek tart a világ, az *időnek*?!

Van e speculációban, kétségkívül sok gyarláság; de azért a székely fölött még sem kell elhamarkodva pálczát törnünk, mert ő nevezett okoskodásában egy rá nézve igen fontos körülményt el szokott hallgatni, azt

t. i. hogy *ő az erdőről arat* s az árujáért visszafelé hozandó gabonát Meggyesen, illetőleg a szászok között olesóbban kapja, s ez a körülmény *legalább* is enyhíti a fennebbi okoskodás gyarlóságát.

Annak pedig, hogy olesó és gyors közlekedési eszközök, névszerént vízi utak nem állanak rendelkezésére, nem a nép az oka. Ebben a kötelességek első sorban az értelmiségre és közkormányzatra háromolnak. S a közkereset és közjóllét oly nevezetes tényezőjénél, mint a székelyföldön az erdő, valóban igényelhet nemzetgazdasági érdekekből is fölülről támogatást a nép. A megvalósítás terhei essenek bár az ő vállaira, de a kezdeményezést és vezetést egyebűnnen kell várunk.

A faüzletre nehezítőleg hat még a községi (vicinális) utak rossz volta és az erdei utak hiánya.

Az erdő-értékesítésre lényeges befolyással vannak továbbá a *kelendőségi viszonyok*.

Csíkmegyéből a fakereskedésnek két iránya van, u. m. Moldva-Oláhország felé s a Maroson az ország belsejébe. Az utóbbit kizárólag Gyergyó élvezi. A fát részint területenkint, részint szálanként, részint pedig tutajonkint adják el. Így pl. Gyergyó-Remete 1874-ben egy szász-régi tár-saságnak 174 hold fenyő-erdőt adott el; Gyergyó-Sz.-Miklós 1870-ben szintén egy egész területet, honnan a vállalkozó minden $\frac{1}{4}$ tutajért, mely 19 köbméter fát tartalmazott, 8 forintot fizetett. Gyergyó-Ditró községe 21 méter hosszú és 43 centiméter átmérőjű szálfaért, törzsenként válto-gatva egy területből, egy forintot vett be. Az első helyen tehát köbméterét 42, utolsón 33 krajczáron adták.

A Dnnafejedelemségekbe való tutajozás főiránya a dunai városok s a Fekete-tenger, hol a Kis-Besztercze és Úz völgyének hatalmas fenyői építkezésekre és árbóczfákká dolgoztatnak fel. A 22 öles hosszú árbóczfák-ból álló tutaj ára Galaczon — dr. Cseh K. szerint — 100 darab arany. A Gyergyóból ez irányba menő mindenféle tutajok száma évenként mintegy 10.000-re tétetik, egy millió fölüli értékkel. Ez üzlet azonban idegenek, többnyire zsidó vállalkozók kezében van, kik mellett a mi népünk, mint alvállalkozó s a legtöbb esetben mint munkás szerepel, mely utóbbi minőség is számbaveendő előny, miután télen át, tehát, mikor egyéb foglalko-zást úgy is nehezen találna, a favágással és a folyók partjára szállítással némi keresetet biztosít magának.

Az ország belsejébe való szállítás a Maroson nagyon megesökkent, mióta a kincstár a görgényi urodalnak kezelését átvette s ottan egy minden tekintetben virágzásnak indult erdőgazdaságot és faüzletet indított meg a «schwarzwaldi» rendszer meghonosításával, s miután különben is a könnyen hozzáférhető erdőkről a fa már túlságosan le van fogyasztva. A megelőző időkben Gyergyóból nem kevesebb, mint 10—15 ezer «negyed-

tutaj» ment le a Maroson, deszka- és lézczel megterhelve, úgy, hogy ez üzlet akkor egy pár millió forintot képviselt.

A mi a belfogyasztást illeti, Gyergyóban 125 egy kerekű *fűrészmalom* (vízmű-fűrész) van időszakonként munkában, Al- és Fel-Csíkban szintén mintegy enynyi és egy *szeszgyár* Csík-Kozmásan s a balánbányai *részbánya* Cs.-Szent-Domokos mellett.

A *háromszékmegyei* faüzlet, a helyi fogyasztáson kívül, csaknem egyedül Brassó felé irányul, s tengelyen szállított fenyőféle épületfára (gerenda, deszka, lécz, zsindely stb.) terjed ki.

A belfogyasztás eszközei a megye területén: 12 *szeszgyár* Kézdi-Vásárhelyen és 16 a megye területén szerteszét; 3 *sörfőző* Kézdi-Vásárhelyen, 1—1 Baróthon és Sepsi-Sz.-Györgyön; 1 *eczetgyár* Prásmáron; 1—1 *üvegghuta* Bükkszád-, Bárkány- és Krasznán; mintegy 160—200 *fűrészmalom* (Zágon erdőségein 50, a papolezin és kovásznain 20—20, a bereczkin 15, lemhényin 2 stb.), melyek egyenként 20—80 forint évi faizási haszonbért fizetnek az illető községeknek.

Maros (Torda)-megye részben a görgényi kincstári erdőségből, részint a «Székhavasá»-ból fedezi faszükségletét.

A feldolgozás- és fogyasztásban mintegy 6—10 *fűrészmalom* veszen részt Szováthán, Sóváraddon és Ilyésmezőn, továbbá 9 *szesz- és egy sörgyár* (leginkább M.-Vásárhely, Szent-Király és Názmánfalván).

Legjelentékenyebb szabályos fogyasztást azonban a *parajdi gyufagyár* eszköz, melynek tulajdonosa *Reiter* József és a «Székhavasa» birtokosai között szerződés áll fenn 15 évi időtartama. E szerződés értelmében az erdőbirtokosság 6—800 rövid öl, hat-hét hüvelyk átmérőjű hasábokra hasított és héjától megtisztított fenyőfát úsztat Szováth vizén a gyáros fűrészmalomához s itt ölbe rakatja.

Ezenkívül 1000—1200 darab fűrésztonköt, melyek hossza két öl és hat hüvelyk, s átmérője 10—21 hüvelyk. Ezek az évi rendes vágás szélén vétetnek át.

A gyáros az ölfákért 7 forint 50 krajczárt fizet, a				
10—12 hüvelyk átmérőjű tönkökért 35 krajczárt,				
13—15	»	»	»	40 »
16—18	»	»	»	45 »
19—21	»	»	»	50 »

s mindezt a szállítás napjától számított nyolcz nap alatt. E mellett a gyártulajdonos évenként a faáru-termelés megkezdésekor 2000 forint előleget ad az elszámolásnál betudandólag.

Udvarhelymegyében mintegy 60 összerkeztű *fűrészmalom* s 5—6 *szeszgyár* dolgozza fel és fogyasztja a fatermést. A szentkeresztbányai (Ujváros) vashámor is sokat fogyasztott, míg nem magát a társulatot is fölemésztette.

Jelentékeny lendületet adott itt az erdővidéki faiparnak a m. keleti vasút Ágostonfalva állomással. E vidék tölgyerdőinek értéke különösen a vasútépítéskor emelkedett volt nagyon fel. *Vasúti ászokfát* (slipper), valamint *hordódongát* most is szállítanak innen kisebb-nagyobb mértékben. Sőt egy külföldi társulat nagy terjedelmű tölgyerdőt vásárolván Alsó-Rákos határán, a vasút mellett egy *padló-koczká* (parquette)-gyárt állított, melynek gyártmányát Belgiumba szállítja.

A faértékesítésnek és fogyasztásnak a fennebbieken kívül még általános módja a székelyföldön többé-kevésbé mindenütt űzött házi faipar, a fából való építéset, téglá-, cserép- és mészégetés, kis üsttel való pálinkafőzés és szénégetés.

Mindazonáltal az évi fatermést a szokott fogyasztás nem képes kimeríteni. Így pl. Csíkmegyében a termésnek mintegy 38 %-a marad benn az erdőben. A felhasznált 62 %-ból körülbelül 40-et elfogyaszt maga a lakosság, 22 pedig kiviteli forgalomba jó.

A rőzse- és tusakfát nem használják fel, a dorongfát is csak a büknél.

Háromszékmegye keleti részén a fenyő és bükkfa s nyugaton a bükk évi fatermését nem bírják elfogyasztani, ellenben a tölgy mindkét vidéken szűk, a fenyő pedig nyugaton épen hiányzik.

Udvarhely megyében a fenyőerdők fatermésének mintegy 55%-át értékesítik, t. i. a haszonfa-választékot. A többi ott marad, miután tüzelésre bükköt, tölgyet és gyertyánt használnak. Sőt Zetelaka, Oroszhegy, Lövéte és Homorád-Almás határain a bükkerdők is, mintegy 20 %-ig érintetlenül maradnak a távolság és kiszállítás nehézsége miatt. Az ilyen helyeken az egész székelyföldön ott hever a sok fekűfa, mely nehezíti az erdei közlekedést, a tenyészetet és előmozdítja a fenyvesekben roppant károkat okozó betűző szű elterjedését.

7. Fa-árak és erdei mellékhaszonvételek.

A rendezett erdőgazdaságnál szokott *köbtartalom szerinti árak* nálunk nagyobbára még ismeretlenek. A vasútépítésnél sok vállalkozó és erdőtulajdonos vallotta ennek kárát, hol a vevőnek kellett oktatni a köbtartalom és ár-kiszámításra az eladót. Természetes, hogy itt a tandíjt jól megfizette a növendék.

A tűzifa piaczi árát nálunk szekér- és ölszám szerint számítják. A székelyföldi városokon egy szekér ilyen fát (leginkább bükk, ritkábban tölgy és gyertyán), melyben 40 köblábat számíthatunk, 80—160 krajczáron adnak, tehát köblábat 2—4 krajczáron.

Egy rövid öl-fa ára, házhoz szállítva, a piacz természete szerint 6—14 forint. Tehát itt a fa köblába 5—13 krajczárba jó. Legdrágább a fa a m.-vásárhelyi piaczon.

A most folyó kataszteri becslések alapján 20 évi adatokból kiszámított *tő-árakat*, a becselő-járások különbségeit kitüntető következő párhuzamos összegekben adjuk :

a) <i>tölgy</i> , épületfa,	tömör köbmétere	190—371 krig,
» hasábfá	»	36 — 67 »
» dörongfa	»	26— 37 »
» rőzsfa	»	27— — »
b) <i>bükk s gyertyán</i> szerfa	»	32—115 »
» » hasábfá	»	24— 50 »
» » dörongfa	»	13— 39 »
» » rőzsfa	»	26— — »
c) <i>fenyő</i> , haszonfa	»	43—221 »
» hasábfá	»	22— 30 »
» dörongfa	»	17— 21 »
d) <i>nyír</i> szerfa	»	100—127 »
» hasábfá	»	36— 49 »
» dörongfa	»	16— 20 »
» rőzsfa	»	22— — »

A tölgynél a magasabb s a fenyőnél a kisebb árak a keleti vidékeken fordulnak elő, s megfordítva a nyugatiakon, a fanemek százalékos eloszlásának megfelelőleg.

Bedő Albert, az egész országra nézve, az épület és műszerfánál következő főárakat vesz fel köblábanként, említett ismertetésében :

Tölgyfa	10—25 krajczár,
Fenyő, jegenye és lucz	8—15 »
» erdei és fekete....	6—12 »
» veres	20—30 »
Bükk, szil, kőris stb.	4—12 »

Ez árakat összehasonlítva a mieinkkel, ennek minimumai csaknem a mieink maximumainak felelnek meg, a mi szintén a mi faiparunk korlátoztságát mutatja.

A piaci árak, természetesen mind a tűzi-, mind az épület- és műszerfánál, a nagyobb erdőségektől való távolság szerint nagyon különbözők.

A *mellék haszonvételek* leginkább mezőgazdaságiak, melyek között legfontosabb a *legeltetés*. A közelebb fekvő erdei legelőkön a községi birtokosság szarvasmarhái, lovai, juhái és kecskéi legelnek. Az erdei legelő mindenütt jobb a semmi gondozásban nem részesülő s többnyire kopár mezei legelőnél.

Csík- és Háromszékmegye távolabb fekvő havasi legelőit többnyire moldva-oláhországiak veszik ki haszonbérbe év- és holdanként, minthogy náluk magasabb a legelői haszonbér, mint titten. Vannak községek, melyek ily módon 800—1000 forint általános évi haszonbért vesznek be. A *haszonbér év és holdanként*, több évi adatok alapján, 3—9 krajczárra tehető, a szerint, a mi magasabban, vagy alantabb fekszenek a legelők. Azonban itt

nem az erdei nyílt legelőket kell gondolni, hanem csak a fák közötti legeltetést.

Udvarhelymegyében a nagyobb erdőbirtokos községek darab számra is fogadnak be marhát legelőikre a legelőben szűkölködő községekből, melyek a szarvasmarha darabjáért 50—100 krajczárt fizetnek. E rendszerrel azonban sok visszaélést követnek el, mert némely községi lakos egy kevés haszonért becsempész sok idegen marhát, mint sajátját, a legelőre.

Maros (Torda)-megyében a «Székhavasá»-ra ez előtt a következő haszonbér mellett bocsátották legeltetni a marhákat.

1 darab szarvasmarhát, lovat, bivalat	20 krajczárért,
1 » juh	8 »
1 » sertést (de nem makkra)	10 »

Ez alapon egy hold legelőről évenként 25 krajczár bevétele volt a közbirtokosságnak, s összes legelője után átlag 473 forint. Ma azonban feljebb lévén emelve a legeltetés-díj, bizonyosan kétanynyi jövedelmet is ad.

A makkoltatás legjelentékenyebb mérvű Háromszék- és Udvarhelymegyében, mint a hol a legtöbb tölgy- és bükk-erdők vannak. Makkoltatási díj jó termés idején holdanként: a tölgyesekben 7—12, a bükkösökben 7—10 krajczár.

A mezőgazdasági mellékhaszonvételekhez számítandók még a terjedelmes erdei kaszálók és egyes tanyákban folytatott mezőgazdaság, pl. Korondon (Udvarhelymegye) s Csík-, Háromszék- és Maros (Torda)-megye prae-diumain.

Mint melléküzlet ide tartozik még a vadászat, melyről már fennebb volt szó. A cserkéregghántás, mely mindinkább háttérbe szorul. Nevezetes azonban a kovásznai csertörő-malom, melynek termékét, métermázsanként 2—3 forinton, a Királyhágón túlra szállítják. Megemlítendő még a taplászat. A taplót t. i. feldolgozatlan állapotban a Bodzafordulóból és Szita-bodzából Brassóban s a korondiak Segesváron adják el, honnan — állítólag — a hajókon támadni szokott lyukak betömésére szállítják. A tapló másnemű feldolgozásáról hátrább szólunk.

A szitakéreg-készítés Zágon és Kovászna stb. erdőségein nyert újabb időben lendületet.

Az erdei gyümölcsöket kellően értékesíti a nép. A kitűnő vadalma- és vaczkoreczet egész éven át használatban van az ügyes székely házaknál.

8. Erdőgazdaságunk bírálata s némi javaslatok.

A tényleges erdőgazdasági rendszer ismertetése, a menyinyiben t. i. az legalább nagyjában sikerülhetett, elég bírálat volna már maga-magában

e gazdaság fölött. Egy pár kérdést azonban még szükségesnek látok felvetni és megbeszélni.

Tény, hogy a községekhez közel fekvő erdőkben a fogyasztás annyira fölülmulta az évi fatermést, hogy ez a körülmény helyen-helyen nemcsak faszükséget idézett elő, hanem általános erdőirtás képében áll előttünk, míg hasonlóan tény másfelől az is, hogy az erdőségek egy jelentékeny részének fatermése nemcsak hogy felhasználatlanul marad benn az erdőben, de pl. csupán Magyar-Hermány s a két Baczon határain 1250 hold tölgyerdő kiévülés következtében teljes elhaló félben van. S ki tudja még hány ezer hold a székelyföldön szerteszét ?!

Gondolkoztak-e az erdőbirtokosok a minden rend és észszerűség hiányát mutató ezen eredmények absurd szélsőségei fölött ? S tettek-e lépéseket, vagy szándékoznak-e tenni ennek orvoslására ?! Sehol semmi nyomát, neszt észre nem vettem. No, s ha ez mind így megy, hová fog vezetni ?! Önkénytelenül azon vadak jutnak eszünkbe, kik a fákat levágják, hogy gyümölcsét megehessék ; mi is a jövő nemzedékek fájának gyümölcsét eszszük. Értsük meg jól : a *kapitálíst fogyasztjuk egyfelől s veszni engedjük másfelől*. Így aztán bármilyen rengeteg legyen is az, lassan-lassan csak engedni fog az enyészetnek. S pedig azon roppant erdőterület mellett, mely, egy millió holdon fölül, a magyar állam erdőségeinek $\frac{1}{15}$ részét s a székelyföldi összes földbirtoknak hasonfelét képezi, még csak azon vigasztalásunk sem lehet, hogy a fának valami nagyon bővében volnánk. Olyanok vagyunk, mint a sok kincse mellett éhező fősvény. Mert ugyan micsoda gazdaság az, hogy míg a székelység egyik része pl. a fenyődorong és rőzsefát semmire sem használja, legfőlebb erdőn, mezőn máglyákba rakva égeti el, hogy legelőjét, kaszálóját attól megtisztítsa, s kiévülni engedi ősrენgeteget : addig a másik rész ma-holnap kőszénre szorul, máris bozóttal, kukoricacsuszával és szárított trágyával tüzel s házeit szalmával és náddal fedi ! ?

Hát nem lehetne-e, nem kellene-e, hogy a nagy erdőbirtokosok a fában szegényebb vidékeken nagy faraktárokat alapítsanak, melyekbe ott-hon semmikép nem értékesíthető készletüket leszállítsák ? Ha szállítási-, raktár- és felügyelési költségeik mellett csupán csak 10 krajczár faárt kapnának is köbméteréért tisztességes évi bevétellel szaporíthatnák jövedelmüket s igen jó szolgálatot tennének a fátlanabb vidékek lakóinak is.

Ehhez, természetesen kettő volna szükséges, u. m. *anyagi és szellemi munkaerő*. Ennek pedig utána kell látni. Ezt összedugott kézzel hiába várjuk talán az erdőtörvénytől, mert az helyettünk nem fog értelmes gazdasági rendszert, szakképzettséget, erdőüzleti életrevalóságot teremteni.

Az anyagi munkaerő egy kis befektetés és egy néhány szakképzett vezető alkalmazása mellett nálunk könnyen előállítható lenne. A székely

általában ügyes faragó, a szállítási akadályok és nehézségek legyőzésében kitartó és leleményes, erdőüzletre könnyen betanítható.

E tényezők alkalmazása és igénybe vétele mellett a legsürgősebb teendőt a következő, szabálylyá emelendő elvben véljük kifejezhetőnek:

1. *Az elpusztult vagy pusztulásnak indult erdőterületek befásítására, valamint a felhasználatlanul heverő fatermés értékesítésére gyors és erélyes lépések teendők.*

Az elsőt a fátlanabb, utolsót a fában dúsabb vidéken kell kezdeményezni.

Amarra első lépés az erdei legeltetés szabályozása, illetőleg korlátozása, mivelgett a sarjüzemben kezelt fiatalosokban a legeltetés azonnal betiltandó s a teljesen letarolt erdőterület maggal bevetendő és őrizet alá helyezendő lenne.

Ezt községi és közigazgatási adminisztráció útján meg lehetne valósítani.

E kérdés szorosan összefügg a mezőgazdasági s kivált állattenyésztési rendszer reformálásával, s azzal kapcsolatban oldandó meg.

Megerősítve látom e kérdés által is a *mezőfűves rendszerre való áttérés* célszerűségét, valamint hogy e rendszer nagy mértékben megkönnyítené az erdőgazdaság rendbehozását. S általában csak azon rendszert mondhatjuk jónak, mely a gazdaság minden ágát összhangba hozván egymással, mindenkinek fejlődését előmozdítja.

A fennebbi szabály második ága inkább üzleti kérdés lévén, megfelelő elv és eszközök által oldható meg. Az üzletre kényszeríteni nem lehet, de annál inkább szükség annak fejlesztésére a társulási és vállalkozási eszközöket mozgásba hozni.

Szenítés és hammászat által is huzhatni hasznót, különösen a honnan a fát kiszállítani nagy nehézséggel jár.

De a kiszállítás és raktárakban való kezelés nálunk több hasznót hajtana. Úgy de épen ez jár legyőzhetlen nehézséggel s e miatt marad benn a fatermés az erdőkben! hallom az erős ellenvetést.

Ezzel szembe azonban az a szerény kérdésem van: hány helyen tetek már kísérletet a csusztatás és usztatással? Én a székelyföldön ennek hírét se hallottam. De bocsánat: a «Székhavasán» ez utóbbi rendszer már meghonosult, s élő bizonyosság arra, hogy az nálunk igen is alkalmazható, és pedig haszonnal.

Hiszen mi is hiányzanék nálunk az usztatási rendszer életbe léptetésére?! Hol van több erdei víz és forrás *vízfogók* alkotására? Hol több patak, kisebb-nagyobb folyó, mind a fátlanabb vidékek felé haladva?! Egy kis szabályozását e patakoknak, folyóknak, a mi leginkább a kövektől való megtisztításból áll, csak nem tekintjük erőnkön felüli munkának! Gerelyék

kő- vagy fagátak itt-ott szintén kitelnének. Az anyag mindenütt ott van helyben, csak épen a közmunka-erőt kellene igénybe venni s a munka-vezetőt, a ki esetleg munka-bérlő vállalkozó is lehetne, díjazni.

A meredek oldalaknak is meg van már a maguk vasútja (a *Lopresti*-féle erdei vaspálya). Fatörzsekből készült csatornákat, melyekben a fákat lecsúsztatassuk, nem nagy dolog volna előállítani.

Melyik rendszer alkalmasabb, az a hely természetétől függ. Szükség szerint kombinálni is lehet a kiszállítási utakat. Ezek által mindenesetre elérnők azt, hogy az a 30—40% évi fatermés, melyet ma az erdőből kiszállíthatatlannak mondanak s tényleg ott érintetlenül hagynak, értékesíthető lenne. Hasznot hozna az erdőbirtokosoknak s fát nélkülöző vidékeknek egyaránt.

Csak egy kicsit tanulni és utánjárni kell! Lám itt van közelünkben, közepettünk a híres görgényi faüzlet. Usztató rendszere a leggyakorlatibbnak bizonyult be. Virágzóvá tette az ottani kincstári gazdaságot, mely ma 30,000 forint évi jövedelmet hoz ki a korábban hozzáférhetetlennek tartott rengeteg belsejéből, egy-egy kis csermely felhasználásával. Készülékeinek modelljei a bécsi kiállításon, úgy közelebbről a kolozsvárin is feltűnést és elismerést vívtak ki s haladásnak ismertettek el a faüzlet terén. Talán nem ártana ezekről nekünk is tudomást szerezni. Át kell oda vándorolni, a dolgot a helyszínén tanulmányozni s meggyőződni, hogy abból egyet-mást épen nem lehetetlen nálunk is megvalósítani.

Ezekből kifolyólag eléggé indokolt, hogy 2. a *faüzlet* célszerű alapokra fektetve azonnal megindítassék.

Lám a «Székhavasa» birtokosaitól példát lehet venni, a mely 15,000 holdnyi erdejéből, honnan korábban sem kebli, sem kincstári kezelés mellett semmi hasznot húzni nem lehetett, sőt a birtok állandó megkárosodásnak volt kitéve, ma célszerű, 120 éves fordájú üzemterv mellett, kebli kezeléssel, egy pár év alatt, már is 10,000 forint kapitálist teremtett s az erdőgazdaság évi tiszta jövedelmét 4513 forintra emelte, mit gazdasági és iparoktatási célokra fordítván, a volt Marosszék közigazgatási életének felvirágoztatására egyik hathatós tényezőül tekintendő.

A más három nagy megye területén, mint a földbirtok-mívelési ágakban való kimutatása bizonyítja, igen sok egyes község van 10—60,000 holdig terjedő erdőség birtokában. Miért ne lehetne ezekben is célszerű üzemterv mellett olyan üzletet megindítani, mely az eddigi jövedelmet megsokszorozza s az erdőket a mainál mégis jobb állapotba hozza? A közigazgatás és közbirtokosság méltán tekinthetné nemes és valódi feladatának a maga hatáskörében ez eszmék megvalósítására működni.

Különösen a csík- és háromszékmegyei revindikált havasokra hívom fel a figyelmet. Vajjon folytatnak-e itten oly virágzó erdőgazdaságot, mint bár régebben?

Jakab Elek szerint: «A két székely és román határőrezred s az egy közös huszár-ezred szinte száz évig fedezte azok haszonbéréből (revindikált havasok) katonai ruházatát, ezred költségeit; több normális és négy altiszti felsőbb iskolát tartott fenn belőle, s mikor a határőrintézmény megszűnt, még egy kis tőkéjük maradt fenn, mely 1867-ig közel fél millióra növekedett». E tőkék azok, melyekről már volt egy futólagos említés s a melyeket hátrább részletesen megismerünk. De hallgassuk tovább *Jakab Eleket*. «A Brassó, Szeben és hét bírák köz-havasbirtokai haszonbérben bíratnak egy század óta. Sok ezrekre megy Brassó és Szeben évi jövedelme, a kétszázezeret meghaladja a szász nemzeté, tőkéje két millió körül jár, minek fő-fő részét a havas és adójövedelem teszi.» * E jövedelemből a szászok és oláhok virágzó tanintézeteket alapítottak. Ifjaikat 3—600 forintos ösztöndíjakkal nagy számmal küldik évenként külföldi egyetemekre. A szászok csupán ilyen ösztöndíjakra 15—20,000 forintot fordíthatnak minden évben.

Hogy hasonló jövedelmeinket mi is hasonló célokra fordítjuk az való. Anynyit azonban megközelítőleg se teszünk, mint a nevezett nemzetiségek, s a mit teszünk is, nem anynyira a jelen gazdaság eredménye, mint a múltból reánk maradt nemzeti vagyon gyümölcse. Igaz, hogy ez az oláhokra nézve még inkább áll; mindazonáltal ez összehasonlítás eléggé érthető, és nemzeti öntudatunkat, lelkiismeretünket komolyan figyelmeztető intés arra nézve, hogy legreálisabb közvagyonunk kezelésébe rendszert hozunk be s ezáltal újabb forrásokat is nyissunk a közmívelődés és közjólét előmozdítására.

3. *Az erdőgazdaság javítására az erdőbirtokosok egyetemes kötelessége erdei utak készítése és jó karban tartása, s a tutajozás és úsztatásra alkalmas patakok és folyók szabályozása.*

Ennek eszközzésére nem anynyira nagy mérvű befektetés, mint a bő anyag és közmunka-erő felhasználása szükséges, mi csak az első években fog súlyosabb terüként nehezedni reánk. Azután a fenntartás és gondozás épen nem kerülne sokba s a fokozódó erdőjövdelemből is fedezhető lenne.

S hogy e kérdés is mily szorosan összefügg a mezőgazdasággal, annak belátására elég emlékezetbe hoznom a roppant pusztítást, mit a folyók áradásai a völgyekben s a hegyi vadvizek az oldalakon fekvő szántóföldek talajában és termésében okoznak.

2. *Az erdőgazdaságnál és fanemek értékesítésénél különös figyelemben részesítendő a tölgyerdők.*

* *Jakab Elek*: «Adatok Marossszék közhavasai történeti és statisztikai ismertetéséhez» a «Marosvidék» című, Maros-Vásárhelyt szerkesztett közlöny 1877-ik évi 40—42. számában.

Ezt nem csupán azért emelem ki, mert a székelyföldi három ural-
kodó fanem között ez fordul elő legkisebb terjedelemben; hanem azért
főképp, mert a tölgyerdő egész Európaszerte nagyon megfogyatkozott. Bizo-
nyítja ezt azon körülmény, hogy a legnyomóruságosabb közlekedési és
üzleti viszonyaink mellett is, tölgyeseinkből nyert ipar-készleteinket, kül-
nösen hordó-donga és padló-koczká (parquette) alakjában, Olasz- és Fran-
cziaországba, Belgium és Hollandiába szállítják.

Ebből két fontos következtetést lehet elvonni. *Első* az, hogy ha ma-
gunkra nem ügyelünk és tervszerű erdőgazdaságot nem folytatunk, csak-
hamar ki fog meríttetni tölgyeseinkben az egyik legkeresettebb fanem.
A *második* következtetés pedig az, hogy ügyes és okos erdőipar mellett
tölgyeseinket a legvirágzóbb és legjövedelmezőbb faipar állandó alapjává
tehetjük.

Tőlünk függ, hogy melyik eset következék be.

Ha a jobbat akarjuk, akkor mozogni és tanulni kell. Megtanulni a
legkeresettebb gyártmányok legjobb előállítási módját, s összeköttetéseket
hozni létre a készlet biztos elhelyezése végett.

Közköltségen Franciaországba és Belgiumba küldeni egy szakem-
bert a nevezett czélból, a sok ezer hold tölgyerdő birtokában lévő közsé-
geknek vagy közbirtokosságnak bizonyynyal kifizethetné magát s a közve-
titő üzerek nyeresége szépen elférne a mi zsebünkben is. Consulatusaink
támogatását ily ügyekben méltán remélhetni.

Ha a magyar birodalom összes erdőiből 25.000,000 forintot érő bel-
fogyasztás mellett ugyanannyit érő kivitelt tudnak eszközölni, gondos
utánjárással nekünk is jobban kijuthatna ebből a birtokarányban minket
illető $\frac{1}{15}$ rész.

Felvethetném tehát még azon kérdést is, hogy

5. *erdei ipargyártmányok által hol és mit értékesítsünk a fából?* Minthogy
azonban e kérdést egy kissé behatóbban kell az általános ipar keretében
tárgyalnunk, itt csak röviden említem meg, hogy mint minden hegyi vidék
lakói, durvább faedényeinket és butorainkat mi is magunk állítjuk elé s
egy pár helyen szitakéreg-gyártással kivitelt is üzünk, valamint a fa-fara-
gás (műmetszés) meghonosítása is kezdetét vette, de még jelenleg mind a
finomabb izlésű butorokat, mind a rövid árukat nagyobbára külföldről
fogyasztjuk.

További kérdésem az, hogy

6. *az erdei mellék-üzlet ki van-e nálunk eléggé merítve?* Gyánta, terpen-
tin, olaj- és fenyőkorom készítés; hamuzsír-főzés, cserkéreg-hántás, festő-
anyagok előállítása, gyógyfűvek gyűjtése, szóval mind az, mit a fák és
bokrok gyökere, kérge és virága s mintegy 7000 növényfajunk nyujthat-
nak, haszonra van-e már fordítva? Tudjuk, hogy csak alig-alig ezekből

valami, s alig is remélhető, hogy iparunk felvirágzása és saját talajunkon való növelése előtt e mellékkereseti források értékesítve legyenek.

Sőt, hogy a leglényegesebb és sürgősebb erdőgazdasági és faüzleti teendőkben is kellő eredményeket érhessünk el:

7. szükséges az erdőgazdasági ismeretek népszerűsítése és terjesztése.

Az a balhiedelem uralkodik országszerte s még tovább is, hogy létezik egy pálya, melyhez nem szükséges a tudomány, s e pálya a mezőgazdaság. Mindenesetre antidiluvialis felfogás és csakis az öröklegelő és ugarrendszer talaján díszlik még. S ki hinné, hogy van valami, a miben még ennél is alább állunk? Ez a valami pedig éppen az erdőgazdaság. Erről a nagy tömeg még csak nem is sejti, hogy annak léteznék tudománya.

Hogyan várhassunk tehát értelmes erdőüzletet oly tulajdonosoktól, a kik az erdő természetéről, művelési módjairól és a használat nemeiről kellő tájékozással nem bírnak.

Az erdőgazdasági ismeretek terjesztésére kétségkívül legjobb az olyan népszerű és alapos munkák olvasása, minő pl. *Bedő Albert*től a pályadíjat nyert «Erdőőr» Budapest 1874 és 1878. és *Lázár Jakab* «Erdészeti kézikönyve» (Pest 1871); de az egyszerű fa-mértani ismereteket, alapos becslés és köbtartalomban való kiszámítás végett, már ma a jól szervezett népiskolának is nyújtania kell. Ez ismeretek, valamint a tölgy-erdőknél a fajok biztos fölismerése hiánya az értékesítésben nagy hátrányára van a birtokosoknak. Ezt a vasútépítések alkalmával különösen tapasztalhattuk.

A faüzletnél anynyira mellőzhetlen köbtartalom-kiszámításhoz minden erdőtulajdonosnak bírnia kellene azon „*Segéd táblázat*“-ot, melyet Budapesten 1875-ben adtak ki.

Az az eszme, melyet Udvarhelymegye érdemes főispánja *Dániel Gábor* kezdeményezésére a közoktatási miniszter megvalósításnak indított, hogy t. i. a gazdasági felsőbb népiskolákban az *erdőszettan* is rendes tantárgynak vétessék fel, teljes elismerésünket és pártolásunkat érdemli s ugyanazt célozza, a mit a 7-dik pontba foglaltunk.

Végül még csak egy kérdést vetek fel:

8. Nem lenne-e hasznos dolog, hogy nagyobb erdőbirtokosaink akár egyesek, akár testületek, az országos erdőszeti egyesületbe lépjenek?

Magyarország erdőségeinek $\frac{1}{15}$ -öd része megérdemlené a képviselést egy ilyen szövetségben. A társulati kapcsok érdekközösséget teremtenének s az ország legtekintélyesebb és nagy befolyású szakembereinek figyelmét koronként erdőügyeinkre terelnék. Egy-egy közgyűlés a helyszínen, mi közöttünk, ki tudja nem többlet lendítene-e erdőgazdaságunk és üzletünk ügyén, mint egy egész erdőtörvény? A társulás minden ügynek

felvirágzására még a legsikeresebb eszköznek bizonyult be. Gondolják meg a kiket érdekel.

Az erdőgazdaságra vonatkozó javaslataim kiegészítéséül ide iktatom még a székelymívelődési és közgazdasági egyesület «Alakulásának indoklása»-ból a következő pontokat, melyeket a nagy tekintélyű szakférfi Bedő Albert, m. királyi főerdőtanácsosnak köszönhetünk, s melyek azonnal is fogonatosítható, gyakorlati jó tanácsokat nyújtanak:

1. «A székek (megyék), vagy az erdőt közösen bíró községek vagy minden nagyobb erdőbirtokos község, alkalmazzanak erdőségeik gazdaságának vitelére egyenkint vagy közösen a szerint, a mint az erdőbirtok terjedelme igényli, erdészeti képzettséggel bíró szakembereket, úgy a mint mérnöki ügyekre mérnököket alkalmaznak.

2. Egyik legközelebbi feladat alkalmas jelesebb szakemberek által általános gazdálkodási tervet készíttetni, tekintettel az erdők természetére, a lakosság szükségletére és az eladható fafelesleg értékesítésére.

3. A községek kebeléből megfelelő számú egyének bizassanak meg az illető községi erdő-rész állandó őrzetével, s ezek egyáltalában ügyeljenek arra, hogy az erdőben semminemű károsítás, írtás, fa-rongálás, tilos legeltetés vagy tilos fahasználat ne tétessék; az ez ellen vétőket pedig feljelentés s azok a községi pénztár javára megfelelőleg büntetessenek.

4. A községi erdők őrzetével megbízandó egyéneknek tétessék kötelességévé, hogy a lepusztított erdőrészek újabb beerdősíthetése végett azon erdőterületek közelében és alkalmas helyen megfelelő nagyságú faiskolákat rendezzenek be, s azokban a községi erdőkben tenyészteni kívánt fánemeknek a szomszédos erdőkben gyűjtendő magvait, a kiültetésre alkalmas erdei facsemeték nevelése végett elvessék, s azokból a kívánt célnak megfelelő fákat neveljenek.

5. Az eszközrendő favágatások tekintet nélkül az út nehézségére, vagy az erdők távolságára mindaddig, míg rendes gazdasági tervek készíttetnek, *csupán ott fogonatosíttassanak, hol az illető községi vagy széki erdő a legkorosabb*; ott, a hol a fa-fuvarozásra szükséges erdei utak hiányzanak, ezeket az erdőt bíró községek közösen készítsék el.

6. Az erdők azon részében, melyek a közelebbi 10 év alatt vágatás alá vétetnek, a legeltetés, az új erdő számára szükséges fiatal csemeték nevelése végett eltiltandó, kivéven azon esetet, midőn a levágott régi erdő helyett az új erdő mesterséges megtelepítése van célba véve.

7. Az erdő vágatása vagy az azon levő fák kihasználása mindig csak az erdő bizonyos részére szorítkozzék, ez erdő-rész pedig, mindaddig, míg rendes gazdasági terv nem készül, nagyobb ne legyen, mint az összes erdő birtokterületének egy nyolczvanad része.

8. A levágott erdőterületekben a legeltetés ne engedessék meg addig

míg az új erdő anynyira nem nő, hogy az abba legelésre bebocsátandó marha a fák vagy csemeték levágása által kárt nem tehet.

9. Az erdőbirtokos községek tagjai mondjanak le az eddigi pusztító egyéni fa-használatról, még pedig úgy, hogy a rendszerint kihasználható vágások fája természetben vagy a nyerhető jövedelem pénzben a községek birtokosainak birtokarányában osztassék ki.

10. A lepusztított vagy megrongált erdőterületek kimélet alá véteszenek, s az azokat bíró községek arra serkentessenek, hogy azokat szükségletöknek megfelelő fanemekkel újra erdősítsék, s e célból kötelezendő lenne minden erdőbirtokos község erejéhez képest és szakértők tanácsa szerint bizonyos területen olyan erdőhelyet, mely jelenleg csupán sovány legelőül szolgál, vagy erdei famagvak elvetése, vagy erdei facsemeték elültetése által évenként beerdősíteni, s azt addig, míg a fiatal fák kellően felnőnek, a legeltetés elől elzárni.

11. Az őszzses erdők jelenlegi állapota egy kitünő képzettségű szakember által szoros vizsgálat alá lenne veendő, melynek alkalmával az illető erdőbirtokosoknak a legközelebbiről foganatosítandó teendők iránt a helyszínen a szükséges szakbeli tanácsok megadassanak. Az ezen szakbeli vizsgálatához szükséges költséget tekintettel arra, hogy az őszzses székelyföldi erdők léte és jövője van kérdésben, ez pedig országos érdek : a földmívelési miniszterium fedezhetné, mely az ily célokra fordítandó pénzalappal rendelkezik.

12. Az erdőbirtokos községek lakosai figyelmeztetessenek, hogy a favágatás, a fahasználat és a fa-szállítás szakszerű módozatainak megismerésére és elsajátítása végett, igyekezzenek az állami erdőkben és különösen a görgényi, szászsebesi és topánfalvi erdőhivatalok kerületében folyamatban levő erdei munkákban anynyival inkább részt venni, mert végzett munkájokért ott megfelelő díjazásban is részesülnek. Ezzel kapcsolatban pedig a pénzügy-miniszterium megkérendő lenne, hogy a kolozsvári m. k. jószágigazgatóságot oly intézkedésre utasítsa, hogy az illető erdőhivataloknál tanulás és munkanyerés végett jelentkező székelymunkások az állami erdőmunkák teljesítésére felvétessenek.

13. Egy felállítandó földmívelési szakiskolában, vagy bár gazdasági szakoktatással öszszekötött valamelyik felső népiskolában az erdészeti alapismeretek megtanulására kellő súly fektessék, s e végből azon iskolánál egy külön erdészeti szaktanító alkalmaztassék.

14. Az erdők felosztása iránti intézkedés függőben tartatik addig, míg részletesen ismerve lesznek azon tényezők, melyek az e tárgyban való határozatnak alapul szolgálhatnak.

Erdészeti szempontból felmerülhető további javaslatnak vagy útmutatásul szolgáló tanácsnak csak akkor lehet helye, ha az erdőgazdaság vite-

lére alkalmazandott szakemberek megkezdendő munkálataihoz, a közgazdasági teendők végrehajtására létre jövőendő illetékes testülettől közelebbi utasítás leendő szükséges és az ezen munkálatok alapján kipuhatolt tényállás ismeretes leendő.»

Ezek után egyéb nem maradt hátra, mint ismételve felhívnom a figyelmet azon roppant kincsre, a mely erdőségeinkben rejlik. Már a földbirtok művelési ágainak azon aránytalan beosztása, mely összes területünk majdnem fele részét erdőségekben adta ki számunkra: közvetlenül és feltétlenül arra utal, hogy önfenntartásunk eszközeit ép oly mértékben igyekezzünk ezen óriási tőkének észszerű gyümölcsöztetéséből állítani elé. De a tőkét magát meg ne támadjuk, mert akkor a jövő nemzedékek romlására élünk. Az erdő megbecsülésére méltán vehetünk példát Poroszországtól, hol az erdők területe a népesség sűrűségével nem apad, hanem épen növekszik.

Az erdőgazdaság részleteibe mélyebben nem ereszkedhattunk. Az nem is lehet e munka feladata. De a tényleges állapotok lehető megismeretése s némely adott eszmék talán mégis alkalmasok lesznek arra, hogy erdőgazdaságunk reformjára némi támpontokat nyujtsanak.

HARMADIK SZAKASZ.

Ipar, kereskedelem és pénzügy.

I. Ipar és kereskedelem.

Közgazdasági állapotaink ismertetésében, mondhatnám: a népmívelődés mezején, egy új térre lépünk. Oly térre, mely ma nálunk államférfiaknak és üzletembereknek, tudósoknak és közpolgároknak, egyeseknek és társulatoknak s együttesen ezer- és ezereknek képezi végső reményét a nemzeti élet fennállásának és életerős fejlődésének biztosítására.

A világtárlatok nemzetközi hajójának árboczlobogója által jelölt irány felé a népek gőz- és vitorlás hajói erőteljesen versenyeznek. A hatalmas járművek mögött, a nagy versenyter széléin, néhány csónak között a miénk is tengerre szállt. Fog-e a kéziipar ifjú lapátosainak izmaiban elég erő lenni a gőz útjának megfutására, s nagygyá növekedve érkezni be a meszszi kikötőbe? vagy pedig a versenyben felvert hullámok eltemetnek, vagy kalózhajó zsákmányul ejt, mielőtt a jury elébe tehetnők apróságainkat? ki tudna erre még ma választ adni?!

Módosítsuk a képet. Az ipar- és kereskedelem egy hatalmas folyam, melynek közepén áradatként zajlik a hullám, míg széléin, hol mi vagyunk, alig mozdul a víz, sőt helyen-helyen posványynyá ülepedik. A nemzetgazdaság műfolyamának körforgásában létre jő-e vajjon az a folyamszabályozás, mely a parti víznek is erőteljes mozgást biztosítson? s ha nem is juthatunk a folyam közép-rohamába, legalább parti közlekedést biztos folytathassunk?

Higyjünk ennek elérhetésében, s hogy munkához láthassunk, vizsgáljunk meg talajt és eszközöket.

Földműves nép vagyunk. Ez régi tény, s a székelőföldre nézve régi viszszas állapota. Azt mondják: a földművelés jobb katona-iskola, mint a műipar. De hol van nálunk e katona-képzésnek megfelelő tágas gyakorló-

tér? S ha mind csak katonákká leszünk, ki készíti majd a szükséges fegyvereket?

«Meg kell osztani a munkát!» korunk legpraktikusabb jelszava. Az aristocraticus, conservatív szellemű földműves mellé állítsuk oda a democraticus iparost, mely élénk összeköttetései és mozgékonyága által a népelet egyoldalúságába változatosságot hozzon, a társadalom hézagait betöltse, az életforrások rejtett útait feltárja s a természet oly különböző adományait forgalomba hozza. Versenyével nyisson tért az individuális erők fejlődésének, s mozgó, forgó tőkéjével teremtsen piacot a földművelési terményeknek.

Csak a sokoldalú foglalkozás által válik a nemzeti élet termékeny-nyé. S már csak e szempontokból is ohajtandó a műipar fejlődése.

«A földművelő népek — mondja Roscher — városi műiparra való áttérése hasonló haladás, mint a minő előbb a pásztoréletből a földművelésre való volt. Mert csak a műipar tud minden természeti erőt szolgálatába hajtani. A természet sokkal több oldalú használása által tágabb működési kört nyer az emberi munka a műipar terén, mint a földművelésben. A tőke is biztosabban, mert gyorsan s többet jövedelmez a műiparnál, mint a földművelésnél. Termelvénycsekély térfogat mellett jelentékeny árt képvisel, s könnyen szállítható. Igaz, hogy közlekedés nélkül meg van bénulva. S ha gyorsan nem mozoghat, túlszárnyaltatik, elnyomatik.»

Itt nagyobb az ösztön is a számításra, haladásra, mert nagyobb a verseny. A rossz iparcikkot ott hagyjuk, ha jobbat kaphatunk. S a mi kisiparunk legnagyobb nyomorusága éppen ebben áll. S ez nehezíti meg más felől haladását is.

Ezen régebben védegyelet által akartak segíteni. Ma a védvámot tartják védszernek. Valószínűleg mindkettő helyett célszerűbb lesz az iparos-ság intellectualis megerősítése. Miféle eszközök által? megkísértjük kifejteni.

Hogy mi az iparból elsőrangú nemzetgazdasági kérdést csináljunk, ez nem csak viszonyaink között indokolt; hanem általában is kétségtelen, hogy az ipar világhíressége tényezőnek van elismerve. *Ipolyi Arnold* szerint* «a történelem felismerte, hogy az ipar consolidálása, az iparegyesületek és testületek, a céhek, a gildek, compagniák s egyéb ily kereskedelmi s iparos társulatok alakulása legalább is oly korszakos ténytet képez a népek történetében, mint akár a népvándorlások s a keresztes hadjáratok, akár a politikai forradalmak vagy a hitújítási mozgalmak. Hogy éppen úgy egyike volt ama tényezőknek, melyek új birtok- és nemzetgazdasági, valamint polgári és társadalmi forradalmakat idéztek elő.

* *Ipolyi Arnold*: «A magyar iparélet történeti fejlődése.» A «Századok» 1877. évi VIII. füzetében.

Semmi oly gyorsan és sikeresen a tudomány vívmányait nem értékesítette a gyakorlati életben, mint az ipar. Ez által lett mind teljesebbé és tökéletesebbé az emberi szellem hatalma az anyagon. Még a mezőgazdaság is abban az arányban lett belterjesebbé és gyümölcsözőbbé s öltött magára mind rendszeresebb mű-alakot, a mint az ipart szövetségesül vette s vele és általa termelvényébe és annak feldolgozásába, értékesítésébe ipari elveket vezetett be. Szóval: az ipar tett egyes nemzeteket vagyonsokká és hatalmasokká. Hogy a kifejlett ipar mily roppant összegeket bír forgó tőkéjéből az államnak is nyújtani, bámulatba ejtő példa erre Franciaország, mely a történelemben példátlan hadisarczot ez eszközök igénybevételeivel fizethette ki.

De az ipar szellemi tőkékben is gazdag szokott lenni. Általános és fejlettebb népmíveltség a szabadságot hamarább vívja ki és biztosítja. Ez pedig az iparos nemzetek egyik nagy erkölcsi előnye. Sőt az ipar aggressív, hódító erejének hatalmát napjainkban inkább érezzük, mint valaha. Ez eredményezi, hogy egy elmaradott, fejletlen ország fegyveres hódítás nélkül is adófizetőjévé lesz egy másik, az iparban előhaladott nemzetnek. Mindent, a mit földművelés és állattenyésztésben termelhet amaz, a vám-sorompókon keresztül tributumként szolgáltatja át.

S fájdalom, ilyen hadi-adót nemzetünk is sokkal többet fizet, mintsem soká megbírhathná.

Ángliának — Ipolyiként — «kereskedő gályái inkább, mintsem hadi hajói hódíták meg a félvilágot».

Az ipar dicsőítése alig foglalható méltóbb szavakba, mint midőn nevezett jeles írónk így szól: «A ki az ipar méltó történetét megírandja, az az emberiség legszebb lapjai egyikét, a szorgalom s az erény, a munka és mérséklet, a szellemi s anyagi haladás és jólét, a polgárisodás és művelődés valódi történelmét fogja megírni. Az újkor csak az ipar által emelkedett föl azon magaslatra, a melyen áll.»

Hogy mennyi jutand e dicsfényből Magyarországnak s benne különösen a maroknyi székelységnek, azt előre is sejthetjük, mindazonáltal tartsuk fenn ítéletünket a tények megvizsgálása után.

1. Bányaipar.

A ki térképünkre tekintvén, látja Erdély délkeleti szögletén azon magas hegyvidéket, melyet székelységnek neveznek, és olvassa geológiájában e föld gazdag ásványképleteit, önkénytelenül virágzó bánya-iparra következtet ottan. Pedig szörnyen csalódik, mert alig mutathatunk föl valamit e tekintetben. Egy sóbánya, egy rézbánya, egy vas és egy barnaszénbánya mind az, a mivel bírunk.

a) *A parajdi sóbánya.* A só nemzetgazdasági jelentősége eléggé ismeretes. Hogy eledeleinkben mennyire nem nélkülözhetjük, közönségesen tudva van. Hogy az állatok táplálkozásában is fontos tényező, a gazdaközönség előtt nem szorúl bizonyítgatásra. Ennek horderejét a mezőgazdasági állatokra nézve különösen az angolok ismerték föl. «A só — mint Mosel Antal * mondja — fűszerül tekintetik ottan, mely ingerli a falánk-ságot, emeli az emésztést, úgy, hogy a rossz takarmány is vágygyal emésztetik föl; az állatok erősebbek lesznek, sok és egészséges tejet adnak, húsban nevednek, fényes bőrt kapnak és a legtöbb betegségek-től mentesítetnek. A ló virgoncságban és ruganyosságban nyer, megtestesedik és tartós munkában nem egyhamar fárad ki. Egy mérsékelt adag só megvédi a lovat bélgörcs, szélkín, bösz, lob, bélféreg, nátha, mirigy és csüdcsömör ellen.» A szarvasmarha húsosodik. zsírosodik általa s védve lesz dugulás gyuladástól. Úgy, hogy az minden közönséges ragály és dög ellen óvszer. A juhoknál a gyapjút növeszti és finomítja. A rossz legelő és istálózásból származó bajoknak ellenszere. Ép így a sertéseknél.

Ezenkívül a nemzőtehetséget fokozza, a fiatal marha fejlődését előmozdítja; erőteljesebbé teszi a trágyát s így a gabnatermelésre is fokozólag hat.

Nyirkos takarmányt, zöldseget, téli veteményt kevés apró sóval behintve, biztosan és sokáig el lehet tartani.

Annál rosszabb, hogy a marhasó árulásának megszüntetése által, közvetlenül a marhatenyésztés kárára dolgozunk.

A sónak ipari használata szintén nagymérvű. A timár munkája, a szóda, üveg- és papirgyárak, a szappanfőzés, kohászat, foncsorlás, ezüst-kivonás mind a só ipari fontosságát hirdeti.

A sónak Erdélynél gazdagabb hazája ninesen. S hogy e kincs-ből a székelyföldnek mennyi jutott, a földtani jellemzésben méltatva volt. Szabad használata csak a sósvíznek van itten, s bányászatot csupán Parajdon folytat az állam.

Hogy ennek *sóbősége, minősége és termelési* mennyisége kellően kitűnjék, a Mosel Antal részletes ismertetéséből átveszem az erdélyi hat sóbányára vonatkozó következő adatokat.

Sóbőség 273 mázsányi köbölekben:

Déesakna....	3.200,000
Kolozs	3.000,000
Maros-Ujvár....	10.000,000
Vízakna....	12.000,000
Torda....	12.600,000
<i>Parajd</i>	24.000,000

* Mosel Antal: «A só közgazdászati jelentősége.» A magyar orvosok és természetvizsgálók X. nagygyűlésének munkálatai. 1865. 177—192. l.

A vágott só neme, tisztasága, hulladéka és apadása ‰ szerint, a rak-
tárban :

	Tiszta	Földes	Apró és hul- ladék	Apadás
Déesakna	98,80	—	0,94	0,36
Maros-Ujvár	97,87	0,38	1,22	0,53
Vizakna	91,67	5,01	2,85	0,47
Torda	97,73	0,90	1,02	0,35
Parajd	98,79	0,19	0,55	0,23

A parajdi e szerint *sóbányában* többszörösen fölülmúlja valamenynyit, *apadása* legkevesebb van s *tisztaságban* is a legelső deesaknainál csak 0,01-al áll alább.

Az erdélyi sóbányák *átlagos évi termelése* (bécsi mázsa), *jövedelme* és *termelési költségei* :

	1841—50	1851—60		1861—63		Pénzérték az eladási ár szerint	Költségek
	köső	köső	marhasó	köső	marhasó	1861—63-iki átlagban	
Déesakna	79,868	95,650	846	114,673	2,917	530,413	25,888
Kolozs	48,876	—	—	—	—	—	—
M.-Ujvár	583,066	725,679	10,739	658,647	39,015	3,068,791	350,757
Vizakna	45,320	54,891	—	50,438	—	232,015	16,228
Torda	19,059	92,064	—	58,358	—	268,447	65,534
Parajd	42,381	92,711	1,138	87,766	1,952	405,215	19,422

A termelés mennyiségét illetőleg Parajd — e székely sóbánya — az első évsorozatban az 5-dik, a második- és harmadikban a 3-dik helyet foglalta el.

Termelésének pénzértéke a harmadik helyen áll s termelési költsége csaknem a legkisebb. Termelése tehát a negyvenes évek óta méltán több mint megkétszereződött, mert termelési költségei, az értékhez viszonyítva, mindenik között a legcsekélyebbek.

Pedig nem szabad említetlenül hagynunk, hogy közlekedés tekintetében nagyon nyomorúságos a helyzete. Üzletének főiránya t. i. Csík, s Udvarhelyen át Háromszék és Brassó, s közlekedési útai mindkét irányban rosszszak. Gondoskodni kellene tehát ezek jókarba-hozásáról s e mellett Etéden keresztül nyitni egy jó kőutat a héjasfalvi indóház felé.

Újabb időben termelése 1874-ben 102,522, 1875-ben 85,901 mázsa volt. Eladatott az első évben 75,798, a másodikban 76,811 mázsa. Ugyanekkor bevétele 333,888 frt, kiadása 44,286 forintot tett.

Átlag foglalkozott a bányában 128 munkás, kik együtt 14,126 forint munkabért kerestek.

Az állam összes sóbányáiban — a statisztikai évkönyv szerint — a munkások száma 1874-ben 2098 és a *társulások vagyona* 291,257 forint 77 krajczár volt, mely utóbbiból a parajdira 11,745 forint 85 krajczár esik.

b) *Rézbánya*. Csík-Szent-Domokostól északra, mintegy másfél óra járásnyira fekszik, a Balán havas aljában, Balán falu, hasonló nevű rézbányával. Mint fedezte fel itt e század elején a rezet egy timafalvi Opra nevű pásztor, mint tette arra a kincstár kezét s művelése többbe kerülve, mint a menyinyit jövedelmezett, mint adta el 5000 váltó forintért a Zakariás családnak, melynek kezében a bánya nemsokára 8—10,000 forint évi jövedelmet hozott, s mint kerítette azt egy brassai szászok és külföldiekből alakult társaság csellel kezére s mint maradt az végre az élelmes szászok birtokában: e historiai tényeket érdekesen írja le *Kővári L.*, *Benkő K.* és *Orbán B.* E tekintetben tehát hozzájok utalom az olvasót. Én e helyen egyszerűen csak a bánya jelentőségéről akarok röviden szólni. S azt annál rövidebben kényszerülök tenni, mert tulajdonosai azok közzé tartoznak, kik a kért termelési és üzleti adatokat jónak látták e műtől elvonni, elrejtetni.

A legfontosabb, szomorú tény tehát az, hogy e gazdag kincse a székelőföldnek idegenek számára adja a dús jövedelmet. *Orbán* Balázs szerint e bánya most évenként 3000 mázsa Rózsarezet ad (Magyarország 1874. évi termelése 9 és félezer méter mázsa volt), mely oly jó hírben áll, hogy a purával párhuzamosítottják s 5—6 forinttal mindig drágább a felső-magyarországinál. Van a bánya közelében, az Olt völgyén egy hengerzúzmű egy 30 nyílú zúzda és víz-kivonó készülék, melynek segélyével az érczet foncsorozás által (törés és mosás) veszik ki. Ezenkívül az olvasztók és kohók.

Nevezetes a bányákból kifolyó, kénsavas rézolvadékból álló cementvíz, melyet medenczékbe felfogva, bele mindenféle vasdarabokat vetnek, melyeket a víz feloldván s velök egyesülve, rézzé változtatja. Az így nyert veresszínű lágy réz, melyet naponta kiszednek, mintegy 80—90%-ot szolgáltat. S mivel kezelése majd semmi költségbe sem kerül, ez adja a legnagyobb hasznot. E cementatio által évenként 500 mázsa rezet nyernek, melynek mázsája 18 forintba kerül. * Az olvasztáshoz szükséges meszet és fát bővében és igen poton áron kapja a társaság.

A balánbányai telep érczei — *Herbich* szerint — részint a kőzetben vannak behintve, részint szalagalakulag települve be, részint tömzsszerűleg vannak kifejlődve, s főképen vaskénegből állanak, rézkéneggel változva. A közép szintájokban ólomkéneg is jó elő. Réztartalmuk 0.5—12 %

* *Orbán B.* «Székelytöld.» II. köt., 93—5. lap.

között váltakozik. Az érczek állandó kísérője a tejfehérszínű kvarcz, 30%-ig menő rézkéneggel. *

c) *Vasbányák*. Ezeknek is inkább csak története van. A székelyföld vasban nagyon gazdag, s hogy a fülei, szent-keresztbányai és kovásznai vasbányák mégis megszűntek, hogy a művelésüket folytató, külföldiekből álló társulat megbukott, illetőleg a munkát megszüntette, azzal végkép felhagyott, ennek oka korántsem az ércz és termelési anyagokban, mint inkább a társulat szervezetében és természetében keresendő.

A fülei és szent-keresztbányai vasbányákban a munkát 1875-ben szüntették meg. Az utolsó évi termelés 40,283 forint értéket képviselt s a forgalom 72,567 forint volt. Állandóan 253 munkásnak nyújtott foglalkozást, kik nagyobbára, mint maga a társulat is külföldiek voltak s naponta 283 forint napi bért húztak. E szerencsétleneket az a csapás is érte, hogy társládájuk a társulat kezelése alatt szintén károsodást szenvedett.

Ma már egyedül a *bodvai vashámor* áll fenn, Erdővidéken (Udvarhelymegye), Magyar-Hermány határain. Ennek alapítója ugyanaz a Zakariás, ki a szt-domokosi rézbányákat bírta. Utóda kezén a bányából évenként mintegy 1000 mázsa vasat termelnek. Vasúthoz közelfekvő előnyös helyzeténél fogva, s mert ércze gazdag és kitűnő, fa és barnaszén bőven s vízerő kellő mennyiségben van: elegendő befektetéssel virágzó bányaipart lehetne itten elővarázsolni.

d) *Barnaszén bánya*. Úgy látszik, a gondviselés gondoskodott arról, hogy mikor Erdélyben a pusztító gazdaság az erdőket megsemmisíti, a letarolt erdők talaja alatt találjunk bő tüzelőszert. Anynyi barna és kőszén, csak a már megejtett szórványos kutatások s mintegy rábukkanásokból ítélve is, alig tartalmaz egy hasonló nagyságú terület, mint Erdély.

Turfa, barna- és kőszén nem bevéssbbé kincse a jövőnek, mint erdőségeink nekünk. Geológiai megjelenésük a harmadkori és özönvízi képlethez tartozik.

Barnaszén határozott nyomai vannak a *mezőségen* (Szabéd, Kibéd, M.-Madaras, Fele, Galambod stb. községek határán), melyek alapos kikutatása és művelése e fahiányban szenvedő nagy vidéknek áldásává lehetne.

Sehol azonban oly nagy kiterjedésű, gazdag rétegekben nem mutatkozik, mint a Hargita déli és délnyugati nyujtványaiban. Az elsőben Al-Torjáig kísérhetjük nyomait, a másodikban pedig Illyefalva határáig. Nagy zöme azonban Homoród-Szt-Mártontól (hol kvarczkristálylyal áttörve jelentkezik) H.-Almás, Vargyas, Száldobos, Baróth határain át Köpecz és Felső-Rákosig terül el. Itten bír mintegy 4 négyszögmérőföldnyi

* *Herbich*: «A székelyföld földtani és őslénytani leírása.» 1878. 47—8. l.

területtel egy barnaszénbányát az «Erdélyi kereskedelmi és Hitelbank» (Maros-Vásárhely.) *Erdővidéki barnaszénbánya* néven. Ennek termelési és üzleti viszonyaira *Békésy* Károly tárgyhíj leírásából merítem az adatokat.*

A bánya művelése nagyobb mértékben 1874-ben vette kezdetét. Ezt megelőzőleg a jelenleg felhagyott fülei vashámor számára, egy más ponton, szintén bányászták a barnaszénét.

Az erdélyi aristocrata által alapított bank a bányaművelést száz darab ötezer forintos részvényekre fektette, mely részvények felét maga bírja, más felét egy társulatnak juttatta.

A bánya nagy előnye *anyagának roppant bősége*, és pedig nemesak mérföldeket elfoglaló kiterjedésben, hanem a rétegek vastagságában is.

A kő- és barnaszénbányák nagy részénél az a hátrány van, hogy vékony rétegüknél fogva nagy területen kell a termelést folytatni, hogy egy bizonyos mérvű szükséglet fedezve legyen. Ez pedig a költségeket nagy mértékben fokozza. S így vagy drágán kell adni a szenet, a mi versenyképességét csökkenti, vagy ha olcsón adják, az üzlet nem folytatható haszonnal.

A hol a bányászat a föld alatt foly, ott legalább is egy embermagasságnyi üregekben kell a munkát űzni. Úgy, de ha a réteg ennél vékonyabb talál lenni, akkor a munkát idegen és hasznavehetetlen anyagra is ki kell terjeszteni s a szenet borító palát támaszokkal kikötni, míg a vastag rétegű szén magamagát fenntartja.

Az erdővidéki barnaszén három rétegben, együtt 16 méter vastagságban terül el, mely rétegek közül a felső 9 méter vastag. Tehát mind a szélességben, mind a vastagságban való kiterjedés teljesen kielégítheti a barnaszénbányához kötött leg-felcsigázottabb igényeinket is, és hosszú időkre biztosítja a termelési anyag bőségét.

Minthogy e barnaszén anyanyira ifjú, hogy még a fa rostjai is felismerhetők benne, sőt néhol még át sem alakult teljesen, egész fa-tönköket találunk a szén között, mely kávészínű puha anyagból apróságokat (pl.: ing-gombot, szivar-szipkát stb.) lehet faragni; e körülményből származik mindazon ellenvetés, melyet e barnaszén ellen fel szoktak hozni, hogy t. i. porlékony, hamva igen sok, mintegy anynyi, mint a közönséges fáé, a fűtésnél több dolgot ad és füstjének szaga nehéz.

Mindezen hátrányokért azonban bőven kárpótol olcsósága, mert míg pl. a petrozsényi kőszén mázsája Gyula-Fejérváron 41 krajczár, az erdővidéki barnaszén az ágostonfalvi vasuti állomás mellett 13 krajczár.

A végrehajtott kísérletek szerint egy öl lágyfa fűtési értékének 12

* *Békésy* Károly: «Az erdővidéki barnaszén-bánya». Kolozsvártt, 1877.

mázsa erdővidéki barnaszén felel meg. Ennek pedig az ára 1 forint 56 krajczár, mely ár még távolabb vidékre szállítással is olcsóbbá teszi a fával való fűtésnél. E szén továbbá vagy épen nem, vagy csak oly parányi mértékben tartalmaz ként, hogy ez sem a művelésnél gyúladást nem okoz, sem pedig a kemence ércét nem támadja meg.

A társulat javára megbecsülhetetlen előny az, hogy a bánya szája a vasuttól csupán fél mérföldnyi távolságra esik, mely vonalon egy lóvonatú vasút szállítja a szenet a keleti pályára mellé közvetlenül felállított raktárba.

A termeléshez szükséges munkaerő a bánya vidékén élő székelyek között kellő mértékben felfutálható, s ha ez által számukra tisztességes és biztos kereset nyílt, a bányatulajdonosok is meg vannak nyugodva azon, hogy erőteljes, egyes munkásokat bírnak.

Nyáron át 80—90 munkás, télen három anynyi dolgozik. 280 csillén (apró, szállító-kocsik) 20 ló végzi a szénszállítását a raktárba.

Az **üzlet** nagyobb lendületet csak akkor nyert, midőn sikerült a keleti vasut szénfogyasztását e bánya számára biztosítani. Ez pedig nem volt könnyű feladat. Mint Békési előadja: «a vásárhelyi bank kénytelen volt ez ügyben egy emlékirattal megtámadni a vasúti igazgatóságot és a nyilvánosság előtt feltárni az államnak és társulatnak okozott károkat ezen olcsó és alkalmas tüzelő anyagnak mellőzése miatt. Az állam tulajdonába jutván a vonal, a társulatnak is megkönnyebbült pártfogást eszközölni e hazai iparvállalat iránt. Az előhaladásnak legnagyobb akadálya a petrozsényi bánya volt, mely szintén az állam tulajdonát képezvén, érdekében állott az ott termelt anyag felhasználása. Először természetesen az erdővidéki szén a fűtők véleménye szerint egyáltalán nem volt alkalmas a vonat hajtására s a hágókon megállott vele a vonat. Később sikerült annyit kivinni, hogy felerészben a petrozsényi szénnel keverve, használatba vétessék. A mint egyszer a jég meg volt törve, a baróthi szén is javulni kezdett: a felerész petrozsényi szén leszállított egy harmadra; most már pedig egy magára is elbírja a baróthi szén a vonatot és csak a hágóknál alkalmaznak egy negyedrészt petrozsényit. Így történt, hogy a vonal az első hónapokban csak 20 ezer mázsát, azután 23-at, majd 30, 40, 50 és most már 60 ezer mázsát vagyis a bánya összes termelésének 69%-át fogyasztja el havonként». Mindez adatok 1877-ről szólnak, mely évben a fogyasztás Erdély egyes nagyobb városaiban is lendületet vett, így pl. Nagy-Szeben és Maros-Vásárhely 3—3, Kolozsvár 2 és Brassó 1 ezer mázsát fogyasztott havonként.

Ha e 7—800 ezer mázsányi termelést az állam 1874-ik évi 15 és fél millió mázsa termeléséhez hasonlítjuk, már így is jelentékeny mérvűnek mondható az; de virágzása még csak akkor fog bekövetkezni, ha az össze-

kötő vasut megnyitásával Oláhországban is piacot teremthet magának, hol jelenleg a drága angol kőszén fogasztják.

Kétszeres indoka lenne örömünknek az üzlet felvirágzásán: először, mert *székelyföldi termék*, hol sokaknak ad keresetet; másodszor, mert tiszta magyar vállalat, még pedig az *erdélyi magyar főnemesség iparvállalata*.

Ha a tőke és értelem ezen az úton halad, ez a legszerencsésebb irány közvagyonosodásunkra. Méltán óhajthatjuk tehát, hogy siker kövesse e törekvést.

A Hargitának Csík-Szeredához közel fekvő oldalán, Csicsó határában, egy társulat részére a kőszénbányászat szintén engedélyezve van. Itt azonban a rengeteg erdők hazájában, oly elzárva a vasúti közlekedéstől, annak ez idő szerint kilátása a termelésre nem igen lehet.

e) *Ólománya*. Mintha látnám az olvasó szeméből a kérdést: «quid hoc est?» Legújabb kísérlet, a székelyföld kebelében lévő sokféle kincsek közül egyet ismét forgalomba hozni, egy újabb vállalattal a megélhetés és jóllét eszközeit szaporítani.

Ha sikerül, dúsgazdagokká teheti a vállalkozókat s kenyeret biztosít néhány munkás székely családnak.

Csík-Gyergyóban, a tölgyesi szorosban, ennek ércgazdag palájában a ruszbergi bányatársulat már 1837-ben bányászni kezdte volt az ólomfém, melynek mázsája 45—65 font ólmot s 3—9 lat ezüstöt tartalmazott. 1848 óta azonban teljesen anynyiba volt hagyva a termelés. A Borszéktól északkeletre fekvő *Holló* falunak határán, egy kőszikla oldalában most is látható egy 60—70 lábnyi mélységű bányaureg, mely korábbi kísérletek nyomaként maradt hátra.

Nevezett *Holló* határán indította meg épen napjainkban egy székelyudvarhelyi társaság a bányászatot. A vállalat jövőjéről, valamint a termelés mérvéről még nem szólhatunk, csak annyit tudunk, hogy az ólom mellett mintegy 2% ezüstöt vonnak ki.

Aranyra is folynak a kutatások. Eredményéről azonban még semmi sem hallatszik.

2. Gyár-ipar.

A székelyföldi gyár-ipar igen szűk körére terjed e fogalomnak s azon alkatrészek, melyek anyaguk és műterméküknél fogva nagyon becsesek, magas értéket képviselnek, s így az anyagi előhaladásra termékenyítőleg hatnának, vagy lényeges kulturai szükséglet kielégítésére lennének irányozva, legnagyobb mértékben hiányoznak gyáriparunkban. Sőt fájdalom, legkifejtettebb és legerőteljesebbnek épen azt kell kijelentünk, a melynek morális alapja a legkevésbé védhető, t. i. :

a) *A szesz-ipar.* A szeszgyárak száma Csíkmegyében 1, Háromszékmegyében 28, Maros (Torda)-megyében 9, Udvarhelymegyében 5, összesen 43.

A szeszgyártás legjelentékenyebb központja, a székelyföld északi részében *Maros-Vásárhely* (Szentkirálylyal), a déli részen pedig *Kézdi-Vásárhely*, mely utóbbi helyen csak magában 12 szeszgyár van, s termelésével és jövedelmi adójával az államban mindjárt Szeged után következik.

Az itteni gyárak mind tősgyökeres székelyek kezében vannak, kik azzal igen ügyesen kombinálván marha-hízlalást és mészárszéket vagy kiviteli marhakereskedést, egészen szolid és erőteljes anyagi viszonyokat teremtetnek maguknak, úgy hogy semmiféle verseny őket nem fenyegetheti.

A gyárak 10—40 mázsát dolgoznak fel naponta s úgy átlag 6—7000 mázsa tengerit és rozst fogyasztanak havonként. Egy mázsa után mintegy 54 fok szeszt és másfél hectoliter moslékot nyernek.

A kezelő személyzet áll egy középminőségű gyárban 1 főzőből, kinek havonként 60 frt fizetése van, s 5 legényből, 12—12 forinttal.

Miután a szeszgyárak száma az országban, 1874-ben 80,014 volt, s a szeszadó-előirányzat 6.000,000 forint, ebből mintegy 731 forint esnék egy-egy gyárra, de miután a kézdi-vásárhelyi adóhivatal területén, 1876-ban, mintegy 15 szeszgyár után 53,164 forint 74 krajczár adó folyt be s tehát egy gyárra 3—4000 forint adó esik: látni való, hogy itt a gyártás mérve az országos átlagot sokszorosán fölülmúlja.

S e roppant mennyiségű szeszt fájdalom, mind Csik- és Háromszékmegyében fogyasztják el. Sőt ennél jóval többet, miután a fennebbi számban a nevezett két megye területén lévő többi gyárak mellőzve vannak.

Azért jegyeztem meg, hogy bár a tulajdonosok anyagi előhaladásának fontos eszközei e gyárak, de a nép morális életének ép oly hatalmas rombolói.

Az egyedüli vigasztalás némileg abban áll, hogy ez üzlet, legalább itt Háromszékmegyékben, a székelység kezén van. Ez egyik erős jele a nép életrevalóságának.

E tekintetben egy jellemző adomát igtatok ide. Midőn egy zsidótól kérdezték, hogy Kézdi-Vásárhelyt miért nem próbálja meg a szeszgyártást, így felelt: egy vásárhelyi polgárból ki lehet venni tíz zsidót, s még akkor is megmarad benne egy görög. Ott tehát a zsidónak nincs mit keresnie.

b) *A sör-ipar.* A sörfőzés Magyarországon más szempontból ítélendő meg, mint Németországon és Ausztriában. Ha t. i. arra gondolunk, hogy míg pl. 1872-ben nálunk 1.136,306 mérő sörtermelés volt s Ausztriában mintegy 20—25 millió, nálunk közel másfél — amott 20 millió frt adóval — s e mellé vesszük azon nagymérvű behozatalt, a mit onnan fogyasztunk: önként ajánlja magát az aránytalanság kiegyenlítésére az a mód,

hogyan fokozzuk sörtermelésünket. De ha másfelől meggondoljuk, hogy mi kiválóan bortermelő és borkereskedő ország vagyunk, s a sör terjedése egyenesen ezzel összefüggő érdekeink rovására esik: e szemponthoz azt kellene óhajtánunk, hogy legalább benn az országban semmi sör se fogyasztassék. S ez utóbbi teljesen indokolható hazafias álláspont is, melyet sokan foglalnak el.

Minthogy azonban semmiféle, sem morális, sem politikai, sem nemzetgazdasági eszköz és hatalom nincs kezünkben, az emberek ízlésének irányát szabni, s minthogy *tény* az, hogy a sör mind kedvenczebb ital lesz nálunk is, és fogyasztása évről-évre fokozódik, nincs más mód, mint fokozottabb termelés által legalább elejét venni a nagymérvű behozatalnak.

Sőt egy lépéssel tovább megyek. Ha már népünkkel szemben sem bírjuk semmiféle eszközzel az anynyira erkölcs- és vagyon-romboló pálinka-ivást megakadályozni, kérdem: nem volna-e erkölcsi és nemzetgazdasági tekintetben kívánatos a kevés szeszt tartalmazó, tehát a részegségre kevesebb alkalmat szolgáltató olcsó sörök meghonosítása által mérsékelni a pálinka-fogyasztást. Én abban a meggyőződésben vagyok, hogy ez hasznos dolog lenne.

Ez előtt egy néhány évvel Weimárban arról tanácskoztak, hogy a söripar ügye a pénzügyi tárczából kivétetvén, tétessék a vallás- és közoktatásügyi tárczába, s kezeltessék vallás-erkölcsi szempontok szerint. S bármennyire furcsa is e kérdés illetően felfogása első tekintetre, el kell ismerünk, hogy a közérkölciséggel az legalább is oly közel érintkezésben van, mint a pénzügyekkel.

A székelyföldi sörgyárak mind számuknál, mind termelésüknél fogva igen jelentéktelenek s csekély fogyasztásunkat mellettük, részint a kőbányai, részint a szászföldi sörgyárak fedezik. Ez idő szerint Háromszék megyében 5, és Maros (Torda)-megyében 1 sörgyár áll fenn.

c) *Malomipar.* Gabnatermelő országban, minő Magyarország, igen fontos körülmény, hogy a termények jó része legalább ne egészen nyers állapotban jöjjön forgalomba. S hogy legalább élelmi szereink műipar által külföldön feldolgozva, ne kerüljenek az értékesebb alakban ismét behozatalra, mint az igen sokféle nyers terményeinkkel történik. Ez érdeket a gabnatermelésnél egészen meg is óvtuk, mert a magyarországi malomipar mind termelésének mekkorasága, mind minősége által a világkereskedelemben első rangúvá nőtte ki magát, termelése ismeretes Chinában és Japánban s az angolok utánzásra méltónak találták rendszerét.

S mi jut ebből a székelyföldnek? Az a mit a természet a gabnatermelésben általában juttatott. A mennyire nem beszélhetünk itten gabnativitelről, oly kevésbé lehet szó a malomiparról is. A mi azonban a szé-

kelyföldre, miut egészre így áll, az alól annak egyes vidékére nézve van némi kivétel.

A háromszékmegyei és erdővidéki kitűnő tisztabúza, mely a magyar alföldinél semmivel se áll hátrább, némi mértékben a malomiparban leli értékesítését. Igaz, hogy ez virágzásának inkább csak múltjával dicsekedhetik, midőn még a vasútak kora előtt, legalább Erdélyben nagyon keresett volt annak terméke, de az üzlet csökkenése után is a helyi fogyasztásra még mindig ez nyújtja Háromszékmegyében a finom lisztet.

Gőzerőre alkalmazott malmalom csak egy van Baróthon; de vízmalmom, mely finom lisztet ad, jelenleg is mintegy 30 működik, túlnyomóan Árkoson, Körispatakon és Kilyénben. Ezek szerkezete nagyon ősi és egyszerű, minélfogva egy pár %-al bizonyosan kevesebb lisztet adnak, mint a tökélyesített malmok mindazonáltal minőség tekintetében semmi kívánni valót sem hagynak fenn; sőt miután babbal, a mit itt nem is termesztnek, nem vegyítik, tisztaságuk felől nyugodtabb lehet a fogyasztó, mint a nagy forgalomnak örvendő finom lisztek egy részével szemben.

A mi a közönséges lisztelő malmokat illeti, ezek a mi vízbőségünk és folyamgazdaságunknál fogva mind vízművűek. Van pedig ilyen Háromszékmegyében 400, Udvarhelymegyében 263 s a többi megyékben is ezek arányában. A malmok egy nagy része *ványolóval* van összekötve.

d) *Gyufagyár.* Fabőségünknek ez anynyira megfelelő üzlet Parajdon (Udvarhelymegye) indíttatott meg Budapesten lakó *Reiter József* által. A gyár felszereléséről, mely a Kis-Küküllő vízerejét is felhasználja s e mellett a legtökéletesebb gépei vannak, azt állítják, hogy egy pár százezer forintot képvisel.

Közelebbi időben a gyár egy része leégvén, felszerelése még tökéletesbült az által, hogy olyan vasszekrényeket alkalmaztak belé a már kénezett gyufa elhelyezésére, melyekben a kén által keletkezni gyakran szokott tűz egészen localizálva van.

Fenyőfa szükségletét a gyár a már ismert «Székhavasa»-ból fedezi, honnan a Szováth vizén a gyár fűrészmalmához évenként mintegy 8—900 rövid öl fát úsztatnak, melyért a volt marosszéki havasbirtokosság 6—7000 forintot veszen be.

Termeléséről a következő — 1875-ik évi — adatok nyujtanak tájékoztatást. Év folytán foglalkozott a gyárban átlag 200 munkás (80 férfi, 80 nő és 40 gyermek).

A férfiak napi bére 80—100 krajczár, a nőké 60—70 és a gyermekeké 30—40 kr.

Termeltek 200,000 csomag gyufát s az évi pénzforgalom 120,000 forintot tett.

Üzletének főpiacza az országon kívül Moldva, Bukovina és Galiczia.

e) *Üveggyár.* A borszéki vízzel való kereskedéshez szükséges üvegeket a tulajdonos községek saját gyárukban állíttatják elé, hol a lakosságnak több mint fele (60—70) nyer foglalkozást és keresetet. Az itteni üveggyártásnak az az előnye van, hogy a hozzá szükséges anyagok helyben nemcsak bővében vannak, de olyan kitűnő minőségűek, hogy azokat egy csehországi üveggyáros a híres cseh-üveg anyagainál részben kitűnőbbeknek állítja. Ezt bizonyítja azon körülmény is, hogy a borszéki üveg, dacára a legprimitívabb gyártásnak, a legjobb színtelen üvegek közé számítható. Hogy a borvíz-szállításhoz miért nem gyártanak kevésbé törékeny üveget, s czélszerű berendezés és szakképzett művezető alkalmazása által a gyártást miért nem terjesztik ki másféle üvegek előállítására is, e kérdésekre feleletek a laikus birtokosoktól hiába várunk!

Ezenkívül gróf *Mikes Benedek*nek van üveggyára *Bükszádon*, hol évenként 18,000 schock üveget gyártanak. *Bárkányban* és *Krasznán* (Bodzaszorosban) szintén van egy-egy üveggyár.

Részletes adatokat a termelés és üzletről nem voltam szerencsés nyerhetni; de a tulajdonos gróf nyilatkozata szerint azon szomorú jövő előtt állunk, hogy «az erdélyi üveggyárak a vasutak által okozott concurrentia, s ennek folytán kelendőség hiánya miatt mind megbuknak.» Vajha ez a szomorú jóslat be ne következne! S ha az üzlet egészséges alapokon fekszik és kellő tőkével rendelkezik, nem is látom át, hogy miért kellene megbuknia. A concurrentia más országokban is megvan, de azért az erős gyárak nem buknak meg. A piacz pedig kelet felé a mi javunkra tágul.

Piacza e gyáraknak jelenleg *Moldva-Oláhország*.

f) *Tégla és cserépgyárral* csupán *Maros-Vásárhely* bír. *Hamuzsír* és *eczetgyár* szintén van egy néhány a székelyföldön. Mindezek azonban a helyi szükséglet fedezésén túl nem igen termelnek.

g) *A háromszéki fonóda.* Egy olyan gyáripár ismertetéséről szólunk itten, a mely még csak keletkezőben van; de a melynek létrejövedele a székelyföldre nézve nagy jótétemény lenne. Semmi sem lenne indokoltabb a közrészvét felkarolására, mint épen a fonó és szövő ipar, mely a székelységnek nem csak ősi, de jelenleg is a legkiterjedtebb házi ipar-foglalkozása és üzletének egyik jelentékeny tényezője, melynek némely ágaiban, minden magára hagyatottsága dacára is, bizonyos mérvű kiviteli forgalmat teremtett.

Ez ipart tehát népeletünkbe nem mint valamely új eszmét kellene becsempészni, vagy erőszakolni, a mi sikeresség tekintetében mindig kétes kimenetelű eljárás, hanem házi foglalkozásában csupán kezet nyujtanánk ezáltal népünknek, hogy erőteljesebb termelésre és keresetmódra legyen képessé.

Kitűnő talaja van a fonodának nálunk annál fogva is továbbá, hogy

anyagai közül a *gyapjuval* bőmértékben rendelkezünk s a házi szükségainktől maradót fölösleget vevőink árszabálya szerint árusítjuk el. A *kender- és lentermesztés* szintén ősi gazdagság itten, melynek csökkenését csupán az importált vászonszövetek okozták; úgy de e fonoda éppen ezeket akarván közülünk kiszorítani s az érettők adott roppant sok pénzt (mintegy 63 millió forint a magyar államból évenként) bennmarasztani, sőt e téren még kivitelre is termelni: látnivaló, hogy működésének megindításával újra virágzó életet nyerne a kender- és len-termesztés is, melyhez népünkben, talajunk és égaljunkban egyaránt meg vannak a szükséges feltételek.

A len- és kender-műfonás meghonosítása Francia- és Angolországban, Ausztriában, Belgiumban és Szászországban e század első felére esik s jelenleg ez országok iparának egyik legvirágzóbb ágát képezi.

Nálunk ezelőtt pár évvel tett hasonczélú lépéseket a magyar kormány. A len okszerű termelésének tanulmányozására Belgiumba küldötte Hanlinszky Gyulát, ki onnan visszatérvén egy bentermelésre alapított gazdasági intézet élére állíttatott Iglón. Ő itt lenáztató, készítő és beváltó intézetet állított fel, mely a vidék termelőinek biztos piacul szolgál.

Később Jagocsy Péterfi József buzdításaira a pozsonyi házi ipar terjesztő egyesület lépett e térre. S ma már Trencsén és Árva megyében akkora mérvben indult meg a lentermelés, hogy 1876-ban nevezett egylet 112 és a kormány 80 hordó oroszországi lenmagot hozatott a szükséglet fedezésére.

Azután Binder Lajos gépész-mérnök a fonászat és szövészet tanulmányozása végett Szászországba küldetvén államköltségen, az intéző körök figyelme által a Sepsi-Szent-Györgyön megindítandó azon gyári és kézműipar vezetőjéül jelöltetett ki. Ő 1877. márczius 24-ikén a «Háromszéki házi ipar egylet» gyűlésén egy tanulságos felolvasást tartott* és tervezetet nyújtott be a fonoda fölállítására vonatkozólag, melyet hazám minden olvasni tudó polgárának el kellene olvasnia s a melyből álljon itt a következő részlet:

«Szászországban Chemnitz és annak környéke hazája a mechanikai fonás, szövés, harisnyakötés, gépipar és még több számos más iparoknak. Ezelőtt mintegy 30 évvel a szövés csak mint házi ipar volt elterjedve, azonban már akkor rendelkezett mechanikai fonodákkal. A szövők és harisnyakötők áruikat hátukon szállíták egyik városról a másikra, s most birtokosai a legnevezetesebb szövődéknek, saját vagyonosodásuk mellett meggazdagítának valamenynyi fonoda-tulajdonost. Ezek nem ezerek, hanem több millió tallérral rendelkeznek, azonkívül munkával látják el a

* Binder Lajos: «A fonászat és szövészetről, a székely gyáripár érdekében.» Sepsi-Szt-György, 1877.

környéket. Nevezetesen Hőse, most «Hőse és társa», az egyszerű szövőlegény, most birtokosa az egyik legnagyobb szövődének Németországban, dolgozik 1000 mechanikai szövőszéken s azonkívül több mint 500 család kézi szövőszéken otthon dolgozik részére, s minden hét végével beszállítja munkáját a gyárba.»

«Már ha valahol, úgy Chemnitzben otthon van a gyárpar, hisz a szászok német Manchesternek szokták nevezni; mindazonáltal a sok mechanikai szövőde mellett majd minden 3-dik házban látjuk a szorgalmas szászt egész családjával a kézi szövőszék mellett dolgozni nap-hosszant.»

«Vagy menjünk Szászország egy más városába, Rossweinba. Van körülbelül 10,000 lakosa és két gyapjufonódája, s majd minden házban látjuk a parchet, ágyterítő, posztó, lőtakaró és szőnyeg-szövést, mint házi ipart elterjedve. A szövő maga vásárolja be a fonálának való gyapjút és ezt átadja a fonódának, megjelölván a fonál nemét és annak finomságát, s a fonóda elkészíti a fonalat, mely eljárást össze lehet hasonlítani azzal, mikor a szabó kiszabja a kelmét s az asszony azt otthon megvarrja.»

«Azt vagyok bátor kérdeni a mélyen tisztelt közönségtől: képes lett volna-e bármely városa Szászországnak oly vagyonra szert tenni, ha fonódái nem lettek volna felállítva, s viszont képes lett volna-e a szövészet fonódák nélkül oly óriási haladást tenni? Határozottan nemmel kell felelnünk.»

«Továbbá szövészet nélkül a fonódatulajdonosok nem hogy képesek lettek volna azon mesés vagyonra szert tenni, sőt kénytelenek lettek volna üzletükkel felhagyni. Schmith pamut, Rösler gyapjú és még számos kisebb-nagyobb vállalatok részvénytőkei minimumra voltak szorítva, hisz egyszerű munkás emberek nem rendelkezhetnek milliókkal, s ma az első vagyonát 5 millió, a másikat 3 millió tallerra becsülik. De nem csak ezek, hanem valamenyny meggazdagodott.»

«Nem tudok példával szolgálni arra, hogy a fonóda értelmes és becsületes kezelés mellett ne virágzott volna fel, és hogy ha még meggondoljuk, hogy ez intézmény által az országnak azon vidékén, a hol a fonódák működnek, az anyagi jólét és a nép gazdagsága fog tanyát ütni, ugy bűn követetnének el, ha a nép jólléte és annak elszegényedése közt ez utóbbi választatnék.»

«A történet alig mutathat fel példát, hogy valaki nagyobb befolyás, hatalom és vagyonra tett volna szert, mint ezen és még több más szövőlegények.»

«Mihelyt a nép fonál-szükséglettel el lesz látva, a szövés oly lendületet fog kapni, miszerint a termelés legalább kétszerakkorára fog emelkedni.»

«Legyen szabad egy kis számítással rámutatni azon iszonyú veszteségre, a mi a kézi fonás által követtetik el.»

«Hogy ezt elég világosan terjeszthessem elé, fölveszek egy ügyes kézi fonót, a ki, ha minden ügyességét és munka-erejét öszpontosítja, percenként legfeljebb hat angol rőf fonalat képes előállítani vagyis egy munkanap (12 óra) alatt 4320 angol rőf középfinomságu fonalat volna képes fonni.»

«Egy köteg vagy mint általánosan nevezni szokás, egy Schock, vagyis 720,000 angol rőf hosszúságú fonalat ezen ügyes fonó 162 nap alatt volna képes előállítani. 1 Schock 16-os, vagyis 140 font fonalat, mit legtöbbször 65 forintért lehet megvásárolni; most figyeljünk, hogy mit keres egy fonó naponként? A 65 forintból le kell vonni 140 font tiszta gerebenezett lennek az árát, fontját 35 krajczárba számítva. Ez tesz 49 forintot s így a 162 napra marad a fonónak 16 forint mint munkabér, vagyis naponként 8 krból volna kénytelen megélni, ha a fonás mellett a szövással is nem foglalkoznék.»

«Számítsunk tovább; ha a szövő csak sző és a mechanikai fonóda ellátja őt fonalszükséglettel, mily viszonyok állanak be? Fölveszünk újból egy köteg 16-os számú fonalat s továbbá azt, miszerint a szövő 1—2 rőf szélességű vásznat sző. Az 1 köteg fonálból képes bármely szövő 380 rőf vásznat — két rőf szélességű — 17 krajczárba kerülne a szövőnek. Én azt hiszem, hogy nem csalatkozom, ha egy rőf ily vászon árát 25 krajczárra teszem, és így a szövő a 380 rőf vászon mellett 30 frt 40 krt kereshetne most három heti idő alatt; azonban ha a szövőszékeket átalakítjuk, legfeljebb két hetet venne igénybe a mondott hosszúságú vászonnak előállítására.»

Ezután kimutatja annak szükségét, hogy a fonóda a len feldolgozása mellett nálunk is, mint mindenütt a szövészeti ipar virágzó államaiban, a gyapott feldolgozását is munkába vegye, minthogy a gyapott vagy a gyapottas vászonnak ma az egész világon a legnagyobb kelendősége van. S kétségtelen példákkal bizonyítja be, hogy a fonódák mint virágoztatják fel a házi szövészetet s hogy ezt a mechanikai vagy gyári szövész elnyomni nem volt képes. Csakhogy szövőszékeinken bizonyos czélszerű javításokat kell eszközölni.

Végre e buzdítással zárja be felolvasását Binder :

»Tudtommal, hol csak kezdetét vette a fonódák működése, az illető birtokosok mind roppant vagyonra tettek szert s tőkéiknek folytonosan szép kamatait kapták. És ha Erdély polgárai ily productiv vállalatba fektetendik be pénzüket, nem látom át, hogy a fonóda észszerű és becsületes kezelés mellett ne virágozhatnék fel itt is, s ha még tekintetbe vesszük, miszerint a fonóda a vidék iparosságát és vele együtt annak vagyonosodását fogja előmozdítani, ne mulasztanak el egy pillanatot sem, hanem

tegyék magukévá az eszmét. A kezdet elég lesz arra, hogy a többiek után a menjenek. Erdélyben a fonódák felállítása csak idő kérdése. Biztos vagyok, hogy ha ezen vidék nem, úgy más felfogja ezt karolni s később hasonló intézeteket fognak felállítani, mert a hol a fonódák tanyát ütnek, ott a szövésnek fel kell virágozni s ez aranybányája lesz a vidék, megye s az országnak.»

A háromszéki ipart fejlesztő egylet erre elfogadta felolvasónak egy részletes tervezetét a költségvetéssel együtt. E szerint a *fonóda* magában foglalna :

a) *egy len- és kender-fonólat* (len, lenszösz, kender, kenderszösz) 1960 orsóval. Hetenként feldolgozható lenne 100 mázsa nyers len.

b) *Egy gyapott-fonódát*, 240 orsóval. Évenként feldolgoztatnék 260 mázsa nyers gyapott.

c) *Egy gyapjú-fonódát*, 254 orsóval. Évenként kellene 254 mázsa gyapjú.

A gépek beszerzése 60,000 forintot igényel. A gyár vezetése 3 *művezetőt* s 7 gyakorlott *munkást*.

A gyárral összekapcsolatnék egy *len- és kender-készítő intézet*, melyhez az egyletnek a gépje már is megvan.

A «házi ipart fejlesztő egyesület» részvények alapján határozván felállítani a fonódát, *Pótsa József* főispán, *Thuri Gergely*, gr. *Kálnoky Pál*, *Künle József*, *Horváth László* és *Császár Bálint* aláírásával 1877. július 6-án kibocsátotta az aláírási felhívást, melyben a vállalat pénzügyi oldalára a következő felvilágosítást nyerjük: «Tekintetbe véve azon körülményt, mely szerint a székelyföld lakóinak kivétel nélkül életkérdése az, hogy a székelyföldön a házi ipar fejlesztessék s ez által egy életerős ipar teremtessek;

továbbá azon meggyőződésben, hogy az összes művelt államok között alig van egy, melyben a szövés-iparnak nagyobb jogosultsága volna, mint a magyar állam némely vidékein, ezek között legfőképp a székelyföldön, elhatározá a házi ipart fejlesztő székely-egyesület, hogy egy «kereseti szövetkezetet» alapít, melynek célja lesz a szövés-ipar fejlesztésének nélkülözhetetlen feltételét, tudniillik a fonalkészítést egy fonóda felállítása által teljesíteni.

A kereseti szövetkezet célja: egyelőre Sepsi-Szentgyörgyön egy mintafonódát állítani, melyen len-, kender-, gyapott és gyapjufonal fog készíttetni; továbbá

hogy a len feldolgozása által a lentermelésnek is nagyobb lendület adassék, a fonóda mellett egy *len-beváltó és lenáztató intézet* is fog felállíttatni, melyben a szárított len vagy számlára kiáztatatik és kikészíttetik, vagy a fonóda részére beváltatik; végre

hogy a szövés-ipar rendszeres kezelés által versenyképességet nyerjen, Kézdi-Vásárhelyt, Csík-Szeredában és más, e célra alkalmas helyeken szövészeti iskolák vagyis tanműhelyek állíttatnak fel.

Ezen célok elérhetése végett egyelőre 75,000 azaz hetvenötezer forint alaptőke fog 1500, azaz egyezer ötszáz darab ötven forintos részvények kibocsátása által alkottatni, mely alaptőke akkor, mikor a vállalat életképessége bebizonyult, további terjeszkedés céljából a szövetkezet közgyűlésének határozata szerint, ismét újabb ezerötyszáz darab ötven forintos részvény kibocsátása által százötvenezer forinttra lesz fölemelhető.

A kibocsátott részvényekre aláírt összegnek évi ötszázalékos kamattal, az utolsó részlet befizetésének napjától számítva, az alapító házi ipart fejlesztő egyesület az e célra alakított kamatbiztosítási alaptól fogja fizetni.

Ezen kamatbiztosítási alap pedig áll egyelőre a Zimmermann János által adományozott 12,000 márkából, a kilátásba helyezett 15,000 forint állami segélyből és a rendes tagsági díjak egy bizonyos, legalább évi ezer forintnyi részéből.

A részvény-tulajdonosok az így biztosított 5% kamaton kívül még a tiszta jövedelem felülosztalékában is részesülnek, úgy a mint azt a szövetkezet közgyűlése időről-időre elhatározandja.

Az alapító egyesület egyelőre száz darab részvényt vesz át, de ezek után mindaddig nem követel kamatot, míg csak a kamatbiztosítás igénybe vétetik, azaz míg a vállalat az 5% tiszta jövedelmet ki nem mutathatja; úgyszintén lemond az alapító egyesület minden egyéb, az alapítás körül felmerülhető költségek megtérítéséről. Szóval az alapításból a részvénytulajdonosokra semmi névvel nevezendő teher vagy kiadás nem háromolhat.

Ezen fonóda felállításához Sepsi-Szentgyörgy városa, 1877 márczius 23-án hozott közgyűlési határozat — szerint, a telket, az összes kemény épületfát, ötvenezer téglát és némi épület-követ mindennemű fizetés nélkül tehát ajándékban — ad s érte semmi előnyt sem követel.

Midőn az összes, azaz 1500 darab részvény aláíratott, megtartatik az alakuló közgyűlés.

A szövetkezet működésének időtartama egyelőre 20 év.

Ime, ez rövid vázlatban tervrajza azon nagy horderejű alkotásnak, melyet a házi ipart terjesztő egyesület kötelességének legszentebb érzetében eszközölni akar.

A ki hiszi azt, hogy itt a határszálen a székelység anyagi erejének erősítése nagy nemzeti kérdés, melynek megoldásához minden őszinte hazafi tartozik hozzájárulni, az írjon alá és lépjen a szövetkezetbe, melynek legfőbb erkölcsi és anyagi támogatója, önmagunkon kívül, jelenben s — remélni merjük — a jövőben is, mindig nemzeti kormányunk leendő.

Azt mondtam egy helyen, hogy a székel apró dolgokban szeret és

tud is spekulálni, de nagyszabású vállalatokhoz nincs érzéke, bátorsága. Székelyek! ime a legfényesebb alkalom arra, hogy megczáfoljatok.

3. Kézmű- és házi-ipar.

Itt vagyunk mi már a székelység geniusának valódi légkörében. Mind az, a mi a szépet és jót a székelyben láttunk és tapasztaltunk vagy a mit róla olvastunk: az az életrevalóság, szellemének sokoldalú ereje és rugékonysága, a sok apró dolgot hasznosítani tudó leleményesség, a folytonosan spekuláló üzleti ösztön, értelmének könnyű felfogása és tanulékonysága, tiszta és gyors ítélőképessége, valódi munkaszeretete és takarékosága, mind, mind felújul e tárgynál emlékezetünkben s ösztönöz kimondani ama meggyőződésünket, hogy a földművelési rendszer javítása mellett, sőt azzal kapcsolatban, a kézmű- és házi-ipar azon szilárd talaj, melyen e nép anyagi és szellemi felvirágzását biztosan remélhetjük.

E meggyőződésre pedig nemcsak a házi iparra szükséges képességek szemlélése vezetett, hanem egészen reális és logikai okok is. Nem tudunk ugyanis fejlett és életerős gyáripart s ezzel kapcsolatos hatalmas üzletet gondolni ottan, hol a kézmű- és házi-ipar sokoldalúlag kifejlődve, magába fölvetett és asszimilált alaki szépségek által, formában és ízlésben megnevelve s szapora és tömeges productió által megtermékenyülve nincsen. *Kezdeménynek a kézműipar természetes, a gyári mesterséges.* Amott apró eszközökkel is tudunk valamire menni; oktatás, jó tanács, társulati gyámolítás pedig épen hathatós emeltyűk a haladáshoz. Itt a nagy tőke és kellő értelmiség sem mindig biztosítja — a verseny hullámai között — a sikert.

A kézi-ipar az üzlet és kereskedelem ifjúkora, a melynek, a szabályos fejlődés föltételeit mellőzve, nem lehet az erőteljes férfikorba átugrania.

De ha akarnánk, se bírnánk, mert hol van mi közöttünk a tőke, melynek segítségével azt tehetnők? Hiszen ott van pl. az oly biztos előnyöket ígérő háromszéki fonóda! Vajjon képes lesz-e a székelység csak ez egyetlen-egy is saját erején megteremteni? *A székelység ereje a pénznélküliségben rejlik.* És ezt ne tessék paradoxonnak venni! A mi életrevalóságunk t. i. abban áll, hogy oly kevés pénzzel tudjuk fedezni életfentartásunkat, a minek példáját alig mutathatja valaki.

De az idő nem áll egy helyben, s az életmódon és igényeken is módosít. Most épen azon az átmeneti ponton állunk, hogy a bilanc felforduljon. Ennek megakadályozására a kéziipar van hivatva, mely a lehető legcsekélyebb kockázattal a lehető leggyorsabban gyümölcsöztet. S nekünk ez kell. Nem sok, de sokféle, melyből az egész népcsaládnak hamar jusson valami. Non multum, sed multa!

A házi iparnak a mellett, hogy a megélhetés eszközeit szaporítja,

igen fontos erkölcsi jelentősége is van. «Hol mellékes keresetre nem nyílik alkalom — mondja Roscher — ott a kisgazda munkaerejének egy részét egyenesen henye nyugalomra kárhoztatva lenni látja, oly hátrány és kár ez, mely közvetlenül és erkölcsileg majdnem kártékonyabb lehet, mint közvetve.»

A házi iparnak nemzetgazdaságunkban az a hivatása is van, hogy minden meglévő munkaerőt foglalkozásba hoz és sok veszendő anyagot értékesít.

Mezőgazdaságunkra közvetlenül pedig szintén jótékony befolyása van, mert általa állati és növényi termelvényeink sokoldalúlag felhasználhatókká és így becsesebbekké lesznek s a sokoldalú, különösen ipari anyagok termelése iránt való kedvet fokozzák, s népünk a földművelés és ipar közötti szoros összeköttetést, érdekközösséget mindinkább megérti, és fel fogja, hogy miféle tényező a harmonia a közgazdaságban s minő becses kapitális az idő az ember kezében.

Az iparnak a mezőgazdasághoz való viszonyára nézve teljesen magunkévá tesszük Keleti ezen értelmezését: «Az ipar nemcsak a nyers anyagok feldolgozása által százszorozza értéküket, de az által is hat jótékonyan az országok fejlődésére, hogy a lakosságot sűríti s azt bővebb keresetben részesítvén, legbiztosabb vevőjévé teszi a mezőgazdasági termékeknek. Így a földművelő osztály is gyarapodik, s egyesülve az iparosokkal, bő anyagot nyújt a kereskedésnek, mely viszont mindkettőre termékenyen hatván, előidézi azon nemzetgazdasági harmoniát, mely a nemzetek jólétét leginkább előmozdítja.»

Ezen előrebecsített indokok alapján nem lehet eléggé méltányolnunk napjaink azon nagyfontosságú mozgalmát, mely a *házi-ipar* fejlesztése körül megindult s melynek sikere el nem maradhat, miután abban miniszterek, képviselők, főispánok, tanárok, sajtó és közönség az előre vitt és kitűzött lobogó által erkölcsileg eljegyezték magukat; sőt a siker már itt-ott mutatkozik is. Magában Erdélyben két egyesület vette az ügyet kezébe, melyek egyike és pedig elseje éppen a székelyföldé.

A tényezők kiszemelésében, az eszközök megválasztásában, az anyag előkészítésében és a productív munkaerő mozgásba-hozásában, természetesen, még sok tapogatózás lesz, sőt közbe-közbe tévedés és botlás is; de utóvégre a törekvés egészséges, s ha a kitartásban hiány nem lesz, egyéb-
bel is lassan-lassan rendbe jövünk.

Előtte a program fő vonásai ezek: a házi ipar által, mely *Ipolyi*ként „*eddig mintegy tudtukon kívül létezett* s díszesen és dúsan képviselve megállotta helyét még a többi nemzetek versenyében is a bécsi világkiállításán», betölteni az űrt a földművelés és az általános ipar között; s míg így egyfelől a mezőgazdaságnak nyújtunk támogatást lefelé, ösztönt ébresztünk a szakiparba fölfelé, hogy az tökélyesbüljön, ifjító elemet vévén fel koron-

ként magába a házi iparból; e kettő pedig teljes virágzásában majd előkészíti anyagilag és értelmileg a közönséget és iparos osztályt egyaránt, a magasabb gyáriparra. S a világkereskedelemben biztos helyet elfoglalni csak ekkor leszünk képesek. Ez iskolán pedig természetes úton kell áthaladnunk. Ugrást erőszakkal se lehet itt tenni.

Lássuk már most azon tényezőket, a melyekre építeni akarunk.

a) **A házi ipar** jellemzése és anyagának, valamint sajátságos tulajdonságainak ismertetése előtt egy általános és részletes kimutatást adok, egy általam tervezett s a közigazgatás buzgó támogatásával keresztülvitt egészen új adatgyűjtés alapján. Ezen kimutatás összeállításával a pályázati utasítás következő pontjának kívántam eleget tenni: «Terjeszkedjék ki a munka különösen a termékek és gyártmányok jelen állapotának, termelési helyeinek és az egyes cikkekbeli termelő és kiviteli képességnak feltüntetésére.» E kíváncsiságnak úgy véltem — a lehetőség korlátai között — eleget tehetni, ha

a) feltüntetek minden kézi iparágat, melyet a székelőföldön többen-kevesebben művelnek;

b) ha kimutatom apró részletekig mindazon egyes helyeket, hol a különböző iparágak üzemelnek;

c) ha a termelési képességre következtetést segítsek vonni a tényleges termelők számából; sőt észrevételem a koronként iparral foglalkozók számából, hogy kedvező üzleti és ipari körülmények között hol és miben lehetne a termelést fokozni;

d) ha kitüntetem az iparanyag helyét, s a hol lehet, bőségét;

e) ha kimutatom az üzleti piacokat s lehetőleg az iparcikkek értékét. A hol az ellenkező nincs megjegyezve, ott az iparanyag helyben van.

A községek neve után álló első számjegy az illető iparral állandóan, és a második (római) számjegy a koronként foglalkozók számát jelenti. A kik csak saját házi szükségletükre termelnek, a mi a székelőföldön egészen általános, e kimutatásban nincsenek fölvéve.

Lássuk már most a házi iparágakat egyenként:

I. Szövéstet.

1. **Kender- és gyapott-szövés.** *Cískmegyében:* Kászon-Altíz II, Kászon-Feltíz XXV, Kászon-Imper IX, Cs.-Szent-Tamás CDX, Jenőfalva CCCXX, Cs.-Rákos CLXXX, Göröcsfalva LXXV, Cs.-Vácsárcsi LXXXII, Cs.-Szt.-Márton, Csekefalva, Kozmás, Tusnád, Lázárfalva, Verebes, Szent-György, Bánkfalva, Ménaság, Karczfalva, Dánfalva és Madarason az aszszonyok nagy része. Együtt megnevezve MCIII.

Háromszékmegyében: Angyalos 4—X, Zoltán XX, Étfalva XL, Fo-

tos XX, Martonos XL, Gidófalva LXXX, Bodok LX, Oltszem XL, Zalán CV, Málnás LX, Illyefalva 10—XX, A.-Doboly 10—XX, Szent-Király 8—XV, Szemeria 8—XV, Polyán (tarkaszóttos) 3, K.-Szent-Lélek (tarkaszóttos) 7; Kilyén, Kökös, Szotyor nagy része, Árkos, Kálnok és Zágónban sokan. Együtt megnevezve 50—DXLV.

Maros-(Torda)-megyében: Abod, Geges, Havadtó és Makfalva községekben többen.

Udvarhelymegyében: A.-Sófalva 30, Atyha 20, Muzsna CLX, Bögöz C, Ülke XX; Székely-Keresztúr, Ujszékel, Rugonfalva, Kobát-Demeterfalva (műszövézet) és Közép-Ajtán többen. Együtt megnevezve 50—CCLXXX.

A székelyföldön összesen megnevezve 100—MC MXXVIII.

Az *anyagból* a kendert és a lent maguk termesztik, a gyapotot a helyi kereskedésben veszik.

Helyi *érték:* egy 26 főből álló kalangya kender 1 forint; egy méter gyapotas vászon 14—18 krajczár, egy sing csepűvászon 4—6 krajczár.

Piacz: a helyi városok, vásárok, Brassó s más közelebbi szász városok.

2. Gyapju-szövés. *Csikmegyében:* Kászon-Altíz II, K.-Feltíz XXV, K.-Impér IX, K.-Jakabfalva VII, K.-Ujfaluban többen, mind fehér és szürke, durva posztót. Együtt megnevezve XLIII.

Háromszékmegyében: Kovászna 12—XVI, Bereczk 53, Sásmezőn sokan. Az előbbihez hasonló posztót. Együtt megnevezve 65—XVI.

Maros-(Torda)-megyében: Makfalván sokan, durva posztót és pokrócot.

Udvarhelymegyében: Alsó-Sófalva 30, F.-Sófalva 10, Atyha 20, Parajdon és Bágyban nagyon sokan. Tulnyomóan *pokrócz* és *futó szőnyeget*. Együtt megnevezve 60. A székelyföldön összesen 125—LIX.

Az *anyagból* a gyapjút a juhgazdaság nyújtja, másféle szőrt a timároktól vesznek.

Helyi *érték:* egy méter posztó 80 kr, egy lombos pokrócz (cserge) 4—6 forint, közönséges pokrócz timár-szőrből 1 forint. A bágyi *futó-szőnyeg* 2 forinttól fölfelé.

Piacz: Városaink és vásárainkon kívül a szomszédos vármegyék s a határszéleikre nézve Moldva.

II. Fa-faragás.

1. Fa-edény. *Csikmegyében:* Cs.-Sz.-Domokos 10, Csicsó 2—II, Ditró 24, Gyimes-Felső-lok 1—II, Együtt 37—IV.

Háromszékmegyében: Haraly 40, Hilib 5, Kovászna 2—VI, Gelencze 18—V (sokan teknőt s kanalat), Kurtapatak 1, Esztelnek 2, Bélafalva 4.

Dálnok II, Polyán 2, Szent-Lélek 2, K.-Vásárhely 6, Zabola 15, Osdolán és Sósmezőn sokan. Együtt megnevezve 97—XIII.

Maros-(Torda)-megyében ; Szováta VII, Sóvárad XX, Együtt XXVII.

Udvarhelymegyében : Szent-Lélek 12—XX, Malomfalva 24—XVI, Kecsed-Kisfalud 14—V, Magyar-Hermány X, Firtos-Váralja XX, Énlaka, Pálfalva, Oroszhegy, Siklód, Lővéte, Bogárfalva és Kis-Bacsonban többen. Együtt megnevezve 50—LXXI.

A székelyföldön összesen 184—CXV.

Az iparczikkék *értéke* nagyon különböző, pl. az apró edények 10—40, nagyobb csebrek 60—100, kádak 150—300, hambárok 160—300 krajczárig, Haraly község évi termelését mintegy 2000 forint értékűre becsülik.

Piacz : a székely és szász vidékeken s más szomszéd megyéken kívül Moldva-Oláhország.

2. Gazdasági és ipari eszközök. (Torda)-*Aranyos-megyében* : Kövend ekecsinálással.

Háromszékmegyében : K.-Borosnyó 3 (szekér-készítés), Kovászna 5—VI (sámfa és kaptafa, osztováta, ernyő-fa), Oltszem, Ilyefalva, Kökös többen ; Szotyor és Kovásznán 1—1 kefekötő. Kovásznán 2—VI *esztergályos*. Együtt 12—XII.

Maros-(Torda)-megyében : Ilyésmező III (osztováta vagy szövő-szék) ; Kibéd IV, Makfalva VI, Abód XXX, Geges LX, Havad XX, Mező-Sámsond 2, mind *szekércsinálással* III. Együtt 2—CXX.

Udvarhelymegyében : Szent-Király, Dobó, Vágás és Köpeczen többek ; Pálfalván 22—VI s Sz.-Udvarhelyen 1 *esztergályos*.

A székelyföldön összesen, megnevezve 57—CXLI.

Háromszékmegyében egy teljesen felszerelt vastengelyű kocs (szekér) ára 60—70 forint.

Jelentékeny *piacz* Oláhország.

3. Hordó-fal (donga). *Udvarhelymegyében* : Bibarczfalva 5, Bardocz és Száldoboson többen.

Az első helyen évenként m. e. 4000 darabot vágnak. Ára az 5 araszosnak 10 krajczár, a hatosnak 12 és a tizenkettősnek 40 krajczár.

Piacz : Moldva-Oláhország s újabb időben Franciaország.

4. Doboz és szitakéreg. *Háromszékmegyében* ; Páké 20—XV, Kovászna 1, doboz-készítéssel ; Páké XII, Kőrös 30—LXXX, Zágon 12 és Kovászna 5—XV, *szitakéreg* készítéssel. Együtt 68—CXXII.

Egy doboz *anyagának* értéke 4—32, s a kész doboz darabja 10—80 krajczár.

Piacz : Brassó és Szeben.

A szitakéregből egy karika vagy kötés ára 80—200 krajczár. Zágon m. e. 1200 kötést állít elő évenként.

Piacz : Brassó, Szeged, Pest (Kollerich Pál) és Németország.

Egy szitakéreg-gyárt a zágoni erdőn egy németországi czég készül felállítani.

III. Vesszőfonás.

(Torda)-*Aranyosmegyében* : Várfalván többen, vad-venyigéből (*clermatis vitalba*). Csikmegyében : Lázárfalván általános. *Maros-(Torda)-megyében* Remetén, Szóvátán.

Háromszékmegyében : Árkos IV, Kálnok II, Kovászna 2—III, Bodola (szekérkas) IV, Nyén (műkas-kötés) 1, Szotyor 2, K.-Szent-Lélek 2—III, Bitá (szekérkas) XXIII, Dálnok VI, Kilyén nagy része ; Kőrispatak és F.-Dobolyban többen. Együtt 7—XLV.

Udvarhelymegyében : Székely-Szállás 1, Szent-Demeter II, H.-Almás 10 (czigányok), M.-Zsákod 4, Székely-Keresztur 1, H.-Keménfalván, Muzsna, A.-Siménfalva és Korondon többen. Együtt 15—II.

A székelyföldön összesen 22—XLVII.

A fűz a folyók partjain és berkekben vadon terem.

Piacz : a szász vidékek és Oláhország.

IV. Szalmafonás.

Csikmegyében : Lázárfalván általános (szalma-kosár).

Háromszékmegyében : Sz.-Szent-Király, Szent-Ivánban többen.

Maros-(Torda)-megyében : Jobbágytelke CC, Hodos LXXX, Ehed LXXX család (ősszel és télen). Együtt CCCLX.

Udvarhelymegyében : Vécze 2—XV, Székely-Szállás 3—X, Bordos X, Rava 20—XXV, Csób X, Béta LXXX, M.-Zsákod 12, Bözöd CC, Kőrispatak C, Bibarczfalva X ; Muzsna, Dobó, Vágás, Etéd és Köpeczen többen. Együtt 37—CDLX.

A székelyföldön összesen, megnevezve 37—DCCCXX.

Szalmát különösen hozzá nem termelnek, hanem a szokott kalászos gabonát veszik.

Termékek *értéke* : gyermek-kalap 14—30 krajczár, nő-kalap 40—50, egy czipós kosár 20, egy méhkas 70—80, egy lábtörlő 15—20 krajczár.

Piacz : egész Erdély.

V. Nád-munka.

1. **Szotyor.** *Háromszékmegyében* : Bodola IV, Dálnok XX. Együtt XXIV.

Maros-(Torda)-megyében : Mezőkölpény 4, Szabéd XIV. Fele- az egész falu szegénysége. Együtt 4—XIV.

Udvarhelymegyében : Bibarczfalva X.

A székelőföldön összesen megnevezve 4—XLVIII.

Az *anyagot* a bodolaiak az Olt mellől, Ürmös vidékéről, a dálnokiak Feketehalomból kapják, a marosmegyeiek pedig a mezősegi, névszerént a mező-bándi és mező-kölpényi tavakról, hol egy *zsúp nád ára* 5—6 krajczár.

A feleiek évi gyártmányának értékét helyben 4—500 forintra becsülik.

Egy közönséges szotyor ára 12—15 krajczár.

Piacz : egész Erdély s utóbbi időben Ausztria és Németország, hol Bécs, Drezda és Lipcsében mint *japáni ipar-termék* jött forgalomba.

A Maros-(Torda)-megyei termelést a m.-vásárhelyi «Gubadi-Petelei» czég szedi be és szállítja külföldre. E czég a múlt évi őszi hónapokban hetenként 3—4000 darabot vett át a feleiektől s még se volt képes megfelelni teljesen a tömeges megrendeléseknek.

Kezdetben párját 12 krajczáron vette, ma azonban a javát 50 krajczáron fizeti. Egy kis díszítéssel aztán darabja már a helybeli piaczokon is 1—2 forintot kél el.

2. Gyékény-szövés. *(Torda)-Aranyosmegyében* : Kertseden többen. *Háromszékmegyében* : Árkos II, K.-Szent-Lélek 1, Zágon. *Maros-(Torda)-megyében* : Harasztkerék LX, Vaja XXV. Együtt 1—LXXXVII.

Kizárólag az aszszonyok ipara.

Anyag mint fennebb. Egy gyékény ára 1 frt.

Piacz : egész Erdély.

VI. Szita-szövés.

Háromszékmegyében : Kovászna, Körös. *Udvarhelymegyében* : Székely- (Sztás-Keresztúr 15. Itt rostát is készítenek.

Piacz : egész Erdély, melynek vásáraitra többnyire hátukon hordják áruikat.

VII. Köfaragás.

(Torda)-Aranyosmegyében : Hidas. *Csikmegyében* : Csík-Szent-Király és Csomafalva. *Háromszékmegyében* : Kézdi-Szent-Lélek 3, Maksa, Árkos, Kovászna 2. *Maros-(Torda)-megyében* : Havad 1. *Udvarhelymegyében* : Gyepes XL, Remete XIV, Jánosfalva, Énlaka. Összesen megnevezve 6—LIV.

Az anyag többnyire helyben nyitott bányákban.

Hidas és Jánosfalván inkább *sírkövet*, Csikban *malomkövet* és *keresztet*,

Kovásznán *malomkövet*, Udvarhelymegyében túlnyomóan építészeti faragványokat termelnek.

Egy *sírkő értéke*, közelebbi vidékekre helyben szállítva és felállítva 30—100 forint. Egy *malomkő ára* 6—10 forint. Csík-Szent-Királyból mintegy 100 darabot adnak el évenként.

A székelyföldön kívül legtávolabbi *piacz* Fogaras vidéke, a malomkövek számára.

VIII. Vegyes.

1. **Borda-készítéssel.** Füle és Bardoczban (Udvarhelymegye) mintegy 30—40-en foglalkoznak.

2. **Kötélveréssel** Dobó, Sz.-Keresztur (Udvarhelym.), Polyán és K.-Szent-Lélekben (Háromszékm.) többen.

3. **Taplóból** Korondon és Sz.-Udvarhelyen igen csinos kalapokat, sapkákat, kézi táskákat, dohánytartókat s más apróságokat készítenek.

Piacz: a fürdői saison alatt helyben; azonkívül pedig a közelebbi városok.

4. **Káskavál** (sajt) és **szemerke-turó** készítéssel Háromszékmegyében, különösen pedig Kovásznán többen foglalkoznak.

Ezek frisen fogyasztva a legjobb ízű eledelnek közé tartoznak.

A szemerke-turót fenyőkéregbe teszik és köménymaggal vegyítik, s így ezen kétféle íz által van áthatva. Csak tavasszal és nyáron készítik, míg a fák nedvkeringése a kéreghántást megengedi.

Egy «káskavál»-sajt *ára*, mely egy kilónyi súlyu, 100—150 krajczár, egy szemerke, az előbbinél kisebb súlylyal, 30—60 krajczár.

Piacz: a helyi városok s különösen Brassó.

5. **Székely pogácsa.** Készítése helyéről kézdívasárhelyinek is nevezik.

E házi ipar figyelmemet annyival inkább magára vonta, mert Erdély minden nevezetesebb város helyén nagy tömegekben látjuk megjelenni. Fölkerestem tehát — egyebek között — ez ipart is saját műhelyében.

Egy helybeli ismerősöm által vezetve egy olyan háznál jelentünk meg, hol egy sütetet épen akkor szedtek ki s a másokra a cziradás fa-formákat nyomták rá, hogy bevessék.

Röviden elmondám, hogy ez ipart szeretném közelebből megismerni, hogy tudhassam: vajjon lehet-e mód annak virágzóbbá tételére befolygni. A gazda nyíltsággal kezdte iparáról beszélni, de a közeli kemenzénél foglalkozó aszszony félfüllel észrevén a beszélgetés tárgyát, csakhamar bekerekedett s férjére egy átható tekintetet vetvén, átvevő a szót s bőbeszédűen bizonyíttatá, hogy a pogácsasütés virágkora lejárt s hogy annak folytatásában nekik csupa kárunk van.

Látván, hogy a bizalmatlanság és féltékenység egy jövedelmi adóügynök vagy valamely aspirans vagy concurrens-mumussá öltöztetett fel engem, tehát nem erőszakoltam a dolgot, várván egy kedvező pillanat bekövetkezését. S ez szerencsére nem sokat váratott magára, mert ismerőm, mint a ház komája, oly régen szerencsértette, talán az utolsó választáskor a háztájt, hogy ez új öröm fejébe a gazda azonnal bort és az aszszony lágy pogácsát tett elénk az asztalra, s koczingatni kezdénk. Én közbe-közbe mind a finom pogácsát dícsértem, a minek jó hatása az aszszonyra el nem maradhatott.

Azon kezdém tehát a dolgot, hogy ajánló leveleim és ismerősöm igénybevételével eloszláték minden gyanút magam felől s mint igaz székely és a székelység barátja köszönték poharat. A mint az ismeretségbe mind jobban belemelegedtünk s már társadalmi állásom is gyanútlanúá tett a család előtt: lassan-lassan, mintha megbánták volna bizalmatlanságukat, önként kezdének iparuk titkairól beszélni. Én csak közbe-közbe veték fel egy-egy kérdést, mintha már nem is érdekelne a dolog. Míg végre nem bánják ők, ha pogácsasütő leszek is, mondák, elmondják annak minden ága-bogát. Ebből pedig szállásomra érve — a házi aszszony szivességéből egy pár székely pogácsával megterhelve — ezeket jegyeztem fel.

A pogácsa *anyaga*: rozsliszt, színméz és tisztított hamuzsír.

Négy kupa mézet annynyi vízben olvaszt fel, hogy az 10 kupára szaporodjék, ekkor tesz hozzá egy félfont hamuzsírt s ebben felgyúr egy véka rozslisztet. A jól megdolgozott tésztát formákba rakja, tetejét czirádás formával megnyomja s kisüti.

Egy-egy nagyobb vásárra 30—40 köbőlől süt egy pogácsás s elárúsít 100—600 forint érőt.

Méznek e vidéken szűkében lévén, azt a szomszéd vármegyéből szedik össze, köpűjét 4—6 forinton, s szállítják haza, a mint a pogácsa-árlásból visszatérnek.

Mintegy tíz család foglalkozik ezzel állandóan, koronként és kisebb mértékben két-három anynyi.

Régen jóval többen sütötték a pogácsát s nem egy jómódú vásárhelyi polgár köszöni annak anyagi előhaladását.

Hogy ma ez ipar csökkent, annak kétféle oka van. A régi pogácsások egész odaadással foglalkoztak iparukkal. Öt-hatszáz forint erő szállítmányukat maguk vitték vásárról-vásárra s mindig készpénzzel tértek haza. Ma az iparos ritkán megy maga a kényelmetlen útra, hanem egyéb keresettel alig bíró nőket vesz fel s azoknak adja át a szállítmányt elárusítás végett, élelmezés és 40 krajczár napibér mellett. Ezek aztán minden ellenőrzés nélkül árulván, természetesen arra törekednek, hogy maguknak mellékes hasznót is mentől nagyobbát csináljanak s így a pogácsát igyekeznek

drágán adni, otthon pedig mentől kevesebbet számolni be. Ez az eljárás az iparosnak directe is, indirecte is árt. A magasabb árakkal romlik az üzlet és sokszor tetemes mennyiségű pogácsa marad elárusítatlanul.

S e ponton következik be az üzlet hanyatlásának második oka. A régiak t. i. sokat adtak a solidságra. Kézdi-Vásárhelyt ma is van tiszta, ép pogácsa, a melyet több mint 30 év előtt sütöttek. De ma azthiszik, hogy ha a mézből valamit elvonnak, vagy annak helyét cukorral pótolják, ezzel megtakarítottak valamit. S pedig e miatt a pogácsa elveszti tartósságát ugyanannyira, hogy a mit az ügynök a vásárokból hazavisz, ugyan igyekezze a tulajdonos kárával is túladni rajta, ha két-háromszoros kárt valani nem akar.

Piacz: Erdély. Legnevezetesebb Brassó s ennek közvetítésével Oláhország. Nevezett város azért fogyaszt nagy mennyiséget, mert az ottani gyártulajdonosok a gyárhivatalnokok és munkások összes személyzetét székelypogácsával lepik meg a vásárok alkalmával.

Ha már most a felsoroltakra egy rövid visszazapillantást vetünk, azt mondhatjuk, hogy a házi iparnak elég nagy száma van meghonosulva a székelyszéken s azokkal a népnek elég jelentékeny része foglalkozik. Különösen ha számba vesszük, hogy itt csupán azon községek és csak azon mértékben vannak megemlítve, a melyek és a mily mérvben iparukkal üzletet folytatnak. Ellenben el van hallgatva pl. a szövészet és faragásban mind az, a mit házi szükségletre termelnek. Már pedig ez, miután népünk ruházatát, gazdasági eszközeit, faedényeit legnagyobb mértékben még mind maga állítja elé, közgazdaságunkban jóval nagyobb jelentőségű az üzleti termelésnél.

A mi az egyes iparágak földrajzi elterjedését, illetőleg meghonosulását illeti, e tekintetben mindenik vidék azon előnyök kiaknázására adja magát, melyeket kész nyers anyagaiban rejleni vél. Egyedül a maros-(torda)-megyei gyékény- és a háromszékmegyei szotyor-munkához szállítják távolabbról az anyagot.

Hogy a leírt házi ipar legnagyobb része életrevaló, annak legbiztosabb kriteriuma az, hogy azok nem mesterséges eszközökkel, külső behatás által lettek életrehozva, hanem a népelet természetes szükségai szerint fejlődtek ki s annak talajában százados erős gyökerekkel bírnak. Magukra hagyatva is fenn fognának maradni, sőt némelyikök az elhagyatottság daczára is kivitel-képességre vergődött, minő pl. szöveteink, faedényeink és gazdasági eszközeink egy része s a vesszőfonás Moldva-Oláhország-, szotyoraink és szitakérgünk Németország-, hordó-dongánk Franciaországba.

Menynyivel inkább remélhetjük hát ezek felvirágzását s általuk

népünk keresetképeségének fokozását, nagymennyiségű nyers anyagunk értékesítését valamely jóakaratu támogatás és mindazon eszközök igénybevétele által, melyek az újabb korban egyebütt is hasznosaknak bizonyultak be.

És ez anynyival komolyabb dolog, mert a székelyföldön csak e kimutatás szerint is ezrekre megy azok száma, kik magukat és családjukat nagybárára a házi iparból tartják fenn, kiknek vagyona, megélhetése s mint állampolgárnak hasznossá válhatása egyedül kezük ügyességében s szellemök fogékonyságában rejlik. E képességet gyümölcsözőbbé kell tenni s olyan kapitálissá fejleszteni, mely nép- és államfenntartó elemmé erősöd-hessék.

Ilyen törekvést tűzött maga elé a háromszékmegyei házi ipar-egylet, mely a fennebb tárgyalt fonóda felállítását is munkába vette, azóta pedig a szövészetben való oktatást tényleg meg is indította Sepsz-Szent-Györgyön. Nemcsak mint első ilyenemű, de mint igen életrevaló törekvést is a székelyföldön, melegen üdvözölhetjük ezt, mely közgazdasági fontosságánál fogva megérdemli, hogy alapszabályait, melyek az egylet céljai és eszközei s működési tervei felől a legbiztosabb tájékozást adják s esetleg utánzandó mintául szolgálhatnak, egész terjedelmökben felvegyük a mint következők:

A házi ipart és iparoktatást fejlesztő székely egyesület alapszabályai.

1. §. Célja az egyesületnek az ipari oktatást előmozdítani, a házi ipart a nép között terjeszteni s a létező ilyenemű ipart a kor igényeinek megfelelően fejleszteni.

2. §. E célból igyekezni fog az egylet, a hol azt a körülmények és viszonyok a székelyföld területén megengedik és a hol a közérdekeltség részéről a szükséges támogatás biztosított:

a) a kéz- és műipar elméleti és gyakorlati oktatásra megkívántató iskolát állítani és berendezni; vagy végre a netalán létező ily iskolát segíteni;

b) a házi ipar terjesztése és tanítása céljából tanműhelyeket alkotni és azokat berendezni;

c) iparos vándortanítást és

d) iparkiadásokat rendezni;

e) kitűnő ifjakat, a kik magukat kézmű vagy gyári iparnak szentelik, magasabb kiképzés végett ösztöndíjak által segíteni;

f) kitűnő ipartermelvényekért iparosokat és ezek munkásait jutalmazni;

g) esetleg folyó vagy röpiratok kiadása, vagy felolvasások által az iparosok művelődésére hatni.

3. §. Az egyesület egyelőre hat évre alakul, működési tere első sorban Háromszék, de bevonhat kebelébe más ide csatlakozni kívánó vidékeket is. Székhelye Sepsi-Szent-György.

4. §. Tagja lehet az egyesületnek minden honpolgár és honleány, minden község, társulat vagy testület és pénzintézet.

5. §. Az egyesületet alapító, évdíjas és pártoló tagok képezik, kiknek betéteiből eszközli az egyesület alkotásait. Az alapítók lehetnek magánosok legalább ötven forint, erkölcsi személyek, közönségek, testületek, egyesületek stb. legalább *egyszáz* forinttal, mely alapítványi tőkét azonban nem fizetik be, hanem írásbeli kötelezvénynyel biztosítják annak 5% kamatját.

Az évdíjas tagok egy forinttól kezdve tetszés szerinti összeget írnak alá és fizetnek be évenként. A pártoló tagok tetszésök szerint egyszer mindenkorra írnak alá és fizetnek be.

Minden tag, kivétel nélkül husz krajczár alapítási összeget fizet le az aláírás alkalmával, melyből az előleges költségek, mint nyomtatványok stb. fedeztetnek.

6. §. Gyarapítani fogja ezenkívül az egyesület alaptőkéjét minden oly módok által, melyeket az országos törvények nem tiltanak, s melyek közigazgatási vagy rendőri szabályokba nem ütköznek.

7. §. Minden alapító és évdíjas tagnak egyenlő joga van a közgyűlési tanácskozásokban, továbbá a választásokban részt venni; indítványt tenni vagy ilyent a választmány elé terjeszteni. Hasonló joggal bírnak azon pártoló tagok is, kik legalább hat forintot írnak alá.

Minden tag kivétel nélkül egy szavazati joggal bír. A meg nem jelenhető tagok magukat meghatalmazás által képviseltethetik.

Szabadságában áll a tagok mindenkinek az egylet pénzkezeléséről vagy egyéb működéséről vezetett könyvekbe betekinteni, s az egyleti ügyek vezetéséről magának minden időben tájékozást szerezni.

8. §. A mint az alapszabályok megerősítést nyertek és a tagok száma háromszázra szaporodott, azonnal megtartatik az alakuló közgyűlés, melyen az egyesület közegei fognak megválasztatni s ezzel az egylet működését meg is kezdi.

9. §. Az egyesület közegei:

- a) Közgyűlés,
- b) a harmincz tagból álló központi választmány,
- c) egy elnök és alelnök,
- d) egy felügyelő,
- e) külső felügyelő bizottságok,
- f) a pénztárnok,
- g) a számvizsgáló bizottság, és végre
- h) a központi választmány jegyzője.

Elnököt, alelnököt, választmányt, felügyelőt és számvizsgálót, bizottságot a közgyűlés általános szavazattöbbséggel, pénztárnokot és jegyzőt a központi választmány választ szintén általános szótöbbséggel.

10. §. A közgyűlés képviselője az összes tagoknak és határozatai minden tagra kötelezők.

11. §. A közgyűlés rendszerint egyszer, mindig az iskolaév végén, tehát augusztus vagy szeptember havában tart ülést, melyet a választmány hív össze.

Hogy a közgyűlés határozatképes legyen, 40 (negyven) tagnak jelenléte szükséges. Ha a tagok hiánya miatt a közgyűlés meg nem tartható, az 15 nap alatt újra egybehívandó lesz és ekkor határozatképes lesz azon esetben is, ha fentebbi feltételek szerint 40 tag nem jelennék is meg.

A közgyűlésen a jelenlévő tagok többsége határoz; egyenlő szavazat esetében az elnök szavazata dönt. Az ülésről jegyzőkönyv vezetendő, melynek hitelesítését az ülés után egy három tagból álló bizottság eszközli.

12. §. Rendkívüli közgyűlést az elnök saját belátására, vagy a választmány javaslatára, vagy legalább 15 alapító tag indokolt kérésére hív össze.

13. §. A közgyűlésben rendszeren az elnök vagy alelnök elnököl, mindkettő távollétében egy központi választmányi tag.

14. §. A közgyűlés megtartása nem köttetik az egyesület székhelyéhez, ennél fogva az egyesület működésére választott terület bármely helyén megtartható.

15. §. A közgyűlés megtartásának idejét és helyét a választmány határozza meg és két hónappal előbb a tagokkal alkalmas úton tudatni fogja. A közgyűlés megtartásának helyéről és idejéről az illető hatóság az egyesület által mindenkor értesítendő lesz.

16. §. A közgyűlés jogköréhez tartozik:

- a) a 9-ik §-ban jelzett közegek választása,
- b) a központi választmány előterjesztésének megbírálása,
- c) a számvizsgáló-bizottság jelentésének meghallgatása,
- d) számadások végleges megvizsgálása, a pénztárnok fölmentése vagy elmarasztalása.

e) a központi választmány által megállapítandó költségvetés megerősítése,

f) az alapszabályok módosítása.

17. §. Az elnök, alelnök, választmány három évre, a felügyelő hat, a számvizsgáló bizottság ellenben egy évre általános szavazattöbbséggel választatnak meg.

18. §. A központi választmány minden két hónapban ülést tart, s ülései rendszerint a székhelyen tartatnak meg, ezekben az elnök vagy alelnök, szükség esetében a legidősebb választmányi tag elnököl.

A központi választmányt rendesen az elnök vagy alelnök hívja össze. — Határozatképes a választmány csak akkor, ha az elnökkel együtt legalább hat tagja van jelen. — Érvényes határozatok általános szavazattöbbséggel hozatnak; ha a szavazatok egyenlők, az elnök szavazata dönt. — A választmánynak joga van magát szakértő és levelező tagokkal kiegészíteni, kik azonban szavazattal nem bírnak. Az ülésről szerkesztett jegyzőkönyv hitelesítését a választmány vagy a gyűlés végén vagy után egy három tagból álló bizottság által eszközli.

19. §. A központi választmány a felügyelő előterjesztésének alapján terjeszti elő a közgyűlésnek azt, hogy hol és milyenemű iskola vagy tanműhely lesz felállítandó, berendezendő és fentartandó.

A választmány által meghatározott iskolák tantervezete minden esetben a közgyűlés által megállapított szabályzat szerint készítendő.

Ezen előterjesztéseknek a közgyűlés által leendő elfogadása után következik a 36. §. szerinti eljárás.

20. §. A választmány megválasztja tanítóit a felügyelő meghallgatása után.

Minden helyen, hol egy iskola vagy műhely állíttatik, a választmány egy felügyelő bizottságot választ.

21. §. A központi választmány fogja a felügyelő utasítását elkészíteni és a felügyelő ezen választmány elé terjeszti félévi jelentéseit, mely a közgyűlés elé leszen terjesztendő.

22. §. A választmány terjeszti elő a közgyűlésnek kellő arány szerint az ösztöndíjakkal ellátandók névsorát.

23. §. A központi választmánynak joga van a felügyelőt felfüggeszteni, helyette más felügyelőt ideiglenesen választani, miről a közgyűlésnek telentést teszen, mely döntőleg határoz.

24. §. A felügyelő készíti el a felállítandó iskolák, vándortanítások és kiállítások tervezetét és terjeszti elő az illető központi választmánynak, mely ezeket megbírálván, a 19. §. szerint intézkedik.

25. §. A felügyelő kötelessége az összes iskolákra és tanműhelyekre felügyelni, jelentéseit félévenként, szükség esetén azonnal az illető választmánynak előterjeszteni.

26. §. A felügyelő rendes évi fizetést kap, melyet a központi választmány ajánlata folytán a közgyűlés határoz meg.

27. §. A pénztárnok kezeli a központi választmány utasítása szerint az egyesület összes vagyonát és felelős érte. Működéseért, — ha ezt kívánná, tiszteletdíjat követelhet, melyet a választmány határoz meg.

28. §. A választmány szedi be és kezeli a pénzt, kezeléséért azonban felelős s ezért mérlegét minden év aug. 31-ig lezárja és a közgyűlés elé terjeszti.

Az elnök vagy alelnök és egy választmányi tag ellenjegyzése nélkül a pénztárnok semmit sem fizethet ki, hacsak erre a választmánytól meghatalmazása nincs.

29. §. A pénztárnok évi számadását minden év aug. 31-ig bezárja és a központi választmány elé terjeszti, mely azt előleges megvizsgálás végett a számvizsgáló bizottsághoz teszi át.

30. §. A számvizsgáló bizottság minden év szeptember 15-ig megvizsgálja az eléje terjesztett számadásokat és jelentését a közgyűlésnek terjeszti elé.

31. §. Joga van a számvizsgáló bizottságnak és minden egyes tagjának bármikor is a pénztárt és számadásokat megvizsgálni és ha netalán némi hiányt fedezne fel, jelentését a választmányhoz azonnal benyújtani.

32. §. Mindenütt, hol iskola vagy tanműhely, akár vándortanítás rendeztetik, a választmány egy 3 tagból álló bizottságot választ, kik az érdekelt vidéken laknak.

33. §. A felügyelő bizottság minden egyes tagjának egyenként és összesen joga van az iskola vezetésére, a tanítási módra, a tanítóknak az ifjakkal bánásmódjára felügyelni, szükség esetén a tapasztaltak felől azonnal a központi választmánynak jelentést tenni.

34. §. Az elnök, alelnök, választmányi tagok, számvizsgáló bizottságok és külső felügyelő bizottságok tagjai semminemű fizetést, sem pedig tisztelet díjt nem kapnak.

35. §. A menynyiben az egyesület működését az önszegélyezés elvére alapítja s célja nem nyereszkezés: az egyesület pénz- és egyéb anyagi ügyeiben alapszabályai keretén belül függetlenül intézkedik.

A mi pedig az iskolák és tanműhelyek felállítását illeti, az egyesület ott, hol a körülmények és az ipar érdekei kívánják, s mikor a szükséges anyagi erővel is rendelkezik, a felügyelő javaslatának meghallgatása után az ipar-iskolát vagy tanműhelyet felállítja, berendezi s a tanrendszert megállapítja; mielőtt azonban azt életbeléptetné, úgy a tantervet, valamint a szükséges költségfedezet kimutatását s az alkalmazandó tanítók képességére vonatkozó okmányokat tudomás, illetőleg helybenhagyás vagy módosítás végett a kir. földművelés-, ipar-, és kereskedelmi s illetőleg közoktatási miniszterhez fölterjeszti.

Egyáltalában a kormánynak az egyesület által felállítandó ipar-iskolákra s tanműhelyekre való felügyeleti joga teljes mérvben fenntartatik, s az egyesület, hogy az iparos oktatás alapelveire nézve az egész országban

összhangzás tartassék fenn, a kir. kormány által kiadandó ipar-iskolai szervezet és általános tantervre mindenkor figyelemmel leend.

36. §. Hatóságok és harmadik személyekkel szemben az egyesületet az elnök, esetleg az alelnök képviseli, szükség esetén ezen képviselő az elnök vagy alelnök és egy választmányi tag által aláírt, a jegyzőkönyvben is felvett meghatalmazás mellett a felügyelőre is átruházható.

37. §. Az egyesület mindaddig nem oszlik fel, míg legalább háromszáz tagot számlál; ha a tagok száma ennél kevesebbre apadna, a feloszlás kérdése feletti határozat végett közgyűlés hívandó össze.

A feloszlásról szóló határozathoz a jelenlevők két harmadának szavata lesz szükséges.

38. §. Az egyesület feloszlásakor netalán megmaradott tőke a tagoknak semmiesetre nem adatik vissza, hanem azontúl is iparos oktatásra fordíttatik és pedig azon közgyűlés határozata szerint, mely a feloszlást elhatározza.

Ezen közgyűlési határozatok, valamint a netalán előfordulható alapszabály-változtatások minden esetben a m. kir. belügyminiszteriumhoz felterjesztendőek lesznek.

39. §. Az egyesületi tagok között egyesületi viszonyból eredő viszályok választott bíróság által intézendők el; megalakítására és eljárására nézve az 1868. évi 54 t. cz. 9. címének III. fejezetében foglalt szabványok alkalmazandók.

40. §. Az egyesület kiadványain pecsétet használ, melyen annak czége leend följegyezve.

41. §. Azon esetben, ha az alapszabályokban meghatározott czélt és eljárást illetőleg hatáskörét meg nem tartja, a kir. kormány által, a meny nyiben továbbműködésének lefolytatása által az állam vagy az együleti tagok vagyoni érdeke veszélyeztetnék, haladéktalanul felfüggesztetik s a felfüggesztés után elrendelendő szabályos vizsgálat eredményéhez képest végleg feloszlattatik vagy esetleg az alapszabályok legpontosabb megtartására különbeni feloszlás terhe alatt köteleztetik.

Ez alapszabályok 1876-ban erősítették meg.

Hogy az egyület ezek alapján azóta mennyire haladott, a «szakoktatás» cím alatt látható.

b) **A kézmű- vagy szakipar.** Egy olyan kimutatás elkészítése, mint a házi iparnál, e tárgyban nem sikerült. A kísérletet azonban haszontalannak még sem mondhatom, mert bizonyos következtetés és megállapodás alkotására felhasználható támpontul szolgált az.

Míg azonban arra rátérnénk, lássuk előbb a statisztika által felállított tényeket. *Keleti szerint ipar és kereskedelem* foglalkozók száma az összes létszámnak következő százalékát adja :

(Torda)-Aranyosmegyében	8.62
Csikmegyében.....	2.61
Háromszékmegyében.....	4.21
Maros-(Torda)-megyében	4.66
Udvarhelymegyében	2.11

Az egész országban a legnagyobb % 13.01 (Pestmegyében) és a legkisebb 0.15 (a volt oláh bántási határőrvidéken) lévén, a székelyföld e tekintetben bizonyos középhelyet látszik elfoglalni. Az őstermeléssel foglalkozók számához mérve azonban e számok, melyekben nagy és kisipar s mindenféle kereskedelem bennfoglaltatik, eléggé csekélyek.

A városok természetesen, jóval kedvezőbb arányt mutatnak. Itt az iparosok és kereskedők száma a lakók következő %-át adja :

Kézdi-Vásárhely	28.10
Maros-Vásárhely.....	25.64
Székely-Udvarhely	23.42
Sepsi-Szt-György	14.94
Csik-Szereda	8.91
Ilyefalva	3.67
Bereczk.....	2.88
Oláhfalu	2.51

Miután a magyarországi városoknál a legnagyobb % 33.65 (Temesvár) s miután a 70 sorszámban székely városaink négy nagyobbika a 2-ik, 6-ik, 8-ik és 39-ik helyet foglalja el s a két Vásárhely még az erdélyi száz városokat is fölülmúlja : e tekintetben az összehasonlítás elég kedvezőleg üt ki reánk nézve.

Azonban e tényeknél még nem állapodhatunk meg, mert nekünk a tisztán hazai és nemzeti ipar megismerésére van szükségünk. Már pedig azt tudjuk, hogy u. n. kereskedőink túlnyomóan importált cikkekkel folytatják az üzletet. Menjünk tehát mélyebben vissza a kútforrás lássuk, hogy az 1870-iki népszámlálás miféle iparosokat és mily számmal ismer a székelyföldön.

	(Torda)-Aranyosmegye	Csikmegye	Háromszékmegye	Maros-(Torda)-megye	Udvarhelymegye
1. Építészeti és művészeti iparnál:					
Önálló vállalkozó	7	130	1.2	91	77
Hivatalnok	6	—	5	3	—
Munkás.....	3	110	98	94	99
Együtt:	16	243	245	188	176
2. Fém-, kő- és faiparnál:					
Önálló vállalkozó	99	189	472	419	240
Hivatalnok	—	—	11	5	4
Munkás.....	34	129	520	470	221
Együtt:	133	318	1003	894	465

	(Torda)-Aranyos- megye	Csik- megye	Háromszék- megye	Maros-(Tor- da)-megye	Udvarhely- megye
3. Vegyészeti-, élelmészeti- és dohány- cikkék természeténél:					
Önálló vállalkozó	79	200	295	176	94
Hivatalnok	1	3	11	20	1
Munkás ..	15	65	237	295	80
Együtt:	95	268	543	491	175
4. Szövő-iparnál:					
Önálló vállalkozó	6	40	94	206	38
Hivatalnok	—	—	1	1	—
Munkás....	4	19	98	201	58
Együtt:	10	59	193	408	96
5. Bőr- és papír-gyártás és egyéb ipar- ágaknál:					
önálló vállalkozó ..	32	356	986	701	531
hivatalnok	—	—	—	2	—
Munkás....	16	179	754	552	317
Együtt:	48	535	1740	1255	848
6. Vegyes:	1367	295	439	360	121
A hat csoportban összesen:	1669	1718	4163	3596	1881

A székelőföldön tehát mindössze 13,027 iparos.

Ha meggondoljuk, hogy e szám a lakosságnak alig teszi 3%-át, holott az első csoportba a cigány zenészek is fel vannak véve, alig lehetünk megelégedve e számviszonyokkal. Hiszen enynyi iparossal csupán városainknak is bírniuk kellene

A mi az egyes megyéket illeti, a lakossághoz viszonyított iparosok számával legelül áll (Torda)-Aranyos-, utána jó Maros- és Háromszékmege s egy harmadik fokozatot alkot Udvarhely- és Csíkmegye.

Ha pedig az iparosok abszolút számát tekintjük, Háromszékmege áll legelül, hozzá közel Maros-(Torda) és jóval hátrább a más három megye.

Az iparágaknál az építészetben Csík- és Háromszékmege tűnnek ki; a fém-, kő-, fa- és bőrparban Háromszékmege az első, a szövő-iparban Maros-(Torda)-mege. Udvarhelymegyében a bőrpar a legerősebb s utána mindjárt a fém-, kő- és faipar.

A megnevezett iparágak közül, úgy látszik, s tényleg úgy is van, hogy a fém-, kő- és fa- s a bőrpar iránt mutatkozik a székelységben a legnagyobb előszeretet. És ez egészen természetes is egy állattenyésztéssel foglalkozó, erdőborította hegyi vidéken.

Hogy azonban a különböző iparágak fejlettségére s az általuk eszközölt üzletre némi biztosabb következtetést vonhassunk, egy kis részletezést adok — már említett saját adataim nyomán — fejlettebb városaink iparáról s az állandóan és koronként foglalkozó iparosokról, a mint következik:

	K.-Vásár- hely		M.-Vásár- hely		Sz.-Udvar- hely		S.-Szent- györgy		Együtt	
	áll.	kor.	áll.	kor.	áll.	kor.	áll.	kor.	áll.	kor.
1. Fejér timár	14	10	55	—	30	20	12	8	111	38
2. Fekete „	—	—	35	—	9	7	—	—	44	7
3. Szíjgyártó	12	9	7	—	10	—	6	—	35	9
4. Czipész	32	8	30	—	13	—	8	—	83	8
5. Csizmadia	62	58	175	10	60	120	25	17	322	205
6. Szűcs	9	24	40	2	—	20	3	7	52	53
7. Asztalos	28	14	30	22	14	—	10	—	82	36
8. Bodnár és kerekés ...	6	—	14	—	?	?	6	2	26	2
9. Orgonakészítő	3	—	1	—	—	—	—	—	4	—
10. Nyerges, kárpitos ...	4	—	6	7	—	—	2	2	12	9
11. Szabó	24	10	68	28	5	4	12	4	109	56
12. Kalapos	8	18	10	6	1	6	2	—	21	30
13. Arany- és ezüstműves	—	—	5	—	—	—	—	—	5	—
14. Rézműves	7	4	?	?	—	—	?	?	7	4
15. Lakatos	12	—	10	4	?	?	8	—	30	4
16. Kovács	14	—	10	6	?	?	6	—	30	6
17. Pléhes	8	—	9	4	?	?	3	—	20	4
18. Takács	—	—	—	—	4	—	—	—	4	—
19. Fazekas	7	16	20	2	20	—	—	—	47	—
20. Mészáros	17	22	?	?	19	—	?	?	36	22
21. Fésűs	?	—	10	—	7	—	—	—	17	—
22. Kötélgyártó	?	—	2	1	—	—	—	—	2	1

A mint ez összeállítás ismételve is bizonyítja, legerőteljesebb iparunk a *bőrkikészítés és annak feldolgozása* s azután a *fa- és fémipar*.

Különben e kimutatásban iparunkat bizonyos egyoldalúság jellemzi, a mit részben ugyan az adatok hiányosságának engedek beszámítani, de csakis részben; mert azt különben is tudjuk, hogy a sokoldalúlag fejlett ipar egyebütt és más viszonyok között keresendő.

Hogy azonban az ipar nálunk olyan életszükség, melynek kielégítésére népünkben a hajlam eléggé meg van, azt legkézzelfoghatóbban bizonyítja az, hogy az iparos foglalkozás némely falusi községekben is kedvvel űzetik, így pl. *Kovácsnán* (Háromszékm.) nem kevesebb mint *negyvenféle iparral foglalkozik egynehány száz lakos*. Oly tény, a mely díszére válnék némely városainknak is! S pedig Kovászna mellett még elég község van, hol lakatos, kovács, czipész, timár, szűcs, szabó, kalapos, asztalos, kerekés, bodnár stb. iparban nem szorulnak a lakosok városra, milyenek pl.

Ditró, Szépvíz, Árkos, Bodok, Dálnok, Úzon, Gidófalva s még több, különösen háromszékmegyei falu.

Az *iparanyagok* nagyobbára helyben is beszerezhetők, s csak kis mértékben vásárolják azokat a kalaposok, tímárok (scumpia, halzsír, olykor nyersbőr), szíjgyártók, pléhesek és rézművesek Brassóból.

Az *ipartermékek* valamint az *anyagok értékére* nézve tájékozásul szolgálhatnak a sz.-udvarhelyi és kovásznai árak. E szerint: egy kikészített tehén vagy ökörbőr ára 10—15 forint, 100 darab csatt 75 krajczár, 100 darab vaskarika 5 frt; egy mázsa (56 kiló) máz a fazekassághoz 17 frt, egy szekér agyag 40 kr, egy mázsa kalapos-gyapju 30 frt, hozzátartozó kalapos festőszerek kilója 12 kr, egy pár nyers kecskebőr 3—5 frt, egy kiló scumpia 21 kr, a báránybőr párja 2 frt, egy pár kordován 4 frt, egy pár fekete fodros bőr 36 frt, egy talpnak való helybeli bőr 14 frt, külföldi 38 frt, egy kiló ragacs 48, egy kiló szeg 48 kr, egy pár mészárszékre való hízatlan nagy marha 100—160 forint, apró 5—8 frt, egy hízott sertés 30—60 frt, egy pár lakbőr 65, 10 darab fénymázás 40, 10 darab fekete 40, 10 darab színes bélésbőr 12, a talp kilója 2 frt 10 kr, egy mázsa vagy 50 kiló 8 frt 75 kr, egy kötés gyapottfonal 3 frt 50, ennek megfestése a tarka szőttsehez 2 frt 50 kr, egy pár szaru-csont 15 kr, egy pár nagy marhabőr 20 frt, egy véka cser 20, egy véka hamu 8 és ugyanannyi mész 20 krajczár, egy kiló gyapjú 1 frt.

Egy közönséges festett asztal 3—6 frt, egy közönséges szekér, vasalás nélkül, 6—25 frt, egy kád 1—3 frt, 12 darab cseréptányér 24—36 kr, egy szekérkas 1—2 frt, egy szövőszék 2—3 frt, egy szekér-vasalás 10—20 frt, egy ajtózárr 1 frt 20 krtól 5 frtig, egy pár csizma 2—10 frt, egy métermázsa tört cser 2—3 frt (a kovásznai csertörőben); egy bőr bunda 5—15 frt, egy pár hám 12—25 forint, s így tovább.

Az *üzleti forgó tőkére* nézve némi tájékozást nyújt a sepsi-szentgyörgyi ipartársulatokra alkalmazott helybeli becslés. Itt ugyanis az évi forgalom a *csizmadia* ipartársulatnál, közép számitással 22,000 forintra tehető, a *tímároknál* 50,000, az egyesült *szabó-, asztalos és lakatos* társulatnál 30,000, az egyesült *kerekes-, kovács-, nyerges és szíjgyártó* társulatnál 40,000, a *cipész-, kalapos-, szűcs és pléhes* társulatnál pedig 50,000 forintra. Együtt tehát mintegy 200,000 frt forgó tőkével dolgoznak. E számítás alapján a székely városok iparosai körülbelül egy millió forintot forgatnak iparukban.

Az *ipartermékek minőségére* nézve véleményünk általában az, hogy e tekintetben még sokat kell haladni. Vannak azonban egyes cikkek, a melyek méltán vívtak ki maguknak jó hírt és kelendőséget. Ilyen pl. M.-Vásárhelyen a *nyersbőr kikészítése*. Különösen a *cseres talp, kordován, borjúbőr és irhaneműek* emelendők ki, mint a melyekben nemcsak a helyi szükséglet fedeztetik, de még kivitelt is eszközölnek. A *csizmadia-ipar* fej-

lett és virágzó. A *kocsikészítés* és *kerekes munka* szintén figyelemre méltó. *Orgona-készítés* kitűnő.

Székely-Udvarhelyen a *czipészet* és *csizmadia-ipar* fejlett nagyobb tökélyre és örvend virágzó üzletnek.

Sepsi-Szent-Györgyön a *kerekes- és kovács-ipar* nevezetes. Innen évenként legalább 150—200 darab teljesen fölszerelt vastengelyű közönséges szekeret (kocsit) visznek be Oláhországba. Darabját helyben 60—80 forinttal fizetik. A *kovácsmesterek* között vannak olyan kiváló tehetségek, a kik kitűnő *revolvert*, *vadászfegyvert*, kitűntetésben részesült *műzárakat* és *gépeket* állítanak elő.

A magyar orvosok és természet-vizsgálóknak Előpatakon tartott nagy gyűlése alkalmával (1875) *Kézdi-Vásárhely* egy állat-, termény- és műkiállítást rendezvén, arról a közgyűlés jegyzőkönyve igen elismerőleg nyilatkozik s a dr. Szabó Alajos, dr. Gerlóczy Gyula és dr. Rodiczky Jenő személyében kiküldött szakbizottmány kitüntetéssel említi meg jelentésében a fehér és fekete timárok közül különösen a *kecskebőröket* készítő *kordoványosokat*, a Romániába élénk kivitelt űző *csizmadiákat*, kiknek készítményeik jó *varrás*, *csinos forma* és *olcsóság* tekintetében egyaránt figyelemre méltók. A *degettes bőrneműk* készítését egy különleges iparnak s az azokból készült csizmákat kitűnőknek itéli. (Ezeknek mindenek felett olcsósága szembetűnő. Egy pár gyermekcsizma ugyanis 80 krajczár, felnőtt emberé 1 forint 60 krajczártól 2 forintig.) Ugyancsak kitűnőknek találta a bizottmány a kiviteli cikket képező *asztalos-munkákat*, minők pl. a kászoni havasok kőrisfáiból készült *berakott ágyak*, *fiókos almáriumok*, *szekrények*, *kihúzó asztalok*, *diófaszekrények* stb.; továbbá a *szűcsárukat*, *rézöntő készítményeket*: *üstöket*, *szivattyúkat*; *lakatos-munkákat*, *fésűket*, *kanalakat*, *kifliket* stb. Különösen kiemelőleg jeleseknek és aránylag olcsóknak mondja a *nyerges készítményeket*, minők a *hámok* és *lószerszámok* s általán a *szíjgyártó munkák*.

S midőn részletes jelentését bevégezte a bizottmány, nem hallgatva el a bírálni valókat sem, így folytatja a titkár szóbeli észrevételeit: «E kiállításon ismét tapasztalta a bizottmány, mennyi *ügyesség* és *lelemény* sajátja a székelynek, mely tulajdonság keresi a tökéletesedést s mely ha kellő *szakszerű* fejlesztést nyerhetne, üdvös eredményei ki nem maradnának.»

Az ipar-számviszonyok mellett e tapasztalatok és elismerő nyilatkozatok azon alapos föltevésre vezetnek, hogy nemcsak a *képesség* és *tanulékonyság* az ipari foglalkozásban, de határozott *önállóság* és *leleményesség* is veleszületett tulajdonsága a székelynek. Ezt bizonyítja az a körülmény, hogy politikai elhagyatottsága, földrajzi elszigeteltsége daczára is mind *házi*, mind *kézmű-ipara* a tökéletesedésben előrehaladott, magának piacokat teremtett. Ezt bizonyítják sok *kitűnő naturalistáink*, kik közül, a k.-vásárhelyi tárlat alkalmából, a fennemlített bizottmány is fölemlít egy párt.

Hogy a m.-vásárhelyi muzsikás-kút mesterének Bodornak (Bodor-kút) és a híres ágyú-öntő Gábor Áronnak hazájában az ipartehetségek nagy számmal lehetnek és fejlődhetnének ki kedvező körülmények között, az kétséget nem szenved.

Piacza: a székely kézműiparnak, a helyi szükséglet kielégítésén kívül, Moldva-Oláhszág felé nyílik. Némely czikkeknél ezen irányba való kivitele mind a házi, mind a kézműiparnál meg volt említve. Most a kivitelnél mindinkább örvendő *szőrésezi* (textil) és *bőrpar* s a *gazdasági eszközök* mellett még a kézdi-vásárhelyi *asztalos-munkákat* említem meg, mint a melyek jó hírnek és kelendőségnek örvendenek Keleten.

Egyszersmind azonban rá kell mutatnom e helyen egy igen fontos üzleti hátrányra. Nem lévén t. i. odabenn kellő üzleti összeköttetések, vagy hiányozván e tekintetben bennünk a szükséges gyakorlati ügyesség: ipartermékeinket már hazulról üzerek veszik át s mi nem csak a lehető haszon egy jelentékeny részétől esünk el ezáltal, hanem általában iparunk igen fontos érdekeit tesszük idegen kezekbe, melyek a piacz jövő biztosítását a mának némi előnyeiért naponta készek könnyelműen feláldozni. Ezt így nem hagyhatjuk, ha egyáltalán öntudatosan tekintünk a jövőbe. S hogyan kellene e bajon segíteni? mindjárt megmondom rá nézetemet.

4. Ipartársulatok.

Az 1872-ik évi ipartörvény megalkotása az ipartörténelem középkorát zárta be nálunk. Feudalis korszak volt az e tekintetben is, a mely czéhrendszerének czopfos szabványaival a legsajátságosabb politikai és társadalmi rendet alkotta meg. Az *inas*, *segéd* és *mester* közötti viszony csaknem az etiquette-szabályokig terjedő körülírásokkal, — a sok czeremoniával, nehézséggel és költséggel járó felszabadulás az iparosásgra, — a szabad verseny eleibe tolt czéhsánczok nemcsak középkorias jelleget kölcsönöztek az iparos osztálynak, de gátul szolgáltak magának az iparnak szabad fejlődésében is. Ezt már ma minden gondolkozó és ítélő ember átlátja és a régi korlátok ledöntése, a rendszer gyökeres átalakítása épen e felfogásnak lett eredménye. De az éremnek van egy más oldala is, mely előtt szemet hunynunk nem szabad. A czéhrendszer üres formalitásokba, tartalom nélküli kirakatokba sülyedésén elől, van annak egy szebb kor-zaka is, mely a mívelődés történetével azonosulva áll előttünk.

Midőn az iparnak sem védelme, sem iskolája, sem világkereskedelmi piacza nem volt, midőn azt a társadalom és közgazdaságban hontalan jövevénynek tekintették: akkor a czéh megalkotása a kor szükségéhez mért olyan védbástya emelése volt, mely mögött biztosan üthető fel tanyáját az emberi munka és szorgalom ez ifjú örököse, s a mely bástya nem-

csak a bele vonultak anyagi javainak védelmére szolgált, de egyszersmind őre lett az iparművek solídságának s szoros és szigorú kötelék társadalmi és erkölcsi érdekek fejlesztésére és fenntartására. Hogy e szép, de terhes missiót miként teljesíté, arról olvashatunk városaink történetéből, melyek virágkora többnyire összeesik a czéhek virágzásának korával.

Végre is azonban a csemete megerősödött, férfikorára elkövetkeztek a czéh-rendszer aggkorának gyöngeségei s a természet műfolyamának törvénye szerint helyet követelt és helyet foglalt az iparban a legifjabb felszabadult tanoncz : a *szabad verseny*.

A régi korlátok ledültek és újak nem emelkedtek, az előjogok megszűntek és kiváltságok többé nem adatnak. Éljen meg az ipar saját erején, és éljen meg társadalmi egyenjogúságban többi közgazdasági testvéreivel. Nagykorúsítva van és a világba kibocsátva. Körülötte is, mint régi városaink körül az újkor hadászati elvei következtében, lebomlottak a várfalak és bástyák, betöltettek és beépítvék az árkok, s az ipar az újkor nyílt városának jelentetett ki. Hogy a kitárt kapun sok proletárius rohan be szerencsét próbálni, kinél a munka csak ideiglenes köpeny, melyet a szegre akaszt, mihelyt könnyebb életmódra tehet szert, s hogy így az átmeneti állomásnak tekintett ipar az új czégek egy részének nem sokat köszönhet, azt naponta tagaszthatjuk. S ezt az iparszabadság egyik árnyoldalául el kell ismernünk. De ez általában minden szabadsággal így van. És azért a szabadság elvét még sem juthat eszünkbe elítélni. Hogy a fatytyúhajtasok eltávolítására fog-e egyszer pozitív szer találtatni, arra nézve ez idő szerint mitsem jósolhatunk. Anynyi tény, hogy a korábban annak ismert és tartott szer a czéhrendszerben el van dobva, melynek hátrányai miatt előnyeiről is le kellett már mondanunk.

A czéhek örököseiül ma az *ipartársulatokat* ismerjük. S mit tartanak ezek feladatául a legközvetlenebbül érdekeltek? Aligha tartják egyébnek egy foszlánynál a régi intézményből. S valóban hiába is keresünk valami erőt és szellemet a múltnak ezen visszamaradt árnyában. Sem a tagok számánál, sem anyagi eszközeiknél fogva nem képviselnek e társulatok jelenleg valamely komolyan számbavehető tényezőt.

Ebből azonban tévedés lenne azon következtetést vonni, hogy tehát e társulatok is eltörleendőek. Hiszen a társulás soha nagyobb tényekben nem mutatta erejét, mint épen korunkban. Hanem igenis arra kell törekedni, hogy ipartársulataink az üres formaságon kívül valami jelentőséget is nyerjenek. E helyen azt akarom feltűntetni, mekkora erőt képviselnek e társulatok a tagok számában és anyagi javakban.

Van ugyanis:

<i>Csik-Szeredában</i>	2	ipartársulat	86	taggal és	752	forint alaptőkével
<i>Kézdi-Vásárhelyen</i>	13	»	313	» »	5011	» »
<i>Maros-Vásárhelyen</i>	20	»	572	» »	2835	» »
<i>Székely-Udvarhelyen</i> .	13	»	578	» »	37064	» »
<i>Székely-Keresztúron</i>	2	»	80	» »	300	» »
<i>Sepsi-Szt-Györgyön</i>	5	»	230	» »	2689	» »
<hr/>						
Összesen: 55 ipartársulat 1859 taggal és 48654 forint alaptőkével.						

Hol van innen a székelyföldi 13 ezer iparos többi része? Vagy azoknak nincsenek talán társulati eszközökkel megóvandó érdekeik? ! S mit tehet az együtt 1859 tagot számláló 55 társulat is 48,654 forintnyi tőkéjével? Legfeljebb egynehány hivatalnokot díjaz, és koronként humanus segélyezést gyakorol. De ennél mindenestre nagyobb tömörülést és jelentékenyebb eszközöket kívánnak az ipar érdekei.

5. Kereskedelem.

A kereskedelem közvetítő a termelők és fogyasztók között. Maga egyetlen forgalmi cikket sem termel, de mindenik termelőnek fölöslegét ép úgy, mint az iparosét és gyárosét, a maga csatornáin át odajuttatja, hol az keresetre talál s viszont földműves és iparosnak olyat kínál, a mi ezek fogyasztáskörébe tartozik. Hogy nagy keresletnél az érték emelkedik s nagy kínálatnál csökken, az könnyen átlátható és érthető természetes dolog.

A kereskedésnél megkülönböztetik a bel- és külforgalmat. Az elsőnél beltermelő belfogyasztóval áll szembe, a másodiknál kültermelő belfogyasztóval s beltermelő külfogyasztóval.

Hogy valamely országban mekkora a belforgalom, ezt nem lehet számokkal kifejezni, de mindenestre jelentékenyebb összegeket képvisel, hogy sem az ember gondolhatná. A belfogyasztásban t. i. a nemzet minden rétege tevékenyen működik közre s kevésbé uralkodik a fogyasztási *divat*; míg ellenben a külforgalom inkább szorítkozik egyes osztályokra s a fogyasztási cikkek gyakran változnak, módosulnak, mely körülmény a forgalom állandóságán is közbe-közbe módosítást von maga után.

Természetes, hogy a belfogyasztás is a közgazdasági és közmívelődéssel fokozódik. A műveltség és vagyonosodás nemcsak sokféleséget hoz a termelésbe, hanem szaporítja és állandósítja a fogyasztási igényeket is.

Az ősi állapotokhoz mentől közelebb áll valamely nép, annál korlátoltabb forgalma is, míg ellenben a virágzó belforgalomból a külforgalom már gyorsan szokott kifejlődni. Csakhogy a külforgalom kezdetben a behozatali fogyasztásban lép fel erőteljesebben, míg egy kedvező visszahatás, úgy szólva egy fölébredés kiviteli termelésre ad ösztönt.

Ez a pillanat látszik elérkezettnek nálunk is. A fejlődött belforga-

lomból átlépni a külforgalomba, melyben eddig túlnyomóan passiv fogyasztók voltunk, e részben ösztönszerű, részben öntudatos törekvéssel találkozunk mindenfelé.

A székelyföldi belforgalom mértéke teljesen megfelel iparunk fejlettségének. A mit iparunk termelni képes, azt el is fogyasztjuk napjában magunk. Sőt e termelés épen nem elégtétlen ki a keresletet, már a külforgalomnak is passiv tényezőivé lettünk. A *gyári ipar termékei*: ruházati, élelmi szerek (czukor, kávé, kásák stb.) s a divat és kényelem eszközei már régóta nevezetes helyet foglalnak el fogyasztásunkban, vagyis külforgalmunkban.

A reakció azonban már itt-ott activ részvételre is serkentett a külforgalomban. Terményeink, a melyekkel ebben részt veszünk, még nagyobbára az *östermelés* köréből valók. Ilyen például első sorban az *állattenyésztés*, mely mezőgazdaságunk legjövedelmezőbb ága. Állataink közül a ló Oláhország, a *szarvasmarha* Budapest és Bécs felé hajtatik. A szarvasmarhakereskedésben Moldva-Oláhország erős versenytársunk, azonban az állattenyésztésnél rámutattam a módokra, melyek segítségével a versenyt megállhatjuk. Az állati termelvények közül nevezetes kiviteli czikk a *nyersbőr* és a mosatlan *gyapjú*.

A növényország az erdőben nyújtotta nekünk legdúsabb adományát, melylyel üzletünk az ország belsejébe és keletre már ismertetve volt. A *fát* kétféle alakban hozzuk forgalomba, t. i. mint *nyers anyagot* (épületfa, eszközfa, deszka, zsindely, lécz) és feldolgozva *edényekké, gazdasági eszközökké* és *bútorokká*, Moldva-Oláhországba, s *cserré, szitakéreggé* és *hordófallá* Német- és Franciaországba.

Gyümölcsünk és *borunk* egyaránt közel áll ahhoz, hogy kivitelképessé váljék. Ezekkel a belföldi kereskedelem is elég élénk. Udvarhely- és (Torda)-Aranyos-megyébe például, sok tengerit hordanak a mezőségről gyümölcsért cserébe, épen mint a csíkiak az ország belsejéből fáért. Az ásványországból az állam *sóval*, a m.-vásárhelyi bank az erdővidéki *barnaszén*nel folytat jelentékeny belföldi üzletet, s hogy utóbbi Keleten is piacot nyerjen, csak idő kérdése.

Hegyeink dúsgazdag érceiből, fájdalom ez idő szerint még csak *rezet* tud egy társaság forgalomba hozni. Földeinkből a kitűnő *cserépedények*, minő a (Torda)-aranyosi, m.-vásárhelyi, makkfalvi, korondi, udvarhelyi, kászoni stb. virágzó belüzet tárgyai, sőt némelyikét Moldvába is szállítják, pl. Udvarhelyről évenként mintegy 15—20,000 darabot.

A gyári ipar terén kivitelre *szeszt* és *gyufát* termelünk, a melyek évenként több százezer érő forgalmat eszközölnek.

A kézműiparban M.-Vásárhely élénk belföldi üzletet folytat. Háromszék megyében pedig az *asztalosok, csizmadiák* (különösen k.-vásárhelyiek) és *szekér-készítők* nyitottak forgalmi utat Moldva-Oláhországba.

A házi iparban *rásznainkkal* régi kiterjedt belüzet foly. Nevezetes

ebben az u. n. *lengetégárulás*. Ez abban áll, hogy a durvább kender- és csepű-vászonból készült kendőket, abroszokat, takaróruhákat (asztalkendő), lepedőket, sőt ingeket és gatyákat is egy darab időre használatba veszik a háznál, hogy egynehányszori mosás és némi viselés által érdességeket elveszítsék és megfehéredjenek. Ekkor tisztára mosva összszeszedik az aszszonyok s az országos vásárnapokat megelőző napon ellepik vele piaczainkat. Ilyenkor ezer darab számra lehet a különböző vászonneműket bevásárolni.

Ugyanezt gyakorolják csíki és háromszékmegyei székely aszszonyaink a moldvai piacokon is.

Ezek mellett még a durva *gyapjúposztó* és a *pokróczokkal* folytatunk nagyobb üzletet, mely utóbbiról Hunfalvy is azt mondja, hogy azok «némi hírben vannak». A nádfonásban a *szotyor* legifjabb és legkelendőbb kiviteli czikkünk.

A külkereskedésben *fogyasztói* vagyunk az öszszes u. n. rövidárunknak, finomabb kelme-félék- és vásznaknak, pipere divatárunknak, butoroknak s más kényelmi eszközöknek, sör- és liqueröknek; az élelmi szerekből kávé, czukor, kásák, finom liszt és déli gyümölcsök s fűszereknek; fém- és ékszerészeti czikkeknél, vegyészeti készítmények, világítási szereknek, papir, üveg- és porcellán-féléknek stb., melyek mindennapi és állandó fogyasztása több millió forint értékig terjed évenként, és mindenestre határtalanul fölülmúlja kivitelünk értékét.

Kereskedők társulata a nagyobb városokban létezik ugyan, de ezeknek eszközei oly jelentéktelenek, hogy azokkal alig gyakorolhatunk némi jótékonyági tényeket is.

Hogy az iparosságra való hajlam a székelységben kellő mértékben megvan, az már nem igényel újabb bizonyítgatást; de hogy a *kereskedői pálya* iránt — mint általában a magyarság — hosszú századokon át idegenkedést tanúsított, az is bizonyos, és ez egy sajátságos vonása jellemének, mely szükségessé és lehetségessé tette, hogy közöttünk idegen nemzetiségűek telepedjenek meg a kereskedelem közvetítésére, s olyan anyagi javakra tegyenek ezáltal szert, melyek őket legnagyobb birtokosainkkal egy vonalra emelték, sőt míg ezek mindinkább hanyatlanak, ők állandó emelkedésben vannak.

Ez egyoldalú, ferde helyzetből azonban örömmel vehetjük tudomásul, kezdett kimozdulni a székely. (Torda)-Aranyosban már a nép közül is emelkedtek ki u. n. singes és vegyes kereskedők. Háromszékmegyében még inkább s különösen az oly sok ipari és kereskedelmi érzékkel és ügyességgel bíró *Kézdi-Vásárhelyen*, hol az öszszes kereskedői *czégek*, számszerént 20—30, *kizárólag székelyek kezében és tulajdonában vannak*. Oly tény, a melynek párját a magyar elem között nem egykönnyen találjuk az országban.

S ha még ehhez veszszük már ismertetett nagymérvű szeszgyártását s több irányban fejlődésnek, sőt virágzásnak indult iparát

s forgalmát Kelet felé: azt hiszem, rámutatván székelyföldünk e pontjára, kimondhatjuk róla, hogy *ipari és kereskedelmi jövőnknek itt van a legbiztosabb, valódi gyújtópontja*. Ha valami szépet és nagyot akarunk e téren: kérve-kérek kormányt, nemzetet és közvéleményt, hogy irányozza tekintetét, figyelmét Kézdi-Vásárhelyre! Csekély áldozat és támogatás kell ahhoz, hogy a magyar birodalom eme keleti végpontján szívben, karban és észben egyaránt a legerősebb előretolt védbástya emelkedjék. Ez őseréjében nyers, de természeti ügyességben és életrevalóságban kitűnő nép, a milyen a székelység általában s a háromszékmegyei különösen, az államalkotó genialitások kezében valóságos teremtetési anyag lehetne.

6. Az ásványos vizekkel való kereskedelem.

Alig közelítheti meg — erdőségeinken kívül — üzletanyagaink közül egyik is ásványos vizeinket és gyógyforrásainkat.

Ezek tudományos méltatását a földtani jellemzésben kísértettük meg. Itt tehát azoknak csupán üzleti oldaláról szólnunk.

Földünk belsejéből kibuzgó e néhány száz forrás egyik főkincese a székelyföldnek. S közülök a néhány jobb gondozás alatt levő fürdőhely évenként több ezer bel- és külföldi idegennek szolgálván szórakozási, gyógy- és üdülési helyéül, e tisztán fogyasztó közönség jelentékeny pénzösszegeket hoz a gyújtóponton forgalomba.

Hogy erről fogalmunk lehessen, tudnunk kell, hogy a jobb karba helyezetteket, minő *Borszék*, *Tusnád* és *Előpatak*, évenként egy-egy pár ezer vendég látogatja, kik közül rendesen túlnyomó az idegen, különösen Oláhországból. Az elsőnek vizét állandóan hordják szét bel- és külföldre, úgy hogy a többek közt Kibéd, Abod, Geges, Makfalva, Atosfalva, Szent-István, Csokfalva, Sóvárad és Szováta Maros-(Torda)-megyei községek lakóinak ez egyik fő keresetforrása. A raktárban elhelyezett, töltött üvegekért cserébe más, ugyancsak az ottani üveggyárból vásárolt üveget adnak be s a vízért két krajczárt fizetnek, ők pedig a távolság szerint 9—15 krajczárért adják, üveg nélkül. A vevő t. i. ugyanolyan üveggel váltja ki a töltöttet. Üvegetől városba 8—10 krajczárral drágább. A végre készített szekereikbe 200 üvegpalczát helyeznek el, s így 15—20 frttal térnek vissza minden útjukból. Újabb időben vasúton is szállítatik a borszéki víz pl. Budapestre, külföldre, tutajokon pedig Moldva-Oláhországba. Évenként több mint *két millió litert töltenek*.

Ditró és Szárhely tulajdonos községek jelenleg házilag kezelik e fürdőt. Korábban haszonbérbe adták. Az 1873-ik évi haszonbérösszeg 52,821 o. é. forint volt.

Az *előpataki* vízből is évenként 4—5000 forint érőt szállítanak.

Nevezett három fürdőn az évi pénzforgalom pár százezer forinton nem állhat alul, külön-külön.

Látogatottság tekintetében még megemlíthetők a málnási, kászonjakabfalvi, kovásznai, korondi, szombatfalvi (Szejke) és oláhfalvi (Homorod) melyek közül, az utolsót kivéve, évről-évre mindenik nagy előhaladást tesz.

A korondinak, k. jakabfalvi, bodoki és f. rákosinak vizét belföldön szállítják; első gyógyhasználatra, a többieket borral való fogyasztásra (borvízes-bor). A szombatfalvi a sz.-udvarhelyieknek rendes ivóvizők.

A közhasználatban lévő gyógyhelyek felszerelése és látogatottsága felől, valamint az ásványos vizekkel üzött kereskedésről részletesebb tájékoztatást nyújt az 1874-ik évről szóló statisztikai kimutatás. E szerint:

	Csik-megyében	Nevezetesebb fürdői	Háromszék-megyében	Nevezetesebb fürdői	Udvarhely-megyében	Nevezetesebb fürdői	Összesen	Magyarországon mindössze
Használt fürdők és ásványvizek száma	27	Borszék, Tusnád, Kászon-Jakabfalva, Zsögöd, Szépvíz.	7	Előpatak, Málnás, Kovászna, Sugás.	10	Korond, Szejke, Homorod, Kéruly, Lobogó, Székelyfűred, Sósfürdő.	44	459
Szétküldött üvegek száma	2.500,000		230,000		110,000		2.840,000	7.726,945
Kádak száma	51		76		39		166	2,448
Tükröfürdők száma	22		8		6		36	209
Gőzfürdők száma ...	—		2		1		3	21
Zuhanyok száma ...	6		2		1		9	255
Állandó orvos	3		3		1		7	63
Gyógyszertár	3		1		—		4	36
Kórház	1		—		—		1	8
Kórházi ágyak	20		—		—		20	70
Szállások száma ...	3,290	Borszék, Tusnád, Kászon-Jakabfalva, Zsögöd, Szépvíz.	2,425	Előpatak, Málnás, Kovászna, Sugás.	340	Korond, Szejke, Homorod, Kéruly, Lobogó, Székelyfűred, Sósfürdő.	6,055	29,781
Állandó vendégek								
átlaga	4,230		2,045		117		6,392	165,901
Ivócsarnok	2		1		—		3	37

7. Személyforgalom.

Az ipar és kereskedésben az áruforgalom mellett nagy jelentősége van a személy-forgalomnak is. Valamely országból *távollévő hazabeliek* valamint az ott *jelenlévő idegenek* többnyire vagy személyes kereset vagy ipar és kereskedelmi célok végett vannak távol hazájuktól. Tehát hathatós közvetítői az áruforgalomnak.

Az 1870-ik évi népszámlálás e kérdésben is tájékoztatást ad, a mennyiben kitünteti, hogy Magyarország egyes részeiben a mindkétnemű *idegenek száma* a lakosság következő százalékát adta a számlálás idejében :

Fiume	28,96 ‰
Horvát-Szlavonország	5,46 ‰
Az anyaország	4,41 ‰
Erdély	3,07 ‰
A határörvidék	2,28 ‰
Átlag:	4,16 ‰

A székelyföldön jelenlévő idegenek a lakosság számának csupán 0,06 százalékát tették. Határozott számokban fejezve ki: az osztrák örökös tartományokból 145 férfi és 44 nő, más országokból együttesen 48 férfi és 13 nő, vagyis mindössze 250 idegen volt a székelyföldön.

Ez adatokkal szembe állítva most a *külföldön lévő hazabeliek* számát, ugyanazon időben a lakosságnak következő százaléka volt távol:

Az anyaországból	0,23 ‰
Horvát-Szlavonországból	0,49 ‰
A határörvidékről	0,63 ‰
Erdélyből	0,80 ‰
Átlag:	0,36 ‰

A székelyföldi lakosságnak ez időben 0,76%-a volt külföldön, mely számból, mint a székely kivándorlás tárgyalásánál láttuk, 0,74% esett Oláh-országra.

Ez adatok szembeállításából az az általános következtetés vonható el Magyarországra nézve, hogy a *külföldieket erősebb érdekek látszanak idevonni mint a magyarországiakat külföldre*. S ha ez érdekeket különösen ipar és kereskedési célokkal hozzuk kapcsolatba, akkor az a következtetés — mindenestre a mi hátrányunkra — így fog hangzani: a *külföldiek inkább tudnak üzletet csinálni Magyarországon, mint a magyarok külföldön*. A kettő között a viszony ez: 4,16 : 0,36. A statisztikából elvont eme törvény, köztudat szerint, meg is egyezik a tényekkel. Sőt ha a valódi viszonyszám csupán az adott volna, még elég türethetőnek tekinthetnők helyzetünket.

A székelyföldre nézve ellenben másként áll a viszony. Itt az idegenek száma 0,06, a távollévő hazabelieké pedig 0,76% volt. Nálunk tehát aránytalanul kevés idegennek van keresni valója, s tőlünk viszonylagosan kétszer annyinyiál is több megy külföldre, mint az országból.

A számokban való nagy különbség azonban nem involvál a tényekben is hasonló különbséget. Hozzánk t. i. azért jó keres idegen, mert rajtunk nem sok van mit nyernie.

Tőlünk pedig azért mennek oly sokan külföldre, mert itthon alig élhetünk meg. A mienk tehát alapjában véve még rosszabb az országos állapotnál.

8. Posta és távírdaforgalom.

a) *Posta*. Ipar és kereskedelmi, valamint általában műveltségi állapotainkra vonatkozólag szolgáltat némi adalékot a nagyszebeni postaigazgatóságtól nyert következő:

K i m u t a t á s.

A székelyföldön fekvő postahivatalok 1876. évi postai forgalmáról.

Postahivatal neve	Feladott	Leadott	Feladott	Leadott	Átrotatal	
	levélpostai küldemény	küldemény	kocsipostai küldemény	küldemény	levélpostai küldemény	kocsipostai küldemény
1876	d a r a b					
Ákosfalva	12,688	20,436	364	520	—	—
Al-Csernáton	4,056	2,600	52	52	—	—
Baróth	25,636	42,536	1,820	2,184	—	—
Bereczk	9,412	14,028	468	312	—	—
Borszék	8,424	10,400	208	468	1,144	—
Csik-Gyimes	5,460	8,008	676	832	—	—
« Szereda	46,436	62,660	3,172	5,460	55,692	5,148
« Sz.-Domokos	11,232	18,408	884	780	520	—
« Sz.-Márton	15,288	15,600	312	884	1,404	—
« Szépviz	10,140	18,928	936	1,404	—	—
« Ditró	7,696	13,000	728	624	156	260
Erdő-Sz.-György	7,280	16,588	1,040	1,144	—	—
Felvincz	15,808	24,024	676	884	59,124	5,200
Görgény-Sz.-Imre	5,824	11,128	520	1,040	—	—
Gyergyó-Sz.-Miklós	55,432	69,420	2,960	3,224	81,016	4,660
Homoród-Oklánd	8,476	13,676	208	364	312	—
Illyefalva	3,796	2,860	104	208	—	—
Kászonyfalva	12,896	1,560	156	520	—	—
Kézdi-Vásárhely	56,264	104,000	4,424	4,372	6,344	2,132
Kovászna	14,768	16,692	468	976	832	52
Maksa	4,056	5,148	468	364	—	—
Maros-Vásárhely	261,820	404,820	18,512	21,892	169,260	18,304
Mező-Bánd	10,972	19,812	832	520	—	—
Nagy-Ajta	5,512	6,240	676	884	208	—
Nagy-Borosnyó	68,172	67,600	1,560	2,142	156	52
Nyárad-Szereda	8,944	10,400	728	1,300	—	—
Nyárádtő	9,776	16,692	416	468	—	—
Oláhfalva	3,848	6,708	364	208	—	—
Parajd	16,108	30,160	1,456	1,352	—	—
Szepest-Sz.-György	115,908	123,512	5,148	4,044	11,804	312
Soósmező	2,964	8,840	364	468	776	468
Sz.-Udvarhely	72,956	138,060	4,732	7,904	57,096	2,964
Sz.-Keresztúr	31,668	46,696	1,878	2,132	2,236	—
Tölgyes	13,156	13,572	936	572	—	—
Uzon	12,584	11,440	104	364	—	—
Összesen	975,450	1,410,292	59,368	60,866	448,080	49,352

A fentebbiek részletesen előtűntetik, hogy a székelyföld különböző pontjain hány postahivatal, mekkora levél- és kocsipostai forgalom van esztendőn át. S így látjuk, hogy míg levélpostai küldemény a 35 postahivatalnál közel egy millió adatott fel nálunk a szóban levő évben, addig közel másfél millió adatott le. A levélpostai összes forgalom e szerint 2.385,742 darab. Esik tehát egy lélekre 5.⁵⁸ darab.

A magyar birodalomban Hunfalvy szerint 1870-ben 3.⁷⁰, 1871-ben 4.⁷⁷, 1872-ben 5.³⁸, 1873-ban 5.⁷², 1874-ben 6.³ darab esett egy lélekre. Így a forgalom ezen nemében mi is elég eléghaladott fokon állunk.

A kocsipostai küldemények száma, természetesen, jóval csekélyebb. S bár itt is fölülmúlja a leadás a feladást, de még nem oly nagy mértékben, mint az előbbinél. E nemű összes forgalmunk 120,234 darab. Tehát csak majd minden negyedik lakosra esik egy darab.

E forgalom értékéről, valamint a postaügy kezelési költségeiről a 324. és 325. lapon közölt táblázatok nyújtanak közelebbi tájékozást.

Utalványokban fölvetetett e szerint a székelyföldi összes államásokon 1.311,880 forint 30 krajczár s leadatott 373,569 forint 30 krajczár. És így, ezen az úton 938,311 forinttal több ment ki kezeinkből egy év alatt, mint a menyinyit bevettünk.

Utárvételekben fölvetetett összesen 109,237 forint s 8 krajczár. Leadatott 14,092 forint 40 krajczár. Ezen a czímen megint 95,114 forint 68 krajczárral múlja fölül kiadásunk a bevételt, vagyis behozatalunk a kivitelt. E tétel az előbbivel együtt már a milliót meghaladja.

A mi már most a székelyföldi postaügy állami közgazdasági oldalát illeti: *levélporto*, *levéljegyek* és *kocsiporto* czímen bevétetett 57,642 forint 63 krajczár, s kezelési összesen czímeiken kiadatott 70,389 forint 28 krajczár. Tehát 13,746 forint 65 krajczárt fizetett rá az állam a székelyföldi postakezelésre.

b) *Távirda-forgalom.** A 911 állami és vasuti távirdaállomásból a székelyföld területén 18 fekszik. Ezen állomások, 1876. évi táviratforgalmaikkal együtt a következők:

Állomás:	Földolgozott összes táviratok száma	Állomás:	Földolgozott összes táviratok száma
1. Bereczk	1062	7. Maros-Vásárhely	24215
2. Borszék	1452	8. Sepsi-Szt-György	5247
3. Csík-Szereda....	3030	9. Soósmező	2030
4. Előpatak..	1104	10. Szt-Keresztur	2317
5. Gyergyó-Szent-Miklós....	2260	11. Sz.-Udvarhely	5077
6. Kézdi-Vásárhely ...	5313	Összesen :	53107

* A magyar korona területén lévő állami és vasuti távirdák statisztikája az 1876-ik évről. Kiadja a földművelés, ipar és kereskedésügyi miniszterium 1877.

Jövedéki kimutatás

a székelyföldi postahivataloktól az 1876. évről.

1876	B e v é t e l e k.												K i a d á s o k.																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																													
	Levél- portó	Levél- jegyek	Köcsi- posta- portó	Utálványok			Utánvételek			Posta- mesterek tisztai fizetése	Hivatali keze- lési költsé- gek	Szállí- tási átalány	Hajtó díjak	Előfoga- tok s jó- tartási segélyek	Utálványok			Utánvételek																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																								
				A és B		C	A és B		C						A és B		C	A és B		C																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																						
				frt	kr	frt	kr.	frt	kr.						frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																														
Ákosfalva	43	08	150	55	97	12	2,247	99	—	—	456	49	—	—	162	21	32	46	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	

1876	B e v é t e l.										K i a d á s.													
	Levél- portó		Levél- jegyek		Kösi- posta portó		Utalyányok		Utánvételek		Posta- mesterek tisztai fizetése		Hiva- tali s költsé- gek		Szállí- tási átalány		Hajtó díjak		Előfo- gatók s lőtar- tási se- gélyek		Utalyányok		Utánvételek	
	frt	kr	frt	kr	frt	kr	A és B	C	A és B	C	frt	kr	frt	kr	frt	kr	frt	kr	frt	kr	A és B	C	A és B	C
Kézdi-Vásárhely	181	49	2,195	50	2,914	98	158,273	49	—	—	10,795	05	24	76	696	68	99	67	1,364	16	2,542	78	—	—
Kovácsna	72	13	524	15	851	59	21,803	98	—	—	2,648	74	—	—	162	50	40	—	466	80	—	—	3,047	28
Maksa	44	97	211	50	217	77	3,755	79	—	—	544	88	—	—	120	—	40	—	—	—	—	—	837	76
M.-Vásárhely ...	456	—	9,963	—	9,010	—	534,003	—	2,161	—	21,270	—	780	—	9,260	—	400	—	700	—	1,309	32	186,135	—
Mező-Bánd	54	43	210	40	130	49	3,279	90	1	75	916	37	—	—	120	—	40	—	349	44	—	—	659	70
Nagy-Ajta	52	05	222	75	257	04	9,189	90	5	—	1,576	22	12	48	120	—	40	—	504	—	—	—	1,115	97
N.-Borosnyó ...	74	84	470	50	411	51	10,506	45	—	—	1,236	88	—	—	1	0	40	—	721	20	—	—	2,786	10
Nyárád Szereda	75	45	234	55	245	27	2,340	83	—	—	919	13	—	—	120	—	40	—	416	76	—	—	1,255	08
Nyárádlő	40	38	248	05	242	85	3,419	12	—	—	1,037	03	—	—	150	—	40	—	300	—	—	—	871	63
Oláhfalva	20	08	137	—	102	95	4,356	37	—	—	413	53	16	41	210	—	40	—	—	—	5,167	46	650	—
Parajd	20	25	360	60	500	32	20,567	81	—	—	1,596	03	—	—	200	—	40	—	1,441	80	—	—	22,293	13
Szépsi Sz. Győ-gy	178	07	2,326	50	2,077	83	62,068	38	392	44	9,264	58	131	96	710	—	101	—	833	52	4,608	13	—	—
Soósmező	8	05	139	50	139	66	3,034	07	84	20	968	58	—	—	210	—	40	—	343	32	—	—	118	47
Sz.-Udvarhely ...	70	57	2,108	—	3,117	93	124,843	01	266	47	14,960	56	176	97	1,000	—	140	—	—	—	4,984	11	—	—
Sz.-Keresztur ...	53	51	1,163	—	841	49	27,121	38	7	—	4,081	94	121	54	400	—	66	—	—	—	5,128	50	—	—
Tölgyes	17	17	178	20	274	54	1,495	90	—	—	1,252	25	—	—	120	—	40	—	475	72	—	—	861	65
Uzon	53	18	146	36	144	48	2,538	21	17	24	283	66	—	—	120	—	40	—	294	36	—	—	1,763	25
Összesen	1,648	12	26,906	—	29,088	51	1,308,847	29	3,033	11	107,533	16	1,703	92	18,110	54	1,754	72	18,291	58	31,079	44	1,150	—
																					372,625	91	943	39
																							14,075	99
																							16	41

Ezenkívül a következő vasúti távirda állomások vannak a székelyföld területén: Ágostonfalva, Bene, Erked, Felvincz, Kocsárd, M.-Vásárhely, Nyáradtó, melyeknek távirat-forgalma az illető vasútvonal általános forgalmáról adott statisztikai kimutatásban nem lévén külön fölvéve, itt sem tüntethető ki.

Az állami távirdák *bevétele* a következő:

	Forint Krajczár			Forint Krajczár	
1. Bereczk	186	95	7. Maros-Vásárhely.	6026	61
2. Borszék.....	439	85	8. Sepsí-Szt-György	1454	40
3. Csík-Szereda.....	808	90	9. Soósmező	754	85
4. Előpatak	364	75	10. Sz.-Keresztur	504	—
5. Gy.-Szt-Miklós	571	5	11. Sz.-Udvarhely	1328	60
6. Sz.-Udvarhely	1456	—	Összesen:	13885	71

Hogy a fennebbi számok értéke kitűnjék, tudnunk kell, hogy Magyarország összes távirda állomásain (állami és vasúti) a távirat-forgalom, a szóban lévő évben 6.462,335 táviratból állott. Az emelkedés 1869 óta egy millióról fokozódott a fennebbi számra. Ausztriában ugyanakkor az összes forgalom 15 millió volt.

Más európai államokban, 1875-ben: Bajorországban 1 millió, Belgiumban 4, Franciaországban 11, Angliában 21, Hollandiában 2, Észak-Németországban 11, Oláhországban 5, Muszkaországban 4, Svájcban 3 millió, Romániában 966 ezer volt a távirat-forgalom.

A magyar állami távirdák összes évi *bevétele* 1876-ban 1.186,157 forint 54; a *kiadás* pedig 1.431,853 forint 82½ krajczár. Tehát a kiadás 345,796 forint 28½ krajczárral múlja fölül a bevételt, a miből a megfelelő arány a székelyföldre is kijut. A kiadás 1870 óta állandóan nagyobb a bevételnél. Jelenleg azonban a kiadási többlet csökkenőben van.

9. Közlekedési utak.

a) *Vasútkról* a székelyföldön alig szólhatunk. A maros-vásárhelyi szárnyvonal egyedül az, a mit magunkénak mondhatnánk, de ez egy olyan zsákutcza, a mely a székelyföldön csupán helyi érdekek birtokában, míg a közmunka- és közlekedési minisztériumnak 1873-iki tervezete szerint ki nem épül Szász-Régen-Ditró-Cs.-Szeredán át Brassóig, minek költségei mintegy 25.000,000-ra voltak számítva. A keleti vasút ezenkívül még egy néhány ponton érinti a székelyföldet a sz.-kocsárdi, felvinczi, hójasfalvi, erkedi, homoródi, ágostonfalvi és földvári állomásokkal, de a melyek közül tisztán székelyföldi területen csak a két első és az ágostonfalvi fekszik. Kiviteli ipar és kereskedelmi czikkeink nagy része azonban talán az egy erdővidéki barnaszenet és faipar-terméket kivéve, mind messze

benn fekszik ezen vonaltól. Nálunk tehát a vízi és közönséges utak ma is elsőrangú fontossággal bírnak.

Vízi útunk, legalább tutajozásra és fa-úsztatásra, bőven volna, de közülök használatban első célra csak a Maros és Aranyos, másodikra Szováta vize van. A magyar állam 413.²⁷ □ mértföld hajózható vonalából semmit se birunk. Folyóink szabályozásáról a földművelés és erdőgazdaságnál részletesebben szólván, itt egyszerűen csak arra utalok.

c) Az állami kőutakból a következő vonalokat birjuk : *

1. A Héjasfalva-csik-gyimesi vonal. Hossza Udvarhelymegyében (a héjasfalvi Küküllő-hídtól a tolvajos tetőig, 162 áthidalással) 71,959, Csíkmegyében pedig (a Tolvajos tetőtől a Gymessi vesztegintézetik) 60.6 kilométer. Összesen 131,965 kilométer.

Nevezetesebb pontjai: Székely-Keresztúr, Sz.-Udvarhely, Oláhfalva, Csík-Szereda, Csík-Szépvíz.

2. A Brassó-Ojtozi vonal. Háromszékmegyében hossza 80.5 kilométer.

Brassóból jöve kezdődik Kökös mellett a Feketevíznél s Uzont, Eresztevényt, K.-Vásárhelyt és Bereccket érintve, Sósmezőnél végződik a moldvai határszélen.

3. A volt Marosszék területén 42.7 kilométer állami útvonal. Az állami útvonalok hossza tehát a székelyföldön 253.⁹⁷⁷ kilométer.

d) A megyei utak közül u. n. hadászati utak :

1. A Brassó-S.-Szt.-György, Tusnád-Csík-Szereda, Gy.-Szt.-Miklós-Ditró-Borszék-Tölgyesi vonal. Háromszékmegyében kezdődik az Oltnak al-dobolyi hídjánál. Hossza a nevezett megyében 46.5, Csíkmegyében 143.7, együtt 189.¹² kilométer.

2. A Kézdi-Vásárhely, csík-szt.-királyi vonal, a Nyergesen át Cs.-Sz.-Király községnél az előbbi vonalba szakad. Hossza Háromszékmegyében 20.⁵⁰, Csíkmegyében 37.⁹, együtt 57.⁵⁰ kilométer.

3. A Nyén-Bodza- és krasznai vonal Háromszékmegyében, a déli Kárpátokban. Kiépítés alatt. Hossza 37.⁵⁰⁰ kilométer.

A hadászati összes útvonalok hossza Csíkmegyében 180.¹⁶, Háromszékmegyében 103.⁵³⁵ kilométer.

e) Megyei utak,

Csíkmegyében : 1. Gyergyó-Ditró, oláh-topliczai vonal Hossza 9.9 kilométer.

2. Gyergyó-Sz.-Miklós, Alfalu-bucsini vonal. Hossza 19 kilométer.

A Bucsinaljától a tetőig kiépítetlen, 6 kilométer.

A megyei útvonalok hossza Csíkmegyében összesen 29.5 kilométer.

* Az összes útvonalak kimutatását, az 1878-ik évi állapot szerint, az illető megyei építészeti hivataloktól nyertem.

Háromszékmegyében. 1. *Sepsi-Szent-György-kovácsnai* vonal 31 kilométer.

2. *Kovácsna-k.-vásárhelyi* 21.⁷⁰⁰ kilométer.

3. *Szent-Katolna-dálnoki*, kő-alap nélkül, 16.²⁵⁰ kilométer.

4. *Maksa-Vásárhegy-kovácsnai*; építés alatt 6 kilométer.

5. *Czofalva-N.-Borosnyó-bodzaafordulói*, építés alatt 22.⁷⁰⁰ kilométer.

6. *Szemeria-Hidvég-N.-Ajta-baróthi* 62 kilométer.

7. *Sepsi-Szt.-György-uzoni*, 8 kilométer.

8. *Kilyén-kökösi*, 6.²⁰⁰ kilométer.

9. *K.-Vásárhely-f.-orláti*, 11 kilométert. Tovább épül Bükkszádon át Baróthig, 23 kilométer.

A megyei útvonalak hossza Háromszékmegyében összesen 184.⁸⁵⁰ kilométer.

Maros-(Torda)-megyében: 1. *Balavásár-sóváradi-parajdi* vonal, hossza 39.⁸ klm. Részben alépítménnyel.

2. *Maros-vásárhely-ny.-szereda-sóváradi*, 37.⁹ klm. Részben alépítménnyel.

3. *Maros-vásárhely-mező-bánd-gerebencsi*, 20.⁹ klm.

4. *Nyárádtő-ákosfalva-tompai*, 32 klm.

5. *Nagy-ernye-izló-k.-remetei*, 26.⁴ klm.

6. *Remete-szorátai*, 16 klm.

7. *Maros-vásárhely-m.-rűcsi*, 26 klm.

8. *Maros-vásárhely-udrarfalvi*, 4⁷ klm.

Részben kavics-
csal ellátva, rész-
ben földdelegyen-
getve.

A megyei útvonalak hossza a volt Marosszéken összesen 200.³⁰⁰ kilométer.

Udvarhelymegyében: 1. *Udvarhely-parajdi* vonal a parajdi só útja Udvarhely és Háromszékmegyébe. 20 darab híd és 27 darab átereszszel. Hossza 37.⁵ klm.

2. *Parajd-gyergyó alfalvi* a Bucsinn tetőig, a parajdi só útja Gyergyóba s a borszéki vizé Maros-Todamegyén át. 9 darab híddal, 22 darab átereszszel. Hossza 15 klm.

3. *Székely-Keresztúr-Rugonfalva-szent-léleki*, 12 darab híddal, 17 drb átereszszel. Hossza 18 klm.

4. *Székely-Keresztúr-erdő-szentgyörgyi*, 12 darab híd, 17 drb átereszszel. Hossza 18 klm.

5. *Székely-Udvarhely-brassói*, a Rikán át. Kezdődik F.-Boldogfalvánál s végződik Köpecznél 25 darab híddal és 13 darab átereszszel. Hossza 40 klm.

6. *Homoród-Szent-Pál-daróczi*. A kaczai vasúti állomáshoz vezet. 6 darab híddal és 10 darab átereszszel. Hossza 10 kl.

7. *Kobátfalva-Etéd-makfalvi*. 6 híddal. Hossza 30 klm.

8. *Oczfalva-kányádi.* Az erkedi és benei vasúti állomásokhoz vezet. Építés alatt. Hossza 20 klm.

9. *Oláhfalva-Lövéte-h.-oklándi.* A N.-Homoród völgyét a homoródi állomással köti össze. 9 híddal s 15 átereszzsel. Hossza 26 klm.

Felhagyott megyei utak: a *Fenyéd-zetelaki* és a *Bethlenfalva-orosz-hegyi*.

A megyei útvonalak összes hossza Udvarhelymegyében 214.5 kilométer.

E szerint a székelyföldön az állami útvonalak hossza 253.977, a hadászati utaké 283.571, és a megyei utaké 626.899 kilométer.

Ezenkívül vannak a községi és mezsei utak.

Esik tehát egy □ mértföldre kilometer hosszú út:

	Állami	Hadászati	Megyei	Összesen:
Csikmegyében.....	1.70	2.31	0.36	4.37
Háromszékmegyében	1.54	1.99	3.55	7.08
Maros-(Torda)-megyében	1.72	—	8.09	9.81
Udvarhelymegyében.....	1.68	—	4.73	6.41
Együtt, átlag:	1.63	1.08	4.18	6.89

Az 1867 és 69-iki statisztikai adatok szerint esett egy □ mértföldre kilométer hosszú út:

	Állami	Megyei	Összesen mindenféle út
Magyarországon.....	1.22	2.51	3.73
Erdélyben	1.60	1.45	3.05
A Lajtán túl (1869-ben)	—	—	2.88
Poroszországban	—	—	18.86
Franciaországban	—	—	36.41
Angliában	—	—	35.65
Belgiumban	—	—	33.99

Kő-utak dolgában, e szerint, a magyar-osztrák birodalom átlagaihoz viszonyítva, elég kedvező a székelyföld helyzete; de a fejlettebb államokkal szemben e téren is nagyon hátra állunk.

Az utak fenntartására szolgáló *közmunkaerő* 1877-ben ígás és kézi-munka napszámosban volt:

	Igás napszám	Kézi napszám
Csikmegyében	44,138	103,929
Háromszékmegyében	76,173	71,160
Maros-(Torda)-megyében	18,166	44,494
Udvarhelymegyében	20,579	29,056
Összesen:	159,056	248,539
Magyarországon 1867-ben	1,502,523	4,741,944

Ezenkívül koronként rovatatok a költségesebb építkezésekhez s a közmunkavállaltságból fennmaradott összegek.

Legjobb utai Csík- és Udvarhelymegyének vannak.

10. Heti és országos vásárral bíró piacok.

Vásáros helyek neve :	Heti és országos vásárok száma :		Jegyzés :
(Torda)-Aranyosmegye :			
1. Felvincz	—	4	
Csikmegye :			
2. Gy.-Szt-Miklós	1	4	A heti vásár szombaton.
3. Gy.-Ditró	1	4	» » » kedden.
4. Gy.-Alfalú	1	2	» » » pénteken.
5. Csík-Szereda	1	4	{ A nyári országos vásár két hétig tart. Hires juh-vásár. Heti vásár szerdán.
6. Csík-Szépvíz	1	4	Heti vásár szombaton.
7. Cs.-Szt-Márton	1	2	
8. Karczfalva	1	2	Heti vásár csütörtökön.
9. Kozmás	1	1	
10. Cs.-Szt-György	1	2	
Háromszékmegye :			
11. Baróth ..	1	4	
12. N.-Ajta	1	3	
14. Illyefalva	—	4	
14. Sepsi-Szt-György	1	4	{ Hires lóvásárai vannak. Heti vásár hétfőn igen élénk.
15. Uzon	1	4	Heti vásár abbahagyatott.
16. N.-Borosnyó	1	4	» » pénteken.
17. Kovászna	1	4	» » szombaton.
18. Zágon	1	—	» » hétfőn.
19. Papólcz ..	—	2	
20. Bereczk	1	4	
21. K.-Vásárhely	1	4	» » csütörtökön, igen élénk.
22. A.-Csernáton ..	1	3	» » abbahagyatott.
Maros-(Torda)-megye :			
13. Maros - Vásárhely	1	5	Heti vásár csütörtökön, igen élénk.
24. Mező-Bánd	1	2	
25. Kaál	—	3	
26. Szabéd	—	2	
27. Sárpatak	—	1	
28. Nyárad-Szereda	1	3	
29. Magyarós	—	4	
30. Köszvényes	1	3	
31. Hódos	1	3	
32. Harasztkerék	—	3	
33. Havad	—	3	
34. Gyalakuta	—	3	
35. Erdő-Szt-György	1	—	
35. Makfalva	—	4	Hires baromvásárokkal.
37. Kibéd	—	3	
Udvarhelymegye :			
38. Sz.-Udvarhely	1	4	{ Heti vásár kedden igen élénk forgalommal gabona és faüzletben.

Vásáros helyek neve :	Heti és országos vásárok száma		Jegyzés :
39. Sz.-Keresztur	1	4	Baromvásárai híresek. A májusi juhvásárral egybekötve 10 napig tart. Tavasszal a szombati heti vásárokon is rendes baromvásárai vannak.
40. H.-Szent-Márton	1	3	
41. Oláhfalv	—	3	Hiies baromvásárokkal.
42. Korond	—	4	
43. Zetelaka	—	2	
44. Farkaslaka	—	2	
45. Etéd	1	3	
46. Bözöd	—	3	
47. H.-Oklánd	1	2	

11. Észrevételek, javaslatok.

Áttekintve ipar és kereskedelmi viszonyainkat, azokból azon vigasztaló tapasztalatot meríthetjük, hogy a mely nép minden külső támogatás és segély nélkül, sőt belső kedvezőtlen viszonyok közepette, minők: a szegénység, földrajzi elszigeteltség, piaczhány, anynyi ügyességet tudott kifejteni magában az ipar terén, sőt annak egyes ágaiban jelentékeny haladást tanúsít, az a nép — mondom — már természeténél fogva ipari fogékonyságot és képességeket bir magában. S ezen alapon már mihez még fontos indokul szolgál ipar-anyagaink bősége, a Dunatartományokhoz, mint kedvező piaczhoz való közelségünk, s közgazdaságunkban a mezőgazdaság kedvezőtlen állapota s az ahhoz tartozó tényezők nagy hiányai — felállíthatjuk

1-ső tételül, hogy a székelységnek specialis, valamint nemzeti érdekekből tömegesebben kell magát az iparos pályára adnia.

A nemzetközi forgalomban csak úgy jelenhetünk meg, ha nagyobb mérvű termelésre vagyunk képesek. Ezért öli meg némely iparágban a gyár a kézművet. Valamely iparágból mentől nagyobb tömegekben tudunk a fogyasztók igényeinek megfelelő egyforma cikket előállítani, annál könnyebb biztos és állandó piacot szerezni. De e végre ismerni kell a piacokat s tanulmányozni: hol, miféle ipartermékeknek van a legnagyobb kelendősége. Földműves vidékeken pl., melyeknek piacza egy-egy országos vásár, nagy kereslete lehet az egyszerű, kemény csizmáknak, házi szőtteknek a népviselete kalapoknak s más ruhaféléknek, cserépedényeknek és gazdasági eszközöknek, míg egy nagyobb városban talán a raktárakban kezelt szebb butorok, pipere- és divatárnk, porcellán és üvegfélék, italok és sajtok stb. képezhetik különösebb figyelem tárgyát.

Különösen midőn arról van szó, hogy ipar és kereskedelmünknek Kelet a jövője, én e jövőt csak úgy látom valószínűnek, ha — miután Kelet nem jőrelettünk, sőt kilévén téve a nyugati versenyzők egész légiójának, min-

ket nagyon könnyen nélkülözni is tud — magunk is ellátunk olykor-olykor arrafelé ház-tűznézni, vagy kép nélkül szólva : piacot tanulmányozni és szerezni.

E tekintetben a brassói iparkamara titkára igazán nekünk beszél, midőn a következőket mondja :

«A brassói ipar- és kereskedelmi kamara úgy találja, s Erdély gazdasági emelésére nézve ezen fontos kérdésben nyilatkozott is illető helyen, hogy azon rendkívüli vándorlás közepette, mely kereset végett az Al-Duna felé irányul, ezen országok látogatása mégis hiányzik. Érti ezalatt t. i. azon kereskedelmi ügynököket, kiknek hivatása lenne megtartani, segíteni a régi piacot az erdélyi ipargyártmányok számára a tengeren túli kereskedelmi nemzetek concurrentiájával szemben, az áruforgalom pionnierait, az otthon lévő iparosok és bizományosok tájékozásának organumait, melyek segítségével tudhassák, hogy milyen nemű áruk legszükségesebbek a kivitelre.»

«Ebben a tekintetben hiányzik e közeli külföldre való utazás, mialatt az az erdélyi iparra nézve mindinkább elvész. E bajon segítettő, tett sikeres folyamodást az ipar és kereskedelmi kamara a kormányhoz, hogy a cs. kir. consulok utasíttatnának, hogy ők a hazánkbeli iparosoknak és kereskedőknek nagyobb segítségére legyenek, mint az eddig történt, s annak tiszta tudatában, hogy a privát-útasoknak kell mégis magukon leginkább segíteni tudni, intézte hozzájuk e szózatot: «Bukurestben, Braillában, Galaczon, Plojestiben, Pitestiben, Krajovában és egyebütt gyakrabban kellene találtatniok kivált a képzetebb erdélyi üzlet-embereknek, legalább oly gyakran, mint svájcziaiak, németek, belgák, angolok stb. részben mint kereskedők, részben mint kereskedelmi ügynökök, sőt iparosok is a mily gyakran találhatók ottan. Ezek itt szorgalom, ügyesség s az ottani ízlés és szükségek kizsákmányolása által előhaladnak, s midőn magukon segítenek, hazájuknak is hasznára vannak, melylyel élénk üzleti összeköttetésben állanak.» * Szolgáljanak e minták utánzásul az erdélyieknek, különösen pedig a székelyeknek !

Iparunk egész jövője e gondolaton nyugszik. E szempontból ítéljük meg az Oláhországgal kötött kereskedelmi szerződést is, és ezért nem ítéljük el azt. Ha e remény, e gondolat nem biztatna, mi tudna megnyugtatót, kárpótolni állat- és gabona-kereskedésünkön ejtett nagy sérelmünkben ! ? s nemcsak minket székelyeket, de általában az országot. Hiszen nem kevesebb, mint 300,000 darab marhát hajtanak — *Hintz* szerint — Oláhországból évenként az erdélyi szorosokon át. Ez érdekekkel szemben ki kell zsákmányolnunk a magunk számára fenntartottakat. Ez pedig kivált a

* *Johann Hintz* : «Das wandernde Siebenbürgen». Kronstadt, 1876.

székelysége nézve, különösen az ipar terén lehetséges. Kövessük tehát az arany tanácsot s

2. *Tanulmányozzuk a keleti piacokat, hogy mentől hamarabb és mentől biztosabb helyet foglalhassunk ottan.*

A kormány a maga consulátusai útján megteszi a magáét, de annak eredményei az iparos osztály számára későre értékesülnek. Itt közvetlen és gyors érintkezés kell. Erre én két módot látok. Emlékeztetek azon véleményemre, melyet a székely kivándorlás tárgyalásánál kifejeztem, hogy t. i. a Keleten élő honfitársainkat tekintsük nemzeti érdekeink, főképp iparunk előőrseinek, ügynökeinek. Azaz, hogy tegyük azzá. Kiszemelvén közülök az értelmesebbeket, hozzunk létre oly élénk összeköttetést velök, mint a minő az ugyanott tartózkodó más nemzetiségűek s azok hazája között fennáll. Ezt a mi *székely-egyletünk* a kormánynál kieszközölhető consulatusi támogatás mellett talán legkönnyebben közvetíthetné, minek módozatáról egy későbbi pontban meg kell emlékeznünk.

Van még egy másik mód is a nevezett célra. Kifejeztem már fennebb az ipar és kereskedelmi társulatokról, mint a czéhek árnyékáról, hogy azok napjainkban semmi életrevalósággal nem bírnak. Nincs bennök valamely megtestesült eszme, vezérelv, mely jelentőséget kölcsönözzön nekik. Ime itt egy eszme, melylyel azt elérhetni.

A különböző ipartársulatok időnként küldjenek ki maguk közül egy értelmes és nyelvismerettel bíró iparost vagy ügynököt, pénztáruk terhére, hogy az közös érdekeik szempontjából a keleti piac- és üzlet-viszonyokat tanulmányozza, segítségül vévén e feladatban ottan lakó testvéreinket és a consulátusokat. Hazajövet aztán az ipartársulat gyűlésén előadná tapasztalatait, azok fölött kicserélnek véleményeiket s bizonyos irányelvekben és követendő eljárásban megállapodnának. Hogy ez eljárás az ipartársulatokba életet és létjogot adna s az egyeseknek ép úgy, mint a köznek hasznára lenne, abban, azt hiszem, senki sem fog kételkedni. E társulatoknak a czéh-rendszer megszűntével, ma már úgy sem annyira ipari, mint inkább üzleti természetű lehet a feladata.

Harmadik módja volna még a piac-tanulmányozásnak, hogy egyes iparosok is mentől többen és gyakran tegyenek hasonló utat. De minthogy ez az egyesre sok költséget róna, azért könnyebb az előbb ajánlott eljárás, épen nem zárván az ki az egyesek utazását sem.

Az ipar felvirágzásához és piaczhódításhoz azonban még egyéb lényeges föltétel is szükséges. Azt tapasztaljuk t. i., hogy iparunkat bizonyos *egyoldalúság* jellemzi. A fémipar igen kis mértékben van kifejlődve. Ékszerészet, vegyészeti, pipere-, divat-ipar majd semmi sem létezik. A mesterséges italok és eledelfélékkel való kereskedelemhez nem értünk. Pedig ott van híres fenyővizünk, tegyük hozzá sajtfélét, székely pogá-

csát s csak ebből mindjárt raktárakat nyithatunk. Említve volt fennebb, hogy sajtokat és vaját Németország szállít Oláhországba. Miért ne tehetnék ezt mi magunk?!

Iparunkat, az egyoldalúság mellett, továbbá némely ágakban az *alapos szakszerűség*, másokban az *ízlés hiánya* jellemzi.

Az első áll különösen az oly nagymérvű *bőrkikészítésről*. Innen van az, hogy az u. n. *fontos talpat*, az *írhaféléket* és *lackos bőrt* mind a külföldről fogyasztjuk. S míg az országnak *bőrökben* és *bőrárukban* 8—10 millió forint érő kivitele van évenként, miben túlnyomó a *nyersbőr*, addig ugyanazon kikészített anyagokban 25—45 millió forint érő között váltakozik a behozatal.

Hallottam iparos körben azon ellenvetést, hogy nehezebb talpat mi nem is készíthetünk, miután az ahhoz szükséges nyers bőrt nagy marháinkon a kereskedésben mind külföldre vagy a fővárosba hajtják s a mi apró piacainkra csak az apró marhák maradnak, melyeknek bőre csak a közönséges szükségletre való.

Feltéve, hogy ez bizonyos mértékig így áll, kérdezem: miért vásárolják cipészeink a közönséges talpat is szívesebben a szász timároktól, vagy a kereskedésekben? s az a töméntelen sok kecske miért nem lát el kellőképpen *zergébőrrrel* s általában a finomabb bőrökben miért nem küszöböljük ki a külföldit? Azért, mert termelésünk nem elég tökéletes.

Sőt a fontos talpakra tett ellenvetés se járja meg nálunk Erdélyben, hol a *bival* oly elterjedt háziállat s a mészárszékeken is mind nagyobb mérvű fogyasztási anyag lett.

A *baj valódi okát* tehát egyebütt kell keresnünk, s én azt, bármily kellemetlenül érinti is iparosainkat, kimondom, mert nem tetszeni, hanem használni szeretnék: a *szakszerű ismeretek hiányában látom egyfelől, másfelől pedig a tőke hiányában*. Az idetartozó szükséges vegytani ismeretek nélkülözése s azon törekvés, hogy a nyers anyagba fektetett pénz mihamarább mozgósíttassék, okozza azt, hogy a bőrérleléstől, az áztatástól egy néhány hetet rendesen kilopnak s ezáltal termelésük tökéletességét maguk teszik lehetetlenné.

Egy másik élénk forgalmú iparunknál, mely a csizmafélékkel együtt Keletre már is exporttal bír, hasonlóan van egy lényeges hiány. A munka elég gonddal készül, tartóssága, szolidsága ellen semmi kifogás nem lehet; de *hiányzik benne a fejlett és nemesbült ízlés által követelt azon csin és változatosság, az az elegancia*, mely a külföldi hasontermékekkel való versenyben úgy a bel- mint a kül-keresletnél a győzelmet mindig amazoknak biztosítja.

Minden ember tudja, hogy a gyári, raktári bútoroknál az olcsóságot eléggé ellensúlyozza ugyan a tartótlanság, de a mi szolid, kemény

bútoraink drágaságát is fokozza a rajtok előmlő primitív ízlés. S mint-hogy e mellett a bútor-is divat tárgya, a vevőt kettős indok unszolja az első választani.

S pedig mily kevés kellene azon bútorokhoz, a melyeket én Maros- és Kézdi-Vásárhelyt láttam, hogy a versenyben utólérhetetlenekké váljanak! Sem jobb anyag, sem gondosabb munka, sem több idő, sem több költség, csupán egy kissé több csín, fejlettebb és több oldalú ízlés.

A ruha és cipőfélekénél hasonlóan csak az utóbbi hiány küszöbölendő ki, miben nemcsak a divatos, de az emberi test szerkezetének és plastikai formájának ismeretén alapuló szabás az elsőrendű tényező.

Ha tehát iparunknak a bel- és külkereskedésben egyaránt felmerülő ezen s ezekhez hasonló hátrányain segíteni akarunk s azt versenyképessé tenni óhajtjuk, megfelelő eszközökről kell gondoskodnunk. E végre legsikeresebbnek mutatkozik előttünk:

3. Az iparos elem intellektuális emelése és szakszerű képzése ipariskolákban.

Ha t. i. a megbeszélte célokat elérni akarjuk, a szakképzést nem lehet tovább is kizárólag az *inaskodási*, *legénykedési* és *vándorlási* gyakorlatra bízunk. Minő haszna lehet megfelelő elméleti ismeretek nélkül a vándorlásnak? A legtöbb iparnál édeskevés. Az ipar már ma a külföldön tudományyá lett. A gyárakban, műhelyekben vegyészeti kísérletek teszik a legfontosabb műveletek alapját; mechanikai elméletek valósíttatnak meg; a termelés és üzlet algebrai képletekre van fektetve; a mesterség művészetté nemesülve. Minő betekintése lehet az ipar e fontos titkaiba egy tudatlan vándor-legénynek?! Mit profitirozhat ő oly dolgokból, melyekről a székelő azt szokta mondani: «Értem uram, de fel nem foghatom». Bizony édeskeveset. Legfennebb gyári munkássá képezheti magát, de üzletvezetővé soha.

Hogy ipariskolák alapítása a székelőföldön a legkedvezőbb talajra esnék, az mindannak alapján a mit az iparról, sőt a mit általában a közgazdaságról elmondottunk, azt hisszük, eléggé indokoltnak tekinthető. S hogy a magyar orvosok és természetvizsgálók szakbizottsága a háromszékmegyei közgyűlés alkalmával K.-Vásárhelyen rendezett ipar- és gazdasági kiállítás átvizsgálásával ugyanarra a meggyőződésre jött, igazolja előterjesztésének azon része, melyben a székelő iparnak nyújtott elismerő nyilatkozatai után így szólt:

«Sürgős kívánságnak tartja ennek következtében az oktatásnak a székelők közt minél terjedtebb mérvben való terjesztését, és tekintettel Háromszéknek Románia iránt való kiviteli kereskedési viszonyára, kívánt az ipariskoláknak szaporítását sürgős követelménynek vallja. Azon kérelemmel járul tehát a közgyűlés elé, hogy ez az ipariskoláknak hazánk erdélyi részeiben való alapítása, illetőleg szaporítására erkölcsi súlya által, s a

közvéleménynek ez irányba való utalása, eshetőleg pedig a *kormányhoz való* felírás által hasson.»

Az ipariskolák által kettős czélt kellene megvalósítanunk. Egyik az, hogy iparosaink a termelés mellett üzleti képességre is szert tegyenek. Jelenleg, mondja *Mudrony*, «nagy baj az, hogy a «kereskedő vállalkozók» elnyomják, kiszivattyúzzák a művest, a ki velök szembe csak *munkássá* válik. E bajon csak az segít, ha a *kézművesek oktatási rendszerének egyik feladatává tesszük a kereskedelmi ismeretek elsajátítását*. Az a kézműves, a ki a termelés és forgalom felett bizonyos áttekintéssel bír, a ki a *beszerzési és eladási piacok megismerésére kiváló gondot fordít*, a ki áruinak értékesítését ipara egyik fontos részének tekint, a ki az egyes cikkek előállításának költségeit szabatosan kiszámítani tudja, a ki egy szóval magát nem tekinti csupán kézműves mesternek, azaz technikai vagy művészi készítőnek, hanem egyszersmind üzletférfiúnak s magát ez utóbbi irányban is szakszerűleg kiképezte, nem lesz hátrányban a «kereskedő vállalkozókkal» szemben az üzlet ezen részében sem, és mintán az üzlet *termelő* részében előnnyel bír, a versenyt sikeresen meg fogja állhatni.» * Ez elvek consequentiája az, a mit a 2-dik pont alatt a piacok üzleti tanulmányozására nézve sürgettem.

Másik czél, mit az ipariskolákkal elérnénk, a *műizlés fokozása*, azon *csin és elegancia* megvalósítása a műtermékekben, mely azok kelendőségét sokszorosán előmozdítaná.

Mint *Ipolyi* mondja többször idézett műtörténelmi tanulmányában: «Az ős, az autochton műipar, épen úgy mint az autochton nemzeti állapot, egymagából nehezen fejlődik magasabb műveltségi állásra. Idegen, új termékenyítő elemnek kell hozzájárulni. Vegyületlen őskulturák alig léteznek. Ha igen, azok vagy alacsony fokúak, vagy stationariusok, megcsökönösödtek. A mai nyugoteurópai népek nagy kulturai képességeket annak tulajdonítják, hogy számos nép cultur-elemei vegyültek el beléjük: a celták és czimberek, a gallok és francok, a román és germán népek ősculturái.» A vegyülés csak tehetségtelen, tunya népnél veszélyes, mely ez által föltétlen importra szorul. «Ellenben, hol a szorgalmas, munkás, tehetséges nép az idegen ipart assimilálva veszi fel magába, akár saját termelését javítva utánzásával, akár munkaerejét jobban értékesítve vele és mellette, ott az csak gazdagítja s erősíti anyagi állapotát és műveltségét.»

Az ipariskolák e nemesbítő hatása önként föltételezi, hogy azokba teljesen műértő tanítók alkalmaztatván, anyagi eszközök fölött rendelkezzenek az iskola szakkörébe vágó *iparmuzeumok* előállítására. Ezt én olyformán képzelem, hogy a legkitűnőbb piacokról vagy műhelyekből

* *Mudrony Soma*: «Iparpolitikai tanulmányok.» Budapest, 1877. 51. lap.

valamely iparág különböző termékei egy-egy példányát beszerzik s ezt koronként elárusítván, újabbakkal cserélik ki. Ezenkívül albumok szereztetnek a műtárgyak rajzaiból, s gyűjtemények a különböző vidékek, országok iparából nyers, félnyers és teljesen elkészített állapotban. E végett az ily iskolának egy kis forgótőkével kellene bírnia. E gyűjtemények s maga az iskolai szervezet a maga *gyakorló műtermével* könnyen megvalósíthatóvá tennék.

4. A felnőtt iparosok továbbképzését is.

Az országos magyar iparegyesület 1876. január 10-iki emlékiratában, fejtegetései közben azon elv kimondására jut, hogy a tanulási kényszer és rend úgy alkalmaztassék az iparos pályán is, mint más tudományos pályáknál. Ez elv jogosultságát nem vonjuk kétségbe, sőt kiterjesztenők azt, ha már a logikai következetesség félútján megállni nem akarunk, a földművelői pályára is. De hogy ez elv megvalósításának ideje éppen bekövetkezett-e nálunk, az más kérdés. Nálunk egyelőre általában az az első szükség, hogy *legyenek* iparosok. Már pedig a mostani körülmények között, egy szigorú *tankényszer* alkalmazásával, félő, hogy nem lennének iparosok. Azaz, hogy a pálya terhessé és költségessé válván, annak a legtöbb növendék hátat fordítana.

Elégedjünk meg tehát egyelőre annyival, hogy szervezzünk ipariskolákat, iparmuzeumokat, s nyujtsunk alkalmat a növendékeknek és felnőtteknek egyaránt a ki- és továbbképzésre.

A továbbképzés rendkívüli fontossága abban áll, hogy az ipar gyors fejlődési fokozatokon megy keresztül, s a mely iparos tanonczkodása után 20—30—40 évet minden további önművelés nélkül tölt műhelyében, biztos lehet a felől, hogy már többé nem korának termel. Az ipari meggazdagodáshoz — mondja Roscher — legbiztosabb út a találmány. S ha nem is adatik minden egyszerű iparosnak, hogy találmányokkal gazdagítsa magát és az iparvilágot; de az mindeniknek módjában és hasznára lenne a szóban levő szervezet meghonosításával, hogy a találmányokat, a tökéletesített műszereket megismerje, s ha jónak látja, megszerezze, a fejlődő és koronként a divat által is átalakított ízléssel megismerkedjék s azt iparában, termelése kelendőségéért megvalósítsa.

Ez lenne a továbbképzés módja és értelme.

S hogy az iparos képzés nem chimera, nem alap nélküli és meg nem valósítható ábránd, arra példákban éppen nem szűkölködünk, ha Francia-, Angol-, Németország vagy Belgiumra hivatkozunk, hol a mi örökös gymnásiumaink helyett éppen oly nagy számmal virágzanak az *iparos, továbbképző iparos és felsőbb iparos* (középtanodai fokozatú) iskolák s *tanműhelyek*, melyekbe a növendékeket ösztöndíjakkal édesgetik, hol vizsgákat tartanak s tanulók és tanárok számára jutalomdíjakat osztogatnak, iparmuzeumo-

kat szerveznek s utaztatás által szervezett tanulmányokkal támogatják az ipart.

Bajorországban, mely pedig épen nem kizárólag iparos ország, *Kollb* szerint 1869-ben 1730 alsóbb ipariskola volt 71,831 tanítványnyal.

Ausztria csak 1872 óta kezdett ily intézeteket szervezni s már is a fa-faragás, asztaloság és kőfaragás számára 19, az üveg és agyagipar számára 6, a fémiparra 3, a szövés rokon iparokra 7 ilyen iskolát bír, melyek részben rajz-tanfolyammal, részben tanműhelyekkel vannak összekapcsolva. Ezek tetőzetén áll a bécsi mű és iparmúzeum s az ezzel kapcsolatos műipartanoda.

Az ily iskolák a kézműipart mind magasabb tökélyre emelvén, a rajz, mintázás, szobrászat, faragászat és építészet művészeti központjaivá lettek.

Budapesten is szervezett már az országos iparegyesület 7 ipartanodát. Erdélyben Kolozsvártt, Nagy-Szebenben és Beszterczén indítottatott meg az iparos oktatás. Ezenkívül a fővárosban iparmúzeumot is szerveztek.

A házi ipar terén egész országos mozgalom indult meg napjainkban.

A székelyföldön is felmutatunk már 3 műfaragászati iskolát (Hosszúfalú, K.-Vásárhely és Sz.-Keresztúr) s a háromszékmegyei házi ipar mozgalmát. Csak meg ne álljunk már félúton, s egészítsük ki a mozgalmat tényekkel s különösen valóságos ipariskolák szervezésével.

Az iparügy és ipariskolák szervezésénél fontos kérdés, hogy minő irányban induljunk meg. Én a radikális és rohamos újításoknak nem vagyok barátja, mert nem barátja maga a nép. A minek pedig a nép nem barátja, abban bajos lesz sikert elérni. Egyelőre tehát csak olyan téren kell megindulnunk, hol a népet már is otthon találjuk, azon iparágak fejlesztését kiszemelnünk, melyekben a termelés jelenleg is szembetűnő, melyeket, úgyszólván, a nép géniusza választott magának. Ezekben kevés erővel is gyorsan lehet sikert felmutatni, és a siker a legékesszólóbb agitátor. Ezért tartom én szerencsés választásnak, midőn a háromszékmegyei iparfejlesztő-egylet szövészeti tanműhelyében népünk ez ősi és kedvelt házi iparának tökélyesbítését munkálja. Meghozza ez majd a fonódát is maga után. Ezért hangoztattam én, a hol csak alkalmam nyílt rá, a műfaragás meghonosítását nálunk, mely különösen *Hosszúfaluban* már is szép jövővel kecsegtető művelésnek örvend. Ilyen felkarolás kellene még a székelyföldön a bőr- és fémiparnak, asztaloságnak, kő-, agyag- és üvegiparnak. Szóval:

5. Az ipariskolák alapításánál legyünk főtekintettel azon iparágakra, melyekben az anyag bősége mellett már is tömegesebb termeléssel találkozunk.

Ez elvet kell követnünk a házi iparnál is. Csakhogy itt kevésbé lehet iskolák szervezéséről szó, mert az ezzel foglalkozók többnyire felnőttek és talán anyagi áldozatokat kevésbé hozhatnak önképzésök érdekében. Aztán meg oly elszórtan vannak a székelyföldön, hogy természetes központot

nem könnyű lenne választhatni, a mi pl. a *műves* (szak) *iparnak* egyik nagy előnye. A házi iparnál e mellett az is számbaveendő, hogy azzal a nép csak az év bizonyos részeiben foglalkozik. Ez idő alatt tehát legjobb lenne őt saját műhelyében, házában fölkeresni, neki *mintákat* vinni s azonnal oktatásban részesíteni. Könnyen megérthető ezen alapon tehát, ha azt kívánjuk, hogy

6. a házi ipar vándor-tanítók által fejlesztessék.

Miféle iparra alkalmaztassák a vándor-tanító? A legfejlettebb házi ipar-ágakra, melyek jövőjét már is élénkebb üzlet biztosítja s csak a termelés tökéletesbülésére van szükség. Ezeket fennebb elősorolva láttuk s itt csak ismétlésül említjük meg pl. a *nál-, szalma és vessző-fonást*. Hogy hol kelljen a vándor-tanítóknak megjelenni, arra nézve hasonlóan tájékozást találhatunk fennebb, a házi ipar ismeretében. Ezenkívül fölvehetők lennének azon helyek, honnan arra fölhívás intéztetnék.

S ki szervezze az *ipariskolákat és vándor-tanítást*? Az elsőt a megye, ha bír arra fordítható alappal, s ha nem, vagy nem elegendő mértékben, segítsen rajta az állam. A kezdeményezés mindenestre alulról indítandó meg a megyei közigazgatás, tanügyi bizottság, vagy a székhely-egyleti vidéki választmányokból.

A kevesebb költséggel járó *házi ipari vándor-tanítást* talán megbírná a *székhely-egylet* pénztára is.

A *szöveget* bízhatnók a háromszék-megyei házi ipart fejlesztő egyletre. E körül a műszöves elterjesztésére méltán csoportosulhatnának többi megyéink is. S midőn majd a *productio* anynyira hatványozódott, ellátandja a termelő rajt anyaggal a *fonóda*. De, uraim, itt egy nagy „*ha*” előtt állunk! Létrejöhet-e e *fonóda*?! Olyanforma hírek hallatszanak, hogy a részvények nem helyezhetők el kellő mértékben. Ez elég szomorú dolog lenne; de nem meglepő; mert a ki pénzügyi viszonyainkat ismeri, nem azon fog csodálkozni, hogy nagyobb alkotásokra képtelenek vagyunk, hanem, hogy egyáltalában rohamosabban tönkre nem megyünk. Ugy de a *fonóda* épen anyagilag akar segítségünkre jőni. Azt tehát okvetlen létre kell hozni. S hogy erre az oly önkényt kínáló legjobb eszközt meg nem ragadják s a *lőbeszerzési alapot*, a melyet úgy se kellene senkinek saját zsebéből kivennie, *részvényekké nem alakítják*, mely így is azoknak biztosítana hosszú éveken át jövedelmet, a kik azt a kapitálist talán egyetlen nap alatt fogják — kiosztás esetében — elkölteni: ezen csodálkoznunk kell, mert a székhelység életrevalóságáról igen sokat beszéltünk, s az ilyen tények mellett szintűgy resteljük a világ előtt ránk esett dicsérő nyilatkozatokat. Tudjuk ugyan, hogy ez alap kiosztásának sürgetése Háromszék-megyében hatalmas kortes-szer azok kezében, a kik csak saját *énjükre* gondolnak. De hát nincsen e megyének egy erőteljes osztálya, nincsenek-e

lelkes polgárai, tisztviselői, papjai, kik a jóra fogékony néppel megértetnék, hogy a fonóda is érettök, javukra akar felállíttatni, övék lesz a befektetett tőke, övék annak gyümölcsei, melyekért még gyermekeik is áldani fogják? ! Ne higgyenek a tál lencsével kínálgató Ézsauinak, mert szőrös kezei önérdeket rejtegetnek! Lehetetlen, hogy e nép az okos beszédet, a testvéri tanácsot visszautasítsa.

Hiszen, hogy is állunk az egész alappal? 1877 nyarán állott az urbéri kötvényben 91,000 forint, készpénzben 16,000 forint és künnlévő követelésekben 28,000 forintból.

A tényleges pénzürtéknek már most — az 1848-iki alapon — 603 fő s ezekből leszármazott anynyi melléksalád között kell kiosztatnia, hogy a kiosztandó összeg maximuma 145 forintra, a minimum pedig 50 krajczárra megy. Ezek tehát azon összegek, a melyekért és a melyekkel évek óta foly az agitatio! Bizony egyik összeg se elég arra, hogy megérdemelje az egyesek részéről abból európai kérdést csinálni! Vagy ám legyen! fektessék be csak bár felét az alapnak a fonódába! Talán így is lehetővé válik annak létrejövetele s az egyesek is kapnak a sovárgott pénzből valamit!

De hogy ez a generatio a történelem számára azon ténnyel hagyja maga után följegyeztetni, hogy módjában volt a megye felvirágoztatására egy századokra kiható alkotást — egyéni áldozatok nélkül — létrehozni, de azt egy áldomás miatt készakarva eldobta magától: az már mégis igen cynicusan szomorú autobiographia lenne!

Azt mindenesetre és ismételve is hangsúlyoznom kell, hogy a fonódát előzze meg — a mint már részben folyamatban is van — a gyors-szövés elterjesztése, s a kender és len nagyobb mérvű termelése, hogy legyen *minek és mit* termelnie a fonódának.

A mily üdvös lehetett korábban az állatkereskedés és ipar érdekében vidékenként országos vásárokat alapítani, ma bekövetkezett azok számának tulságos megszaporodása következtében az ellenkező körülmény. Van pl. a székelyföldön megyénként mintegy 30—40 országos vásár. Már ha csak saját megyéje vásárait megy is el a gazda — pedig, hogy a székely ezt el nem mulasztja, sőt a szomszéd megyékbe is szeret áttekinteni, az tudva lévő szokása neki — évenként mintegy 60—80 munkanapot veszít ezáltal, tehát közel egy harmadát az esztendőnek. S haszna bizonynyal nem több, mintha máskor, a régi jobb hírű városok közül kettő háromra elment.

Még érezhetőbb e baj az iparosra nézve, a ki azon országos vásárokon kívül még megyéje heti vásárait is rendszeren látogatja, s pedig nem gyalog vagy lóháton, mint a földműves, hanem *fizetett fuvarral*. S néha nem árul anynyit, a menyynyivel fuvarosát kifizethesse.

Ez igen szembetűnő körülménynél tehát ismételve figyelmeztetek a székely ipar és kereskedésben nyilvánuló azon ferde világnézetre, mely az

üzlet-világ által legbecsesebbnek proclamált időt semmibe se számítja. Pedig: qui habet tempus, habet vitam! De nem az elfecsérelt, hanem a munka által értékesített időről van itt szó.

A székelyföldnek ez idő szerént túlságos sok, munkátlanságot okozó s a forgalmat aránylag mégis alig fokozó vására van. Bizonyítja ezt több olyan község példája, hol a vásárokkal — látogatottság hiányában — fel kellett hagyniok (H.-Szent-Márton, H.-Oklánd, Alsó-Csernáton stb. heti vásárai s itt-ott a barom-vásárokkal is). Kiemeljük tehát, hogy

7. *Újabb vásárjogok engedélyezése nincsen előnyére a székelyföldi közgazdaságnak, sőt — ha módját lehetne találni — a meglerők összeronása is kívánatos volna.*

Minthogy a székely ipar és kereskedelem gyorsabb fejlődésének egyik lényeges akadálya volt a nagy piacoktól és élénk forgalmi vidékektől való távolság, s iparunk jövőben is csak fokozódó export mellett virágozhat fel:

8. *Szervezzék a „székely-egylet“ egy agentia-irodát Budapesten, mely a központi és vidéki választmányokkal s a keleti piacokon nyitandó összeköttetések útján közvetítője és előmozdítója legyen a székely ipar és kereskedelmi üzletnek.*

Egy ilyen irodát önállóan szervezni nehéz lenne; de talán akadna egy jó nevű, hazafias czég, mely mérsékelt perczent s talán üzleti viszontszolgáltatások felajánlása mellett, irodájában könyvvitelt nyitnatna a nevezett célra.

9. *A tárgyalt elvek megvalósulásától s az ez által teremtett ipar és kereskedelmi szellemtől kell várnunk aztán, hogy a jelenleg használatlanul heverő becses ásványi anyagaink rendre-rendre feldolgozás, értékesítés alá kerüljenek.*

Az ipari célokra felhasználható ásványok közül a következőket soroljuk fel: Foith Károly szerint (Torda)-Aranyos-megyében, Várfalva határán barna kő (pyrolusit), alkalmas anyag üveg- és porcellánfestéshez, aczélfinomításhoz; ugyanott, valamint Csegez határán, nagy mennyiségben a kénsavgyártáshoz alkalmas vaskéneg (Eisenkies, pyrites); továbbá vaskő, timsősföld, porcellánföld és vasgáliczos víz. A vaskéneget tartalmazó hegyek oldalán régi bányászat nyomai láthatók, mi talán a vaskének lehető aranytartalmáért üzethetett. Hidas határán harmadkori mészkő; épületi faragványokra alkalmas. A hidasiak a vidéket innen látják el sírkövekkel. A faragványi és trágyázási célokra alkalmas alabástrom a volt Aranyosszék több pontján fordul elő, minden használaton kívül.

Ugyanitt emlékeztetek a földtani jellemzésben méltatott aranytartalmú kavicsrétegekre, melyek Gyergyóban sem ismeretlenek.

A dr. Herbach által végbevitt kutatások nyomán gr. Schweinitz röpiratában a következők vannak felsorolva:

A két Oetriselen (Gy.-Szent-Miklóstól észak nyugotra, a Kelemen-

havas hegységében) szép és tiszta nagy darabokban szabadon fordul elő. A nyers kén-bányászatnak, valamint a kénygyártásnak a szabályozott Maros olcsó üzleti útja lenne.

Herbich a Soósmezőtől félórányi távolságra, az oláhországi chersai *kőolaj* (petroleum)-kút geológiai viszonyait teljesen azonosoknak találván az oly közeli Soósmező vidékével, sőt itten a *kőolaj*nak határozott nyomaira is akadván, bizton következteti, hogy szakszerű kutatások, illetőleg furatások valóságos forrásokra vezetnének.

Ugyancsak ezen a vidéken nagy kiterjedésben fordulnak elő *szurkos* (bituminös) palák is, melyek gyertyalángon meggyuladnak s így valószínű, hogy destilláció által azokból *kőolaj* volna nyerhető. «Bizonyos — mondja Hebrich — hogy a chersai naphta-források ezen szurkos (bituminös) palákkal okozati összefüggésben állanak.»

A *vízhatlan mész* (cement) és *tűz-mentes föld* nyerésére alkalmas *márgák*, Csík- és Háromszékmegye kréta-képlethez tartozó kárpáti homokköveiben számos helyen fordulnak elő.

Vasban a székelyföld nagyon gazdag. De különös figyelmet érdemel a Zágontól Kászongig terjedő hegyvonaltól kitűnő minőségű *Sphärosideritje*, mely Kovászna határán a föld felületén egészen nyílt tömbökben jelenik meg. E tömbök vastagsága már a föld színén is 15 ölnyi. Feldolgozva 50—70 % vasat ad, mely finomságára az angol és észak-amerikaival teljesen azonos.

1860-ban egy brassói kereskedőkből alakult társaság megkezdette volt itten a bányászatot, de kis tőkével virágzó üzletet nem csinálhatván, félbehagyta. S ma ott hever legbecsesebb kincseink egyike.

Teljes érdeme szerint méltányolhatjuk azért gr. *Schweinitz* azon véleményét, hogy itt a vasipar életbeléptetése, illetőleg annak előmozdítása a kormány figyelmébe a legmelegebben ajánlandó, annyival is inkább, mert ma már az államnak saját érdekében áll, hogy a megvásárolt keleti vasútnak mentől több kiviteli cikket biztosítson.

De meg e bányaiparral kapcsolatban mily előnyösen lehetne pl. Kézdi-Vásárhelyen — a székely vasipar e gyűpontján — egy *gépgyárt* állítani, s így az anyagot feldolgozva s értékét megszázsorozva szállítani Oláhországba s a vámmentesség előnyeit ezáltal is hasznunkra fordítani!... Hátha még ez indokokhoz azon 30—35 millió forint kiadást gondoljuk, mely évenként nyers és feldolgozott vasárukért az államból külföldre megy ki. Valóban ideje volna e visszas állapothoz javításához férfias elhatározással kezdeni.

Az agyagiparra is bőségben van igen jó minőségű agyagunk.

Az üveggyártásra Borszék a legjobb kovahomokkal rendelkezik, de azért borkereskedésünkhöz a *boros palaczkok* Szászországból importáltatnak.

Építészeti és díszépítészeti czélokra szolgáló kőzeteinkről így nyilatkozik *Herbich*: «A székelyföld e czélokra alkalmas kőzetekben kiválóan bővelkedik. Itt Ditrónak szép *ditroitje*, a világ legbecsesebb hegységi kőzete, ugyanazzal egy helyen igen szép vörös és fekete pettyes *syenit* itt a szárhegyi pompás *carrarai márvány*. Sötétvörös, rózsavörös és piros habos *hallstüdti márvány*, triasz-mészkö. *Serpentint* a Vargyas völgyén találunk használatlanul, kiaknázhatlanul.» Ezek könnyen csiszolhatóság és esztergályozhatóságuknál fogva *műfaragványoknak* használhatók fel, mint azt Szászországban teszik. Szép csiszolt példányok voltak a kolozsvári *műtörténelmi kiállításon* bemutatva.

A Büdös hegység *timsó* és *kéntelege* hasonlóan rég kiaknázásra vár, vagy legalább a kénbarlang berendezésre, alkalmas gyógyhelyül.

A *mármarosí gyémánt* Otdola határán és vidékén, a kárpáti homokkő palás anyagrétegeinek felületén, mézspát között, igen csinos apró kristályokban fordul elő: «Ezen ásvány — dr. Koch szerint — szépen csiszolt állapotban hamis gyémántnak is (cseh gyémánt) megjárja, s az üvegből utánzott hamis gyémánt (u. n. straszsz) felett azon előnnyel bír, hogy tetemesebb keménysége miatt sokkal tartósabb a fénye.

Figyelmet érdemel a korondi fürdő mellett fekvő Árcsón egész halmokat képező *rétéges és tömör aragonit*, melyet a karlsbadi Sprudel mellett leüllepedő hasonló kő után Sprudelsteinnak, magyarul *örvénykönek* neveznek. Karlsbadban e kövekből, melyek csiszolás által élénk fényt nyernek, csinos apró tárgyakat faragnak s fürdői emlékek gyanánt árusítják el a vendégeknek. A korondi örvénykő szebb a karlsbadinál s akkora darabokban fordul elő, hogy vázák s apró oszlopok is készíthetők belőle. Ezelőtt mintegy 20 esztendővel a sz.-keresztúri Omlás nevű hegyen magam is találtam volt több nagy darab ilyen kőzetet.

A csík-szentkirályi *malomkövek* már ismeretesek. Gyimesben hasonlóan kitünőket lehet előállítani.

Fridvalszky minerológiájában a Bálványos hegy *tajtékkövét* (pumex, Bimsstein) nagyon kiemeli.

A bodoki havason kitünő fekete *fenőkő* és Árkos határán *hegyi kréta* (Bergkreide) fordul elő, melyből sepsi-szentgyörgyi asztalosok a legjobb *ablak-gittet* állították elé. Kereskedőink ezt is külföldről hozzadják.

A felsorolt kőzetek azok nagyjában, a melyeknek ipari feldolgozása sok haszonnal járna a székelyföldre nézve. De a székelyföld még teljesen átkutatva, megismerve nincsen, azért egészen magunkévá teszszük gróf *Schweinitz* röpiratának ezen indítványát:

10. «Tekintettel arra, hogy Erdélyben számos ásvány fordul elő, mely ipari czélra használható, felette kívánatos, hogy ezen országreszföld- és ásványtani átkutatása nemcsak meg ne szakíttassék, hanem egész

erélylyel fogamatba vétessék, az illető közegek utasíttatván, hogy figyelmüket főképen a használható ásványokra irányozzák, kutatásaik eredményét pedig közzé tegyék. A kolozsvári egyetem vegytani intézetének évi dotatiója ezzel kapcsolatosan, az ásványok vegykémlése céljából évenként 500 forinttal emelendő.»

Valamint azt is óhajtandónak találjuk, hogy az ásványok kiaknázására és feldolgozására alakuló minden vállalat hosszabb idejű adómentesség s más hasonnemű kedvezményben részesüljön.

Két legjelesebb kőzetünk feldolgozását azonban még ez esetben sem lehet remélnünk, t. i. a *ditroit és szárhegyi márványt*.

11. Ez csak akkor következhetnék be, ha utóbbinál egyenesen az állam nyitna bányászatot, s rasútját M.-Vásárhelytől Csíkon át kiépítené, minthogy ez már hadászati szempontból is kívánatosnak mondatott volt ki a kormány által.

Ez esetben a *ditroit is forgalomba jőne*. S hogy a szárhegyi márvánnyal az állam minő virágzó üzletet nyithatna, erre nézve elég Olaszország márványbányászatára utalnunk, mely a *carrarai, massai és szerravezzai* bányákból évenként 900,000 mázsát hoz a külföldön forgalomba 5500 munkásnak ad foglalkozást és kenyeret s az állampénztár 10½ millió lira jövedelmet húz. *

A székelyföldi kereskedelem egyik igen fontos tényezőjéül, anyagátul az *ásványok és gyógyvizeket* mondtuk volt. Hogy azonban az ezekhez csatolt közgazdasági, egészségügyi és üzleti állapotok is javíthatók és sok helyt lényegesen javítandók is, azt kénytelenek vagyunk elismerni. Nagy fürdőhelyeink között már a megindult verseny is igen erős ösztönzésül szolgál a tulajdonosoknak arra, hogy évről-évre javításokat valósítsanak meg. S a javítások Előpatakon, Tusnádon és Borszéken méltánylandó komoly törekvéssel folynak is évenként.

A kisebb rendűek közül a Szejke buzgó törekvését Málnás és Korondon találjuk utánozva. De már a többiek nagyon hátramaradnak, s különösen a *mindig erősen látogatott Homoród* (Oláhfalú tulajdona), *közegészségügyi szempontból egyenesen bezárandó lenne*, s e becses természeti adománnyal, e drága községi kincsessel oly rosszszul gazdálkodó, saját valódi hasznát és a fürdő-közönség kimeríthetetlen türelmét, áldozatait és ragaszkodását oly semmibe vevő tulajdonos község gyámság alá helyezendő. E vandal pusztítások által kopárrá tett, tudatlanság miatt rondaságba sülyedt, s szállásviszonyaiban az egyiptomi sátrak által százszorosan fölülmúlt gyógy-

* Kolb G. Fr. «Handbuch der vergl. Statistik». 1875. 572—3. lap.

helyet, csodás jóltevő vizével, balzsamos levegőjével Isten az emberiség javára nyújtotta volt; de olyan kezekbe helyezte, a melyek arra magukat méltatlanoknak bizonyították be. S ha ezt a közigazgatás, felügyeleti és ellenőrzési jogok birtokában elnézni és túrni fogja, bűnrészesévé lesz az eléggé meg nem róható tulajdonosnak!...

Az ásványvizek és gyógyhelyek jövedelmezőbbé tételére mindenesetre első lépés a fürdőhelyek lehető kényelmes berendezése, hogy a vendég künn és benn egyaránt szórakozást, üdülést találjon, ne tekintse pénzét ok nélkül kidobott, méltatlanul kizsárolt áldozatnak, ne vágyják más, távoli helyekre, hanem tegye magának állandó hajlékává a kiszemelt és megkedvelt helyet. Ma pedig e tekintetben anynyi jeles versenytársa van fürdőinknek, hogy csak erőfeszítések árán s gond, utánjárás és ügyességgel köthetjük le jövőre is vendégeinket, kiket a vasút ma már gyorsan más országokba röptt.

Hogy a *fürdők berendezése körül mire kell figyelemmel lenni*, alig lehetséges szabatosabban előadni, mint azt az orvosok és természetvizsgálók Előpatakon tartott közgyűlése által, azon fürdő vizének és helyiségeinek megvizsgálására s a további teendők körül tanácsadásra kiküldött szakbizottság az előpataki birtokosság számára tette. Tanulhat azonban ebből és okulhat minden fürdőtulajdonos s különösen láthatja, hogy mit kíván ma a tudomány, műveltség és közegészségügy egy a kor színvonalán álló, vagy odajutni akaró fürdőhelytől.

E bizottság elnöke dr. *Nendtvich* Károly volt s a javaslat 25 pontba foglaltatott. Én kihagyva abból egy pár tisztán helyi érdekű részletet, a következő pontokban adom vissza, lehető híven annak tartalmát:

1. *Valamennyi forrás évenkénti, szabályszerű tisztítása és új befoglalása*, vagy kemény homokkőbe, vagy az újabb korban használt épített agyaghengerekbe; mert a márvány és egyéb e célra használni szokott anyagok ezen víz alkatrészei által megtámadtatnak. A napfényre jövő víz emelkedésének legfőbb pontján folyjon le, s agyagcsöveken egy reservoirba vezettetvén, használtassék fürdőnek.

2. A források befödendők.

3. A víz-merítés módosítására, a sár-víz kikerülése végett, legjobb a szivattyúzás a kút legmélyebb pontjáról.

4. A talajnak nemcsak közelebbi, de távolabbi részei is meg ne fertőztessenek (megálló vizek, sárgödrök, trágyahalmazok, kocsi-állások, istállók s csatornák stb. által).

5. Mindig újabb, tekintély által eszközölt *elemzés* szükséges.

6. A víz vegyi alkotása, az elemzés eredménye legalább azon üvegekre, melyek gyógycélokra szétküldetnek, felragasztandó. (Mint egyebütt szokás).

	Tartama	Befizetett alaptőke o. é. frt	Tartalék- tőke o. é. frt	A részvé- nyeseknek ad %
1. Erdélyi kereskedelmi és hitelbank Maros- Vásárhelyen	1870—1920	320,000	164,231	0
2. Zálogkölcson intézet és betéti pénztár Székely-Udvarhelyen....	1872—1884	13,000	1,483	8
3. Takarékpénztár Maros-Vásárhelyen....	1869—1899	60,000	19,069	24
4. » » Sz.-Udvarhelyen	1875—	20,000	933	7.6
5. » » Sepsi-Szt-Györgyön	1876—1906	20,000	656	12
6. Kisegítő pénztár-egylet Kézdi - Vásárhelyen	1866—	32,458	2,089	6
7. Népbank, Székely-Keresztúron	1873—	Törzsbetét 16,584	423	6
Összesen és átlag: — —		482,042	188,884	9.00

Az összes pénzintézetek befizetett **alaptőkéje** e szerint 482,042 forintból, s a **tartalék-tőkék** összege 188,884 forintból áll.

A mi a *takarék-betéteket* illeti, azok az 1 számú intézetnél 289,241 forintot, a másodiknál 12,253, a harmadiknál 395,174, a negyediknél 14,706, az ötödiknél 89,651, a hatodiknál 5760 forintot tettek. A 7-ik számúnak összes tőkéje tisztán betételekből áll. A Csíkmegye közalapjából alakított takarékpénztárnál magánosok betétei 16,721 forint.

A székelyföldi pénzintézetek területén e szerint, 1877 végén, a **takarékbetétek főösszege** 840,090 forint volt.

A *vagyon-mérleg-számla* ugyanakkor a következő tartozás- és követelési összegeket mutatta :

	O. é. frt.	Krajczár
Az 1. számú intézetnél	1.144,599	81 ¹ / ₂
» 2. » »	33,315	15
» 3. » »	677,214	65
» 4. » »	38,590	61
» 5. » »	114,545	06
» 6. » »	14,884	72
» 7. » »	19,990	—
Összesen:	2.043,140	00 ¹ / ₂

Az *évi forgalom* nincs mindeniknél kitüntetve. Az alábbiaknál a következő összegek fordulnak elé a bevétel és kiadási rovatban külön-külön :

A 3-dik számú intézetnél	2.699,819 frt	3 kr.
» 4. » »	120,184 »	49 »
» 5. » »	367,471 »	17 »
» 6. » »	62,867 »	46 »
» 7. » »	22,000 »	— »
Összesen:	3.272,322 frt	15 kr.

Miután azonban az első számú intézet tekintélyes vagyonkészlete két millió forgalomnál többet föltételez s a másodikról tudjuk, hogy

«A gyűlés által a gyógyhely forrásainak és gyógyeszközeinek megvizsgálására kiküldött választmány örömmel győződött meg, hogy az előpataki források, melyek úgy a bel- mint külföldi égvényes vasas savanyú vizek legkitűnőbbjeivel méltán versenyezhetnek, s azok közt is kitűnő helyet foglalnak el, *alapul szolgálhatnak egy világhírű gyógyhely létesítésére* s hogy vasas és sós alkatrészeik szerencsés vegyülése folytán egyesítik mindazon előnyöket, melyek a *kitűnő vasas* és az ugynevezett *olbó forrásokban külön-külön föllelhetők* s hogy ennél fogva az *emésztés, vérképzés, elválasztás és ivarszervek* számos bajaiban, nemkülönben azok következményeiben a legkitűnőbb sikerrel használhatók, mit az oly tekintélyek, mint *Seegen* is, már régen elismertek.»

Elismerőleg nyilatkoznak az építkezésről és több irányú haladásról.

«Tekintve azonban azon körülményt, hogy egy fürdőnek a mai színvonalon való, hacsak néhány évi megállapodása is már hanyatlás a külfölddel szemben, hová most az anynyira gyors, kényelmes és olcsó közlekedés mellett oly könnyen eljuthatni, hol folytonosan óriási áldozatokat hoznak, s milliókat fektetnek be, hogy minden képzelhető gyógyeszközt berendezzenek és kényelmet nyújtsanak, csak hogy a betegek igényeinek megfelelhessenek : *itt számos újítás elkerülhetetlennek látszik.*»

A fürdők, különösen a három fő fürdő által (Borszék, Tusnád, Előpatak) megvalósítható üzlet, mely közgazdaságunkban jelentékeny helyet foglal el, megköveteli, hogy a *hozzájok vezető utak jó karban tartassanak*. S minthogy a nevezett három fürdőt rendesen combinative látogatják, ennek könnyítésére és előmozdítására szükséges, hogy a m.-vásárhelyi indóháztól Borszék, Tusnád, Előpatakon át Brassóig egy kitűnő közlekedési út készíttessék, hogyha a vendégek Brassó felől jönnek s mindhárom fürdőt és vidékét meglátogatni akarják, északon lekanyarodva M.-Vásárhelyről ismét vasúton távozhassanak. S megfordítva, ha Kolozsvár vagy Gyula-Fehérvár felől jönnek, M.-Vásárhelyről Borszéken, Tusnádön és Előpatakon át Brassón vagy Földváron ismét vasútra szállhassanak. Különben Gyergyó Borszékkal jelenleg észak felől alig hozzáférhető, míg ama félkört alkotó útvonal bevonná a székelyföld egész keleti részét a nagy közlekedési hálózatba. És ez egyszersmind egyike lenne a legszükségesebb és legcélszerűbb hadászati utaknak. Minthogy azonban ezt a megyék kiépíteni s fenntartani alig képesek, s minthogy azt fontos közgazdasági és állami érdekek követelik :

12. Vegyen fel a törvényhozás M.-Vásárhelytől kiindulva, a nevezett három fürdőhelyen át, Brassó vagy Földvárig egy útvonalat az állami utak sorába.

A fürdőtulajdonosoknak pedig, ha rossz néven nem veszik, egy jó tanácsosul szolgálnék. A fürdők fenntartása s az azokban folytatott gazdaság kiválóan *üzletszerű*, melynél mindig tudni kell számot vetni, hogy mennyi befektetés történt, s a jövedelem mily perczentjét adja a befektetett tőkének, s hogy általában a fürdő bizonyos időben mekkora értéket képvisel. Szóval :

13. *Üzletszerű könyvvezetésen kell alapulnia az egész fürdőgazdaságnak.* Különben tiszta tájékozottságot soha sem bírhatnak maguk a tulajdonosok sem. E rendszer nyomait minden utánjárásom mellett sem találtam fürdőinknél.

Úgyhiszem, egy olyan szükségességre mutattam itten rá, melynek eleget tenni senkinek inkább érdekében nem áll, mint épen a tulajdonosoknak.

II. Pénzügy.

1. Megyei háztartás.

Sajátságos egy tünemény közgazdasági életünkben az a nyomasztó, kétségbeejtő hangulat a közterhek hordozásának nyomása alatt, s az a minduntalan hivatkozás az elmúlt boldogabb időkre. Pedig ha szigoruan megvizsgáljuk ama sokat emlegetett jobb korszakot : *minő nyomait észleljük napjainkban annak?* Hagyott az ránk talán jó administratiót, fejlett igazságszolgáltatást, dúsan felszerelt iskolákat, virágzó népnevelést, előhaladott agriculturát, versenyképes ipart, jó közlekedési úthálózatot, vízszabályozást s mindezek mellett gazdag alapok felett rendelkező megyei és községi tele pénztárakat, melyek a jövőbe néző bölcs gondoskodás hirdetői?! Vajjon egy olyan boldog korszakban nem könnyű lett volna-e ezeket legalább részben megvalósítani? Bizony ma talán kevésbé volnának elhordozhatlanok a terhek! Különben visszazavarázsolhatjuk ama gond nélkülű korszakot azonnal, ha lemondunk a fennebbi s azokhoz hasonló igényeinkről. Csakhogy akkor lemondottunk a jövőről, le a nemzeti életről.

Kétségtelen, hogy a mi törekvéseink nagy terheket rónak reánk s e terhek egy nagy részét a múltnak gondtalansága miatt kell hordoznunk. S hordoznunk kell azon hitben, hogy a jövőkor nekünk hasonló szemrehányást nem fog tehetni, s talán még mi magunk is részesülni fogunk a nehéz munka első gyümölcseiben.

a) A megyei háztartásban főfontosságú tényezőül **a közadózási viszonyokat** kell tekintenünk. Több oldalú jelentősége van e viszonyok ismeretének. A mellett, hogy az egyes területekre nehezedő terhek legsúlyosabbikával ismerkedünk meg, egyszersmind következtetést vonhatunk a közadók

nemeinek összegéből arra nézve, hogy az azok alapjául szolgáló források mily mértékben vannak felhasználva; sőt a közgazdaság különböző ágainak jövedelem-becsértéke — így csoportosítva — mintegy újabb világot vet az azok között lévő arányosság mértékére.

Ha pedig egy lépéssel tovább menve, azt is kutatjuk, hogy az államháztartásban minő recompensatiót nyerünk az állami életfentartása végett hozott áldozatokért, vagyis hogy a közadókból mekkora és minő című összegek maradnak saját területünkön: akkor számokban kifejezhető tiszta belátást nyerünk azon szerves viszonyba, mely az állam egésze és annak tagjai között létezik, s érthető lesz azon tény, hogy az állam nem magáért és magában, hanem érettünk és bennünk áll s tartatik fenn.

A közadók 1876-ról a következő összegekben vannak az illető adóhivatalok által kimutatva:

M e g y e	Föld- adó	Ház- osztály és ház- béradó	Keresetadó		Bánya és szám- adásra kötele- zett egy- letek adója	Tőke- kamat és já- radék adó	Fény- üzési adó	Fegy- ver- adó	Általá- nos jöve- delmi pótadó	Összesen o. é. frt
			I. II. oszt.	III. IV. oszt.						
(Torda)-Aranyos	26,756	4,904	12,976	2,183	—	3,519	28	244	6,531	57,141
Csík-m.	65,444	24,862	71,406	27,248	1,357	4,476	697	1,601	23,243	220,334
Háromszék-m ...	168,077	41,923	95,990	27,497	224	3,719	2,068	2,592	43,501	385,611
Maros-(Torda) ...	90,849	34,398	57,251	25,533	3,800	13,348	2,594	1,725	?	229,501
Udvarhely-m. ...	60,957	25,929	64,623	20,221	197	2,213	332	2,056	22,885	199,413
Együtt összesen	412,083	132,016	302,246	102,682	5,598	27,275	5,719	8,221	96,160	1.092,000

Az adóösszeg abszolút mennyiségével első helyen Háromszékmege áll. Utána a többiek így következnek: Maros-(Torda)-, Csík-, Udvarhely- és Aranyosmegye. A négy nagyobb megye közül Udvarhelymegye áll leghátul, melynek adóját Háromszék megyéé csaknem kétszeresen múlja fölül. Itt azonban meg kell jegyezni, hogy Udvarhelymegyének olaszteleki járása, 9 községgel, 1877-ig a s.-szentgyörgyi adóhivatalhoz tartozván, e megye adója ekkora arányban Háromszék megyéében foglaltatik. Az összeg 20,000 forinton nem igen állhat alul. Ugy hogy ezzel Udvarhelymegye adója a csíkmegyeiig emelkedik.

Maros-(Torda)-megye kimutatott főösszegét mintegy 25,000 forinttal feljebb kell tennünk, az általános jövedelmi pótadó címén, mint a mely rovat az adott táblázatban betölthető nem volt.

Igy a székelyföld összes adója 1.117,000 forintra tehető.

Az adónemek közül (Torda)-Aranyos-, Háromszék- és Maros-(Torda)-megyében a földadó áll első helyen, Csík- és Udvarhelymegyében a keresetadó, mely körülmény jellemzi a megyék földművelési viszonyait.

A földadó összegének nagyságára nézve a megyék közt a sorrend ugyanaz, a mit az összes adónemek főösszegére nézve fennebb megállapítottunk.

A keresetadókat illetőleg is Háromszékmegyéé az elsőség 123,487 forinttal. Ezután jó Csíkmegye 98,654, Udvarhelymegye 84,844, Maros-(Torda)-megye 82,784 és (Torda)-Aranyos-megye 15.159 forinttal.

A nyilvános számadásra kötelezett egyletek, valamint a tőke-kamat és járadék adójában, a székelyföldi összegek (32,873 frt) Maros-(Torda)-megye egymagában több mint felét fizeti (17,148 frt). Pénzügyi tekintetben tehát első helyen áll a székely megyék között.

Megjegyezni kívánom, hogy a most nevezett két rovat elsejében, Csíkmegye nevében álló 1357 forint tisztán *bánya-adó*.

Az adónemek, *százalékban kifejezve*, a székelyföldön így oszlanak meg:

	Föld-adó	Ház-adó	Keresetadó		Bánya-és egy-letek adója	Tőke-kamat-és járadék-adó	Fény-tízési adó	Fegy-ver-adó	Általános jövedelmi pótdadó
			I. II. oszt.	III. IV. oszt.					
(Torda)-Aranyos	46.88	8.58	22.71	3.82	—	6.16	0.05	0.42	11.43
Csik-m.	29.72	11.22	32.41	12.38	0.68	2.04	0.32	0.78	10.55
Háromszék-m.	43.59	10.86	24.98	7.04	0.06	0.99	0.53	0.87	11.28
Maros-(Torda)	35.71	13.52	22.68	9.86	1.50	5.25	1.03	0.62	9.93
Udvarhely-m.	30.58	13.00	32.41	10.14	0.09	1.11	0.17	1.04	11.48
A székelyföldön összesen	36.90	11.82	27.06	9.20	0.50	2.44	0.51	0.73	10.84

E számok alapján mérlegelve az adózási tényezőket, két tételt jelölhetünk ki, mint olyan alapot, melyhez a többi mind hozzáfűződik. Első a földadó, második a III. és IV.-dik osztályú keresetadó. Amaz a földművelő, ez az iparos- és kereskedő-osztályt képviseli. Ez a kettő az adózási sarktényező. A többi adónemek — nem lévén valamely kitüntethető társadalmi osztály által fedezve — arányosan oszlanak meg közöttük. Azért tehát csupán e kettő mellett maradván, a 3.90% földadó s a 9.20% ipar- és kereskedelmi adó összehasonlításából constatalhatjuk, hogy amaz négyszeresen múlja fölül ezt.

Oly országrészben, mint a székelyföld, hol a földművelés a már eléggé ismert okokból oly keveset jövedelmez, s a melyet egész világ az iparra és kereskedelemre utal, hogy magát fenntarthassa: e tényállás a legnagyobb mértékben szabálytalan. S ha az egész országban általános a panasz a földbirtokra nehezedő súlyos terhek alatt, kétszeresen indokolt ez a székelyföld primitív földművelési viszonyai között.

E körülménynek kettőre kellene hathatósan ösztönöznie u. m. a földművelési rendszer javítására s az ipar oly mérvű felkarolására, hogy e

két főtényező adózási viszonyai mentől jobban egyensúlyba jöjjenek. Hogy a javított földművelési rendszer elhordozhatóbbá teszi a terhet, nem szükség bizonyítani. A teher nem is annyira azért súlyos, mert nagy, hanem mert alapja cultiválatlan. S a kiterjedt ipar nemcsak a teher elhordozásában jó segítségül, hanem az által is támogatja a mezőgazdasági termelést, hogy annak legbiztosabb feldolgozója és fogyasztója lesz.

A mit a megelőző szakaszokban több oldalról igyekeztünk érthetővé tenni, arra az adózási viszonyok megismerése a legnyomósabb indokok egyikével buzdít.

A fennebbi táblázatban a nyilvános számadásra kötelezett egyletek adója, valamint a tőkekamat, járadék és fényűzési adó hitelesen megerősíti ismertetésem azon részleteit, hol az általános szegénység- és pénznélküliségről szólottam. Összes adóinknak 3.45%-a esik e három címre.

Különösen a mi a *fényűzést* illeti, ezt nálunk sokkal inkább olyanok folytatják, a kik a romlás útján vannak, mintsem a kiknek arra valóban módjuk volna.

Érdekes lesz az előbbiekkal kapcsolatosan már azt is megtudnunk, hogy az államháztartás költségeiből mennyi fordul közvetett úton vissza a székelyföldre.

Az adót t. i., rendes körülmények között, az állampolgárok nem egyébert, mint saját érdekeik védelmére és ápolására fizetik. Ez érdekek, anyagiak úgy, mint szellemiek, a közkormányzat különböző ágaiban vannak képviselve. Ezek mindig az egyetemes szolgálatában állanak, azaz mindnyájunknak, mert az államnak javára törekeshetnek akkor is, midőn a kézzelfogható tények térben és időben tőlünk távol esnek; de reánk nézve annál közvetlenebb és realisabb a haszon, mentől nagyobb mérvben benne érezzük magunkat a közkormányzati tevékenység sphaerájában. Ennek mérvéről nyújt tájékoztatást a székelyföldi adóhivatalok közreműködésével egybeállított alábbi kimutatás, magában foglalván, *miniszteri tárczánként*.

Az állami kiadásokat a székelyföld területén 1876-ban.

	Belügy	Igazság- ügy	Vallás- és köz- oktatás- ügy	Köz- munka és közle- kedés	Honvé- delem	Pénzügy	Föld- műve- lés, ipar és keres- kedés	Összesen o. é. frt
(Torda)-Aranyos	15,460	3,164	740	1,493	—	6,585	—	27,442
Csík-m.	38,956	64,825	18,975	10,745	27,959	59,044	1,286	221,790
Háromszék-m. ...	42,857	78,942	63,620	3,288	29,149	101,612	802	320,270
Maros-(Torda) ...	43,444	224,388	10,834	41,472	120,762	80,026	213	521,139
Udvarhely-m. ...	38,588	57,628	53,156	3,220	1,092	31,498	179	185,361
Együtt összesen	179,305	428,947	147,325	60,218	178,962	278,765	2,480	1.276,002

Ha e számcsoportokat a megyék adóösszegeivel egybehasonlítjuk, az tűnik ki, hogy egyik megye területén fölülmúlja az állami kiadás az onnan nyert állami adókat, másutt meg azokon alul marad. Az egész székelyföld 1.117,000 forint egyenes adóját pedig az 1.276,002 forint állami kiadás 159,002 forinttal haladja meg.

Ebből azonban korántsem következik, mintha a székelyföld az állam pénztárával szemben inproductiv terület volna, mert a kiadásoknak vannak jelentékeny tételei, melyek nem kizárólagos székely, hanem országos érdekek által vétetnek igénybe. Ilyen például a *honvédségre* és a marosvásárhelyi *királyi táblára* tett kiadások, melyek együtt nem kevesebb, mint 300,000 forintba mennek. Az a jelentékeny haszna — csupán a pénzügyi tekinteteket tartva is szem előtt — mindenesetre megvan a székelységnek ebben, hogy az a pénzösszeg az ő területén jó forgalomba.

Azt se hagyhatjuk továbbá említetlenül, hogy a megtakarítások az állami kiadásokban 1876 óta szembetűnően fokozódtak. Ennélfogva csupán a közigazgatásnál mintegy 50,000 forinttal emelkedett az állami bevétel. Úgy, hogy mindent összevéve, a székelyföldről nyert egyenes adó ma mintegy 300,000 forinttal múlja fölül a tisztán helyhez kötött állami kiadásokat.

Ezenkívül számításba kell vennünk a bélyeg- és jogilletékeket, jövedékeket s különösen a *fogyasztási adót*, mely utóbbi — miután azaz államban az egyenes adónak mintegy 16%-át teszi — 180,000 forintba tétetvén, a megelőzőkkel együtt a 200,000-et bizonyosan kiadja. Csupán a k.-vásárhelyi adóhivatalhoz tartozó 56 községben a szesz- és sörgyárak fogyasztási adója kevés híján 60,000 forint volt. Eszerént tehát a székelyföld, a területére fordított kiadások fedezésén kívül, több mint fél millióval járul az állam fenntartásához.

Érdekes lesz a ránk fordított állami kiadásokat már most czímenként vizsgálni. Összegének nagyságával első helyen áll az *igazságügyi* tárca, mely az összes kiadásoknak egy teljes harmadát veszi igénybe, 428,947 forinttal. Utána mindjárt a *pénzügyi* tárca jó 278,765 forinttal. A kettő együtt 707,612 forintot veszzen föl. Ezekhez számítva a *honvédségre* tett kiadást, 389,428 forint marad a *belügy, közoktatás s földművelés, ipar és kereskedelem*-ügyre. Ez összeget azonban a két első anynyira fölemészti, hogy az utolsóra csupán 2480 forint jut.

Előbb láttuk, hogy a legfőbb adózási tényező a földművelés. Utána mindjárt — ámbár aránytalanul kisebb mérvben — az ipar és kereskedelem jó. Ha már itt e két fő adóalap fejlesztésére az 1.276,002 forint évi kiadásból csupán 2480 forintot látunk fordítva, lehetetlen meg nem ütödnünk azon közgazdasági politikán, mely ily tényekben nyilvánul.

Az kevésbé vigasztalhat, hogy e körülmény nemcsak a székelyföldre,

hanem az egész államra nézve is hasonló. Például az 1878-iki államköltségvetés 233,425,624 forint *rendes* kiadásában 10,281,866 forint esik a földművelés-, ipar- és kereskedelmi tárczára. Ez összegből azonban a *posta és távírda* 6.643,610 forintot vett igénybe. Tehát az ipar és földművelés szűkebb értelemben vett fejlesztésére az állam területén aránylag ép oly csekély összeg jutott, mint a székelyföldön.

Ezen tényekre rámutatni s az ebben rejlő anomaliára a figyelmet felhívni annyival inkább kötelességünk, mert a székelység közgazdasági nyomorainak azon okait, melyek a mi terhünkre esnek, kellő utánjárással és elfogulatlanul igyekeztünk kifürkészni és feltárni. Igaztalanok lennénk azonban a székelységgel szembe, ha be nem vallanók, hogy a mienkhez hasonló elhagyatottságban lévő földművelés- és iparviszonyokat, *kedvező állami közgazdasági politika* nélkül, a legnagyobb nehézséggel, hogy ne mondjuk: lehetetlenséggel jár, virágzóvá tenni. Igaz ugyan, hogy más czímen, a gazdasági tanfolyamú felsőnépiskolák segélyezésénél nyer némi támogatást a székely földművelés is, de ennek hatása nehezen fog egymagára átalakító befolyást gyakorolni földművelési rendszerünkre. Földművelési törvény és intézmények teljes apparátusa szükséges ahhoz, hogy a mostani primitív állapotból közgazdaságunk ez ága kiemelkedhessék.

Mindent az államtól várni képtelenség, de valamivel többet kívánni, mint nálunk eddig történt, méltányos.

A közoktatásügyre fordított állami kiadások, 147,325 forint évi összegben, már jóval megnyugtatóbb hatást gyakorolnak, s eredményeikben is elismerő szavazatot biztosítanak a közkormányzat számára.

b) **Megyei közpénzalapok.** Egy előrehaladott, jól kifejtett, erőteljes közgazdasági életnek részint következménye, részint életfeltétele, hogy a megyék mentől többféle és gazdagabb pénzalapok felett rendelkezzenek, melyek míg egyfelől a folyó terhek hordozását könnyítik meg, addig másfelől szabályos fejlődést biztosítanak a közélet minden ágában.

A közalapok mindenütt a bölcs előrelátás művei. S ha a magánháztartásban társadalmi erény a holnapról gondoskodni s a család tagjainak jövő gondjait könnyíteni, mennyivel inkább áll ez azon népes családdal szemben, melynek anynyi ezer tagja küzd az önfenntartás küzdelmét nélkülözés, nyomor és inség között.

A közalapok kétféle természetűek lehetnek, u. m. magánosok alapítványai és valamely meglévő közvagyonnak vagy jognak czélszerű gyümölcsöztetése útján létrehozott alapok.

Közgazdasági czélokra tett magánalapítványokkal ritka esetben találkozunk. Annál inkább rá vagyunk utalva a közvagyonból ügyes gazdálkodással teremteni alapokat. Minő eredményt értek el e tekintetben idáig a székelytörvényhatóságok, azt az alábbiak mutatják.

(Torda)-**Aranyosmegye közbirtokossági vagyona.** A volt Aranyosszék közbirtokossági vagyona *kézpénz, urbéri papírok és fekvőségek* becsértékében 40,000 forintot tesz.

E közbirtokosságot a tulajdonos közbirtokosság a volt szék területére, **községi iskolai alapítványára** tette, felekezeti iskolák annak hasznélvezetére csupán ott lévén feljogosítva, a hol községi iskolák nem léteznek.

Ilyen helyeken is azonban a jövedelem felhasználására nézve az illető egyházi hatóságoknak semmi befolyása nincsen, hanem a közigazgatási bizottságot, illetőleg tanfelügyelőt illeti a felügyeleti jog.

Ha pedig a székely községekre megyei rovatok (törvényhatósági adók) vettetének ki, azon esetben az iskolai alap jövedelmének fele része ezen rovatok törlesztésére fordítható.

A közbirtokosságon fekvőségei is pénzértékre változtatva tőkésítettnek s az összes alap a megyei kebléi pénztárban kezeltetik.

E szék tény részleteit, a volt aranyosszéki közbirtokosságnak, Tordán 1878-ik évi márczius hó 3-án, Tarsoly Gábor közbirtokossági elnök előlétele alatt tartott gyűlésén egyhangulag hozott következő határozatai tárlják előnkbe:

a) A volt Aranyosszék közbirtokosságának összes közös vagyona osztatlan közösségben együtt marad. A fekvőségek pénzértékre elárúsítandók. A tőke esonkulást ne szenvedjen.

b) A közbirtokosságon után járó kamat és másnemű jövedelem kizárólag csakis a jogosult, volt aranyosszéki községek községi iskoláinak oktatási céljaira fordítandó. Ha azonban a volt aranyosszéki községekre megyei rovatok (törvényhatósági adó) haramlanának, azon esetben az egyes községek összes bel- és külbirtokosainak többsége ezen vagyon jövedelmeinek felét, illető községenként, ilyen rovatok törlesztésére is fordíthatja, önként értetődővén azon törvényes elv alkalmazása, hogy határozat hozatalánál a többség nem a személyek, hanem a részesek jutalékának aránya szerint számítandó. Ott, a hol községi iskolák nincsenek, a jövedelem a felekezeti iskolák között osztandó fel, azok segélyezésére, aránylagosan, és a népoktatásra vonatkozó érvényben levő törvény értelméhez képest, úgy azonban, hogy e jutalék felett, annak céljára nézve a felekezeti egyházi hatóság és előljáróság semmi befolyást se gyakorolhasson, hanem az e fölötti felügyelettel a közigazgatási bizottság, illetőleg a tanfelügyelő bíztatik meg. A hol a felekezetek valamelyikének tényleges szolgálattevő iskolatanítója és iskolája nincsen, vagy nem működik, ott az oktatást teljesítő felekezet iskolája nyerje és hasznosítsa az évenkénti jövedelmet.

c) A vagyon jövedelme az előbbi pontok szerint, a mint a birtokosság közgyűlése által már egyszer el is lett fogadva, a föld, illetőleg birtokadókúls alapján évenként osztassék ki az egyes adó községek nevén lévő

adókatasteri földkönyvek, illetőleg birtokadó főösszegeinek arányában, az ily jutalékot egészben azon község használván oktatásügyi céljaira mindaddig, míg a birtokosságnak tetszenék minden községbeli adója utáni részvényét lakhelye vagyis főközsége után élvezni, használni, otthonjában.

d) A közvagyonnak mint tanügyi alapítványnak kezelése, a megyei kehli pénztárban történjek a birtokossági bizottság felügyelete és ellenőrzése mellett, a megyei első tisztviselő közvetítésével, oly módon és helyen gyümölcsöztetve, hogy a tőke és jövedelme veszélyezve ne legyen, mire nézve, valamint a számadások megtekintetésére is a birtokosság befolyását, bizottsága által, magának fenntartja a magyar királyi kormány védelme alatt.

Ezen elvek szem előtt tartásával részletes alapszabályok készítésére Tarsoly Gábor elnöklete alatt Pálfi Károly tanár, Bartha Gergely ügyvéd, mint birtokossági képviselők személyében egy bizottság neveztetett ki, kik munkálataikat a közgyűlés elébe terjesztvén megállapítás végett, annak megtörténte után hazafias kötelességök lesz az alapszabályok megerősítését, ugy szintén ezen alapítványnak megyeileg és hivatalból való kezeltetését a magyar királyi belügyminiszteriumnál kieszközölni, s annak következtében minden az alapítvány élvezetére vonatkozó végrehajtásos lépéseket megtenni.

E tekintélyes alapítvány tevői, menten az önző érdekek sugallatainak befolyásától, dicső példában mutatták meg hódolatukat a népnevelés eszméje előtt s egyszersmind bölcs előrelátással gondoltak arra is, hogy az utódokra netán nagyobb súlylyal nehezedő közterhek elhordozhatók legyenek.

E szép tett állandó dicsőítője lesz alkotóinak s az eltörölt Aranyosszék sirján egy hervadhatlan koszorú hirdetendi az újkori székelvényeket!

Csíkmege közvagona. Csíkmege lakóssága értelmiségének és életrevalóságának igen szép bizonyítéka az, hogy összes megyei közalapjait s azok jövedelmét *takarékpénztári* kezelés alá vette.

A közalapok legnagyobbára nevelési célokra szolgálnak s a határőri intézmény *ruházati* és *lőbeszerzési* tőkéiből és a *revindikált* havasok jövedelméből állottak elé.

Ez alapokról már fennebb volt szó. Itt még csak annyit kívánunk megjegyezni, hogy a havasok területe 52,000 hold s legnagyobb részök a *Tölgyesnél* terül el. Ezek kisebb-nagyobb darabokban haszonbérbe adatván, a fakeskedés, a Beszterczén üzött tutajozással, innen egész Konstantinápolyig terjed.

A megyei központon kezelt «Csík-Gyergyó- és Kászongmege kisegítő

takarékpénztára» 1876-ról szóló kimutatása szerint az alapok, címek szerint a következőkép állottak :

1. *Ruházati alap* : 121,998 frt 61 kr. Ez a készpénz tőkésítése s a havas jövedelmének $\frac{1}{10}$ -ed részéből képződött. Se a tőke, se az idő nincs kitűzve, a meddig a tőkésítés haladni fog.

2. *Lóbeszerzési alap* : 24,517 frt 81 kr. Ezt is tőkésítésre kezelik s később az előbbivel együtt nevelési célokra fogják felhasználni.

3. *Nevelési alap* : 17,047 frt 63 kr. Ez a havasi haszonbérékből foly be, évenként kisebb-nagyobb eltéréssel. Legnagyobbbrészt a gyergyó-szentmiklósi polgári, gy.-alfalvi és csík-szeredai felsőnépiskolai tanítók fizetésére és ösztöndíjakra fordítják. Ezen kívül egy-egy csíkmegyei orvos, erdősz, bányász és gazdaságot tanuló növendék 2—200 forint segélyt kap évenként ez alapból.

4. *Ipar-alap* : 4678 frt 75 kr. Még határozottan ki nem tűzött ipar-nevelési célra tőkésítik.

5. *Székely-kivándorlási alap* : 4491 frt 11 kr. Felhasználási módja még ncs meghatározva.

6. A közalapok mellett *magánosok takaréka betételei* : 16,721 frt 60 kr.

Csíkmegye közalapjai e szerint csaknem kizárólag nevelési célra szolgálnak, s együttvéve 1876 végén, 172,733 frt 91 kr. takarékpénztári alaptőkéket képeztek.

Háromszékmegye községének. A megye számvevői hivatalától nyert, 1876-ról szóló kimutatás szerint Háromszékmegye közönségének kétféle alapvagyonát különböztethetjük meg, n. m. : *fekvőségeket és kamatozó tőkéket.*

1. *Fekvőségek.* Ezek a határőri intézmény részére emelt épületek s ezekhez tartozó telkekből állanak Kézdi-Vásárhelyen és Sepsí-Szent-Györgyön. Mindkét helyen 6—6 szép telek s ezeken szilárd emeletes és földszinti épületek, együtt 254 lakosztálylyal, 12 hold és 458 □ öl területen.

Ez épületekben, melyeknek becsértéke nincs felvéve, de egy pár százezer forintot bizonyosan képviselnek, két felsőnépiskola, törvényszék, telekkönyv, honvédszászlóalj stb. nagyobbára díj nélkül vannak elhelyezve. Csak egy kis részök van bérbe adva — s ez 1765 forintot jövedelmez évenként.

2. *Kamatozó tőke.* a) 1872-ben eladott *határőri telkek árából* 50,396 frt 50 kr. tőke, 3023 frt 79 kr. tiszta jövedelemmel.

b) *Kézdi büntetési-pénzalap* 5409 forint 91 kr. 272 frt 29 $\frac{1}{2}$ kr. tiszta jövedelemmel.

c) *Határőri ruházati alap* 14,857 frt 50 kr. tőke, 742 frt 87 $\frac{1}{2}$ kr. tiszta jövedelemmel.

d) *Tisza Lajos alapítvány* 2205 forint tőke, 110 forint 25 kr. tiszta jövedelemmel.

Együtt 72,868 forint 91 krajczár tőke, 4149 frt 21 kr tiszta jövedelemmel, mely utóbbi az épületekből befolyó haszonbérrel 5914 frt 21 krajczárra megy.

E jövedelemből a megye ez idő szerint a három felsőnépiskola (k.-vásárhelyi, sepsi-szentgyörgyi és baróthi) dologi kiadásait s az épület-fenntartási költségeket fedezi.

Az alapok, a megye házi pénztárában kezelve, részint jelzálogilag biztosított adóslevelekben, részint erdélyi földtehermentesítési kötvényekben vannak elhelyezve.

Megemlíthető még a *szegény-alap*, mely a községek által 10—100 frtig terjedő összegekben alapítva, a községekből befolyó mindennemű birságokkal gyarapodik. Ez összegeket a központi házi pénztár szedi be s helyezi takarékpénztárba. Évenként átlag 2000 frt jő be.

Maros (Torda)-megye közvagyon. Ez kizárólag az „Ősi Marosszék területén fekvő havasok székely nemes birtokosai szövetkezeté”-nek közös birtokából áll. Az alapszabályok szerint szervezkedett birtokossági szövetkezet a közös birtokot kizárólag a volt szék területén megvalósítandó közművelődési és közgazdasági célokra gyümölcsözteti.

A havasokon egészen modern erdőgazdaság foly 1874 óta, melyet közvetlenül egy fő- és egy alerdősz vezet a beállított segély személyzettel és a birtokosság által jóvá hagyott üzem-terv alapján. Az ellenőrzést, felügyeletet és számolhatást pedig a birtokosság kebeléből alakított *igazgatóság* teljesíti.

Ezen igazgatóság előttünk fekvő és 1877-ről szóló jelentése szerint a *törzsvagyon* áll 15,453 hold és 1484 □ öl havasi birtokból, melynek katastrális értéke 38,600 forint.

A takarékpénztárban kezelt *tartaléktőke* 10,000 forint. Ezen kívül fölszerelésekben, pénztármaradék és vágott-fa készletben 12,374 forint s 18 kr. *Az összes vagyon tehát 60,974 frt s 18 kr.*

A tartaléktőke 7%-ot és az erdőgazdaság már is 4513 forint tiszta jövedelmet adván, maholnap évről-évre tekintélyes erővel járulhat a szövetkezet a közjó előmozdítására.

Sőt már is vannak följegyezve méltó szép tettei. Így pl. a Maros-Vásárhelyen felállított „Székely leány-árvaház» alapjának növelésére tíz évi kötelezettséggel évi 100—100 forint segélyt szavazván meg, azt a lejárt öt éven át pontosan teljesítette is.

A makkfalvi „Székely nemzeti iskola» számára évenként 4 köből bükkfát szolgáltat ki, s népoktatási tanintézetek építésénél természetbeni segélyt (épületfa) nyújt.

200 forint alapítvánnyal a «Székely művelődési és közgazdasági egyesület» tagjai közé lépett.

Az utolsó gyűlésen az erdőgazdaság évi tiszta jövedelméből 500 forint utalványoztatott egy vándortanító alkalmazására, ki a *gyümölcsenyésztés* okszerű kezelését terjesztendi és honosítandja meg mind nagyobb-nagyobb kiterjedésben a volt szék területén.

A 10,000 forint alaptőkére és annak jövedelmére nézve pedig az a terv, hogy a havasbirtokosság a «magyar kis birtokosok országos földhitel-egyesületébe» lépven, a volt szék területén egy *mezőgazdasági előleg-egylet* szerveztessék.

A birtokosság e valóban nemes tényei és követésre eléggé nem ajánlható szép példája a közvagyon s épen erdőbirtok kezelésében, a menyinyire páratlanul állanak a székelyföldön, s talán az országban is, anynyira nélkülözhetik a mi halvány dicsőítésünket s biztosítják a jövő halálját a nemes ősök emlékének.

Még egy szép tényét kell feltárnom a volt Marosszék mívelt osztálya hazafiságának. Az 1869-ik évi április 10-én tartott bizottmányi gyűlésen ugyanis az akkori széki tisztviselők fizetések 1%-ának felajánlásával egy «marosszéki iskola-alap»-ot hoztak létre, mely több bizottmányi tag hazafias adományával gyarapodván, azóta tekintélyes összeggé nőtte ki magát. 1878. július 15-én t. i. ez alap *tőkéje* 9300 forint volt, s annak 744 forint évi kamatjából két marosszéki születésű, műegyetemi tanuló jelenleg 700 forint segélyt élvez.

E tisztviselők nem csak kenyérért szolgáltak. Fizetések mellé nyújt-suk oda nekik az elismerés és hála koszoruját!

Udvarhelymegye közvagyon. A székelyföldön ebben a tekintetben is, mint az anyagiakban talán általában, legszegényebb Udvarhelymegye.

A *br. Wesselényi-féle telek* haszonbéralapja 850 forint 49 krajczár tőkével bír, mely összeg 8%-ai a tőkéhez csatoltatnak.

A *turópénz vagy eszténaalap* tőkéje 6728 forint 44 kr. Ennek is 8%-a évenként tőkésítettik.

Ez alap keletkezésének története ez: a törvényhatóság területén átvonuló úton lévő köpük építése és jókarban tartása költségeinek fedezésére a volt szék területén található minden eszténára 5 forint illetéket vetett ki a törvényhatóság. Midőn aztán így a célbavett kiadások a bevételből nemcsak fedezhetők voltak, hanem némi fölösleg is mutatkozott, a zárszámadásban feltüntetett pénztári maradvány tőkének jelentetett ki, s keblő kezelés alatt növekedett a jelen összegre, melynek mint ilyennek saját rendeltetése még ez ideig nincsen.

Maga a most is szedetni szokott eszténapénz évenként 8—900 forintra tehető s jelenleg az udvarhelyi főreáltanoda szállásbérlete fedezésére szolgál.

A „*Szegény-alap*“, 111 község tulajdonában 6077 forint 74 kr.

A megyei pénzalapok összege tehát 13,656 frt 67 kr. *Ennek évi jövedelme* 970 frt 94 kr, mi az esztenák után járó 800 forint turó-pénzzel 1770 frt 94 kr-ra megy.

A **székelyföld megyei közvagyon**a e szerint összevonva a következő összegekbe foglalható :

	Mindennemű tőkepénz Osztr. ért.	Rendes évi jövedelem frt.
(Torda)-Aranyosmegyében	40,000	3,200
Csikmegyében	172,733	23,818
Háromszékmegyében	72,868	5,914
Maros-(Torda)-megyében ..	70,274	5,957
Udvarhelymegyében	13,656	1,770
Együtt összesen:	360,231	30,659

Megjegyzendő, hogy Aranyos és Csikmegyében 8% tiszta jövedelmet vettem föl a tőkék után.

A tőkék összegébe nincs beszámítva Csikmegye revindicált havasainak értéke, az Udvarhelymegye eszténa taxájának megfelelő 10,000 frtnyi tőke és háromszékmegyének egy pár százezer forintot érő épületes telkei K.-Vásárhelyen és Sepsi-Szt-Györgyön.

Hasonlóan mellőztem a kórházak alaptőkéit, jövedelmeikkel együtt, minthogy azok az egészségügyi viszonyok tárgyalásánál elég részletesen voltak ismertetve.

2. Községi háztartás.

a) *Törzsvagyon.* E czímen a székely községek községi földbirtoka területét, ennek becsértékét és jövedelmét, az ingóságok becsértékét, a pénztőkék mekkoraságát és jövedelmét, a regale-jogok, kiváltságok (italmérés, vásár stb.) értékét és jövedelmét: szóval az *összes alapvagyon*ot és az *ebből befolyó összegeket* akarom egy kimutatásban előterjeszteni. Ebből kellene kitűnnie azon anyagi erőnek, melyet az államszervezet alkotmányos testületeinek legkisebbike tart kezében, s mely a maga összegében a milliókezű nép öntudatlan hatalmát jóval nagyobb arányokban tárja elének, mint a megyei közvagyon.

Az alapvagyon kutatása és annak teljes kimutatása nagyfontossággal bír annak megítélhetésére: minő közigazgatás remélhető és tartható fenn a községekben, s közmívelődési, közegészségügyi és közgazdasági tekintetben az önsegély minő eszközei állanak ott rendelkezésre. E kérdések földerítésére eddigelé alig történt valami. Sem az állam, sem a megye nem tudja még: mivel bír a község és a községek egyeteme, — de még maga a község se a legtöbb helyen.

Valószínűleg az ország más részeiben sem áll különben a dolog,

tehát nem megrovás, hanem sürgető unszolásként constatálom azon tényt, hogy a székely megyék központjain egy minden részletekre kiterjedő, teljesen bevezetett községi vagyon-leltárt sehol sem találtam! A befejezéshez legközelebb álló és legkielégítőbb eredményt ígérő kezdeménnyel Udvarhelymegyében találkoztam.

A mit tehát e téren az alábbi közleményekben nyújthatok, az nagyobbára egy ez évben keresztülvitt nyersanyag-gyűjtés feldolgozása. Legfőbb hiánya mindenesetre az lesz, hogy nem minden megyéből lehetett minden rovatot betölteni. Az olyan tételeket t. i. teljesen mellőztem, a melyek hiányosságuknál fogva a valótól nagyon eltérő eredményt mutattak volna.

Bármennyire óhajtottam is, le kellett mondanom arról, hogy minden község vagyonleltárát külön adjam, mert a túlságos részletezéssel a mű terjedelmét talán ok nélkül szaporítottam, s teljes áttekinthetőségben és tájékozottságban többet úgy se nyertünk volna. Itt tehát *megyénként összegezve* következik

az összes székely községek törzsvagyondnak kimutatása :

M e g y e	A l a p v a g y o n.						J ö v e d e l e m.			
	Ingatlanok területa 1890 □ Öleshol- dakban	Ingatlanok becsértéke	Ingók becsértéke	Jogok becsértéke	Összes becsérték o. é. forintban	Tőke-pénzek összege o. é. frtban	Ingatlanok után	Jogok után	Tőke-pénz	Összes jövedelem o. é. frtban
(Torda) Aranyos	4,765	—	—	58,550	—	?	695	4,708	?	18,977
Csík-m.	—	500,000	14,613	684,375	1.198,988	45,674	78,005	54,750	3,654	136,409
Háromszék-m. ...	224,926	—	—	—	—	179,706	165,428	—	14,376	179,804
Maros (Torda) ...	14,565	—	—	—	—	48,920	—	—	3,914	48,222
Udvarhely-m. ...	6,606	67,791	14,403	51,350	121,277	63,119	1,483	4,108	5,049	68,476
Összesen	—	—	—	—	—	337,419	309,177	—	26,993	451,888

Tegyük már most egy pár észrevételt az előttünk fekvő számokra. Az alapvagyon rovatainak nagy részét ez idő szerint teljes lehetetlenség lévén betölteni, miután az illető adatokkal sem a megyék, sem a községek nem rendelkeznek, az adott számokat nem összegeztük, mert a valót visszatükröző általános összegek azokból úgy se kerülnének ki; de másfelől teljesen mellőzni se óhajtottuk, mert mint töredékek is becsesek lehetnek. Sőt, azt hisszük, hatalmas ösztönzőül szolgálnak a közigazgatás részére, hogy e rendkívül fontos ügyet rendbehozni siessen, mert itt száz-ezereket, talán milliókat képviselő közvagyonról van szó.

Udvarhely és Maros- (Torda)-Aranyosmegyében az *összes jövedelem* magasabbra van téve, mint a mekkorát a különféle jövedelmek összege adna. Ez azért történt, mert az évi tiszta jövedelem egy mindjárt előfor-

dúló kimutatás szerint csakugyan akkora, mint itt adva van. Ezen jövedelem nagyrészenek kutforrását azonban a községek elhallgatván: nem tudható, vajjon a különbség tőkekamat, fekvőségek vagy regale jogokból származó jövedelem-e? Az ők bevallásaikat a részletezésben meg nem másíthattam, de viszont a tényleges évi jövedelem felől sem hagyhatom tévedésben a közönséget.

Arról is kötelességemnek tartom számot adni, hogy egy pár helyen a tőkéből a kamatot, vagy a regale-jogok haszonvételéből a névleges tőkét nekem kellett megállapítanom, alapul a 8%-ot vettem a számításhoz.

A mi a községek **földbirtokát** illeti, e tekintetben Csík- és Háromszékmegye tűnik ki fekvőségeivel, szintugy sejtetvén, hogy itt terjedelmes erdőségekről lehet szó.

S csakugyan úgy is van, mert pl. az utolsónak 224,926 hold fekvőségeiből csupán 6811 hold a szántó és kaszáló, a többi mind erdő. Vannak községek, melyeknek e javak közzé 5—10—15 ezer hold erdejök van bejegyezve, sőt Zágonnak 50,576 hold.

Miután azonban tudjuk, hogy az ilyen birtok csak igen kis mértékben községi, s túlnyomóan az 1871-ik évi LV. törvényezikk értelmében felosztásra váró közbirtokossági vagyon: látnivaló, hogy e rovat tartalmának legnagyobb része csak ideiglenesen szerepel a községek leltárában. Ugyanez mondható nagyjában az italmérési jog élvezetére nézve is.

Az ingatlanok értékében Csíkmegye községei közül különösen kiemelkednek: Gy.-Remete, Kilyénfalva, Szent-Tamás, Mindszent és Szent-Imre 5—10,000 forint, Gy.-Alfalú, Tekerőpatak, Gy.-Ujfalú, Csomafalva, Szépvíz, Szent-Mihály, Szt-Simon, Csatószeg, Taplocza 20—30,000, Gyergyó-Szent-Miklós 60,000, Ditró 80,000, Szárhegy 81,000 forint becsértékű fekvőséggel.

A tőkepénzeket illetőleg megjegyezzük, hogy azokban leggazdagabb Háromszékmegye. Csíkmegye 45,674 forint tőkéje 12 község tulajdona, melyek közül 4—11,000 forinttal Gy.-Remete, Tekerőpatak, Kilyénfalva, Ditró, Szépvíz és Gyergyó-Szt-Miklós birnak.

Háromszékmegyében 73 községnek nincs tőkepénze. A 179,706 forint tőke e szerint 40 község tulajdonát képezi, melyek között a következő fokozatokat állapíthatjuk meg:

a)	1,000 forinton aluli tőkepénze van	6 községnek.
b)	1— 5,000 forintig terjedő tőkéje	» 20 »
c)	5—10,000 » » » »	8 »
d)	10—15,000 » » » »	5 »
e)	21,000 » » » »	» Alsó-Csernátonnak.

A c) alatti 8 község: Árkos, Al-Torja, Barót, Bikfalva, Gidófalva, Ilyefalva, Szent-Katolna, Szt-Lélek.

A d) alattiak: Al-Doboly, N.-Borosnyó, Bodok, F.-Csernáton, Mártonfalva.

Maros (Torda)-megyében a községi tőkepénz 48 község birtokában van.

Ezer forinton alúli tőkével 27, és 1—3000 forintig terjedővel 20 község bír.

A 48,920 forintra számított tőkepénzből 21,787 forint államkölcsonkötvényekben fekszik.

Udvarhelymegyében a 63,119 forint tőkét 44 község bírja. Kettőtől 5000 forintig terjedő tőkéje van: Oláhfalú, Lővéte, Benczéd, Dálya, Tima-falva községeknek; 5000-en valamivel felül Zetelakának és H.-Almásnak.

A községi tőke-maximum Maros (Torda)-megyében 3165 (Hodos), Udvarhelymegyében 5600, Csíkmegyében 11,000, Háromszékmegyében 21,000 forint.

A székelyföldön 313 község nem bírván semmi tőkepénzzel, a fenn kimutatott 337.419 forint 143 község tulajdonát képezi.

b) **Költségvetés 1877-re.** Az összes székely községek törzsvagyonskimutatásának kiegészítéséül közöljük az ugyanazon évi költségvetés főte-teleit megyénként összegezve. Ebből ki fog tűnni, hogy mekkora pénz-erővel kormányozza magát a 461 székely község, mennyit vesz be- és ad ki évenként, mekkora fölösleg marad pénztárban tőkésítésre, vagy esetleg a következő évi hiány fedezésére, s mekkora összeget kell pótdadó alakjában kíróni a kiadások fedezhetése végett?

A jóváhagyott költségvetési kimutatások minden község részéről egyenként kezeink között fordúlván meg, azokból a következő, teljes mértékben megbízható összeállítást nyújthatjuk:

A székely községek költségvetése 1877-re.

Megyénként	Községek száma	Bevétel		Ebből pótdadóként rovatott ki		Kiadás		Maradék	
		frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.
(Torda) Aranyos	21	19,563	56	586	47	18,483	10	1,080	46
Csik-m.	72	147,517	42	11,108	81 $\frac{1}{2}$	134,945	19	12,572	23
Háromszék-m.	113	202,605	88 $\frac{1}{2}$	11,391	30	177,974	40 $\frac{1}{2}$	24,631	48
Maros (Torda) ...	128	62,720	80 $\frac{1}{2}$	7,249	09 $\frac{1}{2}$	54,152	35	8,568	45 $\frac{1}{2}$
Udvarhely-m. ...	127	80,071	07	11,595	34	71,930	32 $\frac{1}{2}$	8,140	74 $\frac{1}{2}$
Egy. összesen	461	512,478	74	41,931	02	457,485	37	54,993	37

A bevételeket véve alapúl, egy-egy község közigazgatására az első megyében 931, másodikban 2049, harmadikban 1793, a negyedikben 490, az ötödikben 630 forint és a székelyföldön együttesen 1112 frt esik átlagosan.

Tényleg pedig az *első* megyében egy községre eső minimum és maximum 275 és 2790, a *másodikban* 387 és 23,000, a *harmadikban* 57 és 12,000, a *negyedikben* 56 és 3553, az *ötödikben* 52 és 5027 forint. Hogy e minimal-összegekkel, különösen a három utolsó megyében milyen administratio valósítható meg, könnyű elképzelni!

A *tényleges bevételeket* illetőleg a következő fokozatok alakúlnak: (Torda) *Aranyosban* minden jövedelem nélkül van 2 község, 1000 forinton alúli jövedelemmel 13, 3000 forintig terjedővel 6 község, u. m.: Hidas, Kövend, A.-Szent-Mihályfalva, A.-Polyán, Harasztos, Bágyon.

Csikmegyében minden jövedelem nélkül van 13 község — 1000 frton alúli jövedelemmel 19 — 1000—2000-ig 16, 2000—5000-ig 8 község, u. m. Csekefalva, Csatószeg, Szent-Simon, Dánfalva, Szépvíz, Gy.-Ujfalu, Kilyénfalva, Tekerőpatak; 5—6000 forinttal Gy.-Alfalú és Cs.-Szt-Domokos; 17—23,000 forint évi jövedelemmel Szárhegy, Gy.-Szt-Miklós és Ditró.

Háromszékmegyében 6 község van minden jövedelem nélkül; 500 frton alúli jövedelemmel 20, 500—1000 forintig 30, 1000—2000 forintig 31 község; 2000—3000 forintig 10 község, u. m.: A.-Torja, N.-Ajta, K.-Ajta, K.-Borosnyó, Komolló, Lisznyó, Márkosfalva, Muksa, Uzon, Zabola; 3000—5000 forintig 8 község u. m.: A.-Doboly, Bölön, A.-Csernáton, Dálnok, Kovászna, Polyán, Réty, Soósmező; 5000—10,000 forintig 6 község u. m.: Nagy-Borosnyó, Bikfalva, Gelencze, Ilyefalva, Osdola, Szentlélek, s 11—12,000 forint évi jövedelemmel Barót és Zágon.

Maros (Torda)-megyében: semmi jövedelme sincs 4 községnek; 500 forinton alúl van 91, 500—1000 frtig 18, és 1000—3268 forintig terjedő jövedelme 15 községnek. Az utóbbiak között legjobban áll Sóvárád, Nyárád-Szereda és Mező-Bánd.

Udvarhelymegyében teljesen jövedelem nélkül 6 község van; 500 frton alúli jövedelemmel 77 község; 500—1000 frtig 29, és 1000—2000 forintig terjedővel 11 község; 2000 és 3000 frt közötti jövedelemmel; A.-Sófalva, Parajd és H.-Almás, 5000 frttal Zetelaka.

A *községi pótdó* (Torda) *Aranyosban* tulajdonképen nem is fordul elő, csupán azon két községben, melynek semmi jövedelme nincs. A többi megyékben csaknem egyforma összegek kerülnek ki a pótdóból, de, ha ez összegeket megyénként a bevételhez viszonyítjuk, úgy találjuk, hogy annak a pótdó Csikmegyében 7.5, Háromszékmegyében 5.3, Maros (Torda) megyében 11.3 és Udvarhelymegyében 14.5%-át képezi. A székelyföldön együtt 8.4%-át.

A pótdó Csikmegyében 16 községnél fordul elő, Háromszékmegyében 22, Maros (Torda)-megyében 48, Udvarhelymegyében 57, együtt a székelyföldön 145 községben. A minimum és maximum a most említett *első* megyében 273 és 306 forint (Vasláb és Tölgyes), a *másodikban* 57 és

1043 (Lüget és Nyén), a harmadikban 10 és 603 (Maros-Keresztur és Mező-Bánd), a negyedikben 13 és 609 forint (Martonos és N.-Solymos). Átlag esik a székelyföldön a pótdófizető községek egyikére 289 forint.

Ha a községi pótdó viszonyát a községi bevételekhez és az állami adóhoz százalékban fejezzük ki, arról a következő átnézetet nyerjük :

Megyéenként :	A községi pótdó enynyi %-a a községi bevé- telnek :	az állami adónak :
(Torda)-Aranyosmegyében	2.9	1.02
Csíkmezgyében.....	7.5	5.05
Háromszékmegyében	5.6	2.96
Maros-(Torda)-megyében	11.6	2.85
Udvarhelymegyében	14.5	5.82
A székelyföldön átlag :	8.4	3.76

E szerint községi bevételeinek pótdó alakjában fedezett része legnagyobb terhet ró Maros (Torda)- és Udvarhelymegyére.

E teher az állami adóval szemben jóval mérsékeltebb százalékot mutat ugyan átlagosan ; de a községek azon részére, melyek azt az illető megyékben tényleg hordozzák, jelentékenyen súlyosabb arányban nehezedik. Így például Maros (Torda)-megyében 27- és Udvarhelymegyében 62%-ig emelkedik.

A községi pótdót fokozzák még a megyei pótdók, milyen pl. az 1875-ik évi III. törvényezikk alapján rendszeresített 1% betegápolási adó, koronként középítési s Udvarhelymegyében ezek mellett a reáliskolai pótdó.

A pénztármaradék a pótdót nemigen ellensúlyozza, mert az legtöbbször a legvagyonosabb községeknél fordul elő, a hol pótdó úgy sem szokott szedetni. A pénztármaradék csak Udvarhelymegyében áll alúl a pótdó összegen, Háromszékmegyében pedig több mint kétszeresen is fölülmulja azt.

A (torda)-aranyosi pénztármaradék 16 község között oszlik meg, a csíki 27, a háromszékmegyei 49, a marosi 97 és az udvarhelymegyei 95 község között oszlik meg. A maradékkal rendelkező községek egyikére tehát átlag esik az elsőben 67.5 forint, a másodikban 465.7, a harmadikban 502.7, a negyedikben 88.3 és az ötödikben 85.2 forint.

Tényleg pedig felmegy a pénztármaradék a krajczáros összegektől kezdve, Aranyosban 600 frtig (Bágyon), Csíkban 1500 (Szarhegy), Háromszékmegyében 4—5000 (Barót, Nagy-Borosnyó), Maros (Torda)-megyében 1397 (Sóvárád) és Udvarhelymegyében 462 frtig (Etéd).

c) **A székely városok községvárosa és 1877. évi költségvetése.**

A városok pénzügyi állapotát a többi községektől egészen elkülönítve mutatom be, hogy ez oldalról is tisztább képet nyerhessünk a városi

elem viszonyairól. Nem csupán pénzügyi tekintetben kívánatos ez, hanem ipar, kereskedelem, közigazgatás, közegészség és közmívelődési tekintetben is kiválóan az, mert a városok lévén a nyilvános élet központjai, hanyatlásuk vagy emelkedésük közvetlen befolyásolja vagy maga után vonja a vidék, megye vagy országrésznek is süllyedését vagy emelkedését. S miután nemcsak a fegyveres, hanem a közgazdasági és közmívelődési hadviseléshez is legnélkülözhetetlenebb eszköz a pénz, ennek forrásai gazdasága szerint kell ítéletet alkotnunk a székely városok harczképességéről.

V á r o s o k	T ö r z s v a g y o n .				Költségvetés 1877-re.			
	Földbir- tok terü- lete hol- dakban	Föld- birtok becsértéke osztr. ért. forint	Épületek becsértéke	Tőke- pénz o. é. frt	B e v é t e l		K i a d á s	
					frt	kr.	frt	kr.
Felvincz	—	6,000	30,000	10,031	7,090	80½	7,065	—
Csik-Szereda	—	—	21,665	11,289	12,089	66½	6,247	68
Gy.-Sz.-Miklós	—	60,000	—	11,000	20,596	—	20,596	—
Bereczk	22,875	—	—	9,954	7,075	66	6,560	—
Kézdi-Vásárhely	6,814	—	16,000	—	18,575	—	18,558	—
Szepesi-Sz.-György	2,828	—	132,000	—	26,127	11	26,127	—
Maros-Vásárhely	—	232,972	—	6,092	100,153	25	97,905	62
Sz.-Udvarhely	—	100,000	—	—	23,423	9½	23,081	35
Sz.-Keresztur	—	6,050	—	2,622	2,805	51½	2,486	51
Együtt összesen	—	604,687	—	50,988	217,936	12	208,626	16

Az itt adott kimutatásban nincsen felvéve a hivatalos helyiségeknek használt középületek értéke, valamint nincs említés az italmérés, vám stb. *javadalmaknak megfelelő tőkéről*, mint a melyek a vagyonleltárba nem szoktak felvétetni, holott a városoknak ezek adják a legtekintélyesebb jövedelmet, pl. Maros-Vásárhelyt 70—80,000 forintot évenként.

A városok vagyon-leltározásában ugyanazon hiányok, melyeket a faluknál megemlítettünk, mind előfordúlnak. Ezért van az, hogy némely rovatokat betölteni, másokat pedig tisztán elkülöníteni nem lehetett. Önkényes becslésektől tartózkodtunk. Jobb, hogy az itt kitűnt fogyatkozások kötelességeik teljesítésére serkentsék az illetőket, hogy sem mi egy teljes, de nem eléggé alapos kimutatással leplezzük a bajt, s jogos kifogásolásra adjunk okot e mű tartalmára nézve.

Ha már most a falusi és városi községek jövedelmét összegezzük, úgy találjuk, hogy a székelyföldi községi bevétel évenként 730,414 forintra megy, mely összeget 5% kamatnak véve, minthogy a fekvőségek jövedelme kellően és a lehetőségig fölfokozva még teljességgel nincsen — annak **14-608,280 forint alapvagyon** felel meg, mi a megyék 360,231 forint tőkéjével együtt 14.968,511 forint *székely nemzeti vagyannak tekinthető*.

Megjegyezni kívánom azonban, hogy ez összegbe nincs beszámítva a *revindicalt havasok* s Háromszékmegye k.-vásárhelyi és sepsi-szent-györgyi középületeinek értéke, melyek pedig igen jelentékeny összeget képviselnek.

A mi a városok költségvetését illeti, azt látjuk, hogy a közigazgatásukra kiadott 208,626 forint felét sem képezi ugyan a községek 457,485 forint évi kiadásának, de az összes székely törvényhatóságok közigazgatására fordított 179,305 forintnál jóval nagyobb összeg. Általában úgy tetszik, hogy nálunk igen uralkodó elv: minden lehető jövedelmet elkölteni. Pedig a tisztaság, közegészségügy és szépítési törekvéseknek, az egy Maros-Vásárhely kivételével, nem sok nyomait találjuk utcáikon, piaczaikon és közhelyeiken.

Tőkepénzünk is alig több, mint Háromszékmegyében két jó módú községnek.

3. Alapítványok a székelység számára.

a) *A Dávid Antal Mózes-alapítvány.* «Gyergyó-Remetei Dávid Antal Mózes, marosvásárhelyi polgár, több nemes székek és megyék táblabírája» * 1846-ban 10,000 váltó forintot ajánlott föl egy Székely-Udvarhelyen felállítandó *műipar-iskola* alapítására.

Az eszme lelkesedésre ragadta a székelyeket, s többen követve a nemes alapító szép példáját, az alapítvány növelésére önkéntes adományokat tettek. Így például a *községek* közül: Gyergyó-Alfalu 250, Csomafalva 100, Ditró 1500, Kilyénfalva 125, Szárhegy 1250, Gy.-Szt-Miklós 1750, Tekerőpatak 200, Gy.-Ujfalu 100, Gy.-Remete 250 forintot; a *magánosok* közül: *Andrási* Antal plébános évenként 25, *Mészáros* Antal plébános évenként 25, *Albert* Mihály 100, *Bajkó* M. örmester 10, *Benedek* Ferencz 37, *Eránosz* Jeremiás 125, *Bernád* A. 100, *Geréb* Rozália 50, *Győrfi* J. plébános 125, *Puskás* Ferencz 100, *Serfőző* Ignác plébános 150, *Mikó* Mihály 100 frtot, s ezeken kívül többen kisebb-nagyobb összeget.** Befizették-e mind az ígéretek, biztos tudomásunk nincs róla.

Az alapítvány, melyet a székely-udvarhelyi kir. adóhivatal kezel, a vallás és közoktatási miniszteri számvevőségénél lévő főkönyv szerint, 1878 végén 13,756 frtot s 11½ krajczárt tett. S miután Udvarhelymegye és Székely-Udvarhely város hozzájárulásával a m. kir. miniszterium 1871-ben Székely-Udvarhelyen egy főreáliskolát alapított és tart fenn: a megye bizottmánya kieszközölte a vallás- és közoktatásügyi miniszteriumnál,

* Így nevezi ő magát egy a Királyi Főkörmányszékhez, e tárgyban 1847. márczius 28-ról intézett nyilatkozatában. Sz. 4495—1877.

** *Lonkay* Antal: «Tanodai Lapok», 1859. II-ik szám.

hogy ez alapítvány tiszta jövedelme, 600 forint összegben, jelenleg ezen fő-reáliskola növendékei között osztatik ki évenként ösztöndíj képen.

Mi e reáliskola működését ismerjük, az iránt minden tisztelettel viseltetünk s mint olyat a székelyföldre nézve hasznosnak és szükségesnek tartjuk, de e felőle táplált jó véleményünk még sem gátolhat azon meggyőződésünk kijelentésében, hogy mi inkább szeretnők helyette a Dávid Antal Mózes eszméjét megvalósulva látni. S e b. e. alapító, úgy látszik, nemcsak korát szárnyalta túl eszméjével, de napjaink szükségletéről is helyesebb érzékkel ítelt, mint mi. E nézetünk bővebb indoklására itt nincs miért kiterjeszkednünk. A mit a székelyföldi iparról és ipari-oktatásról e műben elmondottunk, az mind a mellett bizonyít, hogy a Dávid Antal Mózes által kitűzött cél egy a népet valódi érdekei körül tiszta látással bíró, honszerető lélek ujmutatása volt, ma is méltó arra, hogy azért lelkesedni meg ne szünjünk.

b) **A Kralovánszky-alapítvány.** A székely *kivándorlás-ügy* nagyon élénk megbeszélése tárgya volt a 60-as években a napi sajtónak. A kérdés, mint méltán meg is érdemli, általános nemzeti jelleget öltött magára. A baj megszüntetésére különféle javaslatokat tettek. A *kitelepítés* is szóba hozatott s pár esetben meg is lett kísértve. A napi kérdések sorából azonban az idő nagy eseményei leszorították, s a mi reális és állandó a lelkesedés szülte mentési elméletek után hátra maradt, az ez alapítvány, melyet *Kralovánszky* György fővárosi ügyvéd 1862. július 23-án kelt végrendeletében biztosított a székelység számára.

A végrendelet 17-ik pontja, mely ez alap mekkorasága és rendelkezése felől s egyszersmind az alapító nemes és hazafias gondolkozásáról nyújt kellő tájékozást, így hangzik: «A scytha s különösen a magyar faj mint egyedüli áll tán a világon, mely az idegen nemzetiségeket nemcsak hogy el nem nyomta, hanem jogait velők megosztá. Hazánkban mindamellett háládatlan nemzetiségek is laknak, míg saját fajunkbeliek, Erdélyben a székelyek, a moldvai és bukovinai magyarok pusztulásnak vannak kitéve. Gyakran gondolkodtam, hogy bár menynyire nyomottak vagyunk, nem lehetne-e ellensúlyt találnunk azok ellenében, kik hazánkat idegen népeséggel gyarmatosítani erőlködnek, az által, hogy saját fajunkbelieket hazánknak meg- és visszazanyerjük és őket az enyészettől megmentsük. 10,000 forintot tehát oly alap kezdeményezéséül hagyományozok, melynek kamataiból a kivándorlásnak indúlt székelyek, vagy moldvai és bukovinai magyarok és azoknak gyermekei hazánknak tartassanak meg. Ily tőkének országosnak és az országgyűlés intézkedéseitől függőnek kellene lenni; de miután kezdeményező vagyok s nem tudni, az ügyet valaha, vagy mikor foghatja az ország magáévá tenni; e tőkét az említett célnak megfelelő kezelésére s idővel gyarapítására a M. Tud. Akadémiára bizom; ha pedig

az eszme életrevaló nem lenne, a legmegközelítőbb célra fordítását szinte az akadémiára bízom. Vajha a magyar magas clerus az ügyet pártfogásába venné!»

Azután e szavakkal zárja be végrendeletét: «Közlegénykép töltöttem be helyemet azon meggyőződéssel, hogy ha mindenikünk megállja helyét, élni fog a hon győzhetetlenül!»

S valóban, ha sokan akadnának olyanok, mint a b. e. Kralovánszky, kinek «nem lévén gyermekei, a közös haza, a magyar faj nemzedékét tekinté gyermekeinek s kötelességének ismeré fajunk gyarapodására, nemesbítésére és boldogságára erejéhez képest közremunkálni» — akkor a haza gyermekei itthon is boldogulhatnak s nem kellene idegen országban keresniök az önfenntartás eszközeit s kockáztatni nemzetiségöket.

Kralovánszky nemes példája és a sajtó által fölébresztett figyelem nem is tűnt el egészen nyom nélkül, mert a szóban lévő alap még a következő összeggel gyarapodott: *Fogarassy* Mihály erdélyi római katolikus püspök 500 frt adománya, *Csiky* Ferencz adománya 100, *maros-vásárhelyi* gyűjtés 130 frt 45 kr., *bereczki* műkedvelőktől 13, *Győrffy* Iván (Esztergomból) 30, *Sippeki* Ágost (N.-Szombatból) 45, gr. *Mikó* Imre gyűjtése 164 frt 50 kr., *Murdnyi* Ignácز hagyománya 1000, együtt összesen 1982 frt 95 kr.

Az adakozók ez összegeket a Kralovánszky-alapítványhoz kívánták csatolni s így azok a Magyar Tud. Akadémia kezelése alá kerülván, a földhitelintézet által, 1876. június végén, 2899 forint 73 krajczárban mutattattak ki.*

Maga a Kralovánszky 10,000 forint alapítványa — a végrendelet értelmében — az özvegy halála után fog befizettetni.

A «Székely művelődési és közgazdasági egyesület» választmánya 1878. tavaszán kérelmet adott be a vallás- és közoktatási miniszterhez, hogy a Kralovánszky-alap annak idejében, a jelenleg gyümölcsöző tőkék kamatai pedig már most adassanak a nevezett egylet rendelkezésére. A kérés azonban még nem nyert elintézt.

A mi véleményünk szerint is ez idő szerint a székely egylet van inkább hivatva arra, hogy azon alapítványok kamatait, rendeltetésökre legcélszerűbben hasznosítsa.

c) A „Székely történeti pályadíj-alap.”

A miről itt szólunk, az ismét egy szép ténye a hazafiasságnak. Honát, nemzetét lángolón szeretni: századokból átragyogó, felséges vonása a magyar lelkületnek. Ez érzelmet azonban tényekben is nyilvánulásra bírni s a nemzettest minden rétegét általa lelkesedésre ragadni: ez olyan értelmi

* «A székely művelődési és közgazdasági egyesület első évkönyve». 1876-ra 8-dik lap.

fensőség, a kedély nemes hevülésének olyan varázs-hatalma, mely csak a választottaknak adatott.

A székelyek történetének megíratására öszszegyűjtött alap ilyen befolyás szép eredménye, ilyen léleknek emlékkalkotása.

1873. január 5-ikén bocsátotta közre * *Jakab Elek*, még akkor erdélyi országos levéltárigazgató, felhívását egy *nemzeti jutalom* létesítésére, melyért a székelyek története megírandó lenne. Utal e szózatában azon ezredéves nemzeti életre, mely alatt népeket sodort el a történelem fergetegeinek pusztítása a Kárpátok vidékéről, de a székely a létért való küzdelemben fenn-tartotta magát, s «egészen demokratiai intézményei, sajátságos törvényei és jogszokásai voltak már királyságunk megalapításakor. A népszokások, költészete, életmódja, a nemzeti genius és erkölcsök eredetiek, csak hozzá illők, szinte egész Európában csak nála felfalálhatók.»

«Menynyi viszontagság érte e nemzetet és hazáját ezer évnél régebbi itt lakása óta! Menynyi nagy és szent küzdelemben ontották vérüket vitéz gyermekei! Hányszor csörgöttek végig a határokon rablánczai a zsarnokságnak, s hányszor derült fel vídám hegyei felett ismét a szabadság szivárványa! Menynyi jó és rossz napot élt e földön a székely! Mily derék fiakat szült s mekkora szolgálatokat tett a civilizációnak a keleti barbárság ellenében!... S mind e viszontagságok emlékei csak itt-ott krónikákban és egyes levelekben elszórva hevernek. E történeteket együvé foglalva, egy képben egyesítve, egészszé alkotva sehol sem találjuk.... Magyarországnak meg van írva története, s beh csekély része van abban a székelységnek! Erdélyről is van elég írott történet, de a székelyekre ebben sincs elég figyelem fordítva. E történetek írói mind az egyetemesre fektetik a súlyt, pedig a székelység megérdemelne egy önálló történetírási kidolgozást. E bátor és munkás nép élete egy érdekes monographia tárgya lehetne.... Lám a szászok megíraták saját történetüket. Edert, a tudós apátot egy művéért nemzeti jutalomban részesítették. Schnell népszerű szász történelmét megkoszorúzták. Ez mutat nemzeti öntudatosságra. Ily földben terem a nemes honfi-erény. A szásznak főbb városai és nagy községei, monographiája, politikai és egyházi története, ipara, kereskedése, tanintézetei és műveltsége, szóval: lefolyt polgári életének minden nevezetesebb munkássági ága írásba van foglalva.... Mikor követi a székely nép az előtte álló fényes példát? Mikor ébred fel szívében az ősök iránti kegyelet, s múltjának megbecsülése által mikor szerzi meg a jogot, hogy egykor az ő neve is tisztelettel és becsüléssel említettessék?... A hol akkora földterületnek és népnek, mekkora a székelyföld és népe, különböző századokban oly egyedi élete volt, a figyelemre s fenntartásra méltó események, férfiak és emléke-

* «Jónás Lapja» I. évfolyam, 1. szám. Kolozsvár, 1873. jan. 5.

zetre méltó dolgok figyelmetlen mellőzése erkölcsi kár. . . . Nagy népek a tudomány és művészet, az ipar és mesterség nagy alkotásaiban örökítik magukat. Mi van, a mi a székely hajdankor emlékét fenntartja? Szabad alkotmányunk áldott árnya alatt munkásságban elfolyt életünk hasznos és szép tetteinek följegyzése, küzdelmeink és szenvedéseink örökítése *nem egyéb, mint történelmünk megírása.*“

A szakférfit jellemző ezen ép oly alapos, mint lelkesítő indokolás után kijelenti, hogy a történet megírásának alapjául szolgáló pályadíj gyűjtésére az aláírási ívet maga részéről egy arannyal megnyitja s az eszme pártolójának adományait — nyilvános számadás ígérese mellett — elfogadja.

Erre megkezdődött az indítványozónak *másfél évig tartó*, lankadást és csüggedést nem ismerő, példa nélküli lelkesedéssel és kitartással folytatott agitációja a napi sajtó terén. S bár közbe-közbe irígység és gyűlölködés gúnyval akart sebet ejteni s ez által megbénítani a nemesen küzdőt: az eszme és annak képviselője oly ellenállhatlan hatással ragadta meg a közönség minden rétegét, hogy az adakozók és azok képviselőinek 1874. április 7-én Kolozsvárra megtartott intézkedő közgyűlésén az indítványozó közel 5000 adakozónak 7087 forint és 45 krajczár takarékpénztárba helyezett adományát jelenthette be.

Nem lesz érdek nélküli, a megírandó történet eleibe csatoltatni határozott indítványozói indokolás és jelentésből közölnöm azon részletezést, mely az adakozókat mintegy földrajzilag csoportosítja. E szerint *Kolozsvárról* befolyt 1573 frt 43 kr, *Udvarhelyszékről* 752 frt 9 kr, *Háromszékről* 1054 frt 46 kr, *Csikszékből* 553 frt 5 kr, *Marosszékről* 538 frt 92½ kr, *Aranyszékről* 85 frt 54 kr, *Erdély más törvényhatóságaiából* 594 frt 35 kr, az *anyaország és a fővárosból* 1292 frt 66 kr, az ország *különböző pontjairól* 100 frt 62 kr.

Az adakozók nagygyűlése a gyűjtő indítványa következtében Szabó Károly kolozsvári egyetemi tanár, jeles történettudósunkat kérte fel a székelyek történetének megírására. Nevezett író erre készséggel vállalkozott és hat évet tűzött ki, mint a mely idő alatt a munkát elkészíthetni reméli.

E designálás, valamint a gyűjtésben elért példátlan siker, *Jakab Elek* ellenségeit — kik azt hitték, hogy maga akar a történet megírására vállalkozni, mire az adakozók többsége kétségkívül örömet is szavazott volna — elnémította.

Jelentésének zárszavai: «Én e perczen minden kedvetlenséget elfeledek, a mivel némelyek részéről illettetem. Feledjék el, kérem, tisztelt hazámiai is netáni botlásaimat az elért szép siker ez örömpillanatában» — mélyen hatottak a jelenvoltak lelkére. E perczen egyetlen hang, az elismerés hangja lett uralkodó, s ez a kiküldött permanens ügyintéző bizottságnak egy olyan köszönő íratában nyert kifejezést, mely az író és

hazafinak nyújtott babér hervadhatatlanságával fogja túlélni az emberi szenvedélyeket.

Ezen, a *székely nemzet s egyszersmind a tudomány nevében* nyújtott ünnepélyes köszönőiratból ide igtatjuk a következő részleteket. :

... «Dulce et decorum est pro patria mori — a hervadhatatlan babéru latin költő e magasztos szavai, noha rendesen velők szokták a hazafiság netovábbjának eszményét jellemezni, mégis csak egyoldalulag, sőt tán épen könnyebb oldaláról mutatják be az igaz hazafit. Élni a hazáért, azaz dolgozni, fáradni, áldozni, önmagát és személyes érdekeit nagylelkűen megtagadni és ha kell, anyagilag és szellemileg szenvedni is a haza és nemzete javáért, dicsőségeért, szabadságáért és önállóságáért: ez az a nehezebb feladata a valódi hazafinak, a mely annál érdemesebb az avatottak elismerésére, mentől gyakrabban arat a nagy tömegnél csak félreismerést és rágalmat önfeláldozó munkásságáért.»

«Ön tisztelt hazánkfia! életfeladatául a valódi hazafiság utóbb említett göröngyösebb pályáját választá. Egész élete, kivívott társadalmi hírneve, tekintélye, közhivatalnoki pályája s tudományos irodalmi munkássága: egy ilyen hazafi híven rajzolt képét tüntetik fel. Ön tett, dolgozott, tehetségei felett áldozott, sőt túrt s szenvedett is hazája s nemzete ügyeiért; tetteikkel mutatta meg, hogy lelkében a közügyek iránt mindig példás érdeklődés honolt, és a magasztos önmegtagadásnak nem egyszer adta a legfényesebb bizonyítékait.»

«Hazafias cselekedetekben és érdemekben gazdag életének azonban mintegy koronája a székely nemzet történetének megírására nézve tett indítványa és annak sikerre juttatása; mert hogy ez indítványát időszerűnek ismerte, helyeselte s felkarolta a nemzet jobb része, üdvözölte a hazai sajtó s pénzbeli áldozattal létesíteni segítette közel 5000 adakozó: egyenesen és kirekesztőleg az ön érdeme.»

«Az ön gondolata valóságos aranynak bizonyult; mert ez, és nem a példaadás nemes szándékával a szent célra áldozott első aranya lett az a szilárd pont, a mely köré gyűlt a hazafiság vonzereje által az a gazdag pályadíj, *biztosítója a székely nemzet történelem-könyve létrejövetelének, tehát oly nemzeti kincs megteremtésének, a melynek becsét és értékét aranyban nem lehet kifejezni.*»

... «A kivívott eredmény hasonlítható egy kicsiny sereg által aratott fényes győzelemhez, mert első föllépésekor vajmi kevesen voltak azok, a kik felismerve felszólalását az igaz hazafi önzetlen törekvését, utógondolat nélkül lettek az ügy pártolói. Az irigykedés ama sajátságos faja, a mely nem tud tiszta szándékot képzelni, itt sem mulasztotta el mosolygó ajakkal rágalmazni a lényegében meg nem támadható indítvány rosszszakaratulag föltételezett indokait. De hála az égnek, az ön csüggedést nem

ismerő kitartása kivívta a még remélni is alig mert szép eredményt. Az alapgyűjtést megérdemlett siker követte, oly siker; a melyre nézve ön szívére tett kézzel és fölemelt fővel mondhatta el koszorús költőnk szavaival: «Nemzetemért e szív tettel bizonyítja szerelmet!»

«Ezen eredmény nagy erkölcsi fontosságát méltó tekintetbe véve, a permanens ügyintéző bizottság köteletségének érzi önnek, a maga és az országos értekezlet, sőt az egész székely nemzet nevében, ez ügyben kifejtett közhasznú munkálkodásáért ünnepélyes köszönetét kijelenteni. S a midőn ezt teszi, egyszersmind kifejezést kell adnia abbeli elismerésének, hogy — noha a székely nemzet története megírásának ügyét, ha vállalkozott volna rá, az ön, mint a leghívatottabbak egyikének kezeibe a legnagyobb bizalommal és a legszebb reményekkel tette volna le — ön indítványos az alap összegyűjtése által szerzett érdemeit még önzetlenségének azon szép jelével is tetézte, hogy szerényen térve ki saját személyének kijelöltetése elől, önmaga kezdeményezte s hatott oda barátai megnyerésével, miszerint a munka megírásával Szabó Károly hazánkfia bízássék meg. Korunk materialistikus irányával szemben önnek e szép ténye az önmegtagadás legszebb példáját képezi.» *

A szelíd lelkületű b. e. gr. Mikó Imre elnöklete alatt megtartott országos értekezlet a további teendők elintézése végett egy permanens ügyintéző bizottságot küldött ki a maga kebeléből. Ennek tagjai: gróf Mikó Imre elnöksége alatt: Bányai Vitális (pénztárnok), Findly Henrik, Jakab Elek, dr. Kolozsvári Sándor, dr. Korbuly Imre (meghalt), Kővári László, Ladányi Gedeon, gr. Lázár Miklós (az időközben elhalt gr. Mikó Imre helyébe az 1877. márczius 18-iki ülésben elnökké választatott), dr. Nagy János (jegyző), dr. Óvári Kelemen, Sámi László, Simon Elek, Veszely Károly, Haynald Lajos, Szász Béla.

Az öt székelyszék részéről e bizottságba megválasztatott: Tibád Antal (udvarkelyszéki), Tompa Károly (háromszéki), Tamási János (csíkszéki), Filep Albert (marossszéki) és dr. Nagy János (aranyossszéki).

E bizottság aztán a maga kebeléből — 1875. ápril 18-iki ülésében — Ladányi Gedeon, Findly Henrik, dr. Óvári Kelemen, dr. Kolozsvári Sándor, Tompa Károly és Nagy János személyében egy albizottságot küldött ki, melynek feladata a felkért író munkájának előhaladását koronként megvizsgálni s arról az ügyintéző bizottságnak jelentést tenni.

Az író adatgyűjtő utazásaira évenként 400 forintot veszen fel a pénztárból, mely összeg azonban az alpnak kamatait sem veszi teljesen igénybe. A kivett összeg 1878 végéig 1800 forintra megyen.

* Kiadatott a permanens ügyintéző bizottság 1874. évi decz. 13-án tartott II. üléséből.

Maga a *pályadíj-alap* 1878 év végén állott 7236 frt 12 krból s egy 100 forintos erdélyi urbéri kötvényből.

4. Magán háztartás.

Ennek határozott megítéléséhez szolgáló számadatokkal kis mértékben rendelkezhetünk. A mit a székely munkaszeretetéről, apró dolgokban speculálni tudó szelleméről, gazdaságában fennálló öntudatos elveiről, ovatos, conservatív hajlamairól, táplálkozási és ruházkodási rendszeréről, mely mindenben az erőteljes egyszerűséget és tisztaságot tárja elénk, a mit — ismétlem — ezekről tudunk, hallottunk és írtunk; az magában egy észszerű, praktikus és előrelátó háztartási rendszer fő vonásait tárja elénk.

Teljes egyöntetűség azonban természetesen itt sem található. *A társadalmi osztályok szerént való különbség teljesen érvényesül a magánháztartás pénzügyi kérdéseiben is.* S a régi aranyszabály a középútról itt is valónak bizonyul be. A székelység *középvagyonos* osztálya t. i. pénzügyi tekintetben a legrendezettebb viszonyok között él. Az, Csíkot kivéve, gabnára s általában élelmi szerekre pénzt nem ad ki, ruhafélére is keveset. Arra pedig, hogy ezeket kölcsönpénzzel vagy hitelre vásárolná, alig van eset. A mi pénzt gazdaságából, különösen a marhatenyésztés, bortermelés és kereskedelem útján előteremteni képes, azzal fedezni is szokta rendes szükségleteit és terheit, sőt kedvezőbb években birtokállományát is gyarapítani tudja. Hogy pedig pénzt kölcsön vegyen fel, ez a ritka esetek közé tartozik, vagy véletlen csapás következményeképp, vagy előre nem láthatott birtokvásár megejthetése végett. Ezen általános állapot és körülmények alól — örömmel és a jövőnk iránti bizalom édes érzetével mondhatjuk — csak kevés kivételt nyujtanak az erkölcsi s ezzel mindig karöltve járó anyagi romlás tényei. Valamely példátlanul rohamos és tömeges hanyatlásra valahol rámutatni nem érezzük magunkat feljogosítva.

Fájdalom, egészen másképp áll a dolog a *szegényebb néposztálylyal*. Ennek gazdasága kevésbé lévén képes megbírni a ránehezedő terheket, marhaállománya és egyéb készletei pedig nem nyujtván semmi fölösleget, utóbbi időben aggasztólag súlyed a hógomolyként növekedő adósság-csinálással a pénzügyi zavar elsodró árába.

Ez egészen az uzsora prédájává lett: láthatlanul, észrevétlenül merül el, apró tűszúrásokkal veszik vérét az egy-két, öt-tíz, tizenöt-húsz forintos pióczák, melyeknek forintjára hónaponként csak tíz krajczárt fizet. Végre nem tud pontos lenni s a kamatok felhalmozódnak. A hitelező biztosítékot követel, s az adós vagy földbirtokkal fizet, vagy a *felhalmozódott adósság törlesztésére már most nagyobb összeg kölcsönt vesz föl, a melyet csak betáblázásra kap.* Lehet képzelni, hogy az olyan nagyobb kölcsönök, a melyek adósságtörlesztésre fordíttatnak, menynyire megbénítják a kisebb

gazdaságot! S minthogy a fizetési-képesség nem javul, a nagyobb kölcsön igen sok esetben fölemésztí a fekvő tőkét. Így szaporodik aztán napról-napra azon vagyontalanok száma, kik kölcsönből élve kölcsönből ruházkodva és 10 és 100 felé ígérk el magukat az esztendő 300 napjára kézimunkára, hogy az előleget ledolgozzák. De az ily előleg télen át anynyira szaporodik, hogy nyáron át lehetetlen a hitelezők jelentékeny részét kielégítenem nem hagyni. Az anyagi nyomor aztán hozza maga után az erkölcsöt. Tettetés, ámtás, hazugság, mint az erkölcsi élet fájának gyökerén rágó férgek; csalás, lopás, rablás, mint annak koronáján tomboló elemek. A hol aztán a proletariatus kinövi magát, következni fog majd a socialismus.

A könnyelmű hitelműveletbe az intelligens orszály egy része ép úgy belé van merülve, mint a legszegényebb földműves nép. Ennek okairól a társadalmi osztályok jellemzésénél bővebben szólottunk. Nem feledünk és nem tanulunk. Többnek látszani a valónál, veszedelmes és ellenállhatlan törekvésünk. Régi kényelmet új nélkülözéssel kiegyeztetni semmiképen nem tudunk.

Hogy általában melkora lehet az a terű, mely a személyes hitelre nehezedik s jelentékeny részben váltó-üzlettel áll kapcsolatban, azt alig lehet elképzelni. Anynyi bizonyos, hogy e tekintetben a hitel meglehetősen ki van merítve.

Arról a terűről azonban, mely mint bekebelezett adósság épen a föld birtokra nehezedik, már határozott adataink is vannak. A telekkönyvi hatóságoknál szerzett hivatalos adatok szerint, 1874—75—76-ban *szerződések* bekebelezése, *igazolt előjegyzés és végrehajtás útján bekebelezés* által a következőképen lett a székely földbirtok évenként *megterhelve* s e terű alól részben *felszabaditva*:

	Bekebelezett és előjegyzett új terhek.					Terhektől való felszabadulás.				
	A 3 évi esetek száma	1874	1875	1876	összesen	A 3 évi esetek száma	1874	1875	1876	össz- zesen
		o. é. forintokban					o. é. forintokban			
Csik-m. a) a csik-sze- red, telekkönyvi ha- tóság területén . .	2,377	nincs kimu- tatás	200,691	118,618	319,309	28	—	629	12,567	13,196
b) a gy.-sz.-misklósi telekkönyvi hatóság területén	—	38,903	65,255	31,405	135,563	—	5,055	2,705	25,563	33,323
Háromszék-m. a) a szepsi-szent-györgyi telekkönyvi hatóság területén	2,532	288,443	185,489	295,670	769,602	196	35,859	52,407	72,375	160,641
b) a k.-vásárhelyi telekkönyvi hatóság területén	1,647	191,942	207,698	188,287	587,927	139	6,319	18,320	28,850	53,489
Maros-(Torda)-megye	1,252	nincs kimu- tatva	344,403	353,907	698,310	105	—	15,157	67,157	82,314
Udvarhely-megye . .	1,648	nincs kimu- tatás	175,377	234,501	409,878	124	—	7,285	27,629	34,914
Együtt összesen	9,456	519,288	1,178,913	1,222,388	2,920,589	592	47,233	96,503	234,141	377,877

Ha tehát a három helyen hiányzó összegekre is gondolunk, az *anyaszékelyföldön* a földbirtokra bekebelezett terhek évenként az egy milliót fölülmulják legkevesebb anynyival, a menyinyi körülbelül a terhekből törölni szokott. Legalább is a három évi adatok, melyeken előli időből ilyen kimutatások nincsenek azt mutatják, hogy a székely földbirtokra minden évben egy millió forint törlesztetlen új teher súlya nehezedik.

Egy millió forint új teher évenként! *És pedig csak a hivatalosan constatálható része a terheknek.* Meddig fog ez fokozódni s hogyan fog a székelység menekülni e roppant adósságból, alig lehet elképzelni!...

Az egyes megyék közül leginkább meg van terhelve Háromszék-megye, melynek *három év alatti* 1.357,529 frt, terhéből ugyanazon idő alatt csupán 214,130 forint törlesztetett. Maros-(Torda)-megyében két év alatt 615,996 frt, Csíkmegyében 408,353, Udvarhelymegyében pedig 374,964 forint maradt törlesztetlenül.

A három évi bekebelezési esetek száma 9456, a felszabadulási eseteké pedig csak 592.

A volt Aranyosszékről nincsenek adataink, minthogy az a szék már akkor nem bírt tövénysszékkal és telekkönyvi hatósággal, mikor a kimutatók készíttetni kezdettek (1874). Egy más telekkönyvi hatóság pedig külön kimutatást nem készíthetvén az aranyosszéki székely községekről, arról le kellett mondanunk. Képzeltető azonban, hogy ugyanazon viszonyok uralkodván ott is, alig lehetnek kedvezőbbek e tekintetben a körülmények.

E terhek absolut nagyságának megítélhetése végett összehasonlításokra volna szükség. Az ezekhez szolgáló adatok azonban anynyira hiányzanak, hogy csak az osztrák örökös tartományok statisztikája nyújt e téren valamit. Ott t. i. 1868-ban tizenhat, 1869-ben húsz, 1870-ben hét, 1871-ben kétszázharminczegy millió forinton felül állott a bekebelezett új terhek értéke. 1871-ben törlesztetett 182.869,716 forint.

Az itteni 1870-iki állapothoz hasonlítva a miénket, az nagyon kedvezőtlennek, az 1871-ikihez hasonlítva pedig inkább elhordozhatónak tetszik.

Átalában véve minden esetre igen szomorú magán háztartásunk állapota, miután az évenként keletkező új terűnek ugyanazon évben csak $\frac{1}{6}$ — $\frac{1}{10}$ részét törlesztjük.

5. Pénzintézetek.

A székelyföldi pénzintézeteket a következő, 1877 deczember 31-iki adataikkal tárjuk az olvasó elé.

100,000-en nem állott alul, így együttesen *öt és fél millió forintra tehetjük a székelyföldi pénzügyi intézetek 1877-ik évi forgalmát.*

E forgalomból közel öt milliót a m.-vásárhelyi két pénztár közvetítvén, úgy ezen körülménynél, mint általában alap- és tartaléktőkéjüknek nagyságánál fogva is: *a székelyföld pénzügyi súlypontja, ez idő szerént, Maros-Vásárhelyre esik.*

A m.-vásárhelyi takarékpénztár (100 firtos) részvényei után az alapításkor 50%-ot fizettek be s ma e részvények 120—130 forinton is szívesen vásároltatnak. Ez azon solid és szerencsés üzlet eredménye, mely nem csak a 24% osztalékban nyilvánul, hanem azon 12,441 forint *nyereményösszegben* is, mely előbbi évekről hagyatott fenn, biztosításul a jövőre.

E mellett leggyorsabb felvirágzást mutat a sepsi-szentgyörgyi takarékpénztár, mely az alakulása utáni első év végén, 20,000 forint befizetett szerény alaptőke mellett, 367,471 forint forgalmat mutatott ki, nagyobb, mint a m.-vásárhelyi két intézetten kívül lévők együttesen.

Takarékbetétek dolgában is, M.-Vásárhely után, ez áll legerősebben.

6. Árvai pénzügy.

Az árvai pénztárak mindig különös fontossággal bírtak a megyék közgazdaságában, kivált mikor ezeken s a fedezeti tanintézetek pénzalapjain kívül más hitelintézetek nem léteztek.

Miután pedig a székelység között alig egy évtized óta kezdettek a pénzügyi intézetek meghonosulni, pénzügyi tekintetben most sem érezhetjük magunkat oly erőseknek, hogy az árvai pénztár ne érdemelne akár csak hitelügyünk szempontjából is kiváló figyelmet. De bír az más tekintetben is nagy jelentőséggel. Csak az itt közlendő számadatok után ítélhetjük meg, hogy a magánvagyonnak mily jelentékeny része az, miről itt szó van s a mit hivatalból kezelnek.

Az árvai vagyon eddigi kezelésére vonatkozólag előre is kijelentjük elégedetlenségünket. És ez kevésbé vonatkozik az árvák fekvőségeire, mint inkább azok pénzeire, mert az elsők kezelhetők ugyan hanyagul, de akkora veszélynek semmi tekintetben sincsenek kitéve, mint a pénz. Ám- bár — tehát — 40—70,000 hold között váltakozik évenként a székelyföldi árvák földbirtoka, *három millió forintig terjedő* becsértékkel, mint azt az utolsó évről közvetlenül szerzett adataim mutatják: maradjunk e helyen csak az árvai pénztáraknál.

Az árvai székek által vagy azok felügyelete alatt 1876-ban *kezelt összegek* a következők:

	Gyámoltak és gondnokoltak száma :	Kamatkozó tőkepénzök : forint kr. o. é.	
(Torda)-Aranyosmegyében	1,795	13,584	94½
Csíkmezőben	8,812	115,108	93½
Háromszékmegyében....	8,960	479,664	30
Maros-(Torda)-megyében	6,166	57,799	12½
Udvarhelymegyében	5,367	89,504	62
Osszesen:	31,600	755,661	92½

A statisztikai évkönyv negyedik évfolyama az 1872-ik évről 23,108 árva és gondnokolt létszámmal 598,544 forint tőkepénzt mutat ki a székelyföldről, az államban pedig 516,746 létszám mellett 72.425,274 forintot.

Midőn tehát anynyi ezer kiskoru *fél millió fölül* tőkepénzről van szó, kérdés: vajjon minő sáfárlkodás történik ez elhagyatottak vagyonával ?

A tőkepénzeket vagy az árvai pénztárban kezelik s nagyobbára biztosított kötvényekre adják ki, vagy a gyámok által kockáztatják. Példa az utóbbi esetre a volt Maros-szék, hol 1877-ben 28,965 forint volt a gyámi kezelés alatt teljesen biztosítatlanul. S hozzá még a gyámok számadása és számoltatása oly pontatlan és nehézkes, hogy pl. 1872-ben a statisztikai évkönyv szerint, a székelyföldön 1871 előtti időről 4,052 gyám és gondnok volt számadásával hátralékban, míg az egész országban 27,287.

Hogy az árvai székek kezelése sem elég biztos, arra több példák vannak. S hogy mindenek felett választott tisztviselők ilyenszerű pénzkezelése nem is lehet elég szigorú, az a dolog természetében rejlik. A protecto-rok és szavazók egy nagy része különös előjogot tart az árvai pénztárhoz, hol vele szemben hálátlanság lenne szigorú alkalmazni olyanok részéről, kik a választás esélyeinek koronként újra meg újra ki vannak téve.

Az árvák túrnak és nem interpellálnak, de az ország és törvényhozó testület gondoljon arra, hogy egy félmillió elhagyatottnak évenként 70—80.000,000 forint tőkepénze már csak pénzügyi és nemzetgazdasági tekintetben is kiváló figyelmet érdemel !

Háromszékmegyében kezdetét vette az árvai pénzeknek takarékpénztárba való összevonása, minek keresztülvitele által nem csak az esedékes kielégítések eszközölhetők gyorsan és pontosan, hanem az eddiginél általában biztosabb, tisztább és pontosabb kezelés honosul meg.

Udvarhelymegye legújában a törvényhatóság házi pénztárába tette át a kezelést. Ez a kölcsönöket, az árvaszék utalványozása alapján, dologi jelzálogos, első helyen való biztosítás mellett, 8%-ra adja ki. A kölcsönösszeg 100 és 1000 forint között változik — a biztosíték katastrális tiszta jövedelmének 15-szörös értéke szerint — s *tíz év alatt fizetendő vissza évi egyenlő részletekben.*

7. Maros-tordamegyei kölcsönös tűzkárbiztosító szövetkezet.

Ez intézmény életrevalóságát mi sem bizonyítja határozottabban, mint azon tény, hogy az már 39-ik év óta áll fenn. S a jónak terjesztése iránt való közönről mi sem tanuskodik világosabban, mint hogy az a székelyföldön — s talán Erdélyben is — még mindig egyedül áll. Igaz, hogy azóta nagyobb mértékben terjesztették ki hálózatukat a tűzkár ellen biztosító társaságok közöttünk is, de az ezeknél eszközölt biztosítások aránylag oly csekély mérvűek, hogy az évi tűzkároknak alig teszik egy pár százalékát.

A kölcsönös biztosítás iránt kétségkívül nagyobb bizalmat lehetne fölbreszteni társadalmunkban, mint a mekkora a nyereségre alakult társulatok iránt nyilvánul. Míg amannál t. i. a nép tisztán látná, hogy a biztosításnál senki külön hasznót húzni nem akar, addig a kölcsönösség elvének alkalmazása azon erkölcsi hatással is járna, hogy a lakosságnak mentől nagyobb számát öleli magába az intézmény, annál inkább gyérülne a boszus gyujtogatás, mert annál éberebb lenne az ellenőrködés és mérséklőbb az a tudat, hogy a károk nagysága szerint fokozódik a biztosítókra a kölcsönös segély terhe.

Hogy azonban a veszélyezés annál korlátoltabb legyen, szükséges volna e szövetkezetbe mindenkinek beállnia.

A kölcsönbiztosítás elve t. i. abban áll, hogy a beállott tagok nemcsak maguk javát biztosítják csapás esetére, hanem, mivel a kártalanítást többi tagtársaiktól nyerik, viszonzásul ők is hozzájárulnak azok esetleges kárainak helyreépítésére. A tagoknak tehát egyetemes érdeke, hogy valamint maguk, úgy más tagtársaik se károsuljanak tűz által.

A mily mértékben apad a tűz által való károsodás, abban a mértékben könnyűül a tagsággal járó teher, mert *fizetni csak tűzkár esetében szükséges*. S mentől nagyobb a tagok száma, annál elhordozhatóbb csekély összegre száll a *megkárosult számára esetről-esetre összehozandó arányos illeték*. Eddigi átlagos számítás szerint a volt Marosszéken 100 forint érő biztosítás e szövetkezetben évenként 30—40 krajczárba kerül. Oly olcsó biztosítás, a milyenre példa egyebütt nincs !

A szóban levő szövetkezetnek 1876-ban a volt Marosszék területéről 5784 tagja volt 2.019,250 forintba menő biztosítással. Az intézmény ugyanaz évben az egyesült egész Maros-Tordamegye területére kiterjesztetvén, már ez év végeig 541 új tag csatlakozott 206,550 forint érő biztosítással. Így a tagok összes száma 6,325 s a biztosított összeg 2.225,800 frt volt.

1876 ban a maros-vásárhelyi nagy égéssel károsult tagoknak 5504

forint s 69 krajczárt fizetett ki a szövetkezet * s ezenkívül a volt szék területén 211 tűzkárosultnak 11,803 forintot.

Azon vágytól lelkesítve, hogy e rendkívül hasznos közgazdasági és társadalmi intézmény mentől szélesebb körben megismerve legyen s elterjedést nyerjen, ide igtatjuk a törvényhatóság 1876-ik évi szeptember hó 28-án tartott bizottsági ülésében elfogadott új alapszabályzatot egész terjedelmében, a mint következik :

ELSŐ SZAKASZ.

Az egyesület célja, kiterjedése, szerkezeti elve.

1. §.

«Ezen kölcsönös tűzkármentő-egyesületnek szellemi vagy erkölcsi célja a boszus gyújtogatások gyérítése, s ezáltal az erkölcsiség gyarapítása ; anyagi célja, hogy a tűz által károsultak segítettessenek.

2. §.

Ezen «Maros-Tordamegyei kölcsönös tűzkármentesítő-egyesület» általa kármentesítendő tagjaivá fogadja az ezen szabályok pontjai teljesítésére magukat, s illetőleg jogutódait az anyakönyvben nevök aláírásával kötelező maros-tordamegyei birtokosokat, úgy szintén a 15-ik pontban irt föltételek alatt Maros-Vásárhelyt vagy más kültörvényhatóságban lakó birtokosokat is.

És az egyesület, valamint eddig Maros-szék törvényhatósági bizottságának intézkedése alatt állott Maros-Vásárhely székhellyel, úgy ezutánra is az egyesült törvényhatóság bizottsági gyűlésének intézkedése és oltalma alá vitetik.

3. §.

Szerkezeti elve az egyesületnek az, hogy a 4-ik §-ban irtt tartalék-alapon kívül más alvó vagy kamatozó pénztára ne legyen, hanem legyenek élő pénztárak egyenként és összesen az egyesület tagjai, kik a tűzkármentesítési összeget csak az előfordúlható égés esetekor (ki-ki a maga biztosítási összegéhez képest aránylagosan) fizetik be, azonban egyenesen és kizárólag csak a végre, hogy a tűz által károsultak irányában az egyesület anyagi kötelessége lehetőleg hamar teljesíttessék.

4. §.

Valamint eddig minden törvényes tag a maga biztosításának minden egy száz forintja után tartalék-alap képezésére 10 krajczárt fizetett, — úgy ezután is kötelesek az új beállók minden száz forint biztosítás után ugyan-

* E gyászos emlékű nagy tűzvész alkalmával Maros-Vásárhelyen 85 ház és 200 melléképület semmisült meg. A kár 661,708 forintra becsültetett. A tűz ápril 12-én délből ütött ki s az oltási munkálatok egészen május 2-áig tartottak.

azon czélra 10 krajczárt fizetni, mely tagság-díj tartalékalap czímén az őket illető első rovatal alkalmával fog beszédetni.

Az ebből begyűlt és begyűlendő összeg, úgy a rovatalokból esetleg fennmaradandó menynység is és ezeknek lehető kamatai, mint a tagoknak elidegeníthetetlen tulajdonát képező tartalékalap oly czélra gyűjtetett és szaporíttatik, hogy abból a tűz által károsultak kárai a becslés és hitelesítés megtörténte után a vezérigazgató felelőssége alatt azonnal utalványoztassanak.

Hogy pedig ezen tartalékalap minden eshetőség alkalmával fizető állapotban legyen és mégis szükségfeletti pénz gyümölcsözötenül a pénztárban ne heverjen: köteles a vezérigazgató a tűzkári szabályok 28-dik czikke szem előtt tartása mellett felügyelni, hogy a társulat kézi-pénztárban lehetőleg 500 forinton felül levő összeg ne vesztegeljen, hanem azt takarékpénztárba helyezvén, az arról szóló betétikönyvecskek a kebli pénztárnok kezelése és számadása alatt álljanak és a kamatok évenként a tartalék-alaphoz csatoltassanak.

MÁSODIK SZAKASZ.

Az egyesület továbbfolytatása módja.

5. §.

Ezen többszöri felsőbb megerősítést nyert és még 1840-ben Marosszék közgyűlése által felállított, s maig is folytonosan fennálló s 36 év lefolyása tanúsítása szerint minden más társulatoknál legolcsóbb és biztosabb «Kölcsönös tűzkármentesítő egyesület» úgy folytattatik tovább, hogy:

Kármentesíttetnek a fennebb a 2-ik cikkben említett módon beállandó helységekben és határain levő, a beálláskor szomszédosított helyeken találtató templomok, tornyok, haranglábak, harangok, a templomokban levő eléghető tárgyak (ha ezek külön összegbe voltak bevallva kármentesítés alá); továbbá lakházak és gazdasági épületek eléghető részei; tulajdon természetnybeli — nem nyereségre beszédett takarmányok, azaz szalmás-, csős- és szemes-gabonák, hüvelyes vetemények, széna, sarju, szalma; úgy szintén kármentesíttetnek mindennemű kocsik, szekerek, szának, gazdasági eszközök, kerítések, élő-, tűzi- és épületre való fák, nagy- és aprómarhák, méhek, a melyek a bevalláskor ezen címek alatt külön-külön beirattatnak. De házibútorok, pénz, bárminemű ruházat, irományok, könyvek, mint melyeknek menynységek és becsök köz- és nyilvános tudatban nincsenek, nem lehetnek tárgyai a tűzkármentesítésnek.

6. §.

Az ötödik cikkben kijelölt eléghető tárgyak pedig kármentesíttetnek akár véletlen saját tüze, akár más vagy harapódzó tűz, akár idegen gyújtás, akár villám által történt azoknak elégése, vagy a tűz által okozott becsök csökkenése, sőt az égés harapódzása meggátlása tekintetéből lerontott épületei, vagy másként kárt szenvedett biztosított javai is az egyesületi tagnak, ha szinte azok nem égnék is el, de a menynyiben a tűz harapódzása meggátlása által kár tétetett bennök, kármentesítés alá tartoznak.

7. §.

Az ellenség vagy polgári zavar által okozott tűzkár a mentesítésnek nem tárgya.

8. §.

A kármentesítés csakis amaz összegig terjed ki, mely összeget az egyesületi tag a beállítás vagy kiigazításkor (19. §.) egyenkint külön-külön biztosított tárgyaira nézve önkénytelen bevallott.

9. §.

Ha a biztosított tárgy nem ég el egészen, kárpótoltatik annyiban, a mennyi részben az biztosítva volt, és az abban történt károsodást a 22-ik §. szerint véghezviendő becsü, úgy a 25-ik §. szerint eszközölt hitelesítés alapjául szolgáló arányosítás (proportio) ki fogja mutatni.

10. §.

Végre kiterjesztetik a kármentesítés az égésnél jelenlévők köz- és nyilvános tudása szerint a tűzoltásban kitűnőleg fáradozó akár társulati, akár társulatokon kívüli egyének öltözetükben történt kárára, igaz becsü szerint is történhető testi sérülésének rendes orvoslási költségeire, úgy szintén ha valamely egyénnek nyilván a tűzoltásban buzgólkodása miatt halála történne, s gyámoltalan özvegye s nevetlen árvái maradnának, ezeknek méltó segédkezésökről a gyámoltalanok szükségéhez s az egyesület erejéhez képest a törvényhatóság képviselőbizottsága esetenként intézkedend.

HARMADIK SZAKASZ.

Az egyesületbe be- és abból kiállítás módja.

11. §.

Az egyesületbe beállásra senki semmi módon nem kényszeríttetik, az önkénytelen beálló pedig biztosítani szánt eléghető javait nem idegen becsüsökkel becsülteti meg, hanem saját belátása szerint teszi föl becsárukat; csak hogy az ugyanazon helységben vagy határán, külön szomszédok között és külön ház vagy telekkönyvi szám alatt létező javait külön anyakönyvi szám alá iratja, még pedig minden külön helyezett takarmányait, vagy gabonáit külön-külön bevallva adja föl, arra azonban figyelmeztetve, hogy a bevallás lehetőleg feleljen meg a biztosított tárgy valódi értékének, hogy az által a VIII., IX. és XXV. czikkekben foglalt hátrányos következmények a biztosító részéről kikerültesse és figyelmeztetve arra, hogy ha az egyes tárgyak becsüösszegei külön-külön nem lennének is kerek 50 vagy 100 számban, de az ugyanazon helységben létező kármentesítendő tárgyak egész bevallott összege kerek, vagyis 50 vagy 100-as számu legyen, mert ha a biztosítási összeg nem lenne is 50 forint, mégis 50 forint után, és ha 50-en felül nem lenne 100 forint, hanem 50 és 100 között, mégis 100 frtra tétetik a rovatal.

12. §.

A biztosítási összeg osztrák értékű forintokban tétessék fel, valamint a becsük, rovatalok, számítások és mindennemű fizetések abban tétessenek.

13. §.

Mindazon maros-tordamegyei birtokosok, kik jelenleg az egyesületnek tagjai, az illető anyakönyvek szerint bevallott összegig minden új bejelentés nélkül a jelen szabályok határozata szerint tagjai maradnak továbbra is a társulatnak oly megjegyzéssel, hogy az öt-öt év elteltével az egyesületből kiállhatási idő az anyakönyvben irt beállási naptól számíttatik. A kik pedig ezután kívánnak az egyesület tagjai lenni, azok személyesen vagy meghatalmazottjaik általszóval vagy írásban adják fel kármentesítési összegeiket a 11-ik cikk értelmében, a mit a vezérigazgató vagy meghatalmazottja az anyakönyvbe beír és azt a beálló aláírása által hitelesíti, s igazolási okmányt ad ki a beállítás valóságáról.

14. §.

Valamint a régi tagokkal gyakorlatban volt, úgy az új tagok kármentesítési ideje is kezdődik az anyakönyvben történt beiktatás napját követő nap déli 12.órájkor.

15. §.

A Maros-Tordamegye hatóságán kívül, ezen egyesületbe állani szándékozó külhatóságbeliek a következő módon és feltételek alatt vétetnek be:

a) A bevallani szándékozó a XI. cikkben irt módon meghatározandó beállási összeg után a IV. cikk értelmében illő száztól 10 krajczár részvénynek, valamint a beállási évre teendő rovatalba előfizetés czíme alatt minden 100-ik beállási orsztrák forint után 40 osztrák krajczárjával illető összegnek az egyesület pénztárába történt befizetéséről a pénzkezelő nyugtatványát előmutatván, a vezérigazgató a beállást az anyakönyvbe szokott módon beírja és a beállóval nevét aláírattja a szabályok kötelezéseinek elismerése végett; a vezérigazgató pedig igazolási bizonyítványt ad beállónak;

b) ha az évenként előforduló tűzkárok fedezésére teendő rovatalba előlegezett 100 frttól 40 kr. az azon évbeli tűzkárokat nem fedezné, a még megkívántató pótlás korlátlanul egészen addig terjedhet, míg az azon évben esett tűzkárok teljesen kártalaníttathatnak. Ezen pótrovatal tartozik az egyesületi tag a rovatali ív kézbesítésétől számítandó 15 nap alatt az egyesület pénztárnokához befizetni, mit ha elmulasztana, azon évben történhető tűzkárának az egyesület általi megtérítése követeléséhez jogát veszti;

c) ha pedig beállási napjától számítandó bármelyik év betelése előtt 15 nap alatt a következő évbeli tűzkárookra 100 frt után az a) pontban határozott 40 krajczár előleget az ügynökségtől, semmi felszólítást nem várva, a pénztárba önkénytesen be nem fizeti, egyesületi tagsága rögtön megszűnik, fennmaradván az egyesületnek azon joga, hogy az ilyen tagnál a kihagyatás idejéig még netán fizetetlen levő hátralékot politikai vagy sommás per útján felvétethesse.

d) a fennebbi három pont teljesítésénél fogva a Maros-Tordamegye hatóságán kívül lakók nem köteleztetnek a XVI., XVII., XVIII., XIX. és XX. cikkeken foglaltakra;

e) azon kebelbeli tagoknak ellenben, kik költörvényhatóságban létező javaikat is itt ezen társulatnál biztosítani óhajtják és a fizetési kötelezettséget az itt biztosított javaikra átteszik, minden megszorítás és előfizetés nélkül elfogadtatik biztosításuk a külhatóságbeli javakra nézve is.

16. §.

Az egyesületbe önkénytesen beállott egyének beiratásuk napjától számítandó öt egymás után következő év lefolyásáig az egyesületből ki nem állhatnak, sőt ha a kármentesített vagyon ezen idő alatt bárminő jogcímen más tulajdonosokra szállott volna át, mint már azon tárgyon fekvő kötelezettséget tartozni fognak az öt évből még hátralevő időig az új birtokosok jelen szabály szerinti rovatalokat pontosan fizetni és a jogokat élvezni. Az öt év kitélésével pedig a kiállást a társulatból épen úgy eszközölhetik, mint más egyesületi tagok a következő XVII-ik cikk szerint azt tehetik.

17. §.

Az, ki az öt esztendő eltelésével nem kívánna tovább az egyesület tagja lenni, tartozik abbéli szándékát az öt esztendő végéig a vezérigazgatónál írásban jelenteni, hogy ez annak nevét az anyakönyvből az idő feljegyzésével kereszthuzással kitörölhesse. Csakugyan köteles az ilyen kiállott tag a netalán az egyesület léte alatt történt tűzkári rovatalokat kifizetni, habár a rovatalok kiállása után tétetnek is.

Több tagoknak együtt, vagy közönség neve és kifejezése alatt lemondani nem lehet; hanem minden egyes lemondó szándékát külön írásban bejelenteni köteles; az egyházmegyék részéről a lemondáshoz a t. t. esperes urak jóváhagyása is melléklendő.

18. §.

Ha ki az öt év beteléséig nem jelenti kiállását, az ilyen a második öt év eltelése előtt ki nem állhat, rendkívüli eseteket kivéve, a melyekben a törvényhatósági bizottság határozandó.

19. §.

Az öt év eltelése alatt az egyesületből kiállai nem lehet ugyan, de elsőbben bevallott összegét nevelni, szállítani, vagy más telekre és tárgyakra átruházni megengedtetik, sőt a biztosított tárgy egészen elenyészése vagy pusztulása esetében egészen is kihagyattatik; mely változásokat a vezérigazgató az anyakönyvben tisztán vezetett jegyzetekkel, s szükség esetében új sorszámokkal is nyilvánosságban tartani köteles.

20. §.

Csupán a tulajdonosok vétetnek be ingó és ingatlan vagyonaik kármentesíttetésére. Csakugyan ha valamely teleknek ideiglenes birtokosa kívánna az épületeket, takarmányokat és ingókat kármentesíttetni, ezen esetben a tulajdonosnak személyes vagy írásban tett beleegyezése kívántatik arról, hogy mind az épületeket, mind az ingókat mennyi ösz-

szegig engedi biztosítani az ideiglenes birtokos által, hogy ha az öt év alatt innen elmenne vagy elhalálozna, vagy a birtok a tulajdonosra visszaszállana, az illető rovatal, vagy netán hátralék fizetése is a tulajdonosra szálljon vissza: miért szükséges, hogy az anyakönyvbe irandó kármentesítést mindenik írja alá, vagy pedig a tulajdonos adjon hiteles írást róla.

NEGYEDIK SZAKASZ.

Eszközök a célra, tűzkárbecsü, pénzrovatal, beszédsi és kiadási rendje és módja.

21. §.

Ha égés történik, a kárvallott vagy kárvallottak az égés napjától számítandó 8 nap alatt (későbbi jelentések csak késedelmet bizonyító akadályok érvényességének a vezérigazgató által leendő elhatározása szerint vétetnek fel) kérvéllyel folyamodnak az egylet vezérigazgatójához, a melyben meg legyen írva, hogy melyik évben, melyik hónap hányadik napja, melyik részében, melyik helységben, hány anyakönyvi és hány házszám alatt, kik szomszédságában, kinek vagy kiknek minő kármentesített vagyoniak égtek el egészben, vagy azoknak egy része és azoknak megbecsültetése kéretik.

22. §.

A vezérigazgató a becslési kérelem-levelet összehasonlítván a bevalási anyakönyvvel, miután meggyőződött, hogy a bejelentett tárgy biztosítva volt, oly utasítással bizza meg a járásbeli szolgabíró, s esetleg az illető körjegyzőt, hogy őt, lehetőleg egyesületi érdektelen becsült maga mellé véve és meghűtelve, mindenekelőtt a kározt hallgassák ki, s feladását vegyék jegyzőkönyvre, azután járjanak végére, hogy az égés tárgya minő szomszédságok között állott az égés előtt; akár részben, akár egészben nem volt-e már lebontva, elhasználva vagy elenyészve; ezeknek megtörténtével legelőbb határozzák meg, hogy a biztosított tárgy mit érhetett égés előtti állapotában és egészen-e vagy csak részben károsodott el? azután becsülik meg a kártérítés alá bevallott tárgyakban külön-külön az égés által, vagy pedig az oltás alkalmával történt kárt, a mennyiben lehet apróra részletezve, hogy t. i. fedélboríték, léczezés, szarufák, gerendák stb. stb., miből állottak, milyen minőségűek voltak azok és mit értek? és ezeknek részletezett összegeiből állítsák ki a főösszeget külön-külön minden tárgyra nézve, egyszersmind pedig az égéstől megmaradott részek és valamire még használható anyagok értéke is meghatározandó.

Utoljára előállítandó tanuktól igyekezzenek kipuhatolni az égés okát, úgy szintén a X-ik cikk értelmében a tűzoltásban fáradozottnak ruhájában vallott kára igaz becsüjét, vagy testi sérülés esetében annak gyógyítására szükséges pénzmenynyiséget, vagy ha épen abból halála történne, özvegye s nevetlen árvái maradnának, az ezek gyámolítására a körülményekhez mérsékelt segedelmezését fel kell tenni, végül a becsültető biztos és becsüsök napibérét is a XXVI-ik cikk értelmében, s mindezekről készítsenek lehető rövid fogalommal hiteles becsülelet azonnal az ügynökséghez elküldendő; nagyobb mérvű s kivált bonyodalmasabb kérdésű tűzkároknál maga az igazgató tartozik a becsüre kiszállani, valamint

akkor is személyesen megyen ki az ügy eldöntésére, midőn a becsü valósága akár a társulat, akár a kárvallott által kétség alá vonatnék.

23. §.

A becsültetés alkalmával a kárvallott hiteles bizonyságokkal támogatja, vagy ha az nem lehetne, ha a dolog úgy kívánná, hite mellett köteles feladni elkárosodott vagyona miségét, menyinyiségét, kerülve azt, hogy többet adjon fel, mint volt az égés pillanatja előtt, vagy az égéstől megmaradt vagyónának legkevesebb részét is eltitkolja, mert ezen esetben, ha csalfasága bármikor kitudódna, elveszti a kármentesítéshez jogát, vagy ha már kielégített volt, az egyesület azt a legrövidebb sommás per útján visszakövetelheti.

Mely esetek illetékes elbírálására, úgy a társulat maga, valamint a káros fél a központban Maros-Vásárhelyt fennálló királyi járásbiróságot jelöli ki.

24. §.

Ha az egyesület valamelyik tagja arra vetemedne, hogy biztosított javait bármi okból és módon és maga önkényt égetné, vagy gyújtatná fel és az a tűzkár felvétele előtt, alatt, vagy után alaposan behizonyosodnék, az ilyen tag azonnal elveszti tűzkára mentesítéséhez teljes jogát, nemcsak, hanem azáltal netalán másoknak okozott károkról is felelős maradván, mint bűnös gyújtogató, az ügynökség és a községi előjáróság által is az illető büntető-törvényszéknek méltó büntetés végett maga útján és rendén bejelentendő. Sőt, ha a tűzkármentesítési összeget az egyesületi pénztárból kivette volna, tartozand azt, mint tiszta adósságot visszafizetni az egyesület pénztárába; s ezeken felül, mint az egyesület nyilvános károsítását eszközölt tag, nem lévén méltó továbbra is a társulatba maradnia, a törvényhatósági bizottság a társulati tagok közül nyilvánosan kitöröltetni rendelheti.

Hasonlóan elveszti tűzkármentességi jogát az olyan tag is, a ki ugyanazon egy tárgyat más biztosító-társulatnál is biztosította, ha azonban a kárösszeget már felvette volna, ezen jogtalanul élvezett összeget a 23-ik §-ban meghatározott úton is társulatnak visszatéríteni tartozik.

25. §.

A beküldött becsüt a vezérigazgató, ha abban nem talált hibát vagy hiányt (mert akkor visszaküldi kiigazítás végett) ezen szabályok értelmében felelet terhe alatt hitelesíti oly módon, hogy mindenekelőtt azt vizsgálja meg, vajjon a biztosított tárgy leégett-e egészen? mely esetben, ha az égés becsüösszege kevesebb vagy egyenlő a biztosított összeggel — azt egészen hitelesíti: ha pedig több a becsüösszege a biztosított összegnél, ezen becslési többséget nem veheti tekintetbe, mivel a VIII-ik cikk szerint a kártérítés csak a biztosított összegig terjedvén ki, a nem biztosított részbeli károsodást a tulajdonos maga szenved.

Midőn ellenben azon eset áll elő, hogy a biztosított tárgy nem ég el egészen, s kitűnik egyszersmind a becsülevélből és a bevallásból, hogy annak csak egy része volt biztosítás alá adva, — ilyenkor a vezérigazgató a csak részben biztosított és csak részben leégett tárgyra nézve a IX-ik cikk

szabványa szerint csak annyit részben határoz kártérítést, mennyit részben a tárgy biztosítva volt, — és ezen eljárásban, ha más biztos adatai nem lesznek, az arányosítás (proportio) igazságos elvét alkalmazza. Ön-kényt értetődő, hogy ha a részben leégett tárgy egészben volt biztosítva — a becsült összeg is egészen hitelesítendő.

26. §.

A vezérigazgató ezen megbírást részletenként okaival együtt beírja a becsülevélbe és kiszámítja a károsnak az egyesület által fizetni kellett összegét, hozzáadva a becsübiztos és becsüsök napibérét is, a távolsághoz mérten kiszámított fuvarbérrel együtt; a X-ik, s illetőleg a XXII-ik cikkben említett javadalmazások mennyisége meghatározását pedig a törvényhatósági bizottságnak hagyván fenn.

27. §.

A fennebbiek szerint megbírált és hitelesített becsülevelet haladéktalanul átküldi a vezérigazgató a pénzkezelőhöz és egyszersmind a kiszámított kárpótlás kifizetését a 4-dik §. értelmé szerint utalványozza a becsülevelen, hogy a káros a kiszámítást a pénz átvételekor megláthassa, s ha azáltal netalán károsítva érezné magát, a becsülevelnek másolatát a pénzkezelőtől kivéve, folyamodhassék az egyesület igazgatóságához, onnan másodfokulag a felügyelőbizottságot képviselő közigazgatási bizottsághoz, harmadfokulag pedig a törvényhatóság bizottsági gyűléséhez, honnan fennebbvitel, mint a törvényhatóság hatásköréhez tartozó keblü ügyben, birodalmon belül meg nem engedtetvén.

Ezen becsülevelek, melyekre írónak a hitelesített kártérítési összegnek átvételéről, a káros vagy törvényes megbízottja által kiállított nyugták, a pénzkezelő számadásával visszakerülnek a vezérigazgatói levéltárba. A becsü költségeit nyugta mellett mindig az illető, a becsübe befolyt biztos veszi ki, ki felelet terhe alatt köteles azt az illetőknek kiosztani, s arról vett nyugták beadása mellett magát a pénzkezelőnél igazolni.

28. §.

A vezérigazgatónak levén szoros kötelessége ügyelni arra, hogy a IV. cikkben meghatározott kézi pénztár lehetőleg mindig fizethető állapotban legyen,

ennélfogva köteleztetik a vezérigazgató az évi rendes rovatalt évenként január hó 31-ig hitelesen összeállítani s további eljárás végett a 30. §-ban megjelölt helyre beadni.

A IV. cikk szabványainak szem előtt tartása mellett megbízatik a vezérigazgató arra is, hogy a nagyobb mérvü tüzesetek alkalmával, midőn a tartalékalap a fizetéseket teljesíteni képes nem lenne, a szokásos évi rovatalon kívül a tűzkárokhöz képest rendkívüli rovatalokat is tehessen, hogy pedig az ily terhelő rendkívüli rovatalok minél kevesebbé fordulhasanak elé, a tartalékalap gyarapítása czéljából meghagyatik a vezérigazgatónak, hogy bármily kevés lett légyen is valamelyik évben a kifizetett kártérítés mennyisége, mégis az évi rovatalt a XXXIV. cikkben határozott 10 krajczárral együtt egy száz forint biztosítás után 40 krajczárnál kevesebb összegre ne tegye.

29. §.

A rovatatok az igazgatóság levéltára számára, a minden rovatalkor ahhoz való nyomtatott ívekre készíttessenek el és annak első lapjára a tűzkárvallott helységek és egyének nevei, ezeknek a hitelesítés szerint megállapított összegek becsüköltséggel együtt fel legyenek téve és az egész summázva; a második s következő lapokra pedig járasonként minden helységbeli egyének neve után azoknak bevallási összegek, s az arra tett rovat fel legyen téve, a melyből azután minden helység számára külön ívre a kiküldendő rovatívek kiirattathassanak.

Ezekon kívül külön kivonatba legyen meg a pénzkezelő számára járasonként minden helységbeliekre rovat összeg menyisége; végre áttekintés végett minden járásból begyűlendő összeg és az azokból bejövő egész rovatoli összeg.

30. §.

Az előbbi cikkben irt módon elkészített rovatoli íveket a vezérigazgató haladéktalanul beadja az igazgatósághoz, a hol lehető sietséggel átvizsgálván, az alispán azokat az illető járási szolgabírák útján vevény mellett kiküldeti a községi előjáróknak felszedés végett; a rendezett tanácsu várost illető rovatoli íveket egyenesen a polgármesternek küldi meg, hogy saját körében és felelőssége terhe alatt a XXXI. cikk értelmében azoknak felgyűjtését és befizetését eszközölje. A külhatóságbelieknek azonban a körülményekhez képest, posta útján, vagy más közlekedési módon, de mindig vevény mellett küldi meg a vezérigazgató a rovatokat.

Ugyanazon alkalommal a pénzkezelő számára készített járasonkénti és egyes községenkénti rovatokról összeállított kimutatást a vezérigazgató a pénzkezelőnek szükséges tudás és alkalmazkodás végett átküldi.

31. §.

Mihelyt a helységbeli előjáróság a XXX. cikkben irt rovatoli ívet veendi, az egyesületi tagokat 8 nap alatti fizetésre egyenként felszólítani köteles, mely határnapnak elteltével azokat, kik illetőségeiket be nem fizették volna, személyesen megint három nap alatti fizetésre, és hogy ha ezen kétszeri felszólításnak is eredménye nem lett, tartozik a községi előjáróság (falusbíró és jegyző) egyetemlegesen 10 forint büntetés terhe alatt a fizetni vonakodó egyesületi tagnak legkönnyebben pénzzé tehető, felkelhető, a követelést s lehető költségeket felérő javait lezálogolni és megbecsültetni és arról felvett jegyzőkönyvet az illető szolgabíróhoz, esetleg polgármesterhez azonnal megküldeni.

A ki a lezálogolt javak megváltása végett 8 napi időt szab ki, de egyszersmind megrendeli, hogy a 8 nap elteltével a lezálogolt javak a legközelebbi országos, vagy hetivásáron becsü árban elárvereztessenek; ha pedig az alkalommal a megbecsült áron eladhatók nem lennének, az árverezést követő harmadnap mulva becsüáron alól is eladathassanak, és a szükségelt elégtétel a megirt módon tovább folytathassék, mit az illető falusbírák és jegyzők minden kifogáson kívül fogyanatosítani úgy tartoznak, hogy a rovatoli egész összeget a rovatatok kézhezvételétől számítva 30 nap alatt az egyesületi pénztárba multhatatlanul kötelesek befizetni, mely eljárás teljesülésére és annak pontos végrehajtására hivatalos fele-

lősség terhe alatt mindenek felett a szolgabíró, illetőleg polgármester kötelesek.

Ha pedig találatnák az egyesületi tagok közt, a ki az elégtételnek vakmerően ellenszegülne, az egyesült Maros-Tordamegye alispánja a köz-igazgatás büntető hatalmának minden erejét a legszigorubban fogja alkalmazni ellene és szorosan fog felügyelni arra is, hogy mind a szolgabírók, illetőleg polgármester, mind pedig a pénzügytő falusbírók és jegyzők a társulat iránti kötelezéseiket ezen szabályok értelmében pontosan teljesítsék.

82. §.

Minden egyesületi tagnak egy fizetési könyvecske fog megküldetni, melybe minden rovatalokból az őket illető mennyiség a községi előjáróság által bejegyeztetik, s egyszersmind a rovatal kifizetését is a pénzügytő, valamint a rovatali ívek, úgy az egyes könyvecskékbe is beírni köteles; a felszedett pénzt pedig az előjáróság valamelyik tagja mindig a rovatali ívvel együtt viszi be a pénzügyelőhöz, a ki arra a befizetett összeget nyugtázza.

33. §.

Valamint a vezérigazgató köteles a tűzkárfizetést a tűz napja sora szerint rendezve utalványozni, úgy a pénzügyelő is felelet terhe alatt köteles a károsokat azon renddel fizetni ki.

34. §.

Minden esztendőben teendő első rovatal alkalmával a tűzkárok fizetésére kellő összegen felül növeltetik a megkivántató száztóli krajczárnak száma 10 osztrák krall, a melyből begyülvendő összeg a vezérigazgató jutalékára, utazási szükségere, szállás és irodai helyiség tartására, írnok és segéd fizetésére s más irodai és kezelési költségek fedezésére, mint átalány rendelkezésére adatik.

ÖTÖDIK SZAKASZ.

Az egyesület kormányzata.

35. §.

Az egyesület kormányzatát teljesíti:

- az igazgatóság;
- a felügyelő bizottság és
- a közgyűlés.

36. §.

Az igazgatóság áll Maros-Tordamegye törvényhatósága alispánjából, főjegyzőjéből, pénztárnokából és a vezérigazgatóból, kit a felügyelő bizottság által ajánlott három egyénből a törvényhatósági bizottság 5 évre választ meg, szótöbbséggel.

Az igazgatóság ülései nyilvánosak; elnöke az alispán vagy helyet-

tese, jegyzője a vezérigazgató; határozathozatalra három tag jelenléte szükséges; szavazatok egyenlősége esetében az elnök szavazata dönt.

37. §.

A felügyelő-bizottság teendőit végzi a törvényhatóság közigazgatási bizottsága, a kereskedelmi törvényben meghatározott szabványok megtartása mellett.

38. §.

A közgyűlés törvényes jogait és kötelességeit pedig mindenekben gyakorolja csakugyan a törvényhatóság bizottsági közgyűlése, melynek oltalma és legfőbb felügyelete alá bizatnak ezutánra is az egyesületi tagok összességének jogai és érdekei.

39. §.

Magát az egyesületet érdeklő kérdéseket vagy a társulati tagok lehető panaszait elsőfokulag az igazgatóság intézi el, másodfokulag a törvényhatóság közigazgatási bizottsága mint felügyelő testület határoz, harmadfokulag pedig a közgyűlést képviselve végérvényesen a törvényhatósági bizottság gyűlése dönt.

40. §.

Az egyesület minden ügyeit ezen szabályokban megírt eljárás szerint, teljes felelet terhe alatt vezeti és kezeli a vezérigazgató. A pénzkezelést pedig számadási kötelezettség mellett folytatja a törvényhatóság pénztárnoka.

41. §.

Mindenik polgári év lejártával, midőn azon évi tűzkárookra tett rovatalok a 28. §. szerint szétküldve és a XXXI. cikk szerint a pénztárba már befolyva is lettek, köteles a pénzkezelő az egész évi kezelésről az előbbinivel egybefoglalólag átalános kimutatást készíteni, melyhez az utalványozott és kifizetett tűzkárokról s más kiadásokról szóló nyugták számadásképp mellékelve legyenek; ezen kimutatást a vezérigazgató megvizsgálja, a nála levő adatokkal összehasonlítja és a kiadást a bevételből leszámítván, meghatározza a pénztári maradékot, mely a társulat azon évi tartalékalapját képezi, és az eredményt, mint a rendes mérleget, az egész kimutatással együtt az igazgatósághoz beterjeszti.

42. §.

Az átvizsgált számadást és mérleget az igazgatóság átteszi felülvizsgálat végett a közigazgatási bizottsághoz, mint felügyelő testülethez, hol, miután azok helybenhagyattak, végellátás végett a legközelebb tartandó törvényhatósági bizottsági gyűléshez adatnak be az igazgatóság által, melyeket a törvényhatósági bizottsági gyűlés véglegesen felülvizsgál és ahhoz képest adandó felmentő levelet a pénzkezelőnek.

Köteles azonban az igazgatóság, a törvényhatósági bizottsági gyűlés megtartása előtt 8 nappal a pénzkezelő kimutatást és mérleget a törvényhatóság kiadó-hivatalánál közszemlére kitenni, midőn pedig a törvényhatósági bizottsági gyűlés által is helybenhagyatott, a jóváhagyott mérleg

egy eredeti példányát az illetékes törvényszéknek haladéktalanul bemutatni tartozik, s ezen kívül a társulati tagok betűrendes névjegyzékét biztosítási ösztöszégeikkel együtt minden év január havában ugyanazon törvényszéknél bejelenteni köteles.

43. §.

Valamint a vezérigazgató ezen szabályban körvonalozott eljárásaira nézve az igazgatóság és közigazgatási bizottság mint felügyelő testület ellenőrködése alatt áll, épen úgy a pénzkezelést is ugyanazon testületek ellenőrizni kötelesek, és bármikor meglepő pénztár-vizsgálatot intézhetnek el, s rendetlenség — anynyival inkább hiányok esetében — úgy szintén a vezérigazgató mulasztása vagy bebizonyult rendetlen hanyagsága alkalmából, a társulat érdekét védeni, s a körülményekhez képest az illetőknek állásuktól felfüggesztése s ideiglenes helyettesítés által is ezen igen régi kegyeletes és üdvös intézményt a helytelen kezelés által való bukástól megoltalmazni a hatóság közigazgatóságát intéző testületek tagjainak egyetemes polgári kötelességök.

44. §.

Minden ötödik év lejártával köteles a vezérigazgató a megvizsgált pénzkezelői számadásokból az 5 év alatt történt rovatatok menynyiségét, a társulati tagoknak kifizetett egyes kártérítéseket, a megelőző évekről átjött tartalékalapot, s egyszóval minden bevételeket és kiadásokat magában foglaló kimutatást elkészíteni, melyet az igazgatóság, közigazgatási bizottság, végre a törvényhatósági bizottsági közgyűlés is átvizsgálván, az így megállapított kimutatás kinyomatandó, s az igazgatóság útján minden érdekelt helységek és tagoknak szétosztatván és egy példány az illetékes törvényszéknek is megküldetvén, nyilvánosságra hozandó.

HATODIK SZAKASZ.

A társulat feloszlása.

45. §.

Jóllehet ezen közczélú intézmény szerkezeti elvénél fogva feloszlatatlannak tekinthető, mindazonáltal, ha idők során, a körülmények változtával a feloszlás szomorú sorsára jutna, a kereskedelmi törvény ide alkalmazható szabványai vétessenek tekintetbe: és a lehető jogos követelések kielégítése után fennmaradandó, feloszthatatlan tartalékalap felett a törvényhatóság képviselő-bizottsága, a nép érdeke tekintetbevételevel, közczélú intézmények felállítása, vagy olyanok pártfogása céljára határozván.»

Eddig az alapszabályok.

Az ezekben előtárt intézmény meghonosítása az egész székelyföldön kívánatos lenne.

A biztosítás átalánosulásának legfőbb akadályául rendszeren a szegénységet, pénzhiányt halljuk említettetni. E baj kétségkívül létezik is. De

ennél sokkal nagyobb baj az, ha a gazdasági költséges felszerelés s egy egész évi munkásság és szorgalom gyümölcse napról-napra ki van téve a megsemmisülésnek. A jól szervezett és elvek szerént vezetett gazdaság a befektetés, munka és termelés mellett megköveteli azon solid számítást és előrelátást is, hogy a szerzemény birása és élvezhetése ne legyen az esélyek szeszélyére bízva. S mentől nagyobb az önfeláldozó munkásság a szerzésben, annál szükségesebb az utolsó lépést is megtenni e biztosításra. A szegénység sem a biztosítás ellen, hanem épen arra unszoló indok. A ki egy tűzvész által tönkre mehet, annál maga és családja ellen ejtett mulasztás azon eshetőség ellen óvszert nem keresni.

A biztosítás a gazdaságnak olyan alkatrésze, mint az építés, a szántás-vetés vagy az aratás. Ezek az előzmények, az a betetőzés. Egyik műveletet sem lehet elmellőzni kockáztatás nélkül. A mezőgazdaság pedig oly kevéssé nyereszkes vállalat, hogy abban kockázatnak helyet nem adhatunk.

Az itt közlött szabályok szerént a biztosítási intézmény oly egyszerű, hogy az minden nagyobb nehézség nélkül lenne törvényhatósági adminisztratio tárgyává tehető. Különben is szükséges, hogy a közigazgatás nagyobb mértékben nyerjen és teljesítsen közgazdasági functiokat, mint az eddig volt.

A biztosítás kiterjesztésével természetesen a *tűzrendőri és tűzoltási* intézményt is párhuzamosan kellene kifejleszteni.

Amannak a tűzoltási eszközök községenkénti beszerzésén, kezelése begyakorlásán, az oltásnál teljesítendő munka beosztásán s mindezek felügyelésén, ellenőrzésén kívül ki kellene terjeszkednie az *építkezések szabályozására* is. Deszka-kémények, szalma-fedelel ma is eléggé veszélyesek; de a kölcsönös biztosításnál teljességgel meg nem tűrhetők. Az ilyen épületek birtokosa, mint biztosító, tagtársaira nézve mindig fokozza a veszélyeségeit. Ugyanez áll a székely köznépnel szokásos nyári szabad tűzelőkre (u. m. sütőházak), melyeknek tapaszt nélküli faoldalain s padlózat nélküli deszka-fedelén szabadon játszik a szél a pattogó tűz lángjával és szikráival.

A hamu gondozására hasonlóan kevés figyelem fordíttatik. Néhol a padlásra, másutt a szemétdombra öntik, s az abban rejlő parázs számtalan esetben okoz gyuladást.

Mindezen s ezekhez hasonló körülményekre a tűzrendőri szabályoknak okvetetlenül ki kell terjeszkedniök.

A tűzrendőri szabályok kidolgozásánál alapul vehető az 1869. június 17-ről 3365. szám alatt kiadott belügyminiszteri rendelet, s a volt Háromszék törvényhatóságának 1871-ben alkotott s belügyminiszteri megerősítést nyert szabályrendelete.

A városokban és nagyobb községekben e mellett ajánlandó az *önkéntes tűzoltó-egyletek* szervezése.

Ilyen egylet a székelyföld területén még csak 3 van életbeléptetve u. m. a m.-vásárhelyi, sz.-keresztúri és sepsi-szentgyörgyi.

A tűzrendőri és önkéntes tűzoltói intézmények meghonosítása és gondos fejlesztése meg fogja könnyíteni a kölcsönös biztosítás életbeléptetését és annak jótékony támogatására szolgálанд.

8. Észrevételek, javaslatok.

A közadózási viszonyok ismertetésénél kitűnt, hogy a székelyföldi állami egyenes adónak 36.90%-a nehezedik a földbirtokra s 9.20%-a az ipar- és kereskedelemre. Együtt 46.10% a kettőre. A többi ezen két *fő tényező* között arányosan oszlik meg. Ilyen különösen az I. és II. osztályu kereseti adó 27.08%-kal s az átalános jövedelmi pótdadó 10.84%-kal. A mi ezen fölül marad, az mindössze 16%.

S mit látunk azon két fő adó-alap ilyen mérvű megterheltségével szemben az állami kiadásoknál? Azt, hogy a székelyföldre fordított 1.276,002 forint évi kiadásból csupán 2480 forint esik földművelés-, ipar- és kereskedelmi célokra. Ez teljességgel nem áll arányban sem a bevételekkel, sem a kiadások többi tételeivel. S nemcsak a helyi érdekek ápolásának, de a magasabb állami célok szolgálatának sem felel meg. A közjólét fokozásának e téren is működésbe kell hozni mindenféle eszközeit, melyek egyszersmind az adó-alap államfenntartó erejét fokozni vannak hivatva.

1. Járuljon hozzá tehát minden jogosult tényező, u. m. törvényhatóságok, képviselők, egyletek és a közvélemény vezetői ahhoz, hogy az *állam közgazdasági politikája gyökeres javításon menjen keresztül*. Ide tartozik első sorban, hogy a földművelés és ipar emelésére alkalmas törvények hozassanak. A birtokviszonyok rendezése, a földművelési rendszer javítása s az ipar fejlődése nem bízható az értelmetlen elem csökönösségére, hanem törvényhozási intézmények és közegek támogatását igényli.

A megyei közalapoknál tisztán ki lehetett mutatni a megyei közvagyon azon részét, a melyet tőkepénzekben kezelnek s mely az egész székelyföld területén 360,231 forintot tesz; de nem lehet tudni pl. a Csík-megye közönsége köztulajdonát képező havasrészek becsértékét. Továbbá a vagyonleltár kezelése és a nyilvántartás sem eléggé szabatos mindenütt. E tekintetben a következő javaslatom:

2. A hol megyei fekvőségek vannak, azok területe pontosan felméréstendő, határvonalai minden kétséget kizárólag megjelölendők, minőségek részletesen meghatározandó és értékesítésekre nézve szakértői vélemény és kezelés követendő. Különösen a hol erdőségekből áll a fekvőség, utánózkodó például választható a volt marosszéki közbirtokosság gazdasága az u. n. «Szék-havasán».

A fekvőségek és tőkepénzek számára azután egy törzskönyv készítenendő, mely alapját képezze a közvagyon kezelésének és ellenőrzésének, s melynek egy példánya az alispáni, másik a számvevői hivatalnál gondoztatván, évenként a közvagyon állapotának változása szerint kiigazítandó s hitelesítendő.

Hogy úgy a törzskönyvhöz, mint az összes kezelési naplókhoz a minták egyöntetősége előnyös, azt mindenki könnyen belátja. Erre nézve a székely megyék, a *székely-egylet* felhívására, anynyival inkább alakíthatnának egy közös bizottságot, mert ugyanannak kellene feladatává tenni a 3-ik pont alatti terv elkészítését is.

A megyei közvagyon vagy alapítványok nagyobbára legújabbkori keletűek lévén, bennök a korszellem előtti hódolat nyilvánul, a menyinyiben túlnyomóan, csaknem kizárólag, közoktatási célokra vannak rendelve. Ez egy oly örömdetes tény, a melyet nem lehet eléggé méltányolnunk. Ez mindenesetre a régi mulasztások helyrehozására való komoly törekvésről tesz bizonyosságot.

A nélkül tehát, hogy valamit az említett körülmény helyes és dicséretes voltából levonni akarnánk, *okvetlenül rá kell mutatnunk arra a szegénységre, mely a megyék közterhei fedezésére szolgáló alapoknak csaknem teljes hiányában tárul elénk.* Innen az a sok és gyakori pótagó, mely még nehezebbé teszi a különben is súlyos közterheket.

3. Ezért szükség lenne olyan megyei közalapok létrehozására törekedni, melyek a megyei pótagók helyettesítésével lehetségessé tennék a közterhek hordozásának könnyíttetését alulról kezdeményezni.

E közgazdasági előrelátás szépen nyilvánul a volt aranyosszéki közbirtokosság 40,000 forintos alapítványában. Ez adott volt lételt az udvarhelymegyei *turópénz-alapnak* is, mely azonban eredeti rendeltetésétől elvonatván, jelenleg az udvarhelyi reáliskola fenntartási költségeihez csatoltatik.

A *községi háztartásnál* különös figyelmet igényel a törzsvagyon, a regale-jogok és kiváltságokból eredő haszonélvezet, a tőkepénz és a költségvetés.

Ez időszerént még sem a megye, sem a község nem ismeri tisztán a községi vagyont, nemcsak azért, mert annak egy része még jogi tisztázásra vár, hanem azért is, mert szigorú és pontos leltározás alig fordul elé a székelyföldön. Említettem volt, hogy Udvarhelymegye komoly kezdeményezést tett ez irányban. Adataim hiányossága megmutatja, hogy hol és mi a tenni való.

4. Minden községben t. i. a leglelkiismeretesebben és szigorú törvényes ellenőrködés alkalmazásával számba kell venni a fekvő vagyon *területét, becsértékét, szokott jövedelmét*, szintúgy az *ingóságokat* és azok becsértékét; a *regale-jogok és haszonvételek* becsértékét, mint capitalist és az ezekből

nyerni szokott évi jövedelmet, végül a *tőkepénzeket* és azok jövedelmét. Ezekből, miután a munka kellőképen teljesítve van, mindenütt **községi vagyontörzskönyvet** készíteni, melynek hitelesített párja a törvényhatóság számvevői hivatalához nyújtatván be, ottan azokból a *megyei községi vagyontörzskönyvre* készíttetik el. A községi törzskönyvbe évenként bevezetett hiteles változások hivatalosan bejelentetvén, a megyei központi törzskönyvbe is bevezetendők. A községi *költségvetések* ennek alapján készíttetnek el s a központon is ennek alapján ellenőriztetnek.

A készítendő törzskönyveknél is kívánatos lévén az egyöntetűség, utalunk az 1. szám alatti javaslatunkra.

Egy tökéletes vagyontörzskönyv elkészítése azonban alig lévén lehetséges, míg a fekvővagyont és regálék iránt a községi és közbirtokossági jog tisztázva, és az elkülönítés és arányosítás keresztülvive nincsen:

5. Kívánatos, hogy a székelyföldi országos képviselők ennek országos törvény által megvalósítását sürgessék és eszközöljék. Az európaiag rendezett állam eszméje nem tűrhet meg tisztázatlan tulajdonjogi viszonyokat. Addig is a haladéktalanul összeállítandó törzskönyvekbe külön rovatba vezetendő mind az, a mi iránt a jogigények szabályozva nincsenek.

Vox populi vox Dei. Az pedig a nép szava, hogy: «a falú rossz gazda». Én ezt úgy értem és úgy is tapasztaltam, hogy földbirtokát a község oly jól gyümölcsöztetni, mint a magán ember, nem tudja. Példa erre, az általam megkísértett törzsvagyontkimutatásban, Udvarhelymegye, melynek községei 1483 forint évi jövedelmet húznak 6606 hold községi földbirtokból, a melynek csak becsértéke 67,791 forint.

6. Czélszerűnek és hasznosnak mutatkozik ennek nyomán a *kisebb darabokból álló* községi fölbirtokot eladni s az ezekből befolyó összeget mint tőkepénzt kezelni. E javaslat az erdőterületekre nem vonatkozik.

7. A községi tőkepénzek kezelésére a legszigorúbb rendszabályok léptetendők életbe.

Az évi *költségvetések* azt mutatják, hogy községi háztartásban a szélsőségek uralkodnak. Van székely község, a melynek közigazgatása 52 forintba kerül, s van, a mely 23,000 forintot emészt föl.

E mellett két körülmény hívja fel különösen figyelmünket, az t. i., hogy a több ezer forint évi jövedelemmel bíró községek nagyobbára épen úgy elköltik évenként bevételeiket, mint az a pár száz község, mely 2—3—400 forintig csupán terhes póttadóval emelheti fel évi költségvetését. Ezekre nézve nagyon nyomasztó a tőkehiány, amazokra nézve pedig kevésbé gyümölcsöző a nagy tőke, mint lehetne. Amazoknak feltétlenül volna fölöslegük, a miből specialis közczélokra önálló alapokat képezzenek, emezekre nézve pedig életkérdés volna a közterhek fedezésére teremteni némi alapot. Ott virágzó jólét, itt tűrhető állapot fejlődnék ki idővel. Megtartatnék ugyan

a szerencse vagy természet által teremtetett különbség a vagyonos és szegényebb községek között, de arányosan fokozódnék mégis a községi háztartásban a prosperitas.

Ennek elérése végett:

8. A községek arra lennének kényszerítendőek, hogy az évi költségvetésben kitüntetett bárminemű összes bevételeiknek pl. 5 vagy 10%-át meghatározott és helybenhagyott célú tőkésítésre elkülönítvén, csak azután előirányozhassák kiadásukat a fennmaradó összességhez képest. A vagyontalan községek első sorban, természetesen, a községi administratio számára tőkésítenének alapot, a többi pedig iskolai, közgazdasági, közegészségügyi és human célokra, a körülmények szerint. Az utóbbiakhoz tartoznának a városok is.

A községi és megyei közvagyon szabályos kezelése és a pénzügy virágzó állapotba hozása egyik legközvetlenebb és leghasznosabb feladata volna a törvényhatóságoknak. A megye a maga nagy funkcióját e téren még teljességgel nem ismerte fel. Mindenáron politikai szerepre törekedett s annak visszaszerzéseért sovárogo, pedig a *megyének valódi hivatása inkább közgazdasági, mint politikai*. A népelet, a községi háztartás anyagi és szellemi érdekeinek spherájába az állam körén belül semmi hatóság, semmi intézmény oly mélyen nem ereszkedhetik le, azzal oly közvetlen érintkezésben nem áll, mint a megye. Ez tartja kezét a községek szívdobbanásán, ütereik lüktetését ez érzi, elhalását ez sínli meg leghamarább. A milyen a megye uralkodó szelleme, olyan vezeti a községet is. S ha a megye szabályossá és erőteljessé tette a községi háztartást, ez által saját erejét is sokszórosan fokozta.

S hogy e kérdéssel komolyan foglalkozni szükséges és megérdemli, s hogy kitartással számbaveendő eredményekre is számíthatunk, ennek bebizonyítására elég lesz emlékezetbe noznunk, hogy miről van itt szó. Nem kevesebb mint 4—500,000 hold fekvőségről 2—3 millió forint becsértékkel, egy pár millió forint értékű regale-jog haszonélvezetről, mintegy fél millió forint tőkepénzről s az 1877-ik évi költségvetés szerint nem kevesebb mint 730,414 forint évi bevétel felhasználásáról, melyből avagy csak 5% tőkésítés is közel 40,000 forint alappal növelné évenként a székely nemzeti vagyont.

Ez anyag méltó tárgya lehet a megye közfigyelmének, mert a mint előbb ki volt mutatva, **itt 14 és félmillió forint érő 5%-ot jövedelmező alapvagyonról van szó!**

8. A leghasznosabb és közügyeinkre nézve leghálásabbnak ígérkezik tehát *közgazdasági politikát inauguralni a törvényhatóságokban!*

9. A *magánháztartás* nyomorán, melynek csak nyilvántartott terhe egy millió forinttal szaporodik évenként a székelyföldön, alig segíthet

egyéb, mint e műben tárgyalt reformok megvalósítása a közgazdaság-, ipar-, kereskedés- és pénzügy terén.

Sokat tehet e téren a *takarékossági erények* kifejlődése és terjedése is. *Lónyai* azt mondotta volt, hogy a *meggazdagodás legbiztosabb módja: háztartási igényeinket egy fokkal lennebb szállítani, mint jövedelmeink nagysága*. Ez arany tanács a háztartási egyensúly helyreállítására, melyet határozottan megzavartnak mondhatunk, kétségtelenül igen sokat tehet, különösen ha kiegészítjük *Gadl* Jánosnak a magyar orvosok és természettudósok m.-vásárhelyi gyűlésén hangoztatott mementojával: *ne szégyeljük szegénységünket bevallani és ne örölködjünk okvetlenül többeknek látszani, mint a mik vagyunk*.

10. A mi a *hitelügyet* illeti, annak szolgálatában 748,638 frt megyei és községi tőke, egy fél millió forint árvai pénz, hasonló összeg iskolai alap és a pénzüintézetek 5 és $\frac{1}{2}$ millió forgalma, együtt tehát több mint 7 millió forint áll.

Miután azonban e forgalmi tőke mellett dúsan tenyészik az uzsora, ez azt bizonyítja, ha különben nem tudnók is, hogy pénzpiacunk még igen szegény.

Nálunk különben, hol virágzó ipari és kereskedelmi élet nincsen, a hol tehát a pénz gyorsan nem forgatható és nehezen szerezhető, — bármi szokatlanul hangozzék is, kimondom — a pénzüintézetek által nyitott hitel nem feltétlenül áldás a népre.

Kimagyarázom e *tapasztalatomat*. A pénzüintézetek legelső követelménye a pontos fizetés. A mi népünk pedig teljességgel nincsen iskolázva ez erényben. A pénztáraknál óraszámra járó pontosság aztán a végrehajtások által sok romlást hágy maga után. Ezért adnak oly sokan még ma is előnyt az uzsorás pénznek, mert az uzsorás könnyebben *egyezkedik*. Hogy a végeredményben ez is kárt és pedig aránytalanul tetemesebb kárt okoz, mint a pénztárak, azt előre kiszámítani nem hajlandó a megszorult ember.

A fizetési-képesség legbiztosabb feltétele a tiszta, reális számítás a gazdaságban, iparban, vállalatokban. Minket pedig még igen nagyon «Hű bele Balázs» uram lelkesít.

Egy népnek sokat kell tanulnia saját kárán, míg egy-egy új korszak polgárává izmosodik. Jelenleg a hitelműveletek kásája égeti sok ezernek a száját; de a seb majd begyógyul és a tapasztalat legjobb mestere lesz az embereknek. Azért tehát a pénzüintézetek szaporításán és erősítésén minden jóra való eszközzel dolgoznunk kell. Különösen jótékonyak az olyan pénzüintézeteket tekintem, melyek a hitelben való részesülhetés feltételül a takarékbetételeket tűzik ki s így a *takarékosság iskolájává válnak*. Ez a nagy előnye van a *népbankoknak* a többi pénzüintézetek fölött.

A népbank a nép és kisiparos számára kigondolt pénzüintézet. Mind-

kettő apró kölesönökkel dolgozik s apró tőkék képzése által magán nagyot segít. A sz.-keresztúri kisvárosi népbank fennállásának 6-ik évében az öt első évi takarékbetétekből képzett tőkéket 1878 elején adta vissza továbbra is társulati kötelekekben maradt tagoknak, s annak a földművelő és kisiparos csoportnak lélekemelőbb napja évtizedek óta alig volt, mint midőn takarékoságának gyümölcsét, azon *négyszer* forintot vette kezébe, a melyet többé sem visszafizetnie, sem kamatoznia nem kell.

És e pénztár 7 év alatt mintegy 30,000 forint takarékoszság gyűjtését eszközölte egy olyan 3000 lakóval bíró községben, hol pénzügyi intézet soha azelőtt nem létezett, és a hol a kézzelfoghatóvá lett nagy jótéteménynél fogva soha megszűnni nem fog, míg jóra való vezetőket kap élére.

Azt indítványozom tehát, hogy a «közgazdasági és közművelődési székely-egylet» küldjön ki egy a népbankok szervezetét ismerő ügynököt, hogy az, hatósági és társadalmi kellő támogatás mellett, szervezzen minden székely városban és népesebb s vagyonosabb községben népbankot. Különösen könnyű lenne ez az oly községekben, melyek 5—10—15—20 ezer forint tőkepénzzel bírnak. E tőkepénz maga is pontosabban lenne e bankokban kezelhető, mint azt pl. Csíkságban a megyei közalapokkal teszik is. S a bank is ez által biztosabb alapot nyerne működéséhez.

A városokon fennálló takarékpénztáraknak pedig teljességgel nincs okuk féltékenységgel tekinteni az esetleg szervezendő népbankokra, mert ezeknek közönsége se részvényes, se betevő nem igen szokott lenni náluk. Sőt éppen az teszi szükségessé a népbankot, hogy egy olyan elemet biztosítson a takarékosság vagy vagyonosodás zászlója alá, melyet a takarékpénztárak érintetlenül szoktak hagyni.

11. Az *árvai pénzügy* és az öszszes árvai vagyon kezelése s annak ellenőrzése közgazdaságilag is igen fontos kérdés az államra. Évenként egy fél millió leendő állampolgárnak csak kész tőkepénzben 70—80 millió forintjáról s egyéb javakban több száz millió érő adóalapról van itt szó. Az állampénztáron kívül alig van hatóság az állam korlátaiban belül, a melynek kezébe oly tömeges anyagi javak lennének közvetlenül letéve, mint az árvai székeknek. E mellett az árvai székek bizonyos mérvét gyakorolják az igazságszolgáltatásnak. Erkölcsileg és anyagilag olyan fontos érdekek, melyek a mostani szervezet kebelében, ép a szervezet természeténél fogva nem látszanak eléggé biztosítottaknak. Példákat hozhatnék föl bőven, de úgy gondolom, hogy azoknak az olvasó nem lesz szűkében.

Kíváncsnak tartom tehát s itt nem csak székely, hanem általános nemzeti érdekről szólok, hogy az árvai székek kivételén a törvényhatósági kötelekekkel, *állami közegekkel alakíttassanak*. Talán nem járna költségkimelés nélkül, ha — mérsékelt létszám szaporítása mellett — a törvény-székekhez való csatolásnak módját lehetne találni.

E kérdésben is a kezdeményezés, a menynyiben t. i. az eszme helyesnek ítéltetnék, a törvényhozó testület tagjait illetné. Különben a kormány figyelmét kérvényezés útján is lehetne e tárgyra fordítani.

12. Tekintve azt, hogy az előfordulni szokott gyakori *tűzkárok* mily rombolóan hatnak közgazdaságunkra, s a biztosító társaságok mily kevésbé tudják a népet magukhoz vonni: megkísértendő lenne a Maros-(Torda)-megyében már évtizedeken át oly gyakorlatiasnak bizonyult *kölcsönös tűzkármentesítési intézményt*, akár törvényhatósági úton, akár országos törvény által, mindenütt meghonosítani. Olyanokkal szemben, a kik egyebütt nem biztosítanak, e szövetségbe lépést kényszerrel is fogadtatósítani kellene.

E kérdést tárgyalják első sorban a törvényhatósági bizottmányok, s ha az életbeléptetés reájuk nézve legyőzhetetlen akadályokba ütközőnek látszik, tegyenek együttes lépést a törvényhozó testülethez országos törvény hozatala végett.

Ez ügygyel kapcsolatban és haladéktalanul szervezendő a *tűzrendőri intézmény* is, kiterjeszkedvén mindazon s azokhoz hasonló részletekre, melyeket a kölcsönös tűzkármentesítés ismertetésénél fölemlítettünk.

NEGYEDIK SZAKASZ.

Közoktatás és közmívelődés.

Azon fejlődésre, melyre földmívelésünk, iparunk és kereskedelmünk s nagyobbára pénzügyi állapotaink is eljutottak, és a melynek fokán közerkölcsseink állanak, föltétlen befolyással volt közoktatásunk állapota. A közoktatás nemcsak a közmívelődésnek, hanem a közgazdaságnak is valódi iskolája. Ha pedig közgazdaságunknak már múltjára is elismerjük a közoktatás jelentőségét, akkor föl kell tennünk, hogy mindenki tisztában van azzal, hogy ha közgazdasági téren reformokat, átalakításokat tervezünk, okvetlenül számolnunk kell a népmíveltségi állapotokkal. Csak ha a kettő karöltve haladhat, remélhetünk üdvös eredményt. Különösen annak emezt megelőznie erőszak nélkül nem lehet, s ha mégis ez történnék, később valamely formában okvetlenül megboszulja magát. Mint halhatatlan bölcsünk, a nagy *Deák* mondotta volt: nem az a legjobb reform, a mely elméletben a legtokéletesebb, hanem a mely leginkább alkalmazkodik a tényleges viszonyokhoz.

Ha azonban legfontosabb általános anyagi érdekeink oly szoros kapcsolatban állanak a közoktatásügygyel, akkor ettől méltán követelhetjük, hogy oly szervezettel bírjon s olyan szellemnek és vezérelveknek hódoljon, melyek a nemzet életérdekeinek szolgálatában állanak s azok megóvására és előmozdítására alkalmasak. Hogy általános nép-, közép- és szakiskoláink mind szervezet, mind látogatottság tekintetében menynyire felelnek meg az igényeknek, azt mindjárt meg fogjuk vizsgálni. Minthogy azonban a mostani felnőtt generáció tudományára és műveltségére az iskola már csak közvetve gyakorolhat némi befolyást, azt mint kész, változatlan valamit kell vennünk s olyan tényezőül tekintenünk, mint a melyel lépten-nyomon számolnunk kell.

A népműveltség némi megítélésére egyetlen általánosan elfogadott, mondhatni nemzetközi alap létezik. tudniillik:

1. Az olvasni-írni tudás.

Napjaink speculáló szelleme százalékban fejezi ki még a míveltséget is. Nálunk az 1870-ik évi népszámlálás volt az első, mely e kérdéssel is foglalkozván, megbízható adatokat nyújtott az irodalomnak. Ezekből tudjuk, hogy mind az országban, mind az egyes törvényhatóságokban, illetőleg városokban, a lakosság közül hány férfi és hány nő tud olvasni és írni, hány csupán olvasni s hányan nem tudnak sem írni, sem olvasni. Hogy azóta a viszonyok módosultak, és pedig előnyösen, az tudva van, de számba véve még nem lévén, maradunk az említett évi tényeknél, melyeknek ismertetése előtt megjegyezzük, hogy az 1—6 éves gyermekek a tényleges népességből ki vannak véve, mint a kikről minden népnél általában feltehető, hogy írni-olvasni nem tudhatnak. Lássuk tehát az olvasni-írni tudást meggyéknént:

Olvas és ír.

	F é r f i		N ő		E g y ü t t		Csak olvas, férfi és nő együttl %o-ban
	szám-szerént	%o-ban	szám-szerént	%o-ban	szám-szerént	%o-ban	
(Torda) Aranyos-m.	1,974	23.84	574	7.09	2,548	15.56	8.84
Csík-m.	7,701	16.40	1,858	4.32	9,559	10.80	9.86
Háromszék-m.	15,355	34.48	7,305	15.69	22,660	24.88	5.19
Maros (Torda) m.	12,780	33.28	5,373	14.01	18,153	23.66	3.72
Udvarhely-m.	15,039	36.02	6,715	16.63	21,754	26.49	13.70
Összesen és átlag	52,849	28.91	21,825	11.55	74,674	20.28	8.27

Az olvasni-írni tudó *férfiak* száma legnagyobb Udvarhelymegyében, azután jó Háromszék-, Maros-(Torda)-, (Torda)-Aranyos és legvégül Csík-megye. A nőknél ugyanez a sorrend, csak hogy *ezeknek százaléka jóval kisebb a férfiakénál*, a két első megyében 3—4-szeresen, a három utolsóban kétszeresen, *átlag csaknem háromszorosan*. Azaz, míg a férfi lakosságnak átlag 28.9%-a tud írni-olvasni, addig erre a nő lakosságnak csak 11.55%-a képes. Együtt pedig az írni-olvasni tudó férfi és nő az összes lakosságnak 20.28%-át teszi.

A *csak olvasni tudók* 8%-kal emelik az előbbi számot és így az összes lakosságnak közel $\frac{1}{3}$ része esik azon kategóriába, hol az iskolázott míveltségről szó lehet.

A *csupán olvasni tudók* száma szerint is első helyen Udvarhelymegye áll, azután Csík-, (Torda)-Aranyos-, Háromszék- és Maros-(Torda)-megye következik.

Ez a korábbi iskolázás eredménye. Ezt a múltból örököltük. Az 1868-on inneni korszak a maga állami és községi iskoláival, a felekezeti

iskoláztatásra gyakorolt pressiójával és az általános tankényszer elvével, természetesen nagyot fokozott az eredményen. A fennebbi adatok szerzésekor, 1870-ben, ugyanis a közoktatásügyi miniszter jelentése szerint a székelyföldön az iskolakötelezetteknek átlag 40.63%-a járt tényleg iskolába. 1876-ban pedig már 66.06%-a, tehát 26.57%-kal több, mint azelőtt 6 évvel. Az iskolába járók százalékának e többlete az általunk kiszámított 1874-iki lakosságnak, leütve belőle az 1870-iki 1—6 évesek létszámát, 4.81%-át adja. Így tehát a pontosságnak meglehetősen biztosságával állíthatjuk, hogy az írni-olvasni és olvasni tudók százaléka a székelyföldön 1870 óta 28.55-ről 1876-ig 33.36%-ra emelkedett, nem is említve a felnőttek oktatása által nyert fokozódást.

Az emelkedést illetőleg a megyék között ez a lefelé menő sorrend van: Udvarhely-, Csík-, Háromszék-, Maros-(Torda)-, (Torda)-Aranyos-megye.

Tegyük már most némi összehasonlításokat az 1870-ik évi adatok alapján.

Az olvasni és olvasni-írni tudók az összes lakosságnak a következő százalékát adják :

Magyarországban	48.99 %
Erdélyben	21.33 »
A kettőben együtt:	44.55 %

Többi alkatrészei a magyar koronának e %-ot leszállítják ugyan 41.84-re; de a mellett is a székelyföld a maga 28.55%-ával, még mindig jelentékeny hátrányban áll. Erdélynek azonban és Horvát-Szlavonországnak átlagát (15.40) jóval fölülmúlja.

A mi külön a nőket illeti, ezek közül az olvasni-írni tudók a lakosságnak következő %-át teszik :

Magyarországban	27.65 %
Erdélyben	10.96 »
Fiumé város és kerület	40.34 »
Horvát-Szlavonország	11.01 »
A határőrvidék	18.25 »

A székelyföld női ugyanazt a két területet mulják fölül míveltségben, mint fennebb az általános lakosság, t. i. Erdélyt és Horvát-Szlavonországot. Ámbár az átlag náluk is csak 11.55% lévén, a különbség nem jelentékeny. Ha azonban a székely megyéket külön tekintjük, akkor Udvarhely (16.63), Háromszék (15.63) és Maros-(Torda)-megye (14.01) viszonyai amazokéval szemben eléggé kedvezők, de Csík és (Torda)-Aranyos (4—7 %) nagyon hátra állanak nemcsak a székelyföldi, de még az erdélyi átlag mögött is.

Külön a városok jóval kedvezőbb viszonyokat mutatnak. Míg ugyanis a székelyföldön általában az egyetemes lakosságnak 20.28%-a tud olvasni-

írni, addig e % a székely városokban átlag 49-re emelkedik, legelőll állván M.-Vásárhely 50.71%-kal.

Magyarország városai átlaga 55.19, Erdélyé 41.34%. Ez utóbbit itt is fölülmúljuk s amattól sem állunk messze.

Hogy azonban a városi lakosság míveltségére nézve mind az ország, mind mi igen hátra állunk, a lakosság teljes felerésze esvén az írni-olvasni nem tudók közzé, az nyilván belátható.

Mindent összefoglalva végül, a székelység míveltsége nem áll ugyan legelőll, de leghátul sem az országban.

2. Az elemi oktatás.

a) *Kisdednevelés.* A legrégibb népek, melyek az oktatás kérdésével foglalkoztak, önkénytelenül egyetértettek abban, hogy a gyermekek rendszeres iskoláztatása 7-ik életévök előtt ne vegye kezdetét. Keleten épen úgy, mint nyugaton, ugyanazt tapasztaljuk. Midőn azonban a nagy paedagógok közül *Comenius* Amos János az iskolák felosztásában legelőször az *anya-iskoláról* emlékezik meg, ebben már az a szükségérzet nyer tudatos kifejezést, hogy valamilyen nevelés már az első hat éves korban is szükséges, s hogy ezt más alig nyújthatná, mint az anya. Ez eszme ellenállhatatlan erővel ragadja meg a népe nyomorán sok igaz könyvet ejtő s vagyonát és életét azért feláldozó, halhatatlan *Pestalozzi* lelkét, ki ennek hatása alatt a svájci nőknek az „Anyák könyvé”-t írta, melyben legelőször volt szó az anyáknak gyermekeik nevelésére adott oktatásról. Ezt követte tőle több hasonirányu munka.

Az eszmét a tizenkilencedik század tovább érlelte s megszületett az *óvoda*. Azon szomorú, de igaz tényből indulva ki, hogy az anyák nagy része vagy munkakörénél, vagy képesség hiányánál fogva nem teljesítheti nevelői feladatait úgy, a mint arról a nagy svájci álmodozott, gondoskodni kellett valami nyilvános iskolaféléről, mely a gyermek 3—6 éves korára átvegye és teljesítse az anya kötelességeit.

Minthogy pedig a képzetek gyűjtése és a tevékenységi ösztön oly erőteljes és élénk a gyermek második három éves korában, ennek könnyűszerű, de változatos kézi és szellemi foglalkoztatás által tápot nyújtani s még játékaikat is úgy szabályozni, hogy az által a gyermek a rendszeres iskoláztatásra készüljön elő: ezt kísértette meg a „gyermekkert” alapításával és módszerével *Fröbel* Frigyes Gothában. Követői elég hálások voltak az intézményt a mester nevére „*Fröbel-kertnek*” nevezni.

A gyermekkertekben a gyermekek vezetése nőkre van bízva, kiknél anyai gondozás és gyöngédség tétélezhető fel. E nők „*gyermek-kertésznő* (bonne)-*képezdében*” neveltetnek.

Az intézményt — *óvoda* néven — a nemzeti és humán nevelés eszméjéért oly tiszta lelkesülést és önfeláldozást tanúsított gr. *Brunswick Teréz* honosította meg Magyarországon, valamint később Ausztriában s Németországon is, ezelőtt egy félszázaddal.

A szerint már most, a mint kezdetben a gyermekek egyszerű, kellemes foglalkoztatása és megvédelmezése, vagy pedig később az *elemi iskolába előkészítő nevelés* lett czélul kitűzve, követte az *óvodát a gyermekkert*. Ma ez utóbbi kezd népszerű lenni. Hogy czélszerűbb-e egyszersmind? Arra kritikai választ adni e helyen nem akarunk. Ránk nézve sokkal hasznosabb azon kérdéssel foglalkozni: szükséges-e egyáltalán a 3—6 éves gyermek gondozását, nevelését akár óvoda, akár gyermekkert által jobbra és czélszerűbbé tennünk? Feleljen rá az élet.

Mit látunk abban? Mentől népesebb a község, annál nagyobb csoportokban a gyermekeket úton-útfelen, testileg és lelkileg pizsokban, tiltott helyeken. Az az hogy az ők paradicsomi állapotukban nincs még tiltott hely. Különösen mezei munkaidőn hagyják el őket egész nap hosszant védtelenül, veszszedelemnek kitéve. Menynyi rosznak ez a kútfeje, szomorú krónikát lehetne abból írni! S minő utóhatásai maradnak ennek az erkölcsökben, szokásokban, keservesen adhat erről számot a néptanító s majd az élet. Hát a népesedési statisztika, mely kétségbe vonhatatlan és megdöbbentő számadatokban mutatja ki, hogy az első hat éves korban mily óriási nagy a halandóság! Kétségkívül jelentékenyen hozzájárul ehez az a gondozáshiány és elhagyatottság, mely az élet ezen zsenge korában romboló pusztításokat von maga után.

Anyanyival sürgősebbnek kell nyilvánítanunk nemzetiségi és állami érdekekből is, hogy a *kisded-nevelés törvényhozási gondozás tárgyává váljék*, teljességgel nem osztván a népoktatás 1874-ik évi állapotáról szóló miniszteri jelentés azon felfogását, hogy elég ha hattól tizenként, illetőleg 15 éves korig alkalmazzuk a tankényszert s nem lehet a 6 éven aluli gyermekek nevelésére is kényszeríteni a szülőket, hanem fenn kell tartani ezt társadalmi kérdésnek, mely számíthat az állam támogatására.

Teljességgel nem arról lenne a törvényhozási intézkedésben szó, hogy kényszer alkalmaztassék, hanem, hogy tárt karokkal várt és jótéteménynek tekintett segély nyújtassék. Mert a 10—12 éves gyermeknél fennforoghat az az eset, hogy az a gazdaságban munkaerőt képvisel, vagy taneszközökkel és ruhával való ellátása nagy terheket ró a szülőre s így a tankényszer csakugyan nehezebbre esik. De a 3—6 éves gyermekeknél éppen az a gond fogja el a legtöbb szülőt, hogy akár munkaidőben, akár télen át hogyan rázza le nyakáról a nyűgöt, melynek hasznát venni nem tudja s gondját viselni nem képes. Ezért van, hogy a néptanítót sokszor kínozzák: fogadná be a 6 éven aluli gyermeket az iskolába, csak úgy «lógóba», hogy ne teke-

regjen vagy unatkozzék gondozatlanul. A tanító természetesen azt nem teheti, mert az ő iskolájának és neki más feladatai vannak, hogy sem kisdédóvóvá tehetné magát.

Annak minden szülő kétségkívül csak örvendene, ha volna egy menhely az utcza helyett, hol gyermekének gondját viselik.

Az tehát kétséget nem szenved, hogy itt ne a legszükségesebb és leghasznosabb intézmények egyikéről lenne szó. Lássuk tehát, miként állunk jelenleg e téren.

Az 1876-ik évről szóló közoktatásügyi miniszteri jelentés szerint Magyarországon azon esztendőben 216 kisdédóvó intézet létezett, melyekben 315 kisdédóvó működött.

Ápoltatott ezen intézetekben összesen 18,624 gyermek. A községek és társulatok 166,391 forintot, az állam segélyképen 25,740 forintot fordított ez intézetek fenntartására.

A fennebbiekből a székelyföldön 3 óvoda van, u. m. Dálnok-(Három-székm.) Kézdi-Vásárhely és Maros-Vásárhelyen, összesen 4 nevelő és 372 növendékkel. A két első községi, a harmadik pedig társulati. Az elsőnek évi fenntartási költsége: 2974 forint, 8 öl tűzifa és 7 hold földnek a jövedelme, mikből 300 forint segélyt az állam ad; a másodiké 1110, a harmadiké 1100 forint, mely utóbbiból a város pénztára 600 forintot hordoz.

E bizony csupán egy harmatcsepp a nagy szomjuságra. S abból, hogy az államban 215 óvoda szintoly kevés, mint nálunk a 3, épen semmi vizasztalást nem meríthetünk.

Hogy legújabbán Székely-Udvarhelyen szerveznek egy gyermekkeretet, melynek felállítására az ottani nőegylet és a város alapot teremtett s engedélyt nyert, hogy az intézetet Vália főherczegnő nevérol nevezhesse, s hogy e szép eszme megvalósításával nem is fog sokáig vártni magára ezen elemi tanügyi célokra oly keveset áldozó város, — ez örvedetes; de magában véve még igen egyedül álló előkészület a székelyföldön.

b) *Népnevelés.* A székelyföldi népnevelés, bár kiváló gondozásban részesült az egyházak részéről korábban is, a mit a székely népnél minden időben tapasztalt értelmiség bizonyított, az 1868-iki XXXVIII-ik törvény-cikk keletkezése óta oly gyors és erőteljes lendületet vett, mely ez ügghöz fűződő legszebb reményeink teljesedésének biztos zálogául tekinthető.

Hogy nehézségei ne volnának e kérdésnek közöttünk is, azt nem állíthatjuk. Első és legfőbb nehézség a szegénység. Az általános tankényszer és annak szigorú alkalmazása a lehető legroszabb időszakban találta a népet. Már magában az is, hogy iskolába küldje gyermekét a szegény ember, igen sok esetben terhes reá, mert téli időben azt előbb felruháznia is kellene, hogy pedig épen taneszközökkel ellássa s tandíjt fizessen érte, ez már igen nagy mértékben megvalósíthatatlannak mutatkozik; mert kellene

ugyan a szegények taneszközeiről a törvény értelmében gondoskodnia az iskola pénztárának, de ez is oly pium desideriumnak látszik, minak teljességeért soká kell még várakoznunk.

Kétségbevonhatatlan és leginkább méltánylandó nehézség továbbá a szülők részéről az, hogy gyermekeik némelyikét a tavaszi munkánál alig-alig tudják nélkülözni, mi a 8 havi tanidő kitartását nehezíti meg. E nélkül pedig az iskola célját nem lehet megközelíteni. Probált is a miniszter, az angolok példája szerint, a *fél-idő rendszer* (half time system) engedélyezésével segíteni a bajon. Nincs azonban tudomásunk arról, hogy valahol ez irányban kísérletet tettek volna. Pedig a dolog figyelmet érdemel. Csakhogy az ebben részesülő gyermekek tanéve mindenesetre meghosszabbítandó lenne s ezeknek külön kellene vizsgáznioik.

Másik akadály a népiskolai törvény végrehajtása közül az egyházak részéről merült föl. Nem ellenállási hajlam, avagy az eszme iránti hidegségről van itt szó, hanem az egyházi előjoghoz való féltékeny ragaszkodásról és az egyházak azon szegénységéről, mely folytonosan útját állja, hogy az iskola szervezése a törvénynek megfelelővé tétessék. A fennálló iskolák közül a hány nyomorék és élhetetlen van, az nagyobbára mind e gyengeségek ferde szülötte, hol a tulajdonképeni népnevelés áldozatul van dobva mellékes érdekeknek.

A törvény végrehajtása körül nem közönséges nehézség az is, hogy az administratio azon közegei, melyeket a törvény a végrehajtás legvégső, de legközvetlenebb és legfontosabb stádiumában léptet fel, nem birnak sem az eszme iránt kellő téjékozottsággal és lelkesedéssel, sem hivatali buzgósággal és lelkiismeretességgel. Hogy kivétel, mint minden más kérdésnél úgy ebben is van, azt elismerjük; de kivételekkel egy törvényt se hajtunk végre. Említett vádatom számokkal is igazolandó elég megemlítenem az iskola-mulasztások hanyag elnézésére vonatkozólag azon tényt, hogy a székelőföldön 1876-ban 42,065 mulasztási esetben csupán 1225 büntetés fordult elé.

Legáltalánosabb és legnagyobb mérvű baj azonban a népnevelés fejlődésének útjában a nép nagy részének közönye, hogy ne mondjuk: hidegsége. Ez azonban nem csuda. Midőn a csapások és nyomoruság oly nagy mértékűek és csaknem állandók, mint napjainkban, könnyen elveszti fogékonyságát még a jóra is az ember. Azután meg a míveletlenség és tudatlanság eszmék iránt nem is szokott lelkesedni. De ez is egyike azon bajoknak, melyeken épen a népnevelésnek kell változtatnia. S a baj koránt sem is oly nagymérvű, hogy gyors javulást remélni ne lehetne. Ennél sokkal inkább aggasztana azon kórjel, mely az intelligens osztály némely tagján veszen olykor-olykor erőt, haszon nélküli törekvésnek jelezvén a nép felvilágosodásának munkáját. A szívnek azon titkos redői, honnan e gya-

nús érzelmek fel-fel villannak s hol a lappangó nem tetszés tanyázik, eléggé ismeretes a történelemből. Harczra ellenük nem szállunk. A haldoklóra ki emelne szablyát? ! Kimúlik az önerején is már.

Mindent összevéve, az akadályok és nehézségek mégis nem csak-hogy fel nem tartóztatják az ügy fejlődését, de sőt az helyen-helyen nem remélt előhaladásnak és virágzásnak örvend. Ebben bizonyítékát látjuk annak, hogy a törvény, daczára az iránta nyilvánult sok helytelenítésnek, alapjában mégis bölcs és szerencsés volt, hogy a közoktatási kormányon a népnek barátai ültek és ülnek, hogy a tanfelügyelői intézmény valódi nép-nevelői alkotás, hogy a népnevelés eszméje nemes és hódító eszme, s hogy végre népünk és társadalmunk bír érzékkel és fogékonysággal szellemi leg-főbb érdekei iránt.

Kétségtelen, hogy a sikerült összszhatás ez örvendetes eredményében elismerésre méltó része van a tanítói karnak is, melynek idősebb tagjai felfrisült buzgóságot, az új generáció pedig új szellemet és új rendszert vitt a küzdhomokra, hol nemsokára elismerés követte lépteiket. S a kedélyek és vélemények hangoltsága szerint már ma nagy mértékben tőlük függ, hogy az elismerés fokozódjék s az eszme alakot öltön.

Ha a népnevelés mai állapotát a tényezők bizonyos sorrende szerint vizsgáljuk, ezekre kell első sorban tekintettel lennünk: *tankötelesek, iskolába járók, iskolák és tanítók száma*. Lássuk, ezek tekintében hogyan állunk.

Az 1876-ik évről szóló hivatalos adatok szerint.

	Tan- kötelesek	Iskolába járók	Ez utób- biak %-ban	Iskolák	Tanítók száma	Hány tanköteles esik	
						egy iskolára	egy tanítóra
(Torda) Aranyos-m.	3,181	1,492	46.90	39	39	81	81.57
Csik-m.	15,253	11,588	76.00	82	139	186.02	109.74
Háromszék-m.	16,554	11,603	70.00	132	218	225.41	75.94
Maros (Torda)-m. ...	14,965	8,595	57.40	159	191	94.12	78.36
Udvarhely-m.	16,082	12,915	80.00	141	163	114.59	98.67
Összesen és átlag ...	66,035	46,193	69.96	553	750	119.42	88.05
Magyarországon ösz- szesen és átlag ...	2,129,597	1,507,031	70.77	15,388	20,125	138.49	105.82

A székely megyéknek egymáshoz való viszonyára vonatkozólag e számadatokból a következő tényeket vonhatjuk ki. A tanköteles gyermekek száma legnagyobb Háromszék-megyében, de az iskolába járóké viszonylagosan is, átalánosan is legnagyobb Udvarhely-megyében.

A *tankötelesek számának tényleg iskolába járó százaléka szerint* első helyen áll Udvarhely-, másodikon Csík-, harmadikon Háromszék-, negyedikén Maros-(Torda)- és végül (Torda)-Aranyosmegye. Az első és az

utolsó között 34% különbség van. Udvarhelymegye az átlagot is 10%-kal mulja fölül.

*Az iskolák száma*val Maros-(Torda)-megye foglalja el az első helyet. Egyébként a sorrend marad az előbbeni. A székelyföldnek iskolái 171-el mulják fölül községei számát, lévén 382 községe és 553 iskolája. Külön Háromszékmegyében az iskolák száma kétannyinál is több, mint a községeké.

A *tanítók száma* tekintetében Háromszékmegye az első. Utána jó Maros-(Torda)-, Udvarhely-, Csík- és (Torda)-Aranyosmegye. A *tanítók száma az iskolák számát* a székelyföldön 197-el haladja meg. E többletből Háromszékre 86, Csíkra 57, Marosra 32 és Udvarhelymegyére 22 esik.

A *községek számához viszonyítva* Háromszékmegyében minden községre több mint három tanító esik, Csíkban több mint kettő. Marosban a tanítók száma 82-vel több a községekénél, Udvarhelyben 22-vel és (Torda) Aranyosban 17-el.

Az egy iskolára és egy tanítóra eső tankötelesek számával az áll előnyben, a melyiknél a szám kisebb, a menyinyiben a berendezkedés és tanítás így célszerűbb és sikeresebbé válik.

Az egy iskolára eső tankötelesekkel (Torda)-Aranyos és Maros-(Torda) állanak legjobban. Ezeken kívül a sorrend ez: Udvarhely-, Háromszék- és Csíkmegye. Az utolsó háromban százon jóval fölül áll a növendékek száma.

Mínthogy azonban egy iskolában több tanterem is lehet és több tanító működhetik s e két körülmény különösen össze szokott vágni: az iskolák számához való viszonyításnál sokkal nagyobb horderővel bír, hogy hány *tanköteles esik egy tanítóra*. E fontos kérdésben legkedvezőbb helyzete van Háromszékmegyének. Utána jó Maros-, Aranyos-, Udvarhely- és Csíkmegye. Csupán ez utolsóban esik több mint 100 növendék egy tanítóra. Az átlag 88-ra megy a székelyföldön.

A hivatalos kiutatásokban az egy tanítóra eső növendékek számának megállapítására a tényleg iskolába járókat szokták alapul venni, mikor is a viszony jóval kedvezőbbnek mutatkozik. Mi a tankötelesek összes számát vettük fel előbbi számításainkban; mert végre is be kell következni azon időnek, mely pl. Moson-, Tornamagyében és Besztercze vidékén valóssággá vált, hol t. i. alig egy pár százalék híján mind iskolába járnak a tankötelesek. S örömmel jelezhetjük, hogy ez alapon tett számításunk is elég kedvezőnek mutatja helyzetünket. Csík- és Udvarhelymegyében haladja fölül az átlag a törvény szerint egy tanító által tanítható 80 növendék maximumát.

Hasonlítsuk össze már most a székelyföldi összegezett és átlagos számokat az ugyanazon évről összeállított országos számokkal, hogy így biztosabban megítélhessük a mi állapotunkat.

Az összes tankötelesek közül tényleg iskolába járók százaléka a székelyföldön 69.⁹⁶ az országban 70.⁷⁷. A különbség tehát a mi hátrányunkra 0.⁸¹%. De ha megjegyezzük, hogy e hátrány Maros és Aranyos alacsony átlagai miatt áll be, hol azt a tömegesebben lakó oláhság okozza, a többi három megye pedig nem csak föléri, de pl. Udvarhelymegye mintegy 10%-al fölül is mulja az országos átlagot: azt kell mondanunk, hogy a székelység gyermekei, az országos viszonyokhoz képest, legkielégítőbb mértékben látogatják az iskolát. S ez állításunkat egy kis részletezés még inkább meg fogja erősíteni.

A szóban levő esztendőben ugyanis 10 vármegyéje volt az országnak, hol a tanköteleseknek 90-en fölül % a járt iskolába. Ezek közzé Erdélyből Besztercze vidéke (96.¹) tartozik.

80—88 %-ot 15 megye adott. Ezek közzé Erdélyből a Királyföldé s Udvarhelymegye tartozik. 70—79% szintén 15 megyében fordult elő, közöttük Erdélyből Csík-, Kolozs- és Háromszékmegyében.

A további kategóriák a következők: 60—69 %-kal 13 megye, 50—58 %-kal 9 megye, ezek között a volt Marosszék; 42—49%-kal 7 megye, közöttük a volt Aranyösszék, 38—39%-kal 3 megye (Hunyad, Zaránd, Kővár).

Három első megyénk (Udvarhely, Csík és Háromszékmegye) tehát az ország 72 megyéje között már a 40 elsőben előfordul, még pedig a 25, 31 és 40-ik sorszám alatt.

A tankötelesek közül egy iskolára eső országos átlag 138.⁴⁹. E számot csupán Csíkmegye mulja jelentékenyen fölül, a többi mind az alatt marad, tehát kedvezőbb helyzetben van, mit a székelyföldi 119.⁴² átlag is mutat.

Az egy tanítóra eső tankötelesek országos átlaga 105.⁸². Ez is csupán Csíkmegyében nagyobb négy százalékkal, de a többiekben mind kisebb annyira, hogy az átlag 88.⁰⁵ lesz.

Ezen két utóbbi igen fontos viszonyban tehát a székelyföld helyzete 19.⁷, illetőleg 17.⁷⁷%-kal kedvezőbb az ország általános helyzeténél.

Az iskolák jellege s a tanítók állapota és fizetése.

	Az iskolák közül		A tanítók közül				Tanítók fizetése o. é. frt		
	köz-ségi	fele-kezeti	képe-sített	nem	ren-des	segéd	a rende-sek-é á t l a g	a segéd-ek-é	össz-szesen
(Torda) Aranyos-m.	—	39	10	29	39	—	200. ⁴³	—	7,817
Csík-m.	18	64	108	31	103	36	367. ⁸⁵	171. ⁵⁹	44,065
Háromszék-m.	49	83	186	32	204	14	314. ⁷⁴	147. ¹⁵	66,266
Maros (Torda)-m.	7	152	115	76	182	9	230. ⁸⁰	251. ⁵⁶	44,269
Udvarhely-m.	17	124	129	34	148	15	235. ²⁸	176. ⁹⁴	37,454
Összesen és átlag	91	462	548	202	676	74	276. ²⁰	177. ⁷⁸	199,871

Az iskoláknak nem egészen $\frac{1}{6}$ része községi jellegű, melyek közé egynehány *állami* is be van számítva. E kisebb része azonban a székelyföldi népiskoláknak mindenesetre nagy fontossággal bír, a menyinyiben ezek a legjobb karban lévő, felszerelt iskolák, mind a tanhelyiségek, mind a tanszerek, mind a tanítók tekintetében.

Az őszszes községi iskoláknak több, mint fele része esik Háromszék-megyére, mely megye a cultus-budget virágzóbb pénzügyi viszonyait nagy élelmességgel igyekezett volt hasznára fordítani. Bizonyosan meg nem bánja.

Ezen intézmény legkevésbé talált kedvező fogadtatásra Aranyos és Maros-(Torda)-megyében, bár egy pár helyen, minő pl. Mező-Bánd, itt is virágzó községi iskolai élet kezdett kifejlődni.

Az iskolák átalános számához viszonyított legtöbb községi iskola, Háromszék-megye után, Csíkban fordul elé, hol az iskoláknak közel $\frac{1}{3}$ -da községi. Hogy e két megyét hosszabb időn át ugyanaz a tanfelügyelői kéz vezette, a b. é. *Antalffy* Károlyé, ez az őszszevágó körülmény is hirdeti.

A felekezeti iskolák számára nézve a megyék e lefelé menő sorrendben következnek egymásután: Maros-(Torda)-, Udvarhely-, Háromszék-, Csík- és (Torda)-Aranyosmegye.

Képesített tanítója, a fennebbi körülményeknek egészen megfelelően, legtöbb van Háromszéknek. E tekintetben aránylag legroszszabbul Aranyos és Maros-(Torda) állanak.

Segédtanítók leginkább Csík-, Udvarhely és Háromszék-megyében vannak. őszszes számuk azonban nem jelentékeny a rendes tanítóké mellett.

A *tanítói fizetés* legmagasabb Csíkban s utána Háromszék-megyében, hol a törvényes minimumnál (300 frt) átlag többet kapnak a *rendes* tanítók, az első megyében 67, a másodikban 14 forinttal. A többiek e minimumnál mind kevesebbet fizetnek, mi miatt a székelyföldi átlag 276 forintra süllyed le. A segédtanítók fizetési átlaga 177 forint, tehát 99-el kevesebb a rendesekénél. Azonban Maros-(Torda)-megyében az a sajátságos körülmény fordul elő, hogy a segédtanítók fizetésének átlaga 21 forinttal magasabb a rendesekénél.

A székelyföldi tanítók őszszes fizetése pedig, egy pár forint hijján, 200,000 forintra megy évenként, s ezzel együtt az iskolák évi kiadása 232,671 forintra, mely őszszezből az állam pénztára 57,519 forintot hordoz.

Az évi kiadás a megyékben külön-külön :

	Évi kiadás o. é. frt	E b b ő l h o r d o z a község-, az állam pénztára	
(Torda)-Aranyosmgye	8,215	140	107
Csikmegye	55,440	19,720	13,972
Háromszékmegye	78,521	14,796	35,773
Maros-(Torda)-megye	50,706	8,610	1,880
Udvarhelymegye	39,789	2,176	5,787
Összesen :	232,671	45,446	57,519

A többi 129,706 forint a kiadásokban részint egyházi természetű, részint tandíjból és más alapokból fedeztetik.

Iskolára legtöbbet ad ki Háromszékmegye. A községektől legtöbb segélyt nyer Csík és az államtól Háromszékmegye. Ez utóbbinak csaknem fele kiadása fedeztetik az állam pénztárából, és az akkora összeg, hogy Udvarhelymegye mindössze is 4000 forinttal ad ki többet iskolára. Ez egészen megfelel azon ténynek, hogy a székelyföldi összes községi iskolának több, mint fele Háromszékmegyére esik. Annak pedig, hogy általában legnagyobb összeget ad ki iskolákra, természetes oka az, hogy legtöbb tanítója van.

Ha egy kis összehasonlítást teszünk iskoláink utóbbi és az ország hasonló viszonyai között, látjuk, hogy az országban 1876-ban 15,388 népiskola közül állami és községi lévén 1481, minden községi iskolával 10.40 felekezeti áll szemben.

A székelyföld 553 népiskolájából 91 lévén községi, ez utóbbiak úgy állanak azokhoz mint 1 : 6.08-hoz. Tehát 4.32% a különbség a mi előnyünkre.

A 125 állami elemi iskolából 2 esik a székelyföldre u. m. a *kovácsnői* leány és a *mező-bándi* vegyes iskola. Az első két tanítónővel, az utolsó egy tanító és egy tanítónővel. Ugyancsak a székelységének mondhatjuk a Brassóban felállított állami elemi iskolákat is.

Az ország 20,125 néptanítója közül *képesítve* nem volt 4682. A nem képesítettek tehát úgy állanak a képesítettekhez, mine 1 : 4.09.

A székelyföld 750 tanítója közül képesítetlen lévén 202, a viszony 1 : 3.72. Itt tehát az országos viszony kedvezőbb 0.34%-kal.

Mínt hogy az országban tanítói fizetésekre kiadott 6.632,608 forintból átlag 329.⁵⁷ forint jut egy tanítóra, a székelyföldön pedig a rendes tanítók fizetésének átlaga is csupán 276.²⁰ forint, itt 53.⁴⁷ forinttal kapnak kevesebbet a tanítók. Az országos átlagot egyedül Csikmegye múlja fölül a maga 367.³⁵ forintjával

Figyelmünket ki kell terjesztenünk még az *iskolai felszerelés* néhány ágára, hogy mentől teljesebb képet nyerjünk népnevelésünk összes tényezőinek állapotáról.

A szóban lévő év adatai szerint.

	Az iskolába járók közül tankönyve		Évi kiadás o. é. frt		Isko- lai könyv- tár	Tornahely		Fa- iskola
	volt	nem volt	szegény gyerme- kek tan- szerére	iskolai tan- szerekre		fel- sze- relve		
(Torda) Aranyos-m.	1,013	479	—	169	—	—	—	—
Csík-m.	10,271	1,317	1,171	1,346	33	46	23	45
Háromszék-m.	10,920	683	1,569	1,605	37	62	4	54
Maros (Torda)-m.	5,291	3,304	350	355	5	43	8	37
Udvarhely-m.	11,069	1,846	663	450	27	134	8	115
Összesen	28,564	7,629	3,753	3,925	102	285	43	251

A fennebbi kérdések mindenikére legszomorítóbb feleletet a volt Aranyosszék ad, különösen, ha még megemlítyük, hogy az iskolai tanszerekre felvett összeg is ez évben először jelenik meg kiadásai között.

Csikmegye minden tekintetben elismerésünket érdemli. Különösen megemlítenő, hogy torna-terei számának teljes fele fel van szerelve.

Háromszékmegye méltó versenytársa az előbbinek s dicséretére szolgál, hogy a nagyobb megyék között legkevesebb növendéke tankönyv nélkül neki van. Szegény gyermekek tanszereire és iskolai tanszerekre ő ad ki legtöbbet s iskolai könyvtára is neki van legtöbb. Felszerelt tornahelyiségeinek száma azonban igen kevés.

Maros-(Torda)-megye növendékeinek több mint fele van tankönyv nélkül. Szegény gyermekek tanszereire, valamint iskolai tanszerekre tett kiadásaival és iskolai könyvtárai számával Aranyos után legroszszabbul áll.

Udvarhelymegye faiskoláinak nagy számával emelkedik ki a többi közül. Igen jól áll tankönyvek tekintetében is.

Általában pedig azt mondhatjuk, hogy 553 iskola mellett, mind a könyvtárak, mind a tornahelyiségek, különösen a felszereltké, mind pedig a faiskolák száma igen kevés.

Továbbá az a körülmény tűnik ki kétségtelenül a számokból, hogy mind a tanítói fizetés és a képesített tanítók száma, mind a szegény tanulók ellátása, mind pedig az iskola jó móddal való felszerelése határtalanul kielégítőbb, s így bizonynyal virágzóbb népnevelési munka foly azon megyékben, hol a községi iskolák száma jelentékenyebb. Kiváló példa erre Csík- és Háromszékmegye. Ellenben a majdnem egészen felekezeti iskolákkal bíró Maros-(Torda)-Aranyosmegye a legtöbb és legfontosabb tényezők tekintetében feltűnő hátramaradottságot tár előnkbe.

Mielőtt már most az elemi oktatás állapotának vázolásáról más tárgyra mennénk át, még szükségesnek és érdekesnek tartunk egy összeállítást, mely feltüntesse, hogy a székelyföld a legfontosabb népiskolai

tényezők tekintetében, a legelső, 1869-ik évről szóló miniszteri jelentés ideje óta, 1876-ig menynyit haladott.

Összehasonlító áttekintés a népiskolák fejlődéséről 1869—1876-ig.

		A tankötelesek hány %-a jár iskolába	Az iskolák száma			Tanítók		Az iskolák évi összes kiadása o. é. frt
			községi	felekezeti	együtt	száma	évi fizetése átlaga o. é.	
(Torda)-Aranyosm.	{	1869 43.48	—	36	36	38	95	3,906
	{	1876 46.90	—	39	39	39	200	8,215
Csík-m.	{	1869 31.20	—	69	69	110	121	15,379
	{	1876 76.00	18	64	82	139	367	55,440
Háromszékm.	{	1869 41.38	14	121	135	163	63	10,419
	{	1876 70.00	49	83	132	218	314	78,521
Maros (Torda)-m.	{	1869 36.30	3	140	143	162	141	24,914
	{	1876 57.40	7	152	159	191	230	50,706
Udvarhelym.	{	1869 50.81	—	146	146	176	91	16,199
	{	1876 80.00	17	124	141	163	235	39,789
A székelyföldön ...	{	1869 39.59	17	512	529	649	101	70,817
	{	1876 69.96	91	462	553	750	276	232,671
Magyarországon ...	{	1869 49.85	479	13,319	13,798	17,792	208	3,760,112
	{	1876 70.77	1,481	13,907	15,388	20,125	329	7,905,469

A tanköteleseknek iskolába járó számával az első megye a szóban lévő 8 év alatt 3.42, a második 44.80, a harmadik 28.87, a negyedik 21.10, az ötödik 29.19 százalékot emelkedett. Az egész székelyföld pedig 30.37%-ot. Magyarország ez idő alatt 20.92 százalékot emelkedvén, a székelyföld csaknem 10 %-kal haladott többet. Tulajdonképen ennyivel hátrább állott az országos átlagnál 1869-ben s 1876-ban már 0.81% hiján átlagaik egyenlők voltak.

A legszembetűnőbb haladást Csíkmegye tette, több mint megkétszerezvén az iskolába járók számát. Aranyos csaknem stagnált e mozgalmas nyolcz év alatt.

A községi iskolák száma közel meghatszorozódott, míg az országban a négyszeres számra sem emelkedett. Hogy a felekezeti iskolák száma ötvennel apadott, az a községi szaporodásának természetes következtése. A főösszeg azonban úgy is 24-el nagyobb, mint 1869-ben volt. Az országban a felekezeti száma is szaporodott. A székelyföldön is igen, különösen Maros-(Torda) és Aranyosmegyében a hová a községi iskolák vagy éppen nem, vagy csak kevésé birtak utat törni.

A tanítók száma a székelyföldön 101-el, az országban 2333-mal szá-

porodott. Ott az 1869-diki létszámnak 15.57, itt 13.12 százalékával. Csík- és Maros-(Torda)-megye külön külön 29-el növelte a létszámot, Háromszékmegye 55-el, vagyis az eredeti számnak csaknem egyharmadával. Feltűnő, hogy az udvarhelymegyei létszám apadott. Iskolái számát azonban, mely szintén apadott, 22-vel múlja fölül a tanítói létszám.

A tanítók évi fizetése a nyolcz év előtti 101 forint átlag helyett 1876-ban 276 forint. *Tehát 175 forint javulás.* Az országban a 208 forint átlag 329 forintra emelkedvén, *javulás 121 forint.* A székelyföldre előnyös különbség 54 forint.

E tekintetben mindenik megye külön-külön is szembetűnő előhaladást tett. Az első több mint *megkétszerezte*, a második *megháromszorozta*, a harmadik *megötszörözte*, az ötödik közel *meghatszorozta* és a negyedik is tetemesen fokozta tanítói fizetését.

Az iskolák *évi összes kiadásaiban* 70,817 forintról 232,671 forintra emelkedvén, 161,854 forint fokozást mutat a székelyföld vagyis az eredeti összegnek több mint *háromszorosát.* Az ország az 1869-iki 3.760,112 forint helyett 1876-ban 7.905,469 forintot adott ki. Kiadásait *megkétszerezte.*

A kiadás fokozódásában megyénként így viszonylanak az ezerek egymáshoz: Aranyos 3 : 8 ; Csík 15 : 55 ; Háromszék 10 : 78 ; Maros 24 : 50 ; Udvarhely 16 : 39. Együtt 70 : 232.

Gyarapodás az elsőnél 5, a másodiknál 40, a harmadiknál 68, a negyediknél 26, az ötödiknél 23 és az összesnél 162,000 forint.

Míg a megelőző fejtegetések a népnevelésügy mostani állapotát tüntették föl s azt az országos viszonyokkal szemben teljesen megnyugtatónak, sőt némely lényeges kérdésekben, minő pl. *a felekezeti és községi iskolák közötti viszony, a tanköteleseknek az iskolák és tanítókra eső hányada,* a három kitűnőbb megyében *a tanköteleseknek iskolába járó %-a,* amazoknál előnyösebbnek mutatták: addig az utóbbi táblázatos összehasonlítás nemcsak megerősíti és fokozott mértékben mutatja mind ez előnyöket, hanem oly erőteljes haladásról tesz bizonyosságot, a mely nem *nyolcz évnek,* de *évtizedeknek* is díszét képezhetné.

Nem ereszkedve ismételtén a részletekbe, hol pedig az előhaladás meglepőbb példákban nyilvánul, nem sok-e *8 év alatt 30 %-kal növelni az iskolába járók számát, meghatszorozni a községi iskolákat, 101 tanítóval gyarapítani a néptanítói kart, 175 %-kal fokozni annak fizetését s megháromszorozni az iskolai évi kiadásokat ? ! . . .*

A kit ez a siker ki nem elégít, sőt a kit lelkesedésre nem gyújt, annak nincs érzéke a tárgy iránt, nincsenek nemzeti aspiratiói.

Bennünk ez adatok s az ezek mögött élő és mozgó tények azon meggyőződést érlelték meg, hogy igaztalan vád e közelebbi tíz évet nemzetre nézve terméketlennek mondani, s még igaztalanabb a magyar fajt

kitartó munkát igénylő alkotásra képtelennek állítani, a mit ellenségeink rossz akarata az európai mívelt nemzetek előtt gyakran hangoztatott. Nem! bizonyynyal nem áll ez a föltevés! Akkora kitartás egy gyümölcsseit csak évtizedek után mutatható munkában, s már is ekkora siker egy nehéz, mert sokoldalú, lankadatlan figyelmet igénylő, s népszerűtlen, mert a népre szokatlan súlylyal nehezedő s pedig csakis az ő közreműködésével megoldható kérdésben, minő a népnevelés, a nyers anyagnak szobrászati idomná alakítása, mondom: e siker, e kitartás fajunk államalkotó míveltségi képességének oly fényes bizonyítéka, a mely minden tiszteletet érdemel, s további munkára a kedvező eredmény kellemes és biztos reményével serkent.

A mi e tárgynál különösen a székelységet illeti, erről *elégge bebizonyítva láthatjuk, hogy a székelynép a magyar nemzetnek amíveltségre egyik legalkalmasabb és legfogékonyabb eleme*, s mindazon anyagi áldozatok, melyeket a nemzet kormánya a székelyföldi népnevelés érdekében hozott, termékenyebb talajra alig találhattak volna, s a mily hazafiasan rokonszenves, ép oly népismeileg alapos volt a népnevelés halhatatlan apostolának, a b. e. *Eötvösnek* azon vágya és lelkesedése, hogy népoktatási terveiben a legszebb sikerek egyikét a székelyföldön arathassa. A dicső szellem eltávozott, de eszméje köztünk él; hat és lelkesít, s mi méltókká fogjuk tenni magunkat a minket anynyira megtisztelő, főlemelő rokonszenvre. Erre nyolcz év eredménye kellő garantiát nyújt.

c) *Tanítóképzés.* A népiskolába néptanítót képezni századunk egyik leghasznosabb munkája. Hogy a tanítóképzés régebben miként folyt, azt a tapasztalásból nagyjában mindnyájan tudjuk. A tanító első sorban és főképen egyházi szolgának, névszerint kántornak vagy énekvezérnek tekintetvén, *képzettsége föltétlenül csak ezen oldalról vizsgáltatott.* Minthogy pedig ezen képzettségét a legtöbb esetben olyan helyen szerezte, a hol a mellett írni-olvasni s más tantárgyakban is tanítottak, ezen alapon mindenesetre *írástudó ember volt.* De hogy neveléstudománynyal s különösen az egyes tantárgyakban való tanítás fogásainak, mai nyelven *módszerének* mesterségével foglalkozhatott volna, arra minden alkalom hiányzott. Hanem egyszerűen visszaemlékezett, a menyynyire bírt, arra, hogy az ő fejébe hogyan verték volt a tudományt, s e fanyar munkára közbe-közbe ő is rászánta magát. Melyikre nézve lett azután e munka emberkínzás nagyobb mértékben: tanítóra-e, vagy tanítványra, nehéz volna eldönteni. Csak azt láttuk és éreztük, hogy mi tanítványok *martyr-szamarak* vagyunk, a tanító az ártatlanság menyynyországa kapuján egy *lángpallosu cherub*, egy *szörnyűtűdős* és az *iskola legalább is a pokloknak kapuja.* A ki látott a gyermeki lélekbe, vagy emlékszik szívének szorongásaira, midőn a kínzó hajlék felé tétova léptekkel közelgett, vagy látta társait a felpakolt tarisznyával egy-egy ma-

lomba, jószívú gyermekbarátokhoz vagy más menhelyre huzódni, hogy a nap a szülők azon tudatával teljék el, mintha ők az iskolában voltak volna: oh az érteni fogja, miért volt oly kevés a tanköteleseknek iskolába járó, és az iskolába járóknak olvasni-írni tudó százaléka! . . . *Szomorú korszak volt a népiskolai nevelés középkora.*

Végre mint egyebütt, úgy nálunk is kezdették belátni, kivált a «Ratio Educationis» kora óta, hogy a tanító nem olyan, mint a költő, a ki születik, hanem azzá lenni kell. Lenni a nevelés által. S egy néhány egyházban szerveztek is, többnyire a gymnasiumokban, valamilyen tanítóképezdét. Így jött létre Erdélyben az ev. reformátusoknál az *enyedi* és a római katolikusoknál a *csík-somlyói*. Természetesen hosszú időn át nem tekintetett ez se egyébnek, egy jobban szervezett kántor (mester)-képezdénél.

Mihelyt azért a magyar miniszterium az ügyek rendezését átvette, mindjárt látnia kellett, hogy a népnevelésügyi hadjáráshoz más gárdát kell szerveznie. Így jöttek létre az *állami tanító-képezdek*, melyek közül *Eötvös* egyet a székelyföldön helyezett el.

Ez intézetek működésének, valamint az 1868-iki XXXVIII-ik törvényczikknek jótékony hatása a felekezeti képezdekre nézve is kétségtelenül érezhető némely helyen. Hogy éppen a *székelyföldi egyetlen felekezeti képezdéről*, a *csík-somlyóiról* is elmondhatnók-e ezt, nem tudjuk. Mindenesetre feltűnő előttünk az a titokzatosság, a melyet ez intézet órei tanúsítanak a nyilvánossággal szemben. Nem csak egyenes felkérésünk és többszöri sürgetéseink daczára nélkülözünk minden tájékozást e mű számára ez intézetről, de még az ezt kebelében tartó főgymnasium értesítőjében sem látunk egy árva szót is írva róla. A miniszteri hivatalos jelentés is alig ad többet róla nevénél. Sőt a mit ez utóbbi helyen látunk, az egyenesen ellenkezik tudomásunkkal. Mi t. i. úgy tudjuk, hogy az intézet két évi tanfolyammal bír, s ott azt olvassuk, hogy hárommal. Már akármiként álljon is a dolog, le kellett mondanunk arról, hogy azt az olvasóval megismertessük, miután magunk se ismerhettük meg.

Második tanítóképezde a székelyföldön a *székely-keresztúri*, mely állam-költségen tartatik fenn. Szervezete megegyezik a népoktatási törvény és megfelelő miniszteri rendeletek szellemével. Tanfolyama három évi. Az igazgatón kívül van két rendes, 1 segéd tanára, 1 zene és ének s 1 írás, rajz és torna-tanítója. Ipari szakmunkákra egy *verszőfonó*, egy *műfaragó tanító* és egy *kertész*.

A különböző felekezetű növendékek *hit- és erkölcstani* oktatására egy róm. katolikus, egy ev. református és egy unitárius hitoktató.

Az intézet kebelében egy *hat osztályú osztatlan népiskola*, u. n. gyakorló vagy minta-iskola van szervezve, melyben a tanítást egy gyakorló-

tanító végzi, a ki a tanári testületnek egyik tagja. E gyakorlóiskola közvetíti a tanító-növendékek gyakorlati kiképzését

Az intézet elhelyezésére Székely-Keresztúr három községe egy négy hold területű szép telket adományozott, hol a kerti gazdaság foly.

Az állampénztár e képezde fenntartására évenként 15—16,000 forintot ad ki, melynek mintegy fele *ösztöndíjakra* fordíttatik.

A képezde, melynek elhelyezésével *Eötvös* mellett *Molnár Aladár* és *Buzogány Áron* szereztek maguknak a székelység művelődés-ügye körül kiváló érdemeket, 1870 szeptemberében nyitattott meg az elő osztálylyal és egy rendkívüli, egy évre terjedő *póttanfolyammal*.

Növendékei száma az első évben 69, a másodikban 63, a harmadikban 64, a negyedikben 50, az ötödikben 75, a hatodikban 109, a hetedikben 112 volt s így az utóbbi években a 16 állami tanítóképezde legnépesebbjévé lett.

Ez idő alatt az állami tanító-képezdek 877 tanítót képesítettek, mely számból 103 esik a székely tanító-képezdeire. Tizenhat képezde működése eredményének csaknem egy nyolczada! Ha tehát 1876-ban a székelyföldi tanítói létszám, 750 volt, ennek egy hetedét már e képezde bocsáthatta ki kebeléből és így kellő mérvben hozzájárult a tanítói kar regenerálásához.

S a képesítettek *minőség* tekintetében is sok elismerést szereztek már az intézet számára, nemcsak mint kitünő elemi, hanem közülök többen, mint felső népiskolai és szeretetházi tanítók, sőt képezdei tanárok is.

Legtöbben közülök működésüket a székelyföldön, mint szülőföldükön folytatják. Ez intézetet tehát mind helyéről, mind növendékeiről, mind ezeknek működési köréről méltán nevezhetjük *székely tanító-képezdeknek*. *S látogatottságánál fogva csak igen csekély anyagi áldozat kellene hozzá, hogy kebelében mind a három évi tanfolyamon párhuzamos osztályok nyitassanak.* A mi, ha a tanítóhiány az országban még csakugyan mindig komoly baj, mindenesetre hasznára válnék a népoktatás-ügynek is és az állam-pénztárának is, mert a tanári létszám és ösztöndíjak mérsékelt szaporítása mellett, ugyanazon felszerelés és dologi kiadásokkal numerice kétszeres eredményt lehetne elérni.

3. Szakoktatás.

A mit a székelyföldön e tárgyról mondhatunk, az nagyjából az itteni *felső nép- és polgári iskolák* ismertetéséhez tartozik a menyinyben t. i. *gazdasági vagy ipari szaktanfolyammal* vannak összekötve. Szóljunk tehát

a) a **gazdasági felső népiskolákról**. Ilyen a székelyföldön 4 van u. m. a *baróthi, sepsi-szent-györgyi, csik-szeredai és gyergyó-alfalvi*. A tanfolyam mindenütt 3 éves, a felső népiskolák számára törvényhozásilag adott szer-

vezetett, megtoldva 1—1 évi gazdasági szaktanfolyammal, mely utóbbinak ismertetésére álljanak itt a következők

Miután a 12 éves gyermekek 6 éven át bevégezték elemi kiképezte-
tésüket általános művelődési szempontból, ismereteiket gyarapítandó, a felső
népiskolába lépnek, hol betöltött 15 éves korig tanulnak. S midőn így szel-
lemők nyílt, értelmők megerősödött és testben kifejlődtek, 16 éves korukban
átlépnek az egy éves gazdasági szaktanfolyamra, hogy ott, *mint leendő kis-
birtokosok, elméleti és gyakorlati szakoktatás és foglalkozás által, földbirtokuknak
okszerű és a kor kívánalmainak megfelelő kezelésére előkészüljenek, s kisebb gaz-
daságok szakszerű vezetésére képesítettven, akár saját házuknál értékesítsék isme-
reteiket és ügyességüket, akár mint gazdatisztek vagy haszonbérlek szerezzenek
maguknak tisztességes életpályát és életmódot s ez által befolyjanak az általános
gazdasági viszonyok javítására, fejlesztésére.*

Hogy e czélnak mentől kielégítőbben megfelelni lehessen, az elméleti
és gyakorlati oktatás, a lehető összhangban, kiterjed a mezőgazdaság mind-
azon ágaira, a melyek a székelyföldön is fontos tényezőkül vannak elismerve
vagy olyanakká válhatnak, minő pl. a földművelés, állattenyésztés, méhé-
szet, kertészet, erdőszet és gyümölcsstenyésztés. S a mezőgazdaság minden
ágaiban előfordulható műveletekben a műszaki kézfogásokat tényleg be is
gyakorolják.

Az elméleti képzés megismerése végett szükség tudni, hogy már a
felső népiskolai három évi tanfolyamon némely tantárgyak egyenesen a
gazdasági ismeretek segédeszközei vagy előkészítőiként kezeltetnek, minő
pl. a *szám és mértan* gyakorlati alkalmazása, — a *természettan és természetrajz*
különös tekintettel a földművelésre, — a *mezei gazdaságtan alapvonalai egy-
szerű könyvvitel* s újabb időben az *erdőszet alapvonalai*, gyakorlati kirándulá-
sokkal az erdőbe.

A negyedik éven pedig már kizárólag gazdasági szakismeretek adat-
nak elé. A tantárgyak ezek :

1. *gazdasági növénytermelés, fa- és állattenyésztés*, 2. *gazdasági üzlettan*,
3. *állatgyógyászat*, 4. *mezei rendőri törvények és szokások*, 5. *nemzetgazdaságtan
alapvonalai*.

E tantárgyak tárgyalásánál gazdasági íróink legjobb művei használ-
tatván, fejtegetés tárgyát képezik a gazdaság minden ágaira vonatkozó
legfontosabb kérdések, melyek egy javított rendszer alapját képezik, s arra
átvezetnek, melyeket a gyakorlat akár előnyösnek akár hátrányosoknak
bizonyított be, s melyek hol birtok-rendezési, hol égalji, hol talaj, vagy
épen művelődési viszonyokkal állanak szoros kapcsolatban.

A gyakorlati kiképzéshez *mindenik iskola mezei gazdaságot folytat*,
melyhez rendelkezik kisebb-nagyobb területű földbirtokkal, gazdasági fel-
szereléssel és cselédszeméllyel.

A *baróthi* iskola gazdaságát 10 kataszter hold területen folytatja, melyet Baróth község ajándékozott haszonélvezeti joggal. E területből 1 és $\frac{1}{2}$ hold a gazdasági épületek és udvar helyéül szolgál s így földmívelésre $8\frac{1}{2}$ hold marad fenn, mely közvetlenül az iskolai épület mellett sík téren egy tagban feküdven s jó talajvegyülettel bírván, gazdasági növénytermelésre elég alkalmas.

A *sepsi-szent-györgyi* iskola számára Háromszékmegye közönsége az általa kezelt iskolai alaptól bérelt ki 12 évre egy birtokot, mely szintén egy tagban, a város közvetlen közelében, telkes része épen benn a városban fekszik. Ebből vetés alá 7 holdat mívelnek, a többi része kaszáló, gyümölcsös, konyhakert, luczernás és dohánytermő tábla, mely utóbbiak nem esnek a főtagba.

A *gyergyó-alfalvi* gazdasági intézet birtokterülete $28\frac{1}{2}$ kat. hold. Ezt Alfalu községe 10 évre ingyen, azontúli időre pedig 150 forint örök haszonbér mellett adta az intézetnek. E terület az 1875-ben történt átadásig közlegelőnek használtatván, az első két év nagyobbára telkesítési munkálatokkal telt el.

A *csík-szeredai* iskolának a megye vásárolt egy 44.²⁵ (1200 □ öles) hold területű birtokot, Csík-Martonfalva községének közvetlen közelében. Ez egy 5 hold területű beltelekre és ehez közel fekvő 39 hold külső tagra oszlik. Utóbbi, körül sánczolva, nyugati irányú szelíd lejtőn fekszik. Talaja közép kötöttségű homokos agyag, televény és mészkéverékkel, mély termő réteggel.

A kalászosok a mívelés alatt lévő területnek 70, a takarmányfélék 20 és a kapásnövények 10%-át foglalják el.

Mindezen birtokokon zöld ugarral özszekeztött „hatosváltó forgó“ gazdaság üzemel azért, mert a székelyföldön túlnyomóan otthonos háromnyomásos tiszta ugarú gabonatermelő forgóból legmegfelelőbb lenne a hatos váltóba való átmenet.

Mindenik gazdaságban egy hetedik kisebb tábla „kísérleti terület“ szolgál, melyben rigai lenmaggal, különféle kalászosokkal és kapásnövényekkel stb. folytatnak kísérletet.

E gazdaságokban elért növénytermelési eredmény felől némi tájékozásul álljon itt a *csík-szeredai* iskolától nyert következő kimutatás.

Átlagos termés holdanként :

	Hecto- liter	Méter- mázsa	Hány évi átlag ?
Őszi búza	7,16	—	3
Őszi rozs	8,60	—	3
Őszi árpa	8,90	—	4
Zab	12,50	—	4
Tavaszbúza	5,10	—	2

	Hecto- liter	Méter- mázsa	Hány évi átlag?
Magbüköny	3.50	—	2
Burgonya	30.00	—	4
Bükönyszéna	—	17.5	4
Réti széna	—	25.8	4
Takarmányrépa	—	100	3

A baróthi és s.-szentgyörgyi iskolák termelési eredménye, kedvezőbb talaj és éghelyviszonyok mellett, ennél bizonyosan magasabb átlagot fog mutatni.

A kísérleteknek, valamint az összes gazdasági termelésnek eredményéről azonban még igen korai lenne ítéletet mondanunk, mert mindnyájan még csak néhány év óta működnek, mely éveknek egy része az előmunkálatokra volt szükséges, más része alatt jöhetett terméketlen év, elemi csapás (pl. a sepsi-szentgyörgyit egymásután 3 éven át érte jégverés). S mindenesetre igaztalan és elhamarkodott volna a közvéleménytől is, ha ily rövid idő alatt csudás eredményeket nem látva, elítélné magát a meghonosítani kísérlett gazdasági rendszert, mely alapjában véve jónak bizonyult már művelt népek hosszu és sikeres gyakorlata által.

Teljesen méltánylandó tehát a mit *Buzogány Áron* a székely-egylet első évkönyvében ezen iskolákról mond: «Azt megengedem, sőt tudom — így szól ő — hogy ezen szakiskolák s különösen az azokhoz tartozó gyakorlati gazdaságok, most kezdetben még nem érték el teljes kifejelettségüket, még sok kívánni való van a mintaszerűségig. De ez a kezdet nehézségeinek, az alkalmazott vezetők tapasztalat-hiányának s a nép idegenkedésének minden új intézet irányában, tulajdonítható. A hézagok azonban lassanként pótolhatni s a hiányok tűnni fognak s így ezen intézetek céljukat rövid időn elérik s bebizonyítandják, hogy létejük, példájuk s az azokban elérendő eredmények a székelyföld gazdasági viszonyainak javítására, a gazdálkodás jövedelmezőbbé tételére rendkívüli hatással leendnek.»

Ez alapon mindenesetre elvárjuk, hogy mikor az ideje eljött, sem a kísérleti, sem az általános termelési eredmény felől nem fogják tájékoztatlanul hagyni az érdeklődő közönséget. A *székely egylet* évkönyvei a legalkalmasabb közegül szolgálhatnak e végre, hol az adatok évről-évre összesze-
gyűjtve, nem fognak nyomtalanul elenyészni.

Hogy e gazdasági rendszert, mely nem csupán az intézetben tanuló ifjúság, de a külső gazdaközönség okulására is alapíttatott, menynyiben tartjuk helyesnek, e kérdésben utalnunk kell a földművelési rendszer ismer-
tetésénél és bírálatánál részletezett nézeteinkre.

Arra nézve pedig, hogy Háromszék dús rónáin és Csíkmegye nyirkos hegyi talaján ugyanazon váltórendszer alapján tesznek kísérletet a mezőgazdaság javítására, ez úttal szintén nem alkalmazunk kritikát. Be-

várjuk majd az eredményt, a mely ha kedvező lesz, legalább nem rontottuk a hangulatot a siker elérhetésére, s ha kedvezőtlen, nem okolhatnak, hogy befolyása volt rá ítéletünknek.

Azt föltétlenül ki kell jelentenünk, ha ismertetésünkben a nélkül is eléggé kiolvasható nem volna, hogy a gazdasági iskolákat s az általuk kitűzött czélt általában alig becsülheti valaki lelkesültebben mint mi.

Az *állattenyésztés* ilyen kis gazdaságnál nagyban nem folyhat, mert a takarmány is hiányzik hozzá, különösen miután itt a példa és a rendszer elveinek megfelelőleg *istállózást* követnek. Egy pár igavonó ökör, egy pár tenyésztében, a gazdaságban nevelt borjuk és sertések képezik most egyelőre az állat-állományt, melyhez még majd juhok és méhek is járulnak.

A mi a gazdaság ez ágát illeti, volt alkalmunk ez intézetek közül a sepsi-szentgyörgyiben és csík-szeredaiban széttekinteni s mindkettőnek istállójában olyan magyarfaj tenyésztelieneket és egy éves borjukat látni, a melyek díszét képezhetnék bármely nagyobb szabásu gazdaságnak is. A sertés-ólak elkülönítése, a gazdasági eszközökben való választékosság s a mindenekben uralkodó szép rend, tisztaság és csín mind ékesszólló hirdetői a mintagazdaságnak, melyben nem lehet okulás nélkül egyetlen lépést tenni s a távozó csak kellemes benyomásokat vihet magával.

Hogy a fából készült egyszerűbb gazdasági eszközök faragásában és előállításában is képeztetnek a növendékek, ez még életrevalóbbá és több oldalúvá teszi az intézményt és képzést.

Miután ezekben némi tájékozást nyújtottunk azon alapról, melyen az iskolák gazdasága nyugszik, és a növendékek elméleti kiképzetéséről, — szólnunk kell még azok —

gyakorlati foglalkozásáról. E tekintetben egy közös rendszabály uralkodik, melyet a baróthi iskola első értesítvénye nyomán tanulságosnak látunk itt egész terjedelmében felvenni, a mint következik :

«A szakoktatás gyakorlati vezetését a szaktanító, mint gazdasági intéző viszi. Ő osztja és állítja be a növendékeket a munkába, ő gyakoroltatja be velök a műszaki kézfogásokat, s magyarázza meg nekik az egyes műveletek czélját; valamint az ő feladata azok előmenetele és erkölcsi magaviselete fölött is őrködni.

Ennek következtében :

a) az intézetbe fölvevett növendékek az intézeti gazdaságban naponként előforduló mindennemű, az intéző szaktanító által számukra kijelölt munkálatokban résztvenni, s épen ezért a naponta történő rendelkezéseknél is kivétel nélkül jelen lenni köteleztetnek.

A növendékeknek az egyes munkákhoz való beosztásánál, úgy a munkaidő tartamát, mint a munka minőségét illetőleg az ifjak testi ereje, jövő feladata s az intézet czéja mindenkor szem előtt tartandó.

b) Minden növendék tartozik egy az igazgató és a szaktanító által előírt alakban rovatozott „munka-napló“-t vezetni, melybe a gazdaságban naponként foglalkoztatott igásfogatok és cselédek s kézi munkások számának bejegyezve, s a naponta végbevitt munkálatoknak részletesen felsorolva kell lenni. Ezen munka-naplót a szaktanító, mint a gazdaság intézője, havonként egyszer átnézi, s annak vezetésére vonatkozó véleményét, a szükséges felvilágosítással együtt belejegyzí s egyszersmind láttamozza.

c) A munka-naplón kívül, a növendékek „üzletriteli“ jegyzőkönyvet is tartoznak vezetni, a gazdaságban találtató különféle növényeknek az év folytán való művelése, gondozása s az egyes művelési ágaknak haszonvétele és termés eredményeiről. Ezen jegyzőkönyvbe pl. a szántóföldeket illetőleg minden egyes tábla vagy részlet térrajzában bele kell vezetve lennie, feltüntetésével annak, hogy minden évben, mely és hányad részébe mi volt vetve; továbbá fel kell jegyezve lenni az illető táblán folytatott vetésforgásnak valamint annak is, hogy mily művelés- és trágyázásban részesült az, s végre, hogy milyen volt rajta a termés, és pedig a gabonafajokból kalangya számra s a takarmányféléből súlymértékre nézve. Az ekként följegyzett tapasztalati adatok azután különféle kiszámítások alapjául szolgálnak. Végre

d) egy külön füzetke arra szolgál, hogy abba a növendékek az egyes munkálatok czélja, egyes növények termelése körüli fogások, gépek haszonvétele s mikénti alkalmazásáról stb. a gazdasági intéző által tartott magyarázatokat, értekezéseket emlékükből belevezessék, s egyes kirándulások alkalmával szerzett tapasztalataikat abba belejegyezzék.

Ezen füzetkét, valamint az épen érintett jegyzőkönyvet is az intéző legalább havonként egyszer átnézi, s véleményét ezeknek vitelére vonatkozólag is bejegyzí.

e) A napló rovatait a növendékek, a munkából este hazatérve, naponként kötelesek kitölteni; a jegyzőkönyvbe tartozó adatok bevezetése s a füzetkébe tartozók fogalmazása ellenben oly napokon történik, midőn esőzések vagy más oknál fogva a növendékeket egyébként eléggé elfoglalni nem lehet.

f) A növendékek kötelesek minden vasárnap délelőtt, a kitűzött órában, tantermökben megjelenni, hol az igazgató és gazdasági intéző számba veszik a mult héten történeteket és egyszersmind tervet készítnék a jövő heti teendőket illetőleg.

2. *Napi szolgálat.* A gyakorlati szakosztály növendékei, a szükséges gazdasági segédkezéseken kívül, naponként felváltva még a *felügyeleti szolgálatok* teljesítésére is köteleztetnek. Ezek szerint:

a) köteles a napi szolgálatot teljesítő növendék a naposságot megelőző este az intézőtől a napi rendelkezést átvenni, s azt a IV-dik osztály-

ban e célra kifüggesztett táblára kiírni ; köteles a meghatározott időben fölkelni s egyuttal a rendezésben netalán szükséges változtatás vagy egyéb rendeletek átvétele végett magát a gazdasági intézőnél jelenteni ; a napi rendelkezést az e célra előírt naplóba bevezetni, és azt két példányban leírva, egyiket az igazgatónak kézbesíteni, a másikat pedig a tanácskozási teremben letenni ; naponta háromszor : reggel, délben és este az időjárás minden tényezőinek folytonosan figyelemmel kísérése tekintetéből vezetett napló (légtüneti észleletek) rovatait kitölteni, s azt az intéző szaktanítónak bemutatni ; végre, az étkezési órákat kivéve, egész nap (ideértve a vasár- és ünnepnapokat is) a netalán előfordulható rendeletek átvétele végett folytonosan az intézetben kell tartózkodnia.

b) Tekintettel az intézet kis gazdaságára, egy növendék naponta föl-váltva az intézethez tartozó állatok felett való felügyelettel van megbízva. E felügyelők kötelessége a következőkben van körvonalozva :

aa) Az illető növendék köteles minden étetés és itatásnál, valamint a fejésnél is jelen lenni ; a tejet minden egyes tehén után megmérni, s a mennyiséget e célból vezetett naplóba bevezetni ; a tejet a vevők között kimérni, erről jegyzetet vezetni, s ezt a bevett pénzzel együtt az intézőnek minden este átszolgáltatni. Továbbá köteles az etetésnél arra ügyelni, hogy az intézet gazdaságához tartozó állatok, a számukra kiszabott adagokat megkapják. Ezeket a cselédek apró részletekben rakják a marhák elé.

bb) Felügyel az istállóban felgyült trágyának rendes időben leendő kitakarítására, s ennek a trágyatelepen való szabályos elterelegetésére és arra, hogy az állatok naponta megtisztíttassanak, hogy a fejő edények mindenkor tisztán tartassanak ; nemkülönben a mint legkisebb változást vesz észre valamelyik állatnál, vagy a cseléd részéről bármi hanyagságot azonnal bejelenteni tartozik. Nyáron át köteles arra is ügyelni, hogy a legelő marhák mindig idejekorán hajtassanak ki a legelőre.

cc) A fennebbieken kívül ügyelnie kell arra, hogy a cselédek rendes időben befogjanak s munkába álljanak, s az e részben vagy bármi tekintetben netalán előforduló mulasztást bejelenteni kötelessége. Ide tartozik továbbá a sertésólban és méhszinben való felügyelet is. Köteles szigorúan felügyelni, hogy minden e tekintetben kiadott rendelet pontosan teljesíttessék.

dd) A juhok számára az intézőáltal megállapított takarmány-részletek átvételénél, nemkülönben az etetésnél is jelenlenni köteles, hogy az etetés rendes folyamát figyelemmel kísérhesse s a takarmány pazarlását meggátolja. Bárányozáskor a naponta ellett bárányokatszámbaveszi s azokat megjegyzi ; végül az intézet gazdaságában lévő állatok kóresetét vagy azok elhullását az intéző szaktanítónak minden előforduló esetben azonnal bejelenti.

c) Hetenként föl-váltva egy növendék (*raktárnok*) a magtár-, gép- s eszközraktárak felügyeletével van megbízva, s kötelességévé téve : hogy az

előbbi raktárnoktól a kezelésére bízott eszközöket és szerszámokat szombaton délután leltár szerint átvegye s átadja; ezeket naponkénti névszerinti jegyzék mellett a növendékeknek, cselédek vagy napszámosok használatára kiadja, este számbavegye, s napközben a netalán hasznavehetetlenné vált vagy elveszett szerszámokról az intézőnél azonnal jelentést tegyen.

d) Ugyanazon növendék köteles az állatok etetésére szükségelt heti adagot a magtárból jegyzék szerint kivenni, s azt naponként a megállapított időben és adagokban az állatoknak kiszolgáltatni s a hét végén ezen kiadásokról szóló jegyzéknek egyik példányát az igazgatónak, másikat az intézőnek átadni.

e) Az intézeti kert és faiskolában való segédkezésül szintén köteles egy növendék fölváltva jelen lenni, kinek kötelessége a kerti eszközöket rendben tartani, azokat az eszközraktárból kivenni és visszaszállítani; az intéző rendelkezéseit pontosan teljesíteni, s arról esténként beszámolni; a kerti munkára kirendelt többi növendékekkel foglalkozni s azok viseletét figyelemmel kísérni és a rendetlenkedőket vagy hanyagokat az intézőnek feljelenteni.

f) A gyakorlati szakosztály növendékeinek előírt tantárgyak, s az előadási órák mily időszakban való megtartását illetőleg a körülmények szerint az igazgató és intéző szaktanító intézkedik.

Azon általános érdeklődés és méltó reménykedés, mely a közönség figyelmét ez intézetekre irányozza, kívánatosná teszi, hogy minden oldalról megismerjük azok működését s alapos kútforrás nyomán szerezzünk róluk értesülést. E célból közöljük itt egyikök óratervét is, melylyel a többieké is többé-kevésbé megegyezik, hogy kitűnjék: mikép tudják a gazda legbecesebb kincsét, az időt az elméleti és gyakorlati képzés céljaira arányosan és célszerűen megosztani és fölhasználni.

A felső népiskola gazdasági szakosztályának óraterve:

a) a téli félévre.

D é l-		Hétfő	Kedd	Szerda	Csütörtök	Péntek	Szombat
előtt	után						
6—7		T a k a r m á n y o z á s é s á l l a t g o n d o z á s					
7—8		E l ő k é s z ű l e t a z e l ő a d á s r a					
8—9		Erdészet	Növény- termelés	Erdészet	Állat- tenyésztés	Gazdasági üzlettan	Növény- termelés
9—10		Állat- tenyésztés	Gazdasági üzlettan	Mezei ren- dőri törvény	Fatenyésztés	Erdészet	Gazdasági üzlettan
10—12		G a z d a s á g i g y a k o r l a t o k					Állat- gyógyászat
	2—3	Test- és fegy- vergyakorlat	Erdészeti kirándulás	Nemzet- gazdaság	Erdészet	Erdészeti kirándulás	Gazdasági gyakorlat
	3—4	Gazdasági gyakorlat		Gazdasági gyakorlatok			
	4—5		T a k a r m á n y o z á s é s á l l a t g o n d o z á s				

Jegyzet. A délelőtti gyakorlati órák a szerént, mint a gazdasági munka-viszonyok engedik, elméletiekre is fordíthatnak.

Óraterv

b) a nyári félévre.

D é l-		Hétfő	Kedd	Szerda	Csütörtök	Péntek	Szombat
előtt	után						
5—6		Takarmanýozás és állatgondozás					
6—7		Munkára készülődés					
7—12		Gazdasági és kertészeti gyakorlatok					
	2—3	Fegyver- gyakorlat	G a z d a s á g i é s				Torna- és fegyvergyak.
	3—6	Kertészeti gyakorlatok					

Az itt adott óratervek közül különösen az utóbbihoz föltétlenül ragaszkodni nem mindig lehet. Ha a mezsei munkára egyáltalán alkalmatlan az idő, akkor az elméleti foglalkozásra használtatik fel.

Hátra van még, hogy ez iskolák feladatának és működésének e lehető tárgyhú ismertetése után szóljunk egy pár szót azok fenntartásáról és statisztikai viszonyairól is.

A székelýföldi felső-népiskolákat a megye, illetőleg község (Baróth és Alfalu) és a kormány közösen tartja fenn. A mint már is láttuk, amazoktól nyerik a gazdasági területeket, ezeken kívül az intézeti tan- s részben tanítói lakhelyiségeket. A baróthinál az intézeti helyiség most építtetett 8000 forinton, melyből öt ezeret az állampénztár, hármát Baróth községe hordozott.

Míg a többiek közül az alfalvi azon kivételt képezi, hogy egyebekben tisztán államköltségen tartatik fenn, addig a más háromnál a megyék hordozzák a pénzügyi rovatban megismertetett iskolai alapjaikból a gazdaság felszerelését, fenntartását és az iskolaszék által választott tanítók fizetését, az állampénztár pedig a vallás és közoktatási miniszter által kinevezett igazgató és gazdasági szaktanító fizetését. A tanítói kar rendesen öt tagból és a hitoktatókból áll. Csík-Szeredában ezeken kívül még egy esztergályos is van alkalmazva, ki az ifjakat e házi iparban oktatja, s ezért 360 forintot húz a megyei iskolai alapból.

A tanítói fizetések — lakáson kívül — 7—900 forintig terjednek.

A megyék évi kiadása három ezer forintig is felemelkedett eddigelé egy-egy iskolánál, miután fölszerelésre, állatállományra a kezdő években többet kellett költekezni. Ez összszegből azonban a gazdaság már eddigelé is behozott mintegy 5—700 forintot.

Hogy a kiadás ezentúl évről-évre csökkenni és a bevétel fokozódni fog, az a gazdaság fejlődéséből önként következik és bizton remélhető.

Az állampénztár kiadása, a felszerelésre adott ezer forintnyi segélyen kívül, a szerént, a mint 2 vagy több tanítót fizet s koronként más subventiót is ad, 2 és 5 ezer forint között mezog évenként egy-egy intézetnél.

Ösztöndíj a tanulók számára a baróthi és sepsi-szentgyörgyi iskolánál csak egy-egy 20 forintos van, Háromszékmegye által az iskolai alapból „Deák Ferencz ösztöndíj” czímen alapítva. Ezen kívül Baróthon és Csík-Szeredában a negyedik osztály növendékei az intézetben ingyen szállást s utóbbi helyen e mellett világítást és fűtést is nyernek.

A csík-szeredai és gyergyó-alfalvi iskolák számára 80 darab 50 forintos ösztöndíjt alapított Csíkmegye közönsége a megyei nevelési alapból. Ez ösztöndíjakból az első iskola 53, a második 27 darabot élvez.

Szakkönyvtár szervezésének és más taneszközökkel, gyűjteményekkel való felszerelésnek az alapja kellően meg van vetve mindenik iskolánál, s a tanítói kar ezek gyarapítására kellő buzgalmat és lelkesedést fejt ki mindenütt, a mi szakértelmének és ügyszeretetének mindenestre igen szép bizonyítványa.

A növendékek létszáma volt

	1872—3-ban		1873—4-ban		1874—5-ben		1875—6-ben		1876—7-ben		1877—8-ban	
	ősz-szesen	a szak-osztály-ban	ősz-szesen	a szak-osztály-ban	ősz-szesen	a szak-osztály-ban	ősz-szesen	a szak-osztály-ban	ősz-szesen	a szak-osztály-ban	ősz-szesen	a szak-osztály-ban
Baróth	70	—	66	—	61	—	45	7	43	6	37	9
Sepsi-Sz. - Györgyön	27	—	42	—	53	—	59	3	64	3	52	1
Csík-Szeredában	69*	—	68	20	62	16	41	5	54	8	48	13
Gy.-Alfaluban ...	39	—	47	—	61	—	68	16	59	9	61	12
Összesen	205	—	223	20	237	16	213	31	220	26	198	35

A mi a létszámot illeti, azzal a három alsó osztályban igen, de a szakosztályban nem lehetünk megelégedve. Különösen a sepsi-szentgyörgyinél mutatkozik nagy részvétlenség. Pedig Háromszékmegye ezen vidékének élénk mezőgazdasága épen az ellenkezőt tételezné föl.

E jelenségről azonban, valamint lehető okairól és orvoslásáról hátrább az észrevételek rovatában fogunk bővebben szólni.

b) **Ipartanfolyamu felső-népiskolák.** Ilyen szorosabb értelemben egy van t. i. a *kézdi-vásárhelgi*, melyet épen úgy, mint a fennismertetett felső-népiskolákat, a megye és az állam közösen tartanak fenn. Utóbbi fizeti az általa kinevezett tanítókat, a megye adja a szállást és fenntartási egyéb költségeket.

A tanfolyam négy évre terjed, a *negyedik év képezvén az ipari tanfolyamot.*

* A csík-szeredai iskola 1870—1-ben nyitattott meg, s az első évben 27, a másodikban 47 növendéke volt.

Az iskola czélja, mint *Buzogány Áron* írja az, «hogy ott a növendékek az eleminél magasabb általános míveltséget nyervén, az *utolsó évben megtanulják mindazon elméleti szakismereteket*, melyekre a növendéknek szüksége van a végre, hogy belőle idővel ne csak tudatlan zugmesterember, hanem értelmes iparos polgár váljék, olyan, a ki üzletének gyarapítására s szélesebb kihatására számításokat tenni és a vidéki viszonyokat felhasználni képes legyen.» E tanfolyamnak tehát «fontos feladata abban áll, hogy a székely iparosnak sülyedtségét emelje, a képződő iparos osztályba általános és szakmíveltséget vigyen be s képesítse őket arra, hogy mesteriségüket az idő s körülmények kívánalmaihoz képest finomítsák, tökéletesíthessék, üzleti számításokat s összeköttetéseket tehessenek; szóval hogy üzletük szempontjából az adott viszonyok uraivá s ne szolgálivá legyenek».

Lássuk mit tesznek e valóban szép és üdvös czél érdekében? mivel foglalkoznak s mennyiben közelítik meg azt?

Az alsó három osztály megegyezik minden, a népoktatási törvény alapján szervezett felső-népiskolával. Ezt tehát csak anynyi összeköttetésben áll a szaktanfolyammal, mint többé-kevésbé akármelyik felsőbb iskolának három alsó osztálya, t. i. az általános ismeretek és mívelődés tekintetében előkészít.

A negyedik évi tanfolyamon *szakfoglalkozás* foly, még pedig *elméleti és gyakorlati*. Az elméleti oktatásra nézve irányadó a vallás- és közoktatásügyi miniszterium által az ipar-szakosztályú felső-népiskolák számára kiadott tanterv. Tanítanak: 1. *nemzetgazdaságtant*, 2. *ipartant*, 3. *rajzolást*, 4. *üzleti fogalmazást és iparos könyvitelt*. Ezenkívül meglátogatják a szakosztály növendékei koronként a helyben létező gyárakat és műhelyeket, hogy a mit az intézetben az iparról elméletileg tanulnak, azt a gyakorlatban is lássák. Ezen excursiok akkor és anynyszor tartatnak a mikor és a hányszor a technológiai előadások megérthetésére szükségeseknek mutatkoznak.

Ez nagyjában az elméleti képzés tárgya és iránya.

A *gyakorlati szakoktatás* a *kefekötés*, *mű-kosárfonás* és *műfaragás* tanításából áll. A két első a szakosztály növendékein kívül kiterjesztetik még a harmadik osztályosokra is, részint azért, hogy mire ezek a negyedik osztályba jutnak, némi kézügyességet sajátítsanak el és ott annál többre haladhassanak, részint pedig azért, mert a negyedik osztály nagyon néptelen lévén, ha csak e tanfolyamon lévők taníttatnának, igen kevés növendék nyerne a nevezett iparágakban gyakorlati kiképzést.

A két első iparágat egy helybeli felső-népiskolai tanító tanította*) ez ideig, ki azt Somorján sajátította volt el. 187°/7-ben a kefekötést 12 tanuló

* *Földes József*, meghalt 1878. júliusában.

tanulta, kik együtt 220 darab kefét készítettek, melyeket részint az intézetből árusítottak el, részint pedig helybeli kereskedésekben.

A *műfaragást* még csak harmadik év óta tanítja egy külföldi mester. Az eredménytől ily rövid idő alatt annál kevésbé mondhatunk véleményt, mert a tanító, általunk alig helyeselhető tan módszer szerint, három éven át csupán a műszaki rajzban oktatja a növendékeket s a faragás kizárólag a negyedik évre marad. Hátrább kifejtjük erre nézve kifogásunkat. Maga a tanító különben kitüntető elismerést aratott műveivel a kolozsvári műtárlaton, 1877/s-ban.

Ez iskolát is, mint az ismertetett többi felső-népiskolákat, 1872/s-ban nyitották meg, s azóta iskolai évenként a következő számú tanítványai voltak : 28, 19, 35, 40, 43, 60.

Szaktanfolyamát nem igen látogatják. Egyetlen 20 forintos „*Deák Ferencz ösztöndíja*“ van, Háromszékmegye iskolai alapjából.

A **hosszszufalusi fametsző tanműhely** ámbár a székely törvényhatóságok határain kívül, de akár a földrajzi elhelyezést, akár a székely csángók nemzetiségi érdekeit tekintsük, akár azon könnyű módot, melyen a székely ifjak ottan kiképeztetést nyerhetnek : egyaránt a székely érdekek szolgálatában állónak kell itélnünk azon intézetet. S miféle érdekről van itt szó ? A megélhetésnek, egy tisztességes és biztos kenyérkeresésnek érdekéről, egy kiválóan *székely-iparról*.

Mint a legtöbb hegyi nép, a melyben tevékenységi ösztön, leleményesség és nemesbíthető ízlés van, úgy a székely is örökölt hajlamot tanúsít a faragás iránt. A házi ipar ismertetésénél felvult sorolva nagyjában, mi mindent farag fából a székely, házi bútorai, gazdasági eszközei, építkezési ékítményei mily sokféle alakban hirdetik talentumát, s különösen számos híres és ismert naturálistái a hivatottság teremtő szellemét ! És itt nemcsak sporadice, itt-ott felmerülő jelenségről van szó : *az egész nép bírja azon ügyességet és hajlamot, hogy ha kell és alkalom adatik rá, mind faragó-iparossá váljék !* Különösen fölismerte e nép, a faragásban amaz előnyt is, mely azt némely más iparágaktól a látás, tapintás és szaglás szervére egyaránt kellemesen ható tisztasága által különbözteti meg.

Ha a tehetségeket osztogató gondviselés által adott ezen előnyhöz a természet által ép oly bőven nyújtott, de a műfeldolgozás által még alig-alig értékesített anyagot vesszük : a faragó-ipar megindításának első és mindenestre főfontosságú feltételei ezekben készen állanak előttünk.

S mit szóljunk e kifejlesztendő ipar jövőjéről, piaczáról ? ! Hát mit látunk Európában ? Azt, hogy egy pár hegyi vidék s egy pár iparváros százezer kéznek ad műfaragászati foglalkozást a leghaszontalanabb gyermekjátékok, könnyen előállítható sétatokok, szivarszipkák, dugatytyuk

stb. készítésétől egészen a szobrászati műtökélylyel bíró dísz-, ékítmény- és fényűzési faragványokig. S ez iparczikkék Európa és Amerika leggazdagabb piaczaíról ama százezereknek kenyeret és a jóllét egyéb eszközeit juttatják cserébe. Elöttünk se egészen ismeretlen *Nürnbergnek* és *Brienznek* iparterméke. A nagy árúforgalomnak szélső hullámai nálunk is leraknak azokból koronként, cserébe fogadván érte azt, a mi nekünk is legszűkebb, *több mint egy millió forintot évenként.*

Van azonban a világforgalomban még meghódítatlan piac is, s ha sikerül tehetségeinket korán meghódíttatnunk az ipar hajlékaiban, Kelet piacza e téren még mindig biztosan a miénk lehet. Alig van tehát előttünk kecsgetetőbb és biztosabb számítás, mint az, a mely a műfaragásban új ipart és új keresetforrást akar nyitni a székelységnek. Ezért hön és tisztelettel üdvözljük a közüktatási kormányt, hogy a hosszúfalusi felső-népiskola szervezésével és fenntartásával az első komoly lépést tette s ezáltal irányt jelölt ama cél felé!

Ez iskolának derék műfaragó tanítója, *Kupcsai János*, a ki egyszersmind Münchenben hosszabb ideig foglalkozott szobrász is, magával ragadó lelkesütsége, tevékeny szelleme, a műtökély magas fokán álló képzettsége és kitünő tanmódszere által bámulatos előhaladást mutatott fel tanítványaiával, kik közt a *székely-egyletnek* is ösztöndíjasai vannak. A mult év végén Kolozsvártt rendezett ipar-műtörténelmi kiállításon a legnagyobb dícséreteket halmozttattak tanító és tanítványok műveire egyaránt, s ha egyátalán hangzott valami kifogás ellenök, az is részben csak elismerést tartalmaz, hogy t. i. ily nagy gondnal és műtökélylyel dolgozott czikkek az azoknak megfelelő magasabb áraknál fogva nehezen fognak piacztot hódítani. Ez aggodalom azonban indokolatlan. Jézus mondotta volt: «az én atyám házában több hajlékok vannak». A műipar hajléka is többféle kell hogy legyen. A hosszúfalusiából, igaz, egy hajlékba, illetőleg piacztza kevesebb fog bejutni, mint a gyermekjátékokból; de az is igaz, hogy előállításuk nehezebb lévén, azok a gyárak özönével nem is fogják eláraszthatni a piacztot. A mely tér ennek a számára fennáll, azt egyéb el nem foglalhatja, mert a piaczt igényei nem szorítkoznak csupán gyermekjátékokra. S ha a nemzetnek e téren kilátásai vannak, gondoskodják, hogy az ipartermelés több oldalu legyen. Épen azért kívánatos, hogy mfg a hosszúfalusi ipar megkezdett útján tovább halad, addig a k.-vásárhelyi valamely más irányt cultiváljon.

A hosszúfalusi felső-népiskolát nemcsak tanuló ifjúság látogatja kellő mértékben, hanem még helybeli felnőttek is járnak be az intézetbe a műfaragás tanulására. Átalában a művezető mind az iskolában, tanítása által, mind a közönség előtt, szép műveivel, minöket megrendelésre már többeket állított elé, pl. a helybeli gör. kath. templomban egy két ezer

forintos oltárt, több helyre szószerű fölé való koronát stb. igen megkedveltette ez ipart. S maga a hely Brassóhoz és általa Romániához, az előpataki, tusnádi stb. kiválóan látogatott fürdőhez oly kedvezően közel fekszik, hogy lehetetlen akkora életrevalóság mellett, a mekkorát azon iskolánál tapasztalunk, biztos piacokat nem hódítani a termelés számára.

c/ **Iparoktatás másféle iskolákban.** A már ismertetett csík-szeredai és gy.-alfalvi felső-népiskolákban tétettek némi kísérletek az *eszterga munkákkal*, s az a néhány darab, melyet ottani növendékek kezéből láttunk, arról győzött meg, hogy a foglalkozás, mely sem hosszúságos tanulmányozást, sem költséges felszerelést nem igényel, mindenesetre figyelmet érdemel.

Hasonlóan állunk a *veszszőfonással* a székely tanítóképezdében, hol azt eddig egy helybeli iparos tanította, jelenleg pedig egy, a nagy-szombati tanműhelyben kiképzett tanító vezeti, minek alapján teljes reménnyel lehetünk annak felvirágzása iránt.

Ugyancsak a *székely tanítóképezdében* kezdetét vette a *műfaragás* is. A *székely közgazdasági és közművelődési egyesület* segélyezése mellett t. i. egy háromszéki ifjú, névszerint Péter Ferencz, ki a műasztalosságban Németország és Svájc jelesebb városaiban kitűnő előhaladást tanúsított, átment a svájci műfaragászat virágzó hazájába Brienzebe s ott e művészetet másfél év alatt a legjobb műhelyekben elsajátítván, visszatért hazájába s ennek fővárosában műveit a székely-egyesület központi választmányának és a közoktatási minisztériumnak bemutatván, szolgálatát a közügy érdekében felajánlotta. Erre a közoktatási miniszter — 1878. márcziusban — ideiglenes minőségben és díjazással a nevezett tanítóképezdéhez küldötte, hogy az iskolai év hátralévő részében a képezdei növendékek oktatásával próbát tegyen. A próba az idő rövidsége mellett is oly kedvező reményre jogosított, hogy annak nyomán egy felterjesztésben arra kértük a minisztert, állandósítaná az intézetnél nevezett iparost, mint műfaragó-tanítót. Ez emlékirat indokai közül álljanak itt a következők:

«Az iparnak, értve a házi ipart különösen a nép között leendő terjesztése és tökéletesítése végett napjainkban leginkább a néptanítók felé fordúlt a közvélemény tekintete. Excellentiád bölcs vezetése alatt álló közoktatási kormányunk is hódolni látszik e véleménynek, midőn az állami tanítóképezdéknél egy- vagy más háziipar meghonosítását eszközli.»

«Alólrít tisztelettel hajlik meg e törekvés előtt, nem azért, mintha az utat föltétlenül a legjobbnak és egyedülinek tartaná a nevezett célra, hanem, mert míg ezáltal igen tisztességes mellékkeresetre képesíthetnek a tanítók, addig helyen-helyen kétségkívül az iparos foglalkozás terjesztésére és némely iparágnak tökélyesbítésére is jótékonyan folyhatnak bé, s ügyes és jóra való ipari erőknél adhatnak irányt a szakszerű

iparpálya felé. Mind a két cél olyan, mely megérdemli a figyelmet és áldozatot.»

«Péter Ferencz alkalmas pontnak véli Székely-Kereszturt arra nézve, hogy ott a *műasztalosságban* magán üzletet nyisson és *műhelyt alapítson*. Helyi fogyasztásra nem sokat számít ugyan, de nagykiterjedésű vidék kínálkozik piacul, melynek városain, valamint Moldva-Oláhsországban biztos reménye van bizományosokat nyerni az üzlethez.»

«Az anyag helyben és vidékünkön csaknem kimeríthetetlen bőségben van, és senki által fel nem dolgoztatván, olcsón szerezhető be.»

«A héjasfalvi vasuti állomás innen háromnegyed órányira fekszik s igen könnyűvé teszi az iparcikkeknek raktárakba való szállítását.»

«Magánüzlete mellett, egy az intézet által berendezendő tanhelyiségben, nemcsak könnyen és célszerűen oktathatná a vállalkozó növendékeket a műmetszésben, hanem azok előhaladása szerint, *üzletében értékesíteni is tudná cikkeiket*».

«Excellentiád pedig a tanításért adandó díjazás által, a kiképzett műmetsző néptanítóknak nemcsak toborzókat teremtene a székelyföldön ezen ide anynyira találó iparnak, hanem egyszersmind megérdemlett segélyt nyujtana Péter Ferencznek is arra, hogy erőteljes vállalat által olyan üzletet és ipari központot alapíthasson, mely általa, mint magánvállalkozó által is alkalmazandó és nevelendő iparos segédek közvetítésével lassankint gyűrűzetet vonna maga körül e szép jövőjű ipar terén.

Oly szerencsés összekapcsolása lenne ez az iskolai iparoktatásnak az ipar gyakorlati üzésével, melytől a legjobb sikert méltán várhatnók».

«Az intézetre, illetőleg állami pénztárra nehezedő kiadások nagymérvűek épen nem lennének, miután az eszközöket a növendékeknek meg kellene váltaniok, hogy azokat magukkal vivén, a műmetszést azután is folytathassák. Egyedül a díjazás maradna fenn állandó és tényleges kiadásnak. Ez pedig egyfelől a növendékek kiképeztetésében, másfelől az iparnak üzletszerű gyors és praktikus meghonosításában, nemzetgazdasági tekintetben dús kamatokat biztosítana.»

E felterjesztés indokai alapján Péter Ferenczet a miniszter mérsékelt díjazás mellett a műfaragásban való oktatással bízta meg a sz.-kereszturi tanítóképezdében s e munka ottan az 1878—9-dik iskolai év elején el is kezdődött.

Ezt mi a legszerencsésebb iránynak tartjuk minden eddigi iparoktatási szervezésben. Az iskolai iparoktatás t. i. azon hátrányban szenved, hogy az iskola a maga iparával üzletet csinálni nehezen tud. Hiányzik benne az a mozgás, a mit az iparnak az egyéni érdek rugói szoktak kölcsönözni. Az üzletben túlnyomó a személyes jelleg, mit az iskolai felelőség, számadási kötelezettség, befektetés és haszon ellenőrzése, repartiálása

s több ilyen nyűgök egy művezető vállain, nemcsak hogy nem fejlesztenek, de teljesen megsemmisítenek. Szóval az *iskolai oktatásban lehetséges a legszebb műszaki siker teljes üzleti eredmény nélkül*. Sőt féltő, nehogy a viszásság sok jóra való törekvésünket megbénítsa, hatástalanná tegye.

A székely-kereszturi kezdeményezésnél e hátrány és a lehető veszély már alapjában ki van kerülve. Miről van itt ugyanis szó? Egy jól képzett derék műfaragó a műasztalosságban egy magán műhelyet alapít, felszereli azt gépekkel, biztosítja magát anyaggal és emberi munkaerővel, melyet tetszése szerint fog magának idomítani. Körülnézett az országban és annak határain túl s úgy látja, hogy bizonyos műasztalos, műfaragászati iparcikkeknek piacot képes szerezni s készleteivel üzletet alapítani. Tehetősége, befektetendő tőkéskéje, ügyessége meg van. Ehhez még csak szerencse kell! Azt kérdik tőle: hol indítod meg a munkát? A hol a legtöbb előnyök kínálkoznak, feleli ő. Most a közoktatási miniszter azt mondja: 500 forint díjazást adok, ha a székely-kereszturi képezde mellett nyitasz műhelyt s ottan hetenként egy pár délután oktatod a műfaragásban az intézet növendékeit. Ez már határozott előny egy kezdő vállalkozónak. Sőt továbbiak is vannak. Értelmes, rajzoktatásban részesült növendékeket nem lesz nehéz csakhamar anynyira vinni, hogy faragványaikat az üzletben felhasználni, értékesíteni lehessen. Ez a tanulókra ingerül szolgál, a vállalkozónak termelési erejét fokozza. Az intézet vállalatba, üzletbe nem elegyedik, semmit nem kockáztat, *de oly erőt és támogatást kölcsönöz egy jóra való magán-iparnak, miáltal az életerős, virágzó fókussá válhatik s áldásait kiterjesztheti egy egész vidékre s irányt és iskolát teremt iparéletünkben.*

Szövészeti tanműhely. Ilyet a háromszéki «Házi ipart és ipari oktatást terjesztő egyesület» alapított Sepsi-Szt-Györgyön. Ez kapcsolatban áll a fonóda eszméjével, melyről az ipar ismertetésénél volt szó, s mely okvetlenül föl is tételezi a szövő székek működését. Nagyon helyesen cselekedett tehát ama buzgó egyesület, ha nem állván hatalmában egyszerre egész tervét létrehozni, azt részletenként kezdette megvalósítani. Ma egy talpalatnyi tért hódít meg ez által, holnap egy másodikat, aztán egy harmadikat s így tovább, míg azon veszi észre, hogy alkotásainak egy egész láncolata van, melynek egyes részei kölcsönösen tartják fenn egymást s folynak be egymás erősítésére.

A munka a tanműhelyben 6 szövőszéken és 20 növendékkel 1878 márczius havában indult meg. A tanfolyam öt óra terjed s a tanoncok többnyire háromszéki ifjak, kik vagy maguk vagy községeik költségén tanulnak. Jelenleg a második tanfolyamon 14 növendék van.

Az első csoportban kiképzettek közül három már saját szövőszékén dolgozik (ilyen szövőszékek 25—30 forinton állíthatók elő), kettő pedig a

tanműhelybe állandó munkásnak van felvéve. A többiek közül is néhányan már készítették a szövőszéket Sepsí-Szt-Györgyön.

Az előállítandó szövetek többfélék, u. m. asztaltakarók, szőnyegek, női ruhakelmék, vásznak és gyapju női kendők. Az abroszt, asztal- és törülközőkendőt szövő gépek most indítatnak mozgásba. A készítmények jók, olcsók és piacosok. A miniszteriumhoz bemutatott példányok anynyira megnyerték a miniszter tetszését, hogy ő hivatalos nyilatkozatban adta tudtul elismerését, buzdítván az egyletet, hogy mentől nagyobb körben tegye ismertté ipartermékeit.

A műhely élén, mint igazgató, a szászországi híres fonódákban és szövőműhelyekben kiképzett Binder Lajos gépészmérnök áll, az állampénztár által nyújtott fizetésért, ki, ha kellő támogatásban részesül, e téren hivatva van virágzó ipart s általa jóllétet teremteni Háromszékmegeében s közvetve talán az egész székelyföldön is.

Ugyanezen egylet most indította meg a *lenkikészítést gőzáztatással* — Sepsí-Szt-Györgyön.

A tanműhely fölszerelése a 7600 forintot tevő *Zimmermann*-alaptól eszközöltetett.

A 6 drb szövőszéken kívül van benne egy *kártya-ütő* és vágó, két *asztalnemű-szövő*- és egy *kötőgép*. Ezekre összesen mintegy 3000 forint adattott ki. Ezen kívül a *lenkikészítő* és *gőzáztató-gépre* 1500 frt.

Eddigélé 150 métermázsa lenet váltott be az egylet, mázsáját 5—6 forinton. Minthogy Háromszékmegeében egy holdon 17—19 métermázsa len terem s még a magja is kivehető, a termelés elég jövedelmezőnek ígérkezik.

Az egyletnek községek és magánosok által tett alapítványokban 19,000 frt tőkéje van, mely után az alapítóktól 5%-ot vesz be, ezen kívül évdíjakból 700 forintot, úgy, hogy ezekből 1650 forint elkölthető évi jövedelemmel rendelkezik.

4. Polgári iskolák.

Az ország területén létező 31 polgári fiu-iskolából kettő esik a székelyföldre, egyik a *maros-vásárhelyi*, másik a *gyergyó-szt-miklósi*. Az első egészen a város tartja fenn, a második állami segélyben is részesül.

Ez utóbbi négy év óta áll fenn, s jelenleg ötödik osztálya is beállott. Tanárainak létszáma 6, kik közül az igazgatónak és rajztanárnak fizetését és illetményeit, 2200 forintban, az állampénztár hordozza, miért a kinevezési jog természetesen a közoktatási miniszttert illeti. A megyétől 1400 forint évi segélyt nyer az intézet. Egyéb kiadásait a város hordozza.

A tanulók létszáma az 1877—8-dik iskolai évben, három osztály-

ban 45 volt, kik közül 30 helybeli, 15 vidéki; 44 római katolikus, 1 ágostai hitvallású. Tandíj alól felmentés, tan- és írószerekben s jutalomdíjakban való részeltetés által 480 forint 25 krt erő segély nyújtatott a növendékeknek azon évben.

Taneshközeinek 3 év alatt gyarapodása a következő értékeket képviseli: *a)* szám-, mértan-, rajz- és szépírásnál 391 frt 44 kr; *b)* természetrajziaknál 275 frt 70 kr.; *c)* természettannál 279 frt 75 kr.; *d)* vegytannál 61 frt; *e)* földrajznál 145 frt 70 kr.; *f)* a könyvtárnál 176 frt 26 kr.; *g)* ifjúsági könyvtárnál 37 frt 14 kr. *Összesen* 1366 frt 99 krajczár.

A *marosvásárhelyi* polgári iskola 1871-ben alapítottatott. Fenntartási költsége 1876-ban 6020 forintba került a pénztárnak. A tanulók létszáma négy osztályban 102 volt, közülök városi 86, vidéki 16. A tanárikar áll 4 rendes tanár, 1 torna és egy énektanítóból.

A polgári iskolák tulajdonképeni mivoltával az emberek legnagyobb része nincsen tisztában. Nem is csuda. Ez a legnehezebben definiálható intézet összes tanügyi szervezetünkben. Pedig csak onnan e nehézség, hogy felfelé hiányzik a folytatása, s így nehezebben lehet megmondani: mire neveli növendékeit. Könnyebben megérthetővé lesz azonban, ha eredetére visszamegyünk. Származása német. *Bürgerschulenak* nevezik hazájában. Midőn a középkorban a parochiális (elemi) és székesegyházi felsőbb (latin) iskolák a kedélyeket és életigényeket mind kevésbé kezdték kielégíteni s Luther körlevele is a német városok polgármestereit felrázta álmukból, a városi középosztály, nagyobbára iparosok és kereskedők, gyermekei számára olyan iskolát és nevelést kívánt alapítani, mely által azok szülőik pályáján több értelemmel és készséggel haladhassanak, — iskolát, a mely az életre neveljen. A népnek, papoknak és tudósoknak voltak iskoláik, de a városi polgárság, melynek anynyira sajátlagos érdekei vannak, egészen a nélkül érezte magát. Megteremtette tehát magának a Bürgerschulét, a városi polgárság gyermekeinek iskoláját. Eredetének e futólag érintett indokában meg van határozva az iskola köre és célja is. Iparos, kereskedelmi, gyári, üzleti, pénzügyi s ezekkel rokon természetű pályákra nyújtja a szakképzést, a hová magasabb tanintézetek látogatása nélkül is ki lehet lépni. A kiknek tehát gyermekeiket hosszabb tanfolyamú tudományos pályára kiképeztetni módjuk vagy kedvök nincsen, mindazonáltal ohajtanák mégis őket olyan általános és gyakorlati ismeretek és készség birtokába juttatni, a melynek segítségével vagy életpályát szerezhessenek vagy pedig öröklendő pályájukon előhaladhassanak: azok céljukat legkönnyebben elérhetik a polgári iskolával.

Még inkább érthetővé válik ez a polgári iskola tantervéből, melyben *kötelezett* tantárgyakul ezek vannak kitűzve: hit és erkölestan, földrajz és statisztika, magyar nyelv és irodalom (szükség szerint egy más hazai

nyelv, természetrajz, természet- és vegytan, számtan, *egyszerű és kettős könyvvitel* (tekintettel a kereskedésre és pénzintézetekre, esetleg mezei gazdaságra), mértan és mértani rajz, *nemzetgazdaság elemei, köz-, magán-, büntető és váltó-jog elemei, mezei gazdaságtan* (egy gazdasági kertben — ha az iskola céljai közé már az alapításnál ki lett tűzve — gyakorlatilag is), *regyi és gépi ipartan* (az állati, növényi és ásványi anyagok ismertetése és feldolgozásáról, ipartelepek és gyárak látogatásával, a hol lehet gyakorlati munkával egybekötve), szépírás, rajz, ének és testgyakorlat. *Rendkívüli tantárgyak*: latin, franczia, angol nyelv és zene. Ez utóbbiak közül egynek vagy többnek is a tanulása a növendékek tetszésére van bízva, de ha valaki egyszer valamelyikre vállalkozott, köteles azt végig tanulni. Egy évben azonban két rendkívüli tárgynál többet tanulni nem lehet.

Ez utóbbi tantárgyak közül a latin különösen arra való, hogy ha valamelyik növendék időközben arra határozza el magát, hogy tanulását a gymnásiumban folytassa, oda a következő osztályba átléphessen. A két intézet osztályai t. i. egyebekben egyenértékűeknek tekintetnek.

A polgári iskolákba is — mint a gymnásiumba — négy elemi osztály végzésével lehet belépni, s itt aztán a tanfolyam hat évre terjed.

5. Leányiskolák.

Régebben, ha valamely felekezeti elemi iskola virágzó állapotra jutott, annak egyik külső jele abban állott, hogy az iskola népeisége megosztatott nemek szerint, s a nőnem a harangozó személyében külön *leánytanítót* kapott. Az 1868-iki XXXVIII-ik törvénycikk sok ilyen állomást talált még életben. Azóta ezeknek meg kellett szűnniök s az iskolák nagyobbára ismét vegyesekké váltak. Ezzel kétségkívül javult a leánynevelés, mert így ma a leánygyermek is legalább olyan oktatásban részesülnek, mint a fiúk. A hol az iskola jobb módú, ma is sok helytt különítik el a nemeket, de a leányok mellé is rendes tanító- vagy tanítónőket állítanak. Ez által s a tankötelezettség egyforma alkalmazásával, mint az egész országban, úgy a székelyföldön is sokat emelkedett a nőnevelés ügye.

De ha a nőnevelést mint speciális szakképzést tekintjük, melynek gyakorlati iránya csak önállóan szervezett leányiskolákban realizálható: akkor e téren nagyon elmaradottaknak kell magunkat éreznünk. És pedig két okból: egyszer, mert kevés leányiskolánk van, s másodszor, mert a mi van sem felel meg mind a szabályszerű igényeknek.

Állami elemi leányiskola az egész székelyföldön egyetlenegy van Kovásznán (Háromszékm.) két tanítónővel, kiknek fizetése 890 forint. Ezenkívül a mező-bándi állami elemi iskolánál is van egy tanítónő alkalmazva, mely eset a községi iskoláknál is több helyen fordul elő.

Községi leányiskola van Sepsi-Szentgyörgyön és Sz.-Keresztúron. Az első a város által e célra épített díszes és kényelmes épületben, a második egy alig használható bérhelyiségben elhelyezkedve, amaz 1885, ez 650 frt államsegélylyel. Ott 3 tanító és 3 tanítónő, itt két tanítónő működik. Az osztályok száma mindkét helyen hat.

Mindkét iskola hivatva van arra, hogy kellő felkarolás mellett nemcsak az illető városokban, de megyéjükben is lendületet adjanak a nőnevelésnek. * Kézdi-Vásárhelyen és Ilyefalván szintén van községi elemi leányiskola, több tanító és tanítónővel.

Az elsőnek helyisége egy zárdaszerű sötét épület, iskolának merőben alkalmatlan.

Felekezeti elemi leányiskola Székely-Udvarhelyen kettő van, egy ev. református és egy róm. katolikus. Mindkettő hat osztályú s az illető eklézsiák által tartatik fenn. A tanításban a gymnasiumi tanítók és tanárok segídeknek. Női munkákra nőtanítók oktatják a növendékeket.

Hasonlóan van *Maros-Vásárhelyen* is az ev. református ekléziájának egy hat és a róm. katolikusnak egy négy osztályú leányiskolája. Az elsőben öt rendes és egy segédtanító, egy rendes és két segédtanítónő, a másodikban egy rendes férfi, egy rendes nő, és egy lelkész, mint segédtanító működik. Amott 1876-ban 330 városi és 50 vidéki, itt 114 városi és 11 vidéki leánynövendék részesült nevelés-oktatásban. Mindkettő saját helyiséggel bír.

Az elsőnek évi kiadása 3856, a másodiké 1200 forint, miből tanítói fizetés amott 3510, itt 1010 forint.

Magán leányiskolája Schneider Jozefának van Maros-Vásárhelyen. A nevelőintézet hat éves tanfolyamú. Két tanítónő és három segédtanító működik benne. 1876-ban 32 városi és 5 vidéki növendéke volt. Évi kiadása 2200 forintra tehető, mi a növendékek által fizetett tandíjből folyik be.

6. Középtanodák.

A székelyföldön 4 algymnasium és 1 főreáliskola van. Az utolsó állami, a többi mind felekezeti jellegű.

Ezeknek állapotára vonatkozólag a következő statisztikai adatokat iktatjuk ide:

* A sepsi-szt-györgyi leányiskola az 1878—9-ik iskolai évben felső leányiskolává egészítettet ki.

Az intézet helye	Jellege	Osztályok száma	Tanárok száma	A tanulók összes létszáma										10 évi átlag
		1865/6-ban		1866/7	1867/8	1868/9	1869/70	1870/1	1871/2	1872/3	1873/4	1874/5	1875/6	
1. M.-Vásárhely	római katolik.	VI.	6	109	124	131	138	132	97	102	89	85	101	110.8
2. Sz.-Keresztur	unitárius	V.	11	187	193	200	194	180*	71	75	81	74	80	132.5
3. Szepsi-Sz.-György ...	evang. reformát.	IV.	9	151	171	179	160	165	169	—	147	157	171	163.3
4. Kanta (K.-Vásárhely) ...	római katolik.	IV.	6	44	65	60	83	4	73	87	79	71	72	71.8
5. M.-Vásárhely	evang. reformát.	VIII.	19	644	723	152	732	593**	355	337	337	492	471	543.6
6. Sz.-Udvarhely	evang. reformát.	«	16	262	265	297	263	242	242	188	175	153	136	226.3
7. « «	római katolik.	«	14	137	158	166	175	133	128	109	102	87	95	129
8. Csík-Somlyó	római katolik.	«	12	187	193	198	159	156	137	122	132	143	157	158.4
9. Sz.-Udvarhely fő-reáliskola	állami	VI. most VIII.	10 most 14	—	—	—	—	—	36 I. oszt.	30 II. oszt.	57 III. o.	136 IV. o.	134 V. oszt.	—

* Az elemi osztályok növendékeinek létszáma is ez iskolai évig bennfoglaltatik.

** Ez iskolai évig a jogi tanfolyam növendékeinek létszáma is bennfoglaltatik.

A létszám tíz évi átlagára nézve meg kell jegyeznünk, hogy az csupán a szóban levő tíz évre talál és abból jövőre biztos következtetést nem lehet vonni. Feltűnhetett ugyanis, hogy 1870—71-en innen a gymnásiumok egy részének létszáma szembetűnőleg hanyatlott, és pedig annyira, hogy az azelőtti évek létszámát egyszer sem érte föl. Ezek a következők: a m.-vásárhelyi mindkettő, a sz.-keresztúri, a sz.-udvarhelyi mindkettő és a csík-somlyói is, ha fölveszszük, hogy az épen a szóban lévő években nötte ki magát főgymnásiummá.

Ez apadás egészen természetesnek fog feltűnni, ha meggondoljuk, hogy épen 1870—71-en innen alapítottak a székelyföldön mindazon felső nép- és polgári iskolák, melyekről már szólottunk a számszerént 5 felső nép- és 2 polgári iskola, ezeken kívül a székely tanítóképezde és udvarhelyi főreáliskola, mely utóbbi már 8 teljes osztályra kinövéen magát, népesség tekintetében a gymnásiumokkal áll egy vonalon.

Midőn tehát a székelyföldre amugy is sok 8 gymnásium mellé 9 szakiskola áll, épen a végett, hogy a székely ifjúság előtt út nyíljen a szakpályák felé is mentől könnyebben juthatni, látni való, hogy ez utóbbi iskoláknak legnagyobb részben az addig kizárólag létezett gymnásiumokból kellett megnépesedniök. Tehát teljesen jogosulatlan a régi tanintézetek ellen meggondolatlanul emelni szokott vád, mintha azok létszáma azért csökkenne, mert nem felelnek meg hivatásuknak, nem képeznek többé közszükséget, vagy tán épen az újkori versenyben legyőzettek volna.

De szintoly jogosulatlan, sőt — mondhatnám — hazafiatlan a némely régi tanintézetek emberei részéről nyilvánuló ellenszenv vagy irigység az új iskolák emelkedésével s itt-ott fölvirágzásával szemben. Hiszen ezen iskolák sem magukért, hanem azon népért, annak szellemi és anyagi javáért léteznek, a melyért a régiek. Jobb meghajolnunk a régi igazmondás előtt: non possumus omnes! Azért kíván a közérdek a gymnásiumok mellett egyebet is! Enynyit a növendékek létszámára vonatkozólag.

A tanárok számánál van egy körülmény, a mit a számok elhallgatnak. A felekezeti gymnásiumoknál t. i. a tanárok egy része vagy olyan pap-tanár, a ki az utóbbi functióra okleveles képesítéssel, vagy olyan u. n. köztanító, a ki az átmeneti pályára sem képesítéssel, sem állandósítással nem bír. Mindkét körülmény egyaránt hátrányos az oktatásügyre. Ezt a szegénységnél egyébbel menteni nem lehet. Csakhogy abból, ha a szegénységet kiküszöbölni nem tudjuk, nem az következne, hogy a látszatot meg kell mégis menteni! A *tanügyi látszat* gyér szita, igen hamar elárulja a szegényes valót. S ha mindjárt az autonomia esőköpenye meg is mentene a nyilvánosság záporától, mi haszna volna abban az elburkolási rendszerben nevelteknek?! Semmi, épen semmi! S pedig az egyházak is a tanintézeteket talán nem *mellékes czélból*, hanem a nevelés-oktatás egyedüli cél-

jából tartják fenn?! Ha így, akkor komolyan kell rajta lenni, hogy azon intézetek e célnak a tanárikar minősítése által is mentől derekasabban felelhessenek meg. Én e tekintetben a mostani állapot javítására — ha csak az anyagi eszközöknek nem remélt gazdag forrásai gyorsan föl nem fakadnak, hogy a bajok ezek által orvosoltassanak — két módot látok: vagy *apasztani a székelyföld számára különben is igen sok gymnásiumot s összetétel által a fenntartandókat erőteljessé tenni*, vagy a mire tán még könnyebb szívvel elszánhatnák magukat az egyházak: *az elemi osztályokról, ezen a gymnásiumokra a régi korból rátapadt czölönkről lemondani*. Akármelyik a két mód közül olyan megtakarításokra vezetne, a melyek felhasználásával a valódi gymnásiális érdekek lényegesen előmozdíthatók lennének. Névszerént a tanári karban qualitativ erősbödés honosulna meg a quantitativ helyett. S hogy a nemzeti mívelődés valódi érdekeit hogyan lehetne sikeresebben szolgálni, e kérdésre talán elfogultság nélkül felelhetnénk az ajánlott módok valamelyikével.

Lám a sepsi-szentgyörgyi algymnasium megadta az elemi osztályok megszüntetésével a követendő jó példát a nélkül, hogy valaki azért hanyatlást vagy kötelesség-félreismerést vehetne szemére. Átmenetül megtartott egy előkészítő osztályt. Ez időszerint ezt még megengedhetőnek találjuk, de teljesen elegendőnek is.

Hogy különben a gymnásiumok a tanrendszer javítása és a belső felszerelés gyarapítása által épen az utóbbi évtized alatt szembetűnő és sok tekintetben sikert mutató haladást és erőfeszítéseket tettek, azt örömmel tapasztaltuk és készséggel ismerjük el.

A mi ez intézetek *pénz és fekvővagyonát* s különösen a tanítási sikerre nézve oly nagy fontosságú *taneszköz-gyűjteményt* illeti, a *maros-vásárhelyi ev. ref. iskola* bír: *a)* 100 darab természettani készülékkel, *b)* egy vegytani laboratóriummal, ellátva eszközök- és szerekkel oly mértékben, a mint azt a vegytan tanítása a gymnásiumban igényli, *c)* az állattani gyűjteményben 280 darab kitömött emlős-állatot és madarat, 6 darab csontváz (ember, majom, madár, hal, kigyó és béka) s 350 darab rovar, *d)* a növénytan gyűjteményben 2000 szárított példányt, *e)* 3150 darab ásványt, kőzet- és kővéletet, *f)* a földrajzi gyűjteményben 45 darab térképet, atlaszt és gömböt, *g)* rajzmintákat, métermértékeket, természetrajzi ábrákat nagy mennyiségben, *h)* 1426 darabból álló régiség-, érem- és pénz-gyűjteményt.

Könyvtára áll 17,532 kötet és 2234 füzetből. Ezek közül: theologiai 2563 kötet és 311 füzet, történelem-, földrajz-, régészeti 2786 kötet és 146 füzet, orvosi 476 k. és 4 f., régi szótárak, lexiconok 110 k., menyinyiség- és mértani 252 k., politikai folyóiratok és újságok 518 k. és 444 füzet, jogiak 1094 k. és 144 f., hellen remekírók 295 k., latin remekírók 769 k., hellen és latin remekírók 210 k., természetrajzi 436 k. és 62 f., magyar

irodalmi 168 k. és 100 f., külföldi szépirodalmi 265 k. és 44 f., nevelés és nyelvészeti 103 k. és 20 f., gazdasági 76 k. és 41 f., naptár 172 k., kézirat 44 k., vegyesek 4316 k. és 830 f., folyóiratok, szótár és szépirodalom 362 k. és 50 füzet.

Az ifjúsági könyvtárban van 761 kötet. Ebből tudományos 330 k., szépirodalmi 413 k. és folyóirat 21.

A gyermek-olvasókönyvtárban van 166 kötet.

Az intézet *pénz-alapja*: 183,345 o. é. forint 73 kr és 3965 darab cs. kir. arany. Ez ki van adva 5, 6, 7 és 8%-ra s a főtanoda előjárósága — mely gondnokok és rendes tanárokból áll — kezeli az ev. ref. erdélyi egyházkerület igazgató tanácsának ellenőrködése alatt.

Fekvő vagyona: 32,506 forintot és 13 krt képvisel s haszonbérben kezeltetik.

*Összes alapvagyon*a tehát, az aranyokat 5 frtba számítva, 34,676 frt 86 krajczár.

A főtanoda 1876. évi *összes bevétele* 21,196 frt 63½ kr volt.

		Kiadásai:	
Az összes tanítószemélyzet fizetése, kik között a rendes tanárok			
száma 7	11,901	forint — kr.
Fűtés, világítás, meszelés, takarítás	1,758	» 45 »
Alapítványok, ösztöndíjak és jutalmakra	1,733	» 40 ¹ / ₂ »
Tanszerek és könyvtárak	582	» 50 »
Vegyes kiadások	5,221	» 28 »
Összesen:		21,196	forint 63 ¹ / ₂ kr.

Megjegyzendő, hogy tanárok itt is, mint a legtöbb felekezeti tanintézetnél, természetben kapnak szép és kényelmes szállást.

Ez intézetben a tornát, zenét és éneket is rendszeresen tanítják.

A *székely-udvarhelyi ev. ref. főgymnásiumban* a vegytani gyűjtemény áll: eszközök- és szerekben 105 darabból, a természettani 196 darabból, az állattani 57 darabból, köztük egy emberi és egy állati csontváz; ásvány-gyűjteménye 800 darabot tartalmaz. Van még rovar-gyűjteménye, érem- és képtára.

Főkönyvtára tartalmát 6—8000 kötetre becsülik. Miután rendezve nincs, pontosan nem tudható. Az ifjúsági könyvtárban 1073, a gyermekekében 38 kötet van.

Kelölt kezelés alatt álló *tőkepénze* 1876. végén 108,166 forint 2 krajczár volt, mely tőke egyéb évi rendes járulékkal együtt 19,750 frt évi jövedelmet adott. Ezösszegeből 8600 forint fordított a tanszemélyzet fizetésére s 3430 forint egyéb kiadásokra. A tanítótestületben 9 állandósított tanár s 9 váltakozó köztanító volt a szóban levő évben.

A nevezett összegeken kívül rendelkezik még az intézet különböző

ezímű ösztöndíj-alapokkal, melyeknek kamataiként 1935 forint 40 krajczár és 12 darab arany osztatott ki az ifjuság között.

Az öszszes évi kiadás tehát 14,025 forintra ment.

Műéneket, zenét és tornát itt is tanítanak.

A *sepsi-szentgyörgyi Székely-Mikó-tanoda* (két legnagyobb jóltevőjéről nevezve) fel van szerelve természettani eszközökkel egy algymnasium szükségéit teljesen kielégítő mértékben; természetrajzi gyűjteményében van 242 darab különféle szemléltetési tábla s 506 darab ásvány és kőzet.

Könyvtára a b. e. gróf Teleki Domokos 5000 darabból álló nagybecsű adományával mintegy 6500 kötetre szaporodott. Jelenleg rendezés alatt áll.

Az iskola *pénzalapja*: 61,851 forint korábbi tőke, gróf Mikó Imre 60,000 forint alapítványa, Rcz Farkas tanodai gondnok 400 forint és Sepsi-Szent-György városának száz évig kötelezett évi 100 frt adománya. Öszszesen 132,251 forint, melyből a készletet keblileg kezelik.

Az intézet kiegészítés alatt áll teljes algymnasiummá. A legutolsó két tanévben növendékei létszáma, daczára az elemi osztályok feladásának, 246 és 247 volt, mely szám a legékesszólóbban hirdeti, hogy az ország délkeleti szögletén hivatva van culturmissióra.

A *csík-somlyói római katolikus főgymnasium* az alaposan és szépen fejlődő tanintézetek közé tartozik s fennállása és megerősödése nem kevésbé életszükség mint a fennebbié. Főgymnasiummá csak utóbbi időben emelkedvén, tanszerekkel való fölszerelése még ezután hajtandó teljes mértékben végre. Természetvegytani gyűjteményében a készülékek leltári száma 155. Természetrajz-, pénz- és régiségtári gyűjteményének alapja szintén meg van vetve. Tanári könyvtára 1877—8 év végén 1532 darab könyvet tartalmazott, az ifjúsági könyvtár pedig 688-at.

Van azonban két dolog, a mire az intézet föltétlenül és kifogástalanul büszke lehet, a miben szép és követésre méltó példát mutat minden gymnasiumnak. Ezek egyike a már hosszú évek óta folytatott *légtünnettani észlelések*, melyek a tudományban megörökítették Csík-Somlyó (hibásan: Szereda) nevét s a melyek nélkül a székelyföld égalji viszonyainak meghatározásában mozdulni sem lehetne. *Imets Fülöp* Jákó neve azért, valamint az ugyanott folytatott növényélettani (phytophaenologiai) észleletekért (lásd a m. kir. meteorologiai és földdelejjességi központi intézet évkönyveit) méltán részesül igen nagy tiszteletben.

A második dolog, a mit a tanintézetek figyelmébe méltán ajánlhunk, a Somlyón alapított *kölcsönkönyvtár* eszméje. E könyvtárnak czélja: «Szegény tanulóknak ingyen, tehetősebbeknek pedig kevés használatdíj mellett tan- és segédkönyvekkel való ellátása. A kölcsönkönyvtár áll használatban lévő tankönyvekből és szótárakból. Egész évi használatdíjul a tankönyv 10%-a fizetendő; az elveszett tankönyvet, vagy az abban oko-

zott kárt, ide nem értve a használás útján való romlást, a könyv hasznélvezője fogja megtéríteni. Minden könyvet vizsgák végével vissza kell adni.»

Az eszme megvalósításának indoka részint általános és közös, t. i. a szegény tanulókon való segítség, részint pedig localis, t. i. mindennemű könyvkereskedés hiánya Csíkban.

Az alapítás valamint a fenntartás a rendes illetékek és kellő ügyességgel mindenütt és sokféleképen nyerhető rendkívüli jövedelmekkel biztosítható. A somlyói példa legalább azt mutatja, hol az 1877—8-ban kezdeményezett könyvtárnak vagyona az év végén készpénzben 624 forint 62 krajczár és 341 forint 71 krajczárt képviselő 374 kötet könyv volt.

Ez ügyben részletes tájékozást nyújt az intézet 1867—8 évről szóló értesítője.

A főgymnásium fenntartási költségei az erdélyi róm. katolikus státus tanulmányi alapjából fedeztetnek. Van 35 darab 100—100 forintos ösztöndíja, melyből ugyanannyi ifju teljes ellátása fedeztetik.

A *székely-udvarhelyi róm. katolikus főgymnásium* tanszergyűjteményében a phisikai 152, a természetrajzi 1500 darabot (száritott növények) foglal magában. A tanári könyvtár 1879, az ifjúsági 654 kötetet tartalmaz.

Fenntartási költségei ennek is, mint az előbbinek az egyházi *tanulmányi-, ösztöndíj- és tandíjalapból* fedeztetnek. Ez alapból az 1876—7 évben 9470 forint fordítottatott tanári és tanítói fizetésre, 4072 forint élelmezésre s 700 forint dologiak és tanszerekre. Tehát összesen 14,242 forint. Mely összegből tájékozást nyerünk a csík-somlyói főgymnásium évi költségei felől is.

A *m.-vásárhelyi róm. kath. gymnásium* főkönyvtára 1544, ifjúsági könyvtára 722 kötet és 157 füzetből áll.

Tanszergyűjteményei közül a természettani 74, az ásványtani 688 (115 jegeczmintával), a madárgyűjtemény 112, a lepke és rovargyűjtemény 500 és a moh, zuzmó stb. 193 darabot foglal magában.

Az 1876—7-ik iskolai év alatt tanári és tanítói fizetésekre 5126, vegyes kiadásokra 417 forintot nyert a katolikus tanulmányi alapból. Ezenkívül az intézettel szoros összeköttetésben álló seminarium 24 alapítványosa számára ellátás fejében 2500 forintot.

A rajz, testgyakorlás és ének rendes tantárgyak ez intézetben. S az utóbbi évek alatt úgy a taneszközökkel és bútorzattal való felszerelésben, mint a nevelés-oktatásban szembetűnő előhaladást jeleznek róla.

A *sz.-keresztúri unitárius közép-tanoda* tanszergyűjteménye 624 darab, túlnyomóan hazai ásványt és kőzetet foglal magában; földrajzi taneszközei hasonlóan szép számmal vannak és legújabb koriak; természet-vegyniakiakból keveset bír. Az ismeretes *Fekete-féle* pénzgyűjtemény itt is megvan.

A tanári könyvtár 10,000 kötetből áll, főalkatrészei lévén a 2000 forinton vásárolt *Mike-Jakab* Elek-féle- és a *Horváth* János és Ignácztól ajándékkal kapott zsákodi *Horváth* István-féle könyvtár. Mindkettő különösen történelmiekben gazdag. Az ifjúsági könyvtár, mely kiválóan a magyar szépirodalmat képviseli, 1200 kötetet tartalmaz. Ez utóbbinak külrészenyes tagjai is vannak évi két forint díj mellett.

Tantermei, butorzata és tornatere felszerelése mintaszerű és semmi kívánni valót sem hágy fenn. E tekintetben sokat köszönhet ifj. *Fretwell* Jánosnak, ki angol és amerikai hitrokonainál 3000 forintnyi összeget gyűjtött e tanintézet segédelmzésére s így közvetve a székely tanügy támogatására.

Az intézet évi költségeit nagyobbbrészt az unitárius egyház központi pénztára fedezi. Utolsó évi kiadásai mindössze 4000 forintra mentek. Az ennek megfelelő tőke a tőkésítésre kezelt alapítványokkal együtt 60,000 forintot tesz.

Jelenleg 200 forint osztatik ki évenként a tanulók között ösztöndíjjal s 1880-ban folyósíttatnak a 10,000 forintra emelkedő *Koncz-alap* kamatai ugyanazon célra.

7. Könyvtárak, gyűjtemények s más közmívelődési eszközök.

a) *Könyvtárak.* Ezek nagy részéről megemlékeztünk már a tanintézetek ismertetésénél. E helyen szólnunk kell még a székelyföld legnagyobb s a nemzet egyik legértékesebb könyvtáráról, a m.-vásárhelyi Teleki-könyvtárról.

Ezt a halhatatlan gr. *Teleki* Sámuel alapította. Terjedelme fölül áll 40,000 kötetten. Az alapító saját szerzeményeiről maga készített egy *négy kötetre terjedő*, ritka tudományos értékű *katalogust*. Az első kötet a görög és latin írók műveit tartalmazza; a második a *theologiai, egyháztörténeti, jogi és politikai, philosophiai, nyelvészeti, régészeti, történelmi és irodalomtörténeti* műveket; a harmadik a *Magyarország történelmére* vonatkozó műveket, melyek kiterjeszkednek a *magyar korona egyes országaira, vidékeire, városaira, a nemzetségek és kitűnő férfiak életére* s a történelem segédtudományaira; a negyedik kötet, melyet a tudományokért lelkesülő gróf 80 éves korában készített el, az 1811-en innen szerzett könyvek jegyzékét tartalmazza.

A könyvtár egyik igen becses alkatrésze a *kézzattár*, melynek katalógusát, id. gróf *Teleki* Domokos megbízásából, néhai *Deák* Ferencz készítette el.

Minden szakban oly gazdag, s oly sok ritka és becses munkát tartalmaz e könyvtár, hogy egymagára is alkalmas tágas körű és sokoldalú irodalmi munkásságra nyújtani bő anyagot.

Maga a nemes alapító épen e szándékkal is gyűjtötte össze gazdag kincsét, — mint katalogusa előszavában mondja: „*hogy hazám tudománybeli szükségén segítve, javát előmozdítsam*“, — ezért: «rideg hivatali elfoglaltatásim között is sem helyet, sem időt és alkalmat el nem mulasztottam, hogy Európa minden országából könyvgyűjteményemet ne szaporítsam». . . . «Kevés vagyonomból, a mit mások, kikre a szerencse nyájásabb arczczal tekintett, családi javaik öregbítésére, vagy tán épen fényűzésre és kevélykedésre fordítottak, én minden tudományszakban a legjelesebb és legválogatottabb könyvek ezen gyűjteményét szereztem össze».

A katalogus második részébe nyilvánosságra hozott *végrendelet* értelmében könyvtárából törvényes örököseinek *hitbizományt* alkot, felügyelő gondnokká az erdélyi helvét hitvallásnak főtanácsát rendelve. Örökösei számára 1811 és 1820-ban kiadott codicillusaiban ismételve kijelenti, hogy: «könyvtára alapítását nemzetében a tudományoknak gyarapítása végett tette». A használat módját a végrendelet hatodik pontja szabja meg és biztosítja, mely így hangzik: „*A könyvtár és muzeum örököseimnek és más tudománykedvelőknek s az azt meglátogatni akaróknak meghatározott napokon és órákban legyen nyitva, a könyvek az azt kérőknek adassanak ki, olvasni csak ott benn lehet, kiadni, elcserélni, eladni nem szabad*“.

A könyvtárnok fizetésére és könyvek további szerzésére m.-vásárhelyi fekvőségeinek jövedelmét rendelte.

Dicsőítő szavainkat elnémítjuk e fenkölt lélek emlékénel. A kinek dicsőségét ilyen tény, ilyen alkotás hirdeti, annak neve fényén nincs mit szavaknak emelni. Legméltóbb magasztalás az lesz, ha e könyvtár szép rendeltetése mentől nagyobb mértékben megvalósul a hazai tudományosságban.

A *tanító-egyletek* közül az udvarhelymegyeinek fiókkörönként összesen 5 szakkönyvtára van, egyik-egyik 70—80 darab könyvvel.

A népnevelési egylet ugyanazon megye területén 12 *népkönyvtárt* alapított a következő községekben: Vargyas, Magyar-Zsákod, Felső-Boldogfalva, Ujszékel, Zetelaka, Énlaka, Kecset, Szent-Erzsébet, Vágás, Betlenfalva, Homoród-Szent-Pál, Székely-Keresztúr. Ezeken kívül van még ilyen könyvtár, olvasó egylettel kapcsolatban, Parajdon, Alsó-Siménfalván, Etéden, Gagyban, Kis- és Nagy-Galambfalván és Szent-Ábrahámmon. E megyében összesen 19.

Vannak továbbá *népkönyvtárak* (Torda)-Aranyosban, Felvinczen és Harasztoson, — Háromszékmegyében, Ilyefalva, Dálnok és Zágonban, — Maros-(Torda)-megyében, Mező-Bánd és Nyárad-Szeredában. A két utóbbié mintegy 3—300 kötet könyvvel.

E szerint tehát a *székelyföldi nyilvános könyvtárak* száma a következő: a Teleki-könyvtár 1, gymnásiumi, reáliskolai és tanítóképezdei 19, felső-

nép és polgári iskolai 7, népiskolai 102, kaszinó-féle olvasó-egyleteké 7, népkönyvtár 26. Összesen 162 nyilvános könyvtár, mintegy 90,000 kötet könyvvvel.

Svájcznak 1870-ben 2004 nyilvános könyvtára volt. S minthogy népessége a székelyföldét több mint hatszorosan múlja fölül, amott a mi létszámunkra mintegy 334 könyvtár esnék, kétannyi, mint nálunk tényleg. Tehát még mentől több iskolai és népkönyvtárt a székelységnek! S azokba mentől több ipar-, kereskedelmi és gazdasági szakmunkát!

b) **A Csereyné-féle székely muzeum.** Imecsfalvi özv. *Cserey* Jánosné Zathureczky Emilia e szép gyűjteményének és honleányi áldozatának egész historiája van. Miután t. i. történelmi okmány és régészeti családi gyűjteményét, fiainak nevelője, *Vasady* Gyula rendezte, oly fokozott mértékben ébredett fel a tulajdonosnő és fiai tudományszomja, hogy a gyűjtést e téren egész odaadással és áldozatok hozatalával kezdték tovább folytatni, s e mellett a vidék és megye közfigyelme is e tárgyra irányoztatván, a pethőfalvi, bereczki, kovásznai, zágoni régiségtelepek és magánosok rejtegetett régiségei nemsokára oly gazdaggá tévék a kezdetben családi ereklyékből álló gyűjteményt, hogy a magyar orvosok és természettudósoknak 1876-ban Háromszéken tartott nagygyűléséről nem kevesebb mint 400 ember tartotta méltónak egy napon annak megtekintése végett Imecsfalvára kirándulni. A szép gyűjteménynek a látogatók méltán adták a *muzeum* nevet, nem egy ritka és becses tárgyáért vetélkedvén, hogy azt az ország melyik nagy városának gyűjteménye számára nyerhessék meg.

Még nagyobb és általánosabb lett a közfigyelem e gyűjtemény iránt, midőn az árvíz-károsultak segélyezésére a fővárosban rendezett bazárban, s még inkább az őstörténelmi és embertani nemzetközi VIII-ik kongresszus alkalmával a legtekintélyesebb szakértői körök nyilatkoztak annak kiállított darabjai felől meleg elismeréssel.

Pulszky Ferencz, mint a congressus elnöke s *Rómer* Flóris, mint annak főtitkára, hivatalos köszönő levelökben a következő kifejezést adtak amaz elismerésnek: «Nagyságos Honleány! Vétenénk az illem s hálaérzet ellen, ha az őstörténelmi s embertani nemzetközi VIII. congressus befejeztével Nagyságodnak, mint a ki ernyedetlen buzgalma, s kiállított becses őstörténelmi tárgyainak a tanulmányozásra való átengedése által közreműködni sziveskedett, a szervezőbizottság nevében köszönetet nem mondanánk. Fogadja azt azon érzettel, hogy a VIII. congressus szerencsés, sőt fényes sikeréhez Nagyságod is tetteleg hozzájárult s így annak dicsőségében is kellőleg részesült.»

Ily előzmények után híre menvén Háromszéken annak, hogy a tulajdonosnő hazai közkincsé szándékozik tenni gyűjteményét, *Vasady* Gyulának a «Nemeré»-ben közölt lelkesítő cikkeire K.-Vásárhely és Sepsi-

Szt.-György városok között valóságos verseny fejlődött ki a felett, hogy melyik lehessen szerencsés a gyűjteményt kebelébe fogadhatni. Háromszék-megye akkori főispánja *Szentiványi* Gyula pedig levélben adott kifejezést a közohajnak, vajha a gyűjtemény a megye tulajdonába menne át, hogy a vidéki múzeumok alapítása és szervezése az által is előmozdíttatnék.

E felhívásra a tulajdonosnő 1876. október 10-ről kelt válaszában a többek között ezen nyilatkozatot teszi :

«Magam is azon eszmével élve, lelkesült erővel törekszem azon üdvöscél elérhetésén s örömmel ajánlom fel a már ismert régiségtár-gyűjteményt Háromszéknek egy múzeum alapul. De hogy ezen közohaj igévé válhasson, szükségesnek vélem előbb megjegyezni, hogy hajlamom csakis akkor langolhatna élénken, ha a következő feltételek, mint azt már K. Vásárhely városának is írásban adtam — Méltóságod által elfogadtatva megtartatnak. És pedig :

1. Egy oly tűzmentes hely átengedése, hol ezen műemlékek közszemlére kiállítva s az elpusztulástól megőrizve, a tudománynak hasznot hajthatnak.

2. E gyűjtemény megboldogult férjem emlékét hordja magán, azon nevet, melyet az irodalom ismer, mely köztiszteletben áll.

2. Gyűjteményemet egy általam kiküldött egyén vigye és állítsa föl szakértelmileg a közszemlére s vezesse azt továbbra is.

4. Ezen feltételek elfogadása esetében, én és fiaim Ákos és Gyula adunk kezdetleges alapul 1000 (ezer) forintot olyformán, hogy addig, míg egy is közülünk életben van, 6%-os kamatját fizetjük, míg a halál maga után fogja vonni az összeg befizetését.

Ha tehát Méltóságod ezen feltételek elfogadását és azon helyet, hová a «Háromszéki Cserey-Múzeum» felállítása történik, — ha már kiszemelve volna — velem tudatni sziveskedik, tőlem kitelhetően igyekezni fogok mindent elkövetni annak mielőbbi felállítására, mert meg vagyok győződve, hogy biztos utat nyitunk jó és hasznos példaadásra a társadalomnak, és a tudomány haladására nagy lépést teszünk.»

E nyilatkozat a főispán kérésére Háromszék-megye törvényhatóságához is beterjesztetett, többek között azon módosítással, hogy a gyűjtemény „*Szekely nemzeti múzeum*“ címet viseljen s az egy Csík-, Háromszék- és Udvarhely-megye kebeléből alakított választmány felügyelete és ellenőrzése alá helyezzessék. Egyszersmind a felállítási és fenntartási költségek fedezésére egy nagy sorsjáték eszméje pendíttetik meg, melynél 10,000 forint összeg értékéig a jótállást a tulajdonosnő magára vállalja.

Az ajánlat lelkesedéssel fogadtatván, a köszönet írásban való átnyújtását Imecsfalván 1877. július elsején *Pótsa* József főispán teljesíté.

Azután a kifejlődés fennakadni látszott. A nehézséget a megye előtt

a helyiség adása és a múzeum-ör állandósítása képezte, a mitől az alapítónő elállni nem akart. Sokan azt tervezték, hogy a sepsi-szt-györgyi gymnasium vagy felső-leányiskola épületében helyezettven el, annak egyik tanára bizassék meg a felügyelettel s így egy ör fizetésének terhétől megmenekednek.

Ez eszmét Csereyné két okból — és véleményünk szerint is nagyon helyesen — nem fogadhatta el. Először, mert így a múzeum idők folytán mégis csak elvesztené *székely nemzeti jellegét* s egy *iskolai gyűjtemény* színvonalára szállván, megszűnnék vele szemben a gyarapodásra olyanynyira szükséges osztatlan közérdeklődés. A közvélemény nagyon szívesen szokta a terhet a névleges örökösre háritani. Másodszor nem fogadható el ama terv azért, mert egy múzeum vezetéséhez, felügyeléséhez nem elegendő, hogy annak ajtai a látogatók előtt kinyittassanak s utánuk bezárassanak s a kulcs mindig úgy őriztessék, hogy egy darab is a gyűjteményből el ne vesszen vagy ki ne cseréltessék. Egy múzeum-örnek, mind a tudományos értékesítés, mind a közmívelődés terjesztésére s a közfigyelem és érdeklődés fenntartása, ügyes fölébresztése végett birnia kell, általános műveltség és tanári képzettség mellett, kiválóan *szakszerű archaeologiai ismerettel*, nem csak a végett, hogy a meglévőket a tudománynak megfelelő szakszerűséggel állíthassa rendszerbe és a bejövő új darabokat tanulmányozni, *determinálni képes legyen*, hanem azért is, hogy nem elégedvén meg a múzeumot a kezére adott állapotban megőrizni, a szakembernél sajátos lángoló úgyszeretetnél fogva folytonosan serkentve legyen személyes gyűjtésre, kutatás, ásítás, lelhelyek átvizsgálására, újak felfedezésére, csereviszonyok, hasznos öszszeköttetések létrehozása által azt évről-évre gazdagabbá tenni, a művelt világ és tudomány figyelmét az iránt fokozni és állandóan ébren tartani.

Ha nem üres frázis, hanem komoly szándék az, hogy a múzeum alapításával és elhelyezésével a muzeumok által közvetíteni szokott tudományos czélt itthon akarjuk elérni s ez által a közmívelődést saját hajlékunkban fejleszteni: akkor én azt másképp megközelíthetőnek nem látom, mint a hogy az mindenütt a művelt világon gyakoroltatik, t. i. szakember megnyerése és alkalmazása által — áldozatok árán is. Itt nem valamely megyei hivatalról van szó, a mibe majd *belegyakorlódik*, a kit beletettek. Ez egy kérdése a tudománynak, a melyet csak ennek elvei szerint lehet és szabad megoldani!

Helyiség tekintetében sikerült már a sepsi-szt-györgyi gymnasium előljáróságával megegyezésre jutni, a menyinyiben az a gyűjteménynek az intézet tanczéljaira leendő használhatásáért kész kellő helységeket bocsátni rendelkezésre, melyeknek felszerelésére már előhaladott stádiumban állnak a gyűjtések.

Majd a nehezebb kérdés, a *muzeum-őr* kérdése is csak megoldásra jut; de hogy az másképp nem lehetséges, mint kifejtettük, minden értelmes ember át fogja látni. Nem bizonyos személyről van szó, hanem egy feltétlenül és elkerülhetetlenül szükséges állomás szervezéséről, de jól jegyezzük meg, melyre csak szakember alkalmazható!

E helyen még az olvasó-közönséget a muzeum alkatrészei felől kell tájékoznunk. Megjegyezzük, hogy mint a lapokban közölni szokott nyilvános értesítések is bizonyítják, a szépen fölébresztteni sikerült közérdeklődés következtében — önkéntes adományokkal — a gyűjtemény hónapról hónapra öröndetesen gyarapodik. 1817. szeptember 8-án ezek voltak alkatrészei:

1. *Porcellán és üveg* nemű tárgyak száma 96 darab, köztük kiváló a gróf Apor István szép tála 1516-ból, Kemény János fejedelem ivópohara 1660-ból.
2. *Szövet* neműek (kivált házi szövés) 94 darab, köztük Barabás Mária arany főkötője, Tisza Krisztina nyakkendője s több himzett váll és derék a XVII-ik századból; Macskási tábornok selyem-abrosza 1702-ből.
3. *Bőrneműek*, női czipők, tárczák, katonai szerek, 32 darab.
4. *Csonttárgyak* 15 darab, római fűdzőtű, szétbontható agyar-kereszt. stb.
5. *Fából* valók 86 drb, köztük Basa Tamás elnöki támszéke és könyv-állványa 1642-ből, a kézdi-vásárhelyi ev. ref. volt templom fapecsétje 1630-ból, a n.-szebeni takács-czéh kelyhe 1754-ből, egy tízezer darabból kirakott (török betűk) mozaik török asztal, és Kiss Ernő tábornok dísznyerge.
6. *Réz-, ólom- és vastárgyak* 153 darab, ezek közt Barcsay Ákos fejedelem asztali órája 1650-ből, gróf Ferrathy kihalt család pecsétnyomója 1668-ból, az olasz-magyar légio pecsétnyomója, török, tatár és magyar kardok, buzogányok, sisakok, vasingek, zablák, olasz katonai harcz-kürt stb.
7. *Bronzból* valók, régi balták, fejszék 61 drb.
8. *Arany és ezüst tárgyak* 65 darab, köztük egy 1666-ból való öv, régi gyűrűk, a Cserei család örökségéből több darab.
9. *Érmek*, római s későbbkorbeli pénzek 503 drb.
10. *Képek, alakok, szobrok* 70 darab, vászon, pléh, selyem és fafestmények, üveg és tükör kirakások, grafit tű-szurásos képek.
11. *Különféle tárgyak*, kőkalapács, római hamvvedrek, téglák (légio bélyeggel Bereczk mellől), régi épület-kövek, római vízvezető-csövek, Apaffy fejedelem nagy bilikoma 1600-ból stb. 182 darab.
12. *Természetrajzi tárgyak* 1132 drb, állat-, növény-, ásvány-darabok, két koponya és egy csontváz.
13. *Könyvek* 1597 drb.
14. *Kézirat* 1007 darab, ezek közt az erdélyi fejedelmektől okiratok; Bástha György kinevezi Teleki Donáth Györgyöt Háromszék kapitányává 1603-ban; zabolai Basa Tamás szerződése Mikes Benedekkel 1593; a székelieknek Agyagfalván tett törvényök 1506-ból; a léczfalvi országgyűlés rendelete Kézdi-Vásárhelyhez 1600-ból, stb.
15. *Pecsétnyomatok* gyűjteménye 135 darab.
16. *Szomorú jelentések*, halotti bucsúztatók, különfélék kéziratban és nyom-

tatva 467 darab, s egy képes álbun, több mint 1000 darab különféle fametszvénynyel.

Az öszszes gyűjtemény áll tehát 5735 darabból. Ebből könyv, kézirat és nyomtatvány 3071 drb, a többi együtt 2664 darab.

Az érmek között nevezetes Bem tábornok érdemrendjele, melyről *Kossuth* a következőleg nyilatkozik Vasady Gyulához 1876. deczember 24-ről kelt levelében :

«Ön felszólított, járuljak valamivel a Cserei Jánosné aszszonyság által alapított háromszéki muzeum gyűjteményéhez.

Szíves készséggel teljesítem kívánságát s örvendek, hogy módomban van azt egy oly tárgygyal tehetni, mely történelmi becsesel bír, a maga nemében unicum, s melyet az általam nagyra becsült s testvériesen szeretett *székelységnek* a múltak emléke, remélem, kedvessé teend.

E tárgy a magyar katonai érdemrend nagy keresztjének azon *csillagjelvénye*, melyet az 1848—9-iki szabadságharczban, erdélyi seregeink dicső emlékü vezére Bem tábornok Nagy-Szeben bevétele alkalmával kapott s *holtiglan viselt*.

A török kormány azon gyöngéd figyelmet tanusította irántunk, hogy a nagy hírü tábornok után e jelvényt nekem, mint az illető kormány volt főnökének, s e minőségben a Rend nagymesterének küldötte meg Kiutahiába.

A dolog tehát egészen hiteles.

E napokban egy barátom látogatását várom Budapestről. Általa fogom megküldeni. Így biztosítva leszünk, hogy szállításközben el nem téved.»

E levélből kiemelendő azon nyilatkozat, hogy Kossuth a rendjelt nem Háromszéknek, hanem a *székelységnek* küldi. Ezzel teljesen öszszhangba hozta a nemes alapítónő is elhatározását, midőn a megyéhez tett nyilatkozatában a gyűjteményt már maga is «Székely nemzeti Muzeum» czímén ajánlja föl.

Kiválóan becses alkatrészét képezik a muzeumnak a régi okiratok, melyek közül a délmagyarországi történelmi és régészeti társulat a végett kiküldött titkára, *Miletz János*, 1876-ban mintegy 56 darab okmányról vett másolatot, melyeket az egylet «Értesítője» IV-dik évfolyamában tett közzé, hol méltó elismeréssel tétetik említés e gyűjteményről, melyben az okiratok «Vasady úr által tapintatteljes gondossággal rendezve, számokkal és feliratokkal, külön-külön borítékokban, ellátva, könnyen áttekinthetők, s a nevezetesebbek és speciális érdekekkel bírók különösen is kiemelve vannak.» Az egész muzeum részletes leírását ugyancsak a délmagyarországi egylet «Értesítője» második évfolyamának III-ik füzete adja.

S hogy a régészeti congressus elnökségének köszönő iratában, nem

csupán udvariasság emeli ki a tulajdonosnö érdemeit, hanem a gyűjtemény valódi becse is részesül kellő méltatásban, bizonyítja ama körülmény, hogy a kiállításra küldött 29 darab régiség közül 11 darab akkora figyelmet ébresztett, hogy azokat lefényképezték s e fényképeket áruba is bocsátották. E darabok ezek: 1 kőkalapács, 3 celta (fejsze), 1 kancsó, 1 óra, 1 ezüst óv, római hamv-urnák és Szent-Katolnán lelt aranygyűrűk (Lásd: «Catalogue de l'exposition Prehistorique ect. Pest, 1876»).

A muzeum látogatóinak száma 1875. június 20-tól 1877. szeptember 8-ig 1005 volt, kiknek nagy része a ház vendégszeretetét is élvezte.

A mi a muzeum végleges elhelyezését illeti, az mindenesetre kívánatos, hogy gyorsan következzen be, mert személyesen tapasztaltuk, hogy mennyire nehéz, sőt lehetetlen már is a folytonosan szaporodó tárgyakat szakszerűen elhelyezni Imetsfalván. E mellett — különösen a kerti lakban elhelyezett rész — többféle veszedelemnek lehet igen könnyen kitéve.

c) A közművelődés egyéb eszközeiből bír a székelyföld két könyvnyomdát Maros-Vásárhelyt, egyet Székely-Udvarhelyen és egyet Sepsi-Szentgyörgyön; két lapot Maros-Vásárhelyen («Marosvidék» és «Erdélyi Hiradó») és kettőt Sepsi-Szentgyörgyön («Nemere», «Háromszék»); egy könyvkereskedést Maros-Vásárhelyen és egyet Székely-Udvarhelyen.

Az utóbbi években három ízben próbálták meg Székely-Udvarhelyen is egy lap szerkesztését, de mindannyiszor egy-két félév múlva fel kellett hagyni a kísérlettel.

8. Humanistikus intézetek.

a) **Szegénynevelés.** A teljesen elhagyatott, vagyontalan, árva székely-leánygyermekek ápolására, házi nevelésére és oktatására alapította, a közönség áldozatkészségének igénybevételével, br. *Szentkereszty* Stephanie az „*Erzsébet-leányárvaház*”-at Kézdi-Vásárhelyen.* Ez intézet ma egy emeletes, szép házban van elhelyezve, mely saját tulajdona s melyhez gazdasági telek és veteményes kert tartozik. Alaptőkéje 1876—7-ben 22,428 forint volt. A folyó költségekre ennek kamata, s a várostól évenként nyert 100 forint fordítatik. Ugyanazon évre a közoktatási minisztériumtól 1000 forint segélyben részesült, melyet remélhetőleg jövőre is állandóan megnyer. Évi bevétele, e segélyen kívül, 1898 forint, szükséglete közel 3000 forint.

A növendékeket, kiknek száma ez idő szerint 24 lehet, az igazgatótanítónő, két bejáró tanító és a lelkészek oktatják a 6 elemi osztály tanterveiben. Háziipar-foglalkozásuk: fonás, szövés és hárászkendő-készí-

* Teljes címe: «Háromszékmegyei árvaleány nevelő-intézet.»

tés. Élelmezéssel, ruházattal és tankönyvekkel az intézet látja el őket. Az árva-anyai tisztet egy éltesebb nő teljesíti, kit a főzés, takarítás, mosatás, veteményezés stb. házi gondok intézésében a növendékek felváltva támogatnak. Ez és az igazgató-tanítónő a növendékekkel együtt bennlakik az intézetben. Itt akár a konyhát, akár a tan- és munkatermet, vagy a 3 háló szobát nézzük, melyben mindenik leánykának 1 szalmazsákkal, 1 szalmapárnával és egy paplannal ellátott külön ágya s egy szekrénye van, melyben ruháit tartja, mindenütt a legszebb rend és tisztasággal találkozunk. A tágas udvar beültetve fenyővel, a nagy veteményes táblák szegélyezve gyümölcsfákkal, a világos, napsoros tér tiszta, egészséges levegőjével a legkellemesebb benyomást teszik a szemlélő kedélyére. Az intézetben a megye területéről felvett gyermeket 15—16 éves korukig nevelvén és gondozván, ekkor sorsuknak megfelelő pályára helyezik el, hogy azután magukat munkájokkal tartsák fenn.

Az intézet, megerősített alapszabályai szerint, az alapítók és részvényesek közgyűlése által választott 50 tagu kezelőbizottság vezetése alatt áll. A tisztán tanügyi intézkedéseket és felügyelést egy 8 tagból álló iskolaszék teljesíti.

A közgyűlésnek és kezelőbizottságnak egy elnöke van. Ez jelenleg a nemes lelkű alapítónő, br. *Szentkereszty Stephanie*.

A fennebbihez hasonló intézet Maros-Vásárhelyen a gróf *Toldalagi Victorné* által kezdeményezett „*Clotild székely leány-árvaház*“, mely intézetben 14 árva leánygyermek nyer szállást, élelmet, ruházatot és nevelést, kik közül 2 városi, 12 vidéki. Az intézetet *Filep Albertné* vezetése alatt egy női választmány igazgatja. A tanítást és házi gondozást egy tanító és egy nevelőnő teljesíti. 18,000 forint tőkével rendelkezik s bérházban van elhelyezve.

Mindkét intézet az emberi s különösen női szív nemesebb érzelmeinek hálás és magasztos hirdetője s a keresztény társadalomnak legnemesebb erénye. Alapítói és fentartói nem csak azon árva elhagyatottakkal tesznek jót, de szolgálnak egyszersmind a társadalomnak, midőn a munka és erkölcs nemesebb erényeinek hajlékát építik.

b) **Szegényügy.** A hol a házalás, koldulás életfoglalkozássá válik s e foglalkozást tömegesen gyakorolják, ott vagy igen szapora a szerencsétlenség és nyomor, vagy igen ellenőrizetlen az élhetetlenség- és dologkerülésből származó családi ösztön. Az székelyföldön az énekléssel, hegedüvel, furulyával vagy biblia-olvasással való koldulás ritkábban szokott előfordulni s tapasztalatból mondhatjuk, hogy az ilyen koldusokat többnyire valami szerencsétlenség üldözte az életfenntartás ez utolsó menedékére, de azon roppant legiója a házalóknak, különösen a sok dologkerülő cigány, és az országos vásárokon az utcásarkokot és hidvégeket ellepő, tulnyomóan

oláh vagy oláh-czigány *torznyomorék*, kiknek egy része mérges füvekkel, mesterségesen és szándékosan csinált daganatait és nyílt sebeit meztelenül tárja, irtózatos és fülszaggató kiabálás kíséretében, a járó-kelők elé: *ezek egy nagy része határozottan csaló*, ki kijátsza a jóhiszemű és könyörülő szívek humánus érzelmeit és elragadja a valódi nyomorék-vagyontalanok elől a könyörület filléreit.

Amazoknak rendszeres gyámolitást nyújtani, ezek elé korlátozó rendszabályokat állítani egyaránt emberbaráti és társadalmi kötelesség.

Az utóbbi tekintetben az éppen most alkotott rendőri törvény tartalmaz némi intézkedéseket, korlátolván azok által a házalást, de kimerítőleg ezt az egész ügyet ez sem karolja fel. Megyei intézmények pedig erre nézve nincsenek. Ama törvény végrehajtása nyomait se észleljük még ez ideig.

A rendszeres segítyt illetőleg elismeréssel és tisztelettel kell megemlékeznünk a kézdi-vásárhelyi „*Stephanie-menház*”-ról. Ugyanazon szívnek nemes alkotása ez, mint az ugyanodavaló leányárvaház.

A menház célja, hogy a kereset és munkaképtelen mindkét nemű vagyontalan öregek benne ápolást nyerjenek.

Ez intézetbe egyelőre csak kézdi-vásárhelyieket vesznek fel, tekintettel az önhibájokon kívül szegénységre jutott bárminő hitfelekezetű s nemzetiségű egyénekre.

Felvesznek továbbá ápolás végett, oly városi vagy vidéki egyéneket is, kiknek van ugyan vagyonuk, de azt öreg, tehetetlen agg-koruk miatt gondozni nem tudván, szívesen átbocsátják az intézetnek, csak hogy abból itt gondoztassanak. Azonban ezeknek birtokukat tulajdonjoggal át kell az intézetre törvényesen ruháztatni. Az ily egyéneknek felvétele egyébiránt a bizottmány által mindig óvatosan s a körülményeknek gondos megvizsgálása mellett történik.

Az intézet alapja létesül:

a) *alapító-tagok* adományából, kik 25 forinttól fel bár mekkora összegig alapítványt tesznek;

b) *részvényes tagok* adományából, kik 1 frttól fel 25-ig terjedő összeget fizetnek évenként;

c) *az egyszer-mindenkorra* adott kegyes adományokból;

d) *színházi, báli- és más előadások* jövedelméből;

e) *a kézdi-vásárhelyi szegény-pénzalapból* oly módon, hogy a város amaz alapnak az intézet megalakulásakor létező kétharmadát, s jövőre minden amaz alapba befolyó pénzeknek háromnegyed részét emez intézetnek adja;

f) *a remélhető államsegélyből.*

Az intézet igazgatója a közgyűlés által alakított 20 tagu *igazgató-*

bizottmány. Maga a közgyűlés az alapítókól, részvényeseköl és a kézdi-vásárhelyi képviselő-bizottság által saját kebléből választott 3 képviselőöl alakul.

Az évi jövedelem $\frac{3}{4}$ részét az intézet évi költségeinek fedezésére, $\frac{1}{4}$ részét pedig az alapvagyon nevelésére fordítják.

A belháztartás.

Az igazgató-bizottmány egy alkalmas egyént fogad fel az *intézet felügyelő gondnokává*, a ki írni, olvasni tud, s számadás vezetésére képes. Ez vezeti a háztartást, főzést, mosást, fűtést, világítást, sütést stb., az étkeket kiosztja, a rend fenntartását eszközli az intézet tagjai között. Ennek mérsékelt fizetése s az intézet szegényeivel közös étkezése, fűtése és világítása van. Ő veszi át a pénztárnoktól a napi költséget s azt számadás mellett felhasználja az intézet szükségletére. Felügyel az egész háztartásra, gazdaságra, kertészkedésre, az intézet tagjai által vezetett munkára, valamint azok munkabéreinek feljegyzés mellett való pontos felhajtására.

Az intézetbe felvett tagok kötelesek mindig az intézetben lenni úgy, hogy onnan hirtétel és engedelem nélkül sehová nem mehetnek.

Egyelőre két szoba van berendezve, *nők és férfiak részére elkülönítve*. Továbbá konyha, kamara s a gondnok szobája. Az étkezés, kivéve a beteget, *egy* asztalnál történik közösen. Az étlap a következő: *reggeli*: köményes vagy egyéb gyenge leves; *ebédre*: hetenként háromszor hús, egy személyre $\frac{1}{4}$ fontot számítva, kása, tészta vagy más főzelékkel készítve, és hetenként négyszer főzelék, zöldség vagy másnemű étel; *vacsora*: kása, puliszka tejjel vagy túróval stb.

Minden tagnak van tála, tányéra, villája, kése, kanala, külön ágya, két rendbeli ágyneműje, egyszerű ruházata s legalább két rendbeli változója, mind a gondnok felügyelete és számadása alatt. Az ágyat legalább minden 3 héten egyszer tisztába kell tenni, s minden tag hetenként legalább egyszer tiszta változót veszen. A szobák hetenként legalább egyszer felsuroltatnak. Mindezekről gondoskodni a gondnoknak szigorú kötelessége.

Az intézet tagjai, a menyinyiben képesek, apró munkára szoríthatók, pl. foltozás, zsákvarrás, tollutépés stb. Munkadíját mindenkinek saját nevére szóló könyvecske mellett takarékpénztárba helyezik el, s halála esetében tisztességes temetési költségeire fordítják. A fölösleg pedig az intézet alaptőkéjéhez csatolandó.

Az igazgató-bizottmány tagjai kötelesek sorban, hetenként legalább egyszer, bizonytalan időben az intézetet meglátogatni, megfigyelni a rendet, tisztaságot, ételeket. Észrevételeiket egy a végre kitett észrevételi könyvbe pontosan s híven följegyzik.

A menház 1874-ben alapítottatott. Egy egészséges helyen fekvő házas telket a város adományozott számára. Tőkepénze jelenleg 8466 frt 01 kr.,

s 12 vagyontalan városi szegény ápoltatik benne. 1878-ik évi költségvetése 993 frt 50 kr. *bevételt* mutat, miből 745 frt 12 $\frac{1}{2}$ kr. a *kiadás*, s 248 frt 37 $\frac{1}{2}$ kr., mint a jövedelem $\frac{1}{4}$ része, *tőkésítettett*.

Kiadásainak fedezését megkönnyíti azon körülmény, hogy a város lakossága évenként jelentékeny mennyiségű élelmiszert és ruházati czikket ajándékoz a menháznak.

Egy felügyelőnő 50 frt fizetéssel van alkalmazva. 1874. óta összesen 20 szegény vétetett fel, kik közül 8 halt meg.

A menház-egylet elnöke az elévülhetetlen érdemü alapítónő.

A *házaló koldulás* Maros-Vásárhelyen is meg van szüntetve, minek váltáságul a lakosokat egy városszolga hetenként megkeresi adományaikért. Az így begyűlt összeget a város keblileg kezeli s használja fel segélyezésre. A büntetéspénzek is e pénztárba folynak be. 1875-ben 722 forint 87 krajczár volt a bevétel, s 695 forint és 30 krajczár a kiadás, mely összszegből 39 szegényt segélyeztek.

Szegényalapot jelenleg minden község képez a büntetéspénzekből, melyek Háromszék- és Udvarhelymegyében takarékpénztárba és a székely-kereszturkőri népbankba vonatnak össze. E célra az első megyében évenként mint egy 2000 forint a bevétel. Udvarhelymegyének pedig 1877. végén 6077 forint 74 krajczár tőkéje volt. A volt Marosszék községi-szegényalapja, 1875. végén, 301 frt 31 krból állott.

c) **Nőegyletek.** A nőegyletek, bár működésüket közmívelődési ügyek támogatására is kiterjesztik, valódi hivatásukat a szegények és nyomorultak keresztényi és jótékony segélyezésében találják.

Ilyen egylet a székelyföldön négy létezik, u. m. a *maros-vásárhelyi*, mely valamint az odavaló «Clotild leány-árvaház» is, 1861-ben alakult; van 76 alapító, 58 rendes és 118 pártoló tagja; *alaptőkéje* 1877-ben 9760 frt, évi *bevétele* 1608 frt 28 kr volt; a *székely-udvarhelyi*, mely 2084 frt 87 kr. tőkepénzzel rendelkezik, s 1875—1878. február végéig 839 frt 41 krajczárt adott ki tisztán szegények segélyezésére, s 300 frtot az Udvarhelyen alapítandó «Valeria-gyermekkert» alapjára; a *székely-kereszturi*, mely három év óta mintegy 500 forint segélyt nyújtott szegények és szegény iskolás-gyermekek felruházására. A háromszékmegyei nőegylet csak közelebből alakult meg.

E nőegyletek jövedelem-forrása között jelentékeny szerepet játszanak a télen át rendezni szokott *társas-estélyek* («fillér-estélyek»), melyek a mellett élvezetes időtöltéseknek is bizonyultak be.

Kelme és ruhafélék s élelmiszerek gyűjtése és kiosztása által szintén tetemes jótéteményt gyakorolnak, mint a hasonló egyletek országszerte.

Az összes *szegénynevelő intézetek*, *menházak* és megyei szegény-alapok a fennebbiek szerint mintegy 65,000 frt tőkével rendelkeznek.

Kolb szerint 1869-ben a *gyermekmenházak* száma Bajorországban 178 volt 13,576 növendékkel. Ezen kívül állandó segélyt élvezett 46,369 *felnőtt szegény*. Az összes *jótekonysági intézetek* száma 1770-re ment, 48.239,387 forintot érő vagyonnal s 9.661,118 forint évi kiadással.

Angliában pedig 1872-ben a *nyilvánosan segélyzett szegények* száma 977,664 volt és a *segélyösszeg* 12.381,278 £. Összehasonlító elmékedésekre elég gazdag thema! Magyarországon ez intézetek államilag nyilván tartva még nincsenek.

9. Közmívelődési egyletek.

a) A „*Székely művelődési és közgazdasági egyesület*“. Keletkezése részletesen van leírva az egylet 1876-ra szóló első évkönyvében. Mi tehát azokat, a kik e felől bővebb tájékozást akarnak szerezni, amaz ismertetésre utasítjuk. Ez évkönyvben olvashatók az alapszabályok is.

A székely egylet eszméje legújabb alkotmányos életünk és a székely értelmiség különös hazaszeretetének szüleménye. A mint az alkotmányos élet Magyarországon ismét működésbe indult, a központi kormány különböző osztályaiban és a törvényhozó termekben megnyílt az út sok intelligens székely előtt is. Ezek közvetlen közelben szemlélték, a rohamos állami alkotások közepette, az érdekek nagy küzdelmeit. Városok, vidékek, nemzetiségek versenyezve siettek felhasználni és kiaknázni a kedvező körülményeket. Székelyeink jó darabig vártak és hallgattak. De némely dolgokban keserű tapasztalatok árán vették észre, hogy «néma gyermeknek anyja sem érti szavát». Érezni kezdték tehát, hogy a székelység érdekeit erélyesebben kell képviselni az országgyűlésen a képviselőknek egyfelől, de másrészt a székelyföldön létező kulturális és közgazdasági hiányok orvoslása, s általában a székelyföld lakossága szellemi és anyagi javának előmozdítása érdekében más uton is valamit tenni kellene. Tehát akarni is akartak már, csak a formát kellett megtalálniok, melyben tevékenységöket megindítsák s annak sikert biztosítsanak.

Tudomásunk szerint *Ugron Gábor* és *Bartha Miklós* ifjú képviselők nemes tettvágyának eredménye volt, hogy a fővárosban élő vagy ott tartózkodó székelyek tömörítésének eszméje közös megbeszélés tárgyává tétetett 1874-ben. Az e célból tartott értekezletek természetesen különböző eszméket hoztak felszínre. Némelyek ugyanis már ezuttal és koronként is *székely népgyűlések* szervezését kívánták, mások a főszlyt egy *székely bank* megalapítására fektették, a mely aztán eszközt nyujtana későbbi anyagi vállalatokra. Egyik szűkebb, másik mindent felölelő széles hatáskörű székely szervezetet akart. Maga az alapgondolat időszerű és üdvös lévén, végre is azzá nőtte ki magát, a mivé kellett,

t. i. *egylétté*, melynek központi vezetése ugyan az ország fővárosában legyen, de kötelékeibe ölelvén — a lehetőségig — az egész székelységet, olyan szervezetet nyerjen s anynyi eszköz felett rendelkezék, hogy ennél fogva a székelyföld összes anyagi és szellemi ügyeinek fejlesztését tervszerűen munkába vehesse. Tehát, hogy ne csak közbejárjon és kérelmezzen, hanem a kiható alkotási képességet is magában hordja. E czélt tűzik ki a még ugyanazon évben megalkotott alapszabályok s a munkássági tér részletesebb körvonalozását tartalmazó azon kis füzet, mely «A székely művelődési és közgazdasági egyesület alakulásának indokolása» czímen kinyomtatván, az alakulásra kibocsátott felhívásokhoz csatoltatott.

A tanácskozásokat eleitől fogva *Hajós János* (m. kir. belügyminiszteri osztálytanácsos, volt Kolozsvár városi orsz. képviselő) vezette kiváló ügyszeretettel és tapintattal, mire a legeltérőbb vélemények közt nagy szükség volt, hogy a hazafias jó szándék a viszonyokhoz is mért concret alakot ölthessen. Részt vettek az értekezletekben a székelyföldi országos képviselők, a fővárosban lakó más székely hazafiak és több székely főispán.

Végre a több ízben tartott gyűléseken elért közmegállapodás eredményül létrejött a «Székely művelődési és közgazdasági egyesület» mostani szervezete.

A megállapított alapszabályok a belügyminiszter által jóváhagyatván, az egyesület — az alakulást indokoló, fennebb említett füzet előleges közzétételével — alakuló közgyűlését 1875. deczember 10-én tartotta meg Budapesten. *Elnökének* az előleges tanácskozások vezetőjét, *Hajós Jánost* választotta, ki valamint az alakulás többféle bajaival és nehézségeivel férfiasan küzdött meg, s úgy szólva az egyület létesülésének és megalakulhatóságának is egyik legfőbb tényezője volt, úgy azóta is minden mások felett fáradhatatlan buzgósággal, önfeláldozással vezeti és fejleszti az egyület ügyeit. *Titkárrá* ugyan e gyűlésen *Buzogány Áron* (vallás- és közoktatási miniszteri titkár) választatott, ki az egyesülés előmunkálataiban is kiváló részt vett s azután is az egyület minden ügyében teljes buzgalommal, ritka hazafias önzetlenséggel és az «Évkönyv»-ek által hirdetett szép sikerrel működik.

Mint olyanokat, a kik az előleges sok oldalú munkálatokban megleget ügyszeretettel vettek részt, meg kell említenünk többek közt *Bedő Albertet*, *Deák Farkast*, *Takács Lajost*, *Ugron Gábort* stb.

Ezekon kívül nemcsak a történeti hűség, de a hála méltó érzeténél fogva is meg kell emlékeznünk gr. *Kálnoky Dénesről*, ki nemcsak az egyesület alakulásakor karolta fel annak ügyét a legmelegebb rokonszenvvel, Háromszéken, mint akkori főispán, nemes buzgalmával és példájával számos községet és egyeseket nyervén meg az egyület tagjaivá, hanem legújabbban is, mint az 1877-ik évi közgyűlésén megválasztott tiszteletbeli

elnök, 1200 forint alapítványt tett az egyesület számára. Hasonlóan polgári elismerés illeti dr. Máthé Dénes fogorvos alapítótagot, ki az ország különböző vidékeiről egymaga 100 aláíróval szerzett az egyesület számára.

Súlyos idők követték az alakulást, kevéssé kedvezők a gyors és erőteljes fejlődésre. De valamint nem hirtelen ellobogó szalmatűz, hanem komoly hazafiak higgadt megfontolása s a közügyek önzetlen szolgálatában kipróbált erők lelkesedése melegeztette az egyesület bölcsőjénél, úgy a nehéz körülmények dacára is lépésről-lépésre, évről-évre erősödni látjuk önfeláldozó vezetésük alatt, s itt-ott már is nyomait üdvös tevékenységének.

A székelyföldön tartott három közgyűlés (1876-ban Seps-Szt-Györgyön, 1877-ben Székely-Udvarhelyen, 1878-ban Maros-Vásárhelyen) tetemesen hozzájárult mind a tagok száma gyarapodásához, mind az egyesület működése és ügyei iránt való közérdeklődés fölkeltéséhez.

Alapító tagjainak száma 1878. végén 43, a rendes tagoké 510. Vagyongészlete ugyanakkor értékpapirokban, magánkötelezvényekben és készpénzben 6876 forint 70 $\frac{1}{2}$ krajczár. E mellett *várandóság* 1879-re 4889 forint.

Az egyesület az alapszabályokban kitűzött céljaira 1878 végéig 4412 forint kiadást teljesített.

Működésének eddigi nevezetesebb tényei a következők :

1. Kiképeztetett egyesületi költségen két székely ifjút a *műfaragásban*, a hosszufalusi műfaragó intézetben, egyet pedig a *haszonkertészet, szőlőművelés és pinczekezelésben*, a budai vinczellérképezdében.

2. Iparos- és művészi pályán levő több székely-növendék számára *államsegélyt* eszközölt ki.

3. Az *erdőtörvényjavaslat* megalkotását siettette.

4. Adatokat gyűjtött a székelyföldi ipar- és földművelési viszonyok tanulmányozására.

5. Előmunkálattal tett a székely házi-ipartermékeknek a fővárosban leendő megismertetésére s tágabb körű piacz nyitására.

6. *Évkönyvek* kiadása által a sajtó figyelmét közügyeink felé fordította s a székelyföld ismertetésére vonatkozó dolgozatok írására adott impulzust.

7. Ezer forint pályadíjjal létrehozta e munkát, melynek kiadása szintén tetemes áldozatába került.

8. Havonként tartatni szokott választmányi üléseivel Budapesten, s évi közgyűléseivel a székelyföld különböző vidékein összpontosítja a székely értelmiséget és a székelység barátait, s míg ez által egyfelől az öszzetartozóság érzetének kapcsolai erősödnek, addig másfelől tér és alkalom nyílik közügyeink fölött szóbeli eszmecserére, közös megállapodás létesítésére, fejlődik közöttünk az önsegélynek, a társulásnak szelleme s nem egy tekintélyes hazafinak rokonszenve ébred fel irántunk.

Hogy az egyesület további munkássága áthatóbb s különösen a székelyföldi ipar és mezőgazdaság fejlesztésére eredménydús legyen, arra különösen kettő szükséges. Első: *nagyobb pénzerő a mostaninál*; második: a *vidéki választmányok elevenebb működése*. Amaz sok tekintetben függ ettől. De e mellett és ezen kívül is, mindenesetre szükséges módok felől gondolkozni a pénztár gyarapítására.

A székely-egyesület hívatása csak egyelőre állhat apró segélyezésekben. Ezek bizonytalan sikerei helyett maradandó alkotásokra kell törekednie. S hogy ez az intéző férfiaknak ép oly hő vágya, mint bármelyikünknek, az kétségtelen. Csakhogy a nagy tényekhez nagy eszközök kellenek. Azért csak helyeselhetjük, hogy a székely-kivándorlás megakadályozására tett alapítványokat megszerezni törekszik. Tegye azt a *Dávid Antal Mózes-alappal* is! A csíkmegyei kivándorlás-alap szintén itt volna legjobb helyén. A pénzügyűjtés általánosan szokott módjait hasonlóan meg kellene kísérteni évről-évre.

Hogy azonban az egyesület pénztára kellő kitartás és utánjárás mellett idővel megerősödjék s az egyesületi tevékenység gyökérszálai a székely népéletbe mélyebben ereszkedjenek és szétágazzanak: a *vidéki választmányoknak okvetlen többet kell tenniök, mint a mennyit most tanusítanak*.

Az alapszabályok — az igaz — életet nehezen lehelnek valamely testületbe, ha az nem bír elegendő érzéssel és lelkesedéssel teendői iránt. Azonban talán még sem lenne felesleges és haszontalan munka, ha szabályaink egy esetleges átnézésekor nagyobb figyelmet fordítanánk a vidéki választmányokat illető szakasz részletesebb kidolgozására.

Nekünk úgy tetszik, hogy e közegek jelenleg nem bírnak elég benső, szerves kapcsolattal az egészhez. Munkássági körük korlátolt, határozatlan. S talán ez az oka azon sajtóságnak, hogy a tagok mintha inkább számítanak magukat az egyesülethez, mint vidéki választmányukhoz. Úgy tetszik, mintha itt nem éreznék magukat eléggé az egyesületben. Egészen ellenkező tünet, mint a mit más szövetkezetekben tapasztalunk.

Particularismust soha se pártoltunk; de a székelyegyesület választmányainál azt egy bizonyos mértékig jogosultnak, sőt szükségesnek tartanók. Itt lenne t. i. igazán helyén, hogy *vidékenként kiváló előszeretettel foglalkozunk speciális érdekeinkkel*. Hisz ez érdekek ápolására s nem valamely közös, távol fekvő eszmék szolgálatára alakult az egyesület.

A mi felfogásunk szerint a munka egy részének a vidéki választmányokban kellene lefolynia vagy előkészíttetnie. A földművelési-, ipar- és kereskedelmi kérdések legnagyobbára földrajzi apróbb területek szerint csoportosulnak. A székelyföldön ezek határvonalai meglehetősen összeesnek a politikai határokkal. Háromszékmegye földművelése például a tagosítás alapján rendezett gazdaságnak jóval nagyobb mérvét bírná meg, mint a

székelyföld többi része. Szántóföld-területének nagyobb kiterjedése, egyenletesebb és kitünő minősége, legelőinek nagyobbára az erdei területekre szorítkozása, népének vagyonsága mind olyan tényezők, melyek ily mértékben egyesülve egyebütt alig fordulnak elő, s melyek pedig lényeges feltételei egy javított rendszerre való átmenetnek. Csíkmegyének roppant erdőségei s a gabonafélék termésére kevésbé, de len- és kendertermelésre igen alkalmas talaja hasonlóan speciális egyediséggé teszik e területet. A volt Maros- és Aranyosszékben a szőlőmívelés lényeges alkatrésze a közgazdaságnak. Udvarhelymegye földmívelése sokoldalú támogatást és kiegészítést igényelne az ipar által.

Az ipar- és kereskedés tényezői és feltételei hasonlóan különféleképpen oszlanak meg a székely törvényhatóságok területén.

Hogyan képzelhetjük már most — csak e főbb vonások alapján is — lehetségesnek, hogy az egylet központi választmánya és közgyűlései kellő részletességgel és behatóan foglalkozhassanak e sokféle helyi érdek tanulmányozásával és ápolásával ? !

E kérdések tanulmányozására s a teendők előkészítésére mind az idő, mind az eszközök, mind a közvetlenül érdekelték tapasztalatai és közreműködése sokkal inkább állanak a vidéki választmányok rendelkezésére.

A mi felfogásunk szerint tehát e *testületeknek tágasbitott munkakörrel biro közgazdasági fiókegyletekké kellene kifejlődniök*, a mostani szervezet keretében fenntartandó szoros összeköttetés alapján. Ennek megvalósul-tával a működés egy része a fiókegyletekbe tétetvén át, a fővárosban székelő központi választmány, az iniciatívának szükséges jogaival ugyan, de a dolgok rendjének megfelelően, végrehajtó központi közeggé válnék. Ez az utóbbi feladattal ma is bír, de a baj abban rejlik, hogy ma az összes feladatokat erre hárítjuk s minden tevékenységet ettől várunk.

A nélkül tehát, hogy a szervezet felforgatására gondolnánk, annak lehető tökéletesbítését sürgetjük — *arányos és előnyös munkafelosztás alapján*.

Ez korántsem az erők megosztására, hanem sokkal inkább azok nagyobb mérvű értékesítésére vezetne.

Hogy egy megyei gazdasági egylet csak egymagára is jótékonyan működhetik, arra a magyar állam 55 gazdasági egylete s közvetlen közepünkben az erdélyi szászok között több példa van. Ilyen a torda-aranyos-megyei gazdasági egylet is, melynek saját gazdasági telkén hasznos kísérletek folynak. Menynyivel sikeresebben munkálkodhatnának a székely közgazdasági fiók-egyletek a mostani alapon tovább fejlesztett organicus szövetkezetben !

Hogy ez eszme felvetése nem idealismus s nem is új találmány, erre nézve elég volna ugyan egyszerűen a mi alapszabályainkra utalnunk, melyek az egyleti szervezet ilyen kibővítését, épen nem zárják ki. Idézhetünk

azonban rá tényleges példát is. Az osztrák államban t. i. 92 önálló gazdasági egylet mellett 15 gazdasági *főtársulat* áll fenn, 312 *fiók* vagy *kerületi egylet* foglalván a maga köteleibe.* Ezeken kívül vannak az erdész-, kertész-, komlótermelő-, bormívelő-, ló-, állat-, méh-, hal- és selyemtenyésztő-egyletek, szám szerint 69.

A legjobb reménynyel és legtisztább szándékkal ajánlom azért észrevételeimet úgy a vidékiek, mint különösen a központi választmány becses figyelmébe.

A székelységhez ez ügyben szintén volna egy kérésem. Ez egylet t. i. érettünk szerveztetett, annak közhasznuságát lehetetlen be nem látnunk. Ha azonban azt akarjuk, hogy az érettünk mentől több jót tegyen: sorakozzunk az eddiginél nagyobb számban lobogója alá; ne maradjon ki a rendes tagok közül egy jobb módu székel, egyetlen község se! Tegyük ez egyletet valódi székel nagy hatalommá, hogy az képes legyen ipar- és gazdaságunk terén koronként hatalmas alkatasokat hozni létre! Ősi institúcióink bölcs szelleme, fegyvertényeink dicsősége, hangyaszorgalmunk kimeríthetetlen ereje, életrevalóságunk hírneve ébredjen föl lelkünkben, s az akaraterő kristály-lencséje gyűjtse össze e fénysugarakat történelmünk azon új lapjára, melynek *önsegély* a neve: s bízom istenben, hogy ez eszme minket még egyszer nagygyá teszen! . . .

b) A „*Kemény Zsigmond társaság*“. Maros-Vásárhelyen, 1877-ben alakult dr. *Tolnay* Lajos ottani ev. ref. lelkész és író kezdeményezése és lelkesítő, kitartó munkássága következtében. *Elnöke*: br. *Apor* Károly. Működő tagjainak száma 72. Tőkepénze 5000 forint.

Czélja a szépirodalom ápolása és a székelyföldi írói tehetségeknek egy működési körbe vonása, a nélkül azonban, hogy a társaság más hazai írók közreműködése elől elzárkóznék.

Mindenesetre nagy ideje is már, hogy a székelyföldön, s annak épen szívében, az erdélyi szellemi élet egyik hajdan virágzó városában, a tudományokért lelkesülő nagy *Teleki* könyvtárának közvetlen közelében, a szép lelkű *Aranka* muzsájának légkörében, hol anynyi tudós és író hagyta nevét dicső örökségül: ideje — mondom — már, hogy a muzsáknak áldozó csoport szszeszedje magát — s ne legyünk többé hontalanok a hazában.

Történelmünknek és a tudományoknak mennyi kincse vár kiaknázásra úgy a *Teleki*-könyvtárban, mint az ev. református egyház főiskolájának ottani gazdag könyvtárában! Mily nagy szolgálatot tehet a közművelődésnek egy erélyesen működő irodalmi egylet ilyen segédeszközök birtokában!

* Dr. *Hunfalvi* J. «A magyar osztr. monarchia rövid statisztikája.» 1874. 78—9. lap.

Erő, lelkesedés és hazafiság soha se hiányzott a székelyföldön. Csak irányt jelöltni, közszellemet teremteni szükség, mely áthasson, összekapcsoljon s az eszme szolgálatára felavasson.

A székelység nemcsak mai napság gazdag anyaméhe a ki-kitóduló munkásrajoknak, hanem az volt már századok óta. Csakhogy a viszonyok módosultak. A rajzás iránya hajdan az ország belseje volt. Az erdélyi vármegyék és városok magyarságának tudományos írói és művészi elemének hosszú időközön át volt a székelyföld termékeny tanyája. Apáczai-Cseri, Baróthi Szabó Dániel Benkő, Bod, Szentábrahám L. M., Cserei, Losteiner, Bolyai Farkas, Dósa Elek, gróf Mikó, a két Kovács István, Székely Sándor, Farkas Sándor (az amerikai utazó), Körösi Csoma Sándor, Kriza János, Szentiványi M., a gr. Telekies a multból, — a Szászok, Károly, Domokos, Béla, Berde Áron, br. Orbán Balázs, Mentovich Ferencz, Jakab Elek, Imets F. J., Barabás (a festő), Deák Farkas, Balássy Ferencz, Bedő Albert, Bálint Gyula, Mátéfi, Bóér (mindkettő hegedű-művész), Simén Domokos, Buzogány Áron, Felméri Lajos a jelenben, — csak futólag felsorolt nevek, melyek a maroknyi székelységben rejlő szellemi erőt tiszteltté tették az országban. Miért ne lehetne a ma élő erők tömörítésével és fejlesztésével is fenntartani a zászló becsületét ? ! S miért ne éppen Maros-Vásárhelyen ? ! Ma már vidék és központ nincs többé oly élesen elkülönítve, mint régebben. A szellemi közlekedés bámulatos mérvben fejlett és a szellemi munkaerők száma mind nagyobb-nagyobb lesz a vidéken is. A művészetek átalánosodnak, az ízlés fejlődik, a sajtó szétágazik, a tudományok csarnokai szaporodnak és erősödnek, a szellemi igények fokozódnak. Teljesen jogosult tehát, sőt már szükség és kötelesség olyan fókuszokat teremteni, honnan a fénysugarak egy-egy kört bevilágítsanak és átmelegítsenek. Teljesítse a szép hivatást a székelyföldön a «Kemény Zsigmond társaság!»

b) Az udvarhelymegyei népnevelési egylet az Eötvös 1867-iki felhívása szellemében jött volt létre 10 forintos alapítványokkal, s egy évtized óta a megye szegényebb népiskoláinak tanszerekkel való ellátására 1122 forintot erő segínyt nyújtott. Később a megye területén alakult felekezet nélküli tanító-egyletet vette pártfogásba, melynek könyvtárait, pályadíjakra és segélypénztárába 600 forintot adományozott, s legújabbán 300 forinttal a megye területén 12 népkönyvtárt szervezett.

Tagjai száma 92, alaptőkéje kötvényekben és takarékpénztárban 2000 forint.

c) **Tanító-egyletek.** Az 1868-iki XXXVIII-ik törvényezikk sok irányban reformálta a népiskolákat. Kitűnő hatásáról fennebb már volt megemlékezés. Még egyet azonban nem szabad felednünk. A tanító-egyleteket is ez hozta létre. Kezdetben közvetve, később közvetlenül. Közvetve a két-három éven át rendezett póttanfolyamok által, a menyinyiben ezek majd

mindenikén különböző vallásfelekezetű tanítók működven együtt, megérlelődött lelkökben az eszme, hogy a jó tanítónak holtig van mit tanulnia s az együttes és közös működés sem a népnevelés szent ügyének, sem a népnevelők személyes érdekeinek hátrányára nem lehet, — hogy a társulás csodákat művelő hatalma jótékonyan működhetik a tanítói szerény körben is, — hogy a felekezeti érdekek semmi sérelmet sem szenvednek a népis-kolai érdekek ápolása által, hogy az erősebb a gyengébbnek fölemelésére teremtetett s nem megsemmisítésére. Ilyen s ezekhez hasonló eszmék kifo-lyása nem lehetett egyéb, mint a *tanítói önképzés kezdetének tekintett póttan-folyamoknak folytatását megalkotni a tanító-egyletekben*. S az országot mindenfelé behálózták a tanító-egyletek, itt a felekezetek szeszsimulva, elvegyülve, amott különválva, de mindenütt hasonló törekvések által lelkesítve.

Tanító-egylet van a székelyföld mindenik megyéjében: Aranyosban egy *felekezetnélkül* való, Csíkban egy *felekezeti* és egy *felekezetnélkül* való, Háromszék megyében egy *felekezetnélkül* való, Marosban egy *felekezeti* és egy *felekezetnélkül* való, Udvarhely megyében egy *felekezeti* és két *felekezetnélkül* való. Ezek közül a nagyobbak fiókkörökre oszlanak, s egy, két vagy három havonéknál gyűléseznek s évenként egy közgyűlést tartanak. Gyűléseik tárgyai: neveléstudni s más népis-kolai kérdések felett értekezések, bírálatok, tanításpróbák, eszmecserék stb. Önképzési eszközeik közé tartoznak szakkönyvtáraik.

Örvendetes tényként constatálhatom, hogy a székelyföldön ez időszek-rint nincs tanító, a ki valamelyik tanítóegyletnek, sőt némelyik kettőnek is tagja ne lenne. A székelyföldi tanító-egyleteknek tehát legalább is anynyi tagjuk van, a hány tanító a székelyföldön, vagyis 750.

Az udvarhely megyei általános tanító-egylet kebelében Rafay Károly tanügybarát 300 forint alapítvánnyal egy *tanítói segélypénztár* alapját vetvén meg, az az ő kezelése alatt, alapító, pártoló és rendes tagok (ezek csak tanítók és tanítónők lehetnek) évdíjai, illetőleg alapítványai és adományaival anynyira szaporodott, hogy alaptőkéje már ma 1400 forint. A rendes tagok tíz éven át évenként 1—1 forintot, vagy egyszer minden-korra öt forintot fizetvén be, két évi segélyezés mellett már mindnyájan részesültek egyszer 10—10 forint évi segélyben. Ez intézmény célja az, hogy ha idők folytán anynyira erősödött, a megye területén lévő minden tanítónak és tanítónőnek rendes évi fizetéspótlékot biztosítson. Addig is a pillanatnyi szükségben évről-évre segíteni igyekezik.

d) **Olvasó-egyletek.** Kaszinó-féle olvasó-egylet a következő helyeken áll fenn: Sepsi-Szt-Györgyön egy, Kézdi-Vásárhelyen egy, Csík-Szeredában egy, Gyergyó-Szent-Miklóson egy, Maros-Vásárhelyen kettő, Székely-Ud-varhelyen kettő, Székely-Kereszturon kettő, Baróthon egy. Összesen 11.

A tagok száma együttesen mintegy ezerre megy.

A tagsági díj 1—10 forint. Könyvtáraikban körülbelül 1000 kötet könyvet találunk. A lapok tulnyomóan politikaiak, közgazdasági alig egy pár helyen fordul elő.

Falusi olvasó-egylet — a könyvtárak ismertetésénél említett helyeken — 26 van.

e) **Műkedvelő- és zene s dalegyletek.** Kézdi-Vásárhelyen létezik egy „Közmívelődési egyesület“, melynek van egy felolvasó, egy dal és zene s egy színi szakosztálya. Mindeniknek élén egy igazgató és egy művezető. Az egész egy központi választmány tartja össze. Főcélja egy könyvtár és székelyi termény- és iparcsarnok szervezése, szellemképző és szívnemesítő időtöltések által. Az alapító tagok 25 forintot, a pártolók évenként 2 forintot fizetnek. Színpadi szerelvények, hangszerek, stbre már több mint 3000 forintot adott ki. A tagok száma 75. Alaptőkéje 1200 forint.

Műkedvelő színtársulat van még Sepsi-Szentgyörgyön, Csíkszeredában, Gy.-Szent-Miklóson és Székely-Udvarhelyen.

Zene-egylet Maros-Vásárhelyen 33 működő s 59 pártoló taggal. Karmesterét a városi pénztár 500 forinttal díjazza.

Dalegylet Maros-Vásárhelyen kettő, Székely-Udvarhelyen egy. Amott a «Dalkör» 35 működő, az «Iparos polgári dalegylet» 36 működő és 140 pártoló taggal. A székely-udvarhelyi 26 működő s 80 pártoló taggal. Van zongorája, gazdag hangjegytára. 1872—1876-ig 3759 forint kiadása volt, nagyrészt jótékony célokra. Sepsi-Szentgyörgyön van egy ev. ref. egyházi dalárda 16 taggal.

10. Észrevételek, javaslatok.

A kisdied-nevelésről szólva, kimutattuk, hogy az egész székelyföldön alig van egy pár óvoda, ámbár nem fogja tagadhatni senki annak nagy fontosságát és szükségességét. Ugy, hogy azt kellene indítványoznunk, hogy állítsanak minden községben egy óvodát vagy gyermekkertet. Ámde tekintetbe véve, hogy még a népiskolai törvény végrehajtása is mennyi akadályba ütközik s helyen-helyen milyen lassan halad előre, épen a szegénység miatt, s tudva, hogy mentől többfélével terheljük meg a községeket, annál nehezebben érünk valamibe célát, egyelőre érzük be azon szerényebb óhajjal:

1. hogy minden község, a mely több mint 5000 forint évi bevétellel bír, állítson egy felekezeti jelleg nélkül való, tehát u. n. községi óvodát. A telket s még építkezést is nem lesz nehéz ama módos községeknek előállítani. A rendszeresítendő évi kiadás pedig egy óvóval 3—400 forintnál nem menne többre.

A *népiskolákra* vonatkozó statisztikai táblázatokból mindenütt kitűnt az a nagy különbség, mely a felekezeti és községi iskolák között, ez utóbbiak javára, létezik, akár az iskolába járó tankötelesek, akár a képesített tanítók számát, akár az iskolába járó gyermekek taneszközökkel való felszerelését, akár a szegény gyermekeknek taneszközökben nyújtott segílyt, akár magának az iskolának felszerelését, akár a népiskolai könyvtárakat, vagy végül a 10 év alatt mutatkozó haladást tekintjük. Össze kell csak hasonlítani a legkevesebb községi iskolával bíró Maros-(Torda)-Aftanyosmegyét a tekintélyes számú községi iskolával bíró többi megyékkel, s azonnal kitűnik állításunk alapos volta s minthogy a felsoroltak a sikeres tanításnak is nélkülözhetetlen eszközei, alaposan föltehető, hogy abban a tekintetben is épen az a különbség létezik a kétféle iskolák között.

2. Népmívelődési érdekeink követelik tehát, hogy a felekezeti rossz iskolák helyére jó községeket engedjünk állani. S lássák be azt az egyházak is, hogy a nemzeti műveltség érdekei parancsolólag követelik e kérdésben féltékenykedő, vagy egyéb másodrangú tekinteteikről lemondani. Ha művelt nép nem lesz, nem lesz nemzet! S ha nemzet nincs, nem kell egyház.

3. Az iskolák számához mérve mind a felszerelt tornahelyek, mind az iskolai könyvtárak, mind a faiskolák száma igen csekély lévén s az utóbbiak közül a kimutatott szám egy része tényleg még amúgy is felhasználatlanul, sőt a hely bekerítetlenül hevervén: az illető felügyelő, végrehajtó hatóságok felhívandók a törvény szigorú alkalmazására, különösen a faiskolák berendezésénél, a mi költséggel alig jár, de haszna néhány év alatt szembetűnő leend.

4. A népiskolai tantárgyak közül még mindig a *természeti* és az *alkotmánytan*, s ének, torna és rajztanítás *hanyagoltatván el leginkább*, az iskolai felsőbb hatóságok jelölik ki s az iskolai könyvtárakba szereztessék be azon legjobb tan- és segédkönyveket, a melyeknek tanulmányozása által a régebbi tanítók is képezhetik magukat s azon tantárgyakat sikeresebben kezelhetik. Azután meg a vizsgálatoknál vegyék számba elnézés nélkül a tantervekben és törvényben kiszabott kötelelességek teljesítését.

Alig szükséges bizonyítani, hogy a *képezdei* tanfolyamon a növendékek túl vannak terhelve, a nélkül, hogy kiképeztetésük elég teljes lehetne. Különösen a *gyakorlati* foglalkozásra jut kevés idejük, holott előkészületeknek ez egyik legfontosabb része. Az is nagy baj, hogy a növendékek jelentékeny része felvételi cenzura mellett véteti fel magát a képezdébe. Feltevére már most azon különben alig gondolható körülményt, hogy e felvételi vizsgálat mindig és mindenütt egyformán szigorú, beható és részletes: általános szellemi fejlettsége azért elég alapos és mindenoldalú lesz-e ama növendéknek, a ki egy pár heti talán *mesterséges előkészület* mellett szeren-

csés volt felveendőnek nyilváníttatni?! Vagy psychologiaiilag képzelhető-e hogy évfolyamok képzési processusán ugyanannyi hét alatt át lehet haladni?!

5. Ezek alapján szükségesnek tartjuk a törvényhozásnál odaműködni, hogy a képezdei tanfolyam 4 évre terjesztessék ki, s hogy a hadkötelezettség a növendékeket pályájukról el ne zavarja, inkább 15 éves korukban vétessenek fel. Továbbá a felvételi cenzura vagy töröltessék el, vagy yutasíttassanak az illetők, hogy vizsgálataikat a középtanodában tegyék le a *IV-ik osztálynak megfelelő minden tantárgyból*, s az innen nyert bizonyítvánnyal folyamodjanak a képezdébe.

A felső népiskoláknál az a tapasztalatunk van, hogy azokban a tulajdonképeni cél kevésbé éretik el, mert a tanfolyamon a *szakosztályt* látogatják legkevésbé, a hol a gazdasági vagy ipari képzés foly. E körülményt a háromszékmegyei érdekelt tanítók annak tulajdonítják, hogy az iskolák nem rendelkeznek *ösztöndijakkal*, de még a középtanodák által nyújtani szokott *bennlakással sem*. Továbbá annak, hogy a gazdasági tanfolyam növendégeit a gazdasági felsőbb tanintézetekbe — a miért pedig a miniszteriumhoz többször tettek felterjesztést nem veszik fel. Mind a kettő, kétségkívül, hátrányos körülmény ez intézetekre nézve. De van még egy harmadik is: népünk egy része, különösen a háromszékmegyeiek közül, amaz önteltségben szenved, hogy jobb földművelés a világon se foly, mint az övé s tán még az angolnak is volna tanulni mit tőle. A háromszékmegyei dús termőföld, éppen szép terméseivel egyfelől, meg másfelől népünk kétségkívül nagy szorgalma és kifáradhatatlan munkaereje a földművelésben, könnyen tekinthető e balga hiedelem kútféjéül, mindehez hozzájárul ama régi módi gondolkodás, hogy a földművelést nem szükség iskolában tanulni s a ki iskolában tanul, az okvetetlen legyen hivatalnok. Ennek a következménye az is, hogy a szakosztályt végzett növendékek se térnek a szülői házhoz vissza földet művelni, hanem más tanintézetekbe — többnyire képezdébe — lépnek át. A földbirtokosok se igen kapnak e növendékeknek gazdaságukban való alkalmazásán, mert — azt mondják — igen ifjú gyermekek (16 évesek) s különben is inkább alkalmaznak egy *tapasztalt* paraszt gazdát udvarbírónak.

No enynyi balvélemény és ferde észjárás közepette valóságos isten csudája lesz, ha a felső népiskolák szép célja egykor mégis megvalósul, különösen miután az intelligencia egy része is osztozik a fennemlített fel fogásban,

6. Ha tehát a gazdasági felső népiskolák helyzetén javítani akarunk, első feladat lesz a balvélemények eloszlatása, mire szaktekintélyek által helységenként tartandó népszerű gazdasági felolvasások talán sikerrel folytathatóknak be, s éppen úgy eféle felolvasásoknak ingyen füzetekben való

elterjesztése. Továbbá a gazdasági tanfolyamra mindenütt ösztöndíjakat kell szerezni.

Arra nézve pedig, hogy a felső népiskola szakosztályának növendékei a gazdasági tanintézetbe főlvétessenek, a felső népiskolák embereinek nem szabad feledniök, hogy ez intézeteknek magukban bevégzett egésznet kellene képezniök, mert a tulajdonképeni czélt általuk csak akkor érhetjük el, ha növendékeik mind az életbe térnek vissza, mindjárt a tanfolyam bevégzése után. Hisz épen a földművesosztály gazdasági rendszerének javítására akarnak ez iskolák közvetlenül hatni. Ha pedig a növendékek felsőbb gazdasági tanfolyamra is átmennek, akkor épen nem fog többé közöttük egy is akadni, a ki atyjának vagy magának 10—20 holdas gazdaságába térjen vissza. Magának az iskolai tanítókarnak is meg kell minden társadalmi eszközt ragadni e felfogás terjesztésére, és az említett baifogalmak eloszlására.

A mi az *ipar-oktatást* illeti, ennek elsőrendü közvetítője különösen a *k.-vásárhelyi* felső népiskola volna. Az itteni gyakorlati iparágak közül különös figyelmet a *műfaragás* érdemel. Igértém volt, hogy ennek tanmódszerére még visszatérek. Az itteni eljárás abban áll, hogy a növendékek egész három éven át a faragászatra csupán a rajzban készülnek elő s maga a faragás csak a negyedik éven foly a mintázással együtt. A *hoszszufalusi műfaragás tanmódszere* pedig ez:

a) a *rajzban*: az I. osztály heti két órán tanul szabadkézi rajzot egyenes és görbe vonalakkal, továbbá fokozatos ornamenteket körvonalban és gyenge árnyékolással; a II-ik osztály heti egy órán rajzol nehezebb ornamenteket nehezebb árnyékolással; a III-ik osztály heti egy órán nehéz ornamenteket, állatokat, gyümölcsöket és virágokat nehezebb árnyékolással; IV-ik osztály heti hat órán tovább folytatja az előbbi osztályban kezdeteket a lehető legnagyobb tökélyig.

b) A *mintázás és műfaragásban*: a II-ik osztály heti öt órán mintáz kezdő ornamenteket agyagból; a III-ik osztály heti négy órán mintáz nehéz ornamenteket, farag *kezdő díszműveket* és apróbb elárúsítható tárgyakat; a IV-ik osztály heti 9 órán mintáz nehéz ornamenteket és más használható tárgyakat rajz után, farag mindenféle alaku ornamenteket és elárúsítható tárgyakat.

Az osztályok a mintázási és műfaragási órákon öszpontosítva vannak.

Ez a *hoszszufalusi* tanmenet, és *mi ezt föltétlenül helyesebbnek tartjuk a k.-vásárhelyinél*.

Amott t. i. három éven át nem tudja a növendék, hogy a rajzban mit, miért tanul, s e hosszú elmélet a legnagyobb figyelmet, és kitartást is mindenesetre nehéz próbára teszi. Míg itt a növendék minden évi rajzképzettségét a rákövetkező évben kimintázza s a mintázást kifaragja. Foly-

tonosan újabb kedvet kap a rajzhoz, mert látja, hogy az a mintázást készíti elő és könnyíti meg, s viszont becsülni tanulja ezt, látván, hogy ez a faragás előiskolája.

A legügyesebb összeköttetése ez az elméletnek a gyakorlattal, hol az utóbbi az első folytonosan élénkíti és érthetővé teszi. Az első pedig az utolsót nem hosszú és unalmas évfolyamokban, hanem lépésről-lépésre készíti elő.

Figyelemre méltó Hoszszufaluban az a 12 darab, egymásföle fektetett s együtt egy táblát képező *díszmű-léc*, melynek fokozatosan nehezbülő homor- és domborfaragványait ugyan anynyi lécen előállítani kötelesek a harmadik osztályosok és csak akkor kezdhetnek önálló darabok faragásához. A léceken t. i. minden alakja előfordul a faragásnak s ha egyszer azt mintázni és kifaragni jól tudja valaki, azután csak az összetétel (*compositio*) egész tárgyakon s a munka tovább tökélyesbítése következik. *Ez az előiskola.*

7. E tan módszer alkalmazását nemcsak a k.-vásárhelyi iskolának ajánljuk figyelmébe, hanem mindazon iskoláknak általában, a hol faragás-tanítással foglalkoznak.

A kormány figyelmébe pedig azt ohajtanók ajánlani, hogy adjon határozott utasítást azon iskolák számára, a hol műfaragást tanítat, hogy annak hol, melyik ágát cultiválják. E tárgyról szóló fejtegetéseinkben t. i. kellően utaltunk arra, hogy ez ipar maga is több oldalú s piacot számára annál biztosabban hódíthatunk, mentől teljesebben ki tudjuk elégíteni a piac különböző igényeit.

A k.-vásárhelyi felső népiskolára nézve, az előbb mondottaktól eltekintve, az az észrevételünk is van, hogy annak szakosztályát szintén nem látogatják. Ennek egyik oka hasonlóan az ösztöndíjak hiányában rejlik. De meg van egy másik, ennél még fontosabb. Ez iskolába felvetteknek t. i. legalább 12 éves koruaknak kell lenniök. Mikor a négy évet végzik, 16 évesek. E kort pedig már magasnak tartják a szülők iparos pályára menendő gyermekeikre nézve, kiket még csak akkor kellene inasnak beadniök valamely mesterhez.

Voltaképen iparosokat tehát ez intézet nehezen fog mostani szervezetben nevelni. E szervezeten azért okvetetlenül javítani kell. Még pedig úgy, hogy ez intézetet át kell alakítani tulajdonképeni *ipariskolává*.

Az ipar tárgyalásánál ki volt mutatva az iparszakoktatás teljes hiánya. És ki a székelység iparképessége, mely épen K.-Vásárhelyen éri el tetőpontját.

E munka folyamán arra is elég közvetlen és közvetett utalás történt, hogy reményünket csak egy virágzó fejlett iparba vethetjük.

8. Minden ok tehát a mellett szól, hogy a kézdi-vásárhelyi felső nép-

iskola alakíttassék át teljes ipariskolává, még pedig olyan szervezettel, hogy az oda lépő növendékek csakis iparosokká lehessenek. Az ipart az iskolában gyakorlatilag is tanítani kell, hogy a kilépő növendék semmiesetre se inasnak, hanem legalább is segédnek legyen alkalmazható. A kormány és megye megbizottai adjanak a szervezésre véleményt, különösen arra nézve, hogy miféle iparágak legyenek felveendők egyelőre s mikkel bővíttessenek azok rendre-rendre. Ugyanezt kellene tenni a *m.-vásárhelyi és gy.-szentmiklósi polgári iskolákkal*, s hasonló ipariskolát szervezni Udvarhelymegyében is. Humán-iskolája a székelyföldnek elég van. Legyen már valódi szakiskolája is, melyek által újkori ipar teremtsék. Egyébként csak frázisnak marad az ipar fejlesztésének hangoztatása. Az indítványozó lépést ez iránt mind a megyéhez, mind a kormányhoz a közgazdasági és közmívelődési *székely-egylet* tehetné legsikeresebben meg.

A gyergyó-alfalvi és csík-szeredai felső népiskolákban közbe-közbe szép eredménnyel, de általában nagy nehézséggel jár az *eszterga*-munka a miatt, hogy egy-egy odatévedt vándor mesterember, a milyeneket alkalmazni szoktak, rövid időn ott hagyja az iskolákat, mert, keresete nem lévén, az iskoláktól nyert csekély díjazásból nem élket meg.

9. Miután e munka megtanulása akármely nagyobb városban, pl. Brassóban, könnyűszerrel eszközölhető, egy felső népiskolai tanítót kell e végett kiküldeni, a ki aztán ez iparágat igen mérsékelt díjazás mellett állandóan és rendszeresen taníthatja az intézetben.

A *nőnevelés* elhanyagolt állapota kitűnt a leányiskolák számának kimutatásánál. Van ugyanis az egész székelyföldön 4 községi és állami, 4 felekezeti és 1 magán, tehát összesen 9 *elemi* és 1 *felső leányiskola*. Az elemi iskolák közül a felekezetiiek egy része teljességgel nem felel meg sem a törvény, sem a társadalom igényeinek. A felső leányiskola meg (Sepsiszentgyörgyön) oly kevés a székelyföldnek, hogy azon családok nagy része, melyek leánygyermeküknek egy kissé teljesebb képzést akarnak nyújtani, kényszerítve vannak, ha hozzá módjuk van, nagy költsékezéssel Kolozsvárra, vagy Szebenbe (a klastromba) vinni gyermekeiket, s hogy itt is eléggé célzott érnének, arról kellően biztosítva nincsenek.

A nőnevelés elhagyatottsága mellett bizonyít az is, hogy míg 1870-ben a férfiaknak 28.91, addig a nőknek csupán 11.55%-a tudott olvasni-írni.

10. Arra kellene tehát kényszeríteni legalább a városokat, hogy akár községi, akár felekezeti jellegű legyen az, de kellő számú és teljesen kielégítő felszerelésű *elemi leányiskola* legyen mindenütt. Erre a törvény kellő erőt ad a kormánynak. Itt már semmit sem lenne szabad elnéznie. Ha pedig az elemi leányiskolák kellően rendbe hozva lesznek: állíttassék, a hol mód van hozzá községi vagy megyei, a hol ez nem lehet, állami költségen, vagy e tényezők közös erején egy-egy *felső leányiskola* Csík-, Maros-(Torda)

és Udvarhelymegyében. Ezt a közmívelődés, a társadalom és nemzetiségünk érdekei egyaránt sürgősen követelik.

Hogy a leánynevelés valódiállapota az országban magában is ismerve legyen, erre nézve eddig még a kormánynak is mulasztásai vannak, a menyinyiben 10 évi működése óta a tanügyi statisztikai adatok gyűjtése és a közoktatás állapotáról adott jelentései által arra semmi fényt nem derített. Egyszerűen megelégedett azzal, hogy a tankötelesek és iskolábajárók számánál kitüntette a nemeket is, de hogy hány elemi és felső leányiskola létezik s ezek miféle jellegűek, hány tanító vagy tanítónő működik azokban, hány osztály van beállítva, milyen a felszerelés, tanterv stb., erről egész Magyarországon senki se tud semmit, s nem is tudhat, míg a szokott módon statisztikai kimutatás összeállítva és közreboocsátva nem lesz.

11. Fölkérendő tehát a közoktatási kormány, általános mívelődési érdekekből, hogy az országgyűlés elé terjeszteni szokott közoktatási jelentésében önálló, részletes statisztikai kimutatást nyújtson Magyarország leányiskoláiról.

12. A *gymnasiumok* figyelemre méltó igyekezetet tanúsítanak ugyan a fejlődésre, de *tantervükre* vonatkozólag meg kell jegyeznünk általában, hogy abban még az ugyanazon felekezethez tartozók is eltérnek egymástól, s a tantárgyak közül a *természettan*, *vegytan* nem részesül mindenütt kellő méltatásban. Az egyik pl. a vegytanból a 4-ik és 6-ik osztályban tanít valamit s a természettan tananyagát elzárja a 3-ik, 4-ik s 7-ik és 8-ik osztályra; a másik a vegytant a IV-ik osztályban tárgyalja s valamicskét belőle a VII-ikben is felvesz; a harmadik a természettant a IV-ik és VIII-ik osztályban adja 2—2 semesteren és a vegytant a VII-ikben egy semesteren át. A természettannál, valamint általában is, nem helyeseljük a tananyag oly szétDarabolását, a milyenre a mondottakban példa van. A vegytan pedig mindenütt mostoha gyermeknek látszik lenni, a mi korunk egyik legfontosabb tudománya iránt nem mutat kellő figyelemre. Arra sem látunk példát, hogy az ásványtan vegytani alapon tárgyalatnék. A tankönyvek megválasztásánál szintén alaposabb körütekintést várhatunk meg. Sok olyan kézikönyvet látunk ma is használatban, melyek a mi tanulókorunkban is csak arra voltak alkalmasok, hogy a tudomány iránt közönyt, némelyekben éppen borzadályt keltsenek.

Vannak használatban olyanok is, melyek a tudomány fejlettségének és módszerének már a színvonalán se állanak, milyen pl. Hanák a természetrajzban.

A tisztos öreg bizonynyal nem veszi zokon, ha Kriesch, Thomae, Szabó vagy Koch foglalja el helyét.

A *gymnasiumoknak* a fennebbiekén kívül még ajánljuk — a menyinyiben egyik vagy másukuknak szükségük van rá — figyelmébe, hogy tan-

szergyűjteményeik kiegészítésére minden erővel törekedjenek, mert jó tanításnak ezek igen fontos eszközei, továbbá könyvtáraikról készítsenek catalogust és azt nyomtassák ki, hogy a közönség ismerje meg, mivel bírnak s mit nyújthatnak a közmívelődés és tudomány terjesztésére. A mű-éneket tegyék kötelező tantárggyá. Egyebekben pedig, névszerént a gymnasiumokhoz csatolt elemi oktatás, és a gymnasiumok számára, s ezzel kapcsolatban a tanerőkre vonatkozólag fenntartjuk és ajánljuk fenn kifejtett nézeteinket.

13. *Nép- és kapcsolatban iskolai könyvtárak* alapítására társadalmi mozgalmat kell teremteni. *A székelyföldi sajtó* előtt egy igen szép és hálás tér hazafias tevékenység kifejtésére !

A könyvtárakba mentől több közgazdasági szakmunkát kell megszerezni. Erre még a középtanodáknak is figyelmet kellene fordítaniok, hogy a gyakorlati élettel ennél fogva is szorosabb kapcsolatba lépjenek, s a közönségnek — melytől mindenöket nyerték — javát ezen úton is előmozdítsák.

14. *A községi szegényalapokból*, mihelyt azok együttesen akkorára nőttek ki magukat, a szegény nyomorékok számára minden megyében *menházat* kell alapítani a k.-vásárhelyi mintájára, s ugyanez alapból majd *drvaházakat* is. Ezek létrehozásának támogatására alakuljon minden megyében *megyei nőegylet*. A mely eszme körül a nők csoportosulnak, az diadalra fog jutni. S nekik ennél szebb, a női szívhez nemesebben találó társadalmi szerepet alig mutathatnánk.

E munkában előjövő néhány székely tájszó értelmezése.

Beczegetet = kényeztetet.

Belsőember = pap, kántortanító; szemben a világiakkal, mint külsőkkel.

Csüördöngölő = táncz vagy nóta (zene, dal). *Székelycsüördős*nak nevezhetnök. Az ujonnan épített csürt vagy házat azért engedi át a gazda az ifjuságnak vasárnapi tánczra, hogy földjét keményre döndöljék. Erre különösen alkalmas a nevezett táncz.

Elegybuza = kétszeres.

Eresz = a lakház közepén vagy hátsó végén egy nyílt előszoba.

Gané, ganézás = trágya, trágyázás.

Ízék = a takarmánynak a barom által hátrahagyott része, melyet a jászolból a hidlásra (az istállóban lévő padló) vetnek ki alomnak.

Isztorhéj, eszterhéj = eszterhaj, ereszalj (a hol a fecske fészkel).

Gerezd = a fából épített ház vagy másféle épület négyszögletén, a boronafák keresztberakása által, kívül képződő ormó, melyen a gyermekek madárfogdosni mászkálnak.

Kalangya = kereszt. Kalangyába rakják a learatott buzát, rozsot, zabot, kenderet, lenet és törökbuza-kórét (kóró); a három utóbbinál azonban az egyes zsúpokat (köteg) nem keresztbe, hanem felállított csomókba.

Kepe = pap- vagy kántorbér, terményekben fizetve.

Kifogy vagy kipusztul belőle. Ellentéte a *reáverekszik* szónak, lásd ezt. Kifogy vagy kipusztul a marhából, magból stb.

Kisirül = kisirül (vékonyra kinyulik) a tészta; *kisirül, besirül* = valaki az ajtón vagy utcasarkon kioson, be- vagy eloson.

Korsó = karcsu-magas cserépedény = kancsó.

Kóst = takarmány.

Költség = élelmiszer.

Lappancs = néhol a pinczebejárás a szobából a padlózatán keresztül történik, egy □ méternyi nyíláson. E nyílást befedő, vízszint fekvő ajtót *lappancs-nak* nevezik. Ilyent alkalmaznak igen sok helytt a hijuba (padlás) vezető nyílásra is. Megkülönböztetjük tehát a *pincze-* és a *hiju-lappancsot*.

Laskát sirit = a laskatésztát egy gömbölyű fával (laskasírtó) vékonyra kinyújtja.

Lisztláng = fátýolszítán átejtett buzaliszt, melyből a székelyasszony laskát (laskalisztnek is nevezik) és finomabb süteményeket készít.

Majorság = házi szárnyasállat.

Megsikárol = lágy agyaggal megtapaszol (házoldalt, házföldet, kemenczét, tüzelőaljat stb.).

Orotni = kiirtani, pl. túske stb. gyökeret.

Pityóka = burgonya.

Rá verekszik = szert tesz reá.

*Szemerke*l = gabnaszemeket szedeget fel (a majorság).

Szekér. A székel, sőt általában az erdélyi, nem csupán az ökrös, hanem a lovas fogatot is így nevezi, ezen megkülönböztetéssel: *lőszekér*, *ökőrszekér*.

A kocsi előttte = *hintó*.

Szilvaiz — lekvár.

Takaróruha = asztalkendő. T. i. a mezőre vitt ételt ezzel vagy ebbe takarják be.

Törek = a kézi cséplés után hátramaradt szalmaroncsalék, melynek nagy részét a kalászosok feje képezi. Minthogy ez sok szemet tartalmaz, törek-tartóba gyűjtik össze, s mint becses takarmányt úgy használják.

Törökbuza = kukoricza.

Udor, odor = az istálló (pajta) padlása.

Változó = fejérmű, ing és lábravaló (gatya).
